PATRIARHIA ROMÂNĂ

LACTANȚIU

Instituțiile divine

COLECȚIA
PĂRINȚI ȘI SCRIITORI BISERICEȘTI
INIȚIATĂ ÎN ANUL 1977 DE PATRIARHUL
IUSTIN († 1986)
ȘI RELUATĂ, ÎN SERIE NOUĂ, ÎN ANUL 2007
CU BINECUVÂNTAREA PREAFERICITULUI PĂRINTE
DANIEL
PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

COMISIA PATRISTICĂ

Președinte: DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române;
Vicepreședinte: VARLAAM, Episcop Vicar Patriarhal;
Membri: Conf. univ. dr. Claudiu-Teodor ARIEȘAN; Prof. univ. dr. Florica BECHET; Prof. univ. dr. Ioana COSTA; Ierom. lect. univ. dr. Agapie CORBU; Prof. univ. dr. Ana-Cristina HALICHIAS; Conf. dr. Maria-Luiza OANCEA; Pr. prof. univ. dr. Vasile RĂDUCĂ; Pr. prof. univ. dr. Bogdan TĂTARU-CAZABAN; Prof. univ. dr. Tudor TEOTEOI.

PĂRINȚI ȘI SCRIITORI BISERICEȘTI

SERIE NOUĂ

26

LACTANȚIU

Instituțiile divine

CARTE PUBLICATĂ CU BINECUVÂNTAREA
PREAFERICITULUI PĂRINTE

DANIEL

PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

Traducere din limba latină
de Petru PISTOL, revizuită de Claudiu-Teodor ARIEȘAN
Introduceri de Claudiu-Teodor ARIEȘAN
și Pr. Alexandru-Atanase BARNA
Note de Petru PISTOL și Claudiu-Teodor ARIEȘAN

BASILICA
BUCUREȘTI - 2025

Ediție îngrijită de către
Departamentul „Carte patristică"
al Editurilor Patriarhiei Române

Redactori:
Dionisie-Constantin Pîrvuloiu, Mircea-Adrian Băiculescu,
Alin-Bogdan Mihăilescu, Petru Molodeț,
Mihai Grigoraș, Isabela Grigoraș

Tehnoredactare:
Laura-Raluca Cristea

Grafică copertă:
Maria Coman

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
LACTANTIUS, LUCIUS CAECILIUS FIRMIANUS
Instituțiile divine / Lactanțiu ; trad. din lb. latină de Petru Pistol,
reviz. de Claudiu-Teodor Arieșan ; introduceri de Claudiu-Teodor Arieșan
și pr. Alexandru-Atanase Barna ; note de Petru Pistol și Claudiu-Teodor Arieșan ;
carte publicată cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel,
Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române. - București : Basilica, 2025
Conține bibliografie
Index
ISBN 978-606-29-0584-2

I. Pistol, Petru (trad. ; note)
II. Arieșan, Claudiu T. (trad. ; pref. ; note)
III. Barna, Alexandru Atanase (pref.)

2

© Editura *BASILICA* – 2025
ISBN 978-606-29-0584-2

editurabasilica.ro
editura@patriarhia.ro

CUVÂNT ÎNAINTE

În urmă cu exact 1700 de ani, Biserica creștină era convocată de împăratul Constantin cel Mare – prin reprezentanții săi eminenți, episcopii – la primul Sinod Ecumenic, care nu doar va stabili temeiurile canonice, dogmatice și spirituale ale religiei întemeiate de Iisus Hristos, ci va legitima definitiv statutul teologic superior al acestei credințe ce urma să cucerească lumea.

Trecuse abia un deceniu de la momentul crucial al deciziilor imperiale luate de Galeriu în 311 și apoi de Liciniu și Constantin în 313 de a pune capăt persecuțiilor anticreștine[1]. Chiar dacă anul 325 îl va găsi pe scriitorul bisericesc Lactanțiu trecut la cele veșnice, pentru perioada imediat anterioară, el poate fi și trebuie considerat un martor de prim rang al momentelor istorice intense din perioada Tetrarhiei și din vremea ultimelor prigoane împotriva creștinilor; Lactanțiu frecventase curțile imperiale ale lui Dioclețian și Constantin, pe acesta din urmă cunoscându-l deja ca tânăr în Nicomidia.

Testimonialele lactanțiene sunt cu atât mai valoroase cu cât ne lipsesc mărturiile directe multiple care să ateste formidabila tensiune din acei ani, precum și să descrie cum ne-am fi așteptat descătușarea unui cult ce trăise martiric și eroic vreme de aproape trei secole, pentru a-și găsi, în fine, eliberarea și bucuria nesfârșită a victoriei depline întru libertate și credință. Probabil că celebrarea Sfintelor Paști de după 313 a văzut numeroase lacrimi de entuziasm și a auzit fierbinți vorbe de recunoștință față de Providența ce parcă schimbase întregul curs al lumii de dragul copiilor săi iubiți; credincioșii ce ieșeau

[1] Decizii consemnate impropriu drept „Edictul de la Mediolanum" (313). Ce-i drept, exegeza modernă apreciază că respectivele hotărâri imperiale aveau totuși valoare și efect de „edicte".

definitiv din catacombe își puteau cânta imnurile emoționante în public și recitau, în sfârșit, rugăciunile de față cu toți ceilalți oameni.

Lactanțiu a fost respectat de contemporani fiindcă nu a fost un creștin doar „de vreme bună", ci a suferit și a înfruntat cu demnitate persecuțiile ultime, asumându-și riscuri extreme; a fost apoi admirat și citat de urmași pentru valoarea, intensitatea intelectuală și relevanța scrierilor sale; a fost comentat de exegeții târzii, a fost iubit chiar de anumiți savanți moderni ce i-au admirat rafinamentul stilistic ciceronian, dar niciodată nu a fost plasat cu hotărâre în același plan axiologic, pe același raft imaginar cu marii Părinți ai Bisericii.

Prestigiul de autor patristic cu adevărat important a fost dobândit de Lactanțiu doar cu începere din secolul al XX-lea, mai exact după apariția, în anul 1901, a remarcabilei monografii *Lactance,* pe care latinistul francez René Pichon a subintitulat-o: *Studiu asupra mișcării filozofice și religioase sub domnia lui Constantin*[2]. Completând fericit și oportun panoplia de scriitori bisericești evocați cu talent de Gaston Boissier în *Sfârșitul păgânismului* din 1891[3], Pichon demonstrează pe larg că în opera lui Lactanțiu se manifestă cel mai clar influența bine mixată și aliajul de substanță dintre marea cultură greco-latină și creștinism, el fiind cel dintâi omolog occidental de talie al vestiților cărturari aparținând Școlii din Alexandria – Panten, Clement și Origen –, care profesau aceeași atitudine comprehensivă față de Antichitatea laică. Expunerea adevărurilor creștine se face, credeau ei, într-un chip mai potrivit, mai ales pentru cei necredincioși, „prin forța și dulceața filozofiei morale"[4], deși nici argumentele biblice nu erau defel neglijate.

---

[2] René Pichon, *Lactance. Étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne du Constantin,* Librairie Hachette&Cie, Paris, 1901. Lucrarea mai demonstrează în premieră și fără putință de tăgadă autenticitatea scrierii *De mortibus persecutorum,* până atunci bănuită aproape unanim a fi apocrifă, deci pseudo-lactanțiană.

[3] Gaston Boissier, *La fin du paganisme. Études sur les dernières luttes en Occident au quatrième siècle,* 2 vol., Librairie Hachette, Paris, 1891.

[4] Ioan G. Coman, *Patrologie,* vol. II, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1985, p. 181.

Retorul roman – plasat cronologic între apologeții secolului al III-lea și Părinții teologi din veacul de aur al domeniului, al IV-lea[5] – s-a bucurat de șansa istorică a cronicarului ce trăiește pe viu tranziția de la epoca persecuțiilor crâncene la triumful credinței creștine. Martor privilegiat, alături de Eusebiu de Cezareea, al mirabilei transformări din viața Bisericii de după momentul Mediolanum (313), apropiat al împăratului Constantin cel Mare, Lactanțiu istorisește îndeosebi ce a văzut și a experimentat pe cont propriu: de aici derivă, de pildă, valoarea excepțională a scrierii sale *Despre morțile persecutorilor (De mortibus persecutorum)*. Însă el reprezintă astăzi mult mai mult decât cel dintâi filozof al istoriei din perspectivă hristocentrică – el fiind primul teolog latin autor de *Summae* – sau decât o inestimabilă sursă de informații istorice, culturale și literare privind epoca respectivă.

Împrumutând idei și tehnici din realizările meritorii ale antecesorilor Minucius Felix, Tertulian, Sfântul Ciprian al Cartaginei și Arnobiu, el se distinge de aceștia prin metoda minuțioasă și planul general al creațiilor sale, făcând un considerabil pas înainte și în ceea ce privește spiritul de sinteză. Lactanțiu reînnoiește din temelii genul apologetic de limbă latină, impregnându-l cu o meditație mai lucid filozofică și mizând mai apăsat pe caracterul estetico-literar al scriiturii sale. Nu întâmplător denumirea propusă de Pico della Mirandola spre a-l defini – „un Cicero creștin" – îl caracterizează cel mai frecvent și în patristica din zilele noastre.

Pe de altă parte, Lactanțiu îi prefigurează clar pe iluștrii *Doctores Ecclesiae* occidentali din veacul de aur al patrologiei (Sfântul Ambrozie de Mediolanum, Fericitul Augustin, Fericitul Ieronim, Ilarie de Pictavium) prin caracterul sistematic și tenta dogmatică a scrierilor sale, care nu de puține ori completează în mod fericit apetitul său polemic, talent ce îl făcea pe Fericitul Ieronim să regrete că autorul *Instituțiilor divine* nu a putut explica suficient de clar și fixa

[5] Pier Franco Beatrice, *Introduction to the Fathers of the Church*, Istituto San Gaetano, Vicenza, 1987, pp. 170-173.

învățăturile credinței noastre creștine etalând aceeași măiestrie cu care a izbutit să nimicească eresurile adversarilor acestei religii[6].

Poposind la metoda sa de lucru, organicitatea viziunii lactanțiene răzbate lămurit dincolo de multiplele influențe acumulate de acest autentic erudit și mare călător. Chiar dacă admite parțial milenarismul specific teologiei asiatice și păstrează vagi urme de subordinaționism în doctrina sa hristologică, Lactanțiu e ghidat constant și adeseori se lasă iluminat de laitmotivul divinei Providențe[7].

Opunându-se acerbilor detractori epicurei ai acesteia din urmă, el valorifică tradiția respectivă deja în prima-i carte de referință, ce descrie „opera creatoare a lui Dumnezeu" (*De opificio Dei*), colaționând finalitățile planului etern de plămădire desăvârșită a lumii văzute, dar și scopurile ultime ale ființei umane, văzută drept capodoperă a creației divine. Planul central al magnificei și simfonicei sale enciclopedii teologice, *Institutiones divinae*, se regăsește aici în embrion, iar când va ajunge la capitolul *De Providentia*, își va trimite cititorul direct la textele sale anterioare sau aflate în plin șantier redacțional.

Mergând și mai departe, în *De ira Dei* (*Despre mânia lui Dumnezeu*) Lactanțiu va elibera Divinitatea de ipoteza impasibilității (*deus otiosus*) la care o condamnase păgânismul în necunoștință de cauză și pe care nici dascălul său Arnobiu nu izbutise a o infirma. În acest sens, el nu numai că nu ezită deloc să demonstreze semnificația profundă a justificatei și sacrei „mânii a lui Dumnezeu" ce sancționează implacabil răul, dar, luând istoria trăită ca martor elocvent, va confirma prin concretețea „morților violente ale persecutorilor" curajoasa-i teză teologală și filozofică deopotrivă.

Ca un corolar, tratatul *De mortibus persecutorum*, care e și un cântec de biruință după resurecția spectaculoasă din vârtejul asupritor ce păruse nesfârșit împotriva poporului lui Dumnezeu cel Înviat,

---

[6] Fericitul Ieronim, *Epistulae*, LVIII, 10, 2: „Lactantius e ca un soi de fluviu al elocinței ciceroniene; o, de-ar fi putut susține cu tot atâta putere [învățăturile] noastre pe cât de ușor le-a distrus pe ale altora!" (trad. Maria-Luiza Dumitru Oancea, în: Fericitul Ieronim, *Epistole*, vol. al II-lea, ediție îngrijită de Ana-Cristina Halichias, col. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 10, serie nouă, Ed. Basilica, București, 2018, p. 75).

[7] Un studiu monografic remarcabil la obiect este: Anthony P. Coleman, *Lactantius and the Doctrine of Providence*, Gorgias Press, Piscataway, NJ, 2017.

mărturisește în subsecvent despre nevoia stringentă a Bisericii eliberate din chingile prigoanei de a-și reconsidera cu atenție istoria trăită până atunci și a închide cu înțelepciune și gratitudine paginile unei epoci mult prea turbulente și dureroase, ce durase aproape trei sute de ani.

Lactanțiu va constata că noile adevăruri de credință – care până atunci contracaraseră asalturile filozofiei păgâne mai degrabă cu argumentele proprii acesteia decât prin mijloace literare – se lasă apărate și fără sprijinul expres al elocinței („adevărul ar putea fi susținut în absența oricărei elocvențe, așa cum – de altfel – s-a întâmplat adesea", *Instituțiile divine*, I, 1, 10): însă claritatea și strălucirea unui discurs apologetic poate face ca mesajul euristic să se reverse în suflete cu și mai mare tărie: „Totuși se cade a fi deslușit și afirmat limpede și cu artă, în măsură să inunde sufletele cu mai multă forță" (*Instituțiile divine*, I, 1, 10)[8].

Exegeza recentă subliniază consecințele durabile pe care această orientare filocalică și timid calofilă a reușit să le fixeze în debutul secolului al IV-lea: Lactanțiu se percepe pe sine ca scriitor latin ce urmează, dar, concomitent, impune, la rându-i, tradiții și tendințe literare, inaugurând astfel un „clasicism al Antichității târzii" ce analizează, cântărește și discută critic realizările, culmile, triumfurile genului, însă nu omite sistematic nici insuficiențele, nici ezitările artistice ale predecesorilor în domeniu din veacurile anterioare.

Raportul clasicizant cu autorii romani, în special cu poeții, îi propulsează pe aceștia la rangul unor autorități demne de comentat sau chiar al unor posibile modele estetice licite, oricând utilizabile, transformându-i, totodată, în referințe particulare pentru justificarea unei poetici încreștinate; spre deosebire de Orientul grec și în ciuda prudenței autorităților ecleziastice față de mai toți autorii profani sau de pastișele ce-i parafrazau stângaci, literatura latină creștină vede lărgindu-se în fața-i, grație geniului lactanțian, o cale nouă și promițătoare.

---

[8] Pentru dimensiunea înalt stilistică și profund educativă a scrierilor lactanțiene, vezi remarcabila teză doctorală a lui Petru Pistol, *Lucius C(ae)cilius Firmianus Lactantius – scriitor creștin și umanist paideic*, Ed. Almarom, Râmnicu Vâlcea, 2000.

Și chiar din acest punct se poate întrezări importanța cu totul aparte pe care Lactanțiu începe să o dobândească în istoria gândirii creștine, deopotrivă cu recunoașterea sa tot mai apăsată, în deceniile din urmă, ca personalitate de prim rang a vieții bisericești și a culturii patristice din acea epocă.

Fie ca această ediție integrală a scrierilor sale, găzduită de cea mai prestigioasă colecție patristică din istoria țării noastre, „Părinți și Scriitori Bisericești", să reprezinte un mic, dar sincer și vibrant omagiu la împlinirea a șaptesprezece secole de la decisivul Conciliu niceean și a unui secol de la ridicarea Bisericii Ortodoxe Române la rang de Patriarhie.

Conf. univ. dr. Claudiu-Teodor Arieșan

INTRODUCERE GENERALĂ

Pentru a înțelege pe deplin locul aparte și rolul eminent al autorului patristic de limbă latină Lucius Cae(ci)lius Firmianus Lactantius în perioada constantiniană, dar și în contextul istoriei Bisericii primare, este necesar, întâi de toate, să ne aplecăm asupra problemei emergenței creștinismului în Africa de Nord, unde latina începe să concureze greaca drept limbă a scrierilor ecleziale și patristice, pentru ca mai apoi să insistăm pe noțiunile de „apologie" și „apologeți", fiindcă și în această zonă este de găsit contribuția remarcabilă a lui Lactanțiu la evoluția și statutul acestora.

Începuturile creștinismului în Africa

Către finele veacului al II-lea d.Hr., Africa de Nord cuprindea patru provincii distincte: *Africa Proconsularis*, guvernată de un proconsul rezident la Cartagina, *Numidia*, aflată sub conducerea unui *legatus* imperial, și cele două Mauritanii: *Tingitana* (aflată pe teritoriul Marocului de azi) și *Caesariana* – ambele administrate de procurori imperiali și rămase într-o cronică stare de barbarie. Primele două provincii erau în schimb deja pe deplin romanizate și pacea lor ajunsese a fi garantată de *Legio III Augusta*, ce avea sediul central în Lambesa numidiană[1].

Prolificul poet roman de origine oscă Ennius, care în secolul al II-lea î.Hr. se mândrea cu cele trei inimi pe care le simțea a-i bate în piept datorită cunoașterii a tot atâtea limbi (greaca, osca și

[1] Vezi Jean Pierre WALTZING, „Introduction", la: TERTULLIEN, *Apologetique*, ediție de J.P. Waltzing și A. Severyns, Les Belles Lettres, Paris, 1971, p. VII ș.u.

latina)[2], probabil că s-ar fi simțit foarte la îndemână în melanjul interlingvistic și polimorf ce domnea în perimetrul etnicolor din sudul Mediteranei: auzeai la tot pasul vorbindu-se berbera sau libica – idiomul aborigen –, dar și limba punică, introdusă de strămoșii fenicieni ai legendarei Didona, colonizatori de vază ai Cartaginei; greaca și ebraica deveniseră jargonul comercianților levantini, dar și apanajul snobilor cu pretenții de cultură „după ultima modă". Cât despre latină, limbajul cuceritorilor imperiali, al majorității coloniștilor și al funcționarilor publici, ea va ajunge curând – întocmai ca în Dacia Romană – o condiție *sine qua non* a succesului social. Oamenii de litere, precum și cei cu o brumă de instrucție utilizau în general greaca și latina ca instrumente de comunicare intelectuală, dar noii cartaginezi o preferau net pe ultima dintre ele, deoarece își arogaseră un titlu de glorie din condiția lor de romani autentici.

Nucleul comercial și spiritual al Nordului Africii redevenise Cartagina: după raderea ei brutală de pe suprafața pământului ca urmare a celui de-al treilea război punic (146 î.Hr.), Caesar înființase în 44 î.Hr. o *Colonia Iulia Carthago*, restaurată din temelii de Augustus în anul 13 î.Hr. Scutită de războaie civile și asalturi berbere, renăscuta Cartagină ajunge foarte curând să rivalizeze cu Roma ca strălucire și efervescență literar-artistică. Bogățiile uriașe ale cetății și atmosfera tolerantă garantează un destin fericit și lipsit de griji materiale pentru temeinicii cărturari ce se adunaseră atrași magnetic de prosperitatea și prestigiul orașului. Retorul Fronto din Cirta – preceptor al tânărului principe Marcus Aurelius –, rafinatul romancier al lui *Asinus aureus* și conferențiarul adulat Lucius Apuleius, erudiți de anvergură precum Sulpicius Apollinaris ori Aulus Gellius populează cu talentul lor genuin un oraș ce-și avea Capitoliul său pe colina Byrsa, ce se mândrea cu bogate sanctuare și temple somptuos împodobite, cu arene, circuri

[2] Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XVII, 17: *„Quintus Ennius tria corda habere sese dicebat quod loqui graece et osce et latine sciret"*. Vezi Claudiu T. Arieșan, „Quintus Ennius, «Părintele» literar al Romei", în: *Cetatea literară a Romei. Întemeietorii*, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2005, pp. 22-24.

și chiar un încăpător amfiteatru, toate gândite pe măsura unui megalopolis în continuă extensie[3].

Impactul creștinismului asupra acestui vast mozaic intercultural a fost unul formidabil încă din ultimele decenii ale primului veac de după Hristos. Nu avem certitudini legate de începuturile pătrunderii mesajului evanghelic în regiune: poate simpli marinari convertiți, poate negustori eleni vor fi aruncat pe aici primele semințe ale promițătorului rod întru credință; oricum, catehizarea sistematică pare a fi fost opera de durată a misionarilor trimiși de Biserica Romei, aflată la nici trei zile de călătorie pe mare.

Deja prin 180, pacificul marș cuceritor al noii religii câștigase orașele port, ținuturile romanizate dinspre interior, atingând chiar și triburile indigene de la sud și vest, cum ar fi getulii și maurii[4]. Astfel că, pe la 210, majoritatea locuitorilor pare să fi aderat la un creștinism activ, ce cuprinsese și păturile culte ale societății, după modelul Cetății Eterne. În atare condiții, Africa devine leagănul literaturii creștine de limbă latină, prin fii aleși precum Tertulian, Minucius Felix, Sfântul Ciprian al Cartaginei, culminând cu Arnobiu, Lactanțiu și, suprema sinteză a latinității africane creștinate, Fericitul Augustin. Astfel că „regalitatea" rasei nord-africane, ce se confirmase tot atunci prin înscăunarea unui prim african pe tronul Romei (Septimius Severus, între anii 193 și 211, continuat de urmașii săi Caracalla, 198-217, și Geta, 209-212), își află o la fel de impetuoasă ecloziune în mediile cărturărești și sferele înaltei spiritualități din acea vreme.

Debuturile scrierilor latine de factură creștină sunt legate cronologic de persecuțiile inițiate de Commodus (176-192), sanguinarul *imperator* cu veleități de luptător în arenă. Deși rescriptul împăratului

---

[3] Lucrările clasice pentru descrierea contextului și a epocii rămân Gaston BOISSIER, *L'Afrique romaine*, Hachette, Paris, 1895, și Auguste AUDOLLENT, *Carthage romaine*, Fontemoing, Paris, 1901, completate apoi de Brian Herbert WARMINGTON, *Carthage*, R. Hale, London, 1960 (reeditată în 1969), Brian CAVEN, *The Punic Wars*, Weidenfleld and Nicolson, London, 1980, și Serge LANCEL, *Carthage*, Arthème Fayard, Paris, 1992.

[4] TERTULIAN, *Adversus Iudaeos*, VII; autorul adaugă printre popoarele care și-au deschis porțile inimii pentru Hristos și pe spanioli, gali, britanici, sarmați, germani, sciți și daci.

Traian interzicea cu claritate urmărirea expresă a creștinilor, mult prea zelosul proconsul P. Vigellius Saturninus[5] a luat în seamă câteva denunțuri anonime și, în data de 17 iulie 180, va ordona decapitarea unui număr de 12 creștini din micuța localitate Scillium. *Actele martirilor scilitani* redactate atunci reprezintă „cel mai vechi document" și „cel dintâi monument de limbă latină creștină"[6].

Apologetica creștină și eroii săi

Sub forme literare, apărarea credinței creștine împotriva ostilității și persecuțiilor păgâne a început în Imperiul Roman de Răsărit sub domnia lui Hadrian (117-138). Faptul presupune că „problema" creștinismului emergent fusese oarecum reglementată prin edictul (sau, mai degrabă, cum spuneam mai sus, rescriptul) împăratului Traian – conservat fidel de Plinius cel Tânăr (*Epistola* X, 97) – potrivit căruia orice membru al noii religii era pasibil de pedepse, mergând până la cea capitală, dacă făcea obiectul unui denunț oficial și persista în convingerile sale de-a lungul anchetei, recunoscându-și deschis apartenența la frăția creștină și refuzând cu obstinație să renunțe la cult, implicit la rugăciunile către Dumnezeu, și nu admitea să sacrifice zeilor păgâni[7].

Paralel cu scrierile Părinților apostolici din secolele I-II, apar astfel, mai întâi în greacă, primele texte apologetice adresate autorităților supreme din stat (*antistites*), cerând toleranță din partea oficialităților și protecție legislativă. „În acest scop, apologeții au căutat să combată acuzele nedrepte și zvonurile infamante ce-i transformaseră pe adepții

[5] Același apologet neobosit Tertulian dă mărturie că „proconsulul P. Vigellius Saturninus a fost primul care, în acea provincie, a scos spada împotriva noastră" (*Ad Scapulam*, III).

[6] Ioan Rămureanu, „Martiriul Sfinților Scilitani", în: *Actele martirice*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997, pp. 82-84; *cf.* Ioan G. Coman, *Martirii Scilitani*, în: *Patrologie*, vol. II, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1984, cap. 35, pp. 385-387.

[7] Plinius cel Tânăr, *Opere complete*, trad. Liana Manolache, Ed. Univers, București, 1977, pp. 343-344.

lui Hristos într-o comunitate religioasă hulită, ostracizată și supusă persecuțiilor sistematice încă din vremea lui Nero. Trebuiau dovedite urgent loialitatea civilă, integritatea morală și sociabilitatea creștinilor stigmatizați de ura publică, de prejudecățile păgânilor și chiar de rigorile administrației birocratice."[8]

Ciocnirea inevitabilă dintre păgânism și creștinism s-a concretizat inițial în așteptarea înfrigurată a parusiei de către cei prigoniți și maltratați, dar nici reacțiile n-au întârziat să apară în rândurile Bisericii martirizate, cu precădere intelectualii convertiți la doctrina mântuirii asumându-și postura de apărare și, ulterior, de contraatac. Simplul fapt că putem vorbi azi despre o literatură creștină se datorează, așadar, unei provocări majore: Gustave Bardy sublinia că primii creștini „scriau doar când erau împiedicați să vorbească"[9], literaturitatea compozițiilor respective rămânând incidentală și neintenționată. În loc să placă și să desfete „umplând vechi sticle cu vinuri noi", ei doreau să instruiască și să edifice, cărțile compuse de ei în vremuri de restriște fiind mai ales expresia propriilor suflete; însă ce suflete de foc și lumină ni se dezvăluie astfel!

Deși grecescul ἀπολογία însemna „apărare", textele primilor apologeți elenofoni (Quadratus, Aristide, Ariston de Pella și mulți alții) cuprind și o prezentare a învățăturii, a mentalităților și a modului de viață creștin, blamate în bloc mai ales din cauza ignorării lor masive de către mediile păgâne. Repetând traseul antecesorilor iudei din domeniu, tonul confruntărilor de idei a devenit preponderent polemic, vehement chiar, instrumentând critica filozofică împotriva zeităților, mitologiilor și riturilor majoritare, cu argumente din tezaurul comun al literaturii clasice.

Reunind componente protreptice, pamfletare și didactice, textul apologetic va îmbrăca forme literare diverse: discursuri de îndemn (cum ar fi apologiile „către greci" atribuite Sfântului Iustin), scrisori

---

[8] Claudiu T. Arieșan, „Apologetica în primele veacuri ale creștinismului", în: „Studiu introductiv" la Lactantius, *De mortibus persecutorum (Despre morțile persecutorilor)*, ediție bilingvă (coll. *Cum Patribus*, vol. 6), Ed. Amarcord, Timișoara, 2000, pp. 4-13, cu mai multe dezvoltări la obiect.

[9] Gustave Bardy, *The Greek Literature of the Early Christian Church*, trad. Mary Reginald, Sands&Co, London, 1929, pp. 7-10.

pedagogice (epistola cu autor necunoscut adresată „lui Diognet"), tratat (*Despre învierea morților* de Athenagoras), invectivă (*Luarea în râs a filozofilor profani* redactată de Hermias), discurs pamfletar (Teofil cuvântând *Către Autolic*), pledoarie (*Solia pentru creștini* expusă de Athenagoras împăraților Marcus Aurelius, Antoninus Pius și Commodus), scrisoare deschisă ori dialog (*Apologiile* Sfântului Iustin și *Dialogul cu iudeul Trifon* al aceluiași), cuvântare apologetică (*Cuvântul către greci* al lui Tațian) sau chiar opere poetice – precum cele 826 de versuri *Despre Paști* compuse de Meliton al Sardelor[10].

Pe urmele acestor deschizători de drumuri din primele două veacuri, ce creează premisele teologiei „sub regimul sabiei, focului și fiarelor", genul apologetic va cunoaște desăvârșirea prin generația marilor alexandrini Origen și Clement, compliniți apoi de personalități ca Eusebiu al Cezareei, Sfântul Atanasie cel Mare, Părinții capadocieni, Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Chiril al Alexandriei, Teodoret al Cyrului și mulți alți *Patres Ecclesiae.*

Chiar dacă focarele de performanță apologetică par fixate în zone răsăritene precum Grecia, Palestina, Siria sau Egipt, influența radiantă a Romei rămâne de maximă importanță; paradoxal însă, creștinii Cetății Eterne vor continua să-și exprime credința în limba elină până spre începutul secolului al III-lea. De aceea primele texte în latină bisericească vor fi înregistrate în Africa Proconsulară, dacă facem abstracție de pierdutele traduceri biblice numite convențional *Vetus Latina, Itala, Afra* sau de aluziile neconcludente la scriitori romani precum papa Victor sau „senatorul" Apollonius[11].

Nu-i cunoaștem precis originile, însă creștinismul nord-african[12] iese la lumină deja matur în jurul anului 180, grație *Actelor martirilor*

---

[10] Ioan G. Coman, „Genul literar apologetic", cap. 14 din *Patrologie*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1984, pp. 211-239.

[11] Vezi Pierre de Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, Les Belles Lettres, Paris, 1924, pp. 63-77.

[12] Deși încheiată acum un secol, cea mai comprehensivă sinteză rămâne cea a lui Paul Monceaux, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion Arabe*, vol. I-VII, Paris, 1901-1923, reimprimată în 1966 la Bruxelles în

scilitani, urmate în 202 de *Actele martirelor Perpetua și Felicitas*[13] – compoziții redactate deja într-o latină fluentă și corectă (taxată totuși de puriști ca *africitas*), cu integrarea evenimentelor în contextul juridic de către un martor ocular avizat, considerat a coincide, conform părerii unor savanți, cu însuși Tertulian. Astfel, apologetica latină va pune accentul cu multă hotărâre, încă de la începuturile sale scrise, pe aspecte legal-administrative și politico-religioase ale controversei tot mai încinse cu lumea păgână.

Domnia lui Marcus Aurelius (161-180) marchează apogeul atacurilor anticreștine, desfășurate prin condeiul profesorului acestuia, Fronto din Cirta, apoi continuate la alt nivel stilistic datorită causticelor dialoguri compuse de Lucian din Samosata și tratatului *Alethes logos* redactat de amicul său Celsus, acesta din urmă combătut magistral abia peste câteva decenii de Origen în *Contra Celsum*[14]. Concomitent, opinia publică din Imperiu arunca pe umerii creștinilor „fără zei" răspunderea deteriorării continue a vieții economice, marasmul social, cohorta de înfrângeri, nenorociri și cataclisme naturale – prejudecată statornică întru spulberarea căreia se va ridica, după mijloacele sale, retorul convertit la senectute Arnobiu și va redacta mai târziu Fericitul Augustin monumentala-i sinteză despre *Cetatea lui Dumnezeu*.

Numele înflăcărașilor apologeți africani de expresie latină sunt Q. Septimius Florens Tertullianus (c. 160-c. 240), Minucius Felix, Thascius Cyprianus (episcopul prin excelență, martirizat în 258 și canonizat sub numele de Sfântul Ciprian al Cartaginei), Arnobius (retor de origine berberă din Sicca Veneria) și elevul său Lucius Cae(ci)lius Firmianus Lactantius (c. 250-325) – toți născuți din familii păgâne, ajunși retori și juriști de renume, convertiți în floarea vârstei la creștinism, deveniți apoi campioni ai salvgardării acestuia prin orice mijloace din pârjolul prigoanei constante și apăsarea disprețului unanim.

---

coll. *Culture et Civilisation*, iar de curând, din 2017, digitalizată de Livres Hachette în colaborare cu Biblioteca Națională din Paris.

[13] Vezi *Actele martirice*, trad. Ioan Rămureanu, ed. cit.

[14] Vezi, pentru întreaga problematică, monografia mitropolitului Nicolae Corneanu, *Origen și Celsus. Confruntarea creștinismului cu păgânismul*, Ed. Anastasia, București, 1999.

În preajma lor, cu destine și profiluri culturale mai neclare sau fragmentate, îi regăsim în secolul al III-lea pe teologul Novatianus, pe versificatorul Commodianus (250-310), pe sfântul episcop misionar Victorin de Pettau († 304) și pe Sfântul Reticius de Autun, influent episcop al suabilor din vremea împăratului Constantin.

Dacă Tertulian impune tonul aprins al discuției teologale prin tratatele sale doctrinare sau moral-catehetice, rămânând fixat de specialiști și ca „întemeietor al latinei patristice" prin celebrul *Apologeticum* din 197, contemporanul său Minucius Felix ne plasează, grație lui *Octavius*, într-un context clar al tradiției ciceroniene, oferind o primă tentativă de a comunica mesajul creștin literaților păgâni într-un stil îngrijit și cu o formă literară mai apăsat estetică. Găsim în această operă atent cizelată și semnele tot mai înaltei considerații de care începe să se bucure *eloquentia în* mediile creștine.

Atitudinea respectivă se va pronunța către începutul secolului al IV-lea, când contextul social-politic și provocările noilor „spiritualități" vor impune o schimbare structurală a modelelor paideice în mediile creștinate. Susținătorii neoplatonismului militau, de pildă, pentru însușirea posibilităților unei autentice fervori intelectuale și religioase, întrețineau credința în nemurirea sufletului și permiteau adorarea Divinității supreme fără a o rupe net cu datinile populare consacrate cutumiar. Entuziasmul lor contagios a făcut ca multe secte soteriologice – unele întemeiate pe foste erezii discret remaniate – să se dezvolte în anturajul neoplatonic, religiile de mistere redobândind și ele un suflu nou pe măsura „platonicizării" fondului doctrinar de bază.

Uriașa expansiune a creștinismului, care, deși „apărut abia ieri", cum se mândrea pe bună dreptate un Tertulian, devenise majoritar într-un mare număr de cetăți și era prezent la toate nivelurile societății romane, a impus reconsiderarea problematicii formative, dar și a retoricii culturale și duhovnicești, inclusiv a modurilor orante. Dintr-o parte, reproșul constant de ignoranță și cultură lacunară afecta grav statutul inteligheției creștine și prestigiul oratorilor convertiți, mai ales când aceștia s-au văzut siliți să concureze la aceeași înălțime a standardelor științifice și în condiții de competență lingvistică măcar egale cu rivalii păgâni ocazionali.

De cealaltă parte, comunitățile de catehumeni solicitau din ce în ce mai presant ridicarea nivelului învățământului confesional (predici, cateheze, rugăciuni, hermeneutică de text etc.), ce se dorea conceput și transmis de preferință într-o limbă îngrijită, cu imagini pregnante și prin forme alese, care să le meargă la inimă discipolilor, stimulând astfel indirect un reviriment al temeiurilor estetice și retorice[15].

Tocmai la exigențele vremurilor în schimbare vor încerca să răspundă apologeții latini din epoca lui Dioclețian și Constantin cel Mare. Firmicus Maternus atacă violent religiile de mistere, Arnobiu va ridica mănușa azvârlită de soteriologiile cu iz filozofic, combătând recriminările păgâne cu ironii teribile și surprinzătoare virtuozitate, urmărind cu cerbicie cultele tradiționale pe propriul teren – de la miturile cele mai extravagante, până la speculațiile cele mai elaborate. Iar Lactanțiu își asumă problema centrală: stabilirea unei relații viabile între moștenirea greco-romană și programul formativ însușit de apărătorii creștinismului consolidat. Admițând scriitori laici drept modele compoziționale, formulând chiar opinii din aria criticii literare față de apologeții latini ce-l precedaseră, redefinind funcția elocvenței, esența rugăciunii și calitatea discursului poetic, el contribuie decisiv la instaurarea unei proze artistice și a unei lirici autentice de inspirație și actualizare creștine[16].

Chiar dacă filiația între Arnobiu și Lactanțiu rămâne incontestabilă[17], diferențele rămân atât de remarcabile, încât deja invocatul Jacques Fontaine putea susține că primul „este încă un apologist de școală veche", pe când al doilea, prin polimorfismul și valoarea operei

---

[15] Fundamentală aici este lucrarea lui Jacques FONTAINE, *Aspects et problèmes de la prose d'art latine au III-e siècle. La genèse des styles latins chrétiens*, Bottega d'Erasmo, coll. *Lezioni „Augusto Rostagni"*, nr. 4, Torino, 1968, 197 p., de completat cu sugestiile lui Timothy David BARNES, *Tertullian. A Historical and Literary Study*, Clarendon Press, Oxford, 1971, 320 p.

[16] Claudiu T. ARIEȘAN, „Studiu introductiv" la: LACTANTIUS, *Instituțiile divine*, trad. și note Petru Pistol (col. *Cum Patribus*, vol. 9), Ed. Amarcord, Timișoara, 2004, pp. 7-17.

[17] Oliver NICHOLSON, „Arnobius and Lactantius", în: F. YOUNG, L. AYRES, A. LOUTH (eds.), *Cambridge History of Early Christian Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 259-265.

sale, „vestește vremurile noi", fapt confirmat și de variatele formule ce au încercat să-l caracterizeze în posteritate: „Cicero creștin", „universitar creștin", „primul om de litere creștin"[18].

Revenind la scriitorul bisericesc ce ne interesează în chip special din perspectiva rolului său de profesor al lui Lactanțiu – vorbim de Arnobiu, unul dintre cei mai controversați scriitori bisericești –, acesta pare a se bucura și el în ultima vreme de o binemeritată reconsiderare, atât prin dedicarea unor studii monografice de anvergură[19], cât și prin traduceri noi ale operei sale păstrate[20]. Secole de-a rândul, statutul lui Arnobiu de Sicca a stârnit polemici furtunoase. I s-au contestat orice calități literare sau compoziționale, s-a pus la îndoială sinceritatea convertirii lui târzii, ba chiar și starea de simplu creștin le-a părut unora prea înaltă pentru a-l caracteriza în posteritate.

Reperele biografiei sale nu ne ajută prea mult la conturarea unui profil clar. Știm doar că era originar din Sicca Veneria, o mică localitate punico-numidă, din provincia Africa Proconsulară, că aici preda cursuri de retorică tinerilor studioși, printre care s-a evidențiat Lactanțiu, viitorul scriitor ecleziastic.

Se va fi născut înainte de anul 250, de vreme ce Fericitul Ieronim îi plasează apogeul carierei în vremea împăratului Dioclețian, și a murit poate către 330. Fusese nu doar păgân (*adhuc ethnicus*) convins, ci și un adversar îndârjit al creștinismului, pe care îl combătuse cu orice prilej (*fidem, quam semper impugnaverat*)[21]. Reflectând asupra trecutului, el însuși se numește *homo superstitiosus*, de aceea convertirea sa la credința până atunci hulită i se va fi părut o evoluție normală. Nu la

---

[18] O sinteză a importanței sporite ce i se acordă lui Lactanțiu în ultimele decenii ca protagonist major al epocii constantiniene și al patristicii de limbă latină în general, la Blandine Colot, *Lactance. Penser la conversion de Rome au temps de Constantin*, coll. *Biblioteca della Rivista di Storia e Letteratura Religiosa. Studi*, vol. XXXI, Ed. Leo S. Olschki, Firenze, 2016, pp. XI-XLVII.

[19] Vezi, de pildă, Michael Bland Simmons, *Arnobius of Sicca. Religious conflict and Competition in the Age of Diocletian*, Clarendon Press, Oxford, 1995, 385 p.

[20] Arnobio, *Difesa della vera religione*, introd., trad. Biagio Amata, coll. *Collana di Testi Patristici*, 153, Città Nuova Editrice, Roma, 2000.

[21] *„Arnobius sub Diocletiano principe Siccae apud Africam florentissime rhetoricam docuit"* – Fericitul Ieronim, *De viris illustribus*, 79.

fel au judecat însă creștinii africani persecutați anterior de verbul său ascuțit, cu totul neîncrezători în această radicală „schimbare la față", survenită prin anii 295-300.

Făcându-se purtătorul de cuvânt al scepticismului unanim, episcopul din Sicca îi va fi solicitat vârstnicului neofit o dovadă lămurită a sincerității noii sale opțiuni și a modificării convingerilor ce îl animaseră până atunci. Arnobiu se conformează, dar, după terminarea a două cărți, socotite suficiente de autoritatea eclezială, continuă efortul de năruire a mentalităților păgâne prin alte cinci cărți. Redactarea celor șapte volume *Contra neamurilor păgâne* coincide cu epoca persecuțiilor inițiate de Dioclețian (303-310).

Apologia *Adversus gentes* (sau *Adversus nationes*) se caracterizează „prin vehemența polemicii și atacurilor lansate contra unei întregi game de adversari ai creștinilor, prin utilizarea din abundență a elementelor împrumutate de la *căutătorii de antichități*, de la autoritățile păgâne, din opiniile filozofilor și, în fine, prin recursul constant la o critică devastatoare. Lipsește, în schimb, o prezentare coerentă a doctrinei creștine și a vieții creștine"[22].

Ecourile în epocă nu au fost prea favorabile, dacă avem în vedere că Lactanțiu nu își citează defel profesorul, iar în *Decretum Gelasianum* scrierea sa este inserată printre condamnabilele apocrife[23], cu ecouri peste veacuri în reținerile față de doctrina sa. Referințe antice la opera sa sunt de găsit doar în *De errore profanarum religionum* (343-350) a sicilianului Firmicus Maternus[24] și în comentariile Fericitului Ieronim, care în scrisori îl taxează ca „inegal", „exagerat" și, în ultimă instanță, „confuz"[25].

---

[22] Antonie Wlosok, „Arnobe", în: Reinhart Herzog (ed.), *Nouvelle histoire de la littérature latine*, vol. V, trad. G. Nauroy *et alii*, Brepols, Paris, 1993, p. 418.

[23] *Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis*, 320, în: Ernst von Dobschütz (ed.), coll. *Texte und Untersuchungen zur Geshichte der altchristlichen Literatur*, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1912, p. 56: *„Opuscula Arnobii apocrypha"*.

[24] Vezi ediția lui Robert Turcan: Firmicus Maternus, *L'Erreur des religions païennes*, coll. *Les Belles Lettres*, Paris, 1982, pp. 52, 323.

[25] Fericitul Ieronim, *Epistulae*, LVIII, 10, 2: *„Arnobius inaequalis et nimius et absque operis sui partitione confusus"*.

Tot o confuzie, dar de altă natură, îi va salva oarecum prestigiul printre umaniștii renascentiști. Editorul Trithemius îl identifică eronat, într-o ediție din 1494, cu monahul roman și exegetul de secol V Arnobiu cel Tânăr, ale cărui valoroase *Comentarii la Psalmi* îi erau atribuite primului Arnobiu în ordine cronologică (supranumit ulterior „cel Bătrân", tocmai spre a se evita încurcătura) până spre finele veacului al XVI-lea.

De asemenea, dialogul *Octavius* al apologetului Minucius Felix era socotit în mod greșit o creație a lui Arnobiu din Sicca, deoarece se găsea inserat drept a VIII-a Carte în unicul manuscris grație căruia a ajuns până la noi[26]. Acest fapt îi atrăsese venerabilului Arnobiu numeroase (și cam nemeritate) laude pentru elocvență, talent polemic și erudiție în materie de antichități religioase. Elogiile au atins apogeul grație eruditului Justus Lipsius, care în 1577 îl decreta *Varro Christianus*, poate ca revers la definirea discipolului său Lactanțiu drept *Cicero Christianus*[27].

În realitate, convertirea sa tardivă și presiunea la care a fost supus pentru a fi cooptat de comunitatea creștină l-au forțat pe Arnobiu să-și însușească în pripă și pe apucate ceea ce ulterior orice copil putea afla din primele clase școlare. Cunoștințele sale vetero-testamentare sunt ca și inexistente. El plătește astfel tributul informării superficiale, pe fondul unei firi violente, predispuse la tonuri îngroșate. Chiar dacă nu și-a încheiat viața ca martir, cum ar sugera unele documente nesigure, este nedrept să-i refuzăm astăzi *a priori* înțelegerea sau simpatia intelectuală, taxându-l simplist doar ca „poate cel mai bizar dintre Părinții Bisericii" (J.D. Madden, 1981)[28].

Grație lui Arnobiu și eforturilor sale intelective, asistăm indirect la mutațiile, nu lipsite de conflicte dureroase, din conștiințele ultimei generații masive de păgâni militanți: nu altfel va evolua și împăratul

---

[26] Este vorba de *Codex Parisinus 1661*, din secolul al IX-lea, publicat la Roma în 1543 de Faustus Sabaeus în ediția princeps a tratatului *Adversus gentes disputationes*, cum era numită pe atunci scrierea arnobiană.

[27] Vezi comentariile lui J.C. Orelli din Jacques Paul Migne (ed.), *PL* 5, Paris, 1844, col. 1291.

[28] *Apud* M.B. Simmons, *Arnobius of Sicca* ..., p. 1.

Constantin cel Mare în preajma și sub influența doctului și mai inspiratului Lactanțiu.

Ardoarea ironică a satirei din Cărțile IV-V, meditațiile filozofice din Cartea a II-a, elocvența genuină și argumentația viguroasă din ultimele două cărți ne permit, credem noi, să-l considerăm nu doar un modest apologet, ci și un bun polemist reunit cu un scriitor de calitate, chiar dacă i se pot oricând găsi mărunte defecțiuni stilistice[29].

Elocința creștină va culmina în „secolul de aur" al patristicii cu Sfântul Ilarie de Poitiers, primul care aplică discursului teologic o maximă exigență stilistică, cu Fericitul Ieronim, ce descoperea în *logos*-ul divin plinătatea genurilor antice pe care nicio hermeneutică nu o poate epuiza, cu Sfântul Ambrozie de Mediolanum din lucrarea *De officiis* și Fericitul Augustin din *Confessiones*, *De civitate Dei* și *De Trinitate*, conștienți cu toții de necesitatea unificării exegezei biblice și a retoricii clasice într-o novatoare sinteză teologală, al cărei destinatar predilect devine Însuși Dumnezeu.

Cât privește raportarea la rugăciune, modelul african de creștinism activ și profund implicat afectiv, referențiat prin cei doi autori evocați de noi (ambii cu prestații culturale și pretenții de conștiințe publice), reușește să personalizeze și să individualizeze în egală măsură actul orantic, cum a făcut în oarecare măsură și cu limba latină clasică pe care a mlădiat-o și impus-o ca idiom patristic valid. Șansa lor a fost să fie contemporani cu Sfânta Elena și fiul acesteia, Sfântul Constantin cel Mare; dar și oportunitatea Sfântului Împărat a fost să se lase consiliat de atare spirite vii: știm că Lactanțiu, cel puțin, i-a fost sfătuitor apropiat și pe el l-a ales ca tutore educațional pentru fiul său Crispus.

Prin Arnobiu, excelent cunoscător al practicilor păgâne și demolator al acestora „din interior", dar mai cu seamă prin Lactanțiu, un prim enciclopedist latin creștin și filozof al istoriei de talie, se profilează pasul decisiv către comprehensiunea și practicarea rugăciunii ca armă de apărare universală, la modul colectiv și individual, atât *in pectore*, cât și *magna voce*: singurul împărat roman care a fost și zeu al

[29] Vezi Arnobius, *„Adversus gentes* (Contra neamurilor păgâne)", I, 1-23, traducere, introducere, note și comentarii de Claudiu T. Arieșan, în: *Altarul Banatului*, an XVIII (LV), nr. 4-6, aprilie-iunie 2007, și an XVIII (LV), nr. 7-9, iulie-septembrie 2008.

păgânilor și sfânt al creștinilor a devenit indirect discipolul și actantul favorizat de acest model experiențial!

Ni se povestește în *Vita Constantini* că *imperatorul* ședea la sinoade cu ierarhii, mereu lepădându-se de gărzi pentru a fi mai convingător când îi împăciuia din vâltorile nesfârșitelor polemici dogmatice. Iar în preajma bătăliilor cu vrăjmașii văzuți, ședea singur într-un cort îndepărtat pentru a se ruga, ca profeții de odinioară, către Dumnezeul oștirilor Căruia Îi închinase Imperiul și sufletul. O rugă egalitară, unificatoare a asperităților de orice fel, semn al demnității individuale, dar și al puterii universale. Fiindcă, așa cum ne învață Sfântul Grigorie de Nyssa în *De dominica oratione*, rugăciunea cea adevărată trebuie întâi făcută, apoi înțeleasă și abia la final, de se poate, explicată ca dar dumnezeiesc. Iar când Crucea Mântuitorului îți apare pe cer ca urmare a rugăciunii devotate, știi și trebuie să crezi că „sub acest semn vei învinge"!

Înainte de a trece la prezentarea vieții și operei lui Lactanțiu, ne mai rămâne doar să schițăm câteva repere ale contextului istoric în care el și contemporanii săi și-au desfășurat durata biografică și activitatea.

Cadrul istoric

Nu stă în puterile noastre să oferim un tablou complet al teribilei perioade cuprinse între finele secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea. Se impune totuși o succintă schiță a evenimentelor majore ce marchează contextul scrierii operelor sale, pentru o mai bună înțelegere a tribulațiilor și vicisitudinilor descrise acolo[30].

Istoricii disting două procese fundamentale în epocă: pe de o parte, reacția și apoi adaptarea Imperiului Roman la provocările militare, social-politice și ideologice care îl zguduiau de prin a doua jumătate a veacului al III-lea; pe de altă parte, schimbarea substanțială a

[30] Lucrări exemplare de reconstituire a epocii și a contextului sunt: Fergus MILLAR, *The Roman Empire and its Neighbours*, Delacorte Press, London, 1967 și Jochen MARTIN, *Spätantike und Völkerwanderung* (München, 1987), ediția a IV-a, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2001.

relațiilor dintre Biserica creștină și puterea temporală, evoluând sensibil de la conflict antagonic spre înțelegere și cooperare.

În primul rând, criza profundă a organismului imperial a fost cauzată de invaziile tot mai penetrante ale barbarilor între 250-280 atât în Europa (Gallia, Illyricum, Grecia, Italia), cât și în Asia Mică (din cauza revirimentului persan), pe de o parte, și de nesiguranța constantă a împăratului însuși pe de alta, între 235 și 284 un singur *imperator* domnind peste șapte ani (Gallienus) și aproape toți (cu excepția lui Valerianus și Claudius al II-lea) pierind în condiții violente. Pe fondul instabilității armate și organizatorice, se răspândesc la modul endemic blocajele economice și inflația severă.

Dioclețian a urcat pe tron în 284, când problemele militare se rezolvaseră în mare parte datorită împăraților Claudius al II-lea (268-270), Aurelian (270-275) și Probus (276-282), care, abandonând frontierele mai dificile (printre care *agri decumates* dintre Rinul Superior și Dunăre, dar și Dacia romanizată), reinstauraseră un control efectiv asupra teritoriilor rămase în Imperiu. Pe lângă fortificarea și reorganizarea oștirii, pe lângă modificarea sistemului administrativ (patru prefecți pretorieni guvernau nu mai puțin de 12 dioceze, fiecare regrupând mai multe mini-provincii, cu ajutorul unor deputați numiți *vicarii*), pe lângă reforma fiscală și alte măsuri structurale, Dioclețian a introdus așa-numita „tetrarhie" ca formă de conducere colectivă.

Divizarea puterii supreme nu constituia o noutate la Roma: împăratul în funcție (*Augustus*) își asocia un coleg la guvernare (*Caesar*) menit să-i fie succesor: modelul fusese consacrat de Nerva și de moștenitorul său, Traian. După modelul acestora, Dioclețian îl numește *Caesar* în 285 pe Maximian, încredințându-i Vestul și promovându-l *Augustus* în anul ce va urma. Insolită a fost doar lărgirea sistemului din 293, când alți doi *Caesares* sunt desemnați ca sprijin pentru *Augusti* aflați în funcție: Constanțiu pe lângă Maximian, în Occident – cu responsabilități speciale pentru Gallia și Britannia –, respectiv Maximian Galeriu pe lângă Dioclețian însuși, în părțile orientale.

În ciuda intensei propagande vehiculate prin monede, inscripții sau panegirice în favoarea armoniei (*concordia*) dintre cei patru lideri, sursele istoriografice (inclusiv *De mortibus persecutorum* a lui Lactanțiu) și martorii vremii mărturisesc lămurit și elocvent cu privire

la prăbușirea proiectului tetrarhiei. Prin 305, sub presiunea lui Galeriu sau poate chiar în chip deliberat, Diocleţian şi adjunctul său Maximian Herculius abdică. Galeriu devine *Augustus* împreună cu Constanţiu, iar *Caesares* sunt învestiţi Maximin Daia în Est (responsabil pentru Siria şi Egipt), respectiv Severus pentru Italia şi Africa. Mişcarea de şah preconizată a lăsat însă doi pioni perfect eligibili fără funcţie: fiul lui Constanţiu, Constantin, şi fiul lui Maximian, Maxenţiu – iar consecinţele nu vor întârzia să se profileze ameninţător.

Când Constanţiu moare la York în iulie 306, tânărul Constantin este aclamat ca *Augustus* de propria oaste; peste câteva luni, în luna octombrie, Maxenţiu exploatează nemulţumirile de la Roma, proclamându-se pe faţă *princeps*.

În calitatea-i de *Augustus senior*, Galeriu îl acceptă cu neplăcere pe Constantin – insistând totuşi să rămână doar *Caesar* – , dar îşi manifestă deschis opoziţia faţă de Maxenţiu, care astfel ar fi uzurpat locul deja înscăunatului Severus. Invaziile succesive ale Peninsulei Italice de către Severus şi Galeriu (306-307) au dus la moartea primului şi la retragerea dezonorantă a celui de-al doilea. Confruntat cu ameninţarea ca popularul Constantin – proaspăt însurat cu fiica bătrânului Maximian – să-i compromită grav statutul, Galeriu îşi desemnează alt aghiotant, pe nume Licinius, direct în funcţia de coleg *Augustus*.

Haosul devine omniprezent: Maximian se războieşte cu propriul fiu, iar apoi îşi curmă zilele după ce atentase la viaţa ginerelui Constantin. Maxenţiu însuşi, deşi nerecunoscut de nimeni în funcţie, pare intangibil în toată Italia şi înăbuşă pe cont propriu o rebeliune din Africa de Nord. Nimeni nu îi poate împiedica pe Constantin sau pe Maximin Daia să-şi autoacorde titlul de *Augustus*. După decesul lui Galeriu din 311, Licinius preia în custodie Peninsula Balcanică, iar Maximin Daia se mulţumeşte cu Asia Minor. Locul ipoteticei colaborări tetrarhice va fi curând luat de o discordie făţişă, materializată în două crâncene războaie civile.

În 312, Constantin atacă Italia şi îl ucide pe Maxenţiu, asigurându-şi supremaţia în Occident. Din anul următor (313), Licinius respinge ofensiva disperată a lui Maximin Daia, care se sinucide, lăsându-l astfel pe Licinius stăpân absolut al Estului. Pentru

evenimentele dintre 303 și 313, Lactanțiu însuși ne oferă, prin urmare, cea mai completă mărturie contemporană privind reducerea numărului de împărați la doi, dintre care până la urmă va rămâne doar unul, Constantin cel Mare, după victoria finală asupra lui Licinius din 324.

În al doilea rând, schimbările decorului politic și ale caracterului autorității din Imperiu păstrează un interes doar secundar pentru Lactanțiu; în schimb, cealaltă evoluție din epocă, adică modificarea dramatică a relațiilor dintre Stat și Biserică, focalizează miezul preocupărilor sale. Corespondența dintre anii 110-112 purtată de Plinius cel Tânăr și împăratul Traian[31] probează, după cum menționam deja, statutul creștinismului în epocă drept o religie ce merită pedeapsa juridică dacă este urmată cu prea mare consecvență. De atunci, *Ecclesia Christiana* evoluase spectaculos pentru a deveni o comunitate puternică și semnificativă ce supraviețuise valului constant de urmăriri și procese, de torturi și masacre dezlănțuit de Nero și urmașii lui.

Persecuțiile din secolul al II-lea deveniseră locale și intermitente, deși e important să nu le subestimăm reala ferocitate – ca în cazul martirilor din Lyon, din anul 177. Din vremea vârfurilor de prigoană consemnate sub domniile lui Decius (249-251) și Valerian (257-260), „destul de scurte în ciuda asprimii lor, Biserica creștină nu mai fusese practic tulburată de puterea civilă. Fără ca situația sa legală să fi fost lămurită întru totul (în principiu, creștinismul rămânea o religie mai mult sau mai puțin interzisă), asistăm la ceea ce se poate numi o recunoaștere *de facto*: de acum înainte comunitățile creștine se pot arăta la lumină, se pot bucura în liniște de proprietățile lor; acum ele dețin cimitire (la Roma, încă din vremea papei Calixt I, 217-222), plasate în subterane sau sub cerul liber (catacombe sau *areae*), biserici

[31] A.N. Sherwin-White datează această corespondență în anul 110 (*The Letters of Pliny*, Oxford, 1966, p. 693), iar Joachim Molthagen optează pentru anul 112 („Der Römische Staat und die Christen im zweiten und dritten Jahrhundert", în: *Hypomnemata heft*, 28, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1970, p. 14, nota 4). Molthagen insistă pe existența unui *mandatum* nescris, venit din partea lui Nero, emis verbal după incendierea Romei pusă în cârca creștinilor, pe baza căruia guvernatorii provinciilor puteau justifica vânătoarea de creștini. Tot el sugerează că termenul de *christiani* a putut căpăta sensul de grupare ostilă politic, precum *pompeiani* sau *caesariani*, astfel suspectă pentru orice autoritate publică.

sau, mai bine zis – întrucât este greu să le precizăm stilul arhitectural –, case de cult și de rugăciune; una dintre acestea se înalța chiar la Nicomidia, în fața palatului imperial"[32].

Aici, pe țărmul asiatic al Mării Marmara, a fost afișat la 23 februarie 303 primul edict a ceea ce va deveni curând Marea Persecuție. Șocul și surpriza negativă produse de actul respectiv se reflectă în atitudinea unui brav necunoscut care l-a rupt pe dată, plătind cu viața curajul arătat. „Mica pace a Bisericii" (260-303) de care vorbește Walter Pater[33] se întrerupe neașteptat și violent pentru aproape un deceniu.

Într-o epocă tulbure, de confruntări armate și pericole pândind pretutindeni, superstiția romană impunea – măcar oficial – recâștigarea bunăvoinței zeilor tradiționali. Prima epurare a creștinilor aflați în funcții de seamă s-ar fi produs astfel în 299, după o ceremonie păgână ratată din pricina semnului Crucii făcut de unii participanți. Din anul 303, toate bisericile vor fi sistematic distruse, proprietarii lor se văd deposedați de orice drepturi, mergându-se până la execuția sumară a celor ce s-ar fi opus atât acțiunilor legale, cât și sacrificiilor forțate dictate în context. După un misterios incendiu al palatului imperial, survine al doilea edict prevăzând arestarea întregului cler, urmat de un al treilea promițând amnistie clericilor ce jertfesc public zeilor și, în fine, de un al patrulea (la începutul anului 304) reamintind hotărârea lui Decius de a obliga pe toată lumea să aducă ofrande pe altare.

---

[32] Henri-Irénée MARROU, *Biserica în Antichitatea târzie (303-604)*, trad. Roxana Mareș, Ed. Teora, București, 1999 (col. *Logos*), pp. 11-12.

[33] Pe lângă remarcabilele scrieri estetice sau de istoria artei, Walter Horatio PATER (1839-1894) este și autorul trilogiei romanești cu tentă istorică *Marius the Epicurean* (1885), ce are un întreg capitol (vol. II, cap. XXI) numit „The Minor Peace of the Church". El evocă, în contextul convertirii la creștinism a eroului principal, „mica Pace a Bisericii din epoca Antoninilor", când un sentiment de siguranță pastorală și fericire senină pare să fi fost mai răspândit decât în epocile anterioare, punând-o în paralel cu „Marea Pace" a Eclesiei instaurată de Sfântul Împărat Constantin cel Mare. Pentru amănunte, vezi Pau Gilabert BARBERÀ, „Walter Pater's corrupt Heraclitus", în: *Apoina. Estudis de literatura grega dedicats a Carles Mirrales*, coord. Montserrat Jufresa, Muñoz ș.a., Institutul de Studii Catalane, Barcelona, 2021, pp. 633-654.

În pofida numeroaselor execuții din provinciile guvernate de Maximian și Severus (Italia, Pannonia, Africa), vestul Imperiului va cunoaște o ameliorare a situației creștinilor sub Constantin și Maxențiu, prigoana încetând acolo către finele lui 306. În schimb, Galeriu și nepotul său Maximin Daia vor continua torturile, omorurile și anchetele cu o ferocitate sporită, inducând o stare de teroare și angoasă tuturor cetățenilor din părțile orientale. Galeriu, presat și de o boală cumplită, va ceda primul, oferindu-le creștinilor printr-o hotărâre oficială dreptul de a-și relua profesarea credinței și a cultului. Dovedindu-se mai îndârjit, Maximin se încăpățâna se reinstituie ceremoniile păgâne cu orice preț, deci execuțiile sălbatice vor continua să însângereze Asia Mică, Siria și îndeosebi Egiptul.

La insistențele lui Constantin – care între timp îl biruise în luptă pe nehotărâtul Maxențiu –, Daia își moderează excesul de zel anticreștin spre sfârșitul lui 312, iar în vara anului ce urmează, înfrânt la rându-i de Licinius, concede toleranța cuvenită victimelor sale. Odată intrat în Nicomidia, Licinius publică edictul convenit cu Constantin în debutul anului 313, proclamând nu numai o deplină libertate confesională pentru creștini, ci și restituirea oricăror bunuri sau proprietăți anterior confiscate, ce inițial s-au găsit în patrimoniul Bisericii.

Deși Licinius va experimenta mai târziu un episod de hărțuire personală a comunităților creștine (320-324), consecințele nu vor fi grave, exact ca și în cazul scurtei recrudescențe păgâne promovate peste câteva decenii de împăratul Iulian Apostatul (361-363). De aceea, Lactanțiu are dreptate când vede în evenimentele din 313 punctul final al Marii Persecuții și semnalul de înviere din cenușa morții – asemenea mirabilei păsări Phoenix, cântată de el în versuri măiestrite – a Bisericii lui Iisus Hristos.

Lactanțiu. Parcurs biografic

Puține sunt informațiile precise cu privire la biografia lui Lactanțiu. Cele mai însemnate îi aparțin Fericitului Ieronim (*De viris illustribus*, 80; *Chronicon*, 2333), alte câteva putând fi extrase cu parcimonie din opera lui Lactanțiu însuși, care, din zăriștea unei tradiționale modestii, își notează arareori evenimente personale în

scrieri. Părerile savante rămân, prin urmare, divizate în amănunt, dar asupra datelor fundamentale se constată azi o cvasi-unanimitate a opțiunilor.

Mai întâi, numele complet era Lucius Caecilius Firmianus Lactantius. Gentilicul apare în tradiția manuscrisă când sub forma Caelius, când Caecilius: deși mai puțin frecvent, ultimul a fost preferat și datorită unei inscripții nord-africane ce-l pomenește pe un oarecare L. Caecilius (*Corpus Inscriptionum Latinarum*, VIII, 7241) – posibilă rudă pentru autorul nostru, dar în ultimii ani varianta Caelius e favorizată de tot mai mulți specialiști[34]. Dintr-un spirit de patriotism local, s-a încercat între secolele XVI-XIX asocierea numelui de „Firmianus" cu localitatea Firmum din ținutul picen (în prezent Fermo), sugerându-se, prin urmare, originea sa italică: însă forma corect derivată ar fi fost atunci, cu necesitate, „Firmanus". Cât despre „Lactantius", el constituie neîndoios un *signum*, o poreclă cu trimitere la dulceața și curgerea plăcută a vitalului nutriment care a fost dintotdeauna laptele.

Locul nașterii a fost, cu siguranță, Africa de Nord, localitățile Cirta și Mascula (azi Constantine și Khencela din Algeria) concurând și azi pentru această onoare. Cât privește data venirii sale pe lume, ea trebuie situată undeva între 240 și 250, având în vedere expresia *„in extrema senectute"* utilizată de Fericitul Ieronim referitor la anul 315, când Lactanțiu era într-al șaptelea deceniu de viață – cel mai adesea corelat de latini cu sintagma respectivă.

Studiile filozofico-literare și le-a concretizat sub conducerea lui Arnobiu de Sicca, împărtășind cu acesta gustul pentru valorile culturii greco-romane și chiar interesul deosebit față de hermetism. Lactanțiu va deveni la rându-i profesor de retorică latină, însă, din perspectiva filiației creștine, influența magistrului său rămâne de negăsit. Paradoxal, numele lui Arnobiu nu apare citat nicăieri în opera elevului, care, de altfel, nici nu i-a putut valorifica tratatul apologetic *Adversus nationes* din cauza redactării sale tardive, prin anii 303-310, definitivarea celor șapte cărți fiind stopată de moartea cărturarului convertit la maturitate.

Dovedind reale aptitudini literare încă de timpuriu, lui Lactanțiu ca scriitor păgân i se atribuie un *Symposium* după modele

[34] B. Colot, *Lactance. Penser la conversion...*, p. XI.

platonico-ciceroniene redactat în adolescență, un opuscul tehnic intitulat *Grammaticus* și o descriere în hexametri a unui voiaj întreprins la Nicomidia[35], scrieri care îl apropie de Nemesian din Cartagina, renovatorul clasicizant al poeticii latine din epoca tardo-antică. În același spirit neoclasic, a compus mai târziu și frumosul poem cripto-creștin *De ave Phoenice* – a cărui autenticitate pare a fi, în fine, pe deplin dovedită, după ce a fost considerat multă vreme apocrif –, unde alegoreza creștinată poate fi deja identificată la o lectură atentă[36].

Faima de retor și pedagog a lui Lactanțiu îl va fi îndemnat pe împăratul Dioclețian să-i solicite, în jurul anului 290, prezența la Nicomidia – noua capitală aflată în regiunea micrasiatică Bitinia – împreună cu alt gramatician ce nutrea ambiții literare, pe nume Flavius, iar cronica deplasării lor pe mare, pusă în pagină, am evocat-o mai sus.

Într-o regiune grecofonă precum cea unde a ajuns, studenții specializați în latină cu siguranță nu se prea îmbulzeau, majoritatea auditorilor fiind membri (probabil foarte blazați) ai Curții imperiale și funcționari – la fel de sastisiți de corvoada studiilor aprofundate – din administrația locală. Drama tânărului profesor Aurelius Augustinus de peste câteva decenii, amenințat de șomaj din aceleași pricini în Roma anului 383, se prefigurează ca în oglindă! Dacă pe acesta din urmă îl va salva catedra de retorică oferită la Mediolanum de prefectul Symmachus, Lactanțiu se va limita – începând de prin 290-300 – la câștiguri mărunte, umplându-și prea lungile vacanțe didactice cu redactarea propriilor scrieri. O consolare în plus se va fi dovedit întâlnirea providențială cu înzestratul tânăr prinț Constantin (aflat și el la Nicomidia până în 306), căruia nu este exclus să-i fi fost chiar preceptor, faptul explicând de ce, peste ani, împăratul Constantin cel Mare îi va încredința deja venerabilului învățat aceeași misiune pe lângă fiul său întâi-născut, Crispus.

Tot la Nicomidia îl găsește luna februarie a anului 303, când valul prigoanei anticreștine se dezlănțuie prin distrugerea lăcașului de cult

---

[35] Poemul se numea *Hodoiporikon de Africa usque Nicomediam* sau *Itinerarium* și era, probabil, inspirat de celebrul poem *Iter* al lui Iulius Caesar, compus în cele 23 de zile cât a durat călătoria acestuia din urmă de la Roma până în Hispania Ulterior.

[36] Vezi, pentru amănunte, Claudiu T. Arieșan, *De ave Phoenice*, în vol. omagial *G. I. Tohăneanu – 70*, Ed. Amphora, Timișoara, 1995, pp. 24-43.

de acolo și e atașat deliberat printr-o suită de lecturi publice ținute de un filozof păgân și un judecător implicat în campania de persecuție. Suferința lui nu mai este doar intelectuală, ci devine și una morală, pentru că de-acum se simte „chemat de Învățătorul și Regele lumii" să profeseze deschis noua credință. Convertirea lui la creștinism și botezul avuseseră loc, așadar, mai înainte, cel mai devreme prin anul 300, și se simte acum întărit în vârtejul nedreptăților oficiale pornit de Dioclețian. Lactanțiu va renunța la funcția deținută și va ajunge să trăiască în mare strâmtorare materială: Fericitul Ieronim preciza că îi lipseau uneori până și bunurile de stringentă necesitate[37].

Data exactă a intrării sale formale în Biserică rămâne oricum un mister, ca și locul desfășurării ceremoniei baptismale, dar există temeiuri solide să credem că sacramentul s-a împlinit abia după o lungă fază de aclimatizare la cult și de apartenență informală. Primele contacte cu doctrina și textele creștinismului se petrecuseră, de altminteri, în Africa, unde, sub influența mediilor platonico-gnostice, și-a definit opțiunea religioasă și filozofică pentru tot restul vieții: nădejdea fierbinte a mântuirii și dobândirea unor garanții temeinice privind nemurirea.

El va străbate perioada grea a prigoanei oficiale orchestrate de Maximin Daia, Galeriu și, ulterior, de Licinius, asistând și la sfârșitul persecuțiilor consfințit prin afișarea documentelor oficiale, cu valoare de edict, din anul 313. Deși nu a suferit arestări sau anchete, a viețuit în mari lipsuri materiale și cu frica zilei de mâine, până la repunerea deplină în drepturi a coreligionarilor săi.

Locul de rezidență în epoca persecuțiilor rămâne cel mai aprig disputat în studiile de specialitate, datorită îndeosebi dificilei cronologii de redactare a tratatului *De mortibus persecutorum*, la care vom reveni cu alt prilej. Oricum, Lactanțiu era de găsit la Nicomidia în aprilie 311, când se publică edictul de toleranță emis de Galeriu, iar prizonierii creștini sunt eliberați din închisori; tot așa, în iunie 313 a participat la intrarea lui Licinius în triumf după înfrângerea rivalului

---

[37] Fericitul Ieronim, *Chronicon ad annum post natum Abrahaam* 2333: *„Lactantius (...) vir omnium suo tempore eloquentissimus, sed adeo in hac vita pauper, ut plerumque etiam necessariis indiguerat".*

Maximin Daia și la afișarea istoricului decret de restituire cunoscut sub un generic impropriu („Edictul de la Milano"), care punea punct persecuțiilor în mod oficial.

Entuziasmat de întorsătura providențială luată de cursul evenimentelor, el desăvârșește imnul implicit de mulțumire pentru Divinitate care este *De mortibus persecutorum* și își reia activitatea didactică. Concomitent cu preocupările de retorică, el reiterează și cercetările filologice, după cum dau mărturie doctele scrisori adresate unor somități ale vremii. Între timp, finalizează și monumentalul opus *Institutionum divinarum adversus gentes libri VII* (prescurtat *Institutiones divinae*), căruia îi adaugă un rezumat (*Epitome divinarum institutionum*) și îl corelează pe multiple niveluri de adâncime cu tratatele apologetice anterioare *De opificio Dei* (*Despre opera creatoare a lui Dumnezeu*), respectiv *De ira Dei* (*Despre mânia lui Dumnezeu*).

Lucrările creștine în proză – care ne-au parvenit într-un manuscris aproape complet din secolul al V-lea sub numele lui Lactanțiu – este foarte posibil să fi fost deja reunite de el însuși într-un *corpus* apologetico-isagogic, având în vedere impresionanta coerență internă de ansamblu a tuturor scrierilor enumerate și numeroasele referințe încrucișate dintre texte.

Ultimul eveniment cunoscut din traseul său biografic este mutarea la Treveri în urma solicitării adresate de împăratul Constantin prin 314/315. Dacă Lactanțiu nu a pledat niciodată în justiție, vocația lui pedagogică s-a păstrat vie până la senectute, prezența în Gallia fiind ocazionată de învestirea sa ca preceptor al lui Crispus, fiul cu destin tragic al marelui *imperator*. În paralel, termină, cum am precizat, *De mortibus persecutorum* și *De ira Dei*, expediază numeroase scrisori savante unor somități ale vremii, definitivează un rezumat (*Epitome*) al operei sale capitale, *Institutiones divinae*, ce fusese revizuită și pregătită, la rândul ei, pentru a doua ediție, cum o mărturisesc dedicațiile panegirice adresate lui Constantin la începutul Cărților I și VII. Acestea din urmă presupun participarea autorului la diverse evenimente din viața împăratului databile în cursul anului 324: cum noua variantă nu a fost isprăvită, deși nu avem nicio informație precisă legată

de sfârșitul său, Eberhard Heck[38] conchide credibil că plecarea la cele veșnice l-a găsit pe Lactanțiu în plin efort intelectual creator, *anno Domini* 325. Destinul operei admirabile a scriitorului bisericesc socotit de biografii moderni „primul om de litere creștin"[39] putea să înceapă și el întru eternitate!

Opera lui Lactanțiu

Cronologia scrierilor lactanțiene poate fi lesne fixată. Pe când viețuia în Africa, se afirmase ca scriitor păgân, fiind autorul unui *Symposium* – apropiat în timp și spațiu de *Cynegetica* conaționalului său Nemesianus din Cartagina, renovator clasicizant al poeziei tardo-antice[40]. Specifică doar lui Lactanțiu se dovedește însă maniera hotărâtă și calitativ superioară de a-și valorifica modelul absolut: Marcus Tullius Cicero. Sintagma „Cicerone creștin" constituie, de altminteri, marca definitivă pentru autorul ce ne preocupă, ea apărând sub felurite forme la Fericitul Ieronim[41], Francesco Petrarca[42], Pico de la Mirandola[43] sau Rudolf Agricola[44].

---

[38] Eberhard Heck, *Die dualistischen Zusätze und die Kaiseranreden bei Lactantius: Untersuchungen zur Textgeschichte der „Divinae Institutiones" und der Schrift „De opificio Dei" în Abhandlungen der Heidelbergere Akademie der Wisseschaften, Philosophisch Historische Klasse*, Heidelberg, 1972, pp. 167-170.

[39] Exprimarea îi aparține lui Jacques Fontaine (*La littérature latine chrétienne*, Presses Universitaires de France, Paris, 1970), fiind reluată și explicitată de André Mandouze în 1977 („De la mort des persécuteurs à la Paix de l'Église", în vol. colectiv: *Rome et nous. Initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Ed. Picard, Paris, 1997 reeditare, pp. 243-245).

[40] Vezi Pierre Grimal, *Literatura latină*, trad. Mariana și Liviu Franga, pref. Eugen Cizek, Ed. Teora, București, 1997, p. 413.

[41] *Epistulae*, LVIII, 10, 2: *„Quasi quidam fluvius eloquentiae Tullianae"*.

[42] *Invectivae contra medicum*, I, 1352-1353: *„Vir et poetarum et philosophorum notitia et ciceroniana facundia"*; *De otio religioso*, II: *„Exundans lacteo torrente"*.

[43] *De studio divinae et humanae philosophiae*, I: *„Esse Ciceronem sed Christianum"*.

[44] *„Qui* [...] *Firmianum Lactantium* [...] *Christianum Ciceronem solebat appellare"*, într-o scrisoare din noiembrie 1496 a lui Erasmus din Rotterdam către Henri de Mons. Toate citatele și comentarii aplicate la ele, în: Antonie Wlosok, „Lactance", în: *Nouvelle histoire de la littérature latine*, vol. V, ed. R. Herzog și P.L. Schmidt, trad. G. Nauroy *et alii*, Brepols, Paris, 1993, pp. 457-458.

Dintre numeroasele texte primare atribuite lui de tradiție, nu ni s-au păstrat nici *Banchetul* în proză sus menționat, nici poemul „turistic" în hexametri *Hodoyporicum*, nici tratatul didactic *Grammaticus*, nici cele două cărți adresate *Ad Asclepiadem*. Din fericire, majoritatea scrierilor sale teologice au atins în bune condiții vremurile moderne, creând un *corpus* consistent.

Cariera de autor patristic o începe în specifica-i tonalitate ciceroniană cu tratatul *De opificio Dei*, explicând în maniera intelectuală a Porticului că omul este în mod providențial un artefact perfect chibzuit al creației divine. Avem, așadar, o temerară încercare de antropologie filozofică, plasată în cadre creștine sau, mai bine zis, cripto-creștine, deoarece în 303-304, când este compus textul, siguranța individului cerea atare discreție – remarcată, de altfel, și în poemul *Despre pasărea Phoenix* (*De ave Phoenice*), databil în aceeași perioadă[45].

Mitul unei păsări nemuritoare, perpetuu regenerabile prin auto-combustie și capabilă să învieze tocmai din propria-i cenușă a inflamat din toate timpurile imaginația scriitorilor, poeților și chiar a istoricilor logografi din zorii Antichității[46]. Autorii patristici au preluat și ei cu entuziasm acest mitologem semnificativ, asociindu-l desigur, cu prioritate, Marii Învieri săvârșite de Mântuitorul nostru Iisus Hristos[47].

Exemplificarea completă și cea mai șlefuită artistic a atitudinii creștine față de Phoenix este cuprinsă, fără îndoială, în poemul elegiac de 170 de versuri, atribuit în general lui Lactanțiu și cunoscut sub titlul *De ave Phoenice*. Omologiile cu opera similară a poetului păgân Claudius Claudianus reclamă un studiu amănunțit de specialitate,

---

[45] LACTANTIUS, „*De ave Phoenice* (Despre pasărea Phoenix)", traducere, introducere, note și comentarii de Claudiu T. ARIEȘAN, în: *Altarul Banatului*, an XVI (LV), serie nouă, nr. 7-9, iulie-septembrie 2005, pp. 98-104; *cf.* C.T. ARIEȘAN, *De ave Phoenice*, în vol. omagial *G. I. Tohăneanu – 70*, pp. 24-43.

[46] Am încercat noi înșine o cartografiere a acestei istorii culturale de succes în prima parte a studiului nostru „Pasărea Phoenix ca simbol al Învierii lui Hristos", în: *Altarul Banatului*, an XVI (LV), serie nouă, nr. 4-6, aprilie-iunie 2005, pp. 37-46.

[47] Vezi Claudiu T. ARIEȘAN, „Pasărea Phoenix ca simbol al Învierii lui Hristos (II). Din epoca patristică până în prezent", în: *Altarul Banatului*, an XVI (LV), serie nouă, nr. 10-12, octombrie-decembrie 2005, pp. 18-27.

dar indiscutabil cel puțin ultimele 10 stihuri din această „podoabă a scrisului patristic"[48] sunt de o originalitate aparte.

Deoarece încântătoarea elegie narativă ne-a fost transmisă în manuscrise miscelanee, separat de textele teologice ale lui Lactanțiu, și fiindcă Fericitul Ieronim nu o pomenește în catalogul scrierilor lactanțiene, îndoielile asupra autenticității textului au durat până de curând. În ediția Migne, în loc de titlu, stă scris *„Incerti auctoris* Phoenix *Lactantio tributus"*[49], iar editorul primei ediții majore moderne, S. Brandt, considera în 1893 (ediția din CSEL, 27, 1) că opera poate aparține – în cel mai bun caz – perioadei anterioare convertirii la creștinism a lui Lactanțiu. Argumentele în favoarea paternității literare erau mărturii ale Sfântului Grigorie de Tours (*„Tertium* [*miraculum*] *est quod de Phinice Lactantius refert"*), ale eruditului Alcuin, care îl insera pe Lactanțiu între poeții creștini și romani deopotrivă (*De sancti Euborici eccl.*, 1552), și învățatul denumit generic *Anonymus de dubiis nominibus*, care citează nu mai puțin de opt pasaje sub numele lui Lactanțiu.

În sprijinul atribuirii lactanțiene stau și două din cele mai vechi manuscrise ale autorului patristic, unde numele său e menționat în mod expres: *Codex Veronensis* 163 din sec. al VIII-lea (*„Lactantii de eadem ave* [*phoenice*]*"*, iar poemul lactanțian vine îndată după corespondentul său realizat de Claudianus) și *Codex Leidensis Vossianus* Q. 33 din sec. al X-lea (*„Versus Lactantii de ave fenice"*). După aceste două surse și după *Codex Parisinus Latinus* 13048 (sec. IX-X) – unde apare fragmentar (v. 1-110) și fără titlu printre poemele lui Venantius Fortunatus – s-a și reconstituit forma științifică a textului. Din secolele următoare, frecvența tradiției manuscrise atestă popularitatea crescândă a creației lactanțiene.

Critica modernă a rezolvat însă definitiv chestiunea autenticității, demonstrând simbolica cripto-creștină și decelând elemente de semantică textuală asemănătoare cu cele din *Institutiones divinae* și *Epitome*.

---

[48] I.G. Coman, *Patrologie*, vol. II, ed. cit., p. 213.

[49] *PL* 7, col. 277-278.

Institutionum divinarum adversus gentes libri VII (=*Inst.*) caută să fie o cale de învățătură privilegiată, apologetică, dar și protreptică, demonstrând cu limpezime valoarea creștinismului ca doctrină umanistă a mântuirii, într-o expunere sistematizată și enciclopedică. Este, de fapt, fără exagerare, prima *Summa theologiae* de limbă latină.

Titlurile celor șapte Cărți, scrise între anii 307-310, sunt pe deplin semnificative pentru *crescendo*-ul interpretativ și hermeneutic prefigurat de cultivatul nostru catehet: I. *De falsa religione*; II. *De origine erroris*; III. *De falsa sapientia*; IV. *De vera sapientia et religione*; V. *De iustitia*; VI. *De vero cultu*; VII. *De vita beata*.

În completarea acestor prime opt Cărți (*De opificio Dei* împreună cu *Inst.*), Lactanțiu a mai compus încă două lucrări, totalul organic de zece formând *corpus*-ul transmis ca atare în manuscrisul din secolul al V-lea menționat, relevând o mare coerență internă și un sistem unitar de trimiteri și referințe reciproce. Este vorba mai întâi de monografia cu tematică absolut originală *De ira Dei*, apărând ideea biblică a unui Pantocrator capabil de sfântă mânie și pe drept pedepsitor al nedreptății, precum și de o versiune prescurtată a operei sale principale (*Epitome divinarum institutionum*) cu suficiente corecturi și adăugiri ca să putem vorbi de o variantă remaniată, sintetică, cu note de originalitate și importantă în sine.

Lactanțiu este azi un tot mai respectat și îndelung comentat Părinte al Bisericii grație scrierilor deja enumerate. În afara lor, i se mai atribuie opt volume de scrisori, împărțite în trei colecții distincte: patru cărți *ad Probum* (din care au supraviețuit două mici fragmente), două către Demetrianus, elevul său cu rang înalt căruia îi dedicase anterior *De opificio Dei*, și alte două cărți *ad Severum* (probabil Acilius Severus, personaj hispanic beneficiind frecvent de încrederea lui Constantin cel Mare). Într-un codex al Bibliotecii Ambrosiana, subzistă zece rânduri dintr-o savantă divagație despre pasiuni (*De motibus animi*), ce pot face parte din epistolele *Ad Demetrianum*. Cât despre două dintre proiectele anunțate de el însuși ca iminente în *Inst.*, știm sigur că nu au mai văzut niciodată lumina zilei: *Adversus omnes haereses* (IV, 30, 14) și *Contra Iudaeos* (VII, 1, 26).

Fericitul Ieronim pomenește, în schimb, încă un titlu, *De persecutione* – inexistent în culegerile antice sau medievale de scrieri

lactanțiene –, care, odată autentificat, l-a transformat pe autorul nostru din simplu apologet și cărturar abstract într-un istoric și filozof al istoriei, psiholog, antropolog și, mai ales, martor vital, privilegiat al unei epoci contorsionate, dar cât de profund exemplare!

Instituțiile divine – prima enciclopedie creștină de limbă latină[50]

Lactanțiu însuși, în buna tradiție a magistrului său Cicero, conturează cu retorică limpezime demersul intelectual promovat de-a lungul celor șapte Cărți din *Instituțiile divine:* „Primul pas în înțelepciune este să distingi cele false; al doilea, să le cunoști pe cele adevărate"[51]. Este clar deci că, înaintea promovării adevăratei credințe religioase și a veritabilei înțelepciuni, trebuie să asistăm la demolarea sistematică a falselor credințe, a calpei deșteptăciuni păgâne, a promisiunilor deșarte proferate de filozofi.

Primele trei Cărți sunt polemice – titlurile lor dând mărturie despre intențiile autorului –, concluzia evidentă fiind că toate cultele politeiste și filozofiile păgâne îl îndepărtează pe om de Dumnezeu în loc să-l edifice. Următoarele patru Cărți, fără a renunța definitiv la armamentul propriu polemistului, afirmă temeiurile credinței creștine. Cartea a IV-a, cea mai pronunțat dogmatică dintre toate, concentrează istoria salvifică a Revelației dumnezeiești și a Întrupării mântuitoare, care au adus în lume Calea, Adevărul și Viața. Contrar apologeților anteriori – pe care îi critică *in corpore* pentru ezoterismul lor excesiv în debutul Cărții a V-a –, el încearcă să-și adapteze învățăturile la orizontul de așteptare al cititorilor săi, vorbindu-le acestora pe înțeles despre dreptate și despre adevăratul cult religios în Cărțile a V-a și a VI-a ale operei. Apogeul ascensiunii sale ideatice se atinge în Cartea ultimă, a VII-a, consacrată deplinei împliniri creștine, ce coincide cu „viața fericită" din Împărăția lui Dumnezeu.

---

[50] În chip deliberat, vom insista în continuare asupra *Instituțiilor divine,* ce sunt cuprinse în acest prim volum de *Scrieri,* urmând ca fiecare dintre celelalte lucrări lactanțiene să se bucure de studii introductive distincte și lămuritoare în tomul ce va urma și va încheia proiectul integralei lactanțiene.

[51] LACTANȚIU, *Institutiones divinae,* I, 23, 8.

Titlul complet: *Institutionum divinarum adversus gentes libri VII* (*Șapte cărți de instituții divine contra neamurilor păgâne*) amintește de tratatele juridice ale vremii[52], însă intențiile autorului și obiectivele scrierii sale depășesc evident acest cadru, corespunzând unui amplu program catehetic de înălțare a cititorului din abisul greșelii către culmile înțelepciunii autentice și ale credinței mântuitoare, demonstrând, totodată, că *paideia* creștină este mai bună și mult mai utilă decât arta oratorică tradițională. Prin tehnicile acesteia din urmă, el însuși mărturisește a nu-i fi putut învăța pe discipolii săi decât o seamă de „răutăți sonore", și nicidecum esențele ultime ale virtuții (*Inst.*, I, 1, 7-8)[53].

Căutând să înlăture „superstițiile aducătoare de moarte și erorile cele mai rușinoase" (*Inst.*, I, 1, 11), Lactanțiu răspunde – ca și Origen lui Celsus – atacurilor anticreștine proferate de doi autori păgâni: unul filozof bogat și vicios, celălalt judecător, numit se pare Hierocles. Prin intermediul acestora – și prin tot ce reprezentau ei ca exponenți ai autorității oficiale, în plan administrativ sau intelectual –, se luptă

[52] Lactanțiu precizează textual apropierea proiectului său de tiparul specific scrierilor juridice, susținând superioritatea demersului său din perspectiva finalității, cel puțin: *„Et si quidam prudentes et arbitri aequitatis institutiones civilis iuris composita ediderunt, quibus civium dissidentium lites contentionesque sopirent, quanto melius nos et rectius divinas institutiones litteris persequemur, in quibus non de stillicidiis aut aquis arcendis aut de manu conserenda, sed de spe, de vita, de salute, de immortalitate, de deo loquemur, ut superstitiones mortiferaserroreque turpissimos sopiamus"* (*Institutiones divinae*, I, 1, 12).

[53] Privind retroactiv, cu ochii lectorului modern, putem vizualiza acest demers cultural-spiritual atât prin grila dantescă a călătoriei medievale dinspre miasmele infernului, prin purgatoriul terestru, către luminile paradisiace zugrăvite de aceeași unitară *Divina Commedia*, cât și prin drumurile inițiatice de *Bildungsroman* istorisite de un clasicizant Goethe pentru eroul său Wilhelm Meister. Nu este forțată însă, *mutatis mutandis*, nici raportarea la înaintașii autori de epopee romană – în special Naevius și Ennius – care nu treceau la evocarea evenimentelor contemporane fără o „prefață" mitologică, unde toate „păcatele trecutului" legendar erau scoase la lumină și oarecum exorcizate pentru a înțelege mai bine realitățile trăite. Și aceștia din urmă consacraseră aproape jumătate din spațiul creațiilor *Bellum Poenicum* și *Annales* unor întâmplări nefericite din memoria colectivă a latinilor, încercând să explice, de pildă – chiar și la modul poetic – sângerosul conflict cu Cartagina prin trădarea iubirii Didonei de către întemeietorul *Pater Aeneas* (vezi Claudiu T. Arieșan, *Cetatea literară a Romei, Întemeietorii*, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2005, pp. 14-27, și întregul capitol „Creatorii de epopee în limba latină").

autorul nostru cu toate slăbiciunile și tarele vechii lumi a păgânismului idolatru și lipsit de toleranță.

Deosebirea binelui de rău nu presupune însă doar calități de polemist, exegeții moderni fiind mult mai sensibili la dimensiunea didactică a *Instituțiilor divine*, definite ultimativ chiar ca „o carte de pedagogie critică" de către editorul Pierre Monat[54]. Cum dorința lui expresă este de a „corija la modul intelectual o eroare"[55], Lactanțiu păstrează mereu vie grija unei demonstrații de substanță, după care politeismul nu este decât o deformare dramatică a monoteismului originar, printr-un proces regresiv ce poate fi evidențiat de savant; în acest fel – după fericita expresie a lui Jean-Claude Fredouille – „polemistul devine istoric al religiilor"[56], invocând mărturiile păgânilor celebri nu doar pentru a-i copleși de invective și dezonoare, ci tocmai pentru a descoperi filoanele aurifere ale unor fericite concordanțe între creștinism și unele aspecte ale spiritualității antice, greco-latine.

Lactanțiu crede cu tărie în luminile clasicității ce l-a premers tocmai pentru că a învățat să-i deslușească umbrele și scăderile. Și de aici derivă însemnătatea deosebită a scrierii sale de căpătâi, care se constituie într-una din cele mai importante colecții de citări și referințe critice din scriitorii Antichității de până la el, o sursă inestimabilă de informații care, altminteri, ar fi lipsit cu desăvârșire din patrimoniul gândirii și literaturii mondiale. Sunt menționați și „valorificați" astfel zeci de autori precum elinii Homer, Euripide, Socrate, Platon, Anaxagora, Aristotel, Democrit, Aristip, Zenon, Cleanthes, Carneade, Epicur, Euhemeros, Aristoxene, Diogenes Laertios sau latinii Lucilius, Ennius, Plautus, Terentius, Lucretius, Cicero, Sallustius, Varro, Cornelius Nepos, Horatius, Vergilius, Seneca, Ovidius, Juvenal, Persius, Valerius Maximus, Lucan, Germanicus – fără a neglija celebrele texte magico-religioase atribuite Sibilelor, tracului Orfeu ori lui Hermes

[54] Pierre MONAT, „Introduction" la ediția tradusă și comentată de el: LACTANCE, *Institutions divines*, Livre I (*Sources Chrétiennes*, 326), Cerf, Paris, 1986, p. 9.

[55] Jacques FONTAINE, *La littérature latine chrétienne*, Presses Universitaires de France, Paris, 1970, p. 44.

[56] Jean-Claude FREDOUILLE, „Lactance historien des religions", în vol. colectiv *Lactance et son temps* (editori J. FONTAINE și M. PERRIN), Beauchesne, Paris, 1978 (col. *Théologie historique*, 48), pp. 237-252.

Trismegistus. Orice ediție științifică modernă din toți acești autori și din mulți alții datorează enorm acribiei neobosite, onestității „academice" și entuziasmului enciclopedic dovedite cu prisosință de autorul *Instituțiilor divine.*

Structura simfonică și ascensională

Revenind la planul atât de bine elaborat al operei, de astă dată din perspectiva structurilor și structurărilor de adâncime, constatăm că în Cartea I *(Despre falsa religie)* scriitorul patristic dorește să combată doctrinele politeiste prezentându-le ca pe un autentic sacrilegiu contra Dumnezeului celui viu și adevărat. Dovedirea premisei că există un singur Dumnezeu se face prin conducerea raționamentului pe două căi, de fapt cele două metode pe care scolastica le va separa, instrumentalizându-le, sub numele de *ratione* și *auctoritate.* El prezintă mai întâi argumentele într-o manieră logică, strict rațională, menționând apoi toate mărturiile scrise care-i pot confirma deducțiile. Expozeul său perfect organizat și limpede i-a permis lui René Pichon să-i acorde, în premieră, atributul de „autor clasic"[57], pe care astăzi nimeni nu-l mai contestă.

Intrând în pielea cititorilor săi laici, pentru care autoritatea Bibliei nu era un fapt dovedit, el caută argumente cât mai convingătoare din literatura păgână, clasificând autorii în poeți, filozofi și clarvăzători[58], pentru a intra într-un dialog real cu adversarii săi. Dacă demonstrarea unicității divine se realizează mai ales prin definirea noțiunilor de exercitare a suveranității și de putere supremă indivizibilă (*summa potestas*), demolarea cultelor păgâne este operată prin teza istorico-rațională a umanității zeilor (așa-numitul „euhemerism") și prin critica morală a miturilor privind zeii. Materialul mitologic și documentar este mereu excelent analizat, dovedindu-se inestimabil pentru specialiștii multor domenii preocupate de lumea

[57] René Pichon, *Lactance. Étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne du Constantin*, Librairie Hachette, Paris, 1901, p. 74.
[58] A. Wlosok, „Lactance"..., p. 439.

veche: filologie clasică, arheologie, istorie antică, filozofie, antropologie, istoria Bisericii, a mentalităților și a religiilor.

În Cartea a II-a (*Despre originea erorii*), Lactanțiu reia problematica originii credințelor politeiste, dând vina mai ales pe influențele demonice. Discuția se orientează astfel către spinoasa chestiune a originii răului, postulându-se existența unui principiu negativ (*antitheus*)[59]. Acțiunea distructivă generată de acesta este îngăduită de Creator și pentru a supune umanitatea la încercările și tentațiile care, odată depășite, asigură accesul la nemurire și răsplata eternă. Din greșelile proprii concepțiilor politeiste emerg uneori viziuni ale monoteismului genuin, care înalță privirea credinciosului dinspre pământul material către cele cerești. Elogiul creației dumnezeiești trebuie corelat cu tratatul său specializat *De opificio Dei* și tot aici, în a doua Carte, se anunță redactarea unei lucrări despre mânia pedepsitoare a lui Dumnezeu, apărută ulterior chiar sub titlul *De ira Dei*.

Cartea a III-a (*Despre falsa înțelepciune*) caută să evidențieze superioritatea netă a adevărului creștin în raport cu doctrinele înșelătoare afișate de filozofi. Criteriul discuției îl reprezintă concepțiile despre binele suprem (*summum bonum*). După enumerarea a nu mai puțin de unsprezece teorii diferite la obiect, el conchide că soluția problemei nu poate fi decât mântuirea și dobândirea vieții veșnice. Completând viziunea stoică potrivit căreia dobândirea virtuților este scopul ultim al ființei umane, Lactanțiu definește *virtus* în spiritul moraliștilor latini (Lucilius, Cicero, Seneca, C. Nepos), ca putere de a suferi și a îndura nedreptățile, dar întru numele Domnului. Toți gânditorii care au contribuit la conturarea unei imagini corecte despre Divinitatea supremă sunt chemați să îmbrățișeze învățătura creștină, unde credința și înțelepciunea (*religio et sapientia*) colaborează strâns pentru edificarea intelectuală și mântuirea omului universal.

După încheierea părții eminamente polemice, se deschide calea prezentării pe larg a doctrinei creștine, așa cum a fost ea revelată de Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu. Acesta este chiar miezul Cărții a IV-a (*Despre adevărata religie și înțelepciune*), care sintetizează istoria mântuirii, făcând frecvent, de astă dată, apel la mărturii biblice și

[59] Lactanțiu, *Institutiones divinae*, II, 9, 19.

citând variante – din bogata familie de texte numită generic *Vetus Latina* – traduse în anturajul Sfântului Ciprian al Cartaginei. Iisus este Învățătorul prin excelență, dar și Modelul întrupat al virtuții evocate în Cărțile anterioare, singurul magistru care – prin exemplul propriului sacrificiu suprem – se identifică definitiv cu „Înțeleptul desăvârșit"[60], cel așteptat și prevestit de toți filozofii și misticii lumii.

Hristologia lactanțiană se dovedește în general corectă, în timp ce pnevmatologia este marcată de unele confuzii cu privire la rolul și funcția Sfântului Duh[61]. Remarcabile rămân însă explicațiile sale morale și pedagogice referitoare la necesitatea Întrupării lui Dumnezeu-Fiul ca om printre oameni, promovând – pe lângă dezvoltările dogmatice tradiționale – „un umanism de factură nouă, în care nu magia, ci rațiunea, munca, puritatea și jertfa umană duceau la mântuire"[62].

Cartea a V-a (*Despre dreptate*) debutează cu deslușirea intențiilor apologiei de față, sub acoperământul discutării conceptului de *iustitia*[63], făcând, totodată, o critică pertinentă antecesorilor latini ce au ilustrat același gen literar. Dacă Minucius Felix, Tertulian și Ciprian au fost ignorați sau repudiați de învățații păgâni, este pentru că n-au recurs îndestul la tonusul retoric și nu s-au preocupat suficient de farmecul estetic al scrierilor scoase la lumină. Lactanțiu declară, într-un pasaj memorabil din rechizitoriul său mult mai academic decât al înaintașilor, că nu le va mai repeta greșelile: „Este uns acum paharul cu mierea cerească a înțelepciunii, încât medicamentele amare să poată fi băute de către necunoscători fără vreo neplăcere: dulceața dintâi amăgitoare ascunde asprimea gustului amar sub vălul plăcerii. Căci, mai întâi de toate, aceasta este cauza pentru care Scrierilor

[60] Lactanțiu, *Institutiones divinae*, IV, 23, 9 ș.u.

[61] I.G. Coman, *Patrologie*, vol. II, ed. cit., p. 225.

[62] I.G. Coman, *Patrologie*, vol. II, ed. cit., p. 225.

[63] A cărui complexitate a fost evidențiată de Christiane Ingremeau în două studii speciale: „Lactance et la justice dans le livre V des *Institutions divines*", în: Madeleine Piot (ed.), *Regards sur le monde antique: hommages à Guy Sabbah*, Les Presses Universitaires de Lyon, Lyon, 2002, pp. 153-162; „Lactance et la Justice: du livre V au livre VI des *Institutions Divines*", în: Stéphane Ratti, Jean-Yves Guillaumin (eds), *Autour de Lactance: hommages à Pierre Monat*, Besançon, 2003, pp. 43-52.

sfinte nu li se acordă credit din partea înțelepților, învățaților și fruntașilor acestei lumi: profeții au vorbit într-un limbaj comun, simplu, ca pentru popor. Sunt disprețuite, așadar, de către cei care nu vor să asculte nimic și nici să citească decât ceea ce este șlefuit și frumos spus și nici nu se prinde ceva de sufletul lor în afară de ceea ce încântă urechile cu un sunet mai atrăgător, iar acelea care li se par urâte sunt socotite bășești, lipsite de meșteșug, vulgare. [...] Așadar, elocința disprețuiește Scrierile sfinte ca fiind umile, respinge cele tainice ca fiind contradictorii, ea bucurându-se în public, căutând mulțimea și celebritatea. Așa se face că înțelepciunea și adevărul sunt lipsite de crainici pe măsură. Iar dacă, din întâmplare, unii literați li s-au dedicat, nu a fost de ajuns pentru a le apăra"[64].

Penuria de intelectuali consacrați printre creștini, constată el, le-a permis detractorilor acestei religii novatoare să scrie în voie contra învățăturii revelate de Hristos, iar metoda catehetică s-ar fi cuvenit nuanțată și adaptată corespunzător: „Acționând împotriva unui necunoscător al adevărului, ar fi trebuit să lase cât de cât deoparte lecturile sale divine și să-l formeze de la început ca pe un neinițiat, puțin câte puțin să-i fi dezvăluit începuturile luminii, și nu să-l orbească aruncându-i în față întreaga lumină"[65]. Adevărata dreptate se află de partea celor persecutați pe nedrept și evocarea pregnantă a evenimentelor din „vremurile de bejenie" ale prigoanei prefigurează tonalitățile dantești din evocarea cu tentă istoriografică *De mortibus persecutorum*. Răbdarea creștinilor este o virtute capitală, iar pietatea păgânilor – chiar și cea ilustrată de arhetipalul „părinte Aeneas" descris de Vergilius – pare a fi fost doar un cuvânt oarecare în comparație cu *pietas Christiana* dovedită în fața lumii de credincioșii martirizați pentru credința lor dârză.

Un mic tratat de etică în spirit creștin oferă Lactanțiu în Cartea a VI-a (*Despre adevăratul cult religios*), întemeind-o pe „legea divină" a poruncilor lui Dumnezeu. Ea este singura ce poate arăta drumul drept printre cele două căi divergente ale viciilor și virtuților, ale damnării și redempțiunii, ale iadului și raiului – zugrăvite într-un catalog

[64] Lactanțiu, *Institutiones divinae*, V, 1, 14-16, 20-21.
[65] Lactanțiu, *Institutiones divinae*, V, 4, 5.

aproape complet, cu vagi urme dualiste, dar totuși canonic în ansamblu. Antropologia lactanțiană se prezintă în veșminte stoico-ciceroniene ca o doctrină despre îndatoriri (*de officiis*), împărțite generic în cele față de Atotputernicul (*religio*) și cele față de semeni (*misericordia* sau *humanitas*). Acest din urmă termen găsește un teoretician doct și mereu avântat în persoana lui Lactanțiu, definibil oricând ca unul din primii umaniști mondiali, sub toate aspectele conceptului[66].

Autorul însuși socotea Cartea de față momentul culminant al operei sale apologetice (*summum operis huius et maximum*), deoarece acum se concentrează toate concluziile pregătite în manieră oratorică și filozofică pe parcursul numeroaselor pagini anterioare. Imaginând o *Scala paradisi* asemeni tuturor marilor Părinți ai Bisericii, prefigurând uneori elanul mistico-ascetic al Sfântului Ioan Scărarul[67], Lactanțiu găsește numele treptei ultime din această sublimă ascensiune către desăvârșire: răbdarea întru Domnul. Acest fel aparte al stăpânirii de sine „este ca un vârf, o culme a tuturor virtuților. Cel care va reuși să se nevoiască, să urce până acolo, pe acela Dumnezeu îl va recunoaște drept slujitorul și ucenicul Său. Acesta va învinge lumea, va fi asemănător lui Dumnezeu, el deținând virtutea divină. Par lucruri grele; dar discutăm despre acela căruia i se pregătește calea spre cer, toate câte sunt pe pământ fiind călcate în picioare. Pentru că virtutea constă în cunoașterea lui Dumnezeu, toate sunt grele cât timp nu le cunoști, iar dacă le-ai cunoscut, devin ușoare. Noi, cei care ne îndreptăm spre supremul bine, trebuie să ne înălțăm prin înșeși dificultățile vieții"[68].

Cele 27 de capitole din Cartea a VII-a (*Despre viața fericită*) acoperă de glorie și încununează „ca un premiu divin al fericirii continue" întreg parcursul victorios al cititorului ce ar ajunge – pe deplin edificat moral, intelectual și religios – la capătul monumentalei opere lactanțiene. Dimensiunea creativ antropologică din toate pasajele anterioare se completează cu învățătura sistematică asupra

---

[66] Amănunte și dezvoltări consistente asupra temei umanismului lactanțian, la Petru Pistol, *Lucius C(ae)cilius Firmianus Lactantius – scriitor creștin și umanist paideic*, Ed. Almarom, Râmnicu Vâlcea, 2000.

[67] Vezi Mitropolit Nicolae Corneanu, „Studiu introductiv" la: Ioan Scărarul, *Scara raiului* (coll. *Cum Patribus*, vol. 1), Ed. Amarcord, Timișoara, 1994, pp. 25-73.

[68] Lactanțiu, *Institutiones divinae*, VI, 23, 39-40.

nemuririi, integrându-se coerent în doctrina creștină asupra vremurilor de pe urmă.

Eshatologia lui Lactanțiu își trage sevele din *Apocalipsă*, adoptând însă și calculele milenariste ce înfloriseră în primele veacuri ale creștinismului. Concepția profund providențialistă[69] ce-l animă îi permite să teoretizeze concis și rezumativ cu privire la planul divin de mântuire al Creatorului, într-un text considerat de mulți patrologi drept o *summa theologica ante litteram*: „Lumea a fost făcută ca să ne naștem; de aceea ne naștem, ca să-L cunoaștem pe Dumnezeu, Creatorul lumii și al nostru; de aceea Îl cunoaștem, ca să-L cinstim, și de aceea Îl cinstim, ca să obținem nemurirea ca răsplată a eforturilor noastre, pentru că venerarea lui Dumnezeu presupune cele mai mari eforturi. De aceea suntem răsplătiți cu darul nemuririi, ca, devenind asemănători îngerilor, să-I slujim în permanență Tatălui suprem și Stăpânului și să-I fim lui Dumnezeu împărăție veșnică"[70].

Formulele „Tată" și „Stăpân" folosite aici de Lactanțiu – și explicate în alte părți ale operei sale[71] – îi par singurele potrivite pentru a-și fundamenta doctrina despre Dumnezeu, exprimarea divinității prin expresia *Pater et Dominus* intrând grație lui, definitiv, în latina ecleziastică. Trebuie subliniată încă o dată filiația cu imaginea romană tradițională a lui *pater familias*, ce conținea deja în sine ideea de asistență părintească iubitoare asociată cu puterea absolută și autoritatea pedepsitoare. Dimensionarea juridică a relaționării cu Divinitatea creștină este iarăși limpede: raportul dintre om și Dumnezeu este guvernat de cerințele și exigențele Stăpânului divin, la care omul răspunde prin supunere și ascultare, pentru a primi, în final, dreapta răsplată a faptelor sale[72].

---

[69] Despre subiect a tratat pe larg Anthony P. Coleman, *Lactantius and the Doctrine of Providence*, Gorgias Press, Piscataway, New Jersey, 2017.

[70] Lactanțiu, *Institutiones divinae*, VII, 6, 1.

[71] Lactanțiu, *Institutiones divinae*, IV, 3, 14. Cei doi termeni vor fi explicitați și lămuriți pe îndelete în lucrările ulterioare *De ira Dei* și *Epitome Institutionum Divinarum*, ce vor fi cuprinse în al doilea volum din seria de *Opere complete*.

[72] Jean Gaudemet, „Lactance et le droit romain", în: *Atti (dell) secondo convegno internazionale. Spello-Isola Polvese sul Trasimeno-Montefalco (18-20 settembre 1975)*, Perugia, 1976, pp. 81-101.

Dintre instituțiile romane de bază, nici armata nu îl lasă indiferent pe apologetul nostru, metaforele serviciului militar colorând frecvent discursul său catehetic; Împăratul ceresc este deopotrivă generalul oștilor creștine, ai căror soldați Îi datorează respect și supunere deplină. Se poate astfel afirma cu destulă îndreptățire că „Lactanțiu a izbutit sinteza unor moduri diferite de gândire, cel al filozofiei religioase și cel al juriștilor romani"[73].

Manuscrise, ediții și exegeze

Tradiția manuscrisă a *Instituțiilor divine* este destul de bogată. Ele apar în ms. Bononiensis 701 și palimpsestul Sangallensis 213 – ambele din secolul al V-lea –, apoi în șase mss. din secolele IX-XI (Parisinus Lat. Puteani 1662 și Regius 1663, Vaticanus Palatinus Lat. 161, Montepessulanus 241, Valentianensis 14, Cameracensis B 1219), apoi în câteva manuscrise medievale și în peste 300 de variante de la începutul epocii moderne, acestea din urmă fără mare importanță pentru istoria transmiterii textului[74].

În ciuda situației favorabile pentru orice editor, o controversă a tulburat grav apele erudiției filologice la obiect, deoarece unele manuscrise conservă câteva lungi pasaje ignorate de celelalte versiuni ajunse la noi. Este vorba de două fragmente de inspirație dualistă (plasate după II, 8, 6 și VII, 5, 27) și de tot atâtea dedicații către împăratul Constantin cel Mare. Samuel Brandt, primul editor modern al textelor lactanțiene, susținuse că este vorba de interpolări care nu aparțin autorului[75]; R. Pichon i le concede lui Lactanțiu, dar crede că Lucifer de Cagliari le-ar fi eliminat ulterior[76]; H. Emonds presupunea că toate inserturile aparțineau doar unei prime versiuni, fiind suprimate

[73] A. Wlosok, „Lactance"..., p. 443.

[74] A. Wlosok, „Lactance"..., p. 444; *cf.* P. Monat, „Introduction", la: Lactance, *Institutions divines*, I (*Sources Chrétiennes*, 326), pp. 21-24.

[75] Samuel Brandt, „*Über* die dualistischen Zusätze und die Kaiseranreden bei Lactantius", în: *Sitzungsberichte der kaiserliche Akademieder Wiss. in Wien*, tom CXVIII-CXIX, 1889, pp. 20-69.

[76] R. Pichon, *Lactance. Étude*..., pp. 6-29.

de Lactanțiu în vederea unei ediții corijate a *Instituțiilor*[77]; J. Moreau socotește completările dualiste integrate în prima variantă, dedicațiile constantiniene fiind adăugate pentru ediția nouă aflată în pregătire. Explicația cea mai completă și acceptată unanim de critica recentă a fost avansată în 1972 de savantul german Eberhard Heck[78], care a demonstrat fără putință de tăgadă că versiunea mai lungă este posterioară celei scurte, constituind un fel de îndreptare a primei, o *retractatio* de felul celor întreprinse și de Fericitul Augustin către sfârșitul vieții[79].

Ediția princeps din *Institutiones divinae* apărea la Subiaco în 1465 (editori fiind C. Sweinheim și A. Pannartz), constituind prima carte datată imprimată în Italia. A fost urmată de alte peste 80 de ediții, dintre care mai însemnate sunt cea însoțită de comentarii a lui X. Betuleius (Bâle, 1563), cea editată de J.L. Bunemann (Leipzig, 1739) și erudita colaborare a francezilor J.B. Le Brun și N. Lenglet Dufresnoy (Paris, 1748), reluată de abatele Migne în *Patrologia Latina*, vol. VI.

„Lactanțiologia" modernă începe însă cu ediția de referință a lui S. Brandt și G. Laubmann din colecția *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, vol. al XIX-lea din 1890 cuprinzând *Instituțiile divine*, dar și un *corpus* critic încă de neînlocuit. Seria *Sources Chrétiennes* a publicat până acum textul bilingv al Cărților I, II, IV, V și VI, doar ultima beneficiind și de comentarii exhaustive. Acestea au fost, de altfel, și edițiile după care s-a realizat traducerea de față, extrem de laborioasă și solicitantă, pe care o prezentăm cititorului român. O nouă versiune latină a textului a fost în dezvoltare peste un deceniu în celebra *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, apărând în patru fascicole între anii 2005 și 2011, responsabili fiind Eberhard Heck și Antonie Wlosok, erudiții care au publicat în aceeași colecție și *Epitome divinarum institutionum* (Stuttgart, Leipzig, 1994).

---

[77] Hilarius Emonds, *Zweite Auflage im Altertum; kulturgeschichtliche Studien zur überlieferung der antiken Literatur*, Otto Harrassowitz, Leipzig, 1941, pp. 51-67.

[78] Eberhard Heck, *Die dualistischen Zusätze und die Kaiseranreden bei Lactantius. Untersuchungen zur textgeschichte der „Divinae Institutiones" und der schrift „De opificio Dei"*, 1972, pp. 202 sqq.

[79] Fericitul Augustin, *Retractationes* (*Revizuiri*), trad. N.I. Barbu, Ed. Anastasia, București, 1997.

Numeroase monografii dedicate lui Lactanțiu au apărut în ultimele decenii, iar dacă despre componenta strict teologică a interpretărilor operelor sale în contemporaneitate a fost inclus un studiu specializat în această ediție, vom enunța câteva dintre reperele importante ale receptării lui moderne.

Ar trebui să menționăm, ca un punct de regenerare și dinamizare a cercetărilor lactanțiene, contribuția savantei Antonie Wlosok din 1960: *Laktanz und die philosophische Gnosis. Untersuchungen zu Geschite und terminologie der gnostischen Erlösungsvorstellung* (C. Winter, Heidelberg), care apropia, până la a găsi anumite niveluri de identificare, creștinismul lactanțian de „gnoza filozofică" a păgânilor devotați hermetismului și taxa credința apologetului latin drept un compromis destul de imprecis și fluid între cele două universuri, păgân și creștin, între care a evoluat. Ea se baza, în special, pe interpretarea definiției pentru *pietas* din *Instituțiile divine* (*„pietas autem nihil aliud est quam dei notio, sicut Trismegistus uerissime definiuit"*, V, 4, 11). Abia după 20 de ani, V. Buchheit va demonstra definitiv că, în enunțul citat, pietatea nu este asociată doar cu noțiunea de „cunoaștere" (*cognitio*) ca rod al cunoașterii divine, ci și cu „dreptatea" (*iustitia*), traducând o interpretare foarte personală a lui Lactanțiu, ce reiese, de fapt, din mesajul biblic bine asimilat[80].

Un moment crucial a fost desfășurarea celui de-al patrulea Colocviu de studii istorice și patristice de la Chantilly, din 21-23 septembrie 1976, ale cărui lucrări au fost incluse în excelentul volum *Lactance et son temps. Recherches actuelles* (Beauchesne, Paris, 1978). Toate contribuțiile sunt importante, dar unele au devenit esențiale în bibliografia autorului, tratând despre manuscrisul unic (Jean Rougé) al tratatului *De mortibus persecutorum* și evoluția conceptului de *mos maiorum* tot acolo (Francesco Corsaro), apoi despre influența exercitată de Constantin cel Mare asupra teologiei victoriei lactanțiene (Fr. Heim), statutul de istoric al religiilor al lui Lactanțiu (Jean-Claude Fredouille), soteriologia autorului patristic (Basil Studer) și raportarea la Platon a scriitorului latin (M. Perrin).

[80] Vincenz Buccheit, „Die Definition der Gerechtigkeit bei Laktanz und seinen Vorgängern", în: *Vigiliae christianae*, vol. 33, 1979, pp. 356-374; în special pp. 365-368.

În același an, Robert Maxwell Ogilvie face o descriere amănunțită a lecturilor și influențelor lactanțiene în *The Library of Lactantius* (Clarendon Press, Oxford, 1978)[81], precizând că este o personalitate reprezentativă a epocii constantiniene și, probabil, cel mai clasic dintre scriitorii creștini timpurii.

În 1980, istoricul danez Arne Søby Christensen publică la Copenhaga monografia *Lactantius the historian. An Analysis of the De mortibus persecutorum*, ce propune un scenariu alternativ al redactării celor mai importante scrieri lactanțiene, postulând prezența sa neîntreruptă la Nicomidia între 305 și 316, ipoteză infirmată de studiul profesorului de la Universitatea din Toronto Timothy David Barnes, *Constantine and Eusebius* (Harvard University Press, 1981), ce ne prezintă una dintre cele mai credibile reprezentări ale domniilor lui Dioclețian și Constantin, precum și o vibrantă reconstituire a lucrărilor Conciliului de la Niceea din 325 (pp. 208-271).

Un an mai târziu, în 1982, apar cele două volume remarcabile ale lui Pierre Monat despre delicatul subiect al referințelor biblice din scrierile autorului ecleziastic: *Lactance et la Bible. Une propédeutique latine à la lecture de la Bible dans l'Occident constantinien*, ce analizează modalitățile extraordinare prin care Lactanțiu integrează explicit sau extrem de discret Biblia în inima reflecțiilor sale, mai ales în Cartea a IV-a din *Instituțiile divine*, al căror editor meritoriu în colecția *Sources Chrétiennes* este. Preocupat de o informare cât mai variată, chiar dacă eclectică, Lactanțiu depășește nivelul strict justificativ al polemicii anti-păgâne sau anti-iudaice și caută să explice evenimentele evanghelice ca o teologie în acțiune. Străin de orice spirit sistemic în problemele teologice, se apropie prin poziționările sale de contemporani alexandrini precum Clement și Origen, chiar dacă nu deține viziunea lor de ansamblu, poate fiindcă nici nu e îngrijorat sau timorat de confruntările doctrinare ale feluritelor școli. „Lactanțiu nu reproduce nicio exprimare biblică decât dacă se integrează perfect în proza

[81] Vezi și Jackson F. Bryce, *The Library of Lactantius*, Garland, New York-London, 1990.

clasică și nu riscă să șocheze cititorul necreștin, ce nu va sesiza semnul unei complicități secrete."[82]

În anul 2000, vede lumina tiparului cartea latinistei americane Elizabeth DePalma Digeser, *The making of a Christian Empire: Lactantius and Rome* (Cornell University Press, Ithaca), o tentativă de a interpreta *Instituțiile divine* ca sursă istorică de prim rang, analizând reacția lui Lactanțiu creștinat în timpul prigoanei inițiate de Dioclețian și apoi influența sa presupus determinantă la curtea lui Constantin cel Mare. Autoarea socotește tratatul menționat o propunere elaborată și, pe alocuri, sofisticată de a schița temeiurile unui stat monoteist („a manifesto for political and religious reform", p. 13), care să conecteze în profunzime politicile celor doi împărați în preajma cărora a stat și a lucrat atâția ani, ambii folosind din plin religia ca mijloc de unificare a Imperiului Roman. Savanta merge până la a justifica prin intervenția culturală a teoriilor lui Lactanțiu toleranța lui Constantin față de păgânism (ea preferă sintagma „culte tradiționale") și alte aspecte din politica sa „de incluziune", adeseori contradictorie, față de religii și credințe, dar opusă intoleranței unui Porfir, socotit personajul împotriva căruia militează Lactanțiu.

O replică hotărâtă au primit aceste teorii în 2006, prin lucrarea impozantă a lui Jochen Walter, *Pagane Texte und Wertvorstellung bei Laktanz* (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen), care explicitează pertinent modul cum Lactanțiu a utilizat textele păgâne în retorica sa discursivă, atât ca tactică de abordare, cât și ca strategie persuasivă. Walter admite că Lactanțiu a înglobat, ca niciun alt autor patristic înaintea lui, nu doar textele filozofilor și poeților, ce rămân izvoarele privilegiate de argumentație pentru el, ci și textele hermetice și sursele oraculare, din belșug, chiar în surplus aparent, pe alocuri. Însă el demonstrează că niciodată acestea nu dobândesc statutul de *adevăr absolut*, pe care el îl recunoaște doar textelor biblice, ceea ce denotă că apologetul introduce un ecart radical – dacă nu chiar o ruptură categorică – între cunoașterea Adevărului unic și deplin, dat numai și numai de revelația creștină, și cunoașterea graduală și imperfectă la

[82] Pierre MONAT, *Lactance et la Bible. Une propédeutique latine à la lecture de la Bible dans l'Occident constantinien*, tome I, Études Augustiniennes, Paris, 1982, p. 268.

care se limitează mărturiile non-creștine. După cum arată el convingător, Lactanțiu recurge la scrierile păgâne ca pretexte formale pentru ca cititorii lui „să se recunoască" în ele, dar toate sunt sistematic reinterpretate în sens creștin, de manieră când tranșantă, când graduală, când explicită, când, cel mai des, implicită.

Așa se face că, la finalul studiului, J. Walter propune pentru Lactanțiu un portret total diferit de cel agreat de cercetătoarea de la University of California cu care a intrat în polemică: și anume a unui creștin deloc preocupat, în dialogurile sale interconfesionale și interculturale, să menajeze sensibilitățile și ostilitățile publicului păgân, ci, dimpotrivă, hotărât în a revendica, la momentul „cotiturii constantiniene", dincolo de orice sinteză între oponenți, singura cale de urmat de atunci înainte, pentru toată lumea: renunțarea la religiile străvechi și deschiderea căilor ascensionale către Dumnezeul creștin cel adevărat.

O revenire aparte asupra subiectului de mai sus este cuprinsă în masiva monografie din 2016 a conferențiarei de la Angers, Blandine Colot, *Lactance. Penser la conversion de Rome au temps de Constantin* (Leo. S. Olschki, Firenze, 356 p.), ce reevaluează cu mult aplomb locul lui Lactanțiu și a operei sale capitale în vremea lui Constantin cel Mare și a lui Eusebiu de Cezareea. Pornind de la pragmatica discursului său apologetic „angajat", ea îl analizează în constantul său dialog referențial cu Cicero ce vizează apărarea a ceea ce însemna *iustitia et religio Christiana*. Cum să rămâi un apologet eficace împotriva unui public păgân ce disprețuiește Biblia? – se întreabă exegeta franceză; și tot ea răspunde: prin hermeneutica strategiei sale discursive, ce amestecă strălucit istoriografia și miturile, valori universale și concepte inedite, la răscrucea unor mentalități complet diferite, Lactanțiu prefigurând entuziast schimbarea uriașă pe care o simțea venind în viața spirituală a Imperiului și încercând să îi facă pe romani, pe creștini și pe iudei deopotrivă să o înțeleagă mai bine și să o îmbrățișeze.

Reliefând recentele studii de mare calitate închinate pretutindeni în lume autorului nostru, le-am inserat într-o bibliografie generală, dar eminamente selectivă, centrată mai ales pe viața și opera lui Lactanțiu și pe opera sa fundamentală, *Instituțiile divine*. Reamintim că fiecare dintre celelalte scrieri lactanțiene incluse în al doilea volum

din această serie vor avea parte de un studiu introductiv dedicat și de câte un florilegiu bibliografic ce vor completa referințele de aici.

Mai menționăm și câteva elemente cu privire la receptarea lui Lactanțiu în România. În afara celor două rare antologii amintite de mitropolitul Nicolae Corneanu, nicio traducere integrală a unui text lactanțian nu a văzut lumina tiparului autohton până la ediția noastră bilingvă din *De mortibus persecutorum* (Timișoara, 2000), urmată la scurtă vreme de publicarea unei tălmăciri parțiale a tratatului *De opificio Dei*[83].

Cercetări fundamentale cu privire la viața și opera lui Lactanțiu au oferit culturii române, încă din 1944, Părintele Profesor Dr. Ioan G. Coman și eminentul său discipol, Nicolae Corneanu, mitropolitul Banatului. Capitole dedicate aceluiași meritoriu creator de limbă latină au scris – în tratate de specialitate – Cicerone Iordăchescu, Florica Mateescu, Eugen Cizek și Remus Rus. Sinteze însemnate la obiect a mai publicat Octavian Gordon, iar o teză de doctorat închinată exclusiv *Instituțiilor divine* a susținut și a tipărit Petru Pistol, autorul traducerii a cărei aventură intelectuală și spirituală a început în colecția *Cum Patribus* (Timișoara), spre folosul tuturor iubitorilor de înțelepciune și de scrieri patristice de la noi.

Scria atunci eminentul patrolog Nicolae Corneanu că textul latin al *Instituțiilor divine* a format obiectul orelor de seminar și al prelegerilor din școlile teologice de la noi, prin urmare au apărut și două antologii de „bucăți alese", prima aparținând latinistului N.I. Barbu (care a încercat și o traducere a lucrării), pentru Seminariile teologice (București, 1937), iar a doua, profesorilor Cicerone Iordăchescu și Theofil Simenschy, pentru studenții Facultăților de Teologie (Chișinău, 1938). Mai sublinia eruditul mitropolit al Banatului că răspunsul lactanțian la cele două pamflete pomenite de autor ne face să ne gândim la nenumăratele atacuri, uneori mai virulente decât

[83] Lactanțiu, *Despre lucrarea lui Dumnezeu*, în: *Antologie din scrierile Părinților latini*, trad. Vasile Goraș, ediție îngrijită de Pr. Prof. Dr. Ștefan Alexe, Ed. Anastasia, București, 2000, pp. 89-108. Din „Introducerea" semnată de Pr. Șerban Simpetru, aflăm că versiunea respectivă incompletă aparținând profesorului brăilean de limbi clasice V. Goraș, destinată elevilor de liceu, datează de la finele sec. al XIX-lea, fiind realizată după *Antologia Sfinților Părinți* publicată de Fr. Döbner (vol. III, Paris, 1898).

acelea, ce apar și în zilele noastre la adresa creștinismului și împotriva învățăturii lui Hristos: „Un autor precum Lactanțiu ne dă o lecție în această privință, învățându-ne nu numai cum se cuvine să replicăm cu vorba la învinuirile potrivnicilor, ci mai ales să dovedim cu viața noastră superioritatea Evangheliei pe care am îmbrățișat-o”[84].

Conf. univ. dr. Claudiu-Teodor Arieșan

[84] Mitropolit Nicolae Corneanu, „Precuvântare”, în: Lactantius, *Instituțiile divine*, traducere și note de Petru Pistol, studiu introductiv de Claudiu T. Arieșan, Ed. Învierea, Arhiepiscopia Timișoarei, 2004, p. 5.

„Acest om bun al credinței" – Lactanțiu, o teologie la intersecția dintre moștenirea clasică și dezvoltările religiei adevărate

Exprimări de genul „a scris cu zel, patos și argumentare cunoscută împotriva lumii păgâne, însă nu a reușit să prezinte, așa cum dorea, corect și complet, credința creștină, deși fapta sa curajoasă rămâne cea mai amplă de până atunci în limba latină"[1] au capacitatea de a pune asupra lui Lactanțiu o serie de umbre ce fac dificilă întâlnirea cu omul credinței, iar apoi amână din ce în ce mai mult înțelegerea cuvântului său apologetic. Faptul de a-l avea acum disponibil în limba română pe Lactanțiu, cu opera sa centrală, *Instituțiile divine*, contribuie în mod esențial la evitarea acestor umbre dificile și la o cunoaștere mai exactă a genezei teologiei creștine de limbă latină, cu toate laturile ei formative, inclusiv în ceea ce privește amprenta relației dintre formă și conținut, exprimată ca retorică creștină, asupra formării doctrinei, deși în cazul acestui autor latin nord-african doctrina creștină rămâne incipientă. Concluziile dure ale profesorului Stylianos Papadopoulos vin dintr-o dublă situare a lui Lactanțiu în patrologia răsăriteană: o cunoaștere generală rapidă a operei latine și mai puțin concentrată asupra contextului în care aceasta a apărut, precum și o tensiune față de câteva teme din opera teologică a lui Lactanțiu care pun, evident, probleme serioase celor familiarizați cu maturitatea teologiei răsăritene a secolului al IV-lea. Le sintetizăm aici, pe scurt: elemente dualiste și milenariste, precum și caracterul ezitant al hristologiei și pnevmatologiei.

---

[1] Stylianos G. Papadopoulos, *Patrologie*, II/1, *Secolul IV (Răsărit și Apus)*, trad. Adrian Marinescu, Ed. Bizantină, București, 2009, p. 97.

Dincolo de aceste înțelegeri, inițiativa traducerii de față arată cât de mult datorăm lui Lactanțiu și culturii apologetice latine și că, având încredere într-un mediu pe care nu îl cunoaștem încă suficient, nu putem decât câștiga, transformând afirmația de mai sus dintr-o concluzie dură într-o afirmație ce exprimă doar o concluzie de etapă în aventura atât de provocatoare a cunoașterii teologiei lui Lactanțiu.

Teologia lui Lucius Caelius Firmianus Lactantius (aprox. 240-320) este un capitol puțin explorat în spațiul teologiei răsăritene, în egală măsură la români sau în alte școli teologice ortodoxe. Dincolo de câteva studii și traduceri importante realizate în limba română și cunoscute la noi[2], axate pe tratatul mai cunoscut *De mortibus persecutorum*, rămânem, în general, datori sintezelor din manuale[3]. Titulatura „Cicero creștin", sugerată inițial de Fericitul Ieronim (*Epistola* 58, 10, 2[4]), dar consacrată mai târziu, în anii Renașterii italiene, prin patosul oratoric al umanistului italian Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494), reprezintă acea formulă care are, pe lângă rolul de a exprima valențele retorice irepetabile ale operei lui Lactanțiu, și efectul limitativ al formulelor generice[5]. Într-un fel, Lactanțiu este mai mult decât varianta creștină a retorului din Arpinum. Are ceva în plus și acest lucru dorim să îl descoperim în rândurile de mai jos.

Ne propunem în cele ce urmează să îl lăsăm pe Lactanțiu, retorul activ și creștinul umil de la școala din Nicomidia, sfetnicul împăratului Constantin cel Mare și profesorul fiului celui mare al acestuia,

---

[2] Claudiu Teodor Arieșan, *De mortibus persecutorum: despre morțile persecutorilor / (comentarii, note, studiu, traducere)*, Ed. Amarcord, Timișoara, 2000; Octavian Gordon, *Lactantius – De mortibus persecutorum. Studiu filologic*, Ed. Universității din București, București, 2009.

[3] În mare parte, concluziile sintetice de tip introductiv oferite de manualele de specialitate nu s-au modificat substanțial în ultimul secol, iar cercetarea autentică este în continuare extrem de focalizată și disparată în studii de specialitate: Martin Schanz, Carl Hosius, Gustav Krüger, *Geschichte der römischen Literatur*, III, München, 1922, p. 416; Daniel de Decker, *Concordance globale des Oeuvres de Lactance*, Bruxelles, 1976; Johannes Quasten, *Patrology*, II, *Ante-Nicene Literature after Irenaeus*, Spectrum Christian Classics, Allen, 1953, pp. 392-410.

[4] *PL* 22, 585.

[5] Pierre Monat, „Lactance et Ciceron", în: *Revue des études latines*, 53 (1975), Paris, pp. 248-267.

Crispus, pe teologul curajos și sensibil (între altele, autor de versuri creștine latine[6]), scriitor bisericesc cunoscut ca *terminus ante quem* pentru perioada apologetică latină, să ne introducă el însuși în acea teologie aflată în dinamica propriei geneze și să ne învețe că vulnerabilitatea unei teologii nesigure nu are vina de a nu fi corectă, ci este semnul curajului de a fi creștin responsabil pe drumul căutărilor hermeneutice, terminologice și structurale din debutul literaturii patristice, un drum marcat de atât de multă frumusețe și sinceritate. Nu avem în față figura autoritativă a unui episcop sau preot, ci mărturia unui creștin simplu, un iubitor de literatură, filozofie și adevăr, care ne convinge de superioritatea religiei creștine plecând de la propriile sensibilități și pasiuni literare și filozofice.

Reflexul elen de a se raporta la fundamente și principii s-a manifestat în Alexandria secolului al III-lea prin genialitatea unui Origen, și el marcat de febra cunoașterii și de marca imperfecțiunii și a greșelilor în lumea încă fără de repere terminologice clare și valide pentru teologia creștină. Origen a descris credința creștină pornind de la ἀρχή, o teologie care își construiește structurile principale prin raportarea la principiul (sau principiile) dumnezeiesc (în arhicunoscuta lucrare *Despre principii*[7]). În partea cealaltă a Mediteranei, în context latin,

---

[6] Atribuirea imnului *De ave Phoenice* (*CPL* 90) lui Lactanțiu este sigură. Reinhart Herzog, Peter Lebrecht Schmidt (eds.), *Nouvelle Histoire de la Littérature Latine*, V, Turnhout, 1993, pp. 570, 576. Dieter Schaller, Ewald Könsgen, John Tagliabue (eds.), *Initia carminum latinorum saeculo undecimo antiquiorum: bibliographisches Repertorium für die lateinische Dichtung der Antike und des früheren Mittelalters*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1977, p. 450. Lactanțiu a scris și versuri înainte de convertire (hexametri latini, cu titlul Ὁδοιπορική, *cf.* Fericitul Ieronim, *Despre bărbații iluștri*, 80, în care evoca acea călătorie din Africa la Nicomidia, pierdute, alături de celelalte scrieri cu teme și conținut păgâne).

[7] *De principiis* (*CPG* 1482), un text fundamental în istoria teologiei patristice și sistematice, este totuși influențat de neoplatonismul alexandrin într-o formă în egală măsură directă și deosebit de fină. Echivalarea occidentală nu poate fi făcută decât la nivel structural, ca încercare de sistematizare a teologiei, pentru că neoplatonismul latin are o istorie aparte, iar *institutio* este departe semantic de *principium*. Sursele filozofice ale *Instituțiilor divine* sunt mult mai ample și diferite față de cele ale lui Origen. A se vedea în acest sens Olof Gigon, „Lactantius und die Philosophie", în vol. *Kerygma und Logos. Beiträge zu* [illegible] *geistesgeschichtlichen Beziehungen zwischen Antike und Christentum. Festschrift* [illegible] *Andresen zum 70. Geburtstag*, Adolf Martin

observăm un mod mult mai practic de a descrie credința, pornind de la *institutio*, un concept în egală măsură paralel, dar diferit. *Institutio* este tot un fundament, dar axat pe aspectul practic al credinței și pe cel legat de educație și formare[8]. Ambele sunt încercări de sistematizare a unei realități exprimate ca viață a credinței și ambele au o teologie influențată de lumea în care s-au născut autorii lor. *Institutio* oferă spațiul semantic pentru educație, instrucție, doctrină, disciplină, obicei, dispoziție. Ca reflex apologetic, dincolo de logica unor argumente la intersecția dintre morala păgână greco-romană și viziunea creștină asupra lumii, teologul Lactanțiu reușește să ducă viziunea sa asupra adevărului și corectitudinii, din planul unui argument, în cel al Revelației. *Instituțiile divine*[9] reprezintă un text esențial apologetic, care face legătura mult mai pronunțat cu mediul teologic propriu-zis al epocii sale și al universului literar latin, influențat mai mult de stoicism decât de neoplatonism[10], și care oferă acea siguranță că, dincolo de coerența argumentării logice, există și un conținut *dat*, oferit de Dumnezeu, pe fond neschimbabil și nenegociabil, pe care, oferindu-l lumii

---

Riter (ed.), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, pp. 194-213. Lecția patristică a termenului *institutio* ne transmite ideea că între Biserică și *institutio* legătura este mai puțin instituțională, cât mai degrabă educațională și formativă.

[8] *Oxford Latin Dictionary*, Clarendon Press, Oxford, 1968.

[9] Textul de referință al *Instituțiilor divine* (*CPL* 85) a fost editat pentru prima dată critic, dincolo de ediția din colecția J.P. Migne (*PL* 6, 111-822), în coll. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, XIX, eds. Samuel Brandt, Georgius Laubmann, Viena, 1890. Ediția critică de referință rămâne seria de volume (incomplete) din coll. *Sources Chrétiennes*, 204-205 (liber V, ed. Pierre Monnat), Paris, 1973; 326 (liber I, ed. P. Monnat), 1986; 337 (liber II, ed. P. Monnat), 1987; 377 (liber IV, ed. P. Monnat), 1992; 509 (liber VI, ed. Christiane Ingremeau), 2007. Există și o ediție a *Epitomelor* la *Instituțiile divine*, în: *Sources Chrétiennes*, 335, ed. Michel Perrin, 1987. Studiul privind paternitatea rămâne cel de referință (Hilarius Emonds, *Zweite Auflage im Altertum*, Leipzig, 1941, pp. 55-72). Iar în ceea ce privește tradiția manuscrisă, în cercetarea filologică, literatura secundară asupra *Instituțiilor* este mult mai dezvoltată, mai ales pe zona de identificare a surselor păgâne și creștine utilizate.

[10] Michel Perrin, „Lactance et les mouvements philosophiques et religieux de son temps", în: *Kentron*, 9 (1993), pp. 149-168. Neoplatonismul va fi integrat mai târziu în teologia latină, într-un mod aparte. A se vedea: Stephen Gersh, „The First Principles of Latin Neoplatonism: Augustine, Macrobius, Boethius", în: *Vivarium*, 50 (2012), pp. 113-138.

în schimbare, poți completa logica Adevărului cu propria lui prezență. Dacă ducem comparația mai departe, *Instituțiile* lui Lactanțiu sunt o punere în paralel a *Institutio oratoria* a lui Quintilian[11]. *Instituțiile* sunt o replică creștină la paideia romană, în care oratoria este doar forma estetică a unei sinteze naturale între educație și morală, între elocvență intelectuală și coerență morală interioară. Iată că acum vedem o nouă paideia, de data aceasta creștină, în egală măsură rațională, formativă, dar și plină de conținut revelat. Mai mult decât atât, apologia lui Lactanțiu este și o încercare de teologie sistematică, înțeleasă ca „educație a lui Dumnezeu" (referință) împărtășită omului, în care adevărul ca mod de viață este pus în lumină în comparație dublă, pe de o parte în contradicție cu falsa religie păgână și înțelepciunea parțială pe care aceasta o emana, și, pe de altă parte, în relație cu adevărata închinare și viață creștină care asigură raționalitatea lumii (Cartea a V-a), principiile cultului adevărat (a VI-a) și ale fericirii (a VII-a), singura și adevărata *ratio mundi*.

Lactanțiu este conștient de stratificarea diferită a viziunii sale față de cea a contemporanilor păgâni (falsa religie), tocmai pentru că pornește de la principiul Revelației, pe care o înțelege atât cât poate fi înțeles la momentul respectiv în mod tradițional: „Dar, pentru că nouă, cunoscând taina adevăratei religii, ne-a fost revelat adevărul în mod divin, pentru că-L urmăm pe Dumnezeu, Dascăl al înțelepciunii și Comandant al virtuții, noi îi chemăm pe toți, fără vreo deosebire fie de sex, fie de vârstă, la hrană cerească; căci nu există bucate mai bune decât cunoașterea adevărului. Am destinat descrierii și ilustrării acestuia șapte volume, deși subiectul trimite la o operă imensă, fără de

[11] Quintilian este sursa de inspirație primară pentru Lactanțiu în ceea ce privește forma *Instituțiilor* sale și în ceea ce privește respectul profund față de estetica literelor și oratoria antică. De altfel, Lactanțiu reprezintă doar o etapă, poate cea mai vizibilă, în receptarea lui Quintilian în literatură patristică, în special în cea latină. Această etapă are în vedere un mod aparte de receptare și dezvoltare a stoicismului, în care este reevaluată legătura sau unitatea dintre dialectică și retorică (a se vedea Cicero, *Academica priora*, 32). Adevărul nu poate fi atins decât prin această legătură fină între „formă" și „conținut", exprimată prin oratorie. Așa se explică receptarea lui Quintilian la Lactanțiu și înțelegerea pe care cel din urmă o are despre adevăr. O apologie creștină de maturitate (conținut) nu putea ignora forma, preluând modelul oratoric cel mai înalt.

sfârșit; dacă cineva ar intenționa să-l dezvolte și să-l ducă până la capăt, copleșit de bogăția materialului, discursul său ar depăși proporțiile oricărei cărți, nefiind loc pentru un sfârșit" (I, 1, 19-20). Referirea la Revelație – așa cum o înțelege, ca armonie între înțelepciune și virtute, între cunoaștere și practică, cu amprente ioaneice, în care dimensiunea Revelației nu poate fi încadrată în limitele eforturilor intelectuale („cărțile ce s-ar fi scris", *Ioan* 21, 25) – face ca *Instituțiile* să fie percepute, chiar de la început, ca act de teologhisire. Textul presupune un dialog între păgânism și creștinism care se completează foarte natural cu un dialog între teologul creștin și credincios.

Lactanțiu înțelege diferența radicală între păgânism și creștinism în termenii adevărului descoperit. Pentru filozofi, descoperirea „era cu neputință" (I, 1, 11). În paralel sau, mai degrabă, ca o replică religioasă a *Instituțiilor de drept civil*, Lactanțiu imaginează și structurează *Instituțiile divine*, în care relațiile umane se construiesc pe baze diferite, cu principii și finalități superioare, în care logica politică, morală și socială a unei lumi înțelese ca limitată se completează cu moduri practice de viețuire superioară, în care etosul stoic al iubirii de virtute este completat cu cel inspirat din tezaurul Scripturii și din viața creștinilor. Dacă în *De ira Dei*, spre exemplu, alege să nu folosească textele și argumentele scripturistice, argumentația din *Instituții* este mult mai consistent fundamentată biblic. Sursele biblice utilizate ating atât Noul, cât și Vechiul Testament și folosesc ediții pre-hieronimiene ale textului latin, dar și multe parafraze, care, în fond, lasă un mult mai amplu spațiu formulărilor retorice. Probabil folosește aceeași sursă biblică precum Sfântul Ciprian al Cartaginei (o culegere de *testimonia* scripturistice), mai ales că fondul scripturistic utilizat, citatele la care se face apel în scriitura lui Lactanțiu sunt exact aceleași cu cele din opera Sfântului Ciprian[12].

Diferența dintre un stil apologetic exclusiv și unul integrativ teologic constă, în ceea ce privește *Instituțiile*, și în modul în care autorul interpretează Revelația ca diferență a nivelurilor de înțelegere

[12] Claudio Moreschini, Enrico Norelli, *Istoria literaturii creștine vechi grecești și latine*, I, *De la Apostolul Pavel până la epoca lui Constantin cel Mare*, Ioan-Florin Florescu (ed.), trad. Hanibal Stănciulescu, Gabriela Sauciuc, Ed. Polirom, Iași, 2001, p. 432.

argumentativă, precum și în modul în care acesta folosește Sfânta Scriptură. Spre exemplu, verbele cele mai întâlnite în textul *Instituțiilor* cu privire la actele de descoperire a lui Dumnezeu arată o înțelegere matură asupra Revelației. „Noi am descoperit adevărul" (II, 7, 6). Găsim fascinant modul în care intersecțiile din metatext ies atât de ușor la lumină. Scriitura lui Lactanțiu este în *Instituții* o amplă țesătură între sursele culturale, literare, filozofice, morale și mitologice ale lumii greco-romane, textul abundă în citări directe sau parafrazări, nu întâmplător *homo universalis* – retorul Cicero – este atât de prezent[13]. Iar dincolo de această orizontală a culturii, textul este completat cu o verticală a Revelației, susținută inițial ca raționalitate superioară, iar apoi, pe măsură ce textul devine mai sistematic, este evocat Cuvântul lui Dumnezeu, care depășește experiența culturală.

Filozofia se află în centrul *Instituțiilor* lui Lactanțiu. Semnificația termenului este mult mai dinamică și mai generală decât poate un contemporan să o simtă. Dincolo de a fi „un mod de viață" (Pierre Hadot[14]), filozofia este și un exercițiu intelectual care interoghează în mod natural raționalitatea din morala publică. Lactanțiu ne spune că, în relația cu Rațiunea supremă ca finalitate a filozofiei, filozofii antici nu sunt, de fapt, filozofi: „Dacă posibilitatea de a descoperi adevărul ar fi conținută de această preocupare, dacă acest studiu ar fi precum un drum către înțelepciune, tot l-ar fi găsit cineva până acum. Cum însă, după atâta timp, atâtea talente s-au măcinat în căutarea ei, reiese că în filozofie nu este nicio înțelepciune. Nu se preocupă de

[13] Catherine SCHNEIDER, „Quintilian in Late Antiquity. From Lactantius to Isidore of Seville", în: *The Oxford Handbook of Quintilian*, Marc VAN DER POEL, Michael EDWARDS, James J. MURPHY (eds.), Oxford University Press, 2021, pp. 314-335.

[14] Filozofia ca „mod de viață" și mai puțin ca sistem de gândire este o marcă a Antichității, pe care creștinismul o preia încă de la început. Ca o linie roșie a întregii literaturi patristice, atât latine, cât și grecești, Părinții Bisericii au înțeles experiența creștină ca „filozofie" sau „mod de viață", respectiv „filozofie adevărată", în disonanță cu filozofia „din afară", așa cum era înțeleasă filozofia păgână. De la primele receptări patristice ale vieții creștine ca filozofie, ajungem la expresii ample care denotă înțelegerea creștinismului ca un „mod de viață și filozofie și toate acestea, noi și duhovnicești" (SFÂNTUL NICOLAE CABASILA, sec. al XIV-lea, *Viața în Hristos*, IV, 81, coll. *Sources Chrétiennes*, 355, Marie-Hélène Congourdeau ed., Cerf, Paris, 1989, p. 334).

înțelepciune cei care filozofează, ci consideră ei că se preocupă, deoarece nu știu nici ceea ce caută, nici unde, nici cum arată înțelepciunea. Dar, fie că o fac din pasiune pentru înțelepciune, fie că nu, înțelepți nu sunt, pentru că niciodată nu poate fi găsit ceea ce nu este căutat corect, sau, pur și simplu, nu este căutat" (III, 2, 8-10). Totuși tensiunea față de o nostalgie culturală este prezentă. Orizontala omului de litere și sensibil la căutările sincere ale intelectului se vede de-a lungul textului. Preluările din Cicero sunt atât de prezente și de vii: „«O, filozofie, diriguitoare a vieții», exclamă el, «descoperitoare a virtuții și izbăvitoare de vicii! Ce am fi fost fără tine nu numai noi, dar viața oamenilor în totalitate? Tu ai fost cea care ai inventat legile, tu, îndrumătoarea deprinderilor și a învățăturii»; ca și când ea însăși ar simți ceva prin sine, în loc să fie lăudat cel care o face. Ar fi putut, în același fel, să aducă mulțumiri mâncării și băuturii, fără ele nefiind posibilă viața; în cazul lor, deși slujesc simțurilor, nu aduc niciun folos. Dar, după cum ele sunt hrană pentru trup, înțelepciunea este hrană a sufletului" (III, 13, 15-16).

Textul apologetic al lui Lactanțiu atinge idei similare fondului apologetic latin clasic, în care teme precum idolatria, circumcizia și restrângerile privitoare la cult sunt foarte prezente. Acest lucru se explică și prin faptul că în spațiul public, interreligios, temele sus-menționate erau cele mai cunoscute în relație cu mediul iudaic cu care creștinismul emergent era asociat.

Ceea ce rezultă este o lucrare ce își propune să devină o *summa theologica* a perioadei apologetice creștine, dar devine și o *summa litterarum*, în care modelul de exprimare creștin se prezintă ca o încununare a eforturilor anterioare ale geniului literar roman. De altfel, *Instituțiile* lui Lactanțiu reprezintă locul unui șantier literar copleșitor, cu cea mai intensă preluare de surse clasice într-o apologie creștină latină[15]. Cultura creștină există și pentru că – în viziunea lui Lactanțiu – se observă o necesară continuitate cu fondul literar păgân. Între a condamna acest fond sau a-l salva în zonele de conținut compatibile cu morala creștină, Lactanțiu alege cea de-a doua cale. De fapt, el este primul autor latin care are conștiința unei culturi creștine. Se înțelege din lectura lui Lactanțiu că aceasta este o

[15] C. Schneider, „Quintilian in Late Antiquity...", p. 317.

cultură creștină a iubirii și a frumosului, în sensul unei opțiuni ferme față de mediul cultural elenistic și roman, care a generat o estetică literară similară, dar o morală ilogică și imperfectă[16].

Prima temă, care este, de fapt, cea mai importantă din punct de vedere al structurii ideatice a *Instituțiilor*, este politeismul și idolatria. Argumentația antipoliteistă creștină preia, pe de o parte, temele vechi ale literaturii polemice, în care existența unui zeu superior, dar incomplet, dublat de alte proiecții idolatre, este irațională. La fel, existența unui monoteism primar, inițial, este evocată în textul primelor două Cărți, în care preluări ale unor scriitori păgâni sunt folosite pentru a recupera ideea acelui monoteism al începuturilor, a cărui memorie o au marii inițiați ai Antichității, în special filozofii. În *Instituții*, I, 6, 4, Lactanțiu îl citează pe Hermes: „Dumnezeu este unul singur; unul fiind, nu are nevoie de nume; el este anonim, fiind cel care este", unde legătura cu formula biblică din *Ieșirea* 3, 14 este evidentă, deși preluarea nu este exclusiv biblică, ci și indirect din fondul presocratic, mai aproape de Parmenide[17]. Cu toate acestea, Lactanțiu face mai degrabă legătura între un anumit monoteism primar și creștinism prin apetitul său către numele unic sau prin raportarea la Dumnezeu ca „anonim" sau ca „Cel fără de nume"[18]. Nu este apofatismul matur al neoplatonismului creștin târziu, ci este o formă de asociere a lecturii din *Faptele Apostolilor* 17, 23, cu tradiția filozofică stoică care punea în centru unitatea rațiunii în fața multor chipuri de zei, idoli și proiecții sau personificări ale naturii, de origine populară. Pentru mediul latin, este fascinantă această apropiere de filatura ontologică a argumentării existenței unui singur Dumnezeu. Lactanțiu face aceste asocieri și din perspectiva unor abordări proprii, dar este atent la gândirea preexistentă pe tema unității și o valorifică la nivel practic.

Caracterul demonic al politeismului și lupta pe care binele și răul o duc având ca miză unitatea lui Dumnezeu și înțelegerea acestei

---

[16] C. Moreschini, E. Norelli, *Istoria literaturii creștine...*, I, p. 433.

[17] Parmenide, *Despre natură / Fragment B8*, trad. rom. în: Ion Banu, *Filosofia greacă până la Platon*, I/2, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1979, pp. 236-237.

[18] John Granger Cook, *The Interpretation of the Old Testament in Greco-Roman Paganism*, coll. *Studien und Texte zu Antike und Christentum*, 23, Mohr Siebeck, Tübingen, 2004, pp. 49-50.

unități de către oameni reprezintă teme centrale în Cartea a II-a a *Instituțiilor*. Viziunea lui Lactanțiu este mult mai aproape de evhemerism[19], combinată cu o relație directă între demonism și păgânism. Hermes și Asclepius spun că „demonii sunt dușmanii și prigonitorii oamenilor" (II, 15, 8) și din această ură a îngerilor răi către oameni s-a născut un sistem religios, prezent în atâtea culturi, în detrimentul logicii și tradițiilor vechi, care înțelegeau un zeu suprem (în acest caz, pentru latini, Jupiter). Faptul că Lactanțiu alege dintr-o serie mult mai largă de argumente antipoliteiste aceste idei legate de evhemerism[20] și de caracterul demonic al idolatriei pleacă de la selecția de texte clasice, filozofice și religioase pe care o folosește. Nu vedem o sinteză în sine a argumentelor polemice sau apologetice anterioare, ci vedem mai degrabă dezvoltarea argumentației creștine pe filatura unor sensibilități mai vechi pe tema numărului zeilor și a unității lui Dumnezeu. Cititorul modern va vedea în demonii menționați ca autori ai politeismului antic mai degrabă forța antitetică a răului în fața binelui, acel *antitheus*, acel dușman al lui Dumnezeu, dezvoltat din cele două spirite emanate inițial din Dumnezeu. Chiar dacă cosmogonia aceasta este atipică în relație cu narațiunea biblică, se simte în scriitura lui Lactanțiu și tensiunea demonică a politeismului biblic înțeles în paradigma adulterului cosmic, ca înșelare a adevărului (inclusiv a rațiunii) și a fidelității poporului față de propriul Creator, autorul legământului de fidelitate între Dumnezeu și poporul Său.

Filozofia creștină și respingerea filozofiei păgâne este, la rândul ei, temă principală în *Instituții*. Cartea a III-a a *Instituțiilor* duce mai departe argumentul erorii de logică și adevăr din zona politeismului în zona filozofiei. Lactanțiu combate filozofia cu propriile ei arme. Raportul între teologie și filozofie este mult mai amplu în literatura

---

[19] Jean-Claude FREDOUILLE. „Lactance historien des religions", în vol. *Lactance et son temps. Recherches actuelles. Actes du IVe Colloque d'Études Historiques et Patristiques, Chantilly, 21-23 septembre 1976*, J. Fontaine, M. Perrin (eds.), Beauchesne, Paris, 1978, pp. 237-249, aici pp. 241-242.

[20] Evhemerismul reprezenta viziunea antică, secularizantă, aparținând inițial lui Euhemerus din Messene (sec. IV-III î.Hr.), care considera figurile olimpiene ca fiind figuri umane hiperbolizate de comunități, în urma faptelor măreție, atât în plan politic, cât și social și cultural sau religios, ale acestora.

patristică decât poate fi exprimat aici, dar trebuie menționat faptul că, dincolo de laitmotivul unei filozofii patristice deschise spiritului elen, în care are loc o evanghelizare a culturii antice, literatura secolului al IV-lea exprimă, atât în Răsărit, cât și în Apus, o anumită tensiune în relație cu filozofia, care până la un punct este, în fond, firească. Pluralitatea rațiunilor (în sens de sisteme de gândire filozofică) este paralelă cu pluralitatea zeilor unui politeism care ascunde sămânța neadevărului. Prin urmare, mai multe rațiuni divergente înseamnă nicio rațiune adevărată. Viziunea nu este catastrofică, precum în cazul politeismului, dar este mult mai vizibilă neputința filozofilor de a fi chiar filozofi. Așa cum am observat mai sus, neputința recunoscută sincer a filozofului antic de a întâlni Adevărul suprem poate fi, de fapt, în cele din urmă o șansă. Există șansă pentru filozofie, precum și pentru păgânismul politeist: întoarcerea spre un Adevăr înțeles ca Dumnezeu, El Însuși călăuză pe drumul Adevărului. „Totuși nu trebuie să disperăm că ei nu pot fi întorși din părerile lor, Dumnezeu și adevărul fiind călăuze; eu unul nici nu cred că ei se vor arăta atât de îndărătnici, încât să spună că nu văd, având ochi sănătoși și deschiși, strălucitul soare. Pornind de la ceea ce mărturisesc ei înșiși, și anume că sunt preocupați de investigarea adevărului, voi face ca ei să considere că adevărul, mult timp și pretutindeni căutat, a fost găsit și să declare că nu putea fi descoperit prin iscusința omului" (II, 19, 5-6). Eroarea de metodă a filozofiei antice este evidentă: „Niciodată nu poate fi descoperit ceea ce nu este căutat pe drumul său real" (III, 28, 22). Cititorul modern urmează logica lui Lactanțiu și se întreabă care este drumul real al căutării adevărului. În ceea ce privește tema filozofiei creștine, Lactanțiu are o înțelegere matură, similară cu temele esențiale ale metodologiei teologice mature ale Părinților capadocieni: „Filozofii au căutat filozofia în afara granițelor ei" (IV, 2, 2), expresie a lui Lactanțiu care se regăsește mai târziu în veritabila sinteză de metodologie teologică a Sfântului Grigorie Teologul din celebrele sale *Cuvântări teologice*: „Să nu filozofăm în afara granițelor noastre"[21]. La Lactanțiu, granițele

[21] Sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântări*, 27, 5, în: Grigorie de Nazianz, *Cele cinci cuvântări teologice*, trad. Pr. Dumitru Stăniloae, Ed. Anastasia, București, 1993, p. 14.

Adevărului sunt date de întâlnirea dintre rațiunea încă nepângărită a omului clasic care este activ în căutările lui intelectuale, de care dă mărturie tradiția clasică și paideia greco-romană, și „religia adevărată", opusă „religiei false". Retorica lui Lactanțiu merge pe această constantă a unei duble corecturi față de metodologia filozofică antică, în sensul unei sincerități debordante și a unei fidelități față de sursa originară a oricărei raționalități despre Adevăr. „Acel adevăr pe care toți filozofii, în întreaga lor viață, l-au căutat, dar nu au reușit niciodată să-l descopere, să-l cuprindă și să-l stăpânească, pentru că fie s-au oprit la o religie greșită, fie au suspendat-o definitiv" (III, 30, 4).

În Cartea a IV-a, se trece de la filozofie la teologie, „adevărata înțelepciune". Tema relației dintre filozofie și religie este o prezență constantă. În general, în gândirea patristică, cei doi termeni (înțelepciunea adevărată și religia creștină ca religie adevărată) sunt sinonimi sau sunt prezentați într-o sinonimie din ce în ce mai evidentă. Dar Lactanțiu îi utilizează în paralel. El spune că „filozofia nu este înțelepciune adevărată, deoarece este lipsită de religie, deci de cea mai înaltă evlavie" (IV, 3, 2). De aici, nevoia de a completa argumentația din jurul logosului filozofilor în jurul narațiunii evanghelice a lui Iisus și trecerea de la apologie la teologie. „Izvorul înțelepciunii și al religiei este Dumnezeu; dacă aceste două râuri se vor rătăci de El, cu siguranță vor seca. Cei care nu-L cunosc pe Dumnezeu nu pot fi nici înțelepți, nici religioși" (IV, 4, 4). Cunoașterea Dumnezeului creștinilor este împlinirea și siguranța oricărei filozofii.

Scopul pentru care face acest lucru ține de înțelegerea lui asupra culturii păgâne, care cuprinde o zonă ce exprimă Adevărul, mai mult în zona surselor literare (Cicero, Vergilius, Seneca, *Oracolele sibiline*, textele hermetice, Platon) decât în sursele politeismului cultic sau popular. În Cartea a IV-a intervin narațiunile biblice, preluate atât din Vechiul, cât și din Noul Testament, de foarte multe ori secondate de realitățile păgâne, pe care le corectează. Există un motiv al realităților religioase explicate în paralel, astfel încât cititorul să poată înțelege modul în care creștinismul împlinește lipsurile și neajunsurile unei religii parțiale și, implicit, incorecte. Sursele literare sunt folosite ca instrument al acestei metode comparative. Spre exemplu, confuzia Hristos - Chrestus (o diferență de literă care schimbă sensul numelui

mesianic „Hristos") sau numele necunoscut din *Corpus hermeticum* devenit acum cunoscut. „«Există, fiule, un cuvânt de înțelepciune ce nu poate fi rostit, un cuvânt sfânt despre singurul stăpân al tuturor lucrurilor, despre Dumnezeu care le prevede pe toate, pe care a-l numi este peste puterile omului». Deși numele pe care I l-a pus de la început Tatăl suprem nimeni nu-l știa în afară de El Însuși, are totuși printre îngeri un nume, iar printre oameni altul. Printre oameni, Se numește Iisus. Hristos nu este numele Lui propriu, ci expresia solemnă a puterii și a împărăției, așa cum iudeii își numeau regii" (IV, 7, 3-4). Hristos este numele Cuvântului, Logosului, care este peste puterile omului a-L cunoaște prin intermediul unei căi nerevelate. Chiar și sursa antică care poate fi echivalată cunoașterii Rațiunii dumnezeiești exprimă o revelație dincolo de cunoașterea imediată: „Trismegist, care a descoperit aproape întregul adevăr în ce mod nici nu știu, adesea a scris despre virtutea și măreția Cuvântului [...], prin care se mărturisește că «există Cuvântul, inefabil și sfânt [...], pe care a-l numi este peste puterile omului»" (IV, 9, 3).

Modul în care Lactanțiu utilizează sursele biblice și cele păgâne arată faptul că, în sens larg, destinatarii textului sunt păgâni educați, cărora le expune, pe lângă sursele literare romane și grecești în completare cu cele creștine, și informații despre diversele comunități gnostice sau eretice (frigienii, novațienii, valentinienii, marcioniții, antropienii ș.a.), tocmai pentru a exprima faptul că adevărul acestei istorii creștine, cu adevărat revelate și sacre, este accesibil doar în comunitatea care exprimă cultul Bisericii. Ideea nu este nouă, are o istorie nord-africană clară[22], dar frapează și modul în care nu este relativizată în discursul apologetic adresat, aici, pentru prima dată, lumii păgâne. Acum lumea greco-romană înțelege că religia adevărată nu are multiple fațete relative, precum cea sincretică romană, în care sunt preluate și dezvoltate tot felul de influențe străine și exegeze diferite și experiențe cultice paralele, ci misterul adevărului înseamnă, pentru creștini, nu doar a căuta un reper, ci a fi statornic în acel reper odată identificat ca sigur: „Doar Biserica noastră a păstrat cultul cel adevărat.

[22] Sfântul Ciprian al Cartaginei, *Epistole*, 72, sursa expresiei: *Extra Ecclesiam nulla salus*.

Ea este izvorul adevărului, lăcașul credinței, templul lui Dumnezeu. Cel care nu va intra aici sau cel care va ieși de aici se vor îndepărta de nădejdea vieții și a mântuirii. [...] Totuși, pentru că fiecare adunare a ereticilor consideră că ea îi reprezintă pe creștini și Biserica universală, trebuie știut că doar acea Biserică este cea adevărată, în care există mărturisire și pocăință; ea șterge păcatele și vindecă rănile la care se ajunge din neputința cărnii" (IV, 30, 11-13).

Cartea a V-a a *Instituțiilor* are în centru tema dreptății. Ea este prezentată ca dreptate pe care doar Hristos a adus-o lumii, nu ca o dreptate socială, ci ca un raport corect între Dumnezeu și lume. În acest sens, Lactanțiu explică cum inițial dreptatea (sau legătura, în sens de testament, dintre Dumnezeu și om) a fost risipită prin idolatrie și politeism. „Prin urmare, relele toate, în care neamul omenesc se pierde de la sine, au fost pricinuite de cultul nedrept și fără de lege al zeilor. Cum să se mai mențină în evlavie aceia care, ca niște fii călcători de jurământ, răzvrătiți, nu L-au mai recunoscut pe Dumnezeu, Tatăl comun tuturor?" (V. 9, 11). Recâștigarea dreptății ca experiență a lui Dumnezeu înseamnă a conștientiza și a deveni din nou „fiu al lui Dumnezeu" și împreună, toți oamenii, „fii lui Dumnezeu". Lactanțiu simte în această argumentație foarte fină tema veche biblică a îndreptării. De fapt, numele mântuirii în limbaj ebraic și paulin este „dreptatea" (δικαιοσύνη, *Romani* 3, 22 ș.u.), „îndreptarea" (δικαίωμα, *Romani* 5, 18 ș.a., cu dezvoltări în conceptele de „îndreptățire", „justificare"). Numele religiei adevărate la Lactanțiu este dreptatea, ca filiație universală a tuturor oamenilor, fii ai Unicului și Aceluiași Dumnezeu, Creator și Mântuitor. Observăm un mod foarte inteligent și creator de a uni două destinații culturale și terminologice în zona de argumentare a eticii romane și a adevărului ca experiență. Suportul argumentativ al lui Lactanțiu este în cazul religiei adevărate ca „dreptate" Cartea a III-a a *Republicii* lui Cicero, 8, 19, 29[23]. Lactanțiu se separă de Cicero, care împărțea dreptatea în civilă și naturală, spunând: „Divizând astfel dreptatea pe din două, numind-o pe una civilă, pe cealaltă naturală, le-a desființat pe amândouă, aceea civilă fiind înțelepciune,

[23] Eberhard Heck, „«Justitia civilis – justitia naturalis», à propos du jugement de Lactance concernant les discours sur la justice dans le «De re publica» de Cicéron", în: *Lactance et son temps...*, pp. 171-182, aici pp. 173-174.

dar nu dreptate, cea naturală fiind dreptate, dar nu înțelepciune" (V, 16, 12). În spiritul armoniilor date de termenii antici duali (spre exemplu, *kalokagathia, filocalia* etc.), Lactanțiu înțelege aici armonia internă între dreptate și înțelepciune. Aduce înțelepciunea în zona relațională și înțelege că nu poți susține o înțelepciune fără relație și o relație fără înțelepciune[24]. În fond, Lactanțiu dă de înțeles că prețuiește relația, care, de altfel, stă în centrul vocabularului religiei adevărate, și astfel demonstrează cum singura religie adevărată poate asigura unitatea nedespărțită între înțelepciunea unită cu dreptatea, sau Rațiunea unită cu filozofia, înțeleasă, așa cum vedem mai departe din cuprinsul textului, drept cult al rațiunii curate și depline, respectiv cult al Bisericii.

Astfel se deschide tematica Cărții a VI-a a *Instituțiilor*, în care ideația trece de la dreptatea divină spre cultul Bisericii. Cultul nu poate fi adevărat decât dacă Dumnezeul căruia îi este închinat este, evident, adevărat. În antiteză cu jertfele fără sens, inutile, denigratoare, ale unui cult păgân ce denotă viziunea asupra unui zeu poftitor de sânge și de carne de animale, fără a face distincția dintre sensibil (carnea jertfei) și inteligibil (natura primitorului), cultul Bisericii exprimă înțelepciunea și dreptatea lui Dumnezeu față de noi și este un răspuns adevărat din partea omului. Cultul are menirea de a susține creșterea omului în virtute. Nu de a acoperi cu un sacrificiu – considerat inutil și non-etic – o faptă care nu poate fi iertată prin jertfa unui animal, ci de a justifica o creștere a omului în virtute. „Pe când drumul adevărului, al înțelepciunii, al virtuții, al dreptății – al căror izvor este unul singur, una singură sursa forței, unul singur lăcașul – este simplu; urmându-l, cu suflet liniștit și în deplină înțelegere, urmăm și venerăm un singur Dumnezeu; un drum îngust este acesta, căci virtutea e dăruită unei mâini de oameni; și este un drum anevoios, pentru că la binele cel mai important, cel mai de vârf, nu se poate ajunge decât cu foarte mare greutate și cu mare efort" (VI, 7, 9).

Cultul este legat de dimensiunea practică a vieții, incluzând exercițiul virtuților, pe mult mai multe niveluri decât cel imaginat în cultul eclezial. Practic, întreaga viață a creștinului este sintetizată

[24] Jean Marie André, „Lactance et l'idée stoicienne de justice", în vol.: *Valeurs dans le stoicisme. Du Portique à nos jours. Textes rassemblés en hommage à Michel Spanneut*, Michel Soetard, Presses Universitaires de Lille, Lille, 1993, pp. 131-148.

în cult, cultul este o oglindă a virtuților pe care creștinul le practică în viața de zi cu zi și le exprimă în cele din urmă în biserică. Astfel, Lactanțiu înțelege cultul nu doar din punctul de vedere al unor ritualuri predate de Iisus Hristos (similare cu cele predate de tradiția hermetică, spre exemplu), ci ca un context mult mai larg de viață virtuoasă, viața castă pe care o menționează de atâtea ori, plecând de la organizarea vieții după principiile viețuirii biblice (inclusiv căsătoria, spre exemplu). Există un carusel al virtuților care sunt practicate de creștin ca expresie a dreptății dumnezeiești și ca pregătire pentru cultul Bisericii. Explicația pentru care nu se pune accentul pe Euharistie ține de contextul apologetic. Lactanțiu nu dă informații din interiorul sinaxei euharistice, pentru că are sens să nu ofere informații din solemnitatea interioară a comunității, ci va vorbi despre cult, punând acele accente pe paralelele dintre virtuțile exprimate în literatura elină și experiența morală a noii comunități creștine.

„Recompensa divină a faptelor" reprezintă încununarea întregului proces de descoperire a Adevărului, de trecere de la falsa religie *spre cea adevărată și de transformare a vieții*. Recompensele trecătoare aparțin viciilor, iar cele viitoare aparțin virtuții. Viața desăvârșită, temă fundamentală a literaturii clasice, ἐντελέχεια, dorul nestăvilit al omului antic către perfecțiune, poate fi împlinit acum prin convergența unui mod de viață care integrează adevărul, virtutea și cultul creștin. Cartea a VII-a a *Instituțiilor* este un rezumat cosmologic, despre facerea și sfârșitul sau desăvârșirea lumii, în care, din nou, viziunea creștină este propusă în completarea celor imperfecte sau incomplete din corpusurile marilor filozofi antici, Platon, Aristotel, Epicur (VII, 1, 6-11). Lactanțiu dezvoltă în ultima parte a tratatului său o eshatologie a virtuții care se transformă într-o teologie a comuniunii cu Dumnezeu, într-o împărăție a desăvârșirii, Împărăția lui Dumnezeu, care, spre deosebire de cea actuală, va avea alt suport temporal. Lactanțiu este în acest loc milenarist. Este o realitate desprinsă din modul în care vorbește concret despre împărăția de o mie de ani de la Judecata finală a lui Dumnezeu, despre modul în care sfinții vor trăi și vor inaugura o altă societate, în care puterea lui Dumnezeu va înlocui nedreptatea curentă. „Distrugând Acela nedreptatea și făcând Judecata cea mare, redându-i vieții pe cei care de la început au fost drepți, o mie de ani Se

va afla El între oameni și-i va conduce în cea mai dreaptă împărăție. Ceea ce și proclamă o altă sibilă, profețind inspirat: «Ascultați-mă, muritori, un rege veșnic vine la domnie!» Cei care vor fi atunci în trup nu vor muri, ci, timp de o mie de ani, vor da naștere unei mulțimi nesfârșite, iar urmașii lor vor fi sfinți și dragi lui Dumnezeu. Cei care vor fi însă treziți din moarte, aceștia vor fi ca niște judecători în fața celor vii. Neamurile nu vor fi nimicite în totalitate; vor rămâne câteva spre victoria lui Dumnezeu, ca să fie învinse de cei drepți și să fie supuse unei sclavii permanente. În timpul acesta, chiar fruntașul demonilor, uneltitorul tuturor relelor, va fi pus în lanțuri și vreme de o mie de ani va fi în paza puterii cerești, când dreptatea va domni pe pământ, ca nu cumva să fie uneltit vreun rău împotriva poporului lui Dumnezeu" (VII, 24, 2-5). O cetate dumnezeiască în mijlocul pământului va înlocui această οἰκουμένη încătușată acum în păcat și în orbirea necunoașterii, prin desființarea „religiilor nelegiuite" și prin „suprimarea fărădelegii".

Lactanțiu este în acest loc exponentul unui milenarism creștin care trebuie înțeles în contextul lui natural. În fond, vedem o interpretare a *Apocalipsei lui Ioan* aplicată unei lumi care nu își mai justifică dreptatea socială și coerența internă, astfel încât mesajul creștin să nu fie doar unul al unei opțiuni religioase inedite, ci al unei soluții comunitare finale. „Cerul nou și pământul nou" (*Apocalipsa* 21) a primit de-a lungul secolelor exegeze din ce în ce mai mature duhovnicești. Pe scara acestei evoluții a modului în care cerul nou se raportează la cel vechi, etosul eshatologic al primelor secole a permis existența unor viziuni milenariste asupra sfârșitului lumii. În definitiv, Lactanțiu exprimă aici o tradiție deja formulată în forme concentrice la Sfântul Irineu de Lyon, Sfântul Iustin Martirul și Filozoful, Tertulian[25]. „Învierea cărnii" este o temă recurentă în simbolica primelor secole (textele

[25] Fericitul Ieronim, *De viris illustribus*, 18, menționează o serie de autori care au exprimat viziuni milenariste: Papias, Irineu, Apolinarie din Hierapolis, Tertulian, Victorin de Pettau și, evident, Lactanțiu. „Au dat la iveală a doua legiuire iudaică a celor o mie de ani, pe care au urmat-o Irineu și Apolinarie, dar și altii care susțin că după Învierea în trup, Domnul va stăpâni împreună cu sfinții" (trad. rom., Sf. Ieronim, *Despre bărbații iluștri*, introd., trad., note Dan Negrescu, Paideia, București, 1997, p. 33).

primelor mărturisiri de credință baptismale) și în credința de bază a Bisericii. Se regăsește în probabil cel mai vechi crez baptismal roman, anume *Sacramentarium Gelasianum Vetus* (text baptismal provenind, după toate probabilitățile, din sec. al III-lea), unde *carnis resurrectionem* este criteriu al credinței[26]. Modul în care „învierea cărnii" devine în simbolica matură a secolului al IV-lea „învierea morților și viața veacului ce va să vină", precum și analiza comentată a acestui „veac" sunt teme care își vor găsi explicațiile ulterior. Concluzia ține totuși de faptul că milenarismul temperat al unor autori patristici face parte din procesul amplu de maturizare a credinței eshatologice a Bisericii, supusă în primele secole unei duble presiuni: diferența față de o împărăție ostilă și retențiile unor promisiuni mesianice care încă persistau în mediul iudeo-creștin. Imaginile unei cetăți solare, ferită de orice problemă morală și de moarte, provenind din mediul literaturii inter-testamentare și apocrife, ne conduce spre o interpretare a împărăției veșnice care să se facă, la un anumit moment, sub cheia simbolului perfecțiunii, exprimat prin numărul mileniului. Într-o societate care, prin persecuții recurente, a făcut din moartea violentă un spectacol și a transformat viața într-o inflație a dezamăgirilor sociale, a proiecta o altă variantă era ceva firesc, mai ales pe suportul revelațional oferit de literatura apocaliptică iudeo-creștină.

La Lactanțiu, reflexul milenarist este explicabil. În Evul Mediu, mai ales în Europa, în contextul unui refuz al eshatologiei clasice liturgice, refuzul structurilor statale motivat de milenarismul literal, preluat din *Apocalipsa lui Ioan*, și de interpretări ale literei în detrimentul vieții duhovnicești, avea să devină, în cele din urmă, erezie. Era o întoarcere la milenarism care nu se mai baza pe evoluția firească a eshatologiei creștine, ci pe o involuție condamnabilă. La Lactanțiu, alta este situarea teologică. Mai mult, Lactanțiu nu este un milenarist înrăit. El este mai degrabă transmițătorul secundar al unor viziuni principale exprimate de unii autori anteriori. Faptul că viziunea sa poate fi considerată cel puțin moderată se datorează unei raportări constante la zona biblică vechi-testamentară, obligat fiind mereu de structura textului propriu să compare sursele clasice cu cele biblice.

[26] Wolfram Kinzig, Markus Vinzent, „Recent Research on the Origin of Creed", în: *The Journal of Theological Studies*, 50, New Series (1999), pp. 543-545.

Ipoteza prin care se afirmă că ultimul articol al Simbolului constantinopolitan (381) este o dezvoltare a viziunii mediane a lui Lactanțiu nu trebuie ignorată[27].

Lactanțiu divulgă mediului păgân latin elemente ale soluției morale creștine. În fond, mesajul este corect: revolta interioară în fața unei lumi actuale (imperiu) care își exercită dominația în numele neadevărului și al păcatului, având drept de viață și de moarte asupra creștinilor, se va liniști acum prin echilibrul promis al unei alte lumi viitoare (împărăție), în care va exista o judecată a dreptății și o domnie a drepților, împreună cu Mijlocitorul Dreptății, adevăratul Împărat al lumii. Imaginea este amețitoare atunci când este prea literală. Nu de puține ori, Lactanțiu Îl numește pe Dumnezeu învățător și rege al lumii, înțelegându-se al lumii acesteia, ceea ce izolează milenarismul său doar în zona de argumentație eshatologică, în sensul că îl preia mai mult ca tradiție decât ca o proprie construcție teologică. De fapt, pentru Lactanțiu, tradițiile sunt importante și le expune pe fiecare cu propriile lor slăbiciuni, acolo unde există. Sau, reformulat altfel, putem spune că, în contextul în care autorul *Instituțiilor* își propune să „salveze" literele și să introducă literatura clasică în argumentația teologică, milenarismul său din final, dincolo de tradiția în a cărei continuitate se plasează, poate fi explicat contextual. În fond, el însuși spune că teologia sa are la bază „literatura sacră (sau divină) și argumentele doveditoare" (VII, 1, 5).

Milenarismul este o reacție la o teologie politică incorectă, devenită sistemică. Imperiul Roman persecutor al creștinismului întruchipa la modul ideal această nedreptate, rezolvată prin proiectarea unei metaîmpărății de o mie de ani, în care dreptatea și adevărul să lucreze armonios la împlinirea oricărei teologii politice. Sub presiunea nedreptății sociale, oricât de limitată ar fi această proiecție, ea se năștea din suferința zilnică a comunității creștine. Corectura eclezială de mai târziu, în care milenarismul sau hiliasmul va fi fost condamnat, ține cont de faptul că, indiferent de cât de puternică și realizată va fi dreptatea în această „metaîmpărăție" promisă și așteptată, ea nu va fi

[27] Steven D. Aguzzi, *Israel, the Church, and Millenarianism. A Way beyond Replacement Theology*, coll. *Routledge New Critical Thinking in Religion, Theology and Biblical Studies*, Routledge, Londra, New York, 2018, p. 169.

(încă) un imperiu al iubirii. Biserica avea să spună mai târziu că doar filatura dragostei jertfelnice transfigurate prin har poate fi suportul real, adevărat și just al unei astfel de împărății. Alte proiecții sunt doar teologii politice, chiar dacă vor fi fost proiectate dincolo de Judecata de apoi.

Inventariind „problemele" teologiei lui Lactanțiu, vom întâlni și tema dualismului. Aceasta este prezentă în text în formă difuză, fără o localizare exactă. Cercetarea științifică merge pe concluzia că o parte din aluzii sunt „adăugiri dualiste" ulterioare[28], integrându-l pe Lactanțiu în seria dualiștilor moderați. Aceste fragmente, care fie aparțin ediției întâi sau a doua a textului, nu ating argumentația principală a *Instituțiilor*. Dumnezeul lui Lactanțiu este cel biblic, deși raportările și comparațiile atât de dese și de abundente cu sursele clasice câteodată pot confuza cititorul. Îndrăznim să propunem o interpretare: abundă în *Instituții* sursele clasice ale unei teologii medii, dar Dumnezeul creștin, evocat ca atare, descris prin comparații largi și căutat ca soluție adevărată în fața oricăror teogonii sau cosmogonii cunoscute de contemporani, este cel biblic. Sursele prin care este comparat nu vin din corpusurile filozofilor clasici, ci mai degrabă dintr-o literatură disponibilă unor cititori de nivel mediu, cu experiență religioasă proprie, care pot verifica ei înșiși cât de neadevărată este propria lor religie. Polemica lui Lactanțiu împotriva înțelepciunii grecești și latine este evitată tocmai pentru că creștinismul nu este încă o opțiune între alte școli filozofice. Lactanțiu face apel la texte filozofice mai puțin centrate metodologic în acord cu marile școli filozofice ale Antichității, dar, în schimb, mai accesibile publicului larg, și care toate au o anume sensibilitate pentru revelație. Aceste alegeri ale lui Lactanțiu în metatextul *Instituțiilor* ne învață câte ceva despre înțelegerea lui asupra creștinismului: o religie cu adevărat revelată, superioară filozofiilor cunoscute în epocă prin forța sursei pe care o întrupează. Cu toate acestea, moștenirea frumuseții culturale, retorice, filozofice și istoria unor căutări sincere nu va fi refuzată în teologia creștină, ci va fi asumată ca formă și completată prin argumente. Lactanțiu este îndrăgostit de o cultură căreia îi conștientizează forța

[28] C. Moreschini, E. Norelli, *Istoria literaturii creștine...*, I, pp. 434-435.

expresivă, dar știe că Adevărul nu este în formă, ci în conținut: „Iată că rațiunea te învață că religiile zeilor nu sunt adevărate. Ce vei face? Îi vei urma pe strămoși mai curând decât rațiunea, care nu ți-a fost insinuată de cineva, ci a fost descoperită și aleasă de tine însuți, după ce ai smuls din rădăcini toate religiile? Dacă preferi rațiunea, va trebui să te desparți de tot ceea ce a fost sădit de autoritatea strămoșilor, pentru că doar ceea ce îți recomandă rațiunea este corect" (II, 6, 10-11).

În fond, observăm o triadologie relativ modestă, dar care nu vine în contradicție cu tema centrală a teologiei sale, care este unitatea lui Dumnezeu[29]. De fapt, este obligat de structura argumentării apologetice să pună în prim plan unitatea lui Dumnezeu, în antiteză cu politeismul păgân irațional, și apoi să vorbească despre Tatăl și Fiul. Surprinzător, o face într-un mod armonios. Chiar dacă nu avem o terminologie triadologică matură, este însă mai sigură ca cea a lui Tertulian. Fiul este pus în legătură cu Rațiunea și cu funcția de mijlocire a dreptății sau de mântuire și are un rol aparte în centrul religiei adevărate.

În finalul prezentării noastre, încercăm să răspundem la întrebarea: care este locul lui Lactanțiu în patristica ortodoxă? Literatura patristică este dominată în ultimii ani de distincția foarte clară dintre Sfinții Părinți și scriitorii bisericești. Dar viziunea coerentă a teologiei ortodoxe, susținută de cea academică, tinde spre integrarea scriitorilor bisericești, ca parte a istoriei teologiei ortodoxe, în parcursul general patristic. Chiar dacă vom regăsi fraze milenariste sau aluzii dualiste, o triadologie nedezvoltată și o sete de sursele păgâne ale hermetismului, ca să dăm doar un exemplu, tema principală a credinței creștine transcende limitele punctuale ale textului și îl transformă într-o mărturie veritabilă a teologiei începutului secolului al IV-lea. Sensibilitatea față de realitatea Revelației, așa cum am identificat-o în rândurile de mai sus, este o temă deosebit de puternică pentru teologia contemporană. Deschiderea față de partea pozitivă a moștenirii

[29] Anthony P. Coleman, *Lactantius the Theologian – Lactantius and the Doctrine of Providence*, Gorgias Press, Piscataway (NJ), 2017, pp. 94-97.

culturale greco-latine, în forma unei culturi comune (*koine*) de tip platonico-stoic[30], cultură călăuzită de principii de virtute și cult superioare, este laitmotiv aplicabil în orice alte contexte, inclusiv în cele contemporane. Apologetica nu este un domeniu închis, din punct de vedere istoric. Modelul de credință și de smerire – dacă ținem cont de biografia autorului – este preluat în istoria Bisericii ca unul de vrednicie. Fericitul Augustin îl numește pe Lactanțiu: „Acest om bun al credinței"[31], tocmai pentru modul în care a înțeles diferența dintre sistemul ideatic care stă la baza religiei greșite păgâne și filozofia adevărului. El este și pentru noi un om al credinței. Avem nevoie mereu de o astfel de argumentație a credinței adusă la zi în dialog cu o cultură contemporană nouă, în care putem discerne frumusețe și o anume sete de Adevăr. Pentru aceasta, Lactanțiu este un precedent frumos și un model de urmat. A vorbi despre speranță, viață, salvare, despre nemurire, despre Dumnezeu (temele principale ale teologiei și moralei lui Lactanțiu, așa cum sunt programate în *Instituții*, I, 1, 11) face ca stilul său să devină sursă de inspirație pentru teologii care primesc provocări similare. Lectura lui – dincolo de faptul că este o plăcere și o întâlnire atât de directă cu etosul cultural și religios al Antichității târzii, prin sursele clasice ce îmbogățesc textul atât de mult – devine o fericită obligație.

Pr. asist. dr. Alexandru-Atanase Barna

---

[30] C. Moreschini, *Istoria filosofiei* patristice, trad. Alexandra Cheșcu, Mihai-Silviu Chirilă, Doina Cernica, Ed. Polirom, Iași, 2009, pp. 310-311.

[31] Fericitul Augustin, *De doctrina christiana*, II, 146, în vol.: Augustine, *De Doctrina Christiana*, R.P.H. Green (ed., transl.), Clarendon, Oxford, 1995, p. 126.

NOTĂ ASUPRA TRADUCERII

Traducerea de față reprezintă o variantă revizuită și adusă la zi, îmbogățită cu note și comentarii suplimentare, a ediției: LACTANTIUS, *Instituțiile divine*, traducere și note de Petru Pistol, precuvântare de Î.P.S. Nicolae Corneanu, Mitropolitul Banatului, studiu introductiv de Claudiu T. Arieșan, Editura Învierea, Arhiepiscopia Timișoarei, 2004, apărută ca al IX-lea volum din cadrul seriei *Cum Patribus*.

Edițiile luate ca bază pentru prezenta traducere sunt: pentru Cărțile I, II, IV, V și VI: LACTANCE, *Institutions divines*, Livre I, introduction, texte critique, traduction et notes par Pierre Monat, în col. *Sources Chrétiennes*, vol. 326, Les Éditions du Cerf, Paris, 1986; LACTANCE, *Institutions divines*, Livre II, introduction, texte critique, traduction et notes par Pierre Monat, în col. *Sources Chrétiennes*, vol. 337, Les Éditions du Cerf, Paris, 1987; LACTANCE, *Institutions divines*, Livre IV, introduction, texte critique, traduction, notes et index par Pierre Monat, în col. *Sources Chrétiennes*, vol. 377, Les Éditions du Cerf, Paris, 1992; LACTANCE, *Institutions divines*, Livre V, introduction, texte critique, traduction, notes et index par Pierre Monat, în col. *Sources Chrétiennes*, vol. 204, Les Éditions du Cerf, Paris, 1973; LACTANCE, *Institutions divines*, Livre VI, introduction, texte critique, traduction, notes et index par Christiane Ingremeau, în col. *Sources Chrétiennes*, vol. 509, Les Éditions du Cerf, Paris, 2007. Pentru traducerea Cărților III și VII, dar și pentru compararea textului latin al celorlalte Cărți, s-a recurs la ediția: LACTANTIUS, *Divinae institutiones* et *Epitome divinarum institutionum*, Samuel Brandt, Georgius Laubmann (eds), în col. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, vol. 19, Tempsky-Freytag, Viena-Leipzig, 1890.

De altfel, această din urmă ediție cuprinde și o descriere extrem de amănunțită a numeroaselor manuscrise ce ne-au conservat opera lui Lactanțiu: se cunosc 25 de manuscrise databile până în secolul al XIII-lea (din care ne-au parvenit 20), iar din veacurile XIV-XV au supraviețuit peste 150 de variante manuscrise. O resistematizare oportună a tradiției manuscrise, insistând asupra conținutului și datării cât mai precise a textelor, a operat și Eberhard Heck în lucrarea sa din 1972, *Die dualistichen Zusätze*...

Cât despre controversata chestiune a fragmentelor presupus interpolate, asupra căreia s-a insistat către finele *Introducerii generale*, am preferat, de vreme ce pot fi socotite neautentice, traducerea lor, dar și plasarea acestora în infrapaginã.

CARTEA ÎNTÂI

DESPRE FALSA RELIGIE

Capitolul 1

(1) Dedicându-se cu tot efortul de care erau în stare învățăturii, neglijând orice acțiune de interes particular ori public, bărbați aleși, de mare talent, și-au orientat zelul spre căutarea adevărului, considerând că este cu mult mai demn a încerca să cunoști rațiunea de a fi a umanului și divinului, decât să te lași copleșit de bogățiile ce se cer strânse ori de onoruri în trombă; (2) prin acestea, din moment ce sunt trecătoare și pământești și țin doar de cultivarea trupului, nimeni nu poate deveni mai bun ori mai drept[1]. (3) Erau ei chiar foarte vrednici de cunoașterea adevărului, căci doreau în așa măsură să știe, încât puneau mai presus de orice acest lucru. (4) Într-adevăr, este știut că unii și-au părăsit proprietățile și s-au lăsat de toate cele plăcute, ca să urmeze liberi și neîmpovărați numai și numai virtutea; într-atât au valorat pentru ei numele și autoritatea virtuții, încât au considerat că doar în ea se află răsplata binelui suprem[2].

---

[1] Ipostaza ciceroniană a discursului lactanțian se evidențiază pe parcursul întregii lucrări, în preambulul unor capitole însă în mod deosebit. Lectorul va „gusta" destul de des din dărnicia frazei lactanțiene datorită „neputinței" traducătorului de a sfărâma unitatea logico-sintactică a acesteia, dar și în intenția păstrării unei practici retorice revolute.

[2] Literatura acestor „cazuri" care au pus mai presus de cele materiale bunurile spirituale nu este săracă (*cf.* LACTANCE, *Institutions divines*, Livre I, introduction, texte critique, traduction et notes par Pierre Monat, în col. *Sources Chrétiennes*, vol. 326, Les Éditions du Cerf, Paris, 1986, p. 31, n. 2).

(5) Însă nu au obținut ceea ce doreau și, în plus, și-au irosit efortul și iscusința, pentru că adevărul, adică taina lui Dumnezeu cel Preaînalt, Cel care le-a făcut pe toate, nu poate fi cuprins cu mintea și cu simțurile proprii omului; altminteri, nu ar exista deosebire între Dumnezeu și om în cazul când gândirea umană ar pătrunde sfaturile și rânduielile puterii eterne a Aceluia. (6) Cum nu este posibil ca rațiunea divină să se dezvăluie spre cunoaștere omului prin el însuși, S-a îndurat Dumnezeu de om să nu rătăcească îndelung în căutarea strălucirii înțelepciunii și, fără vreo răsplată a efortului, să orbecăiască pe căile încâlcite ale întunericului. În sfârșit, i-a deschis ochii și i-a hărăzit cunoașterea adevărului, ca să-i arate că înțelepciunea umană este deșartă și să-l facă să vadă, pe cel ce rătăcea ori șovăia, calea de urmat pentru atingerea nemuririi.

(7) Cum adevărul stă ascuns în întuneric, fie în disprețul celor învățați, el fiind lipsit de susținători capabili[3], fie în dezgustul celor lipsiți de învățătură din cauza austerității pe care o presupune și pe care natura umană, înclinată spre viciu, nu o poate suporta (asprimea vieții face casă bună cu virtutea, pe când viciile se întemeiază pe plăcere; așa că sunt împinși în prăpastie și cei loviți de cea dintâi, și cei seduși de cea de a doua și, prinși în capcana unui bine înșelător, iau drept bune pe cele rele), pentru că puțini se folosesc de această binefacere, de acest dar ceresc, am considerat că trebuie preîntâmpinate aceste greșeli, încât învățații să fie orientați spre adevărata înțelepciune, iar neînvățații, spre adevărata religie. (8) Misiunea aceasta se cuvine a fi apreciată ca mult mai bună, mai folositoare, mai vrednică de cinste decât aceea a oratoriei, în care noi, aflându-ne de mult timp, i-am modelat pe tineri nu pentru virtute, ci mai curând în vederea unei viclenii iscusite[4]. Acum însă vom vorbi la modul cel mai simplu despre preceptele divine, prin care suntem în măsură să pregătim mințile oamenilor spre cinstirea adevăratei puteri; (9) nu este mai merituos acela care posedă știința oratoriei vorbind despre cele umane, în comparație cu acela care îndrumă spre o viață în evlavie și nevinovăție. De aceea, la greci, filozofii

[3] Convingerea lui Lactanțiu este că învățătura creștină nu s-a bucurat de susținători demni de profunzimea adevărurilor ei. Însuși profesorul său, Arnobiu de Sicca, va fi trecut sub tăcere de către discipol.

[4] Această viziune a „vânzătorului de cuvinte" va fi ilustrată memorabil de Fericitul Augustin, *Confessiones*, III, 3, 6 și IX, 5, 13.

se bucurau de o glorie mai mare în comparație cu oratorii: căci filozofii erau considerați îndrumători în știința de a trăi în mod înțelept, ceea ce este cu mult mai valoros, pentru că a vorbi frumos interesează pe câțiva, a trăi însă frumos îi privește pe toți. (10) Totuși mi-a fost de folos chiar mie – și nu puțin – acea exersare în procese fictive[5], de sunt capabil acum să susțin cauza adevărului cu o mai mare bogăție și ușurință a vorbirii. Chiar dacă adevărul ar putea fi susținut în absența oricărei elocvențe, așa cum – de altfel – s-a întâmplat adesea, totuși se cade a fi deslușit și afirmat limpede și cu artă, în măsură să inunde sufletele cu mai multă forță, pe de o parte datorită propriei forțe, pe de alta împodobit fiind cu strălucirea discursului[6].

(11) Dezbaterea noastră se plasează, așadar, în perimetrul religiei și al divinului. Dacă oratori remarcabili în meseria lor, ca niște veterani cu misiunile îndeplinite, în cele din urmă s-au dedicat filozofiei, socotind că aceasta ar fi cea mai îndreptățită odihnă pentru eforturile lor, și dacă și-au sucit mințile în cercetarea unor lucruri a căror descoperire era cu neputință, încât păreau să-și fi găsit nu odihna, ci neodihna, ba chiar una cu mult mai apăsătoare decât cea în care se aflaseră mai înainte, cu cât mai întemeiat mă voi îndrepta eu spre un port foarte sigur: spre acea înțelepciune pioasă, adevărată, divină, în care toate sunt bune de spus, plăcute auzului, ușor de înțeles, demne de însușit. (12) Și, dacă unii, oameni luminați, arbitri ai dreptății, au dat la iveală *Instituții de Drept civil* bine orânduite, prin care să fie potolite certurile, disputele cetățenilor care nu se înțeleg, cu cât mai bine și mai corect vom întemeia noi prin scriere *Instituțiile divine*, unde nu va fi vorba despre jgheabul streșinilor, drenarea apelor de ploaie, revendicări de proprietate, ci vom vorbi despre speranță, viață, salvare, nemurire, despre Dumnezeu, încât să facem să ațipească superstițiile aducătoare de moarte și rătăcirile atât de nedemne[7].

---

[5] Lactanțiu recunoaște meritul studiului profan al oratoriei, la care va reveni pe parcurs, jucându-l ori dejucându-l conform intenției discursive. Exersarea în cauze fictive evidențiază interdicția – specifică regimurilor absolutiste – abordării vieții reale și, în consecință, refugiul în fictiv.

[6] *Cf.* Fericitul Augustin, *De doctrina christiana*, 4.

[7] Întrucât tradiția manuscrisă a operei lactanțiene nu este deloc săracă, între manuscrise vor exista deosebiri, astfel că în unele, probabil mai târzii, apare aici o dedicație

(17) Lăsând la o parte autorii acestei filozofii pământene, care nu-ți oferă nimic sigur, noi vom urma calea cea dreaptă. Dacă aș socoti că aceștia se dovedesc a fi conducători destul de capabili spre o viață mai bună, eu însumi i-aș urma și i-aș îndemna și pe alții să-i urmeze; (18) cum se află însă într-o mare sfadă între ei, ba chiar în neînțelegere de sine, pare că drumul lor este trasat în zadar, căci fiecare, după bunul plac, și-a alcătuit căile proprii, semănând o mare confuzie în rândul celor care caută adevărul. (19) Dar, pentru că nouă, cunoscând taina[8] adevăratei religii, ne-a fost revelat adevărul în mod divin, pentru că-L urmăm pe Dumnezeu, Dascăl al înțelepciunii și Comandant al virtuții, noi îi chemăm pe toți, fără vreo deosebire fie de sex, fie de vârstă, la hrană cerească; (20) căci nu există bucate mai bune decât cunoașterea adevărului. Am destinat descrierii și ilustrării acestuia șapte volume[9], deși subiectul trimite la o operă imensă, fără de sfârșit; dacă cineva ar

---

către împăratul Constantin. Poate că este vorba de o *retractatio*, o schimbare a atitudinii, a părerii autorului, deci o intervenție a lui Lactanțiu însuși, nu de o interpolare. Aflându-ne în fața unui fragment cu o autenticitate discutabilă, am ales soluția editorilor mai vechi (Samuel Brandt), menționând textul la aparatul critic, și nu inserându-l discursului propriu-zis:

(13) Sub auspiciile numelui tău, Constantine, împărate preaslăvit, începem acum această operă, pentru că tu, cel dintâi dintre fruntașii romanilor, ai respins greșelile, recunoscând și cinstind măreția lui Dumnezeu unicul, cel adevărat! Din momentul în care acea zi minunată a strălucit pământului, când supremul Dumnezeu te-a înălțat stâlp fericit al Imperiului, tu ai început, sub semne favorabile, o domnie salvatoare și de dorit pentru toți, readucând dreapta credință, care fusese detronată și alungată, reparând cumplita crimă a altor împărați. (14) Pentru fapta ta, Dumnezeu îți va da fericire, putere, viață lungă, încât în aceeași dreptate în care te-ai format în tinerețe să dirijezi destinele statului și la bătrânețe, lăsând în grija copiilor tăi, precum tu însuți ai primit de la tatăl tău, numele de roman. (15) Cât despre blestemații care încă îi urgisesc prin alte părți ale lumii pe cei drepți, Același Atotputernic le va pretinde răsplata crimei cu cât mai târziu, cu atât mai drastic, pentru că, așa cum Tatăl este foarte iertător cu cei evlavioși, tot astfel este cel mai sever judecător față de nelegiuiți. (16) În dorința de a apăra religia acestuia și cultul divin, pe cine aș putea numi, pe cine să invoc, dacă nu pe acela care a restituit omenirii dreptatea și înțelepciunea?

[8] În original: *sacramentum*, termen cu multiple semnificații în creștinism, însemnând, în funcție de context, atât „secretul" sau „arcanele" credinței, cât și „doctrina" Bisericii sau „sacramentul" liturgic.

[9] Cele șapte *Cărți* ale lucrării prezente. Pentru *carte*, ca secțiune a unei lucrări mai mari, exista termenul *liber*, dar și *volumen*.

intenționa să-l dezvolte și să-l ducă până la capăt, copleșit de bogăția materialului, discursul său ar depăși proporțiile oricărei cărți, nefiind loc pentru un sfârșit. (21) Așa că noi vom concentra totul pe un spațiu restrâns, pentru că ceea ce vom relata este atât de deslușit și de limpede, încât mai degrabă pare de mirare că oamenilor, îndeosebi acestora care în popor trec drept înțelepți, li s-a părut adevărul obscur; va trebui deci să-i instruim, adică să-i readucem la drumul cel drept de la rătăcirea în care au fost antrenați.

(22) Dacă vom obține acest lucru, așa cum sper, îi vom orienta pe oameni spre izvorul cel mai bogat și cel mai deplin al învățăturii, ca, sorbind și bând din el, să-și potolească setea adunată în trupuri, să-și stingă arșița; toate vor fi pentru ei ușoare, la îndemână, evidente, numai de nu le-ar displăcea să acorde răgaz cititului ori ascultatului pentru a prinde gustul înțelepciunii. (23) Mulți, dedându-se statornic unor superstiții deșarte, stăruie împotriva adevărului limpede, și nici nu aduc religiilor pe care și le-au însușit strâmb atât bine, cât rău lor înșiși. Deși le este deschisă calea cea dreaptă, ei urmează devieri întortocheate, părăsesc drumul neted, ca să se prăvălească în prăpastie, renunță la lumină, ca să zacă orbi și lipsiți de puteri în întuneric. (24) Aceștia trebuie sfătuiți să nu ducă lupta împotriva lor, ci să decidă să se elibereze în sfârșit de greșelile înrădăcinate; ceea ce vor și face, dacă vor înțelege cândva pentru ce s-au născut. (25) Necunoașterea de sine, într-adevăr, aceasta este cauza răului. Dacă omul, în cunoștința adevărului, s-ar elibera de neștiință, ar înțelege încotro trebuie orientată și cum trebuie trăită viața. Eu voi trasa pe scurt esențialul acestei științe, ca să nu mai fie susținută nici vreo religie fără de înțelepciune, dar nici înțelepciunea să nu mai fie primită în afara religiei[10].

Capitolul 2

(1) Luând asupră-mi misiunea ilustrării adevărului, nu am considerat că este într-atât de necesar să pornesc de la acea întrebare,

[10] Citim în aceste aserțiuni – pentru că nu este singura – mesajul umanismului renascentist: *pia philosophia* și *docta religio.*

care pare a fi de primă importanță: oare Providența veghează totul, ori toate se nasc și se petrec în mod întâmplător? (2) Autorul acestei ultime păreri este Democrit; Epicur îl confirmă. Dar și mai înainte, Protagoras, care aruncase îndoiala în legătură cu zeii[11], după aceea, Diagoras, care i-a exclus, și alții care au considerat că nu există zei, ce altceva au avut în intenție decât să afirme că nu există o Providență? Totuși, pe aceștia, ceilalți filozofi, stoici în special, i-au respins cu înverșunare, arătând că lumea nici n-ar fi putut să se nască în lipsa unei rațiuni divine, nici să dăinuie, dacă nu ar fi dirijată de o rațiune supremă.

(3) Chiar Marcus Tullius Cicero, deși susținător al învățăturii Academiei, adesea s-a exprimat în sensul Providenței care guvernează natura, întărind argumentele filozofilor stoici, dar aducând și el însuși foarte multe argumente noi, lucru vizibil în toate cărțile sale de filozofie și, mai cu seamă, în acelea *Despre natura zeilor*. (4) Și nici nu a fost greu să fie respinse minciunile puținilor oameni care cugetau greșit, datorită mărturiei popoarelor și neamurilor care, în această singură privință, nu au opinii divergente. (5) Căci nimeni nu este atât de neinstruit, cu obiceiuri așa necultivate, încât, ridicându-și privirea spre cer, chiar dacă nu-și dă seama prin grija cărei divinități este condus tot ceea ce se observă, să nu înțeleagă din măreția, din mișcarea, aranjarea, utilitatea, frumusețea, echilibrul lucrurilor că există totuși ceva, că este imposibil ca acest univers, de o rațiune uimitoare, să nu se întemeieze pe o judecată mai mare.

(6) Pentru noi ar fi foarte ușor să dezvoltăm această problemă în argumentări ample. Dar, pentru că a fost atât de dezbătută între filozofi, celor care excludeau Providența răspunzându-li-se din belșug de către oameni iscusiți și elocvenți, dar și pentru că despre puterea de pătrundere a Providenței divine vom vorbi obligatoriu peste tot în lucrarea de față la care ne-am angajat, să lăsăm deocamdată această chestiune, mai ales că așa este legată de celelalte, că nimic nu putem afirma fără a aduce în discuție în același timp și Providența.

---

[11] Pentru această îndoială aruncată asupra zeilor, Protagora, autorul celei dintâi „impietăți", a fost alungat din Atena, iar cărțile lui arse.

Capitolul 3

(1) Să începem, așadar, lucrarea noastră cu acea întrebare secundă, chemată parcă de cea de mai înainte: oare lumea este condusă prin puterea unui Dumnezeu unic, ori a mai multora?

Nu este om – înzestrat cu înțelepciune și rațiune – care să nu înțeleagă că unul singur este Acela care le-a zidit pe toate și care le stăpânește prin aceeași virtute prin care le-a creat. (2) De ce ar fi nevoie de mulți pentru a ține cârma universului? Numai dacă nu cumva vom gândi că, fiind mai mulți, fiecare în parte are mai puțin nerv și forță. (3) Asta fac, în fond, cei care susțin că există mai mulți zei: trebuie să fie neputincioși din moment ce niciunul nu e în stare, fără ajutorul celorlalți, să ia asupra sa o guvernare atât de grea. Dumnezeu însă, fiind rațiune veșnică, posedă pretutindeni o virtute perfectă și deplină; (4) El trebuie, prin urmare, să fie unul singur. Puterea sau virtutea[12] absolută își conține propria tărie. Numai acela căruia nu i se poate lua nimic trebuie considerat solid, numai acela căruia nu i se poate adăuga nimic poate fi apreciat ca perfect. (5) Cine se îndoiește că regele cel mai puternic este acela care deține stăpânirea întregii lumi? Și nu pe nedrept, când lui îi aparțin toate câte există pretutindeni, când la el se adună toate bogățiile de oriunde. (6) Dar, dacă mai mulți vor împărți lumea, înseamnă că au puteri mai reduse, forțe mai slabe, fiecare menținându-se în lotul ce-i revine. (7) Același lucru și cu zeii: dacă sunt mai mulți, vor fi mai puțin puternici, existând și alții cu puteri similare. Deține însă o virtute perfectă doar acela căruia îi aparține întregul, și nu o mică parte din întreg. Dumnezeu, dacă este perfect, așa cum trebuie să fie, nu poate fi decât unul singur, după cum în El sunt toate. (8) Virtuțile și puterile zeilor însă trebuie să fie mai slabe, pentru că le va lipsi atât cât se va afla la alții; în concluzie, cu cât vor fi mai mulți, cu atât vor fi mai neînsemnați. (9) De ce acea putere asupra lucrurilor și acea forță divină nu pot nici măcar o singură dată să fie împărțite? Pentru că tot ceea ce ajunge la împărțire va ajunge neapărat și la un sfârșit. Iar dacă sfârșitul este departe de Dumnezeu, dat fiind că puterea divină este nestricăcioasă și veșnică, urmează că ea nu poate fi împărțită.

---

[12] Virtutea, în ordine divină, este sinonimul puterii.

(10) Dumnezeu, așadar, este unul, din moment ce nu există nimic altceva în stare să dețină o astfel de putere. Cei care susțin că există mai mulți zei consideră că aceștia își împart misiunile între ei. (11) Vom discuta despre toate în parte la momentul potrivit. Mă opresc acum la ceea ce ține de locul prezent: dacă zeii și-au împărțit misiunile, se ajunge la aceeași dificultate, și anume că nu va putea niciunul dintre ei să-i suplinească pe ceilalți. Nu va fi deci perfect cel care, dacă sunt absenți ceilalți, nu poate conduce totul. De aceea, pentru a conduce universul, este necesară virtutea desăvârșită a unuia singur, și nu neputința multora. (12) Cel care crede că o astfel de imensitate nu poate să fie condusă de către unul singur se înșală, neînțelegând cât de mari sunt forța și puterea autorității divine, dacă socotește că o singură divinitate, care a putut să facă lumea, nu poate să o și conducă. (13) Dar, dacă i se va întipări în suflet care este dimensiunea acestei lucrări a lui Dumnezeu și că aceasta, deși nimic nu existase până atunci, a fost totuși creată din nimic prin virtutea și hotărârea lui Dumnezeu, lucrare ce nu putea să fie începută și desăvârșită decât de unul singur, deja va înțelege că este mult mai ușor să fie condus de unul singur ceea ce a fost zidit de unul singur.

(14) Poate are să spună cineva că nici nu este posibil să fi fost construit un univers într-atât de mare decât de mai mulți. Oricât de mulți și de mari și i-ar imagina, orice dimensiune, putere, virtute ori măreție ar pune în cei mulți, eu atribui toate acestea unuia singur, în unul singur afirm că există totul; în așa măsură sunt cuprinse toate în El, cât nu poate duce nici gândul, nici cuvântul. (15) În această situație, pentru că nu ne ajută simțurile, cuvintele, pentru că mintea omului nu poate cuprinde lumina unei astfel de științe și nici limba omenească nu poate aduce explicația atâtor lucruri, de aici obligația să înțelegem imposibilitatea, și nu să o trecem cu vederea.

(16) S-ar putea obiecta din nou: astfel sunt aceia, cei mulți, după cum îl vrem noi pe al nostru, unicul. Totuși prin ce pact poate fi garantat acest lucru? Puterea fiecăruia nu va dura prea mult, pentru că i se opun puterile celorlalți. Ar trebui ca niciunul să nu poată depăși propriile-i granițe; dacă le va depăși, înseamnă că-l va alunga pe altul din granițele sale. (17) Nu observă oare cei care susțin că există mai mulți zei că se poate întâmpla ca ei să dorească și altceva, din care cauză

se iscă discuții ori certuri? Homer, spre exemplu, i-a prezentat pe zei luptându-se între ei, unii dorind cucerirea Troiei, alții nu. (18) Prin urmare, e necesar ca lumea să fie condusă de judecata unuia singur. Căci, dacă puterea asupra fiecărei părți nu ar viza o Providență unică, întregul nu ar rezista, fiecare îngrijindu-se în special doar de ceea ce ține de el, după cum în meșteșugul armelor dacă nu ar fi un singur comandant cârmuitor. (19) Pentru că, dacă într-o singură armată ar fi tot atâția comandanți câte legiuni, câte cohorte, câte corpuri[13] ori aripi de cavalerie, în primul rând armata nu ar putea fi orânduită ca front de luptă, fiecare dându-se la o parte din calea primejdiei, și nici n-ar putea fi dirijată ori stăpânită ușor, fiindcă toți ar urma propriile decizii, diversitatea acestora fiind mai mult vătămătoare decât de folos. Același lucru și cu stăpânirea întregii naturi: dacă nu ar fi unul singur de care să țină grija întregului, toate ar slăbi ori s-ar prăbuși. (20) Ca să susții că lumea este condusă de hotărârea mai multora, este ca și cum ai afirma că într-un singur corp există mai multe minți, deoarece multe și variate sunt misiunile membrelor, încât fiecare minte ar conduce fiecare simț al corpului; de asemenea, existând mai multe afecte, datorită cărora suntem purtați de obicei spre mânie, lăcomie, bucurie, teamă ori milă, ar însemna ca în toate acestea să acționeze tot atâtea minți. Dacă cineva ar spune asta, ar părea să nu posede nici măcar acea [minte] care este una singură. (21) Iar dacă într-un singur corp o singură minte este în stare să stăpânească atâtea, fiind atentă la toate, de ce ar aprecia cineva că lumea nu poate fi condusă de către unul singur, ci numai de mai mulți?

Acest lucru îl înțeleg cei care susțin prezența zeilor, spunând că aceștia au, fiecare în parte, rolul și misiunea proprie, și numai unul singur ar fi conducătorul ales. (22) Prin urmare, ceilalți nici nu vor fi zei, ci însoțitori și slujbași pe care el, cel puternic și cel mai mare dintre toți, i-a pus în fruntea unor misiuni, ca să-i asculte puterea și voința. Dar, dacă nu sunt cu toții egali, nu vor fi toți zei; nu este același lucru a sluji ori a fi slujit. (23) Dacă Dumnezeu se cheamă puterea cea mai mare, El trebuie să fie de neatins, desăvârșit, mai presus de suferință,

[13] Literal: *cunei*, adică soldați grupați în formație de luptă sub formă de cui sau pană pentru despicat lemnul.

liber de orice. Nu pot fi zei, așadar, aceia pe care necesitatea îi constrânge să se supună unui zeu mai mare. (24) Pentru că nu greșesc fără un anumit motiv cei care sunt de această părere, vom lămuri mai jos cauza rătăcirii. Acum însă vom demonstra, cu mărturii, unitatea puterii divine.

Capitolul 4

(1) Prorocii – și nu au fost puțini la număr – fac cunoscut un singur Dumnezeu, despre unul singur vorbesc ei, cei care, plini de Duhul unicului Dumnezeu, au vestit dinainte, deopotrivă și într-un singur glas, cele viitoare. (2) Oamenii fără chemare spre adevăr socotesc că nu trebuie crezuți și spun că acelea n-au fost voci divine, ci omenești. Bineînțeles, pentru că au fost crainicii unui singur Dumnezeu, au fost sau nebuni, sau impostori! (3) Totuși noi vedem că prorocirile lor s-au împlinit și se împlinesc de la o zi la alta, iar prevestirea lor, conformă unei singure linii de gândire, ne lămurește că nu au fost nebuni. Ce om cu mintea rătăcită ar putea nu doar să prorocească cele viitoare, ba chiar să vorbească coerent? (4) Oare impostori erau cei care spuneau astfel de lucruri? Ce poate fi mai străin de ei decât gândul înșelătoriei, când ei îi reținеau pe ceilalți de la orice înșelăciune? Tocmai de aceea au fost trimiși de Dumnezeu: pe de o parte să fie crainici ai puterii Sale, pe de alta să corecteze strâmbătatea omenească.

(5) Pe lângă aceasta, intenția de a plăsmui și a minți este specifică acelora care caută bogăția, care doresc câștigul, lucruri întru totul străine de acei bărbați sfinți. (6) Astfel și-au îndeplinit ei misiunea, încât, renunțând la toate cele necesare unei vieți în siguranță nu numai pentru viitor, dar și pentru ziua prezentă, munceau mulțumiți cu o hrană cum se nimerea, cum le-o oferea Dumnezeu. Și nu numai că nu aveau un câștig, ba chiar ajungeau la torturi și la moarte. (7) Adevărat este că preceptele dreptății sunt amare pentru vicioși și pentru cei obișnuiți să trăiască în păcat. De aceea i-au ucis, chinuindu-i cumplit, pe cei care îi învinuiau pentru păcatele lor și îi îndepărtau de ele. Prin urmare, aceia cărora le-a lipsit dorința câștigului au fost departe de intenția ori de cauza înșelătoriei. (8) Cum totuși de au existat

printre ei fruntași ori chiar regi asupra cărora nu a planat bănuiala lăcomiei ori a înșelăciunii și au vestit și ei o singură putere divină prin același dar tainic ca și ceilalți?

Capitolul 5

(1) Să lăsăm însă mărturiile prorocilor, ca argumentarea să nu pară mai puțin potrivită, din moment ce prorocii nu sunt crezuți. (2) Să mergem la scriitori și pe ei înșiși să-i citățm drept martori în argumentarea adevărului. Mă refer la poeți și la filozofi, care, de obicei, sunt citați împotriva noastră. Pornind de la ei, vom arăta că există un singur Dumnezeu. Și nu pentru că ar fi fost aceștia în posesia adevărului, ci pentru că forța însăși a adevărului este atât de mare, încât nimeni nu poate fi așa de orb să nu-și dea seama cum lumina divină îi inundă ochii.

(3) Poeții, deși i-au cântat pe zei în creațiile lor și le-au amplificat faptele prin laude exagerate, de foarte multe ori mărturisesc totuși că toate sunt sub stăpânirea și dirijarea unui singur spirit și unei singure minți.

(4) Orfeu[14], cel mai vechi dintre poeți, egalul zeilor înșiși din moment ce se spune că a fost alături de argonauți cu Tindar și Hercule, îl numește pe Dumnezeul cel adevărat și mare „primul născut": pentru că înaintea lui nu se ivise nimic, toate fiind create de el. Îl numește „Cel ce apare"[15]: până la el nu existase nimic, el fiind cel dintâi care a apărut și s-a înălțat. (5) Și, cum originea și natura lui nu puteau fi înțelese, s-a zis că s-a născut din văzduhul nemăsurat: „Născutul dintâi, strălucitorul, fiu al văzduhului înalt"[16].

Căci nu era ceva mai mare prin care să poată fi denumit. (6) Se spune că acesta este părintele tuturor zeilor și că a zidit cerul,

[14] Poet legendar din mitologia greacă și întemeietorul orfismului, cult de mistere de origine tracică, axat pe mitul coborârii lui Orfeu în infern pentru readucerea la viață a soției sale Euridice. Lui Orfeu îi sunt atribuite mai multe poeme (*Orphica*), păstrate fragmentar, care redau pe larg doctrinele orfice.

[15] *Phanes*, în doctrina orfică, este zeul creator; cuvântul este din familia verbului *phaino* („a apărea"), demersul etimologic fiind familiar retoricii lactanțiene.

[16] *Orphicorum Fragmenta*, 57 (Abel) = 73 (Kern).

îngrijindu-se ca fiii săi să aibă locuință în care să stea împreună: „A întemeiat pentru zei casă nepieritoare”[17].

Astfel, luându-se după natură și judecată, a înțeles că era vorba de o putere de prim rang, întemeietoare a cerului și pământului. (7) Nu putea să spună că Iupiter este obârșie a lucrurilor, pentru că se născuse din Saturn, și nici Saturn cel născut de către Cer; nu îndrăznea să stabilească Cerul drept cel dintâi zeu, pentru că-l observa că este element al lumii, căruia îi lipsea autorul. Acest raționament l-a condus la Dumnezeu, „primul născut”, pe seama căruia a pus începutul.

(8) Homer nu a putut să ne ofere ceva care să țină de adevăr, el descriind stări umane mai curând decât divine. Ar fi reușit Hesiod, care a prezentat *Nașterea zeilor* în cuprinsul unei singure cărți. Și totuși începutul – după el – pornește nu de la Dumnezeu întemeietorul, ci de la haos, care este o masă de elemente amestecate, fără nicio formă ori ordine[18], când, de drept, el ar fi trebuit să explice de unde, când, cum a început să existe și să dureze haosul însuși. (9) Fără îndoială, așa cum toate sunt dispuse, ordonate, create de un autor oarecare, la fel se impune ca materia însăși să fi fost plăsmuită de cineva. Și cine s-o facă, dacă nu Dumnezeu, de puterea Căruia ascultă toate? (10) Dar Hesiod respinge acest lucru, cât timp îl sperie adevărul pe care nu-l cunoaște. Căci nu din imboldul muzelor, așa cum ar fi vrut să pară, a dat el Heliconului acea poezie, ci pentru că meditase îndelung și exersase.

(11) Cel dintâi dintre poeții noștri[19], Vergilius Maro, a fost mai aproape de adevăr; ale lui sunt aceste cuvinte despre Dumnezeul suprem, pe care l-a definit drept gând și suflu: „Mai întâi cerului, pământului și întinderilor de apă, globului strălucitor al lunii și astrului titanic, le insuflă duh dinlăuntru; răspândindu-se în membre, suflul pune în mișcare materia întreagă, îmbinând-o într-un mare corp”[20]. (12) Și, ca să nu uite cineva care este acel suflu atât de puternic, a lămurit în altă parte, spunând: „Dumnezeu străbătea tot pământul, întinderile mării și cerul adânc; de la el turmele de vite mici ori mari,

[17] *Orphicorum Fragmenta*, 75 (Abel) = 89 (Kern).

[18] Hesiod, *Theogonia*, 116.

[19] Prin „noștri”, „ai noștri”, Lactanțiu înțelege poeții de limbă latină.

[20] Vergilius, *Aeneis*, VI, 724-727.

oamenii, felurimea fiarelor și tot ce se naște dobândesc duhul delicat al vieții"[21].

(13) De asemenea, Ovidius, la începutul vestitei sale opere, fără să mai tăinuiască numele, mărturisește că lumea a fost zidită de Dumnezeu, pe care îl numește „constructorul lumii", „creatorul lucrurilor"[22]. (14) Dacă Orfeu ori acești poeți ai noștri ar fi apărat cu consecvență cele simțite, conduși fiind de natură, ar fi deținut aceeași învățătură, dominată de adevăr, pe care o urmăm noi înșine.

(15) Destul însă despre poeți. Să luăm filozofii; autoritatea acestora este mai mare, iar judecata lor mai cu temei, pentru că se crede că ei se preocupă chiar de aflarea adevărului, și nu de născociri. (16) Unul dintre cei șapte înțelepți, Thales din Milet, despre care se spune că s-a ocupat cel dintâi de cauzele naturale, a afirmat că apa este aceea din care s-au născut toate, dar mintea care le-a format pe toate din apă este Dumnezeu. Astfel, el a pus materia pe seama apei, dar cauza dintâi a nașterii a fost Dumnezeu. (17) Iată cum L-a definit pe Dumnezeu Pitagora: este sufletul care merge pretutindeni în lume și care este răspândit în toată natura; din el își iau viața toate ființele care se nasc. (18) Anaxagora[23] spune că Dumnezeu este o minte infinită, care se pune în mișcare prin ea însăși. Antistene[24] afirmă că în mod obișnuit se vorbește de mai mulți zei, dar că totuși doar unul este în realitate creatorul a tot ceea ce există. (19) Cleanthes[25] și Anaximene[26] spun că eterul este Dumnezeul suprem[27], părere căreia i se alătură și poetul nostru[28]: „Atunci, tatăl atotputernic, Eterul, ca o ploaie roditoare coboară la sânul soției vesele și hrănește germenii

[21] VERGILIUS, *Georgice*, IV, 221-224.

[22] OVIDIUS, *Metamorphoses*, I, 57, 79.

[23] Filozof ionian de secol VI î.Hr., care credea într-un Intelect suprem, conducător al tuturor lucrurilor.

[24] Elev și prieten al lui Socrate, fondatorul școlii de filozofie cinică din Atena.

[25] Succesorul lui Zenon la conducerea școlii de filozofie stoică din Atena.

[26] Filozof din Milet (din regiunea Anatolia, Turcia de azi) de secol VI î.Hr.

[27] Lactanțiu simplifică aici lucrurile, pentru că la Anaximene este vorba despre *aer*, pe când la Cleanthes despre *aether*. Pentru doxografia locului, a se vedea LACTANCE, *Institutions divines*, Livre I (*Sources Chrétiennes*, 326), pp. 68-69, n. 1.

[28] Creditul major acordat de scriitorul creștin poetului Vergilius reiese și din plasarea lui în singularitate.

vieții, unindu-se el, uriașul, cu acel trup la fel uriaș"[29]. (20) Chrisip Îl numește pe Dumnezeu forță naturală înzestrată cu rațiune divină sau necesitate divină, iar Zenon, lege naturală și divină.

(21) Știința tuturor acestora, deși este nesigură, este totuși orientată în aceeași direcție, ei fiind de acord că Providența este una singură. Că i se spune natură, eter, rațiune ori inteligență, necesitate de neevitat, lege divină sau orice altceva, pentru noi este Dumnezeu. Diversitatea denumirilor nu constituie o piedică, din moment ce prin sensul pe care-l comportă toate vizează o singură realitate. (22) Aristotel, chiar dacă în dezacord cu sine, afirmând și cugetând lucruri care se resping, mărturisește la urma urmelor că lumea e condusă de o minte unică. (23) Platon, care este considerat cel mai înțelept dintre toți, apără lămurit și deschis puterea unei zeități unice și o numește nu eter, sau rațiune, sau natură, ci ceea ce este: Dumnezeu; lumea aceasta perfectă, care te uimește, de el a fost zidită.

(24) Urmându-l pe Platon și imitându-l, Cicero de foarte multe ori mărturisește existența lui Dumnezeu, numindu-L *suprem* în cartea sa *Despre legi*[30]. Atunci când discută *Despre natura zeilor*, dovedește că lumea este condusă de El astfel: „Nimic nu este mai presus de Dumnezeu. În mod necesar lumea este condusă de el. Dumnezeu nu ascultă și nu este supus niciunei forțe naturale, căci el însuși conduce întreaga natură"[31]. (25) Ce este însă Dumnezeu, arată în *Consolare*: „Dumnezeu însuși, așa cum este văzut de noi, nu poate fi înțeles decât ca o minte neîngrădită, liberă, străină oricărei alcătuiri lumești, de toate dând seamă și punându-le în mișcare"[32].

(26) La fel și Annaeus Seneca, cel mai pătrunzător stoic din rândul romanilor, de câte ori nu I-a acordat supremului Dumnezeu lauda meritată! Vorbind *Despre moartea prematură* – spre exemplu – zice: „Nu înțelegi autoritatea și măreția judecătorului tău, stăpân al cerului și al pământului, Dumnezeul tuturor zeilor, de care atârnă puterile acestea pe care noi le cinstim și le cultivăm?"[33] (27) În *Exhortații*, de

---

[29] Vergilius, *Georgice*, II, 325-327.

[30] Cicero, *De legibus*, I, 7, 22.

[31] Cicero, *De natura deorum*, II, 30, 77.

[32] Cicero, *Consolatio, fragmenta*, 4 (Orelli) = 11 (Müller).

[33] Seneca, *Fragmenta*, 26 (Haase).

asemenea: „El, când a pus prima temelie a minunatei construcții și a izvodit ceva cum nu a cunoscut natura mai mare și mai bun, deși el însuși se afirmă în toate, totuși el, Dumnezeu, a creat slujbași ai puterii sale, ca toate să-și aibă propriii diriguitori”[34]. (28) Și cât de multe altele nu a spus el despre Dumnezeu asemănătoare celor spuse de noi! Le mai las însă, fiind mai potrivite în alte locuri.

Acum este suficient să arăt că bărbați de un talent deosebit au ajuns la adevăr și aproape l-au deținut, cu excepția faptului că i-a tras înapoi obișnuința captivă părerilor greșite, care i-a făcut să creadă că există și alți zei, iar că cele lăsate de Dumnezeu spre folosul omului, ca și când ar fi înzestrate cu simțire, trebuie ținute și cultivate drept zeități.

Capitolul 6

(1) Să trecem acum la mărturiile divine. Un singur lucru voi arăta mai întâi, de-a dreptul divin și pentru vechimea lui considerabilă, dar și pentru că cel pe care-l voi numi a trecut din rândul oamenilor în acela al zeilor.

(2) Și anume: Cicero ni-l prezintă pe C. Cotta, pontiful, polemizând cu stoicii relativ la religii și la varietatea părerilor care există în mod obișnuit despre zei. Punând totul sub semnul incertitudinii, după obiceiul Academiei, el spune că „au existat cinci zei Mercur” și, după ce trece în revistă patru dintre ei, spune că „al cincilea este cel care l-a ucis pe Argus, din care cauză a fugit în Egipt, dând egiptenilor legi și scrierea. (3) Pe acesta egiptenii îl numesc Thoyth și de la el au dat numele lunii septembrie, prima lună a anului”[35]. Tot el a întemeiat o cetate, care și astăzi se cheamă în grecește „cetatea lui Mercur”, iar feneații o cinstesc cu sfințenie[36]. Acestuia, deși a fost om, fiind totuși foarte în vârstă și foarte instruit în tot felul de învățături, datorită

[34] Seneca, *Fragmenta*, 16 (Haase).

[35] Cicero, *De natura deorum*, III, 22, 56.

[36] Nu a existat o singură „cetate a lui Mercur”, *Hermopolis*, în limba greacă; aici este vorba despre aceea din Arcadia, unde zeul avea și un templu (*cf.* Pausanias, *Descrierea Greciei*, 8, 14, 10).

cunoașterii atâtor lucruri și meșteșuguri, i s-a atribuit supranumele Trismegist[37]. (4) El a scris cărți, multe chiar, referitoare la cunoașterea celor divine, în care afirmă măreția Dumnezeului suprem și unic, dându-I aceleași apelative precum noi: stăpân și tată. Și, ca să nu se întrebe cineva de numele Lui, a spus că este *fără nume*, din cauza unicității Sale neavând nevoie să se deosebească în vreun fel. Chiar ale lui sunt aceste cuvinte: „Dumnezeu este unul singur; unul fiind, nu are nevoie de nume; el este anonim, fiind cel care este"[38]. (5) Așadar, zeul nu are nume pentru că este unic[39] și nu este nevoie de un cuvânt propriu decât atunci când o mulțime impune diferențiere, ca să denumești fiecare persoană în parte prin specificul ei și prin numele propriu. Dumnezeu însă, fiind unul, numele propriu Îi este acesta: Dumnezeu.

(6) Rămâne să arătăm mărturiile din răspunsurile și poeziile sacre, care sunt cu mult mai sigure. Pentru că aceia pe care îi combatem consideră probabil că nici poeții nu sunt de crezut, ca unii care plăsmuiesc lucruri deșarte, nici filozofii, din moment ce, oameni fiind, pot să greșească. (7) M. Varro, mai învățat decât el nici chiar la greci neexistând vreunul, în cărțile *Despre lucrurile divine* pe care le-a dedicat marelui pontif C. Caesar, când vorbește de cvindecemviri[40], spune că „acele Cărți sibiline nu au fost ale unei singure sibile, dar că se numesc toate deopotrivă «sibiline» pentru că toate femeile cu darul profeției au fost denumite de cei vechi «sibile», fie de la numele uneia singure, aceea din Delfi, fie de la faptul că ele anunțau hotărârile zeilor"[41]. Căci, în dialectul eolic, „zei" se spunea *sioús*, nu *theoús*, iar „hotărâre" nu *bulén*, ci *búllan*. (8) Așa că sibila ar însemna „voința zeului". De altfel, sibilele au fost zece și el le-a enumerat pe toate, precum și pe autorii care au scris despre fiecare în parte. Se spune că „cea dintâi a fost din partea perșilor, ea fiind menționată de Nicanor, cel care a scris *Istoria lui Alexandru Macedon*. A

---

[37] „De trei ori cel mai mare" (în limba greacă); *cf.* Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, 8, 11, 49.

[38] *Corpus Hermeticum*, t.2, pp. 320-321; t.1, pp. 60, 64.

[39] *Cf.* Minucius Felix, *Octavius*, XVIII, 9, 10.

[40] Cei cincisprezece magistrați însărcinați cu paza *Cărților sibiline*.

[41] *Cf.* Fericitul Ieronim, *Adversus Iovinianum*, 1; Fericitul Augustin, *De civitate Dei*, 13, 23. Potrivit acestor sfaturi ce vin de la zei, va fi dată în continuare explicația etimologică a cuvântului, *sibilă* ajungând similar cu „voința zeului".

doua este libiană, de ea pomenind Euripide în prologul piesei *Lamia*. (9) A treia, cea din Delfi, despre care vorbește Chrisip în cartea pe care a scris-o *Despre prevestire*. A patra este cea din Cimmeria, din Italia, pe care o consemnează Naevius în cărțile despre *Războiul punic* și Piso în *Anale*. A cincea este Eritreea, despre care Apolodor din Eritra afirmă că este din cetatea lui; ea a profețit grecilor care se îndreptau spre Troia că Troia va pieri și că Homer va scrie minciuni. A șasea, Samia, despre care Eratostene afirmă că el a găsit scris în vechile anale ale celor din Samos. (10) A șaptea este cea din Cumae, pe nume Amaltea, de alții numită Herofile sau Demofile; se spune că aceasta i-a adus regelui Tarquinius Priscus nouă cărți și că pentru ele pretinsese trei sute de filipi[42]; regele, disprețuitor la mărimea prețului, a râs de nesăbuința femeii. Dar aceea, în fața regelui, a ars trei și i-a cerut pentru celelalte același preț. Tarquinius a considerat că femeia este nebună fără pereche. (11) Cum aceasta insista să ceară același preț, chiar dacă fuseseră arse alte trei, se zice că regele a fost impresionat și că a cumpărat restul cărților cu trei sute de monede de aur. După aceea, numărul acestora a crescut, Capitoliul refăcându-se, pentru că din toate cetățile, și italice, și grecești, mai cu seamă din Eritreea, au fost strânse și aduse la Roma în numele vreunei sibile. (12) Cea de a opta este din Helespont, născută în ținut troian, în satul Marpesus, aproape de cetatea Gergis; despre ea scrie Heraclide Ponticul că a existat pe vremea lui Solon și Cirus. Cea de a noua era frigiană, ea profețind la Ancira. A zecea era de la Tibur, pe nume Albunea, ea fiind consacrată Tiburului ca zeiță, lângă malul râului Anio, în valea căruia se spune că a fost găsită statuia acesteia, ținând în mână o carte". (13) Prezicerile tuturor acestor sibile sunt transmise și sunt păstrate, în afară de acelea ale sibilei din Cumae, cărțile ei fiind tăinuite de romani, nefiind permis să fie cercetate de cineva în afară de cvindecemviri. Cărțile sunt ale fiecăreia în parte. Se crede că ar fi ale uneia singure, fiindcă sunt semnate sub numele *Sibila* și de aceea se confundă și nu se distinge ce poate fi atribuit fiecăreia, cu excepția Eritreei, care și-a însemnat poezia cu numele adevărat, avertizând că ea se numește Eritreea, deși se născuse la Babilon. (14) Dar și noi vom spune în mod confuz „sibila", când ne vom folosi de mărturiile acestora.

[42] Bani de aur macedoneni.

Toate sibilele fac cunoscut un singur Dumnezeu, mai cu seamă Eritreea, care este mai vestită între ele și mai cunoscută. Căci Fenestella[43], considerat cel mai sârguincios scriitor, vorbind despre cvindecemviri, spune că, „după ce Capitoliul a fost restaurat, consulul C. Curio a propus senatului să fie trimiși soli la Eritra, care să aducă la Roma oracolele sibiline, căutate cu grijă, și că au fost trimiși P. Gabinius, M. Otacilius, L. Valerius, care au adus la Roma aproximativ o mie de versuri copiate de la persoane particulare". Am arătat mai sus că același lucru l-a spus și Varro. (15) Iar în aceste versuri pe care solii le-au adus la Roma, găsim mărturiile despre Dumnezeu unicul: „Dumnezeu este unul, el singur conduce, fiind incomensurabil și nenăscut"[44]. Se mai spune că acesta este Dumnezeul suprem, unicul, Cel care a făcut cerul și l-a însemnat cu lumini: „Iar Dumnezeu este unul singur, cel mai înalt, cel care a făcut cerul, soarele și stelele, luna, pământul purtător de roade și marea cu apa în valuri"[45]. (16) El fiind unicul ziditor al lumii și plăsmuitor al lucrurilor din care El Însuși este alcătuit sau care se află în El, Se arată că singur se impune să fie cinstit: „El fiind singurul conducător al universului vrednic de cinste, singurul care există spre vecie, din vecie". De asemenea, o altă sibilă, nu are importanță care, când spune că ea face cunoscută oamenilor vocea lui Dumnezeu, zice: „Căci eu sunt singurul Dumnezeu și nu există un altul"[46].

(17) Aș putea să aduc acum și mărturiile celorlalte, dacă acestea nu ar fi suficiente și dacă nu aș lăsa restul pentru situații mai potrivite. Dar, cum apărăm cauza adevărului în fața celor care, abătându-se de la adevăr, slujesc falselor religii, ce fel de argumentare trebuie să admitem împotriva lor mai curând decât să-i convingem prin mărturiile zeilor lor?

Capitolul 7

(1) Chiar Apollo, pe care – în afara celorlalți – ei îl consideră divin și prevestitor în cel mai înalt grad, aflându-se la Colofon, unde

[43] Istoric roman, autor de anale, sec. I d.Hr.

[44] *Cf.* Teofil de Antiohia, *Ad Autolycum*, *PG* 6, 1112C.

[45] *Oracula Sibyllina, fragmenta*, pp. 227-229; 230-232 (Geffcken).

[46] *Oracula Sibyllina, fragmenta*, I, 1,15-16; VIII, 377.

– gândesc – plecase din Delfi atras de plăcuta Asie, unuia care întreba cine sau ce reprezintă de fapt Dumnezeu, i-a răspuns prin douăzeci și unu de versuri, a căror idee este aceasta: „Născut din el însuși, neînvățat de cineva, fără mamă, de neclintit, necuprins nici în nume, nici în cuvânt, locuind în foc, acesta este Dumnezeu, în timp ce noi nu suntem decât o mică parte a lui Dumnezeu, îngerii lui"[47]. (2) Cine oare ar presupune că este vorba de Iupiter, el având și mamă, și nume? Ce să mai spunem că Mercur acela De-trei-ori-cel mai mare[48], pe care l-am menționat mai sus[49], îl numește pe Dumnezeu nu numai „fără mamă", precum Apollo, dar și „fără tată", pentru că originea lui nu e de găsit nicăieri. (3) Căci nu poate să fie născut de cineva acela care el însuși le-a născut pe toate.

Am arătat destul, după cum socotesc, și prin argumente am întărit și prin martori ceea ce de la sine este, de altfel, clar, și anume că unul singur este regele lumii, unul singur tatăl, stăpânul. (4) Totuși poate ne va întreba cineva același lucru pe care-l solicită Hortensius lui Cicero: „Dacă Dumnezeu este unul singur, cum poate fi el fericit în singurătate?"[50] Ca și când noi, când spunem unul singur, am spune pustiu și solitar. Dumnezeu are însă slujbași, pe care-i numim vestitori. (5) Este chiar ceea ce am relatat mai sus că a spus Seneca în *Exhortații*: „Dumnezeu a creat slujitori ai puterii sale". Ei nu sunt zei și nici nu vor să fie numiți ori cinstiți drept zei, pentru că ei nu fac nimic în afara poruncii și voinței lui Dumnezeu. Și nici nu este vorba de aceia care sunt cinstiți de mulțime, al căror număr este mic și limitat. (6) Dacă cei care îi cinstesc pe zei consideră să îi cinstească pe aceștia pe care noi îi numim slujitorii Dumnezeului suprem, nu e nicio nenorocire din punctul nostru de vedere, din moment ce noi afirmăm un singur Dumnezeu și respingem mai mulți zei. (7) Dacă numărul mare le face plăcere, spunem și noi că nu sunt doar doisprezece, sau trei sute șaizeci și cinci, cum zice Orfeu, ci nenumărați. Prin părerea noastră deosebită, arătăm greșelile celor care consideră că sunt doar atâția. De

[47] *Oracula Apollonis, fragmenta.*

[48] *Termaximus* traduce, prin calc, grecescul *Trismegistul.*

[49] Vezi cap. 6, 3.

[50] Cicero, *Hortensius, fragmenta,* 47 (Grilli) = 40 (Müller) = 48 (Ruch).

ar ști totuși cu ce nume să li se adreseze, ca să nu lovească în Dumnezeul adevărat, al Cărui nume îl spun atunci când acordă cinstire mai multora! (8) Să creadă în Apollo, cel care, după același oracol, i-a lipsit pe ceilalți zei de nume, iar pe Iupiter de putere. Cel de-al treilea vers însă arată că slujbașii lui Dumnezeu nu sunt zei și că trebuie numiți „îngeri". (9) A mințit relativ la el însuși când s-a alăturat îngerilor lui Dumnezeu, el numărându-se printre demoni; pentru că în alte răspunsuri pe care le-a dat a mărturisit că este demon. Căci, fiind întrebat cum ar dori să fie invocat, a răspuns: „Demon preaînțelept, atoatecunoscător, cu forme multiple, ascultă-mă"! De asemenea, rugat să dezvăluie formula de adresare către Apollo Smintheanul[51], a început cu acest vers: „Armonie a universului, purtător de lumină, preaînțelept demon". (10) Ce urmează decât, după propria-i mărturisire, să se supună vergilor adevăratului Dumnezeu și pedepsei veșnice? Fiindcă în alt oracol a zis: „Demonii, care rătăcesc în jurul pământului și în jurul mării, sunt domoliți doar de biciul neobositului Dumnezeu"[52].

(11) Despre cele de felul acestora vom mai vorbi în Cartea a doua[53]. Între timp, pentru noi este suficient că el a mărturisit, dorindu-și cinstire și sălaș în cer, ceea ce natura situației impunea: cum se numesc cei ce stau permanent alături de Dumnezeu. (12) Să se ferească, așadar, oamenii de rătăciri și de superstițiile aiurea și să-și cunoască adevăratul Părinte și Stăpân, a Cărui excelență nu poate fi estimată, nici mărimea întrezărită, nici începutul înțeles. Când încordarea minții omenești, sagacitatea ei, aducerea aminte vor fi ajuns la El, ca și dispărute și sfârșite toate căile, totul se oprește, rămâne fixat, se pierde, nemaiexistând ceva dincolo spre care să se poată înainta. (13) Și, pentru că nu se poate să nu fi avut un început ceea ce există de mai înainte, urmează că, pentru că nimic nu a fost mai înainte de acela, El Însuși S-a creat din Sine Însuși înainte de orice. De aceea este numit de Apollo „născutul din el însuși", de sibilă, „cel ce s-a născut pe sine însuși", „nenăscut" și „necreat". Ceea ce a remarcat și Seneca,

[51] Un zeu precum Apollo avea, desigur, mai multe „puncte de desfacere", el primind denumirea cetății respective.

[52] *Oracula Apollonis, fragmenta.*

[53] Cap. 2, 14-15.

minte ageră, în *Exhortații*: „Noi" – spune el – „depindem de altcineva. Așadar, ne îndreptăm privirea spre cineva, căruia îi datorăm tot ceea ce este mai bun în noi. Altcineva ne-a creat și ne-a format, numai Dumnezeu s-a creat pe sine"[54].

Capitolul 8

(1) Se dovedește prin aceste mărturii atât de numeroase și de semnificative că lumea este condusă de autoritatea și de capacitatea de pătrundere a unei singure divinități, „a cărei putere și măreție" – spune Platon în *Timaios* – „sunt atât de însemnate, încât cineva nu ar fi în stare să le cuprindă ori să le redea în cuvinte, din cauza excepționalei, inestimabilei lor forțe"[55].

(2) Poate gândi cineva că pentru Dumnezeu, Care a izvodit cu puterea Lui o astfel de operă întru totul mirifică, a cimentat-o prin virtute, a desăvârșit-o prin rațiune, ar fi greu ori imposibil să o susțină acum prin spirit, să o coordoneze prin puterea Lui, El Care nu poate fi nici gândit, nici exprimat, nici cunoscut de cineva în afară de Sine Însuși? (3) De aceea, mie, gândind de foarte multe ori la această măreție fără margini, cei care se închină zeilor îmi par atât de orbi, atât de nestatornici în gândire, de nebuni, nediferențiindu-se mult de viețuitoarele fără grai, din moment ce cred că cineva, născut din unirea bărbatului cu femeia, poate să aibă vreo măreție ori virtute divină, după cum spune și sibila din Eritra: „Dumnezeu nu este posibil să fi fost modelat din coapsa bărbatului și la sânul mamei"[56]. (4) Iar dacă este adevărat – și este –, rezultă că Hercule, Apollo, Liber, Mercur, Iupiter însuși, deopotrivă cu alții, au fost oameni, pentru că s-au născut din bărbat și femeie. (5) Ce poate fi mai străin însă de Dumnezeu decât această funcție, pe care El Însuși a acordat-o muritorilor pentru procrearea speciei și care, în absența elementului corporal, este lipsită de orice finalitate? Dacă sunt nemuritori, veșnici, de ce ar mai

[54] Seneca, *Fragmenta*, 15 (Haase).
[55] Platon, *Timaios*, 28c; Minucius Felix, *Octavius*, VI, 19, 14.
[56] *Oracula Sibyllina, fragmenta*, 3, 2-3, p. 230 (Geffcken).

avea nevoie zeii de prezența celuilalt sex pentru a se înmulți? Ce nevoie au ei de urmași, din moment ce nu se pune problema succesiunii pentru ei care sunt fără de sfârșit? (6) De bună seamă, la oameni și la restul viețuitoarelor, deosebirea, sexul, împreunarea și reproducerea nu au altă rațiune decât aceea ca toate neamurile celor însuflețite să reușească, printr-o succesiune specifică, să-și păstreze ființa, ele purtând însemnul mortalității. Dumnezeu însă este veșnic, prin urmare nu are nevoie nici de sexul opus, nici de urmași. (7) Poate va spune cineva: „Ba da, ca să aibă fie slujbași, fie pe cei asupra cărora să-Și exercite puterea". Dar ce nevoie este de sexul femeiesc, când Dumnezeu, Care este – după cum se spune – atotputernic, poate să aducă pe lume fii și fără legătura și contribuția femeii? (8) Căci, dacă unor viețuitoare mărunte le-a prescris „să-și adune cu trompa lor micuții născuți din frunze și din ierburile plăpânde"[57], de ce am socoti că Dumnezeu Însuși nu ar putea procrea decât prin unire cu sexul pereche? Prin urmare, nimeni nu este într-atât de lipsit de judecată încât să nu înțeleagă că aceia pe care necunoscătorii și cei fără minte i-au numit și i-au adorat ca zei au fost, de fapt, niște muritori. Se va spune: „Cum însă au ajuns să fie considerați zei?" Desigur, deoarece au fost conducători foarte importanți și foarte puternici; din cauza calităților lor, a binefacerilor sau a meșteșugurilor pe care le-au promovat, pentru că fuseseră dragi celor pe care i-au condus, au fost trecuți în rândul zeilor spre amintire. Dacă se îndoiește cineva de acest adevăr, să reconsidere succesele și faptele lor, cunoscute deopotrivă atât prin intermediul poeților, cât și al vechilor istorici.

Capitolul 9

(1) Hercule, foarte vestit datorită calităților sale, care, precum Africanul[58], este considerat printre zei, nu a pângărit el oare lumea toată cu desfrânările, preacurviile și excesele sale, pe care – se spune –

[57] VERGILIUS, *Georgice*, IV, 200. Cu siguranță, se face referire la albine, cum credeau anticii.

[58] Este vorba despre Publius Cornelius Scipio Africanus, învingătorul lui Hannibal.

a colindat-o și a curățit-o? Și nu e de mirare, el născându-se din Alcmena prin adulter. Ce putea fi divin în el, când, rob el însuși viciilor, a batjocorit, a rușinat, a necinstit bărbați și femei împotriva oricărei legi? (2) Nici chiar acele „munci", mari și mult admirate, pe care le-a săvârșit nu trebuie judecate astfel încât să pară că trebuie puse pe seama virtuților divine. La urma urmelor, ce este atât de măreț în faptul că a învins un leu și un mistreț, a doborât niște păsări cu săgețile, a curățit grajdurile regești, a învins viteaza femeie și i-a luat cingătoarea sau că a omorât niște cai nărăvași împreună cu stăpânul lor? Acestea sunt fapte ale unui bărbat viteaz, dar om totuși. (3) Cele învinse erau slabe, muritoare. Spune oratorul: „Nicio forță nu este atât de mare să nu poată fi slăbită și învinsă prin fier și silnicii; (4) dar a învinge sufletul, a potoli mânia" sunt atribute ale celui cu adevărat puternic; așa ceva acela nici nu a făcut vreodată, nici nu a putut. „Pe cel care face așa ceva eu nu-l compar cu marii bărbați, ci îl consider foarte aproape de Dumnezeu."[59]

Ar fi de adăugat pofta, desfrânarea, lăcomia, nerușinarea pentru a completa tabloul „virtuților" acestuia, considerat asemănător zeului. (5) Nu poate fi socotit mai viteaz cel care învinge un leu decât acela care răpune mânia, fiara aprigă din el însuși, sau cel care a doborât păsările cele mai lacome în comparație cu acela care-și reprimă poftele cele mai aprinse, sau cel care învinge războinica amazoană în raport cu acela care-și supune patima rușinoasă păgubitoare de renume, și nici acela care a curățit grajdul de mizerie față de cel care și-a purificat inima de păcate; acestea sunt mai primejdioase, ele fiind interioare și proprii, în timp ce acelea pot fi evitate ori îngrădite[60]. (6) De unde rezultă că trebuie judecat drept bărbat viteaz numai acela care este stăpân pe sine, măsurat și drept. Dacă va cugeta cineva la opera lui Dumnezeu, deja pe cele ce entuziasmează oamenii fără minte le va găsi de luat în râs. Căci măsura lor nu o dau virtuțile divine, pe care nu le posedă, ci slăbiciunea puterilor proprii. (7) Pentru că nimeni nu va nega că Hercule i-a slujit nu atât regelui Euristeu, ceea ce poate părea cinstit oarecum, ci mai ales nerușinatei lui soții, Omfala, care-i poruncea ca,

[59] Cicero, *Pro Marcello*, III, 8.
[60] *Cf.* Pseudo-Seneca, *De moribus*, 81; *Proverbia*, 49.

îmbrăcat în hainele ei, să-i stea la picioare și să toarcă lână. Blestemată înjosire! Dar ăsta era prețul plăcerii.

(8) Va spune cineva: „Cum gândești că trebuie crezuți poeții?" De ce n-aș gândi astfel? Nu povestesc astea Lucilius sau Lucian, care nu i-au cruțat nici pe zei, nici pe oameni, ci mai ales aceștia care aduc laude zeilor. (9) Pe cine să credem, dacă nici acelora care-i laudă nu le acordăm crezare? Cel ce socotește că aceștia mint, să aducă el alți autori mai de crezut, care să ne instruiască cine sunt zeii, cum și unde s-au născut, care le este forța, numărul, puterea, ce este de admirat la ei, ce este demn de venerat, ce mister mai sigur și mai adevărat ne încredințează. Nu va găsi însă pe nimeni. (10) Și atunci să acordăm crezare celor care nu au vorbit pentru a le face reproșuri, ci spre a-i recomanda.

A navigat cu argonauții, a luat cu asalt Troia, supărat fiind pe Laomedon[61] din cauză că-i refuzase răsplata pentru salvarea fiicei. De aici se vede clar în ce loc a existat. Același, cuprins de mânie și de nebunie, și-a ucis soția și copiii. (11) Și totuși oamenii îl consideră zeu! Dar Filoctet, moștenitorul lui, nu l-a considerat, deși l-a cunoscut: el a dat foc rugului pe care urma să ardă, el a văzut cum se topesc și cum se destramă mădularele și nervii acestuia, i-a îngropat oasele și cenușa pe muntele Oeta, drept pentru care a primit ca răsplată săgețile acestuia.

Capitolul 10

(1) Esculap, de asemenea, născut el însuși dintr-o aventură a lui Apollo, ce lucru demn de cinstire divină a făcut în afară că l-a însănătoșit pe Hippolit? A avut, negreșit, o moarte deosebită, fiind ales de zeu spre a fi trăsnit[62]. (2) Tarquitius, vorbind *Despre bărbații iluștri*, spune că „acesta, născut din părinți necunoscuți, lepădat și găsit de vânători, hrănit cu lapte de cățea, încredințat centaurului Chiron,

[61] Tatăl lui Priam, regele Troiei. Hercule îi salvase fiica, Hesiona, de monstrul marin care pustia Troada.

[62] Salvând prea mulți, zeul infernului îl acuză pe Esculap că i-ar diminua regatul. De aici suprimarea lui de către Iupiter.

ar fi învățat medicina; a fost mesenian, dar a petrecut mult timp în Epidaur". Cicero spune că „a fost înmormântat la Cinosura"[63].

(3) Dar Apollo, tatăl acestuia? Oare nu din cauza iubirii de care se aprinsese a dus la păscut o turmă străină – lucru foarte rușinos pentru un zeu – și, împins de dorința răsplății, i-a înălțat ziduri lui Laomedon, răsplată care ar fi putut să-i fie refuzată fără nicio problemă[64]? El a fost cel dintâi căruia regele perfid, deși făgăduise ceva unui zeu, a deprins să îi tăgăduiască. Același, pe tânărul frumos, îndrăgindu-l, l-a violat și, jucându-se, l-a ucis[65].

(4) Marte, ucigașul, achitat prin favoarea atenienilor de învinuirea de crimă[66], ca să nu pară prea sălbatic și rău, a făptuit adulterul cu Venus. (5) Castor și Pollux, luând soțiile altora, încetează să mai fie gemeni. Pentru că Idas, împins de durere și ofensă, l-a străpuns pe unul cu sabia, poeții povestesc că ei trăiesc pe rând, mor pe rând, încât sunt nu numai cei mai nefericiți dintre zei, ci dintre toți muritorii, din moment ce nu pot avea o singură moarte. (6) Homer însă, într-o manieră mai simplă, nu așa cum procedează poeții de obicei, arată că amândoi au murit. Căci, punând-o pe Elena să stea alături de Priam pe ziduri și să-i recunoască pe toți fruntașii Greciei, în timp ce ea-și căuta doar frații, poetul a adăugat cuvântării un vers de acest fel: „Spune ea; dar pe aceia, înmormântați, îi stăpânește pământul"[67].

(7) Mercur, un hoț și un nerușinat, ce a lăsat oare spre faima sa în afară de amintirea înșelăciunilor sale? Probabil că este demn de cer pentru că a introdus palestra și a inventat, cel dintâi, lira.

---

[63] Cicero, *De natura deorum*, III, 22, 57.

[64] *Cf.* Minucius Felix, *Octavius*, VI, 23, 5; Tertulian, *Apologeticum*, 14. Pentru că se revoltase împotriva lui Zeus, a fost obligat să păzească o turmă care nu-i aparținea și să participe la zidirea Troiei.

[65] Tânărul este Hiacint; la o aruncare de disc, un vânt puternic face ca obiectul jocului să-l ucidă. Din sângele lui apare floarea care-i poartă numele, cunoscută la noi ca zambilă.

[66] Lactanțiu greșește: Marte, respectiv Ares, a fost achitat nu de atenieni, ci de un tribunal al zeilor, constituit pe o colină a Atenei, unde se va stabili Areopagul; el ucisese un vinovat de incest.

[67] Este traducerea în limba latină a unui vers din *Iliada* (III, 243).

(8) Liber, tatăl[68], ar trebui să fie în senatul zeilor, cu cea mai mare autoritate, să fie consultat cel dintâi; în afară de Iupiter, dintre toți singur el a purtat onorurile triumfului: a condus armata, biruindu-i pe inzi. Deși neînvins, vestitul comandant din India, cel mai mare, a fost învins la modul foarte rușinos de dragoste și de poftă[69]. (9) Astfel, debarcând în Creta, „cu un cortegiu de eunuci"[70], mândru de victoria din India, vrând să fie considerat bărbat, să nu fie luat drept un moleșit, a luat în port o femeie destrăbălată, trădătoare a tatălui, ucigașă a fratelui, părăsită și repudiată de altul, a făcut din ea o soție, o Libera, și împreună au urcat în cer.

(10) Ce este apoi cu Iupiter, tatăl tuturor zeilor, cel numit în imprecație solemnă „Cel mai bun, Cel mai mare"? Oare nu se face cunoscut de mic ca lipsit de credință și chiar ca paricid, când l-a detronat pe tatăl său, l-a alungat și nu a mai așteptat moartea bătrânului decrepit din dorința de a domni? Și, după ce a luat tronul părintesc prin forță, cu armele, a fost hărțuit de titani cu războiul, lucru care a însemnat pentru neamul omenesc începutul necazurilor. Pentru că, fiind învinși aceștia și pacea restabilită pentru totdeauna, și-a petrecut restul vieții în desfrâu și adulter. (11) Lăsăm fecioarele pe care le-a pângărit; lucrul acesta de obicei este tolerat. Dar nu pot să trec cu vederea pe Amfitrio și pe Tindar, ale căror case le-a umplut de necinste. (12) Cea mai mare lipsă de respect, crimă în toată regula, a fost faptul că a târât în desfrâu chiar odrasla regească. N-ar fi contat atât dacă ar fi fost pătat și plin de rușine doar în cucerirea castității feminine, dar el a rușinat și sexul său; acesta este adevăratul adulter, cel împotriva naturii. (13) Cel care face așa ceva rămâne de văzut dacă este „Cel mai mare", pentru că „Cel mai bun" nu poate fi; apelativul acesta nu e pentru corupători, nici pentru cei care practică adulterul ori incestul; numai dacă nu greșim noi, oamenii, care, pe cei care comit astfel de fapte, îi numim scelerați și nelegiuiți și-i considerăm demni de toate

[68] Veche zeitate italică, Liber Pater.

[69] *Cf.* Horatius, *Carmina*, I, 12, 56.

[70] Poeții îi oferă scriitorului creștin nu numai argumente pentru credință; Horatius parodiază limbajul triumfal, placându-l în epitete exotice: *Indicus maximus* (*Carmina*, I, 12, 56). Vergilius ține departe desfrâul „în compania bărbaților pe jumătate": *cum semiviro comitatu* (*Aeneis*, IV, 215).

pedepsele. (14) Înseamnă că Marcus Tullius a fost un prost când i-a reproșat lui Gaius Verres adulterul, din moment ce Iupiter, pe care Verres îl cinstea, îl admitea, sau când i-a reproșat legătura incestuoasă cu sora sa lui Publius Clodius, pentru că vestitului zeu, „Cel mai bun" și „Cel mai mare", aceeași femeie i-a fost și soră, și soție[71].

Capitolul 11

(1) Cine este atât de nebun încât să considere că domnește în cer unul care nici pe pământ nu se cuvine să o facă? Nu fără judecată a scris un poet despre triumful lui Cupido într-o carte în care îl face pe acesta nu numai cel mai puternic dintre zei, dar chiar învingătorul[72]. (2) Dacă enumerăm amorurile fiecăruia, prin care a ajuns în supunerea și la porunca lui Cupido, se vede alaiul în care Iupiter, deopotrivă cu ceilalți zei, este purtat înlănțuit înaintea carului triumfal. Scena este imaginată de poet[73] cu rafinament, dar fără a se îndepărta mult de adevăr. (3) Căci acela care este lipsit de virtute, învins de dorințe și de pofte urâte, nu lui Cupido îi este sclav, ci morții veșnice.

(4) Să lăsăm însă năravurile și să judecăm faptele, ca să înțeleagă sărmanii oameni în ce fărădelegi sunt antrenați. (5) Norodul consideră că Iupiter domnește în cer; sunt convinși de asta și cei învățați, și cei neînvățați[74], deopotrivă, pentru că însăși religia, apoi rugăciunile, cântecele de slavă, templele, statuile, toate arată lucrul acesta. (6) În același timp, ele mărturisesc că Iupiter s-a născut din Saturn și Rhea. Cum mai poate fi considerat Dumnezeu, sau, cum spune poetul, „creator al oamenilor și lucrurilor"[75], acela înaintea apariției căruia au fost zeci de mii de oameni, aceia care au trăit în vremea domniei lui Saturn și s-au bucurat de lumina zilei înainte de Iupiter? (7) Observ că un zeu a fost rege în vremurile dintâi, altul în vremurile ulterioare. Este

---

[71] Cicero, *In Verrem*, II, 24, 62; *Pro Milone*, XXVII, 73; Vergilius, *Aeneis*, I, 47.

[72] Și Ovidius îi prezintă pe zei onorând „trofeele" lui Cupido: *Amores*, I, 2, 23 ș.u.; dar, la Ovidius, Iupiter lipsește.

[73] Numele poetului nu ne este cunoscut.

[74] *Cf.* Horatius, *Carmina*, III, 5, 1, 2.

[75] Vergilius, *Aeneis*, XII, 829.

posibil, prin urmare, ca un altul să vină după aceea. Pentru că, dacă o domnie a fost schimbată o dată, de ce n-ar mai putea fi schimbată și apoi? Numai dacă Saturn a reușit să dea naștere unuia mai puternic decât el, în timp ce Iupiter nu poate așa ceva. (8) Puterea divină sau este veșnic neschimbătoare, sau, dacă este schimbătoare – ceea ce nu poate să se întâmple –, atunci este mereu schimbătoare. Reiese că Iupiter poate să-și piardă domnia, așa cum a pierdut-o și tatăl lui? (9) De bună seamă. Spre exemplu, deși el nu s-a abținut vreodată nici de la fecioare, nici de la femei căsătorite, s-a reținut totuși o singură dată, fiind vorba de Thetis, fiindcă aflase că acela pe care-l va naște ea are să fie mai mare decât tatăl său[76]. (10) Rezultă de aici, în primul rând, neștiința lui, care nu este a lui Dumnezeu, pentru că, dacă Thetis nu i-ar fi făcut prevestirea, el n-ar fi știut. Iar dacă este lipsit de calități divine, nu este Dumnezeu, căci *divinitate* de aici provine, așa cum *umanitate* provine de la om. (11) Reținem apoi conștiința neputinței: el s-a temut ca de unul mai mare decât el. Cel care face asta știe, desigur, că nu este el cel mai mare și că poate să existe ceva și mai mare. (12) Tot el jură cu foarte mare sfințenie pe mlaștina Stixului, invocând-o drept: „Singurul cult care a fost transmis zeilor Olimpului"[77]. Care este acest cult și de cine a fost transmis? Există cumva vreo putere, foarte mare, care să pedepsească zeii sperjuri? Cum se explică teama aceasta atât de mare de mlaștina infernului, dacă ei sunt nemuritori? De ce se tem de ea, din moment ce n-o vor vedea decât cei care sunt muritori? (13) De ce oamenii își înalță privirile către cer? De ce jură pe zeii din Olimp, când aceștia înșiși se rostogolesc la cei subpământeni și au acolo ce să venereze și la ce să se roage? Acela, așa cum este, să fie destinul căruia i se supun toți zeii și chiar Iupiter însuși? (14) Dacă puterea Parcelor este așa de mare, încât ele pot mai mult decât toate forțele celeste și chiar decât diriguitorul și stăpânul, de ce nu se spune că ele domnesc mai degrabă, legilor și hotărârilor lor zeii toți fiind constrânși fără să cârtească să se supună? Ce îndoială mai

[76] Thetis va trebui să se mulțumească, din „rațiuni superioare", cu un cioban, Peleu, odrasla fiind Ahile.

[77] VERGILIUS, *Aeneis*, XII, 817.

poate fi că acela care se supune cuiva nu poate fi cel mai mare? Căci, dacă ar fi, nu ar primi destinul, ci l-ar face el însuși.

(15) Acum însă revin la ceea ce spuneam mai înainte. Față de o singură femeie a dovedit stăpânire de sine, deși o iubea, dar nu din virtute, ci de teama succesorului. (16) Această teamă este, negreșit, a unui muritor, nevolnic și de nimic, care ar fi putut și atunci când s-a născut să fie suprimat, precum a fost ucis fratele lui mai mare, care, dacă ar fi trăit, nu i-ar fi lăsat puterea celui mai mic. El însuși însă, salvat pe furiș și hrănit pe furiș, a fost numit Zeus sau Zen nu după cum se consideră, de la căldura focului ceresc sau pentru că ar fi dătător de viață și că ar insufla ființelor viață, virtute care îi aparține doar lui Dumnezeu (de altfel, ce viață ar putea insufla acela care a primit-o și el te miri de unde?), ci pentru că a fost cel dintâi dintre băieții lui Saturn care a supraviețuit[78]. (17) Poate că oamenii ar fi avut un alt zeu diriguitor dacă Saturn nu ar fi fost păcălit de soția sa. Acestea au fost plăsmuite de poeți, se va spune. Greșește cel care judecă astfel. Căci poeții vorbeau despre oameni, dar, ca să-i laude pe cei a căror amintire o glorificau, au spus că sunt zei. Așa că mai curând au fost plăsmuiri ceea ce s-a spus despre zei, nu despre oameni. Va deveni clar acest lucru, susținându-l printr-un exemplu. (18) Astfel, vrând să o violeze pe Danae, i-a strecurat în sân bani de aur din belșug[79], preț al necinstirii. Dar poeții, care vorbeau ca despre un zeu, ca să nu discrediteze autoritatea măreției susținute, l-au imaginat pe el însuși coborând într-o „ploaie de aur"[80], prin aceeași figură de stil prin care se spune „ploi de fier" atunci când descriu mulțimea sulițelor și a săgeților.

(19) Se spune că Zeus l-a răpit pe Catamitus[81], prefăcându-se în vultur. Dar aceasta este o nuanță de culoare poetică. Pentru că l-a răpit probabil o legiune a cărei emblemă era vulturul, sau corabia în care a fost luat avea drept semn ocrotitor vulturul, așa cum cea în care a

[78] Prima etimologie este cea recomandată de stoici: de la verbul din limba greacă ζέω – „a clocoti"; cea de a doua este de la verbul ζάω – „a trăi".

[79] *Cf.* Fericitul Augustin, *De civitate Dei*, 18, 13; Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, 8, 11, 35.

[80] *Cf.* Ennius, *Annales*, 287; Vergilius, *Aeneis*, XII, 284.

[81] Este numele lui Ganimede; în forma aceasta stâlcită ajunge să însemne „desfrânat, amant".

răpit-o și a transportat-o pe Europa avea taurul. (20) La fel se spune că a prefăcut-o pe Io, fiica lui Inachos, în junincă, încât să o ferească de mânia Iunonei; iar aceasta, „deja acoperită de păr, deja junincă"[82], ar fi trecut marea înot, ajungând în Egipt, și acolo, redobândind vechea înfățișare, a devenit zeița care se cheamă acum Isis.

(21) Care ar fi argumentul că nici Europa nu a fost dusă pe spatele unui taur și nici Io nu a fost transformată în junincă? Faptul că există o zi anume din calendar în care este sărbătorită călătoria pe mare a lui Isis[83]; acest lucru arată că ea nu a trecut înot, ci cu o corabie[84]. (22) Așa că aceia care consideră că știu ceva, înțelegând că în cer nu poate exista un corp viu și pământesc, resping ca falsă întreaga poveste cu Ganimede, dar nu-și dau seama că acest lucru s-a întâmplat pe pământ, întrucât situația și dorința sunt cu totul pământene.

(23) Prin urmare, poeții nu au plăsmuit nimic din toate astea – dacă ar fi făcut-o, ar fi niște mincinoși –, ei au adăugat faptelor doar ceva culoare. Și nu le spuneau ca să defăimeze, ci din dorința de a le împodobi. (24) Aici se înșală oamenii cel mai mult, pentru că, socotind că toate acestea sunt plăsmuite de poeți, cinstesc ceea ce nu cunosc. Nici nu știu că există o măsură a licenței poetice, nici până unde îi este permis ficțiunii să meargă, chiar dacă misiunea poetului tocmai aceasta este: ca faptele petrecute cu adevărat să le redea sub alt aspect, transfigurate, întoarse cu meșteșug. (25) A plăsmui însă tot ceea ce relatezi înseamnă să fii mai curând fără minte decât poet. (26) Să zicem însă că au plăsmuit ceea ce se consideră fabulos. Oare au inventat și ceea ce s-a spus despre zeițe și despre căsătoriile zeilor? De ce atunci sunt înfățișați astfel și tot astfel cultivați? Numai dacă nu doar poeții, dar și pictorii și sculptorii mint. (27) Căci, dacă acesta este Iupiter, cel pe care voi îl numiți Dumnezeu, și nu cel născut din Saturn și Ops, ar fi trebuit ca în toate templele să fie așezat numai chipul lui. (28) Ce vor să însemne pentru el imaginile femeilor, sexul slab? Dacă Iupiter a catadicsit să se coboare la așa ceva, înseși pietrele statuilor vor depune mărturie că a fost om. (29) Ei spun că poeții au mințit, dar îi cred;

[82] Vergilius, *Aeneis*, VII, 790.

[83] 5 martie, ziua deschiderii navigației.

[84] *Cf.* Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, 8, 7, 10.

tocmai prin asta dovedesc că nu au mințit. Căci astfel plăsmuiesc imaginile care-i reprezintă, încât din deosebirea de sex cele spuse de poeți sunt adeverite. Ce altă explicație ar avea chipul lui Catamitus și efigia vulturului, așezate în temple la picioarele lui Iupiter și adorate deopotrivă cu părintele zeilor, decât să rămână veșnică amintirea fărădelegii de neimaginat și a desfrâului?

(30) Așa că nu este plăsmuire a poeților. Câte ceva poate că a mai fost schimbat și obscurizat prin transpunere, ca adevărul, învăluit, să fie greu de înțeles, precum despre tragerea la sorți a domniilor. Se spune că cerul i-a căzut lui Iupiter, lui Neptun i-a revenit marea, lui Pluto, infernul. De ce nu a venit, la cea de-a treia tragere la sorți, pământul mai curând, decât pentru că lucrurile se petreceau pe pământ? (31) E limpede, așadar, că ei și-au împărțit puterea asupra lumii prin tragere la sorți, astfel încât stăpânirea Orientului să-i revină lui Iupiter, lui Pluto, al cărui cognomen era Agesilaos, să-i cadă partea de apus, pentru că întinderea Orientului, de unde îi vine omului lumina, pare mai înaltă, a Occidentului însă pare mai joasă. Ei au îmbrăcat adevărul în minciună, ca adevărul însuși să nu contravină convingerii comune. (32) În legătură cu partea revenită prin sorți lui Neptun, este limpede: vom spune că stăpânirea lui a fost un imperiu nesfârșit precum al lui Marcus Antonius[85], căruia senatul îi încredințase puterea întregului ținut maritim, ca să-i urmărească pe tâlhari și să stabilească siguranța pe mări. I-au revenit deci lui Neptun toate ținuturile maritime și insulele.

(33) Cum pot fi dovedite acestea? Vechile istorii ni le explică prea bine. Venerabilul autor Euhemerus, din orașul Messene, a adunat datele despre faptele lui Iupiter și ale celor considerați zei și a alcătuit o *Istorie* din dedicațiile și inscripțiile sacre care se aflau în cele mai vechi temple și, în primul rând, în templul lui Iupiter Triphilius, unde o tăbliță arată că a fost pusă o coloană de aur de către Iupiter însuși, în care își scrisese faptele, ca să rămână ca o mărturie pentru cei ce vor urma. (34) Această istorie Ennius a interpretat-o și a urmat-o. Acestea sunt cuvintele lui: „Când Iupiter îi încredințează lui Neptun stăpânirea mării, ca să domnească peste toate insulele și toate locurile

[85] Tatăl triumvirului, căruia i-a revenit această misiune, dusă la capăt de fiul său.

maritime..."[86]. Adevărate sunt cele spuse de poeți, dar ascunse sub un pretext, sub o formă înșelătoare. (35) Poate și Muntele Olimp să fi oferit poeților motivul de au spus că lui Iupiter i-a căzut la sorți domnia cerului, pentru că Olimp este un nume ambiguu: și de munte, și de cer. Că Iupiter a locuit în Olimp, ne informează aceeași *Istorie*, unde stă scris: „În acest timp, Iupiter își petrecea cea mai mare parte a vieții în Muntele Olimp și aici veneau la el în căutarea dreptății, dacă se ajungea la vreo neînțelegere. De asemenea, dacă cineva descoperea ceva nou care să fie omului folositor în viață, venea aici și îi arăta lui Iupiter"[87].

(36) Multe transpun poeții în acest fel. Și nu ca să mintă în defavoarea zeilor, pe care-i cinstesc, ci ca să adauge, prin figuri de stil și coloritul versurilor, frumusețe și putere de atracție poeziei. Cei care nu înțeleg cum și de ce plăsmuiesc poeții îi găsesc mincinoși și sacrilegi. (37) Prinși în această greșeală, filozofii înșiși, pentru că apreciază cele spuse despre Iupiter drept nepotrivite pentru un zeu, au ticluit doi Iupiteri: unul natural, altul de poveste. (38) Pe de o parte, vedeau – ceea ce era adevărat – că acesta despre care vorbesc poeții a fost fără îndoială om; împinși de obișnuința unei superstiții comune, au greșit și au transferat puterii divine numele omului; dar Dumnezeu, după cum am spus mai sus, fiind unul singur, nu are nevoie de nume. Că Iupiter este acela care s-a născut din Ops și din Saturn, nu poate fi negat.

(39) Este deci deșartă convingerea celor care atribuie numele lui Iupiter supremului Dumnezeu. Unii, de obicei, își justifică rătăcirile prin această scuză: convinși fiind de existența unui singur Dumnezeu și cum nu pot să nege, afirmă că ei îl cinstesc pe acesta, dar că le place să-l numească Iupiter. Ce poate fi mai absurd? Căci Iupiter în mod obișnuit nu poate fi venerat fără tovorășia soției, respectiv a fiicei. De unde reiese cine este și nu este permis ca acest nume să fie

---

[86] ENNIUS, *Euhemerus, fragmenta*, 7. *Cf.* CICERO, *De natura deorum*, I, 42, 119.

[87] ENNIUS, *Euhemerus, fragmenta*, 7. Poetul latin echivalase și repovestise în proză, cel mai probabil, *Sacra Historia* a lui Euhemerus, cel mai cunoscut promotor al ideii că zeii și eroii sunt, de fapt, simpli muritori divinizați *a posteriori*. *Cf. Fragmentary Republican Latin*, vol. II, ENNIUS, ediția Sander E. Goldberg, Gesine Manuwald, Harvard University Press (*Loeb Classical Library*, 518), 2018, pp. 238-259. Lactanțiu rămâne cea mai bogată sursă antică la acest obiect.

transferat acolo unde nu există nicio Minervă ori Iunonă. (40) De ce posesiunea acestui nume exprimă nu o putere divină, ci umană? Pentru că, după interpretarea lui Cicero, s-au numit „Iovis" și „Iunona" de la „a ajuta", „fiind *Iupiter* ca un *tată care ajută*"[88], nume care se potrivește foarte puțin lui Dumnezeu, fiindcă a da ajutor este specific omului care aduce un sprijin celui străin, un modest beneficiu. (41) Nimeni nu se roagă la Dumnezeu să-l ajute, ci să-l păzească, să-i dea viață și sănătate, ceea ce este cu mult mai mult decât a ajuta. Și, pentru că vorbim despre tată, despre niciun tată nu se spune că-și ajută fiii când le dă viață și-i crește. Este prea puțin ca să exprimi dimensiunea binefacerii paterne prin acest cuvânt. (42) Cu cât va fi mai nepotrivit pentru Dumnezeu, Care este Tată adevărat, prin Care existăm și ai Căruia suntem cu toții, de Care suntem creați, însuflețiți, iluminați, Care ne dăruiește viață, ne dă sănătate, ne oferă hrană felurită! (43) N-are să înțeleagă binefacerile divine acela care gândește că este doar ajutat de Dumnezeu. Așa că nu este numai neștiutor, dar și nelegiuit cel care slăbește tăria celei mai mari puteri prin numele de „Iupiter".

(44) De aceea, dacă am înțeles – și din fapte, și din obiceiuri – că Iupiter a fost om și că a domnit pe pământ, rămâne să aflăm și despre moartea lui. (45) Ennius, în *Istoria sacră*, după ce descrie toate câte a făcut în viață, în final spune astfel: „Apoi, Iupiter, după ce a înconjurat de cinci ori pământul și a împărțit regate tuturor prietenilor și rudelor, a lăsat oamenilor legi și obiceiuri, le-a procurat alimente și a făcut multe alte lucruri bune și, doritor de glorie și de pomenire nemuritoare, a lăsat monumente care să amintească veșnic de el. (46) Vârsta trăgându-l în jos, în Creta și-a schimbat viața cu o alta, a plecat la zei, Curetii, slujitorii săi, îngrijindu-se de cinstirea lui; mormântul se află în Creta, la Cnossos (se spune că Vesta a înființat acest oraș); pe mormânt stă scris cu litere grecești: Zeus, fiul lui Chronos, în latinește: Iupiter, fiul lui Saturn"[89]. (47) Acestea nu sunt transmise de poeți, ci de istorici. Și într-atât

[88] *Iuvo, -are* („a ajuta"), *iuvans pater*, de unde s-ar ajunge la *Iupiter* (*cf.* CICERO, *De natura deorum*, II, 25, 64; II, 26, 66).

[89] ENNIUS, *Euhemerus, fragmenta*, 11.

sunt de adevărate, încât se confirmă și în versurile sibiline. Iată-le: „Puteri divine părăsite de suflete, imagini ale răposaților sfârșiți de zile, ale căror morminte nefericita Cretă le va păstra cu mândrie”[90]. (48) În *Despre natura zeilor*, Cicero spune că sunt enumerați de teologi trei Iupiteri și că al treilea ar fi fiul din Creta al lui Saturn, al cărui mormânt se vede în acea insulă[91]. (49) Ne întrebăm cum poate Dumnezeu să fie undeva viu, altundeva mort, într-un loc să-Și aibă templul, în altul mormântul. Afle deci romanii că Iupiter Capitolinul al lor, așadar fruntea credințelor comune, nu este nimic altceva decât un monument gol.

(50) Să venim acum la tatăl acestuia, care a domnit mai înainte și care poate că este mai puternic, pentru că s-ar fi născut din unirea atâtor elemente. Să vedem ce a fost în el demn de un zeu: mai întâi, se vorbește că el a domnit în acel secol de aur și că sub domnia sa a existat dreptate pe pământ. (51) Și asta înseamnă ceva, pe vremea fiului lui nemaiexistând dreptate. Prin urmare, ce altceva a fost atât de potrivit pentru un zeu, în afară de o conducere dreaptă și o perioadă de timp curată? (52) Dar, cum gândesc că s-a născut în același fel, nu pot să-l consider supremul Dumnezeu, pentru că văd că există în el ceva mai vechi, cerul, spre exemplu, și pământul. Eu Îl caut pe Dumnezeu, dincolo de Care să nu mai fie nimic, Care să fie izvor și origine a lucrurilor, Cel care a înălțat chiar cerul și a zidit pământul. (53) Saturn însă, născându-se din acestea, după cum se consideră, cum ar putea să fie Dumnezeu dintru început, când își datorează nașterea altora? Cine a cârmuit mai întâi lumea, mai înainte de a se naște Saturn? (54) Și aici, cum spuneam mai înainte, este o plăsmuire poetică. Căci nu putea să se întâmple ca elemente lipsite de simțire, atâta timp rămase separat, să se unească și să dea naștere unui fiu, sau cel născut să nu fie în mod expres asemănător părinților săi, ci să aibă o înfățișare cum nu au avut părinții.

(55) Ne întrebăm, prin urmare, care este adevărul ce se ascunde sub această figură poetică. Minucius Felix, în volumul intitulat *Octavius*, a argumentat astfel: „Saturn, după ce a fost alungat de fiul

[90] *Oracula Sibyllina*, VIII, 47-48.

[91] Cicero, *De natura deorum*, III, 21, 53.

său, a venit în Italia și a fost numit «fiul Cerului»; pentru că, în mod obișnuit, despre cei a căror virtute o admirăm sau despre cei care sosesc pe negândite, spunem că au căzut din cer; se mai numea însă și «fiu al Pământului», pentru că așa li se zice celor născuți din părinți necunoscuți"[92]. (56) Acestea, chiar dacă nu sunt adevărate, sunt verosimile, de vreme ce se constată că, atunci când a domnit, astfel era considerat. (57) S-a putut deci argumenta că Saturn, fiind un rege foarte puternic, pentru ca amintirea părinților lui să rămână, numele lor le-a atribuit cerului și pământului, deși acestea mai înainte fuseseră denumite cu alte cuvinte. Din același raționament cunoaștem că au fost puse nume și munților, și fluviilor. (58) Căci poeții, când vorbesc despre urmașii lui Atlas ori ai fluviului Inachos, fără îndoială nu spun că oamenii au putut să se nască din lucruri lipsite de simțire, ci îi arată pe cei născuți din oamenii care, în timpul vieții sau după moarte, au dat numele unor munți ori unor fluvii; (59) era un obicei răspândit la cei vechi și în special la greci. Aflăm astfel că mările lor și-au luat numele de la cei căzuți în ele, precum Egee, Marea lui Icar, Helespontul, iar în Latium, Aventinus a dat numele muntelui în care a fost înmormântat, Tiberinus sau Thybris – râului în care s-a înecat. (60) Nu e de mirare dacă numele celor care au dat naștere la regi foarte mari au fost atribuite cerului și pământului; (61) pentru că e limpede că nu din cer s-a născut Saturn – lucru imposibil –, ci dintr-un om al cărui nume, Uranus, a fost apoi al cerului. Că este adevărat, ne spune Trismegist, care, afirmând că „au existat puțini cu o știință desăvârșită"[93], numără printre aceștia pe Uranus, Saturn, Mercur – străbunii săi. (62) Pentru că el[94] a ignorat toate astea, a transpus istoria într-un mod diferit. Cum a reușit să argumenteze, am arătat.

Acum voi arăta cum, unde și de cine a fost făcut, de fapt, acest lucru, pentru că nu Saturn e autorul, ci Iupiter. (63) În *Istoria sacră*, Ennius relatează: „Atunci Pan l-a dus în muntele care se numește Coloana Cerului. După ce a urcat, a privit pământul până departe și acolo, în munte, a ridicat un altar pentru Cer; și Iupiter cel dintâi a

[92] Minucius Felix, *Octavius*, XXIII, 10-12.
[93] *Corpus Hermeticum*, t. 1, p. 115.
[94] Minucius Felix.

adus sacrificii pe acest altar. Din acel loc a privit ceea ce noi numim «cer» astăzi; pe acesta, care era peste lume și care se chema «eter», l-a denumit «cer» cu apelativul strămoșului său. Deci eterul, îmblânzindu-l, Iupiter cel dintâi l-a numit «cer»; animalul de jertfă, pe care l-a sacrificat acolo, l-a ars în totalitate"[95]. Aflăm însă că nu numai aici a adus sacrificii Iupiter. (64) Traducându-l pe Aratos, Caesar relatează că Aglaostene spune[96]: „Plecând Iupiter din insula Naxos împotriva titanilor, în timp ce făcea un sacrificiu pe țărm, un vultur a zburat ca semn prevestitor; apreciat ca semn bun, după ce a învins, a luat vulturul sub tutela sa". (65) *Istoria sacră* mărturisește că vulturul mai dinainte i s-a așezat pe cap și i-a prorocit că va fi stăpân[97]. Cui putea Iupiter să-i aducă sacrificii decât străbunului său, Cerul, despre care Euhemerus spune că a murit în Oceania și a fost înmormântat în cetatea Aulacia?

Capitolul 12

(1) Pentru că am arătat secretele poeților și am aflat părinții lui Saturn, să revenim la virtuțile lui și la fapte. A fost drept în timpul domniei. (2) În primul rând, chiar de aici se înțelege că nu este Dumnezeu: pentru că spunem „a fost". Apoi, nici măcar drept nu a fost, ci nelegiuit nu numai față de copii, pe care i-a ucis, dar și față de tatăl lui, căruia i-ar fi tăiat organele genitale, ceea ce poate că s-a și întâmplat cu adevărat. (3) Oamenii însă, din admirație pentru ceea ce se cheamă „cer", resping povestea în totalitate ca o ficțiune prostească, căreia totuși stoicii, după cum le stă în obicei, încearcă să-i dea o explicație fizică. Părerea lor a prezentat-o Cicero în cartea *Despre natura zeilor*. (4) El zice: „O natură celestă, din sfera cea mai înaltă, o natură de foc, care le naște pe toate din ea însăși, în intenția

[95] ENNIUS, *Euhemerus, fragmenta*, 6.

[96] Este vorba, de fapt, despre scoliile la traducerea *Fenomenelor* lui Aratos de către Germanicus Caesar.

[97] ENNIUS, *Euhemerus, fragmenta*, 5.

lor a fost să o elibereze de acea parte a corpului care, pentru a procrea, este obligată la unire cu cealaltă"[98].

Această rațiune ar fi mers la Vesta, dacă ar fi considerată drept parte bărbătească. (5) Tocmai de aceea o consideră pe Vesta fecioară, pentru că focul este un element inviolabil, din el nenăscându-se nimic, deoarece el mistuie tot ceea ce atinge. (6) Ovidius, în *Faste*, explică: „Să nu crezi că Vesta este altceva decât o flacără vie, iar dintr-o flacără nu se naște vreun corp. Așa că pe bună dreptate este considerată fecioară, ea neprimind și neoferind sămânța, ci îndrăgind compania virginității"[99]. (7) Tot așa se poate vorbi și despre Vulcan, care este considerat zeul focului; și totuși poeții nu l-au castrat. La fel se poate spune și despre Soare, în care constau natura și cauza celor ce se nasc; căci, fără căldura de foc a soarelui, nimic nu poate să se nască ori să crească, încât mai mult decât orice alt element căldura implică prezența organelor genitale: datorită căldurii soarelui, toate sunt concepute, născute și ținute în viață. (8) Chiar dacă am lua-o așa cum spun ei, cum am gândi că Cerul a fost castrat mai curând decât că s-a născut el însuși fără organe de reproducere? Dacă se naște prin el însuși, sigur că nu are nevoie de ele ca să-l nască pe Saturn însuși, iar dacă a avut și i-au fost extirpate de fiu, s-ar fi terminat cu nașterea lucrurilor și, în general, cu natura.

(9) Ce să mai vorbim că lui Saturn i se răpește nu numai conținutul divin, dar și cel uman, când se afirmă că „Saturn este cel care stăpânește curgerea și mișcarea în cerc a spațiului și timpului și că în grecește el poartă chiar acest nume, căci i se spune Chronos, care este același lucru cu *chronos*, adică durată de timp; este numit *Saturn* de la a fi îndestulat de ani"[100]. (10) Acestea sunt cuvintele lui Cicero, care expune părerea stoicilor. Cât de absurde sunt, nu-i poate scăpa cuiva. Astfel, dacă Saturn este fiul Cerului, cum a fost posibil ca timpul să se nască din Cer, sau Cerul să fie jugănit de timp și, mai apoi, timpul să fie deposedat de putere de către fiul său, Iupiter? Sau: cum s-a născut Iupiter din timp? Sau: câți ani la număr pot îndestula o eternitate, care nu are limită?

---

[98] Cicero, *De natura deorum*, II, 24, 26.

[99] Ovidius, *Fasti*, VI, 291-294.

[100] Cicero, *De natura deorum*, II, 25, 64.

Capitolul 13

(1) Dacă aceste judecăți ale filozofilor sunt absurde, ce rămâne decât să credem că s-a întâmplat cu adevărat, cu alte cuvinte, că omul a fost mutilat de către om? Dacă nu cumva s-ar găsi cineva să conceapă o divinitate care să se teamă de moștenitor; de fapt, dacă ar fi deținut darul divinației, nu organele tatălui ar fi trebuit să le jugănească, ci pe ale lui, ca să nu se mai nască un Iupiter, care l-a lipsit de proprietatea asupra regatului. (2) Lui, pe când sora sa Rhea, căreia în latinește îi spunem Ops, îi era soție, se spune că i se interzisese prin răspuns oracular să crească băieți, pentru că urma să fie îndepărtat de fiul său. Temându-se de acest lucru, pe fiii care i se nășteau nu neapărat că îi mânca, așa cum spun legendele, ci îi ucidea, deși în *Istoria sacră* stă scris că „Saturn și Ops și ceilalți oameni obișnuiau pe atunci în mod frecvent să consume carne de om și că pentru prima oară Iupiter, întărindu-i pe oameni în legi și obiceiuri, i-ar fi oprit prin decret, interzicându-le să se mai hrănească cu acest fel de mâncare"[101]. Dacă este așa, ce dreptate să mai fi fost pe vremea lui Saturn? (3) Considerăm însă o ficțiune că Saturn își devora fiii, cu următorul raționament: oare nu se spune în popor că și-a devorat fiii acela care i-a distrus, i-a băgat în mormânt? Ops însă, după ce l-a născut pe Iupiter, a furat pruncul și l-a trimis în Creta la o doică. (4) Din nou este necesar să acuzăm ignoranța lui: de ce a aflat răspunsul de la altcineva? De ce, stabilit în cer, nu vedea pe pământ? (5) De ce coribanții l-au păcălit cu țimbalele lor? Apoi, de ce a existat o forță mai mare, care să-i învingă propria putere? Foarte simplu, pentru că un bătrân este ușor învins de un tânăr și deposedat de putere.

(6) Prin urmare, gonit, a fugit și a venit în Italia pe o corabie, după ce rătăcise îndelung, după cum spune și Ovidius în *Faste*: „Motivul corabiei rămâne de explicat. Căci pe o corabie zeul purtător de coasă a ajuns la fluviul etrusc, după ce mai înainte colindase pământul"[102]. (7) Pe acesta, rătăcitor și sărac, l-a primit Ianus. Doveditoare sunt vechile monede, în care pe o parte este Ianus cel cu două fețe, iar pe

[101] Ennius, *Euhemerus, fragmenta*, 9.
[102] Ovidius, *Fasti*, I, 233-234.

cealaltă parte este corabia, după cum a adăugat același poet: „Posteritatea recunoscătoare a pus corabia pe banul de aramă, mărturisind sosirea zeului oaspete”[103]. (8) Și nu numai poeții în totalitate, dar și istoricii ori prezentatorii vechi ai lucrurilor sunt de acord că a fost om, toți făcând să nu fie uitate faptele lui în Italia: grecii Diodor și Thallus, latinii Nepos, Cassius și Varro. (9) Pe când se ducea o viață rustică în Italia, „acesta a strâns la un loc neamul needucat și dispersat prin munții înalți, i-a dat legi și a ales numele Latium, pentru că în aceste locuri el, ascunzându-se, a fost în siguranță”[104]. (10) Gândește oare cineva că mai este Dumnezeu acela care a fost izgonit, a fugit, a stat ascuns? E cineva într-atât de fără minte? Cel care fuge și se ascunde categoric că se teme și de violență și de moarte.

(11) Orfeu, mai apropiat de acele timpuri, amintește clar că Saturn a domnit pe pământ și peste oameni: „Cel dintâi, Chronos a domnit peste pământeni, iar din Chronos s-a născut însuși Zeus, marele conducător care vede până departe”[105]. (12) Vergilius al nostru, de asemenea: „O astfel de viață ducea pe pământ Saturn în secolul de aur”, iar în alt loc: „Așa-numitele timpuri de aur au fost sub acel rege; conducea el în pace rodnică neamurile”[106]. (13) Și nu spune în primul fragment că și-a dus viața în cer, ori în fragmentul al doilea că ar fi domnit în pace peste zeii Olimpului. De unde rezultă că a fost un rege pământean. Pentru că în altă parte afirmă răspicat: „Va aduce veacul de aur acela care va stăpâni din nou în Latium, pe câmpurile conduse cândva de Saturn”[107]. (14) Ennius însă spune în *Euhemerus* că nu Saturn a domnit cel dintâi, ci Uranus tatăl. „La început” – spune el – „Cerul a deținut puterea supremă pe pământ. El, deopotrivă cu frații lui, a instituit și s-a îngrijit de această putere”[108]. (15) Nu este o nepotrivire prea mare, dacă există această nesiguranță relativ la fiu ori la tată. Ar fi putut să fie și una, și alta, Uranus să se fi evidențiat cel dintâi

---

[103] Ovidius, *Fasti*, I, 239-240.

[104] Vergilius, *Aeneis*, VIII, 321-323. Lactanțiu pune în joc etimologia: *Latium* de la *latet*, „stă ascuns”, urmându-l pe Vergilius.

[105] *Orphicorum Fragmenta, inc.*, 243 (Abel) = 139 (Kern).

[106] Vergilius, *Georgice*, II, 538; *Aeneis*, VIII, 324-325.

[107] Vergilius, *Aeneis*, VIII, 793-795.

[108] Ennius, *Euhemerus, fragmenta*, 1.

între toți și să dețină primatul, dar nu stăpânirea, ca după aceea Saturn să fi strâns bogății mai mari și să fi obținut chiar numele de rege.

Capitolul 14

(1) Acum, fiindcă de cele relatate *Istoria sacră* se deosebește puțin, să deschidem scrierile veridice, ca să nu pară că urmăm sau argumentăm inepțiile poeților când incriminăm superstițiile. (2) Acestea sunt cuvintele lui Ennius: „Deci Saturn a luat de soție pe Ops. Titan, care era mai-marele născut, a cerut să domnească el. Vesta, mama lor, și surorile Ceres și Ops îl sfătuiesc pe Saturn să nu-l lase la domnie și pe fratele lui. (3) Atunci Titan, cum nu avea o prestanță în figură precum Saturn și pentru că vedea că maică-sa și surorile doreau ca Saturn să fie cel care să domnească, l-a lăsat la conducere. Dar a încheiat o înțelegere cu Saturn, ca acesta, dacă i se va naște printre copii parte bărbătească, să nu-i crească. Scopul era ca domnia să revină fiilor săi. (4) Așa că au ucis pe cel dintâi fiu al lui Saturn. Apoi s-au născut gemenii Iupiter și Iunona; pe Iunona i-au arătat-o lui Saturn, iar pe Iupiter l-au ascuns, dându-l Vestei să-l crească fără ca Saturn să știe. (5) Ops îi mai dăruiește lui Saturn și pe Neptun, dar și pe acesta îl ține ascuns. La nașterea următoare, în același fel: Ops naște gemenii Pluto și Glauca. Pluto în latinește este Dis Pater[109], alții îl numesc Orcus. Lui Saturn îi arată doar fiica, pe Glauca, pe când pe fiul, Pluto, îl tăinuiesc, ținându-l ascuns. Micuța Glauca se prăpădește. (6) Acestea, așa cum sunt relatate, arată stirpea și legăturile de sânge ale lui Iupiter și ale fraților lui. Astfel ni s-a transmis nouă prin scrierea sfântă". (7) Puțin mai jos adaugă: „Apoi, Titan, după ce a aflat că Saturn are moștenitori și că aceștia sunt ascunși fără știrea lui, își ia fiii, care se numesc Titani, îi prinde pe fratele său Saturn și pe Ops, le așterne un zid de jur-împrejur și îi pune sub pază"[110]. (8) Cât de adevărată este această istorie, ne lămurește sibila Eritreea; ea vorbește la fel, nediferențiindu-se decât în câteva locuri, care nu ating esența. (9) Astfel, Iupiter scapă de

[109] *Dis*, în limba latină, înseamnă „bogat", bogăția fiind atributul zeului.

[110] ENNIUS, *Euhemerus, fragmenta*, 3-4.

învinuirea celei mai mari crime, și anume că l-ar fi pus pe tatăl său în obezi. Acest lucru l-a făcut însă Titan, unchiul său, pentru că Saturn, contrar înțelegerii și jurământului, crescuse băieți. (10) *Istoria*, către sfârșit, spune că „Iupiter, devenind matur, auzind că tatăl și mama sa sunt încercuiți, păziți și aruncați în lanțuri, a venit cu mulțimea cretanilor, l-a învins pe Titan și pe fiii acestuia, și-a eliberat părinții, a redat domnia tatălui și s-a întors în Creta. (11) Apoi, fiindcă lui Saturn îi fusese sortit să se ferească să nu fie alungat de la tron de fiul său, pentru a se sustrage soartei și pentru evitarea primejdiei, îl pândea pe Iupiter ca să-l ucidă. Iupiter însă, cunoscând uneltirile, a revendicat puterea și l-a alungat pe Saturn. (12) Acesta, hărțuit pretutindeni și urmărit de oameni înarmați, pe care Iupiter îi trimisese ca să-l prindă ori să-l ucidă, cu mare greutate a găsit, în Italia, un loc unde să se ascundă"[111].

Capitolul 15

(1) Cum se constată din cele relatate că aceia au fost oameni, devine limpede de ce au început să fie numiți zei. (2) Într-adevăr, dacă înainte de Saturn ori de Uranus nu au existat regi din cauza raritățiii oamenilor, care duceau o viață câmpenească, fără vreun coordonator, nu încape îndoială că, în acele timpuri, oamenii au început să-l cinstească pe regele însuși, dar și neamul în întregime, cu cele mai mari laude și prin extraordinare onoruri. I-au numit chiar zei, fie din cauza vitejiei lor uimitoare – așa considerau oamenii aceia simpli, necizelați –, fie, după cum se întâmplă, în semn de adulare a puterii lor, fie pentru binefacerile datorită cărora ei se orânduiseră într-o colectivitate umană. (3) Mai apoi, înșiși regii care deveniseră dragi acelora a căror viață o clădiseră au lăsat după moarte mari regrete în urma lor. (4) Încât oamenii le-au modelat chipurile, ca să aibă o consolare din contemplarea imaginilor și, ducând mai departe – din iubire – amintirea celor defuncți, au început să-i cinstească, ca să se vadă că aduc mulțumire celor care meritau, dar și ca să-i îndemne pe urmașii acestora la dorința unei bune ocârmuiri.

[111] Ennius, *Euhemerus, fragmenta*, 5.

(5) Lucru pe care-l arată și Cicero în *Despre natura zeilor*, spunând: „S-a statornicit în viața oamenilor și în obișnuința comună ca bărbații care s-au remarcat în fapte bune să fie ridicați la cer atât prin faima numelui, cât și prin fapt deliberat. Astfel s-a întâmplat cu Hercule, Castor, Pollux, Esculap, Liber"[112]. (6) Iar în alt loc: „Se poate înțelege cum, în cele mai multe cetăți, pentru incitarea la vitejie sau ca tot cel mai bun să întâmpine primejdia cu mai mult curaj pentru binele statului, amintirea oamenilor curajoși a fost consacrată prin cinstiri aduse zeilor nemuritori"[113]. Aceasta este rațiunea pentru care romanii au ajuns să-și cinstească cezarii lor, iar maurii pe regii lor. (7) În acest fel, puțin câte puțin, au început ceremoniile; primii care-i cunoscuseră își deprindeau cu acest ritual fiii și nepoții, apoi toți urmașii și, în cele din urmă, acești conducători foarte puternici erau sărbătoriți, datorită faimei lor, în toate ținuturile. (8) În plus, fiecare populație își cinstea cu cea mai mare venerație întemeietorii neamului sau ai cetății, fie că erau bărbați însemnați prin vitejie sau femei de admirat pentru castitatea lor, precum Egiptul pe Isis, maurii pe Iuba, macedonenii pe Cabirus, punii pe Urania, latinii pe Faunus, sabinii pe Sancus, romanii pe Quirinus. (9) În același fel erau venerați la Atena – Minerva, în Samos – Iunona, în Pafos – Venus, în Lemnos – Vulcan, în Naxos – Liber, în Delos – Apollo. (10) Neamuri și ținuturi adoptă culte felurite, pentru că oamenii doresc să fie recunoscători față de fruntașii lor, cărora nu le pot oferi alte onoruri, ei nemaifiind în viață.

(11) Iar pietatea succesorilor a condus la sporirea greșelii: ca să pară credibil că provin din os divin, ei au adus sau au comandat să li se aducă străbunilor onoruri divine. (12) Mai poate cineva să se îndoiască în ce chip s-a stabilit credința în zei, când la Vergilius citești cuvintele lui Eneas, care le cere tovarășilor săi: „Acum turnați din cupe vin pentru Iupiter și, cu rugăciuni, invocați-l pe tatăl Anchise"? Acestuia i se atribuie nu numai nemurirea, dar și puterea asupra vânturilor: „Să-i cerem vânt prielnic și să-mi îngăduie să-i aduc în fiecare an aceste ofrande, după ce voi zidi orașul, în templele lui dedicate"[114]. (13) De

[112] Cicero, *De natura deorum*, II, 24, 62.
[113] Cicero, *De natura deorum*, III, 19, 50.
[114] Vergilius, *Aeneis*, VII, 133-134; V, 59-60.

bună seamă, același lucru l-au făcut Liber, Pan, Mercur și Apollo față de Iupiter și apoi succesorii lor. Au venit și poeții și, prin poezii ticluite după dorință, i-au ridicat în slăvi, așa cum se întâmplă cu cei care lingușesc în panegirice mincinoase chiar și conducători nevrednici.

(14) Răul despre care vorbim s-a născut la greci, din a căror instabilitate, susținută și de ușurința la vorbă și belșugul de cuvinte, este incredibil câte nimicuri mincinoase s-au produs. Admirându-i, poeții cei dintâi și-au însușit cultul acelora și l-au transmis tuturor neamurilor. (15) Sibila astfel îi mustră pentru această ușurătate: „Grecie, de ce ai acordat încredere bărbaților abili în a conduce? De ce oferi daruri deșarte celor dispăruți? De ce aduci jertfă idolilor? Cine ți-a sădit în minte greșeala să faci lucruri care te îndepărtează de chipul lui Dumnezeu cel mare?"[115]

(16) Marcus Tullius, care a fost nu numai un orator desăvârșit, dar și filozof, dacă nu cumva unicul imitator de marcă al lui Platon, în cartea pe care a scris-o pentru a se consola la pierderea fiicei sale, nu a ezitat să spună că zeii venerați în mod public fuseseră oameni. (17) Mărturisirea lui trebuie luată în considerare cu atât mai serios, pentru că el a deținut sacerdoțiul augural și declară că el însuși îi cinstește și-i venerează pe zei. (18) În câteva rândulețe ne-a oferit două lucruri; căci, în timp ce se destăinuie că dorește să consacre imaginea fiicei, așa cum au fost consacrați zeii de către cei vechi, a arătat și că aceia au murit, făcând cunoscut mobilul deșartei superstiții. (19) „Cum vedem" – spune el – „că printre zei există mulți bărbați și multe femei din rândul oamenilor, iar templele lor sfinte le venerăm prin cetăți ori pe câmpuri, să cădem la înțelepciunea acestora, prin talentul și descoperirile cărora avem o viață civilizată și întocmită după legi și instituții. (20) Pentru că, dacă a existat o ființă vreodată demnă de tovărășia celor sfinți, acea ființă a meritat cu siguranță. Dacă urmașii lui Cadmus, Amfitrio sau Tindar trebuie, datorită faimei, urcați în cer, cu siguranță i se cuvine aceeași cinstire și odraslei mele. Ceea ce voi și face, divinizându-te; pe tine, cea mai bună și cea mai învățată dintre

[115] *Oracula Sibyllina*, III, 545; 547-549.

toți, cu încuviințarea zeilor nemuritori înșiși, situându-te în tovărășia lor și sub privirea tuturor muritorilor"[116].

(21) Cineva poate să spună că delira Cicero din cauza suferinței prea mari. Totuși acel discurs în totalitate perfect și prin știință, și prin exemple, și prin însăși arta lui nu este al unui bolnav, ci al unui om întreg la suflet și la minte, iar judecata aceasta nu este doar semnul durerii. (22) Eu nu cred că Cicero ar fi putut să scrie atât de variat, de bogat, de împodobit, dacă rațiunea lui, dar și consolarea din partea prietenilor ori trecerea timpului nu i-ar fi domolit jalea. (23) Ce altceva spune în *Despre stat* sau în *Despre glorie*? Iar în *Despre legi*, operă în care, urmându-l pe Platon, a vrut să dea legi de care – gândea el – s-ar folosi o cetate dreaptă și înțeleaptă, astfel conchide în legătură cu religia: „Cinstiți zeii, și pe cei considerați cerești, și pe aceia pe care meritele i-au plasat în cer: Hercule, Liber, Esculap, Castor, Pollux, Quirinus"[117]. (24) De asemenea, în *Convorbiri la Tusculum*, în timp ce remarcă faptul că aproape întregul cer e împânzit de neam omenesc, spune: „Dacă încerc să cercetez întâmplările trecute și să scot la lumină ceea ce ne-au transmis autorii greci, vor fi găsiți în cer, plecați de aici, de la noi, chiar zeii de prim rang. (25) De aceea, pentru că se văd mormintele lor în Grecia, amintește-ți – inițiat fiind – cele transmise prin mistere; atunci vei înțelege în sfârșit ce întindere poate să aibă fenomenul"[118]. (26) Cicero aduce drept mărturie recunoașterea lui Atticus că din misterele înseși se poate înțelege faptul că toți aceia pe care-i venerăm au fost oameni[119]; și, în timp ce despre Hercule, Liber, Esculap, Castor, Pollux recunoaște fără zăbavă, în legătură cu Apollo ori Iupiter, părinții acestora, sau despre Neptun, Vulcan, Marte, Mercur, pe care i-a numit zei de prim rang, s-a sfiit să o spună deschis. (27) În această împrejurare, concede că „fenomenul este extins", încât înțelegem același lucru despre Iupiter și despre ceilalți zei mai vechi; amintirea lor, dacă anticii au cultivat-o din aceeași rațiune

[116] Cicero, *Consolatio, fragmenta*, 5 (Orelli) = (Müller).

[117] Cicero, *De legibus*, II, 8, 19.

[118] Cicero, *Tusculanae disputationes*, I, 13, 29.

[119] Întrebarea este când a fost Atticus unul dintre interlocutorii „discuțiilor" de la Tusculum. Lactanțiu greșește (*cf.* Pierre Monat, în: Lactance, *Institutions divines*, Livre I, *Sources Chrétiennes*, 326, p. 163, n. 1).

cu aceea a autorului, care spune că „el va consacra imaginea și numele fiicei", poate fi trecută cu vederea celor mâhniți, dar nu li se iartă faptul că au crezut. (28) Este cineva atât de fără minte încât să considere că cerul este deschis muritorilor după judecata și dorința nevolnicilor fără de număr? Sau că vreunul este în stare să ofere altuia ceea ce el însuși nu posedă?

(29) La romani este zeul Iulius, pentru că așa a dorit un om scelerat, Antonius; este zeul Quirinus, pentru că așa au găsit de cuviință păstorii, deși unul a devenit ucigașul fratelui geamăn, altul – al neamului său. (30) Dacă Antonius nu ar fi fost consul, Gaius Caesar, pentru meritele sale față de stat, ar fi fost lipsit chiar și de cinstirea cuvenită unui defunct; de pildă, socrul lui, Piso, și ruda sa, Lucius Caesar, ceruseră să-i fie interzise funeraliile, iar Dolabella, consulul, a demolat columna din for, așadar mormântul acestuia, și a procedat la purificarea forului. (31) Ennius afirmă însă că Romulus a fost regretat de popor, care, suferind pentru că l-a pierdut, spune: „O Romulus, divinule Romulus, tu cel născut de zei ca să-i fii patriei pavăză! Ne-ai înălțat pe țărmurile luminii, tu, tată și strămoș, sânge de neam divin!"[120] (32) Din cauza acestei iubiri, lesne i s-a acordat crezare lui Iulius Proculus, care mințea, pentru că fusese mituit de senatori să anunțe poporul că l-a văzut el pe rege într-un chip mai strălucitor decât înfățișarea lui omenească și că acesta a cerut poporului să-i ridice un templu, el fiind zeu, pe nume Quirinus. (33) Prin aceasta a convins norodul că Romulus s-a dus la zei și, în același timp, a salvat și senatul de bănuiala de ucidere a regelui.

Capitolul 16

(1) Aș putea fi mulțumit cu cele pe care le-am relatat, dar rămân încă multe necesare misiunii intenționate. (2) Deși, capul superstițiilor distrus fiind, toate celelalte vor cădea de la sine, se impune totuși să urmărim și restul și să respingem cu mai multă tărie convingerea înrădăcinată, astfel încât oamenii să se rușineze și să-și regrete greșelile.

---

[120] ENNIUS, *Annales*, I, 111-114.

(3) Este o misiune importantă și demnă de numele de om acest „încerc să dezleg sufletele din lațurile superstițiilor”[121], după cum spune Lucretius, care, bineînțeles, nu putea să reușească asta, el neoferind nimic din adevăr. Este îndatorirea noastră, pe de o parte să aducem afirmații despre adevăratul Dumnezeu, pe de alta să respingem falsele zeități.

(4) Aceia care consideră că poeții au plăsmuit minciuni, dar cred și cinstesc zeițe, revin fără nicio luare aminte la ceea ce au respins, anume că zeii se însoțesc și se reproduc. (5) Căci nu e posibil ca cele două sexe să nu fi fost făcute pentru reproducere. Acceptată fiind deosebirea de sex, ei nu înțeleg că trebuie să accepte în consecință și procrearea, ceea ce nu i se potrivește unei divinități. Aici se ajunge, admițând că Iupiter și ceilalți zei au urmași. (6) Prin urmare, zilnic apar zei noi, nici măcar în fecunditate nefiind învinși de oameni. Încât toate locurile sunt pline de zei nenumărați, mai ales că din rândul lor nimeni nu moare. (7) Dar, cum mulțimea oamenilor este incredibilă, numărul lor fiind inestimabil, este obligatoriu ca aceștia să și moară, așa cum se nasc. Ce gândim că se întâmplă cu zeii, care, generație de generație, se tot nasc și rămân nemuritori? (8) De ce sunt cultivați așa de puțini? Numai dacă nu ajungem să spunem că ei au cele două sexe nu pentru procreare, ci doar pentru obținerea plăcerii și pentru a practica ceea ce oamenii cei mai simpli se rușinează să facă ori să permită. (9) Cum se spune despre ei că se nasc unii din alții, înseamnă că se nasc în permanență, așa cum s-au născut cândva; iar dacă au încetat a se mai naște, se cuvine să aflăm când și de ce au încetat. (10) Nu fără farmec Seneca spune în cartea sa *Filozofia morală*: „Ce se întâmplă cu poeții, de a încetat Iupiter, cel mai desfrânat zeu, să mai facă copii? A ajuns oare sexagenar și legea *Papia* i-a pus stavilă? Sau a revendicat dreptul celor trei copii? Ori i-a venit cumva în minte: «Să te aștepți de la altul la ceea ce faci și tu altuia» și se teme să nu-i facă și lui ceea ce el i-a făcut lui Saturn?”[122]

---

[121] LUCRETIUS, *De rerum natura*, I, 932.

[122] SENECA, *Filosofia moralis, fragmenta*, 119 (Haase). Fragmentul conține referiri la reglementările din legislația familiei, propuse de legea *Papia Poppaea*, în timpul lui Augustus (legea interzicea căsătoria sexagenarilor cu femei fertile).

(11) Aceștia care pretind că zeii există să aibă în vedere cum răspund argumentului următor: dacă există zei de ambele sexe, urmează de aici împreunarea lor, iar dacă se împreunează, trebuie să aibă și case, căci nu sunt lipsiți de virtute și de rușine încât să facă lucrul acesta de-a valma sau în văzul lumii, așa cum știm că fac viețuitoarele fără grai. (12) Dacă au case, în consecință au și cetăți. Și, într-adevăr, după Ovidius Naso: „Poporul de rând locuiește ori pe unde; zeii puternici și vestiți și-au așezat penații în frunte"[123]. (13) Dacă au cetăți, au prin urmare și ogoare. Cine nu observă deja ceea ce urmează? Ei și ară, și cultivă, ceea ce se face pentru hrană; așa că sunt niște muritori. (14) Acest argument funcționează și invers: dacă nu au ogoare, nu au nici cetăți; dacă nu au cetăți, nu au nici case, iar dacă sunt lipsiți de locuințe, nu au nici posibilitatea împreunării; împreunarea necunoscând-o, nu cunosc nici sexul feminin. Noi vedem însă că printre zei există și femei: prin urmare, nu sunt zei. (15) Să desființeze acest argument cine reușește! Căci astfel decurge un raționament din altul, încât în final aici se ajunge. (16) Dar nici acest argument nu-l va elimina cineva: dintre cele două sexe, unul este mai puternic, altul mai slab; bărbații sunt mai tari, femeile mai slabe. Slăbiciunea nu se potrivește unui zeu, deci nici sexul feminin. Acestui argument i se adaugă concluzia finală a raționamentului de mai înainte: deci nu sunt zei, pentru că printre ei există și femei.

Capitolul 17

(1) Din aceste motive stoicii explică altfel divinitatea; pentru că nu își dau seama de adevăr, încearcă o legătură cu rațiunea lucrurilor naturale. Cicero, urmându-i, ne oferă următoarea judecată despre zei și credințele în zei: (2) „Oare nu se vede cum judecata este deplasată de la lucrurile naturale, bine și cu folos găsite, la zeii neadevărați, fictivi? Situația aceasta a dat naștere la opinii false, la erori neliniștitoare și chiar la superstiții bătrânești. Despre zei noi cunoaștem și chipurile lor, și vârsta, și îmbrăcămintea, și podoabele,

[123] Ovidius, *Metamorphoses*, I, 173-174.

apoi neamul, căsătoriile, înrudirile, toate fiind orientate spre asemănarea cu neputința omenească"[124]. (3) Mai mult, mai adevărat, ce poate fi spus? Reprezentantul de frunte al filozofiei romane, dăruit cu sacerdoțiul cel mai însemnat, îi divulgă pe zei drept invenții, ficțiuni, mărturisind că venerările acestora sunt similare superstițiilor bătrânești și regretând că oamenii sunt implicați în opinii false și în greșeli aducătoare de neliniște. (4) De fapt, cartea a III-a din *Despre natura zeilor* în întregime răstoarnă și dărâmă din temelii toate superstițiile. Și atunci, ce se așteaptă mai mult de la noi? Am putea noi să-l întrecem în elocvență pe Cicero? Cel mai puțin posibil; doar că lui, necunoscând adevărul, i-a lipsit încrederea, ceea ce el însuși mărturisește cu bună credință în aceeași operă. El spune că îi este mai ușor să afirme „ceea ce nu este decât ceea ce este"[125], aceasta însemnând că înțelege cele greșite, dar nu le cunoaște pe cele adevărate. (5) Este clar deci că oameni au fost cei care sunt considerați zei, amintirea lor fiind perpetuată după moarte. De aceea și vârstele sunt diferite și chipurile determinate pentru fiecare, pentru că statuile lor au fost realizate în conformitate cu starea și cu vârsta la care moartea l-a găsit pe fiecare.

(6) Să privim, dacă mai este nevoie, și nenorocirile nefericiților zei. Isis și-a pierdut fiul[126]; Ceres – fiica; Latona, alungată și hăituită pe tot pământul, abia a găsit o mică insulă în care să nască. Mama zeilor l-a iubit pe frumosul și tânărul zeu; (7) prinzându-l cu țiitoarea, l-a castrat, tăiate fiindu-i organele genitale, și de aceea acum sunt ținute de către preoții zeiței ceremonii religioase în cinstea lui[127]. Iunona le-a urmărit cu înverșunare pe țiitoare, mai ales că ea nu a putut să aibă copii de la soțul care-i era și frate. (8) Varro scrie că „insula Samos s-a numit mai întâi Partenia, pentru că acolo Iunona a crescut și s-a căsătorit cu Iupiter"[128]. De aceea, ea are la Samos un templu foarte

---

[124] Cicero, *De natura deorum*, II, 28, 70.

[125] Cicero, *De natura deorum*, I, 21, 60.

[126] Lactanțiu cade în greșeala lui Minucius Felix, considerându-l pe Osiris fiul lui Isis, când ea îi este soră și soție.

[127] Legenda spune că Attis însuși, într-o criză de nebunie insuflată de zeița trădată, Cibele, s-a emasculat. *Cf.* Fericitul Augustin, *De civitate Dei*, 1, 7; 6, 7.

[128] Citat cu paternitate incertă. Pierre Monat îl extinde și asupra frazei următoare (în: Lactance, *Institutions divines*, Livre I, *Sources Chrétiennes*, 326, p. 177).

cunoscut și foarte vechi și o statuie reprezentând-o în postura de mireasă, iar sărbătorile aniversare sunt ținute după rit nupțial. Așa că, dacă a crescut, dacă a fost fecioară, apoi femeie, acela care nu înțelege că a fost om dovedește că este fără pic de minte. (9) Ce să mai spun despre desfrânarea lui Venus, care se oferă poftelor tuturor, nu numai ale zeilor, dar și ale oamenilor? Ea, din faimoasa aventură cu Marte, a născut-o pe Harmonia; din aceea cu Mercur, pe Hermafroditus, care s-a născut androgin; de la Iupiter l-a avut pe Cupido; de la Anchise, pe Eneas; de la Butes, pe Erix; de la Adonis nu a reușit, pentru că de foarte tânăr a fost rănit de moarte de un mistreț. (10) Ea cea dintâi, după cum stă scris în *Istoria sacră*, a instituit meșteșugul prostituției și a fost îndrumătoarea femeilor din Cipru ca, din vânzarea trupului, să scoată un câștig[129]. Tocmai de asta le-a cerut s-o facă, să nu pară ea singura fără rușine și doritoare de bărbați, în comparație cu celelalte femei. (11) Să aibă oare ea ceva divin când escapadele ei amoroase întrec cu mult nașterile?

Nici măcar acele fecioare nu au fost în stare să-și păstreze castitatea fără pată. Căci de unde s-a născut Erichtonius? Oare din pământ, așa cum ar vrea poeții să pară? Situația vorbește de la sine. (12) Pentru că Vulcan – după ce făcuse armele pentru zei, iar Iupiter îi dăduse posibilitatea opțiunii unei răsplăți pe care și-ar fi dorit-o și jurase, ca de obicei, pe mlaștina din infern că el nu-i va refuza nimic –, meșterul șchiop, a pretins căsătoria cu Minerva. (13) Iupiter Optimus Maximus, constrâns de legătura jurământului, nu a putut să-l refuze. Dar a sfătuit-o pe Minerva să respingă propunerea și să-și păstreze cinstea. Se spune că în acea luptă Vulcan a răspândit sămânța pe pământ, de unde s-ar fi născut Erichtonius, căruia i-a fost pus acest nume de la *eris* și *chton*, adică de la „luptă" și „pământ". (14) De ce atunci fecioara a încredințat copilul, închis într-un cufăr cu un șarpe și pecetluit, celor trei fiice ale lui Kecrops? Incest evident, mi se pare, pe care nu l-ar fi putut masca în niciun chip. (15) O alta, după ce își pierduse aproape amantul[130] „distrus de caii nărăvași", a solicitat pe Esculap, cel mai de vază medic, să-l îngrijească pe tânăr; apoi, însănătoșit, ea – cea

[129] Ennius, *Euhemerus, fragmenta*, 12.

[130] Artemis și Hippolit.

vrednică de cinstire – „îl ascunde în locuința secretă, trimițându-l nimfei Egeria, într-un codru, singur să-și ducă viața acolo, neștiut în pădurile italice, cu numele schimbat în Virbius"[131]. (16) Ce vrea să însemne această îngrijire atât de atentă și de iubitoare? Ce înseamnă locuință secretă? Ce înseamnă traiul acesta ascuns atâta timp la o femeie și în singurătate? De ce schimbarea numelui? În sfârșit, de ce părăsirea atât de hotărâtă a cailor? Ce altceva înseamnă toate acestea decât conștiința actului de desfrânare și a unei iubiri prea puțin virginale? (17) Avea, desigur, de ce să-și asume un astfel de efort pentru tânărul atât de fidel, care refuzase să se supună dorințelor mamei sale vitrege[132].

Capitolul 18

(1) Trebuie contrazișii aici și cei care nu se mulțumesc să declare că zeii au ajuns zei din oameni, ci, ca să-i laude, îi ridică în slăvi fie pentru puterea lor, precum pe Hercule, fie pentru daruri, precum pe Ceres sau Liber, fie pentru meșteșugurile inventate, precum pe Esculap ori Minerva. (2) Cât de nejudecate și de nedemne sunt acestea, din cauza cărora oamenii se contaminează de un păcat ce nu poate fi ispășit, devenind dușmanii lui Dumnezeu cel adevărat, pe Care ajung să-L disprețuiască, asumându-și venerarea morților, voi arăta rând pe rând. (3) Ei spun că există o virtute care îl înalță pe om la cer, dar că nu este aceea despre care discută filozofii și în care sălășluiește binele sufletului, ci aceasta trupească, puterea cu alte cuvinte[133]; și, cum aceasta a fost esențială pentru Hercule, el a binemeritat nemurirea. (4) Cine poate

---

[131] VERGILIUS, *Aeneis*, VII, 767; 774-777.

[132] Phedra, mama vitregă a lui Hippolit, pentru că acesta rezistase ademenirilor, l-a pârât lui Tezeu, tatăl tânărului și soțul ei, că ar fi vrut să o siluiască. Hippolit este alungat de Tezeu, iar Poseidon, rugat de Phedra să o „răzbune", îi scoate în cale un monstru marin tânărului ce se afla la vânătoare; caii se sperie și răstoarnă carul. Detaliem episodul mitic pentru că o „poveste" cu mamă vitregă îl va pierde și pe Crispus, fiul împăratului Constantin cel Mare și alumnul lui Lactanțiu.

[133] În triada calităților esențiale pentru *ethos*-ul unui roman, alături de *fides* și *pietas*, *virtus* făcea trimitere inițial la forța fizică și impetuozitatea în luptă (de la *vir*,

fi atât de redus la minte, încât să revendice forța corpului ca bun divin sau chiar uman, când și cea care aparține turmelor de animale este mai mare și totuși o simplă boală le poate frânge, bătrânețea le slăbește și le năruie? (5) Încât același vestit Hercule, pentru că observa cum mușchii săi se degradează din cauza bolii, nu a acceptat să fie însănătoșit ori să ajungă bătrân, ca să nu arate cândva mai mic ori mai slab decât fusese. (6) Oamenii au gândit că acesta a fost urcat la cer de pe rugul pe care el însuși își dăduse foc de viu, iar faptele lui, admirate în chip prostesc, redându-le și consacrându-le, le-au fixat în statui și imagini, ca să rămână pentru totdeauna monumente ale credulității celor care, pe cei care doborâseră fiare sălbatice, i-au considerat deja zei.

(7) Poate că este vina grecilor; ei au deformat întotdeauna lucrurile mărunte, exagerându-le. (8) Dar ai noștri să fi fost oare mai cu judecată? Ei disprețuiesc, într-adevăr, calitatea de a fi un bun atlet, pentru că nu face niciun rău, dar pe aceea demnă de un rege, deși este foarte dăunătoare de obicei, atât de mult o admiră, încât – gândesc ei – comandanții viteji și cu spirit războinic trebuie plasați în compania zeilor. Pentru ei nu există o altă cale către nemurire decât a conduce o armată, a pustii ținuturile altora, a distruge orașe, a nărui cetăți, a măcelări ori a duce în sclavie neamuri libere. (9) Cu siguranță, cu cât lovesc, jefuiesc, ucid mai mulți oameni, cu atât se consideră mai de rang și mai vestiți și, captivați de imaginea unei glorii vane, atribuie crimelor lor numele virtuții. (10) Eu unul aș prefera să-și inventeze zeii din uciderea fiarelor, decât să-și dea consimțământul la o nemurire atât de sângeroasă. Dacă se întâmplă ca cineva să sugrume un singur om, este considerat pângărit și nelegiuit și nu se acceptă primirea lui în lăcașul de pe pământ al zeilor. Acela însă care a ucis nesfârșite mii de oameni, care a umplut câmpurile de sânge ori a colorat apele fluviilor este primit nu numai în templu, ba chiar în cer. (11) Astfel vorbește Africanul[134] la Ennius: „Dacă îi este permis cuiva pe pământ să urce la cer, doar mie îmi stă deschisă poarta cea mare”[135]. Bineînțeles, pentru

„bărbat”), abia ulterior calificând mai degrabă calitățile spirituale ale cetățeanului exemplar.

[134] Publius Cornelius Scipio Africanus, adversarul lui Hannibal.

[135] Ennius, *Epigrammata*, 3-4.

că a reușit să nimicească și să piardă o bună parte a neamului omenesc. (12) În ce întunecimi te afli, Africane, sau, mai curând, vai ție, poetule, pentru că ai găsit de cuviință să oferi muritorilor ridicarea la cer prin măcel și sânge! (13) Deșertăciune căreia i-a subscris și Cicero, când spune: „Adevărat este, Africane! Pentru că și lui Hercule i-a fost deschisă aceeași poartă"[136]. Ca și când oratorul, când se întâmpla asta, ar fi fost portar în cer.

(14) Nici nu știu, oare e de râs, sau de plâns când văd bărbați serioși, învățați, care se consideră chiar înțelepți, cum se bălăcesc demni de milă în valul rătăcirilor superstițioase? (15) Dacă aceasta este virtutea care ne face nemuritori, aș prefera să mă știu mort decât să fiu cauza pieirii atâtor suflete. (16) Dacă nemurirea n-ar putea fi dobândită decât prin sânge, ce s-ar întâmpla dacă toți ar consimți să trăiască în concordie? Ceea ce ar fi posibil, dacă, îndepărtată fiind nebunia primejdioasă și lipsită de orice credință, oamenii ar dori să trăiască în nevinovăție și să fie drepți. (17) Oare nimeni nu va mai fi demn de cer? Va dispărea virtutea, pentru că nu le va mai fi dat oamenilor să lovească în oameni? Cei care consideră distrugerea orașelor și a neamurilor drept gloria supremă nu vor aduce liniștea obștească, ci vor jefui, vor face crime și vor rupe alianța societății omenești, provocând nedreptăți fără limită, ca să reușească să aibă un dușman pe care să-l distrugă la modul crâncen, și nu să-l hărțuiască doar.

(18) Să continuăm. Ceres și Liber au primit numele de zei datorită binefacerilor lor. Pot arăta din Scrierile sfinte că vinul și roadele pământului au existat spre folosința omului înainte de odraslele Cerului și ale lui Saturn. Dar să ne imaginăm că au fost inventate de aceștia. (19) Oare pot să pară mai important lucru a strânge recolta de grâu și, după fărâmițarea ei, a explica felul cum se face pâinea, a stoarce strugurii de pe vița-de-vie și a face vinul, în comparație cu a da viață grâului ori viței de vie și a le face să se ridice din pământ? (20) Desigur, Dumnezeu multe a lăsat talentului omenesc spre a fi descoperite; nu se poate totuși să nu fie El autorul tuturor acestora, din moment ce El i-a acordat omului capacitatea de a descoperi, dar și cele asupra cărora se exercită această inteligență.

---

[136] Cicero, *De republica, fragmenta.*

(21) Se spune că descoperirea meșteșugurilor a condus, de asemenea, la nemurirea inventatorilor lor, precum medicina pentru Esculap, prelucrarea fierului pentru Vulcan. Atunci să-i cinstim și pe aceia care au răspândit bătutul lânii la piuă ori meșteșugul cizmarilor! De ce nu ar fi onorat și descoperitorul olăritului? Oare pentru că bogații aceștia disprețuiesc vasele de Samos[137]? (22) Mai sunt și alte meșteșuguri ai căror inventatori au fost de mare folos vieții omenești; de ce nu li se ridică și acestora temple? (23) Doar, de bună seamă, Minerva este cea care le-a descoperit pe toate, și de aceea ei i se roagă meșteșugarii. Așa că, mulțumită acestor sărmani, Minerva urcă la cer. (24) De aceea unii Îl lasă uitat pe Cel care a urzit pământul cu vieţuitoare, cerul dătător de lumină cu astre, ca să o venereze pe aceea care a învățat urzeala pânzei. (25) De ce ar fi venerat cel care ne învață cum să vindecăm rănile de pe corp? Să fie mai important decât Cel care a creat chiar corpul, dându-i capacitatea de a simți și de a trăi, iar mai apoi a născocit și a arătat ierburile și celelalte toate în care constă meșteșugul vindecării?

Capitolul 19

(1) Va spune cineva: și Acestuia, Celui mai mare, Care le-a făcut pe toate, și acelora care au fost de folos la rândul lor, li se cuvine venerarea. (2) În primul rând, nu s-a întâmplat vreodată să-L fi venerat pe Dumnezeu cel care i-a venerat și pe aceștia; și nici nu se poate întâmpla, pentru că, dacă aceeași cinstire este acordată și altora, Dumnezeu Însuși nu va mai fi cinstit, de vreme ce El, conform religiei Sale, este unicul în care trebuie să credem. (3) Spune vestitul poet că toți „câți au împodobit viața prin meșteșugurile inventate" sunt în infern și că „însuși descoperitorul medicinei, al unui meșteșug atât de important, se află, lovit de fulger, la apele Stixului"[138]; ca să înțelegem care este tăria părintelui atotputernic, el care și pe zei îi nimicește cu fulgerul. (4) Oamenii iscusiți la minte însă, probabil, au gândit: din moment ce un zeu nu poate fi trăsnit, înseamnă că nu s-a întâmplat asta; iar dacă

[137] Ne întâlnim aici cu unul dintre vajnicele reproșuri aduse civilizației.

[138] *Cf.* Vergilius, *Aeneis*, VI, 663; VII, 772-773.

s-a întâmplat, înseamnă că a fost om, nu zeu. (5) Născocirea poeților nu constă în faptă, ci în nume: le era teamă de vreo pedeapsă dacă mărturiseau adevărul împotriva convingerii publice. (6) Din moment ce constată chiar ei că s-a ajuns la zei pornindu-se de la oameni, de ce atunci nu cred poeților când descriu alungările, rănile, morțile, războaiele ori adulterul lor[139]? (7) Se înțelege din acestea că oricum n-ar fi putut fi zei; n-au fost nici măcar oameni cinstiți, iar în viață au făcut tot ceea ce trimite spre moartea cea veșnică.

Capitolul 20

(1) Vin acum la credințele proprii romanilor, pentru că despre cele comune am vorbit. Lupoaica, aceea care l-a hrănit pe Romulus, este plină de cinstiri divine; le-aș accepta dacă ar fi vorba de animalul însuși, a cărui figură o are. (2) Dar, după Titus Livius[140], statuia este a Larentinei, ce-i drept nu a trupului, ci a minții și a năravurilor. Căci a fost soția lui Faustulus și, din cauza ușurinței cu care își oferea corpul, a fost numită printre păstori lupoaică, adică prostituată; de unde și *lupanar*[141]. (3) Sigur că romanii au urmat exemplul grecilor în reprezentarea acesteia: la ei, o curtezană cu numele Leena a ucis un tiran; cum nu era permis să fie așezată într-un templu statuia unei curtezane, au pus chipul animalului al cărui nume îl purta[142]. (4) Așadar, după cum monumentul aceleia provine de la nume, al acesteia provine de la meseria sa. Numelui acesteia i-a fost destinată și o zi festivă, instituindu-se *Larentinalia*.

(5) Nu este singura curtezană pe care o cinstesc romanii; mai este și Faula[143], despre care Verrius[144] spune că a fost țiitoarea lui Hercule. Cum mai poate fi considerată nemurire aceasta, din moment ce este

---

[139] *Cf.* Cicero, *De natura deorum*, I, 16, 42.

[140] *Cf.* Titus Livius, *Ab Vrbe condita*, I, 4.

[141] *Cf.* Fericitul Augustin, *De civitate Dei*, 18, 21; Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, 18, 42, 2.

[142] În limba greacă: λέαινα – „leoaică".

[143] Este, de fapt, Fauna. Din legătura ei cu Hercule se naște regele Latinus.

[144] Gramatic din timpul lui Augustus.

accesibilă și curtezanelor? (6) Flora, pentru că ajunsese la o mare avere datorită profesiei sale de femeie ușoară, a lăsat scris să o moștenească poporul și a lăsat și o anumită sumă de bani, din a căror dobândă anuală să-i fie sărbătorită ziua de naștere, prin organizarea de jocuri, care se numesc *Floralia*. (7) Fiindcă lucrul acesta îi părea senatului o rușine, s-a găsit cu cale să fie luat argumentul sărbătorii de la numele însuși, încât să confere o oarecare demnitate unei situații rușinoase. Așa că au dat-o drept zeiță care să reprezinte florile; ea se cuvine să fie mulțumită, pentru ca grânele, pomii, vița-de-vie să înflorească frumos și să dea roade bogate. (8) Mergând pe acest pretext, poetul, în *Fastele* lui, relatează că a fost aceea o nimfă aleasă, numită Cloris, și, căsătorindu-se cu Zefir, a primit ca dar de nuntă de la bărbat puterea asupra tuturor florilor[145]. (9) Sunt spuse frumos toate acestea, dar, judecate întru credință, sunt urâte și rușinoase; și nu se cade, în căutarea adevărului, să fim prinși în mreaja învăluirilor de acest fel. (10) Pentru că acele jocuri sunt celebrate la modul potrivit amintirii unei curtezane: într-un total desfrâu. Și anume, în afară de libertatea exprimării, din care se revarsă întreaga obscenitate, la insistențele mulțimii curtezanele își dau jos hainele și, ca niște comediante, sub privirile vulgului, continuă cu mișcări lascive până la satisfacerea privitorilor nerușinați deopotrivă.

(11) Tatius a consacrat Cloacinei[146] o statuie găsită în Cloaca Maxima: cum nu știa al cui era chipul, a botezat-o după numele locului. Tullus Hostilius a reprezentat și a cinstit Frica și Paloarea. (12) Ce pot spune despre un astfel de om decât că a fost cinstit, el urmărind să aibă, după dorință, zeii săi prezenți întotdeauna? Gestul lui Marcus Marcellus de a consacra Onoarea și Virtutea se deosebește prin vrednicia numelor, dar în fond se aseamănă celui anterior. (13) Din aceeași vanitate senatul a așezat și Mintea în rândul zeilor, minte pe care, dacă ar fi avut-o, cu siguranță nu ar fi abordat cele sfinte în modul acesta.

(14) „Mare și îndrăzneață a fost hotărârea Greciei", spune Cicero, „când a plasat spre cinstire statuile lui Cupido și Amor în gimnazii"[147].

---

[145] *Cf.* Ovidius, *Fasti*, V, 195 ș.u.

[146] Zeiță a purificării, templul ei fiind în apropiere de *Cloaca Maxima*.

[147] Cicero, *De legibus, fragmenta*, 2.

L-a lingușit, desigur, pe Atticus și și-a bătut joc de un prieten. (15) Căci nu era vorba nicicum de o mare hotărâre, nici măcar de o hotărâre, ci de desfrânare, de o deplorabilă decădere a unor oameni fără rușine, din moment ce, pe fiii lor, cărora le datorau instruirea în cele onorante, i-au oferit dorinței specifice tinereții; ei au dorit ca zeii desfrâului să fie cultivați de fiii lor în acele locuri, mai ales unde goliciunea trupurilor se oferă privirilor celor corupți și la acea vârstă, care, nevinovată și neprevăzătoare, poate prea ușor să-i piardă sau să-i ducă în lațul desfrânării mai curând decât să-i ferească. (16) Ce să ne mai mirăm că de la acest neam s-au răspândit toate cele rușinoase, când aici chiar cele legate de credință sunt vicii și acestea nu numai că nu sunt evitate, ba chiar sunt cultivate? Și de aceea a adăugat acestei păreri: „Trebuie să te consacri virtuților, nu viciilor"[148]. (17) Dacă ești de părerea aceasta, Marcus Tullius, nu observi cum viciile irup o dată cu virtuțile, pentru că cele rele se țin strâns de cele bune și sunt mai puternice în sufletele oamenilor? Dacă interzici cinstirea acestora, aceeași vestită Grecie îți va răspunde că ea cultivă anumiți zei ca să-i fie spre ajutor, iar pe alții ca să nu-i facă vreun rău. Aceasta este veșnica scuză a celor care țin relele drept divinități, așa cum fac romanii cu mana grâului ori cu frigurile[149]. (18) Dacă, într-adevăr, viciile nu trebuie venerate – și aici sunt de acord cu tine –, nici virtuțile n-ar trebui. Căci ele nu au minte, nici nu simt prin ele înseși și nici nu s-au născut între pereții casei, ai clădirilor din lut, ci trebuie situate în piept și înțelese din interior, ca să nu devină false, ca unele care vor fi fost plasate în afara omului. (19) Așa că eu nu pot decât să zâmbesc fiind vorba de acea lege vestită a ta, pe care o afirmi astfel: „Și pentru acelea, mulțumită cărora este posibilă urcarea omului la cer: Mintea, Virtutea, Pietatea, Buna credință, să existe temple spre cinstire"[150]. (20) Totuși ele nu pot fi separate de om; dacă vor fi cultivate, aceasta se va întâmpla doar în omul însuși. Iar dacă sunt exterioare omului, ce nevoie ai să cinstești ceea ce-ți lipsește? Virtutea trebuie cinstită, nu imaginea virtuții; și

[148] Cicero, *De legibus*, II, 11, 28.

[149] Pentru îndepărtarea acestei boli a grâului, primăvara aveau loc ceremonii speciale (Ovidius, *Fasti*, 4, 905 ș.u.); cât despre *Febra* care răspândea malaria, ea își avea templul pe Palatin (Cicero, *De legibus*, II, 11, 28).

[150] Cicero, *De legibus*, II, 8, 19; *cf.* mai sus, cap. 15, 23.

trebuie cinstită nu prin vreun sacrificiu, cu tămâie ori prin rugăciuni solemne, ci doar prin voință și hotărâre. (21) Ce altceva înseamnă a cinsti virtutea, decât să o cuprinzi și să o păstrezi în suflet? Fiecare, din momentul în care a început să o dorească, o și urmează. Aceasta este singura formă de a cinsti virtutea; și nu trebuie practicată vreo altă religie ori venerare în afară de aceea a unui Dumnezeu unic.

(22) Ce nevoie este, o bărbat preaînțelept, să ocupi cu niște construcții de niciun folos spații care pot fi spre folosință oamenilor? De ce e necesar să se stabilească slujitori care să cultive deșertăciuni și lucruri lipsite de sens? De ce să sacrifici animale? De ce atâtea cheltuieli pentru plăsmuirea și venerarea chipurilor? (23) Pieptul omului este un templu mai puternic și mai sigur; pe acesta să-l împodobim mai degrabă, pe acesta să-l umplem de adevăratele puteri. (24) Aceste false divinizări conduc în mod necesar la următoarea consecință: cei care cinstesc astfel virtuțile posedă doar umbrele și imaginile virtuților, adevăratele virtuți nu le pot deține.

(25) Iată de ce nu poate să fie vreunul cu virtute, pentru că peste tot stăpânesc viciile; nu poate exista încredere, din moment ce fiecare le trage pe toate de partea lui; nu poate fi gând pios, din moment ce nici față de rude, nici față de părinți lăcomia nu este lăsată deoparte, iar patima nesățioasă împinge spre otravă și mânuirea pumnalului; nici pace nu poate exista, nici concordie, pentru că în războaie se va vărsa sânge public, în timp ce în particular dușmăniile vor clocoti, de asemenea, în sânge; nu va exista rușine, poftele scăpate din frâu contaminând deopotrivă sexele și toate părțile corpului. (26) Și totuși nu încetează să cinstească cele de care fug sau pe care le urăsc. Căci ei cinstesc cu tămâie și din vârful degetelor ceea ce ar trebui să deteste din adâncul simțirii. Această rătăcire provine, în totalitate, din necunoașterea binelui esențial și suprem.

(27) Când Roma a fost ocupată de către gali, romanii, asediați în Capitoliu, după ce au făcut din părul femeilor frânghii, au consacrat un edificiu lui Venus cea Cheală. (28) Prin urmare, ei nu înțeleg cât de lipsite de sens sunt credințele lor chiar din acest fapt: pentru că ei înșiși, prin aceste inepții, își bat joc de ele. (29) Învățaseră poate de la spartani să-și plăsmuiască zei din întâmplări. În timp ce îi asediau pe mesenieni, aceștia, înșelând vigilența împresurătorilor,

au dat năvală să jefuiască Lacedemonia; au fost însă împrăștiați și puși pe fugă de femeile spartane. (30) Dar lacedemonienii, aflând vicleșugul dușmanilor, i-au urmărit. Le-au ieșit în cale, departe de oraș, femeile înarmate; apreciind că bărbații lor se pregătesc de luptă socotind că sunt mesenienii, și-au dezgolit trupurile. (31) Iar ei, recunoscându-și soțiile și cu poftele ațâțate de goliciunea lor, s-au împreunat așa înarmați cum erau, într-o totală promiscuitate – nu aveau răgazul să distingă. (32) Cum s-a întâmplat și cu tinerii trimiși tot de ei împreună cu fecioarele, din care s-au născut apoi Parteniile[151]. În amintirea faptului, au construit un lăcaș și i-au pus o statuie lui Venus cea Înarmată; chiar dacă lucrul acesta se revendică dintr-un fapt rușinos, se pare că este totuși mai cinstit să consacri o Veneră înarmată decât una cheală.

(33) Într-o împrejurare similară a fost construit un altar pentru Iupiter Brutarul: îi sfătuise pe romani, în somn, ca, din câtă provizie de grâu mai aveau, să facă pâine și să o arunce în tabăra dușmanilor; prin aceasta s-a încheiat asediul asupra romanilor, galii nemaisperând că vor putea să-i supună prin înfometare[152]. (34) Ce înseamnă bătaia de joc a unor astfel de mistificări? Dacă aș fi apărătorul acestora, ce aș putea să deplâng mai mult decât că puterea zeilor a ajuns la așa dispreț, drept bătaie de joc rezervată numelor celor mai rușinoase? (35) Cine n-ar râde de o zeiță fierară, sau mai degrabă de oamenii învățați îndeletnicindu-se cu celebrarea *Fornacaliilor*[153]? Cine și-ar putea stăpâni râsul auzind de o zeiță mută? Aceasta este, după cum se spune, cea din care s-au născut Larii, ea însăși numindu-se Lara sau Larunda. Prin ce ar fi ea de ajutor, nefiind în stare să vorbească, celui ce o cinstește[154]? (36) Este venerată și Caca, aceea care i-a semnalat lui Hercule furtul boilor, obținând divinizarea pentru că și-a trădat fratele; și Cunina, care păzește copiii în leagăne și îndepărtează farmecele; și Stercutus, care pentru prima dată le-a explicat utilitatea folosirii îngrășămintelor naturale; și Tutinus, la al cărui sân se așezau fetele de

---

[151] În limba greacă: παρθενία – „feciorie".

[152] *Cf.* Titus Livius, *Ab Vrbe condita*, V, 48, 4; Ovidius, *Fasti*, VI, 350 ș.u.

[153] Sărbători „metalurgice", în cinstea zeiței cuptoarelor, *dea fornacalis* (*fornax* – „cuptor", în limba latină).

[154] *Cf.* Ovidius, *Fasti*, II, 525-532; 583-616.

căsătorit, rușinându-se, să pară că zeul mai întâi se atinsese de curăția acelora; și o mie de alte ciudățenii, încât s-ar putea spune că aceia care s-au angajat să le cinstească sunt mai fără minte decât egiptenii, care venerează niște chipuri monstruoase și ridicole.

(37) Chiar și acestea mai au totuși cât de cât o formă. Dar ce să spunem despre cei care venerează o piatră informă și necioplită, care se cheamă Terminus? Este piatra pe care în locul lui Iupiter – se spune – o devorase Saturn; prin urmare, pe bună dreptate i se acordă cinstire. (38) Tarquinius voia să construiască Capitoliul și acolo erau lăcașuri mărunte ale multor zei; s-a sfătuit cu aceștia prin știința augurilor, dacă ei ar ceda în fața lui Iupiter; și, în timp ce ceilalți au cedat, a rămas Terminus singurul. De aceea vestitul poet o numește „piatra nemișcată de pe Capitoliu"[155]. (39) Deja din faptul că o piatră nu i-a cedat – poate din cauza acelei încrederi, că-l scăpase cândva de gâtlejul patern – se vede cât de mare poate fi Iupiter. (40) Iar după ce Capitoliul a fost construit, chiar deasupra lui Terminus se află o gaură rămasă în acoperiș, ca – pentru că nu-i cedase – să se bucure de cerul liber, deși nici măcar cei care au gândit că o piatră s-ar putea bucura nu s-au bucurat[156]. (41) Acesteia i se aduc rugăciuni publice, precum unui zeu paznic al hotarelor, care nu este atât piatră, ci uneori chiar un butuc. (42) Ce să mai spui despre cei care venerează așa ceva, decât că mai curând ei înșiși sunt pietre ori butuci?

Capitolul 21

(1) Am vorbit despre zeii care sunt venerați; acum să spunem câteva cuvinte despre jertfele și despre ceremoniile lor. La ciprioți, Teucer i-a adus lui Iupiter jertfă omenească și a transmis acest gen de sacrificiu urmașilor[157], sacrificiu care de curând a fost interzis de Hadrian. (2) Era o lege la neamul din Tauris, neam sălbatic și inuman,

[155] VERGILIUS, *Aeneis*, IX, 448.

[156] Sensul pendulează între ironie și gravitate, în prima variantă „a te bucura de cerul liber" fiind echivalent cu „a fi lăsat pe din afară", în cea de a doua însemnând „a lua cunoștință de divinitate".

[157] *Cf.* VERGILIUS, *Aeneis*, III, 118.

ca Dianei să i se sacrifice străini; acest sacrificiu s-a menținut mult timp. (3) Galii îi îmbunau pe Esus și pe Teutates cu sânge omenesc. Nici latinii nu au fost străini de această cruzime, pentru că Iupiter din Latium chiar și acum este cinstit cu sânge omenesc. (4) Ce bine cer acestor zei cei care le aduc astfel de sacrificii? Cum pot zeii să mai fie de folos oamenilor, când ei, pentru a fi înduplecați, cer astfel de suferințe? Nu trebuie să ne mirăm de barbari, a căror religie este pe măsura obiceiurilor; ai noștri însă, care întotdeauna și-au revendicat renumele blândeții și al smereniei, oare nu se dovedesc, prin aceste sacrificii nelegiuite, și mai sălbatici? (5) Trebuie considerați mai degrabă nelegiuiți cei care, deși cultivați prin exercițiul disciplinelor liberale, se dezic de omenie, decât cei care, neșlefuiți, neexperimentați, alunecă ușor spre fapte rele, din necunoașterea celor bune. (6) Pare totuși să fie vechi ritualul acesta al jertfei de oameni, din moment ce Saturn era venerat în Latium prin același gen de sacrificiu; e drept că nu-i era adus ca jertfă pe altar un om, dar era aruncat în Tibru de pe podul Milvius[158]. (7) Varro susține că s-a interpretat astfel în urma răspunsului unui oracol, al cărui ultim vers este: „Trimiteți capetele în Hades, iar tatălui luminile"[159], adică omul. (8) Dar, pentru că este ambiguu, s-a ajuns să se arunce în același timp și torța, și omul. Acest fel de jertfă se spune că a fost interzis de Hercule, când s-a întors din Hispania; ritualul a dăinuit totuși și, în locul oamenilor adevărați, erau aruncate chipuri din papură, după cum arată Ovidius în *Faste*: „Până să vină eroul din Tirint în aceste ținuturi, în fiecare an se săvârșeau jertfe întristătoare, după obiceiul din Leucada. Acela a aruncat în apă manechinele din paie ale cetățenilor: aruncă deci trupuri false, așa cum a făcut Hercule"[160]. (9) Aceste sacrificii le fac Vestalele, după cum spune același poet: „Atunci fecioara obișnuiește să arunce de pe podul de stejar chipurile din papură ale unor bărbați de altădată"[161].

Cât despre pruncii sacrificați aceluiași Saturn din cauza mâniei lui Iupiter, nu am ce spune. (10) Să fi fost atât de barbari, atât de cruzi,

---

[158] Informația este eronată: în Tibru se aruncau de pe podul Sublicius manechine, nu ființe vii.

[159] Macrobius, *Saturnalia*, I, 7, 28.

[160] Ovidius, *Fasti*, V, 629-632.

[161] Ovidius, *Fasti*, V, 621-622.

încât să numească sacrificiu tocmai paricidul, această crimă atroce și blestemată împotriva neamului omenesc, din moment ce ucid suflete fragede și nevinovate, la vârsta cea mai plăcută părinților, fără vreun respect al iubirii, încât întrec în cruzime toate sălbăticiunile care își iubesc totuși puii? (11) O, nebunie de netămăduit! Ce rău mai mare ar putea să le facă acești zei, dacă ar fi mânioși, decât răul pe care îl fac înduplecați fiind, când ei, cerându-le să-și ucidă pruncii, îi pângăresc pe cei care îi cinstesc, îi lovesc în ceea ce au mai drag, lipsindu-i de copii, îi pustiesc de sentimentele omenești? (12) Ce mai rămâne sfânt pentru acești oameni? Sau ce sunt în stare să facă în locurile profane cei care, printre altarele zeilor, comit cele mai mari crime? (13) Pescennius Festus relatează în ale sale *Povestiri felurite* cum „cartaginezii obișnuiau să-i aducă lui Saturn jertfe omenești și, pentru că fuseseră învinși de Agatocle, regele sicilienilor, au considerat că zeul s-a mâniat pe ei; așa că, pentru a împlini ispășirea cu mai multă grijă, i-au jertfit două sute de fii de rang nobil"[162]; (14) „într-atât a reușit religia să sfătuiască la rele, dând naștere adesea la fapte criminale și nelegiuite"[163]. (15) Cui cereau sfat acești oameni total nebuni prin acel sacrificiu? Ei uciseseră o așa mare parte din cetate, cât poate nici Agatocle învingătorul nu o făcuse.

(16) Nu de o mai mică nebunie în raport cu acestea trebuie considerate acele sacrificii publice, unele în cinstea lui Cibele, în timpul cărora bărbații înșiși se lipsesc de organele genitale – sexul fiind amputat, ei nemaifiind nici bărbați, nici femei –, altele în cinstea Virtuții, pe care o numesc Bellona[164], în timpul cărora preoții aduc sacrificii nu sânge străin, ci propriul sânge[165]. (17) Căci, cu umerii sfâșiați, învârtind în mâini câte o sabie scoasă din teacă, aleargă, sunt transportați, dau semne de nebunie. Foarte bine zice Quintilian[166], vorbind în al

[162] Pescennius Festus, *fragmenta*.

[163] Lucretius, *De rerum natura*, I, 101; 83.

[164] De la *bellum* („război"), deci Viteaza, Războinica. Prin urmare, virtutea și aici reprezintă vitejia, puterea în luptă, termen mai puțin arondat sensurilor morale.

[165] Și preoții lui Baal din Vechiul Testament se tăiau cu săbiile și sulițele pentru a-și oferi sângele zeului și a-i atrage astfel atenția (*1 Regi* 18, 28).

[166] Autorul este Pseudo-Quintilian.

său *Fanatic*: „Dacă un zeu îndeamnă la asta, el este nebunul furios”[167]. (18) Oare acestea sunt sacrificii? Nu este mai convenabil să trăiești în felul turmelor, decât să cultivi niște zei atât de nelegiuiți, de păgâni, de sângeroși? (19) De unde au pornit aceste greșeli și desfrânările acestea așa de mari, vom vorbi la locul potrivit[168].

Între timp, să le urmărim și pe celelalte, care sunt în afara crimei, ca să nu părem că le alegem pe cele mai rele din dorința de a le face reproșuri. (20) Isis din Egipt are și ea ritualurile ei, prin care se celebrează fie pierderea, fie regăsirea micuțului fiu. Mai întâi, preoții acesteia, tunși, își lovesc pieptul și se lamentează, așa cum făcuse ea însăși când îl pierduse. Apoi este adus copilul, ca și când ar fi fost găsit, și acea jale se schimbă în veselie. De aceea Lucan spune: „Și niciodată Osiris nu este destul de căutat”[169], pentru că în permanență îl pierd, în permanență îl regăsesc. (21) În ceremonii este redată imaginea situației întâmplate cu adevărat, care – desigur, dacă pricepem ceva – dovedește că zeița a fost o muritoare, aproape lipsită de copii, dacă nu l-ar fi regăsit pe acesta, singurul. Lucru care nu-i scapă acelui poet, în opera căruia Pompei, tânărul, aflând de moartea tatălui, spune: „Voi scoate din mormânt pe Isis, putere divină pentru neamuri, iar pe Osiris cel acoperit cu pânză de in îl voi împrăștia prin popor”[170]. (22) Acesta este Osiris, care în popor se numește Serapis sau Serapides. Se obișnuiește să se schimbe numele morților consacrați, ca nu cumva cineva – gândesc eu – să considere că au fost oameni. (23) Astfel, Romulus, după moarte, a devenit Quirinus; Leda, Nemesis; Circe, Marica; Ino, după ce s-a aruncat în mare, Leucothea sau Mater Matuta; Melicertes, fiul acesteia, Palemon sau Portunus.

(24) Nici ceremoniile în cinstea zeiței Ceres Eleusina nu sunt deosebite. După cum acolo Osiris este căutat cu jale de mama sa, astfel aici Proserpina este răpită pentru o căsătorie vinovată de incest cu

---

[167] Pseudo-Quintilian, *Declamationes, fragmenta.*

[168] Vezi mai jos, începând cu Cartea a II-a.

[169] Ovidius, *Metamorphoses*, IX, 693. Semnalăm din nou confuzia: Osiris nu este fiul lui Isis, ci fratele și soțul zeiței.

[170] Poetul este Lucan (*De bello civili sive Pharsalia*, IX, 158-159); tânărul Pompei este fiul lui Gn. Pompei, care, aflând de moartea tatălui său în Egipt, făgăduiește că răzbunarea lui o vor resimți zeii înșiși.

unchiul din partea tatălui; despre ea se spune că, deoarece Ceres o căutase în Sicilia, după ce pe culmile Etnei aprinsese făclii, cultul ei era celebrat printr-un alai de torțe arzând[171]. (25) În Lampsacos, măgarul este animalul de jertfă pentru Priap; raționamentul acestui sacrificiu este relatat în *Fastele* lui Ovidius. Cum zeii în totalitate se adunaseră să o sărbătorească pe Cibele, pe când își petreceau noaptea în plăceri, sătui de la ospăț, se spune că Vesta, stând întinsă pe pământ, ațipise; Priap, pândindu-i somnul, a uneltit la pudoarea ei; dar aceasta s-a trezit la răgetul neașteptat al unui măgar pe care călărea Silenul și a scăpat de pofta celui care îi întinsese cursa[172]. (26) Din acest motiv, cei din Lampsacos au deprins să-i aducă jertfă lui Priap, în semn de răzbunare, măgarul, pe când la romani, dimpotrivă, măgarul este încununat cu pâini în timpul ceremoniei Vestalelor în onoarea pudorii salvate. (27) Ce este mai rușinos, mai desfrânat decât o Vesta rămasă fecioară mulțumită unui măgar? Dar – se va spune – poetul a plăsmuit legenda. (28) Oare este mai adevărat ceea ce povestesc cei care au scris *Fenomenele*[173], când vorbesc despre cele două stele ale racului, pe care grecii le numesc *măgari*, că ar fi fost măgarii care l-au ajutat pe Liber Tatăl, când acesta nu putea să treacă râul, dintre care unuia i-a dăruit această recompensă, și anume să vorbească cu glas omenesc? Iscându-se între acesta și Priap dispută în legătură cu mărimea rușinosului mădular, Priap, mânios pentru că fusese învins, l-ar fi omorât pe învingător. (29) Acest lucru e cu mult mai aiurea, dar poeților le este permis orice. Nu mă apuc acum să dezvălui dedesubturile unui mister atât de respingător ori să-l desființez pe Priap[174], ca să evităm ridicolul. Toate acestea vor fi fost plăsmuite de poeți, dar era necesar ca să acopere rușini mai mari. (30) Să le căutăm, așadar, deși sunt la vedere. Căci, după cum taurul este sacrificat Lunii, pentru că are coarne asemănătoare, iar „persanul îl împacă pe Hiperion cel încins cu raze

---

[171] *Cf.* Cicero, *In Verrem*, V, 48, 106.

[172] Ovidius, *Fasti*, VI, 319-348.

[173] *Cf.* Germanicus Caesar, *Scholia* (ed. Breysig, Leipzig, 1899, p. 70, 12); Hyginus, *Astronomica*, II, 23.

[174] *Nec Priapum denudo* pare o expresie folosită de un Lactanțiu căruia nu-i displace jocul de cuvinte, *denudare* însemnând și „a desființa", dar și „a dezgoli spre examinare".

printr-un cal, ca să nu-i fie oferită unui zeu iute o victimă înceată"[175], astfel aici, pentru că mărimea organului bărbătesc este peste măsură, nu putea să-i fie hărăzită o victimă mai potrivită unui astfel de monstru decât cea care ar fi putut să-i semene.

(31) La Lindos, o cetate a Rodosului, există niște ceremonii în cinstea lui Hercule, al căror ritual este cu mult diferit de celelalte, ele fiind celebrate nu prin cuvinte de bun augur, cum spun grecii[176], ci prin blesteme, jurăminte de ură, și trece drept ofensă rituală dacă în timpul solemnității, vreunuia, neatent, îi va scăpa un cuvânt bun. (32) Acestei stări de fapt i se aduce următoarea justificare – dacă se mai poate vorbi de așa ceva în situațiile cu totul și cu totul absurde. (33) Hercule, ajungând într-un anume loc, zărind un plugar în timp ce ara, cum era înfometat, i-a cerut acestuia să-i vândă un bou. Bineînțeles că plugarul i-a răspuns că nu e posibil așa ceva, pentru că toată speranța lui ca să-și muncească pământul erau acești doi juncani. (34) Hercule însă, folosindu-se ca de obicei de forță, neprimind unul, i-a luat pe amândoi. Iar acela, nefericitul, cum vedea că boii lui erau sacrificați, a răzbunat nedreptatea prin blesteme, lucru foarte agreat de un om distins și cizelat, precum Hercule. (35) Și, în timp ce pregătea ospățul pentru tovarășii săi sau când devorau juncanii străini, glumind și râzând în hohote, îl auzeau pe acela ocărând amarnic. (36) După ce lui Hercule i s-au oferit cinstiri divine din admirație pentru forța lui, i s-a dedicat și un altar, numit „atelaj de boi", altar pe care erau jertfiți doi boi în jug, precum aceia pe care îi luase plugarului. Pe acesta însuși l-a pus preot și i-a recomandat ca, în celebrarea sacrificiilor, să întrebuințeze aceleași blesteme, pentru că, spunea el, nu se ospătase vreodată într-un mod mai plăcut. (37) Acestea nu țin de cele sfinte, ci de sacrilegiu; ceea ce este considerat aici sfânt, dacă s-ar fi făcut în alte împrejurări, ar fi fost pedepsit cu cea mai mare severitate.

(38) Chiar și ceremonialul lui Iupiter din Creta ce altceva arată decât felul în care a fost sustras el [de sub ochii] tatălui său și cum a fost hrănit? Căprița nimfei Amalteea l-a alăptat din ugerul ei pe prunc. Despre ea astfel vorbește Caesar Germanicus în traducerea operei lui

[175] Ovidius, *Fasti*, I, 385-386.

[176] În limba greacă: εὐφημία.

Aratos[177]: „Se consideră că l-a alăptat pe Iupiter, dacă într-adevăr Iupiter, copil, a supt la ugerul caprei credincioase, care, acum, constelație strălucitoare fiind, dovedește recunoștința aceluia"[178]. (39) Musaeus spunea că pielea acestei căprițe a folosit-o Iupiter drept scut în lupta împotriva Titanilor[179]; de aceea este numit de poeți „purtătorul de scut". Astfel încât, ceea ce s-a făcut pentru tăinuirea copilului este vizibil în forma ceremoniilor. (40) Dar și ceremoniile mamei acestuia conțin aceleași elemente; arată Ovidius în *Faste*: „Vârful Ida răsună în acest timp de zgomote, dând pruncului posibilitatea să plângă fără a fi descoperit. Unii lovesc cu ciomege în scuturi, alții în coifurile goale, primii fiind Cureții, ceilalți Coribanții. Afacerea a fost tăinuită, dar imitarea faptei străvechi dăinuie; însoțitorii zeiței lovesc încă alămuri și tobe răsunătoare. În loc de coifuri, ei bat în chimvale, în loc de scuturi, în darabane. Flautul și acum cântă melodii frigiene precum a cântat odinioară"[180].

(41) Sallustius a respins această părere ca fiind în totalitate plăsmuită de poeți și a vrut să interpreteze inteligent de ce aceia care l-au hrănit pe Iupiter se spune că au fost Cureții; el zice astfel: „Fiind ei cei dintâi care au înțeles taina divinului, oamenii din vechime, obișnuiți să dea amploare la orice, i-au celebrat drept ființele care l-au hrănit pe Iupiter"[181]. (42) Cât a putut să greșească un om învățat, o arată situația însăși. Căci, dacă Iupiter este fruntașul și al zeilor, și al religiilor, dacă înainte de el niciun zeu nu a fost venerat în popor, pentru că încă nu se născuseră cei care să fie venerați, înseamnă că, dimpotrivă, Cureții au fost cei dintâi care nu au înțeles divinitatea, ei nefiind ființe divine, prin ei fiind adusă greșeala și pierdută amintirea adevăratului

[177] Aratos din Soli (cc. 315 - cc. 240 î.Hr.) este poetul grec ce a compus poemele astronomice *Phainomena* și *Diosemeia*, reunite ca părți ale aceleiași opere. Cu o popularitate depășită doar de poemele homerice, tradus în latină de Cicero, Ovidius și Germanicus Caesar, utilizat de Vergilius în *Georgice*, este citat de Sfântul Apostol Pavel, originar ca și el din Cilicia, în discursul către atenieni inclus în *Faptele Apostolilor* 17, 27-28.

[178] Germanicus Caesar, *Aratus*, 165-168.

[179] Musaeus, *fragmenta*, 17.

[180] Ovidius, *Fasti*, IV, 207-214.

[181] Sallustius, *Historiae, fragmenta*, 3, 60.

Dumnezeu. (43) Ar fi trebuit să înțeleagă chiar din tainele ceremoniilor că ei se roagă unor oameni morți.

(44) Sigur că nu pretind să creadă cineva ficțiunile poeților. Cine consideră că aceștia mint să privească cele scrise de pontifii înșiși[182] și să citească literatura care ține de ceremonii; va găsi poate mai multe decât prezentăm noi, din care va înțelege că sunt deșertăciuni, absurdități, născociri, toate câte sunt ținute drept sfinte. (45) Dar, dacă cineva, printr-o înțelegere înțeleaptă, va da la o parte greșeala, cu siguranță va râde de absurditățile unor oameni de-a dreptul nebuni; îi numesc pe aceia care fie că se zbânțuie într-un dans urât, fie că aleargă goi, unși, încununați ori mascați, mânjiți de noroi[183]. (46) Ce să mai spunem despre scuturile deja roase de vechime? Purtându-le, consideră că îi poartă pe umeri chiar pe zei. (47) Astfel, Furius Bibaculus se numără printre exemplele de o aleasă credință[184]: acesta, fiind pretor, chiar dacă lictorii mergeau înaintea lui, purta totuși un scut[185], deși, grație magistraturii sale, se putea dispensa de această armură. (48) Dar acela nu a fost un Furius, ci un *furiosus*[186], de vreme ce a considerat că el onorează pretura cu un astfel de serviciu. Pe bună dreptate exclamă Lucretius, văzând că acestea provin uneori de la oameni deloc nepricepuți ori neșlefuiți: „O spirite nevolnice, inimi oarbe, în ce întunecimi, prin ce primejdii vă petreceți puținul timp ce-l aveți de trăit?"[187] (49) Cine și-ar stăpâni râsul la asemenea batjocură, dintre cei întregi la minte, când ar vedea oameni rătăcitori într-ale spiritului cum fac la modul serios lucruri pe care, dacă cineva le-ar face ca să se distreze, ar părea că este peste măsură de desfrânat, dacă nu tâmpit?

---

[182] Trimitere la cunoscutele culegeri de texte și documente privind evenimentele majore ale Cetății, emise anual de *Pontifex Maximus*, numite în consecință *Annales Pontificum*.

[183] Salienii și lupercii.

[184] *Cf.* Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri IX*, 1, 1, 9.

[185] Scutul sacru (*ancile*) era purtat încă din vechime de salieni, slujitori ai lui Marte și Hercule, în procesiunile lor ritualice însoțite de dansuri și texte incantatorii (*Carmen Saliorum*).

[186] Furios, nebun, scos din minți (în limba latină). Joc de cuvinte eufonic: *non Furius, sed plane furiosus*.

[187] Lucretius, *De rerum natura*, II, 14-16.

Capitolul 22

(1) Autorul și întemeietorul acestor credințe amăgitoare la romani a fost acel rege sabin[188] care a împresurat sufletele întru totul nelucrate și nepricepute cu noile superstiții; ca să facă aceasta cu autoritate, a simulat că el ar ține sfat în timpul nopților cu zeița Egeria. (2) Exista o peșteră foarte întunecată în pădurea aricină, de unde ieșea un pârâu, un izvor veșnic. Aici, îndepărtând orice martor, obișnuia să se ducă, ca să poată să mintă că el transmite poporului aceste ritualuri provenind din profețiile zeiței soții, ritualuri foarte bine primite de zei. (3) Desigur, el a intenționat să imite viclenia lui Minos, care se ascundea în peștera lui Iupiter, și, zăbovind îndelung acolo, aducea legi ca și când ar fi fost transmise de Iupiter, încât îi constrângea pe oameni să se supună nu numai puterii, ci și religiei. (4) Bineînțeles că nici nu i-a fost greu să convingă niște păstori. Astfel a creat pontifii, flaminii[189], augurii, salienii, a desemnat zei pe familii. În felul acesta a îmblânzit sufletele sălbatice ale poporului ce se forma și, de la îndeletnicirile războinice, le-a chemat la preocupări pașnice[190]. (5) Dar, în timp ce pe alții reușea să-i păcălească, pe sine însuși nu a reușit. Căci, după mai mulți ani, pe când erau consuli Cornelius și Baebius, au fost descoperite de niște săpători pe pământul scribului Petilius, la poalele Ianiculului, două lăzi din piatră, dintre care în una era corpul lui Numa, iar în cealaltă, șapte cărți latinești despre dreptul pontifical și tot atâtea cărți grecești care tratau despre cunoașterea înțelepciunii, cărți prin care desființa nu numai religia pe care el însuși o stabilise, ci, în plus, pe toate celelalte. (6) Situația fiind prezentată în senat, s-a decretat ca aceste cărți să fie distruse. Așa că pretorul orașului, Quintus Petilius, le-a ars în adunarea poporului. (7) Lucru necugetat: la ce a folosit că au fost arse, dacă însuși faptul că au fost arse pentru că respingeau religia s-a transmis spre amintire? (8) Atunci, în senat, nu a fost măcar unul singur cu mintea întreagă. Pentru că ar fi putut să distrugă cărțile fără să fie transmis posterității conținutul. Dar ei,

---

[188] Numa Pompilius.

[189] *Flamen* (în limba latină) – „preot deservind un cult, deci un zeu".

[190] *Cf.* Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri IX*, 1, 1, 12.

vrând să arate urmașilor cu câtă credință au apărat religiile, chiar au diminuat autoritatea lor, prin propria lor mărturie.

(9) Și, după cum Pompilius a fost la romani cel care a instituit religiile absurde, astfel înaintea lui în Latium a fost Faunus, care a stabilit cumplitele jertfe pentru străbunul Saturn, l-a cinstit ca pe un zeu pe tatăl său Picus, iar pe sora sa Fenta Fauna, soție deopotrivă, a sanctificat-o; despre aceasta, Gavius Bassus ne transmite că „s-a numit Fatua pentru că obișnuia să prezică femeilor destinul, așa cum proceda Faunus cu bărbații"[191]. (10) Iar Varro scrie că „a fost de o așa cinste, încât, cât a trăit, niciun bărbat nu a văzut-o în afară de soțul ei și nici numele nu i s-a auzit[192]. (11) De aceea femeile îi aduc ofrande în taină și o numesc Zeița cea bună"[193]. Și Sextus Clodius, în acea carte pe care a scris-o în grecește, spune că „a fost soția lui Faunus. Și, pentru că bea pe ascuns câte o oală de vin, contrar obiceiului și unei morale alese, a fost bătută de bărbat cu vergi de mirt până a omorât-o. Apoi, pentru că își regreta fapta și nu putea suporta dorul de ea, i-a acordat cinstire divină; de aceea, în timpul ceremoniei i se aducea, sub voal, o amforă plină cu vin"[194]. (12) Faunus a lăsat totuși urmașilor nu puține erori, de care, cei care sunt cu judecată, își dau seama. (13) Lucilius, spre exemplu, își bate joc de prostia celor care cred că statuile sunt zei; iată versurile: „Tremură de frica Lamiilor înspăimântătoare pe care le-au inventat oameni precum Faunus ori Numa Pompilius; pe de altă parte, își pun speranța numai în ele. Precum copiii cred că toate statuile de bronz trăiesc și că sunt oameni, astfel și aceștia le consideră adevărate pe toate cele plăsmuite, fiind convinși că statuile de bronz au inimă. Imaginații[195] ale pictorilor, nimic adevărat, toate fiind ficțiune"[196]. (14) Poetul a comparat oamenii fără minte cu pruncii, dar eu spun că

---

[191] Gavius Bassus, *fragmenta.*

[192] *Cf.* Arnobius, *Adversus nationes*, 5, 18.

[193] Varro, *fragmenta.*

[194] Sextus Clodius, *fragmenta.*

[195] *Pergula* înseamnă, literal, „anexă a casei", o ieșitură unde creau și își depozitau pictorii sau sculptorii creațiile, un soi de atelier improvizat. Legenda spune că celebrul artist grec Apelles stătea ascuns acolo pentru a auzi părerile trecătorilor despre operele sale.

[196] Lucilius, *Saturae*, XV, *fragmenta*, 2.

sunt cu mult mai neajutorați. Pentru că, în timp ce pentru copii statuile sunt oameni adevărați[197], pentru aceștia sunt zei. Pe aceia vârsta fragedă îi face să gândească astfel, pe aceștia, prostia. În plus, aceia în scurt timp vor înceta să se păcălească, pe când nerozia acestora rezistă și se dezvoltă[198].

(15) Orfeu cel dintâi a introdus în Grecia cultul lui Liber Tatăl și cel dintâi l-a celebrat, în muntele Beoției, foarte aproape de Teba, unde s-a născut Liber. Acesta, deoarece în mod frecvent răsuna de cântul chitarei, a fost numit Citheron. (16) Ceremonialul mai este încă numit *Orfica*; în timpul lui, Orfeu însuși a fost sfâșiat și rupt în bucăți. El a trăit aproximativ pe vremea lui Faunus. (17) Ar ezita însă cineva să spună care a fost mai vârstnic, fiindcă Latinus și Priam au domnit în același timp, de asemenea părinții lor, Faunus și Laomedon; în timpul domniei acestuia din urmă, Orfeu a ajuns cu argonauții pe țărmul troian.

(18) Să pornim apoi să aflăm care a fost cel dintâi autor al cinstirii zeilor. (19) Didymus, în cartea *Exegeză pindarică*, spune că „cel dintâi Melisseus, regele cretanilor, a adus sacrificii zeilor și a introdus rituri noi și procesiunile sacre; acesta avea două fiice, Amalteea și Melissa, care-l hrăniseră pe Iupiter, copil fiind, cu lapte de capră și cu miere"[199]; (20) de aici s-a născut acea poveste prezentă la poeți că albinele au zburat și au umplut gura copilului cu miere. Mai spune că Melissa a fost desemnată de tatăl său drept cea dintâi preoteasă a lui Mater Magna, de aceea și astăzi încă preoții acestei zeițe sunt numiți *melissae*[200]. (21) În *Istoria sacră* se arată că „însuși Iupiter, după ce a pus stăpânire pe situație, ajunsese la o așa sumeție, încât își ridicase temple în multe locuri"[201]. (22) Cum cutreiera pământurile, când ajungea într-un ținut, îi aduna pe cei care conduceau și pe fruntașii mulțimilor prin drepturile ce-i erau conferite ca oaspete și prin prietenie și, când se despărțea de fiecare, poruncea să i se ridice un templu în numele ospitalității, ca

[197] *Cf.* Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, 11, 2, 27.

[198] O glumă, în fond, devenită, într-un context grav, ludic subțire.

[199] Didymus, *Fragmenta quae supersunt omnia*, ed. M. Schmidt, Teubner, Leipzig, 1854, p. 220.

[200] În limba greacă: μέλι, -ιτος („miere"), μέλισσα („albină").

[201] Ennius, *Euhemerus, fragmenta*, 10.

și când ar fi fost vorba de păstrarea amintirii tratatului de prietenie. (23) Astfel s-au întemeiat templele lui Iupiter Ataburius ori Labriandius; căci Ataburius și Labriandius au fost gazdele lui și ajutoarele în luptă; de asemenea, lui Iupiter Laprius, lui Iupiter Molion și lui Iupiter Casius li s-au ridicat temple în același fel. Lucrul acesta l-a gândit cu foarte mare dibăcie, ca lui să-i revină, pe de o parte, cinstirea divină, pe de altă parte, gazdele sale să dobândească nume legate pe vecie de religie. (24) Se bucurau aceia și se supuneau cu plăcere puterii lui, prin care își cinsteau propriul nume, onorându-l prin rituri anuale și sărbători. (25) Ceva asemănător a făcut Eneas în Sicilia, când a pus orașului numele gazdei, Aceste, așa încât, după aceea, Aceste să-l îngrijească, să-l mărească și să-l împodobească cu bucurie și cu plăcere[202]. (26) În acest fel Iupiter a răspândit practica cultului său pe tot pământul și a oferit celorlalți un exemplu de imitat.

(27) Așa încât, fie că obișnuința cinstirii zeilor a pornit de la Melisseus, după cum ne-a transmis Didymus, fie de la însuși Iupiter, după Euhemerus, înseamnă că este datat limpede când zeii au început să fie adorați. (28) Într-adevăr, Melisseus a fost cu mult mai în vârstă, el îngrijindu-se de nepotul său Iupiter. De aceea este posibil ca el să fi introdus cinstirea zeilor fie mai înainte, fie atunci când Iupiter era doar un copil, și anume cinstirea lui Ops, mama pruncului, a bunicii Tellus, care a fost soția lui Uranus, și a tatălui Saturn, el însuși, prin acest exemplu, învățându-l pe Iupiter să se orienteze spre o trufie extremă, încât să cuteze obținerea onorurilor divine.

Capitolul 23

(1) Acum că am înțeles originea deșartelor superstiții, rămâne să apreciem chiar timpul în care au trăit cei a căror amintire este cultivată. (2) Teofil, în cartea scrisă pentru Autolycus *Despre epoci*, spune că, „în istoria sa, Thallus afirmă că Belus[203], pe care-l cinstesc babilonienii și asirienii, a fost înaintea războiului troian cu trei sute douăzeci și doi de

[202] *Cf.* VERGILIUS, *Aeneis*, V, 718.

[203] Forma mai uzuală este cea de „Baal".

ani, că Belus a fost contemporan cu Saturn, ei crescând împreună"[204]. (3) Lucru întru totul adevărat, putând fi acceptat prin demers rațional. Căci Agamemnon, care a purtat războiul cu Troia, a fost stră-strănepotul lui Iupiter, iar Ahile și Aiax, strănepoți, descendent de același grad fiindu-i și Ulise, Priam apoi într-un lung șir de urmași...[205]. Unii autori spun însă că Dardanos și Iasios au fost fiii lui Corithos, nu ai lui Iupiter. Și nici dacă ar fi fost astfel, lui Iupiter nu i-ar fi fost permis să se folosească de Ganimede, strănepotul său, într-un amuzament lipsit de rușine. (4) Dacă vom împărți anii cuveniți părinților acelora pe care i-am numit mai sus, numărul se va potrivi. De la căderea Troiei s-au strâns 1470 de ani. (5) Din acest calcul al timpului, este clar că Saturn s-a născut nu mai departe de acum 1800 de ani, el care a fost sămânța tuturor zeilor. Prin urmare, să nu se mai mândrească ei cu vechimea ceremoniilor lor, de vreme ce și originea și planurile și epocile lor sunt cunoscute.

(6) Mai rămân și altele care au o foarte mare greutate în dovedirea falsității religiilor, dar am decis deja să pun capăt Cărții întâi, ca să nu fie depășită măsura. (7) Iar acelea trebuie dezvoltate din plin, încât, după ce vor fi respinse toate câte par să stea în calea adevărului, oamenii care rătăcesc nesigur din cauza neștiinței celor bune să fie îndrumați spre adevărata credință. (8) Însă primul pas în înțelepciune este să înțelegi cele false; al doilea, să le cunoști pe cele adevărate[206]. (9) Așadar, acela căruia prima Carte a *Instituțiilor* noastre, în care am divulgat cele false, îi va fi fost de folos va fi chemat către cunoașterea adevărului, desfătarea cea mai dragă pentru om. Și va fi deja demn de înțelepciunea învățăturii celeste acela care, de bunăvoie și pregătit, se va îndrepta spre cunoașterea și a celorlalte.

---

[204] Teofil al Antiohiei, *Ad Autolycum*, III, 29. Calculele episcopului și scriitorului creștin din a doua jumătate a secolului al II-lea vizează discreditarea religiei politeiste: lipsit fiind de *antiquitas*, de unde își va lua politeismul indispensabila *auctoritas*?

[205] Lacună în text.

[206] Profesiune de credință sintetică a apologetului latin și pregătire a desfășurărilor ulterioare în vederea edificării depline a cititorilor.

CARTEA A DOUA

ORIGINEA GREȘELII

Capitolul 1

(1) Deși în prima Carte arătasem că religiile zeilor sunt mincinoase, pentru că aceștia au fost muritori și, sfârșindu-și zilele, au cedat – din necesitate supraomenească – morții, cinstirile lor felurite, deosebite între ele, fiind acceptate pe suprafața pământului prin consens unanim, dintr-o convingere rău inspirată, totuși, ca să nu rămână vreo îndoială, Cartea aceasta, a doua, va lămuri izvorul însuși și va explica toate cauzele rătăcirilor; amăgiți, oamenii i-au luat inițial drept zei, ca apoi, dintr-o convingere înrădăcinată, să persiste în credințele alese în modul cel mai nefericit.

(2) Mă bucur ca, după ce au fost respinse acele enormități, după ce minciuna nerușinată a fost dezvăluită, să fac afirmații despre măreția unică a lui Dumnezeu, presupunând că este o îndatorire mai utilă și mai importantă să întorci oameni de pe căi greșite, să-i aduci la o împăcare de sine, ca nu cumva – așa cum se mai întâmplă cu filozofii – să ajungă să se disprețuiască sau să se considere nevolnici și de prisos, fără valoare și, în general, născuți degeaba pe pământ, părere care pe mulți îi împinge către vicii.

(3) Fiindcă, socotind că noi nu suntem în grija vreunei puteri divine și că după moarte nimic nu se alege de pe urma noastră, astfel de oameni se abandonează poftelor și, apreciind că le este permis, alunecă în plăceri absorbite cu nesaț. Prin aceasta ajung, fără să-și dea seama, în lațul morții. (4) Ei nu știu însă care este rațiunea de a fi a omului; dacă ar vrea să se țină de ea, mai întâi și-ar cunoaște Stăpânul,

ar căuta virtutea și dreptatea, nu și-ar dărui sufletul plăsmuirilor pământești, nu s-ar lăsa ademeniți de plăcerile ucigătoare ale poftelor, în sfârșit, s-ar considera ei înșiși de preț, înțelegând că omul este mai mult decât pare a fi. Forța și starea aceasta nu pot fi dobândite decât acceptând cultul Părintelui adevărat și renunțând la strâmbătate.

(5) Într-adevăr, gândind adesea – așa cum se întâmplă – la lucrurile de căpetenie, mă minunez că măreția Unicului Dumnezeu, Care le stăpânește și le dirijează pe toate, ajunge într-atât să fie uitată, încât tocmai ea, singura care ar trebui cinstită, mai curând devine singura neglijată, iar oamenii înșiși sunt împinși spre așa orbire, încât zei morți, pământești, îngropați în pământ, sunt preferați unui Dumnezeu viu, Creatorul pământului însuși.

(6) Chiar și această impietate ar putea fi trecută cu vederea dacă eroarea ar proveni din necunoașterea numelui lui Dumnezeu. Dar, când vedem cum tocmai cei ce venerează zeii adesea mărturisesc și predică un Dumnezeu suprem, ce iertare a impietății mai pot spera cei care nu recunosc tocmai cultul Celui care n-ar fi permis să fie ignorat de către om? (7) Pentru că, și atunci când jură și când doresc ceva și când aduc mulțumire, nu îl invocă pe Iupiter sau liota de zei, ci pe Dumnezeu; într-atât adevărul însuși irupe din inimi fără voie, natura însăși constrângându-i să-l accepte. (8) Lucru care nu se întâmplă în situații favorabile. Căci foarte adesea Dumnezeu dispare din amintirea oamenilor, când, folosindu-se de binefacerile Lui, s-ar cuveni să Îi acorde cinstire pentru bunătatea divină. (9) Dar, dacă sunt apăsați de vreun mare necaz, atunci își amintesc de Dumnezeu; spre exemplu: dacă plutește teama de război, dacă se întinde forța ucigătoare a bolii, dacă o secetă îndelungată nu mai permite ca roadele să crească, dacă o furtună cumplită sau o grindină se prăvălesc asupra omului, el dă fuga la Dumnezeu, de la Dumnezeu cere ajutor, pe Dumnezeu Îl imploră să-i vină în ajutor. (10) Dacă pe mare este cineva izbit de un vânt sălbatic, pe Dumnezeu Îl invocă; dacă întâmpină cineva o violență, spre Dumnezeu se îndreaptă; dacă vreunul, constrâns de o mare lipsă, își obține hrana cerșind, prin rugăciuni Îl ia martor pe Dumnezeu, în numele Lui divin și unic caută să obțină milostivire. (11) Își amintesc, prin urmare, de Dumnezeu doar la nevoie; când teama a dispărut, când primejdiile nu mai amenință, atunci aleargă veseli la templele

zeilor, le aduc daruri, le fac sacrificii, îi împodobesc cu cununi[1], (12) în timp ce lui Dumnezeu, pe Care L-au implorat chiar în starea de necesitate, nici măcar un cuvânt de mulțumire nu-I aduc. Astfel, din prosperitate se naște belșugul, iar din belșug, viciile toate și lipsa de credință față de Dumnezeu[2].

(13) Oare din ce altă cauză s-ar întâmpla lucrul acesta, decât că există o putere nelegiuită, întotdeauna potrivnică adevărului, care se bucură de greșelile omenești, a cărei unică și permanentă misiune este să răspândească întuneric, să întunece mințile oamenilor, ca să nu mai vadă lumina, să nu mai privească spre cer, să nu-și slujească nici măcar propriul corp conform naturii sale? (14) Din moment ce restul viețuitoarelor, aplecate de trup, privesc spre pământ, pentru că nu au primit rațiune și înțelepciune, iar nouă ne-a dat Dumnezeu Creatorul ținută dreaptă, privire înaltă, este limpede că aceste religii politeiste nu țin de rațiunea umană, fiindcă supun o ființă cerească la venerarea celor pământești[3]. (15) Într-adevăr, Acel Părinte al nostru, unic, când a plăsmuit omul – ființă inteligentă și capabilă de rațiune –, l-a înălțat, ridicându-l de la pământ spre contemplarea Creatorului său. Lucru pe care foarte bine l-a subliniat Ovidius, talentatul poet: „Și, în timp ce celelalte viețuitoare, într-o poziție înclinată, privesc spre pământ, omului i-a dăruit chip sublim, i-a poruncit să privească cerul și să-și înalțe către stele privirile semețe"[4]. (16) Tocmai de aceea grecii i-au spus omului ἄνθρωπος, deoarece privește în sus[5]. Oamenii se reneagă pe ei înșiși, renunță chiar la numele de om atunci când nu privesc în sus, ci în jos; excluzând cazul în care faptul că suntem drepți ar fi apreciat ca un atribut gratuit al omului[6]. (17) Dumnezeu a vrut

---

[1] Un obicei comun la popoarele păgâne era încununarea statuilor de zeități cu flori împletite.

[2] Lactanțiu, în paragrafele 7-12, vizează argumentul „suflet creștin de la natură", *anima naturaliter christiana* (Tertulian, *Apologeticum*, 1, 3-6).

[3] Avem aici unul dintre argumentele favorite ale lui Lactanțiu. Vezi și întregul său tratat *De opificio Dei*; *cf.* Cicero, *De natura deorum*, II, 56, 140; *De legibus*, I, 9, 26; Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, I, 1; Minucius Felix, *Octavius*, XVII, 2; Sfântul Ciprian de Cartagina, *Ad Demetrianum*, 16.

[4] Ovidius, *Metamorphoses*, I, 84-86.

[5] Etimologia propusă de Lactanțiu: ἄνω – ἀθρεῖν, „a privi în sus", este eronată.

[6] *Cf.* Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, 11, 1, 5.

ca noi să privim spre cer în mod negreșit, și nu în zadar. Pentru că și păsările, și aproape toate viețuitoarele fără de grai văd cerul; nouă însă ne-a fost dat să privim cerul încordați și în așteptare, ca acolo să căutăm credința și să-L contemplăm pe Dumnezeu – al Cărui sălaș este cerul – cu sufletul, pentru că nu vom putea cu privirea. Lucrul acesta nu i se va întâmpla niciodată celui ce venerează arama ori piatra, întru totul pământești. (18) E total greșit ca, în timp ce natura corpului este dreaptă, deși trupul este trecător, sufletul, care este veșnic, să fie aplecat spre pământ, când chipul și statura nu semnifică altceva, în afară de faptul că omul trebuie să privească spre ceea ce îl îndeamnă chipul său și că sufletul trebuie să-i fie tot atât de drept pe cât îi este și trupul, să-l ia ca model pe acesta din urmă, pe care trebuie să-l domine. (19) Oamenii însă, uitând de numele ce-l poartă și de rațiunea existenței lor, își coboară ochii de la cer, și-i înfig în pământ și se tem de operele ieșite din mâinile lor[7], ca și când un lucru ar putea să fie mai mare decât creatorul acelui lucru.

Capitolul 2

(1) Ce aberant sună să plăsmuiești tu însuți ceva de care să ajungi să te temi! Cum să te temi de ceea ce ai plăsmuit? „Nu de obiectele în sine" – este replica lor – „ne temem, ci de cei a căror imagine o redau și al căror nume îl consacră". Adică vă temeți pentru că socotiți că aceștia sunt în cer; nici nu se poate altfel, din moment ce sunt zei. (2) Atunci de ce nu vă înălțați privirile spre cer, de ce nu celebrați sacrificii invocând numele acestora sub cerul liber? De ce să priviți la pereți, lemne, pietre mai curând decât acolo unde considerați că se află ei? La ce bun temple[8], altare, statui, care sunt monumentele ce amintesc fie de cei morți, fie de cei absenți? (3) Explicația

[7] Statuile zeilor, spre exemplu. Extrapolând spre epoca modernă, teama, parcă și mai mare, se îndreaptă spre alte produse ale minții și mâinilor omenești, cele plasate sub semnul inteligenței artificiale.

[8] Templele (*templa*) evocate aici desemnează, pentru Lactanțiu, locurile folosite de păgâni pentru sacrificii și ritualuri, spre deosebire de *ecclesiae*, lăcașurile de închinare ale creștinilor pentru Dumnezeul lor.

plăsmuitelor similitudini, invenție a oamenilor, tocmai aceasta este: să rămână amintirea celor care au fost fie răpiți de moarte dintre oameni, fie despărțiți cumva de ei.

(4) În al căror nume să-i considerăm zei? În numele celor morți? Ar mai exista om într-atât de fără minte încât să-i cinstească pe zei? Nici în numele absenților nu sunt de venerat: nici nu ar vedea ceea ce facem, nici nu ar auzi ceea ce îi rugăm. (5) Iar dacă zeii nu pot fi absenți, ei care, pentru că sunt divini, se află în orice parte a lumii, le văd și le aud pe toate, atunci sunt de prisos statuile pentru cei prezenți pretutindeni, când este suficient să-i chemi cu rugi pe nume, ei auzind. (6) Dar poate nu sunt prezenți decât în preajma imaginilor lor. În situația aceasta, este ceea ce gândește omul de rând: sufletele celor morți rătăcesc primprejurul mormintelor și rămășițelor lor pământești. (7) Totuși, când acel zeu este prezent, deja nu mai este nevoie de simulacrul lui. Întreb acum: dacă cineva ar tot privi imaginea unui om aflat undeva, departe, consolându-se în absența aceluia, oare același mai poate fi considerat sănătos dacă, respectivul revenind și fiind prezent, el ar continua în contemplarea imaginii mai degrabă decât să se bucure de prezența însăși a individului respectiv? Exclus! (8) Considerăm că imaginea omului este necesară atunci când el este absent, dar va deveni de prisos dacă el este de față; imaginea lui Dumnezeu însă, a Cărui putere, al Cărui spirit, răspândite pretutindeni, nu pot fi absente vreodată, este prin urmare absolut întotdeauna de prisos.

(9) Dar ei se tem ca nu cumva religia lor să fie apreciată drept nefolositoare și deșartă dacă cei care se roagă nu văd nimic în fața ochilor. De aceea ridică statui, care, fiind imagini ale celor dispăruți, sunt asemănătoare acestora: sunt lipsite de orice simțire[9]. (10) Statuia lui Dumnezeu cel Viu se cuvine să fie însă pentru eternitate vie și sensibilă. Pentru că, dacă numele provine de la *asemănare*, cine ar putea aprecia aceste *simulacre* asemănătoare lui Dumnezeu, ele care nici nu

[9] Parcă spre a se pune la adăpost de o posibilă violență (ὕβρις), grecii, iubitori și creatori de artă, obișnuiau să-și mai ia peste picior propria măiestrie, statuile frumoase, spre exemplu, dar fără minte. Inventarul critic fiind preluat de creștini, înțelegem că ne aflăm în prezența unui loc comun specific literaturii profane și creștine deopotrivă.

simt, nici nu sunt mișcate de ceva[10]? Așa că simulacrul lui Dumnezeu nu este acela pe care degetele omului îl construiesc din piatră, bronz sau din altceva, ci omul însuși, fiindcă el și simte, este și impresionat, având multe și mari atribuții.

(11) Nu înțeleg oamenii fără pic de minte că, dacă simulacrele ar fi înzestrate cu capacitatea de a simți și de a se lăsa impresionate, dimpotrivă, ele l-ar adora pe cel care le-a șlefuit, deoarece, dacă n-ar fi fost omul care să le dea o formă, ar fi rămas piatră necizelată și colțuroasă, materie informă și neprelucrată[11]. (12) Prin urmare, omul trebuie considerat un părinte al acelora, din moment ce de mâna lui au fost create, datorită lui au prins să aibă un chip, o înfățișare frumoasă. (13) De aceea este mai de valoare cel care le-a realizat decât cele realizate. Cu toate acestea, pe autor nimeni nu-l cinstește, nimeni nu-l respectă; se tem oamenii însă de cele pe care le-a făcut, ca și când ar fi mai importantă creația decât creatorul. (14) Are dreptate Seneca, în cărțile sale de morală, să spună: „Ei cinstesc statuile zeilor, la ele se roagă în genunchi, pe ele le imploră, în fața lor stau jos ori în picioare cât e ziua de mare, lor le aduc ofrande[12], le sacrifică animale drept jertfă; și, în timp ce le admiră în delir, uită nepermis de cei care le-au făcut. (15) Ce este mai paradoxal decât să-l disprețuiești pe cel ce a sculptat statuia, să nu-i accepți tovărășia celui care i-a făcut pe zei, iar statuia să o venerezi?"[13]

Ce forță, ce putere pot avea ei, când însuși autorul lor este lipsit de așa ceva? Nu a reușit sculptorul să confere statuilor nici măcar ceea ce avea el: vederea, auzul, glăsuirea, simțirea. (16) Este cineva atât de lipsit de judecată, încât să considere că poate exista vreo

[10] Din nou explicație etimologică: *simulacrum*, de la *similis* („asemănător").

[11] Trimitere omologică discretă la mitul sculptorului Pygmalion și al operei sale din piatră, Galateea, care, odată însuflețită, a răspuns la dragostea înflăcărată a creatorului său. Varianta clasică a mitului este narată de poetul Ovidius în cartea a zecea din *Metamorfoze*, ea inspirând capodopere din toate artele, semnate de Goethe, Shakespeare, Donizetti, Rodin, George Bernard Shaw, Edward Burne-Jones, Goya, Borges, Nichita Stănescu.

[12] Literal: *stipem iaciunt*, adică „aruncă un bănuț", cu aluzie la monedele imprimate ce au dat numele soldei soldaților, *stipendium*.

[13] Seneca, *Fragmenta*, 120.

putere în statuia unui zeu, statuie în care nu există decât umbra omului? Dar nimeni nu se gândește la acestea, oamenii fiind hrăniți cu convingeri deșarte, mințile lor fiind îmbibate până la refuz cu licoarea prostiei. (17) Se ajunge acolo încât cei care simt se roagă la cele fără de simțire; cei care au rațiune, la cele iraționale; cei vii, la cele lipsite de viață; cei născuți din cer, la cele pământești. (18) Nu-ți rămâne decât să declami acel vers din Persius, parcă plasat pe o înălțime, de unde să-l poată auzi toți: „O suflete încovoiate spre pământ și deșarte întru cele cerești!"[14]

Cerul mai curând trebuie privit, la contemplarea căruia vă îndeamnă acel Creator al vostru, Dumnezeu! (19) El v-a înzestrat cu privire înaltă, iar voi v-ați plecat spre pământ; voi, frunțile semețe, înălțate cu trupul deodată spre Părintele lor, le coborâți spre cele de jos, ca și când v-ar cuprinde rușinea că nu v-ați născut patrupezi[15]. (20) Nu este permis ca o ființă celestă să fie pe potriva celor pământești, celor încovoiate spre lut. De ce vă lipsiți de binefacerile celeste și vă aruncați de bunăvoie la pământ? Voi vă rostogoliți umili la pământ și căutați în jos ceea ce ar trebui să căutați în ceruri. (21) Căci aceste plăsmuiri desfătătoare, dar ieșite din mâini omenești, alcătuite dintr-un material oarecare, ce sunt altceva decât pământul din care s-au născut? (22) De ce vă supuneți celor umile? De ce vă turnați țărână în cap? Când vă prosternați, umilindu-vă, voi înșivă vă afundați spre zeii infernului, vă condamnați la moarte, pentru că nimic nu este mai de jos, mai umil decât pământul, dacă nu moartea și zeii subpământeni.

(23) Dacă ați vrea să scăpați de acestea, ați înfrunta pământul supus picioarelor voastre, cu statura sănătoasă a corpului, pe care l-ați primit drept, ca să puteți să vă orientați ochii și mintea spre Cel care v-a creat. (24) Dar a disprețui pământul, a-l călca în picioare înseamnă să nu te închini la statui, pentru că sunt făcute din pământ, înseamnă să nu dorești bogății, să disprețuiești plăcerile corpului, pentru că însuși corpul, de a cărui găzduire ne bucurăm, este pământ. Cultivați ceea ce este viu ca să fiți vii; este firesc să moară acela care-și încredințează sufletul celor morți.

---

[14] Persius, *Saturae*, II, 61.

[15] *Cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Ad Demetrianum*, 16.

Capitolul 3

(1) Ce folosește poporului de rând și oamenilor simpli acest fel de a discuta, de vreme ce vedem că bărbați cunoscători, luminați, deși înțeleg inconsistența religiilor, continuă să cultive ceea ce condamnă din nu știu ce rea deprindere? Cicero – spre exemplu – înțelegea că sunt false cele adorate de oameni. (2) După ce afirmase multe care vizau desființarea religiilor, spune totuși că „acestea nu trebuie discutate în popor, ca nu cumva o astfel de prezentare să secătuiască credințele acceptate în mod public"[16]. (3) Ce să faci cu unul ca acesta, care, deși își dă seama că greșește, el însuși se aruncă spre pietrele statuilor, ca tot poporul să greșească, și, ca toți să fie orbi, el însuși își scoate ochii? Unul ca acesta – care nici din partea altora nu merită recunoștință, pentru că îi lasă să greșească, nici chiar din partea sa, pentru că se supune greșelilor străine, nefolosindu-se de binele înțelepciunii sale ca să împlinească în faptă ceea ce a perceput cu mintea, ci, în cunoștință de cauză, își vâră piciorul în laț, laolaltă cu ceilalți, pe care s-ar fi cuvenit să-i elibereze, el fiind mai înțelept – este captiv el însuși.

(4) Da, Cicero, dacă ai cât de cât virtute, străduiește-te să-ți luminezi poporul! Este o situație demnă, în care să-ți investești toate puterile elocvenței tale. Nici gând că ți-ar lipsi forța oratorică, din moment ce pricini nefondate le-ai susținut din plin și cu tărie. (5) Mai curând însă cred că te temi de închisoarea lui Socrate și de aceea nu ai curajul să iei sub patronajul tău adevărul. Dar, ca înțelept, ar fi trebuit să disprețuiești moartea; și ar fi fost cu mult mai frumos să mori mai degrabă din motive binecuvântate, și nu din cele blestemate[17]. Căci nu puteau *Filipicele* să-ți aducă mai multă laudă decât ți-ar fi procurat împrăștierea rătăcirii neamului omenesc și readucerea minții omenești la starea de sănătate prin efortul tău oratoric. (6) Să dăm totuși crezare fricii, deși un înțelept nu ar trebui să o cunoască. De ce însă te complaci tu însuți în aceeași rătăcire? Pentru că eu văd cum

[16] Cicero, *De natura deorum, fragmenta*, 1.

[17] Moartea lui Cicero a fost comandată de Marcus Antonius, ca pedeapsă pentru atacurile oratorului împotriva sa în cuvântările numite *Filipice*, pe care Cicero le-a compus după modelul *Filipicelor* lui Demostene.

cinstești cele de pe pământ, făcute de mâna omului. Și, deși înțelegi că sunt deșertăciuni, totuși faci ceea ce fac cei pe care-i numești proștii proștilor. (7) La ce folosește că ai văzut adevărul, pe care nu intenționezi nici să-l aperi, nici să-l urmezi?

Dar greșesc de bunăvoie chiar și cei care știu că greșesc; cu atât mai mult vulgul neștiutor, care se bucură de alaiul inutil și le privește pe toate cu suflet de copil, este desfătat de fleacuri, se lasă prins de frumusețea statuilor și nici nu e capabil să cântărească fiecare lucru, ca să înțeleagă că nimic nu trebuie venerat din ceea ce se vede cu ochi omenesc, fiindcă în mod inevitabil este muritor. (8) Nu e de mirare că nu-L văd pe Dumnezeu, din moment ce ei nu văd nici omul pe care cred că-l văd. Căci ceea ce le cade sub privire nu este omul, ci carcasa omului. Calitatea și figura lui nu sunt determinate de trăsăturile recipientului care-l conține, ci din fapte și deprinderi sunt înțelese. (9) Cei care venerează statuile sunt corpuri lipsite de calitatea de om, pentru că ei s-au consacrat celor trupești și nu văd altceva mai mult cu mintea în afară de corp, deși misiunea sufletului este să distingă cu mai multă finețe ceea ce privirea trupească nu poate să întrevadă.

(10) Pe astfel de oameni, filozoful și deopotrivă vestitul poet Lucretius îi acuză sever, găsindu-i ființe umile, aservite pământului, care se prosternă, împotriva regulilor naturale, spre venerarea celor pământești. El spune: „Ei, umilindu-și sufletele, le inspiră teama de zei și, înjosindu-le, le apasă spre pământ"[18]. Când el spune acestea, simte altceva, și anume că nimic nu trebuie cinstit, pentru că zeii nu se îngrijesc de cele umane. (11) Într-adevăr, în alt loc mărturisește că religiile și cultul zeilor constituie o îndeletnicire fără rost: „Pietatea nu înseamnă să umbli adesea în haine cernite, să te întorci către o piatră, să stai aproape de orice altar, să te apleci prosternându-te la pământ, să-ți întinzi mâinile spre templele zeilor ori să stropești cu sângele animalelor altarele sfinte și să înșiri rugăciuni după rugăciuni"[19]. Acestea, desigur, dacă sunt zadarnice, nu trebuie ca sufletele superioare, înalte, să fie îndepărtate, trântite la pământ; trebuie meditat numai la cele cerești, în rest la nimic altceva.

---

[18] LUCRETIUS, *De rerum natura*, VI, 52-53.

[19] LUCRETIUS, *De rerum natura*, V, 1198-1202.

(12) Prin urmare, falsele religii au fost combătute de oameni înțelepți; își dădeau seama că sunt false, dar nu a fost prezentat adevărul, ei neștiind cum și unde este. (13) Așa că ei s-au manifestat ca și când n-ar fi existat nimic adevărat, fiindcă adevărul adevărat nu au reușit să-l descopere și, în acest fel, au căzut într-o greșeală cu mult mai mare în comparație cu cei care stăpâneau un neadevăr. (14) Căci acești oameni care cultivă cele trecătoare, deși, prin faptul că așază cele cerești în rândul celor coruptibile și pământești, sunt considerați fără judecată, au totuși ceva gândire și pot obține chiar iertarea; fiind cât de cât în posesia înțelepciunii, ei au date despre îndatoririle de suflet ale omului și chiar le stăpânesc, dacă nu în fapt, ca intenție cel puțin, din moment ce singura – sau cea mai mare – deosebire dintre om și cele negrăitoare este religia[20].

(15) Aceștia însă, cu cât au fost mai înțelepți, ei înțelegând greșeala falsei religii, cu atât au ajuns mai fără minte. Și aceasta pentru că nu au considerat că există un adevăr adevărat. (16) Așa că, fiind mai la îndemână să judeci pe altul decât pe tine însuți, ei au văzut prăpastia altora, dar nu au zărit ce era în fața propriilor picioare. (17) Și la unii, și la alții găsești și multă prostie, dar și o boare de înțelepciune, că nu știi exact pe care să-i numești mai curând fără minte, pe cei care acceptă o falsă credință, sau pe cei care nu au niciuna.

(18) Dar, după cum am mai spus, celor necunoscători li se poate acorda crezare, precum și celor care declară că ei nu sunt înțelepți; nu același lucru se întâmplă cu cei care, declarându-se înțelepți, dovedesc mai curând prostie. (19) Și nu sunt atât de nedrept, încât să consider că ar fi trebuit, în chip divin, prin ei înșiși să descopere adevărul, lucru de-a dreptul imposibil, mărturisesc eu însumi; dar le pretind să arate ceea ce au reușit prin judecata lor. (20) Ei ar proceda mai înțelept dacă ar înțelege că există o religie adevărată și, după ce au fost combătute cele false, ar face cunoscut limpede că tocmai adevărata religie nu este deținută de oameni. Poate că îi frământă faptul că, dacă ar exista o religie adevărată, ea s-ar evidenția, și-ar cere drepturile și nu ar îngădui

[20] Afirmând că este mai aproape de adevăr cel ce crede și într-o piatră decât cel care, deși în posesia adevărului, nu crede în el, Lactanțiu dovedește o gândire apropiată valorilor moderne ale spiritualității (Søren Kierkegaard).

să existe o alta. (21) Dar ei nu pot să vadă în niciun chip de ce, sau de cine, sau în ce mod adevărata religie este călcată în picioare: fiind un dar ceresc, ea ține de taina divină; dacă nu se învață, nimeni nu poate să o afle printr-un pact oarecare.

(22) Concluzia aceasta este: nepricepuții, necunoscătorii țin drept adevărate falsele religii, deoarece nici nu o cunosc pe cea adevărată, nici nu o pricep pe cea falsă; înțelepții însă, pentru că nu cunosc adevărata religie, fie rămân consecvenți celor pe care le înțeleg că sunt false, ca să pară că stăpânesc ceva, fie nu practică niciun cult, ferindu-se să nu cadă într-o greșeală, când greșeala cea mare aceasta este: sub figura omului să imiți felul de a fi al animalelor. (23) A înțelege falsul ține de înțelepciune, dar de cea omenească; dincolo de această treaptă omul nu poate să înainteze, și de aceea mulți filozofi au desființat religiile, după cum am arătat. A cunoaște adevărul ține de înțelepciunea divină. Omul nu va reuși să ajungă însă la cunoașterea aceasta prin el însuși, dacă nu va primi învățătura de la Dumnezeu. (24) Așa că filozofii au ajuns la un *summum* al înțelepciunii omenești: ei au înțeles ceea ce nu există, dar nu au reușit să afirme ceea ce există. Este cunoscută aserțiunea lui Cicero: „O, dacă aș putea să le aflu pe cele adevărate tot atât de ușor precum le dovedesc pe cele false!"[21] (25) Cum misiunea aceasta depășește puterile omenești, îmi asum responsabilitatea, ca unul căruia Dumnezeu i-a încredințat cunoașterea adevărului[22]. Lămuririi acestuia îi vor reveni ultimele patru Cărți; acum însă vom continua să divulgăm cele false.

Capitolul 4

(1) Ce măreții pot avea reprezentările, când ele există, ori nu, după puterile bietului om? De aceea, la Horatius, Priap spune: „Odinioară

[21] Cicero, *De natura deorum*, I, 32, 91.

[22] Lactanțiu consideră că, pentru acela care deține taina adevăratei credințe, problema înălțării „edificiului", deci a *Divinelor instituții*, este rezolvată. El nici nu bănuia regretul lui Ieronim, inspirat – probabil – din Cicero (a se vedea paragraful anterior) ori de un loc comun: „O, dacă ar fi putut [Lactanțiu] să le afirme și pe ale noastre pe cât de ușor le-a desființat pe cele străine!" (Fericitul Ieronim, *Epistole*, 58, 10).

eram trunchi de smochin, lemn obișnuit, dar un meseriaș, neștiind oare să facă din mine un scaun ori un Priap, a ales în final să fiu zeu. De atunci sunt zeu, înfricoșând teribil hoții și păsările"[23]. (2) Cine n-ar fi sigur cu un astfel de paznic? [Cine n-ar crede] că hoții sunt așa de proști, încât să se teamă de mădularul lui Priap, când păsările, despre care se consideră că sunt alungate de frica unui cosor ori a organelor sexuale, se așază, își fac cuib, își fac chiar nevoile pe statuile lucrate de un meșter, asemănătoare întocmai oamenilor? (3) Dar Flaccus, scriitor satiric, a luat în râs naivitatea omenească: cei care fac așa ceva gândesc că ei fac un lucru serios. (4) În sfârșit, iată-l și pe cel mai mare dintre poeți, om cu multă judecată în alte privințe, cum se pierde, în această unică privință nu ca poet, ci precum o femeie bătrână, când, în acele cărți foarte elaborate, dă acest sfat: „Priap din Lampsacos[24], apărătorul de păsări și hoți, să vegheze cu cosorul lui din lemn de salcie"[25]. (5) Ei adoră cele muritoare, sau cele făcute de muritori, deși sunt fragile și pot fi distruse de foc ori pot dispărea. Atunci când, pradă timpului, acoperământul se deteriorează, începe degradarea lor; pot pieri, de asemenea, înghițite de un incendiu, devenind cenușă; de multe ori, când nu sunt ajutate de mărime sau paza nu este sigură, ajung pradă hoților.

(6) Prin urmare, nu este o prostie să te temi de cele pentru care ruina, focul ori furul constituie motive de teamă? Ce înseamnă ușurința aceasta să speri ajutor de la cele ce nu și-l pot oferi lor înșeși? Ce înseamnă anomalia să soliciți apărare celor care, supuse chiar ele violențelor, rămân nerăzbunate dacă nu intervin cei care le cultivă[26]?

(7) Unde mai e adevărul? El e acolo unde nicio silnicie nu poate atinge religia, unde nu este ceva ce ar putea fi vătămat, unde sacrilegiul e cu neputință. Ceea ce se oferă însă ochilor, mâinilor, pentru că este stricăcios din fire, e străin de atributul nemuririi.

(8) În zadar oamenii îi cinstesc și îi împodobesc pe zei cu aur, fildeș, pietre prețioase, de parcă din acestea ar putea să-și procure plăcere.

---

[23] Horatius, *Saturae*, I, 8, 1-4.

[24] Orașul Lampsacos, unde Priap era cinstit în mod aparte, se găsea în zona Hellespontului (strâmtoarea Dardanele din Turcia de azi), de aceea epitetul curent al zeității în texte era *Hellespontiacus*.

[25] Vergilius, *Georgice*, IV, 110-111.

[26] *Cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Ad Demetrianum*, 14.

(9) Ce folosesc darurile de preț pentru cei care nu simt nimic sau pentru cei plecați din viață? În același fel așază în pământ trupurile celor morți, unse cu mirodenii și îmbrăcate cu veșminte prețioase, precum îi cinstesc pe zei, care nici devenirea lor nu au simțit-o, nici când sunt venerați nu-și dau seama, consacrarea neoferindu-le și sensibilitate.

(10) Nu-i era pe plac lui Persius că erau aduse în temple vase de aur; i se părea un gest de prisos pentru o religie, un instrument nu al sfințeniei, ci al lăcomiei. (11) Divinității pe care-o cinstești cu adevărat este suficient să-i acorzi drept daruri „dreptul uman în armonie cu cel divin din sufletul tău, reculegerea în taină a gândului, inima formată într-o dărnicie a frumuseții"[27]. Ales și înțelept a simțit poetul. (12) Dar explicația următoare este de tot râsul: „Aurul din temple este ceea ce sunt păpușile dăruite lui Venus de tânără fată"[28]. Să zicem că le-a neglijat pe acestea din cauza micimii lor. (13) El nu vedea că statuile și imaginile zeilor ieșite din mâna lui Policlet[29], a lui Eufranor[30] ori Fidias[31], din aur și fildeș, nu sunt decât niște mari păpuși dăruite templelor, dar nu de copile, al căror joc poate fi înțeles, ci de oameni în toată firea. (14) De aceea Seneca râde de prostia celor în vârstă. „Nu suntem copii" – spune el – „de două ori, cum se zice în popor, ci în permanență. Deosebirea este că noi ne jucăm cu lucruri importante"[32]. (15) Așa că ei dăruiesc acestor păpuși de joacă, împodobite și de mari dimensiuni, mirodenii, tămâie, parfumuri, le jertfesc animale bine hrănite, grase, chiar dacă, deși au gură, nu se pot servi de dinți, având doar chip, le oferă mantale, îmbrăcăminte de preț, deși nu au nevoie să se acopere, aur și argint le dăruiesc; pe toate acestea nu le mai au nici cei care le primesc, nici cei care le-au dăruit. (16) Nu pe

---

[27] Persius, *Saturae*, II, 74-75.

[28] Persius, *Saturae*, II, 69-70. Dăruite în preajma căsătoriilor, gestul simboliza trecerea la un nou fel de viață.

[29] Sculptor de secol V î.Hr., originar din Argos, discipol reputat al lui Ageladas din Argos și contemporan mai tânăr al ilustrului Fidias.

[30] Sculptor și pictor important, care a activat la Atena în secolul al IV-lea î.Hr.

[31] Cel mai însemnat sculptor atenian din epoca lui Pericle (495-429 î.Hr.), creatorul faimoasei statui *Athena Promachos* (aprox. 9 metri înălțime) de pe Acropolă, precum și al altor statui uriașe de bronz.

[32] Seneca, *Fragmenta*, 121.

nedrept Dionysios, tiranul Siciliei, după victorie – cucerise Grecia – a disprețuit, a jefuit, și-a bătut joc de astfel de zei, faptele sale nelegiuite fiind însoțite și de glume! (17) Căci, după ce lui Iupiter Olimpianul îi luase haina de aur, a poruncit să-i pună una de lână, spunând că vara aurul este greu, iar iarna răcoros, pe când lâna este potrivită pentru orice anotimp. (18) Tot el, smulgându-i barba lui Esculap, spunea că este nepotrivit și nedrept ca, în timp ce Apollo, tatăl acestuia, era fără barbă, lejer, fiul înaintea tatălui să pară bărbat. (19) La fel lua cupe, ofrande, figurine, care se aflau în mâinile întinse ale statuilor, spunând că el le primește, nu le fură: este un lucru prostesc și ingrat să nu vrei să primești de la cei care îți oferă din proprie inițiativă, de la zeii la care oamenii se roagă pentru astfel de bunuri.

(20) Toate astea regele le-a făcut fără să fie pedepsit, fiindcă era rege și mai era și învingător; ba chiar a urmat și obișnuitul noroc: a trăit până la bătrânețe și a lăsat domnia moștenire fiului său[33]. În situația de față, cum oamenii nu puteau să răzbune sacrilegiul, ar fi trebuit ca zeii înșiși să-și fie propriii răzbunători.

(21) Dacă un om de rând ar fi comis așa ceva, ar fi avut parte pe loc de vergi, foc, instrumente de tortură, punere pe cruce și de tot ceea ce își pot imagina cei mâniați și furioși. (22) Deși, în timp ce îi pedepsesc pe cei prinși săvârșind sacrilegiul, se dezic ei înșiși de puterea zeilor lor. De ce nu lasă în seama zeilor misiunea răzbunării, dacă, într-adevăr, consideră că aceștia pot să o facă? (23) Ei socotesc că s-a întâmplat ca jefuitorii celor sacre să fie prinși datorită puterii acestor zei și devin aspri nu de mânie, ci de teamă ca nu cumva, dacă nu vor răzbuna nedreptatea adusă zeilor, pedeapsa să se îndrepte asupra lor. Este o incredibilă lipsă de judecată să crezi că zeii vor putea să-ți facă rău ție, din cauza unor fărădelegi pe care le-au avut de îndurat din partea altora, zei care nu au fost în stare, prin propria putere, să aducă vreo vătămare pângăritorilor și jecmănitorilor înșiși. (24) Se va spune că adesea chiar ei au fost cei care s-au răzbunat pe răufăcători. Poate că totul a fost din întâmplare, și nu întotdeauna, ceea ce voi arăta mai jos[34]. (25) Acum mă întreb de ce zeii nu au răzbunat nelegiuirile așa de multe și mari ale

[33] *Cf.* Cicero, *De natura deorum*, III, 34, 83.

[34] Cartea a II-a, cap. 7.

lui Dionysios, care și-a bătut joc de ei nu în ascuns, ci pe față. De ce nu l-au alungat pe acest periculos nelegiuit de la temple, de la ceremonii, de la chipurile lor? De ce, după ce au fost sustrase cele sfinte, a mai navigat în liniște? A mărturisit el însuși, în glumă, așa cum obișnuia: (26) „Vedeți" – le spunea însoțitorilor săi, care se temeau de naufragiu – „ce mare favorabilă acordă zeii nemuritori înșiși autorilor de sacrilegii?"[35] Acesta aflase probabil de la Platon că zeii nu înseamnă nimic[36].

(27) Ce să spunem despre Gaius Verres, pe care Tullius, acuzatorul lui, îl compară cu același Dionysios ori cu Falaris[37] și cu toți tiranii? Nu a jefuit el toată Sicilia, nu a furat statuile zeilor, podoabele templelor? (28) Este de prisos să urmărim toate aceste cazuri în parte; e suficient să amintim doar unul, în care acuzatorul, cu toate puterile elocvenței sale, cu toată silința vocii și a trupului, a depus plângere pentru templele lui Ceres de la Catane și Henna[38]. Atât de mare era religiozitatea față de templul din Catane, încât bărbaților le era interzis să pătrundă în locurile ascunse ale templului; iar templul din Henna avea așa vechime, încât toate cronicile spun că zeița a descoperit pentru prima oară roadele în pământul Hennei și că fiica ei, fecioară, a fost răpită din același loc[39]. (29) Apoi, în timpul Gracchilor[40], când erau tulburări în stat, răzvrătiri și lucruri de necrezut, pentru că s-a aflat din poeziile sibiline[41] că străvechea Ceres trebuie îmbunată, au fost trimiși soli la Henna[42]. (30) Așadar, această Ceres, cea mai venerată, pe care bărbaților nu le era permis să o vadă nici pentru a i se închina, dar și cea mai veche, pe care Senatul și poporul roman o împăcaseră cu sacrificii și daruri, a fost furată de hoți nepedepsiți, sclavi trimiși de Gaius Verres, chiar din

---

[35] *Cf.* Cicero, *De natura deorum*, I, 12, 30; 13, 34.

[36] Lactanțiu îl vede pe Platon drept un susținător al monoteismului.

[37] Tiran din Sicilia (Agrigentum, sec. VII-VI î.Hr.). Se spune că își ardea adversarii de vii în pântecele unui taur de bronz ori de fier.

[38] Orașe în Sicilia. Cicero, *In Verrem*, IV, 45, 48-51.

[39] Răpirea Proserpinei (Persefona), fiica lui Ceres, de către Pluto (Hades), zeul infernului, era un loc comun în mitologia antică greco-romană.

[40] Tiberius și Gaius Gracchus, lideri ai mișcării pentru reformă agrară la Roma, au fost asasinați în 133, respectiv 121 î.Hr.

[41] *Cf.* Cartea I, cap. 6-7.

[42] *Cf.* Cicero, *In Verrem*, V, 49, 108; Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, I, 1, 1.

locurile tăinuite și străvechi ale templului. (31) Cicero însuși, pe când afirma că el a fost rugat de sicilieni să susțină cauza provinciei, s-a folosit de aceste cuvinte: „Ei nu mai au nici măcar zei la care să se refugieze: statuile lor, pline de sfințenie, au fost furate de Gaius Verres din templele cele mai venerate"[43]. Ca și când Verres, dacă le sustrăsese din orașe și din temple, chiar din cer le-ar fi sustras. (32) De unde se vede că zeii nimic nu au în ei mai mult decât materialul din care sunt alcătuiți.

(33) Pe bună dreptate sicilienii au dat fuga la tine, Marcus Tullius, la omul care ești, pentru că timp de trei ani s-au convins că zeii nu au nicio putere! Ar fi fost prea naivi dacă, pentru pedepsirea fărădelegilor, ar fi alergat la zeii care nu fuseseră în stare să se mânie pe Gaius Verres nici pentru nedreptățile ce le suferiseră ei înșiși. (34) Și totuși Verres, din cauza faptelor sale, a fost condamnat. Dar nu prin răzbunarea zeilor, ci prin sârguința lui Cicero, datorită căruia apărătorii lui Verres au fost anihilați, iar creditul lui respins. (35) Pentru Verres, acea condamnare a fost mai curând o iertare: după cum lui Dionysios, care transporta pe mare prăzile divine, zeii nemuritori i-au dat vânt favorabil, așa și lui Verres – se pare – i-au acordat liniștea deplină, ca să se poată bucura în tihnă de sacrilegiile sale. (36) Astfel mai târziu, în zarva războaielor civile, el a fost la adăpost de orice pericol ori teamă sub pretextul condamnării, auzind doar de gravele nenorociri, de jalnicele pieiri ale altora; încât, cel care părea să fi căzut, în timp ce toți ceilalți rămăseseră în picioare, tocmai el însuși rămăsese în picioare, ceilalți prăbușindu-se. Până când, sătul de bogățiile dobândite prin sacrilegiu, dar și de viață, sfârșit de bătrânețe, l-a prins proscripția triumvirilor[44], aceeași care l-a lovit și pe Cicero, răzbunătorul măreției ultragiate a zeilor. (37) Ba chiar a fost fericit în sine însuși că a aflat, înaintea propriei morți, de sfârșitul plin de cruzime al acuzatorului său; de bună seamă, zeii se îngrijiseră ca autorul de sacrilegii, jefuitorul acela de lucruri sfinte, să nu moară mai înainte de a fi obținut consolarea răzbunării[45].

---

[43] Cicero, *Divinatio in Q. Caecilium*, I, 3.

[44] Marcus Antonius, Octavianus și Lepidus, care formează al doilea triumvirat în 43 î.Hr.

[45] Sursa lui Lactanțiu pare a fi Plinius cel Bătrân (*Naturalis historia*, 34, 6). Seneca Retorul (*Suasoriae*, 6, 3) ne încredințează că oratorul i-ar fi supraviețuit lui Verres

Capitolul 5

(1) Așadar, cu cât este mai drept ca, renunțând la cele fără sens și deșarte, să ne îndreptăm privirea acolo unde există scaunul, locuința lui Dumnezeu cel adevărat, Care ține pământul într-un echilibru stabil, Care a împodobit cerul cu stele sclipitoare, Care a aprins pentru om soarele cu lumina lui strălucitoare, unică, dovadă a măreției Sale neobișnuite, a înconjurat mările de uscat, a învățat fluviile să curgă printr-o alunecare continuă! „A poruncit câmpiilor să se aștearnă, văilor să coboare, pădurilor să se acopere de frunze, munților stâncoși să se înalțe."[46] (2) Toate acestea nu le-a făcut Iupiter, care s-a născut acum 1700 de ani, ci „acel creator al lucrurilor, izvor al unei lumi mai bune"[47], care se cheamă Dumnezeu, al Cărui început, pentru că nu poate fi înțeles, nu trebuie nici căutat. (3) Este de ajuns pentru om, spre împlinirea înțelepciunii sale desăvârșite, dacă înțelege că Dumnezeu există. Forța și esența acestei înțelegeri constau în a cinsti și a aduce onoruri Părintelui comun al neamului omenesc, Ziditorul minunatelor realități.

(4) Unii, inimi slabe, surde, adoră ca pe niște zei lucruri făcute, lipsite de simțire. (5) Ei, deși admiră lucrarea lui Dumnezeu: cerul cu luminile lui felurite, pământul cu munți și câmpii, marea cu fluviile ei, lacurile, izvoarele, încremeniți de uimire și uitând de Creatorul Însuși pe Care nu puteau să-L vadă, au început să venereze opera Acestuia, să o cultive, dar nu au reușit vreodată să înțeleagă cu cât este mai mare și mai de admirat Cel ce le-a creat pe toate din nimic. (6) Și, cum văd că acestea care ascultă de legile divine slujesc intereselor și folosințelor omului dintr-o permanentă necesitate, consideră că ele sunt totuși zei; nerecunoscători față de binefacerile divine, plasează înaintea lui Dumnezeu, Tatăl preaiertător, opera Sa.

(7) Dar ce este de mirare dacă fac această greșeală barbarii ori necunoscătorii, când și filozofii de învățătură stoică sunt de aceeași

---

(*cf.* LACTANCE, *Institutions divines*, Livre II, introduction, texte critique, traduction et notes par Pierre Monat, în col. *Sources Chrétiennes*, vol. 337, Les Éditions du Cerf, Paris, 1987, p. 69, n. 2).

[46] OVIDIUS, *Metamorphoses*, I, 43-44.

[47] OVIDIUS, *Metamorphoses*, I, 79.

părere, încât consideră că trebuie incluse în numărul zeilor toate câte se rotesc pe cer? Într-adevăr, stoicul Lucilius astfel vorbește în opera lui Cicero: (8) „Eu unul nu pot concepe această constanță a stelelor, această potrivire atât de perfectă, în atât de variate mișcări, în veșnicia timpului, fără o minte, o judecată, un sfat. Deși ne dăm seama ce sunt constelațiile, nu putem să nu le plasăm în numărul zeilor"[48]. (9) De asemenea, puțin mai sus zice: „Prin urmare, mișcarea astrelor se face de la sine. Cel care vede acestea, dar spune totuși că zeii nu există, face un lucru deopotrivă prostesc și nelegiuit"[49].

(10) Noi spunem însă în mod constant că zeii nu există și vă găsim pe voi, filozofii, nu numai necunoscători și nelegiuiți, ba chiar orbi, fără minte, nebuni, pentru că voi ați depășit în deșertăciune ignoranța neștiutorilor, căci aceia consideră zei soarele și luna, voi chiar și stelele! (11) Dezvăluiți-ne, așadar, misterul stelelor, ca să le ridicăm altare, temple, fiecăreia în parte, ca să știm prin ce ritual, în ce zi să o cinstim pe fiecare, prin ce nume, prin ce rugăciuni să le invocăm! Dacă nu cumva ar trebui să cinstim la grămadă, fără nicio deosebire, zei nenumărați și mărunți.

(12) Ce să mai vorbim de acest argument din care ei deduc că astrele toate sunt zei, argument care vizează mai curând contrariul? Dacă ei împărtășesc părerea că sunt zei pentru că au traiectorii sigure și raționale, greșesc. De aici se înțelege însă că nu sunt zei, fiindcă nu le este permis să iasă din traiectoria stabilită. (13) Dacă ar fi zei, s-ar deplasa când aici, când acolo, pretutindeni, fără vreo constrângere, precum viețuitoarele pe pământ, a căror voință fiind liberă, colindă pe unde le place, unde le poartă gândul, acolo ajung. (14) Așa că mișcarea astrelor nu este voluntară, ci din necesitate, pentru că se supun unor legi și unor îndatoriri prestabilite. (15) Dar, când se discută despre cursul stelelor, despre care se deduce din însăși potrivirea traseelor, a duratelor, că nu este întâmplător, se consideră că este unul voluntar, ca și când astrele nu ar putea să se miște așa de regulat, de ordonat, decât dacă ar exista o gândire conștientă de misiunea ei. (16) Cât de inaccesibil este adevărul pentru necunoscători și cât de accesibil pentru

[48] Cicero, *De natura deorum*, II, 21, 54.
[49] Cicero, *De natura deorum*, II, 16, 44.

cunoscători! „Dacă mișcările astrelor" – spune el – „nu sunt întâmplătoare, nu rămâne decât că sunt voluntare"[50]. Dimpotrivă, pentru că este clar că nu sunt întâmplătoare, nu sunt deci nici voluntare. (17) Cum pot să-și păstreze constanța în parcurgerea traseelor? Desigur, Dumnezeu, Creatorul universului, astfel le-a dispus, le-a alcătuit, încât să se deplaseze pe spații cerești pentru a îndeplini, într-o divină și admirabilă rațiune, varietatea schimbărilor de timp.

(18) Arhimede din Sicilia[51] a reușit printr-o sferă de bronz să alcătuiască imaginea, figura lumii: în așa fel a plasat soarele și luna, ca să se ajungă la mișcările inegale, asemănătoare modelelor cerești, precum succesiunea zilelor, spre exemplu, și să explice nu numai răsăritul și apusul soarelui, sau împlinirea ori știrbirea lunii, dar și traiectoriile neregulate ale stelelor rătăcitoare ori călătoare, universul rotindu-se. Dumnezeu oare nu poate să pună la cale și să reușească ceea ce istețimea omului a reușit să redea prin imitație? (19) Oare filozoful stoic, dacă ar fi văzut chipurile astrelor pictate și plăsmuite pe acea sferă de bronz, ar fi spus că acelea sunt puse în mișcare printr-o decizie proprie, și nu mai curând prin ingeniozitatea Creatorului? Există, așadar, în stele o rațiune capabilă să dirijeze mișcările, dar este rațiunea lui Dumnezeu, Care pe toate le-a făcut și le dirijează, nu a astrelor care se mișcă.

(20) Dacă Dumnezeu ar vrea să oprească soarele, ar fi o zi continuă. Sau, dacă astrele nu s-ar roti, cine se îndoiește că ar fi noapte veșnică? (21) Dar, ca să existe succesiunea zi - noapte, rațiunea divină a vrut ca astrele să se învârtească, să existe schimbările reciproce lumină - întuneric, corespunzătoare alternării timpului de muncă ori de odihnă, de frig ori de căldură, forța specifică fiecărui anotimp să ducă la ivirea și la coacerea roadelor. (22) Această inteligență a puterii divine în desăvârșirea drumului astrelor, filozofii nu au înțeles-o și, de aceea, au considerat că astrele sunt viețuitoare, ca și când ar înainta pe picioare, cu de la sine putere, și nu prin rațiune divină. (23) Cine nu înțelege

[50] Cicero, *De natura deorum*, II, 16, 44.

[51] Arhimede (287-212 î.Hr.), faimos învățat al lumii antice, originar din Siracuza, pe atunci colonie grecească, pentru apărarea căreia de asediul romanilor a inventat ingenioase tehnici și mecanisme. Descoperirile sale se înscriu în numeroase domenii științifice: matematică, fizică, astronomie, inginerie, filozofie.

de ce Dumnezeu a inventat toate acestea? Ca nu cumva, dispărând lumina soarelui, o noapte prea întunecată, cu umbre negre, înspăimântătoare, să înrăutățească și să dăuneze situației viețuitoarelor. Așa că a dăruit cerul într-o admirabilă varietate, umbrele nopții îmblânzindu-le cu mici, dar multe lumini.

(24) Cu cât este mai înțelept Naso în comparație cu aceia care se consideră preocupați de înțelepciune, din moment ce și-a dat seama că luminile acelea au fost create pentru a izgoni spaima întunericului! El a încheiat cartea care cuprinde pe scurt *Fenomenele* cu aceste trei versuri: „Forme fără de număr Dumnezeu a răspândit pe cer, împrăștiind întunecatele umbre și poruncindu-le să ofere nopții răcoroase lumină blândă"[52]. (25) Dacă stelele nu pot fi zei, nici soarele și luna nu pot, pentru că se deosebesc de lumina astrelor nu prin rostul lor, ci prin mărime. Iar dacă acestea nu sunt zei, nici cerul, care le conține pe toate, nu este. (26) Tot astfel pământul pe care călcăm, îl muncim, îl cultivăm pentru hrană, nici el nu e zeu, nici câmpiile, nici munții nu vor fi zei. Dacă acestea nu sunt, așadar nici pământul în totalitatea lui nu poate fi zeu. (27) De asemenea, apa care servește viețuitoarelor pentru băut sau spălat, nici ea nu e zeu, nici izvoarele din care provine apa; dacă izvoarele nu sunt, nu sunt nici fluviile care se strâng din izvoare; dacă fluviile nu sunt zei, atunci nici marea care se alimentează din fluvii nu poate fi considerată astfel. (28) Iar dacă nici cerul, nici pământul, nici marea, care sunt părți ale universului, nu pot fi zei, atunci nici universul, pe care filozofii stoici se străduiesc să-l facă însuflețit și înțelept, nu este zeu.

Atât de nestatornici au fost în această privință, că nimic nu au afirmat care să nu fi fost răstălmăcit de ei înșiși. (29) Astfel, ei argumentează că nu poate să fie lipsit de simțire ceea ce naște elemente sensibile; lumea însă îl naște pe om, care este înzestrat cu simțire; prin urmare, ea însăși este sensibilă; (30) de asemenea, nu poate fi lipsit de simțire întregul din care o parte are simțire: în consecință, pentru că omul este sensibil, și universul, din care omul este o parte, are simțire. (31) Premisele majore sunt corecte: este cu simțire ceea ce se naște din sensibil și are simțire ceea ce se întregește printr-o parte sensibilă;

[52] Ovidius, *Phaenomena, fragmenta*, 25-28.

dar sunt false premisele minore în urma cărora se concluzionează, pentru că lumea nu naște omul, iar omul nu este parte a lumii. Căci omul a fost făcut de la început de Dumnezeu, Care a făcut și lumea, și nu este o parte a lumii precum un membru al corpului. (32) Dovadă este că lumea poate exista fără om, precum există un oraș sau o casă. Dar, după cum o casă este locuința unui singur om, iar orașul a unui singur popor, astfel și lumea este domiciliul întregului neam omenesc; și una este elementul de locuit, alta cel care locuiește.

(33) Aceia însă, preocupați să confirme ceea ce rezultase printr-un fals, și anume că lumea este sensibilă și putere divină, nu au văzut consecința argumentării lor. (34) Pentru că, dacă omul este parte a lumii și lumea este sensibilă, pentru că omul simte, atunci, fiind omul muritor, este necesar să fie muritoare și lumea; și nu numai muritoare, ci supusă bolilor și suferințelor. (35) Pe de altă parte, dacă lumea este Dumnezeu, părțile ei fiind nepieritoare, omul însuși este Dumnezeu, fiind parte – după cum spun ei – a lumii. Iar dacă este omul, atunci sunt și animalele de tracțiune, și turmele, și tot felul de fiare, de păsări, de pești, deoarece și ele simt în același fel, fiind părți ale lumii. (36) Nu e întru totul de neadmis, fiindcă și egiptenii le cinstesc ca pe niște zei. Dar se ajunge acolo încât și broaștele, țânțarii și furnicile vor fi socotiți zei, de vreme ce și ele sunt cu simțire și sunt parte a lumii acesteia. Prin urmare, întotdeauna argumentele provenite dintr-o judecată falsă au un sfârșit stupid, absurd.

(37) De ce spun ei că lumea a fost construită precum o casă comună pentru zei și pentru oameni? Lumea nu este nici zeu, nici însuflețită, din moment ce a fost construită: ceea ce este însuflețit nu se construiește, ci se naște, iar dacă se construiește este ca o casă, ca o corabie. Există, așadar, un Dumnezeu creator al lumii; va fi, pe de o parte, lumea care a fost făcută, pe de altă parte, El, Cel care a făcut lumea.

(38) Cât de inadmisibil, de absurd pentru ei să afirme că focurile cerești și celelalte elemente ale lumii sunt zei, când spun că lumea însăși este zeu! Cum se poate, din pletora atâtor zei, să se ajungă la unul singur? (39) Dacă astrele sunt zei, lumea nu va fi zeu, ci domiciliul zeilor. Însă, dacă lumea este zeu, atunci toate câte se află în ea nu sunt zei, ci membre ale zeilor, care nu pot primi numele de „zeu" fiecare în parte.

(40) Nu va spune cineva, în mod corect, că membrele unui singur om sunt mai mulți oameni. Și totuși – se va replica – comparația nu merge și pentru ființe, și pentru lume. Căci în ființă, pentru că este înzestrată cu simțire, chiar membrele au simțire; afară de cazul în care, rupte de corp, o vor pierde. (41) Atunci, cui i se aseamănă lumea? Fără îndoială, arată ei înșiși când mărturisesc că lumea a fost creată pentru oameni și pentru zei precum o casă comună. Dacă a fost proiectată drept casă, lumea nu este zeu, nici ea însăși, nici elementele ei, care sunt părți din ea, fiindcă nici casa nu poate să aibă un drept de stăpânire asupra ei, și nici elementele din care ea este compusă. (42) Ei nu numai prin forța adevărului, dar chiar prin cuvintele lor sunt reduși la tăcere. Căci, după cum o casă făcută pentru a fi locuită nu simte nimic prin ea însăși și este la dispoziția stăpânului care a făcut-o ori o îngrijește, astfel și lumea, nesimțind nimic de la sine, servește Celui care a făcut-o, lui Dumnezeu, Care pentru folosul Său a făcut-o.

Capitolul 6

(1) Necunoscătorii greșesc din două motive: în primul rând, ei pun elementele, operă a lui Dumnezeu, înaintea lui Dumnezeu; apoi, venerează figurile acestor elemente percepute sub chip omenesc. (2) Ei plăsmuiesc imaginile soarelui, lunii sub formă umană; la fel și pe acelea ale focului, pământului, mării, pe care le numesc Vulcan, Vesta, Neptun, și astfel nu aduc jertfe elementelor în mod direct. Așa de mare este dorința de imagini a oamenilor, încât sunt mai apreciate reprezentările decât cele reprezentate; motivul: se lasă încântați de aur, pietre prețioase, fildeș. (3) Frumusețea și strălucirea lor atinge ochii; o religie fără sclipirea acestora nu este luată în considerare. Așa că, sub pretextul zeităților, se cultivă lăcomia și dorința. Ei presupun că zeii îndrăgesc ceea ce poftesc ei înșiși, lucruri pentru care se comit zilnic jafuri, omucideri, tâlhării, fiind subjugate prin război neamuri, orașe, pe toată suprafața pământului. (4) Ei consacră cele obținute din prăzi de război ori jafuri zeilor, care trebuie să fie tare nevolnici ori lipsiți de virtute dacă sunt stăpâniți de astfel de dorințe. (5) De ce atunci să-i considerăm cerești, dacă doresc cele pământești? De ce

fericiți, când ei au trebuință de ceva? De ce necorupți, dacă în plăcerile lor intră și ceea ce caută dorința omului, nu fără a fi pe bună dreptate condamnată?

(6) Ei vin deci la templele zeilor nu atât dintr-o nevoie de divin: cum poate exista așa ceva în niște lucruri prost plămădite, supuse stricăciunii? Vin pentru a sorbi din ochi aurul, pentru a privi strălucirea marmurei șlefuite ori a fildeșului, vin ca să se delecteze contemplând cu nesaț îmbrăcămintea în culori, împodobită cu pietre prețioase, cupele bătute-n mărgăritare scânteietoare. Cu cât templele vor fi mai gătite, mai frumoase, cu atât mai multă măreție se consideră că au zeii; până în punctul în care religia lor nu reprezintă nimic altceva, decât ceea ce admiră dorința omenească.

(7) Acestea sunt religiile pe care ei, moștenindu-le de la strămoși, se încăpățânează să le păstreze și să le apere cu foarte mare stăruință, fără a le judeca felul de a fi. Au încredere că sunt adevărate și că au fost verificate, pentru că au fost transmise de cei vechi; așa de mare este autoritatea vechimii, încât a le cerceta se consideră o crimă. Așa că ea se bucură de creditul acordat cunoașterii adevărului. (8) Astfel spune – în opera lui Cicero – Cotta lui Lucilius: „Știi, Balbus, ce gândește Cotta, ce gândește pontiful! Fă-mă acum să înțeleg ce simți tu însuți; căci de la un filozof ca tine se cade să aflu eu rațiunea religiei, fiindcă strămoșilor noștri le acord crezare, în lipsa oricărei rațiuni primite de la ei"[53]. (9) Dacă într-adevăr crezi, de ce mai cauți rațiunea faptului de a crede, care te poate face să nu mai crezi? Dacă socotești că trebuie căutată rațiunea, atunci nu crezi. Căci de aceea cauți, ca să urmezi ceea ce ai găsit[54]. (10) Iată că rațiunea te învață că religiile zeilor nu sunt adevărate. Ce vei face? Îi vei urma pe strămoși mai curând decât rațiunea, care nu ți-a fost insinuată de cineva, ci a fost descoperită și aleasă de tine însuți, după ce ai smuls din rădăcini toate religiile? (11) Dacă preferi rațiunea, va trebui să te desparți de tot ceea ce a fost sădit de autoritatea strămoșilor, pentru

[53] Cicero, *De natura deorum*, III, 2, 6.

[54] Despre o cugetare pascaliană de tipul: „Nu te-aș fi căutat de nu te-aș fi găsit", exegeza constată că sună întru totul augustinian. Iată că se regăsește și la Lactanțiu, apologetul creștin afirmându-se, de acum, nu numai ca un bun cunoscător, ci și ca un gânditor profund al Scrierilor sfinte.

că doar ceea ce îți recomandă rațiunea este corect. Dar, dacă pietatea te îndeamnă să-i urmezi pe străbuni, mărturisești implicit că și ei au fost fără minte, fiindcă s-au dedicat unor religii gândite împotriva rațiunii, iar tu neputincios, din moment ce venerezi ceea ce ești convins că este fals.

(12) Și totuși, pentru că ni se prezintă atât de stăruitor numele strămoșilor, să vedem cine au fost aceștia, de autoritatea cărora se consideră că nu e permis să te dezici. (13) Romulus, intenționând să întemeieze un oraș, a convocat păstorii printre care crescuse și, cum numărul acestora nu părea suficient pentru a pune bazele unui oraș, a instituit azilul. Aici au dat năvală din locurile vecine oamenii cei mai răi, fără vreo deosebire de condiție. (14) Cu aceștia a îngroșat rândurile plebei și a pus pe listele senatorilor pe cei înaintați în vârstă, numindu-i *patres*, „părinți", prin hotărârea cărora se făceau toate. Despre acest senat[55], Propertius, autor de elegii, spune: „Buciumul îi strângea pe vechii cetățeni la întruniri. Aceia, în număr de o sută, adunați pe o pajiște, formau adesea senatul. Curia, ce se remarcă acum prin senatul care strălucește în toga cea albă, cuprindea vârstnici acoperiți de cojoace, suflete rustice"[56].

(15) Aceștia sunt vechii senatori, ale căror hotărâri bărbați învățați și înțelepți le vor urma cu tot devotamentul. Iar ceea ce acea sută de bătrâni îmbrăcați cu piei au hotărât va fi apreciat ca adevăr de neschimbat de o întreagă posteritate. Pe aceștia însă, așa cum am spus în Cartea întâi[57], Numa Pompilius i-a amăgit, ca să creadă drept sfinte cele transmise de el însuși. (16) Există însă vreun motiv ca urmașii să pună așa preț pe aceia pe care, în timp ce erau în viață, nimeni – nici cel mai de sus, nici cel mai de jos – nu i-a considerat demni de a intra în legături de rudenie cu ei[58]?

---

[55] Vorbind astfel, Lactanțiu plasează senatul, etimologic vorbind, în sfera semantică a termenului: *senex* – „bătrân", *senescere* – „a îmbătrâni".

[56] Propertius, *Elegiae*, IV, 1, 13-14; 11-12.

[57] Vezi *supra*, I, 22, 1-8.

[58] Titus Livius (*Ab Vrbe condita*, I, 9) vorbește despre intenția lui Romulus de a obține din partea vecinilor un drept al înrudirii prin alianță, *Ius conubii*. Inițiativa legendarului întemeietor este ironizată aici de Lactanțiu, de vreme ce toți vecinii romanilor au refuzat respectiva propunere.

Capitolul 7

(1) De aceea se impune în cel mai înalt grad în această privință, în care constă rațiunea vieții, ca fiecare să aibă încredere în judecata proprie și să se străduiască prin simțurile sale să investigheze și să cântărească adevărul și să nu se lase înșelat în credința sa de greșelile altora, ca unul lipsit de rațiune. (2) Dumnezeu a dat tuturor, potrivit puterilor fiecăruia, înțelepciune, încât să fie în stare să cerceteze cele pe care nu le-a aflat, iar pe cele aflate să le cântărească. Nu înseamnă că, dacă strămoșii ne-au precedat în timp, ne-au luat-o înainte și în înțelepciune; aceasta, dacă este dată tuturor deopotrivă, nu poate fi sechestrată de înaintași. (3) Înțelepciunea nu poate fi confiscată, cum nu poate fi lumina, strălucirea soarelui: așa cum soarele este lumina ochilor, înțelepciunea este lumina inimii omenești. (4) De aceea, dacă a fi înțelept – altfel spus, a căuta adevărul – este în firea oricui, își interzic înțelepciunea aceia care urmează fără discernământ născocirile strămoșilor, fiind dirijați de alții precum turmele. (5) Se greșește aici pentru că, întâlnind numele strămoșilor, oamenii nu consideră că ei ar putea fi mai înțelepți decât aceia, din moment ce sunt mai tineri, nici că aceia ar putea fi cu mai puțină judecată, din moment ce sunt mai vârstnici. (6) Ce ne împiedică însă să luăm exemplu tocmai de la ei: după cum ei au transmis urmașilor cele pe care le aflaseră, chiar dacă erau false, astfel și noi, care am descoperit adevărul, să transmitem urmașilor o credință mai bună?

(7) Rămâne însă o mare întrebare, a cărei dezbatere este legată nu de simțul comun, ci de cunoaștere. Ea va trebui să fie explicată mai mult, ca să nu mai rămână vreo îndoială. Pentru că poate cineva va recurge la cele transmise de mulți autori de toată încrederea, precum că aceștia, despre care noi am arătat că nu sunt zei, își pun în evidență măreția foarte adesea prin miracole, vise, preziceri, oracole. (8) Cu siguranță multe lucruri pot fi trecute în rândul minunilor. În primul rând, faptul că lui Attus Navius, cel mai mare augur, în timp ce-l sfătuia pe Tarquinius Priscus să nu înceapă ceva mai înainte de a consulta zborul păsărilor, regele, neîncrezător în știința acestuia, îi cerea să-l anunțe, prin consultarea zborului păsărilor, dacă este realizabil ceea ce plănuise el în mintea lui; Navius îi răspunsese că da, este; „Ia" – zice

regele – „această piatră și tai-o cu cuțitul". Acela, fără să zăbovească, a luat-o și a tăiat-o[59]. (9) Apoi, faptul că dioscurii Castor și Pollux, în războiul latin, au fost văzuți la lacul Iuturnei ștergând sudoarea cailor, după ce templul lor, care era în apropierea fântânii, se deschisese de la sine[60]. (10) Aceiași, în războiul macedonic, pe niște cai albi, se spune că îi ieșiseră noaptea în cale lui Publius Vatienus, care venea la Roma, anunțându-l că în acea zi regele Perseu fusese învins și capturat; lucru pe care, după câteva zile, scrisoarea lui Paullus[61] îl făcea cunoscut ca adevărat[62]. (11) Încă ceva uimitor, și anume faptul că despre statuia *Fortuna Muliebris*[63] se spune că nu o dată a vorbit. De asemenea, statuia Iunonei Moneta[64], vestitoare a primejdiilor, după ce veii fuseseră cuceriți, când un soldat trimis să o transfere a întrebat-o în glumă, ca să se distreze, dacă ar vrea să se strămute la Roma, ea a răspuns că vrea[65]. (12) Și Claudia este propusă ca exemplu de minune; anume, atunci când zeița Mater din Ida fusese chemată, prin consultarea cărților sibiline, iar corabia în care era dusă rămăsese înțepenită în albia Tibrului, neputând fi mișcată nicicum, o aduc pe Claudia, căreia îi mergea buhul că ar fi desfrânată, și asta din cauza îngrijirii exagerate a corpului; se spune că ea a rugat-o în genunchi pe zeiță ca, dacă o socotește curată, să-i urmeze propria cingătoare. Și astfel corabia, deși nu putuse fi urnită de atâția tineri, a fost pusă în mișcare de o singură

[59] *Cf.* Minucius Felix, *Octavius*, VII, 3; Titus Livius, *Ab Vrbe condita*, I, 36.

[60] Cicero, *De natura deorum*, II, 2, 6; Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, I, 8, 1.

[61] Este vorba de L. Aemilius Paullus Macedonicus (229-160 î.Hr.), învingătorul regelui grec Perseu la Pydna. Popularitatea lui imensă a făcut să devină eroul unicei tragedii *praetexta*, cu subiect roman (*Paullus*), din creația dramaturgului Marcus Pacuvius.

[62] Cicero, *De natura deorum*, II, 2, 6; Minucius Felix, *Octavius*, VII, 3; Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, 7, 86.

[63] „Fericirea femeilor" ar fi o traducere convenabilă (Pierre Monat, în: *Sources Chrétiennes*, vol. 337, p. 99, n. 2, dă trimiterile ca „aluzii la aceste cuvinte").

[64] „Vestitoare a nenorocirilor." De fapt, nu despre Iuno Moneta, ci despre Iuno Regina este vorba.

[65] *Cf.* Titus Livius, *Ab Vrbe condita*, V, 22.

femeie[66]. (13) Încă un fapt miraculos: înăsprindu-se molima, se spune că Esculap, chemat din Epidaur în orașul Roma, l-a eliberat de îndelungata ciumă[67].

(14) Sunt enumerate sacrilegii, prin pedepsirea cărora se crede că zeii s-au răzbunat pentru insulta suferită. (15) Appius Claudius cenzorul[68], pentru că a transferat odoarele din templul lui Hercule în grija slujbașilor publici, a fost lipsit de vedere, iar neamul *Potitiilor*, din care provenea, în intervalul unui singur an s-a stins[69]. (16) La fel și cenzorul Fulvius, fiindcă luase țigle de marmură de la templul Iunonei Lacinia ca să acopere lăcașul Fortunei Ecvestre pe care îl făcuse la Roma, a fost scos din minți, iar după ce i-a pierdut pe cei doi fii care luptau în războiul cu ilirii, s-a stins într-o cumplită jale a inimii[70]. (17) Generalul lui Marcus Antonius, Turullius, pentru că distrusese dumbrava lui Esculap din Cos ca să facă o flotă, a fost ucis în același loc de soldații lui Caesar[71]. (18) Acestor exemple li se adaugă Pirus: după ce a luat bani din tezaurul Proserpinei din Locri, a naufragiat și s-a izbit de stâncile vecine zeiței, încât n-a mai rămas nimic teafăr în afară de acei bani[72]. (19) Ceres din Milet se bucura de o deosebită veneratie din partea oamenilor. Când orașul a fost cucerit de Alexandru, iar soldații s-au năpustit să îl jefuiască, un fulger aruncat dintr-odată i-a orbit[73].

---

[66] *Cf.* Minucius Felix, *Octavius*, VII, 3; Titus Livius, *Ab Vrbe condita*, XXIX, 14; Ovidius, *Fasti*, IV, 305-328.

[67] „Miraculosul fapt" (întâlnit și mai jos: 16, 12) este evocat în mod frecvent, mai amplu însă la Ovidius, *Metamorphoses*, I, 622-744.

[68] Appius Claudius Caecus este unul dintre primii scriitori cunoscuți nominal și o personalitate remarcabilă a vechii Rome, consul și cenzor de renume, inițiator al drumului ce îi poartă numele, Via Appia, și al sistemului de canalizare denumit Cloaca Maxima. De la orbirea la senectute i se trage cognomenul de Caecus.

[69] *Cf.* Titus Livius, *Ab Vrbe condita*, IX, 29; Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, I, 1, 17. *Potitii*, această gintă, aveau îndatorirea îngrijirii cultului lui Hercule. Trecându-l însă în seama statului, pedeapsa nu a întârziat.

[70] *Cf.* Titus Livius, *Ab Vrbe condita*, XLII, 3; Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, I, 1, 20.

[71] *Cf.* Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, I, 1,19.

[72] *Cf.* Titus Livius, *Ab Vrbe condita*, XXIX, 18; I, 1, *ext.* 1.

[73] *Cf.* Nepotianus, *Epitome*, I, 1, *ext.* 15.

(20) Au existat și vise care păreau să demonstreze forța zeilor. Se spune că lui Tiberius Atinius, de origine plebeiană, i s-a arătat Iupiter în somn și i-a poruncit să anunțe consulii și Senatul că el fusese insultat de maestrul de dans la recentele jocuri de circ, fiindcă un oarecare Autronius Maximus bătuse cu vergi un sclav și-l dusese în mijlocul circului, cu furca la gât, pentru a fi osândit, și că de aceea jocurile trebuiau reluate. (21) Cum Tiberius Atinius neglijase [visul], în aceeași zi și-a pierdut fiul, iar el însuși a fost lovit de o boală gravă; când aceeași imagine i-a apărut, întrebându-l dacă a plătit destul pentru porunca de care nu a ținut cont, dus în lectică la consuli și povestind totul în Senat, și-a recăpătat sănătatea trupului și s-a întors acasă pe picioare[74]. (22) Un vis de toată minunea a fost cel datorită căruia Caesar Augustus se spune că a fost salvat. El hotărâse ca în războiul civil cu Brutus să nu participe la luptă din cauza unei boli grave; medicul acestuia, Artorius, a observat chipul Minervei care sfătuia ca Caesar să nu rămână în tabără din cauza slăbiciunii corpului. Așa că a fost dus cu lectica în linia de luptă și în aceeași zi tabăra a fost cucerită de Brutus[75].

(23) Pe lângă acestea, multe exemple asemănătoare ar putea fi aduse, dar mă tem ca nu cumva, zăbovind prea mult în prezentarea lucrurilor respinse, să pară fie că am uitat de ceea ce mi-am propus, fie că sufăr de patima vorbăriei.

Capitolul 8

(1) Intenționez acum să dau explicația celor expuse, ca să fie înțelese mai ușor lucruri dificile și obscure; voi arăta toate aceste „minuni" ale unei false puteri, de care împinși oamenii prea mult au rătăcit pe un drum al neadevărului. (2) Voi porni însă de undeva de departe, încât, dacă vreun necunoscător al adevărului va binevoi să citească, el să fie instruit și să înțeleagă care sunt totuși „capul și cauza

[74] *Cf.* Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, I, 7, 4.
[75] *Cf.* Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, I, 7, 1.

acestor rele"[76]. Și, primind lumina, să privească greșelile proprii și ale întregului neam omenesc.

(3) Fiind Dumnezeu foarte atent cu cele pe care le inițiază și foarte iscusit în ceea ce face, mai înainte de a plămădi această lume[77], El fiind pentru veșnicie izvorul binelui deplin și desăvârșit, încât de la El țâșnește și curge până departe ca un râu binele, a izvodit[78] un Spirit asemănător Sieși, Care era înzestrat cu virtuțile lui Dumnezeu-Tatăl. Vom încerca în Cartea a patra[79] să arătăm planul lui Dumnezeu. (4) A creat apoi un altul[80], în care calitatea stirpei divine s-a pierdut. Așa că a fost otrăvit de veninul dușmăniei și a trecut de la bine la rău după bunul plac, pentru că îi fusese dată de Dumnezeu această libertate, dobândind numele celui rău. (5) De unde reiese că pizma este izvorul tuturor relelor. El L-a urât pe Antecesorul său, Care, stăruind în cele bune, era și lăudat, și drag lui Dumnezeu-Tatăl[81]. (6) Devenit din bun rău prin sine însuși, pe acesta grecii l-au numit *diavol*[82], iar noi, în limba latină, îl numim *ponegritorul*, pentru că aduce în fața lui Dumnezeu fărădelegile în care el însuși este implicat[83]. (7) Începând Dumnezeu lucrarea lumii, a pus

---

[76] VERGILIUS, *Aeneis*, XI, 361.

[77] (Pentru notele 77, 80, 81 și 83, a se vedea nota 7 de la Cartea I) ... *a făcut El la început binele și răul. Voi explica limpede și cu mai multă claritate despre ceea ce este vorba, încât să nu considere cineva că vorbesc în stilul poeților, care prezintă realități imateriale în imagini oarecum vizibile. Neexistând nimic în afară de El Însuși până atunci...* .

[78] În original: *produco* („a duce / împinge înainte", „a scoate în față", „a produce", „a naște"). Trebuie avut în vedere faptul că Lactanțiu își compune opera înainte ca formulele atanasiene și Crezul niceean să fi devenit familiare în discursul creștin.

[79] Cap. 6, 8.

[80] ... *de natură coruptibilă, prin intermediul Celui Dintâi.*

[81] ... *Despre el voi spune mai puține acum, pentru că puterea lui, numele și rostul lui le voi prezenta în alt loc. Acum însă voi vorbi mai mult despre Spiritul binelui, ca planul divin să fie cunoscut, binele neputând fi înțeles în absența răului și nici răul fără bine, înțelepciune însemnând cunoașterea deopotrivă a binelui și răului.*

[82] Διάβολος, în limba greacă, *incriminator*, în limba latină.

[83] ... *(1)De ce a vrut Dumnezeu ca să fie acesta astfel, voi încerca să explic în măsura în care mă vor susține puterile. (2) Intenționând să zidească această lume, care să constea din realități ce se opun unele celorlalte, a făcut El mai întâi elementele diferite: două izvoare de lucruri potrivnice, în luptă unele cu altele, adică două spirite, cel drept și cel strâmb, precum cele două mâini ale lui Dumnezeu: dreapta și stânga. În puterea acestora sunt*

mai mare peste întreaga operă pe Acela, Primul, Fiul cel mai mare, folosindu-Se de El și ca sfătuitor, dar și ca ziditor în gândirea, orânduirea, împlinirea lucrurilor, fiind El desăvârșit și în prevedere, și în judecată, și în putere. Despre El vom spune mai puțin; în altă parte[84] vom relata și despre puterea și despre numele și rostul Lui[85].

(8) Să nu întrebe cineva din ce materie Dumnezeu a făcut o lucrare atât de mare și de minunată: pe toate le-a făcut din nimic.

Nu trebuie ascultați poeții, care spun că la început a fost haosul, un amestec de lucruri și elemente, și că apoi Dumnezeu a triat toată

---

cele contrare, în amestecul și echilibrul cărora constă lumea și cele pe care ea le presupune. (3) Zidind omul, îi va propune virtutea ca regulă a vieții, ca să dobândească nemurirea, și îl va face în același timp bun și rău, ca virtutea să poată exista. Pentru că, dacă ea n-ar fi încercată de cele rele, fie că și-ar pierde forța, fie nu ar exista. (4) Așa cum bogăția este evidențiată ca bun din cauza asprimii sărăciei, cum farmecul luminii este recomandat de obscuritatea întunecimii, cum plăcerea tăriei și a sănătății este cunoscută prin intermediul bolii și al durerii, astfel binele nu poate exista în această viață fără rău; și, chiar dacă unul este opusul celuilalt, sunt totuși într-atât de legate, încât, dacă desființezi unul, suprimi și pe celălalt. (5) Prin urmare, nici binele nu poate fi deținut ori perceput fără renunțarea și evitarea răului, nici de rău nu te poți feri și nu poți să-l biruiești fără a deține și înțelege ajutorul binelui. Se impunea deci și prezența răului pentru ca binele să existe. (6) Și, pentru că ar fi fost nelegiuit ca răul să pornească de la Dumnezeu – cum să acționeze El împotriva Lui Însuși? –, Dumnezeu l-a făcut pe acesta uneltitorul celor rele, l-a înzestrat cu talentul și cu dibăcia de a născoci rele, în el existând și o voință rea, și o desăvârșită strâmbătate. A vrut Dumnezeu ca de la acela să pornească cele potrivnice virtuții și cu el să rivalizeze dacă să-Și ofere Sieși mai mult bine, ori aceluia mai mult rău. (7) Pe de altă parte, pentru că lui Dumnezeu nu-I poți sta împotrivă, a încredințat Dumnezeu puterea asupra binelui Acelui Apărător al dreptății, despre Care am spus mai sus că este bun și desăvârșit. Astfel Și-a alcătuit și pregătit El pe cei doi pentru luptă, dar pe Unul L-a iubit ca pe un fiu adevărat, pe celălalt l-a renegat pentru răutatea lui. Apoi a creat și mulți alți slujbași ai acțiunii sale, pe care grecii îi numesc îngeri... (8) Natura lor stricăcioasă nu a fost coruptă de la începutul ivirii lor, ci, după ce lumea a fost creată și ordonată, așa cum vom arăta îndată, ei s-au lipsit de vigoarea substanței cerești din cauza voinței lor vitregite; la început toți fuseseră egali, cu același statut în fața lui Dumnezeu, toți fuseseră îngeri, ai căror fruntași erau cei doi. (9) Dumnezeu însă a pus în fruntea binelui pe Unul; a răului, pe celălalt. Așa că a început Dumnezeu lucrarea lumii cu ajutorul tuturor celor pe care-i crease și cărora le destinase anumite îndatoriri.

[84] Cartea a IV-a, cap. 6.

[85] „Dogma" lui Lactanțiu este, aici, destul de firavă și, după cum observăm chiar în acest capitol, eronată. Fraza finală am remarcat-o și în textul „interpolat" (nota 81).

cantitatea aceea în neorânduială și, fiecare lucru, fiind desprins din grămada confuză și pus în ordine, a construit lumea și deopotrivă a împodobit-o[86]. (9) Este ușor să răspunzi celor care nu înțeleg puterea lui Dumnezeu, despre Care cred că nu poate să facă ceva decât dintr-o materie existentă și pregătită deja.

Greșeală în care au căzut și filozofii. (10) Cicero, vorbind despre natura zeilor, spune: „În primul rând, nu e posibil ca această materie a lucrurilor din care toate s-au născut să fi provenit din chibzuința divină, ci trebuie considerat că ea are și că a avut forța și natura sa proprie. (11) Așa cum un constructor, când înalță ceva, nu face el materialul, ci se folosește de unul pregătit deja, sau un plăsmuitor în ceară spre exemplu, astfel și puterea divină trebuie să fi avut la îndemână materia, nu să o pregătească ea, ci să o aibă gata pregătită. Iar dacă materia nu a fost făcută de Dumnezeu, atunci nu au fost făcute de Dumnezeu nici pământul, nici apa, nici aerul, nici focul"[87]. (12) Câte greșeli în aceste câteva rânduri! Mai întâi, că el, care în alte dispute și aproape în toate cărțile a susținut prezența Providenței, el care i-a respins cu argumentele cele mai ascuțite pe cei care spuneau că nu există Providență, același acum este parcă un trădător oarecare, un fugar, încercând să desființeze Providența. (13) Dacă ai vrea să-i dai replica, n-ar fi nevoie de niciun efort de gândire. Ar fi suficient să-i reamintești cele spuse de el însuși; căci nu poate Cicero să fie respins de cineva mai cu tărie decât de Cicero însuși.

(14) Să punem aceasta însă pe seama obiceiului instituit de adepții Academiei: oamenilor le este permis să spună și să simtă cu multă libertate ceea ce vor. Să judecăm afirmațiile înseși: „Nu e posibil" – spune el – „ca materia lucrurilor să fi fost făcută de Dumnezeu". (15) Prin ce argumente demonstrezi aceasta? Căci nu ai spus de ce n-ar fi posibil. (16) Mie, dimpotrivă, mi se pare foarte probabil. Și nu mi se pare întâmplător, pentru că eu consider că Dumnezeu înseamnă ceva mai mult, în timp ce tu Îl reduci la neputința umană, neoferindu-I decât misiunea lucrării. (17) Prin ce se deosebește atunci acea putere divină, dacă, precum omul, și Dumnezeu are nevoie de ajutor străin? Fiindcă are nevoie, din moment ce nu poate clădi nimic decât dacă

[86] *Cf.* Ovidius, *Metamorphoses*, I, 7; 21; 32.
[87] Cicero, *De natura deorum, fragmenta.*

materialul Îi este furnizat de altul. Iar dacă este așa, virtutea Lui este departe de a fi perfectă și, dimpotrivă, mai puternic trebuie considerat cel care a făcut materialul. (18) Cu ce nume îl vom boteza însă pe cel care Îl depășește în puteri pe Dumnezeu? Pentru că este mai important lucru să faci ceva propriu, decât să le aranjezi pe cele străine, existente deja. (19) Dar, dacă nu este posibil să existe ceva mai puternic decât Dumnezeu, trebuie să fie Acesta de o desăvârșită virtute, putere, rațiune; prin urmare, El este și plăsmuitorul materiei, nu numai Cel care ordonează materia în lucrurile stabile. Nimic nu poate să existe fără mâna ori consimțământul divin.

(20) „Este posibil" – spune el – „ca materia să aibă și să fi avut forța și natura sa proprie". Ce forță ar putea să aibă dacă nimeni nu i-o dă? Ce natură, dacă nimeni nu o produce? Dacă a avut forță, a luat-o de la cineva. De la cine ar fi putut să o ia decât de la Dumnezeu? (21) Dacă a avut o natură, care provine de la „a naște"[88], înseamnă că a fost născută. De cine însă dacă nu de Dumnezeu putea să fie creată? Iar natura, din care spuneți că s-au născut toate, dacă nu posedă inteligență, nu poate să facă nimic; dar, dacă are puterea de a da naștere și de a crea, înseamnă că are și un plan rațional și, prin urmare, trebuie să fie Dumnezeu; (22) nu poate fi numită altfel această forță, în care există și prevederea invenției, și iscusința, și posibilitatea de a crea. (23) Foarte bine spune Seneca, cel mai pătrunzător dintre toți stoicii; el a văzut că natura nu e altceva decât divinitate. „De ce să nu-L lăudăm pe Dumnezeu", spune el, „a Cărui putere este naturală și nu a învățat-o de la nimeni? Ba Îl vom lăuda. Deși este naturală, El Și-a dăruit-o Sieși, neprimind-o, pentru că Dumnezeu Însuși este chiar natura"[89]. (24) Așa că, atunci când atribui naturii nașterea lucrurilor, dar I-o retragi lui Dumnezeu, „tu rămâi prins în aceeași mlaștină, ca și când te-ai împrumuta ca să scapi de o datorie, Geta"[90]. Căci de la Cel pe care Îl respingi, de la Acela, schimbându-I numele, mărturisești că provin toate.

---

[88] Etimologie corectă: *natura*, de la verbul *nascor, -i, natus sum*.

[89] Seneca, *Fragmenta*, 122.

[90] Terentius, *Phormio*, V, 2, 15.

(25) Urmează o comparație de-a dreptul neinspirată: „Precum un constructor" – zice apoi Cicero – „când înalță ceva, nu face el însuși materialul, ci se folosește de unul pregătit deja, sau un plăsmuitor în ceară, spre exemplu, astfel și puterea divină trebuie să fi avut la îndemână materia, nu să o pregătească, ci să o aibă gata pregătită". (26) Ba nu trebuie deloc; pentru că va fi un zeu de o putere oarecare dacă va crea din ceea ce s-a pregătit mai înainte. Așa ceva e specific omului: constructorul nu va realiza nimic fără lemn, el nefiind în stare să facă lemnul. A nu putea ține însă de neputința umană. (27) Dumnezeu singur Își face materia, pentru că El poate. A putea ține de Dumnezeu. Iar dacă nu poate, nu este Dumnezeu. (28) Omul creează din ceea ce există, deoarece, fiind muritor, este neputincios, având o putere, de fapt, măsurată, măruntă. Dumnezeu însă creează din ceea ce nu este, fiindcă este puternic prin veșnicia Lui, prin forța, tăria Lui imensă, care nu are sfârșit, nici măsură, precum este viața însăși a Creatorului. (29) Ce este atunci de mirare dacă Dumnezeu, având de gând să creeze lumea, a pregătit mai întâi materia din care să o facă, iar din aceasta a făcut ceea ce nu exista? Este o impietate să gândești că Dumnezeu împrumută ceva de undeva, când de la El vin toate și în El sunt toate[91]. (30) Dacă admitem că a existat ceva înainte de El, că a fost creat ceva dar nu de El, deja respingem puterea și numele lui Dumnezeu.

Materia niciodată nu a fost făcută – se va spune –, la fel și Dumnezeu, Care din materie a făcut această lume. (31) Două lucruri sunt determinate aici drept veșnice și contrare; ele nu pot să coexiste fără dezbinare și fără a se pune în pericol unul pe celălalt. Și este necesar să se lovească unul de altul, forța și rațiunea lor fiind diferite. Așa că nu vor putea rămâne veșnice amândouă, din moment ce se resping; trebuie să învingă unul. (32) Este necesar ca natura eternului să fie unitară și toate să descindă ca dintr-un izvor. În consecință, sau Dumnezeu S-a născut din materie, sau materia din Dumnezeu. Este ușor de dedus care este adevărul adevărat. (33) Căci din acestea două, unul este dotat cu simțire, altul este fără. Puterea de a face ceva nu are cum să existe decât acolo unde este simțire, știință, gândire, sentiment. (34) Și nici nu poate să înceapă, să se facă ori să se desăvârșească

[91] *Cf. Romani* 11, 36.

ceva, decât dacă a fost judecat dinainte și cum să fie făcut, și cum să se mențină după ce va fi făcut. (35) Este știut că realizează ceva doar acela căruia nu-i lipsește nici voința, nici talentul, încât să îndeplinească ceea ce și-a propus să facă. Ce este lipsit de simțire, inert, amorțit, dormitează în permanență. Nu poate să se nască ceva acolo unde nu există un act de voință. (36) Dacă orice ființă are rațiune, în mod sigur nu poate să se nască ceva din ceea ce este neînzestrat cu rațiune. Nici nu poate fi obținut de undeva ceea ce nu există acolo de unde se pornește. (37) Totuși să nu-l surprindă pe cineva că unele ființe par a se naște din pământ. Căci nu pământul prin el însuși le naște, ci Duhul lui Dumnezeu, fără de Care nimic nu se naște. (38) Așa că nu Dumnezeu Se naște din materie, ci materia mai degrabă din Dumnezeu; pentru că o ființă înzestrată cu simțire nu poate să provină din ceva lipsit de sensibilitate, după cum nici una înțeleaptă dintr-o brută, nici una lipsită de pasiuni din ceva supus pasiunii, una fără de trup din una cu trup.

(39) Ceea ce este cu trup solid, tangibil, este supus acțiunii unei forțe exterioare; dacă acceptă forța, este destructibil; dacă este destructibil, va pieri. Ceea ce piere s-a și născut, inevitabil. Ceea ce s-a născut a avut un izvor din care să se nască, un factor oarecare, prevăzător, cu simțire, iscusit în a crea. Acela există cu siguranță și nu e altul decât Dumnezeu. (40) El poate, fiind înzestrat cu simțire, rațiune, înțelepciune, putere, să dea naștere și celor însuflețite, și celor neînsuflețite, pentru că stăpânește știința aceasta a creației. (41) Materia însă nu poate să fi existat dintotdeauna; ea nu ar primi schimbarea dacă ar fi așa. Ceea ce a fost întotdeauna nu încetează să existe; și, acolo unde a lipsit începutul, acolo trebuie să lipsească și sfârșitul. Ba chiar este mai ușor ca un lucru cu început să fie lipsit de sfârșit, decât să aibă sfârșit fără să fi avut vreun început. (42) Materia, dacă nu a fost creată, nici nu poate să se nască din ea ceva; iar dacă din ea nu poate proveni ceva, nici nu va exista, căci materia este acel ceva din care se naște altceva. Orice lucru din care se naște ceva, din moment ce acceptă mâna artizanului, este destructibil, începe să devină altceva. (43) Astfel încât, pentru că materia a avut un sfârșit atunci când, din ea, s-a făcut lumea, a avut, de asemenea, și un început. Ceea ce se ruinează a fost construit, ceea ce se dezleagă a fost legat, ceea ce sfârșește a fost și început. Dar, dacă, fiind supusă transformării

și având un sfârșit, se înțelege că materia a avut și un început, cine altul decât Dumnezeu a fost autorul? (44) Sigur Dumnezeu, Care nu a fost creat, El putând să distrugă unele lucruri, El Însuși neputând fi însă distrus. Va dăinui pentru totdeauna în El ceea ce a fost, pentru că El nu S-a născut undeva, nașterea, apariția Lui nu țin de un alt lucru, care, schimbându-se, să-L destrame. Dumnezeu provine din El Însuși, așa cum am arătat în Cartea întâi[92], și, prin urmare, este așa cum a vrut să fie: lipsit de suferință, neschimbat, nestricăcios, fericit și veșnic.

(45) Concluzia prin care și-a încheiat [Cicero] raționamentul este și mai absurdă: „Pentru că materia" – spune el – „nu a fost făcută de Dumnezeu, atunci nu au fost făcute de Dumnezeu nici pământul, nici apa, nici aerul, nici focul". (46) Cu câtă iscusință evită dificultatea! Astfel își revendică afirmația, ca și când nu s-ar impune necesitatea argumentării; când, de fapt, ea este cu mult mai incertă decât acelea în virtutea cărora s-a făcut revendicarea. „Dacă materia" – zice – „nu a fost făcută de Dumnezeu, nici lumea nu a fost făcută de Dumnezeu". (47) A preferat să deducă dintr-un fals falsul, decât din adevăr adevărul. Și, deși se impune ca lucrurile nesigure să fie deduse din cele sigure, el a adoptat argumentarea pornind de la incert, dând peste cap ceea ce era sigur. (48) Se știe că universul a fost creat prin Providență divină; să nu mai amintim că astfel spune Trismegist, poeziile sibilelor vestesc același lucru, profeții într-un glas și-ntr-un spirit mărturisesc despre crearea lumii și despre opera lui Dumnezeu; filozofii, în totalitatea lor, sunt de acord: și pitagoreii, și stoicii, și peripateticii, reprezentând principalele orientări în domeniul filozofiei. (49) Apoi, începând cu cei șapte înțelepți și până la Socrate și Platon, s-a considerat un fapt mărturisit de toți, fără nicio îndoială, până când, după multă vreme, s-a ivit unul, un nebun, Epicur, care a cutezat să respingă ceea ce era foarte limpede, desigur din dorința de a găsi ceva nou, ca să instituie o școală sub numele său. (50) Și, pentru că nu a reușit să găsească nimic nou, totuși, ca să pară că se deosebește de ceilalți, a decis să le răstălmăcească pe cele vechi. Filozofii toți l-au acuzat, blamându-l. Este mai sigur că lumea a fost întemeiată de Providență, decât că materia a fost orânduită de Providență. (51) Prin urmare, nu ar fi fost cazul

[92] Cap. 7, 13.

să considere că universul nu a fost făcut de către Providența divină, pornind de la ideea că materia acestuia nu ar fi făcută de Providență; ci, din moment ce universul a fost creat de Providență, materia deopotrivă a fost creată în mod divin. (52) Este mai de crezut că materia a fost făcută de Dumnezeu, deoarece Dumnezeu le poate pe toate, decât că universul nu a fost făcut de Dumnezeu; fără minte, rațiune, putere de decizie, nimic nu poate deveni.

(53) Dar aceasta nu e vina lui Cicero, ci a școlii. Căci, după ce a susținut dispute prin care a anulat natura zeilor, despre care trâncăneau filozofii, a considerat – din necunoașterea adevărului – că divinitatea în totalitate trebuie respinsă. (54) A reușit să-i respingă pe zei, pentru că nu existau; dar, când a încercat să desființeze puterea divină existentă în Dumnezeu unicul, străduindu-se împotriva adevărului, lipsindu-i argumentele, a căzut în mod obligatoriu într-un impas, din care nu a mai putut ieși. Aici l-am prins și îl țin încremenit, fiindcă Lucilius, care susținea contrariul, a amuțit. (55) Aici este punctul nodal, aici se învârtesc toate. Să se descurce din această vâltoare Cotta, dacă va putea, să aducă argumente prin care să demonstreze că materia a fost dintotdeauna, că nu este produsul niciunei providențe, să arate cum ceva dens și cu greutate a reușit să existe fără vreun creator sau a fost în stare să se transforme fără să fi existat vreun autor, sau cum a încetat să fie ceea ce a fost întotdeauna, ca să înceapă după aceea să fie ceea ce nu fusese vreodată. (56) Dacă va explica toate acestea, atunci în sfârșit voi fi de acord că nici lumea n-a fost făcută prin Providență divină; și totuși voi fi de acord atât cât să-l țin și-n alte lațuri. (57) Și în același mod va fi întors acolo unde nu va vrea, încât să spună că și materia, din care este format universul, și universul își datorează existența naturii; pentru că eu susțin că natura însăși este Dumnezeu. (58) Nu va putea să facă minuni, adică fapte dovedind o foarte mare rațiune, decât cineva care are minte, prevedere, putere. (59) De aceea Dumnezeu le-a făcut pe toate și nu poate exista ceva îndeobște care să nu-și fi luat începutul de la Dumnezeu.

(60) Ori de câte ori vreun adept al lui Epicur nu acceptă că lumea a fost făcută de Dumnezeu, trebuie să se întrebe cu mâinile cui, cu ce mașini, pârghii, prin ce mijloace s-a realizat asemenea lucrare. Poate că ai fi știut tu, dacă în acel timp ai fi putut să fii acolo unde s-a petrecut

totul. (61) Ca să nu cerceteze omul lucrarea divină, Dumnezeu a hotărât să-l aducă pe lume doar după ce toate vor fi puse la punct. (62) Și nici nu putea să fie adus: cum să fi stat când deasupra lui se construia cerul, dedesubt era întemeiat pământul, când cele umede, înghețate de frigurile cumplite, se solidificau ori, coapte și uscate de căldura focului, căpătau duritate? Cum să fi trăit când soarele încă nu exista, iar roadele pământului ori viețuitoarele nu se născuseră încă? Așa că a fost necesar ca omul să se nască ultimul, când deja finisarea fusese adusă lumii și celorlalte lucruri. (63) Scrierile sfinte arată că omul a fost opera ultimă a lui Dumnezeu și că a fost adus pe această lume precum într-o casă deja pregătită și îngrijită. Pentru el au fost făcute toate. (64) Același lucru îl mărturisesc și poeții. Ovidius spune că, după ce lumea a fost desăvârșită și toate viețuitoarele reprezentate, „lipsea însă o ființă mai sfântă, mai capabilă de o gândire profundă, în stare să le domine pe celelalte; s-a născut omul"[93]. În așa măsură este apreciat ca nelegiuit să cercetezi ceea ce Dumnezeu a vrut să fie tăinuit.

(65) Cicero nu din dorința de a afla sau de a învăța se interesa, ci pentru a respinge argumentele contrare, el fiind încredințat că nimeni nu poate să demonstreze ceva; ca și când din faptul că omul nu poate să explice cum s-au creat toate, de aici ar rezulta că acestea nu s-au făcut prin intervenție divină. (66) Tu, crescut într-o casă construită și împodobită de un meșter, dacă nu ai fost martor la construirea ei, ai fi capabil să crezi că acea casă nu a fost zidită de om pentru motivul că nu știi tu cum a fost ridicată? Te-ai interesa de casă cum te interesezi acum de univers: prin ce forțe, cu ce unelte a ridicat omul o astfel de construcție, mai ales dacă vei vedea pietrele atât de mari, bolovanii imenși, stâlpii enormi, în general o operă sublim înălțată. Oare nu ți s-ar părea că acestea depășesc măsura puterilor umane, dacă nu știi că totul a fost făcut nu atât prin forță, cât prin rațiune și meșteșug[94]? (67) Dacă omul, care este lipsit de perfecțiune, realizează totuși prin rațiune mai mult decât îi permit forțele lui modeste, de ce ți s-ar părea de necrezut ca lumea – așa cum se spune – să fi fost făcută de

[93] Ovidius, *Metamorphoses*, I, 76-78.

[94] *Cf.* Cicero, *De natura deorum*, II, 5, 15.

Dumnezeu, în Care, fiind perfect, înțelepciunea nu poate avea limită, nici tăria măsură?

(68) Opera Lui se vede cu ochiul liber, dar, cum a făcut-o, mintea nu poate înțelege; pentru că, după cum spune Hermes, ceea ce este muritor nu poate să-și revendice ceea ce este nemuritor, nici temporalul veșnicul, nici coruptibilul incoruptibilul; așa că nu le poți apropia și urmări prin puterea ta de înțelegere. De aceea, ființa pământeană nu are acces la înțelegerea lucrurilor cerești, fiindcă este reținută de corp, de parcă ar fi închisă în temniță, să nu distingă totul cu spirit deschis și liber. (69) Să știe deci acela care se întreabă în legătură cu cele de nespus ce nebunie face! Ar însemna să treacă dincolo de limitele condiției umane, fără a înțelege până unde îi este permis omului să înainteze. (70) Când Dumnezeu i-a oferit omului adevărul, a decis ca noi să știm doar atât cât ne este necesar să ne ducem viața, iar ceea ce ține de dorința unei curiozități profane a trecut sub tăcere, să rămână o taină. (71) De ce mai întrebi ceea ce nu poți afla, iar dacă afli nu poți deveni mai fericit? Înțelepciunea omului este desăvârșită atunci când va recunoaște că Dumnezeu este unul singur și de El a fost făcut universul.

Capitolul 9

(1) Acum, după ce i-am combătut pe cei care gândesc altfel, și nu în conformitate cu adevărul relativ la univers și la Dumnezeu, constructorul acestuia, să revenim la zidirea divină a lumii, despre care ni se vorbește în literatura hieratică a sfintei religii.

(2) Dumnezeu a făcut mai întâi de toate cerul și l-a suspendat în înalturi, ca să-I fie locuință Întemeietorului Însuși, lui Dumnezeu. A făcut apoi pământul, plasat sub cer, pe care să-l locuiască omul cu celelalte neamuri de viețuitoare. A hotărât ca acesta să fie înconjurat și delimitat de ape. (3) Locuința sa a marcat-o și a desăvârșit-o cu lumini strălucitoare, cu soare, cu globul lunii scânteietoare, a împodobit-o, de asemenea, cu stele cu licăr sclipitor[95]. Iar întunericul,

[95] *Cf.* Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, 13, 4, 1.

contrar acestora, l-a fixat pe pământ. Nimic nu conține lumină prin el însuși, decât primind-o din cer; aici a lăsat Dumnezeu lumina veșnică, ființele superioare, viața eternă, iar pe pământ întunericul, ființele nevolnice, moartea. (4) Așa distanță este între acestea de pe urmă și cele de mai înainte, câtă există între rău și bine, între viciu și virtute.

(5) A lăsat Dumnezeu și pe pământ două părți distincte, opuse între ele: Orientul și Occidentul. Orientul este alături de Dumnezeu, pentru că doar El este izvorul luminii, luminătorul lucrurilor, El ne face să ne trezim la viață veșnică; Occidentul însă se alătură acelei gândiri tulburi, greșite, pentru că ascunde lumina, face întotdeauna să pătrundă bezna, îi duce pe oameni la moarte și îi face să piară în păcat[96]. (6) După cum lumina aparține Orientului, iar în lumină constă rațiunea vieții, astfel întunericul aparține Apusului, în el fiind conținute moartea, pieirea[97]. (7) A distribuit apoi și alte părți cu aceeași rațiune, Sudul și Nordul, părți care se adaugă celorlalte două în mod asemănător. (8) Aceea care este mai înfierbântată din cauza căldurii soarelui este mai apropiată și se leagă de Răsărit, iar cea care este înțepenită de friguri și ger perpetuu ține de Apusul îndepărtat. Astfel este întunericul opus luminii, după cum este frigul în raport cu căldura; (9) căldura este apropiată luminii, iar Sudul apropiat Răsăritului, cum frigul de întuneric, spațiul Nordului de Apus. Fiecărei părți i-a atribuit anotimpul său, primăvara Răsăritului, vara ținuturilor sudice, toamna aparține Apusului, iarna Nordului. (10) În cele două părți, de sud și de nord, este conținută figura vieții și a morții, pentru că viața constă în căldură, moartea în frig; căldura provine de la foc, frigul de la apă.

(11) În funcție de măsura acestor părți a făcut ziua și noaptea, care, alternând, determină succesiv, în rotirea permanentă a timpului schimbător, durata pe care noi o numim „an". Ziua, fiind declanșată de cel dintâi răsărit, este obligatoriu a lui Dumnezeu, precum toate

---

[96] Din nou, o explicație etimologică: *oriens* („orientul"), de la *oriri* („a se naște, a se ivi"), și *occidens* („apusul, occidentul"), de la *occidere* („a omorî, a pieri").

[97] Pe tot parcursul operei se va susține această dualitate bine - rău, invariantă necesară – după Lactanțiu – pentru întreținerea unei stări de emulație în perspectiva virtuții.

care sunt mai bune; noaptea însă, care vine din Apusul îndepărtat, am numit-o rivalul zilei lui Dumnezeu. Pe acestea două, Dumnezeu, cunoscător dinainte al celor viitoare, le-a făcut în acest scop: din comparare să reiasă o anumită imagine a adevăratei religii, dar și a falselor superstiții. (12) Căci, după cum soarele, care apare în timpul zilei, este doar unul singur – din care motiv „se pare că este numit soare", spune Cicero, „pentru că, în timp ce stelele dispar, apare el singur"[98] –, el fiind o lumină de o plenitudine fără egal, evidențiindu-le pe toate prin căldura lui foarte puternică și prin strălucirea lui limpede, tot astfel în Dumnezeu, fiind unul singur, sunt desăvârșite și măreția, și virtutea, și limpezimea. (13) Noaptea însă, pe care am atribuit-o, după cum am spus, celui rău, ne trimite la multe și felurite religii asemănătoare ei înseși. (14) Chiar dacă ni se pare că stele nenumărate strălucesc și trimit raze, totuși, pentru că nu sunt lumină deplină, reală, nici nu oferă vreo căldură, nici nu învinge întunericul prin mulțimea lor.

(15) Așa că două principii găsim, care au o putere diferită, opusă, căldura și umezeala, pe care Dumnezeu în mod miraculos le-a inventat pentru susținerea și devenirea tuturor. (16) Cum puterea lui Dumnezeu constă în căldură și foc, dacă nu ar tempera dogoarea și forța acestora într-o plămadă cu umezeală și răcoare, nu ar putea să se nască ori să se mențină ceva, ba chiar ar pieri pe dată prin ardere orice ar fi început să prindă viață. (17) De aceea, și anumiți filozofi și poeți au afirmat că universul constă într-o „înțelegere în luptă"[99], doar că ei nu vedeau rațiunea în profunzime. (18) Heraclit a spus că toate s-au născut din foc; Thales, din apă. Fiecare a văzut ceva, dar a și greșit fiecare, pentru că, dacă ar fi fost doar unul din cele două, nici apa nu s-ar fi născut din foc, nici focul, la rândul lui, din apă; este mai adevărat că toate provin din amestecul lor. (19) Focul, spre exemplu, nu se poate amesteca cu apa, fiind contrare și, în contact, unul trebuie să-l învingă, să-l dovedească pe celălalt; dar în esențele lor

[98] Cicero, *De natura deorum*, II, 27, 68. Etimologia propusă de Cicero: *sol* („soare"), *solus* („singur"), despre care Lactanțiu, pe bună dreptate prudent, spune: *Cicero vult* („vrea Cicero").

[99] Lucanus, *Pharsalia*, I, 98. Oximoronul acesta îi aparține, inițial, lui Horatius (*Epistulae*, I, 12, 19). Apare apoi la Ovidius (v. paragraful 20).

pot fi amestecate: esența focului este căldura, a apei – umezeala[100]. (20) Bine spune Ovidius: „Când între umezeală și căldură s-a stabilit un echilibru, din aceste două elemente sunt concepute și se nasc toate. Chiar dacă focul este potrivnic apei, vaporii cei umezi dau naștere tuturor lucrurilor și, dintr-o înțelegere în luptă, se plămădesc noile creaturi"[101]. (21) Un element este bărbătesc, altul, femeiesc; sau: unul activ, altul pasiv. De aceea s-a stabilit de către cei vechi ca legământul căsătoriilor să fie consfințit prin jurământul pe foc și apă[102]: din căldură și umiditate odraslele viețuitoarelor se întrupează și prind viață[103]. (22) Orice ființă constând din suflet și din corp, materia corpului este lichidul, a sufletului – căldura. Ceea ce se vede la ouăle păsărilor: dacă nu ar primi căldura prin clocire, lichidul dens de care sunt pline nu ar deveni corp, iar corpul nu ar primi suflet. (23) Celor exilați li se interziceau de obicei focul și apa; într-atât părea de nelegiuit, oameni fiind, chiar dacă răi, să-i pedepsești prin decapitare[104]. (24) Interzicându-le însă folosirea elementelor în care constă viața, erau ca și condamnați la moarte cei care primeau această pedeapsă. Aceste două elemente sunt considerate așa de esențiale, încât fără ele nici moartea omului, nici viața nu este de crezare că ar putea exista. (25) Dintre ele, unul este comun tuturor viețuitoarelor, altul i-a fost dat doar omului. Noi, ființe celeste și nemuritoare, ne folosim de foc, fiindu-ne dat ca argument al nemuririi, deoarece focul este din cer. Natura lui este mobilă și, tinzând spre înălțimi, deține rațiunea vieții. (26) Celelalte viețuitoare însă, toate muritoare, se folosesc numai de apă, pentru că apa este un element corporal și pământesc. Natura acestuia, mobilă și în permanentă scurgere, prezintă chipul morții. De aceea turmele nu privesc spre cer, nici religii nu percep, fiindcă le este străină folosirea focului. (27) De unde sau în ce fel Dumnezeu a aprins focul ori a făcut să curgă apa, aceste două principii esențiale, numai El, Care le-a făcut, poate să știe.

---

[100] *Cf.* Ovidius, *Fasti*, IV, 787 ș.u.

[101] Ovidius, *Metamorphoses*, I, 430-433.

[102] Acest ritual este mai puțin cunoscut, fiind propuse mai multe forme de manifestare a lui.

[103] *Cf.* Varro, *De lingua latina*, V, 61; Ovidius, *Fasti*, IV, 787 ș.u.

[104] *Cf.* Ovidius, *Fasti*, IV, 787 ș.u.

Capitolul 10

(1) După ce a desăvârșit universul, a poruncit să fie populat cu viețuitoare de tot felul, de forme diferite, mici și mari. Au fost făcute câte două, fiecare de alt sex; urmașii lor au umplut aerul, pământul și mările, Dumnezeu dându-le tuturor după felul fiecăreia hrană pe pământ, ca să poată să fie spre folos omului, unele în special pentru hrană, altele pentru îmbrăcăminte, iar cele înzestrate cu puteri mari să-l ajute în cultivarea pământului. Acestea s-au numit „animale de povară"[105].

(2) Aranjate toate într-un chip admirabil, a decis ca domnia lui să fie veșnică, viețuitoarele să procreeze suflete nenumărate, cărora să le dea nemurirea. (3) A creat atunci pentru Sine un chip dăruit cu simțire și cu gândire, asemănător propriului Său chip[106], decât El neputând fi ceva mai desăvârșit: a plăsmuit omul din lutul pământului, drept pentru care l-a și numit „om"[107], pentru că a fost făcut din pământ. (4) Platon afirmă că înfățișarea omului este asemănătoare lui Dumnezeu[108]; la fel și sibila: „Omul este imaginea mea, având judecată dreaptă"[109].

(5) Referitor la crearea omului, deși într-un mod deformat, vorbesc și poeții la fel. Au spus și ei că omul a fost făcut din pământ de către Prometeu[110]. Nu au greșit decât numele creatorului. (6) Ei nu au avut acces la scrierile despre adevăr; ei au preluat învățătura transmisă prin vocea profeților, conținută în Cartea divină, au redat în poeziile lor lucruri culese din povestiri deformate, încât adevărul răspândit în discuții felurite ajunge corupt, pentru că fiecare adaugă ceva la ceea ce auzise. Iar acest lucru l-au făcut prostește, atribuind omului opera de creație pe cât de minunată, pe atât de divină. (7) Ce nevoie era ca omul să fie plăsmuit din lut, din moment ce ar fi putut să se nască

---

[105] Un alt ecou etimologic din literatura vremii: *iuvare* - *iumenta*, „a ajuta" - „animale de povară"; *cf.* Cicero, *De legibus*, I, 8, 25.

[106] *Facerea* 1, 26-27.

[107] *Homo* („om"), *humanus* („omenesc"), *humus* („pământ"), Lactanțiu fiind unul dintre cei mai vechi autori pasionați de această legătură etimologică.

[108] Platon, *Republica*, 501b.

[109] *Oracula Sibyllina*, VIII, 402.

[110] Unul dintre titanii mitologiei grecești, fiul lui Iapet și al nimfei Clymene, faimos pentru faptul de a fi furat focul din cer pentru a-l oferi oamenilor.

după același plan ca și Prometeu din Iapet? Dacă a fost om, a fost în stare să dea naștere altui om, dar nu să-l creeze. Că acela nu a fost zeu, o dovedește pedepsirea lui pe muntele Caucaz[111]. (8) Dar nici pe tatăl acestuia, pe Iapet, și pe unchiul său, Titan, nu i-a numit cineva zei, fiindcă puterea supremă a fost numai la Saturn, în virtutea căreia el a obținut onoruri divine împreună cu toți urmașii săi.

Plăsmuirea poeților poate fi combătută prin multe argumente. (9) Este neîndoielnic pentru toți că a existat un potop pentru a pierde, a șterge de pe fața pământului răutatea. Acest lucru îl afirmă și filozofii, și poeții, și istoricii Antichității, ba chiar sunt de acord întru totul cu vocea profeților. (10) Dacă într-adevăr cataclismul a fost provocat pentru a face să dispară răutatea care luase proporții enorme, cum a putut să fie Prometeu creator al omului, când despre fiul lui, Deucalion, ei înșiși spun că a fost salvat pentru dreptatea lui? Cum de o singură generație și o singură familie a reușit așa de repede să umple pământul cu oameni? (11) Desigur, ei au greșit aici ca și mai înainte, ignorând când s-a produs cataclismul pe pământ, cine a binemeritat salvarea pentru dreptatea sa în timp ce neamul omenesc dispărea, cum și împreună cu cine a fost salvat. Toate acestea literatura profeților le arată. Prin urmare, ceea ce se povestește despre opera de creație a lui Prometeu este fals. (12) Spusesem[112] că poeții nu obișnuiesc să mintă, ci redau în figuri, sugerând doar cele spuse; nu spun deci că ei au mințit, ci că Prometeu, cel dintâi dintre toți, a plăsmuit din lutul moale și roditor imaginea omului[113], de la el pornind știința reprezentării în statui și portrete, căci el a trăit în timpul lui Iupiter, când pentru prima oară s-a început ridicarea templelor și cinstirea zeilor. (13) Astfel, adevărul este prefăcut în minciună și ceea ce a fost făcut de Dumnezeu a fost atribuit omului, care a imitat doar lucrarea divină.

---

[111] Ipostaziat de mitologia greco-romană ca erou al omenirii, autor al științelor și artelor, dar și etern revoltat împotriva zeilor, Prometeu va fi socotit trădător de Zeus, înlănțuit pe vârful Elbrus din Munții Caucaz și condamnat să îi fie sfâșiat ficatul de un vultur, doar pentru a se regenera într-un chin veșnic. Bogatul traseu literar al personajului începe cu Hesiod, Eschil (*Prometeu înlănțuit*) și Platon, trece prin Boccaccio, Marsilio Ficino și Shakespeare și ajunge la Goethe, soții Shelley, Rilke și Kafka.

[112] Cartea I, cap. 11.

[113] Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, 8, 11, 8.

Plăsmuirea omului adevărat, viu, din pământ, aparține lui Dumnezeu. (14) Același lucru ne transmite și Hermes, care a spus nu numai că „omul a fost făcut de Dumnezeu după chipul Său"[114], dar a încercat să explice cu câtă subtilitate a minții a făcut fiecare membru al corpului în parte, încât să fie potrivit nu numai spre folosință, cât și ca frumusețe. (15) Faptul acesta îl intenționează și stoicii atunci când discută despre Providență, pe ei urmându-i, în mai multe locuri, Tullius, care a condensat pe cât a putut un subiect întins și bogat[115]. Eu voi trece peste acestea, pentru că, de curând, am scris o lucrare proprie, dedicată lui Demetrianus, cititorul meu[116].

(16) Nu pot să trec cu vederea însă faptul că unii filozofi derutați spun că oamenii și restul viețuitoarelor s-au născut din pământ în absența unui artizan. De unde acel vers din Vergilius: „Generația de fier a oamenilor și-a ridicat capul din pământurile aspre"[117]. Cei care au respins Providența au aderat și la această părere. Stoicii însă atribuie crearea viețuitoarelor iscusinței divine.

(17) Aristotel s-a degajat de efort și de grijă, spunând că lumea a existat dintotdeauna[118]; așadar, și neamul omenesc și celelalte câte mai sunt pe lume nu au început, ci au existat și vor exista întotdeauna. (18) Cum vedem însă că fiecare viețuitoare care nu a existat mai înainte are un început și un sfârșit, în mod obligatoriu întregul neam a început cândva și va sfârși cândva, din moment ce a început. (19) Căci toate sunt îndatorate celor trei timpuri: trecut, prezent și viitor. Originea ține de trecut; esența, de prezent; destrămarea, de viitor. (20) Toate acestea apar la fiecare om în parte: când ne naștem, începem; când trăim, existăm; când pierim, încetăm să mai fim. De unde și cele trei Parce: una care urzește viața omului, alta care o alcătuiește, a treia care o rupe și îi pune capăt. (21) Dar, cum pentru tot neamul

---

[114] *Corpus Hermeticum*, t. 4, p. 109.

[115] *Cf.* CICERO, *De republica*, 4; *De legibus*, I, 9, 27; *De natura deorum*, II, 44, 133.

[116] *De opificio Dei* („Despre lucrarea creatoare a lui Dumnezeu"). Traducerea scrierii se va regăsi în al doilea volum din această ediție de *Opere complete* aparținând lui Lactanțiu.

[117] VERGILIUS, *Georgice*, II, 340-341.

[118] *Cf.* ARISTOTEL, *De caelo*, I, 10; *De generatione animalium*, II, 1; CICERO, *Academici libri*, 2, 38, 119; *Tusculanae disputationes*, I, 28, 70.

omenesc numai prezentul se evidențiază, din el este dedus totuși și trecutul, adică originea, și viitorul, prin urmare destrămarea. (22) Pentru că există ceva, înseamnă că a început cândva – nimic nu poate să existe fără a fi început să existe – și, pentru că a început, este limpede că se va și sfârși cândva. Nu e posibil să fie ca întreg nemuritor ceea ce provine din elemente muritoare. (23) După cum noi toți ne ducem unul câte unul, se poate întâmpla ca, printr-o catastrofă, toți laolaltă să dispărem, fie din pricina nerodniciei pământului, ceea ce de obicei se mai întâmplă, ori a unei molime răspândite peste tot, care, de cele mai multe ori, pustiește orașe și ținuturi, fie din cauza unui incendiu iscat în univers, așa cum se spune că a fost pe vremea lui Faeton, fie din cauza unei revărsări de ape, cum ne este transmis despre aceea din timpul lui Deucalion, când, în afara unui singur om, a fost distrus tot neamul omenesc. (24) În acest potop, chiar dacă s-a produs din întâmplare, desigur că s-ar fi putut ca și acela singurul care a supraviețuit să fi dispărut. Dar, dacă prin voința Providenței divine, de necontestat, el a fost salvat pentru refacerea omenirii, înseamnă că depind de puterea lui Dumnezeu și viața, și moartea neamului omenesc. Dacă poate să-l distrugă în totalitate – pentru că pe părți poate –, este limpede că s-a născut cândva; iar slăbiciunea începutului dezvăluie și un sfârșit. (25) Dacă acestea sunt adevărate, Aristotel nu va putea să demonstreze că lumea însăși nu a avut un început. Dacă Platon și Epicur obțin această recunoaștere de la Aristotel, același Epicur va scoate de la Platon și Aristotel, care au considerat că lumea va exista întotdeauna, chiar dacă sunt buni oratori, în ciuda voinței lor, că lumea aceasta are și un sfârșit. (26) Despre asta, mai multe în ultima Carte[119]; acum să revenim la originea omului.

Capitolul 11

(1) Ei susțin[120] că, datorită anumitor rotiri ale cerului și mișcări ale astrelor, a existat un timp potrivit pentru înmulțirea viețuitoarelor; un

[119] Cartea a VII-a, cap. 14.

[120] Adepții lui Epicur; *cf.* Cicero, *De legibus*, I, 8, 24; Lucretius, *De rerum natura*, V, 783-820.

pământ nou deci, reținând sămânța rodniciei, a scos din sine câteva pungulițe ca niște matrici, despre care Lucretius spune: „Creșteau matrici înfipte în pământ prin rădăcini”[121], și acestea, ajunse la maturitate și obligate de la natură să crape, făceau să iasă la lumină fragede vlăstare vii. (2) Mai spun că pământul însuși devenise mai bogat datorită unui lichid cu proprietățile laptelui, cu acest aliment fiind hrănite cele ce luau ființă. Cum vor fi putut – ne întrebăm – să suporte sau să evite tăria frigului ori a căldurii sau să se nască, din moment ce soarele le ardea, iar frigul le înțepenea? „Nu erau” – spun ei – „la începutul lumii nici iarnă, nici vară, ci o temperatură constantă, o neschimbată primăvară”. (3) Dar de ce nimic dintre acestea nu mai vedem acum? „Pentru că o singură dată a fost necesar să existe, ca să se nască viețuitoarele.” După ce s-au născut, fiindu-le acordată posibilitatea de a procrea, pământul a încetat să nască el însuși și s-a schimbat și natura timpului[122].

(4) Cât de ușor este să respingi aceste născociri! În primul rând, nimic nu poate exista pe lume care să nu continue așa cum a început. Nu se poate spune că nu erau pe atunci soarele, luna, astrele, sau că, deși erau, nu cunoșteau mișcarea, iar cârmuirea de natură divină, care le temperează rotirile și le dirijează, nu începuse odată cu acestea. (5) Dacă este așa cum spun ei, în mod necesar există Providență; așa că ei cad exact în ceea ce vor să evite. (6) Viețuitoarele neexistând încă, cineva a decis ca ele să se nască, să nu mai fie pământul pustiu și necultivat și obiect de teamă. Dar, ca să se nască din pământ, fără niște părinți, se impune să fi existat o mare putere prevăzătoare. Apoi, ca lichidul acela apărut din pământ să ia forma corpurilor de tot felul și din grăuntele în care sunt ascunse să se dezvolte precum din pântecele matern, primită fiind puterea de a trăi și simți, este necesară o inteligență admirabilă și de nedescifrat. (7) Să considerăm că și acest lucru s-a întâmplat cumva; cele care urmează nu pot fi întâmplătoare, încât pământul să emane în permanență lapte, temperatura aerului să fie aceeași[123]. (8) Dacă se constată că acestea s-au făcut pentru ca

[121] Lucretius, *De rerum natura*, V, 808.
[122] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, V, 826-836; 793-796.
[123] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, V, 809-819.

viețuitoarele proaspăt apărute să aibă hrană ori să nu fie pândite de primejdii, este necesar ca cineva să le aibă în pază prin nu știu ce judecată divină. Cine poate fi mintea prevăzătoare dacă nu Dumnezeu? (9) Să vedem totuși dacă este posibil să se fi întâmplat ceea ce spun ei întruna: că oamenii s-au născut din pământ. Dacă va gândi cineva cât de mult și în câte feluri este crescut un prunc, va înțelege în mod sigur că acei copii născuți din pământ n-ar fi putut să se hrănească fără cineva care să-i îngrijească. (10) Era nevoie ca mai multe luni să stea întinși, până ce, întărindu-li-se mușchii, să poată să se miște și să-și schimbe locul. Lucrul acesta se poate întâmpla în decurs de cel puțin un an. (11) Ne întrebăm: ar putea un copil să zacă în același loc în care s-a născut și în același mod timp de mai multe luni de zile? Nu s-ar prăpădi el din cauza umezelii pământului, pe care o oferă drept hrană, slăbit și acoperit de mizeria adunată întruna? (12) Așa că nicicum nu se poate, decât să fie crescut de cineva. Numai dacă nu cumva viețuitoarele toate nu se vor fi născut nu fragede, ci mature, ceea ce încă nu le-a venit în minte acelora să susțină. (13) Întreagă această judecată este imposibilă și lipsită de temei, dacă poate fi vorba de judecată aici, și nu de lipsă de judecată. Cel care declară că toate s-au născut de la sine și nu acordă niciun rol Providenței divine, acela nu confirmă rațiunea, ci o răstoarnă. (14) Or, dacă nu poate să devină ceva în lipsa unei rațiuni și nici să se nască, este limpede că divina Providență este aceea căreia îi este proprie ceea ce se cheamă rațiune.

Dumnezeu deci, artizan al tuturor lucrurilor, l-a făcut pe om. (15) Lucru pe care Cicero, deși necunoscător al literaturii divine, l-a văzut totuși. În cartea întâi a lucrării *Despre legi*, a transmis aceleași date ca și prorocii. Iată cuvintele lui: (16) „Această ființă prevăzătoare, inteligentă, complexă, dotată cu putere de pătrundere și memorie, rațională și chibzuită, numită om, a fost creată într-o situație cu totul deosebită de către divinitatea supremă. De altfel, omul este singurul dintre toate ființele câte sunt care posedă rațiune și reflecție, în timp ce celelalte sunt lipsite de așa ceva"[124]. (17) Se vede cum Cicero, deși străin de cunoașterea adevărului, fiindcă se îngrijea totuși de imaginea înțelepciunii, a înțeles că omul nu putea fi creat decât de Dumnezeu.

[124] Cicero, *De legibus*, I, 7, 22.

(18) Dar este nevoie și de mărturii divine, nefiind suficiente cele ale oamenilor. Sibila mărturisește că omul este opera lui Dumnezeu. „Dumnezeu este unicul, ctitorul imbatabil, fondatorul. El a decis prototipul înfățișării muritorilor, El, creatorul vieții, a plăsmuit natura tuturor."[125] Scrierile sfinte conțin aceleași date.

(19) Dumnezeu a îndeplinit misiunea unui adevărat tată, El a plăsmuit trupul, El ne-a dăruit sufletul prin care noi respirăm, Lui Îi aparține tot ceea ce noi suntem. (20) Cum a făcut aceasta, dacă ar fi de datoria noastră să știm, ne-ar fi învățat, așa cum ne-a învățat altele care ne-au făcut să cunoaștem și vechea greșeală, și lumina adevărată.

Capitolul 12

(1) După ce Dumnezeu a făcut mai întâi bărbatul după asemănarea Sa, a creat apoi și femeia după chipul bărbatului însuși, ca prin unirea celor două sexe să se înmulțească urmașii și să umple tot pământul. (2) În plăsmuirea omului, El a cuprins și a desăvârșit rațiunea celor două substanțe despre care am spus că sunt contrare, focul și apa.

(3) După ce a creat trupul, l-a înzestrat cu suflet din izvorul veșnic dătător de viață al Duhului Său, încât, format din două elemente contrare, el să redea exact imaginea lumii. Omul este alcătuit din suflet și din corp, aceasta însemnând din cer și din pământ, pentru că sufletul în care ne regăsim provine de la Dumnezeu, din cer deci, iar corpul din pământ, din lutul căruia am spus[126] că a fost modelat.

(4) Empedocle, despre care nu-ți dai bine seama dacă trebuie să-l numeri printre poeți ori printre filozofi, deoarece a scris un tratat în versuri *Despre natură*, așa cum au făcut și Lucretius sau Varro[127]

---

[125] *Oracula Sibyllina, fragmenta*, 5 (Geffcken, p. 232).

[126] *Cf. supra*, cap. 10.

[127] P. Terentius Varro Atacinus (82-35 î.Hr.), poet din epoca lui Augustus, autor de satire și al poemului *Bellum Sequanicum* despre campania lui Caesar împotriva lui Ariovistus, a tradus în latină *Argonautica* lui Apollonios din Rodos. Nu trebuie confundat cu mult mai faimosul său contemporan Marcus Terentius Varro (Reatinus), unul din marii eruditi ai Romei antice, autor a peste 70 de lucrări în 620 de cărți, citat de Lactanțiu în repetate rânduri.

la romani[128], a stabilit patru elemente: focul, aerul, apa, pământul; probabil l-a urmat pe Trismegist, care a spus că trupurile noastre au fost alcătuite de Dumnezeu din aceste patru elemente; (5) ele conțin într-adevăr ceva și din foc, și din aer, și din apă, și din pământ, nefiind însă nici foc, nici aer, nici apă, nici pământ[129]. Totul este adevărat; pentru că elementul pământului îl regăsim în carne, al lichidului în sânge, al aerului în suflet, al focului în căldura vieții[130]. (6) Dar fără ca sângele să poată fi separat de trup, precum umezeala de pământ, nici căldura vitală de spirit, după cum focul de aer. În așa fel încât se ajunge doar la două elemente comune tuturor lucrurilor, a căror esență este cuprinsă în plăsmuirea corpului nostru. (7) Omul a fost făcut din lucruri diferite și contrare, așa cum universul însuși a fost făcut din lumină și întuneric, din viață și moarte. Pe acestea două le-a lăsat în om să se lupte, încât, dacă învinge sufletul, care provine de la Dumnezeu, el să fie nemuritor și să trăiască într-o lumină perpetuă; dacă totuși corpul va fi învingător asupra sufletului, să ajungă în supunere, să rămână în întunericul veșnic și în moarte. (8) Forța acesteia din urmă nu constă în a stinge total sufletele nedrepte, ci în a le pedepsi pentru totdeauna. Această pedeapsă noi o numim a doua moarte, fiind și ea veșnică precum este și nemurirea. (9) Despre cea dintâi spunem astfel: moartea determină destrămarea viețuitoarelor din natură; sau: moartea este separarea corpului de suflet. Despre cea de a doua: moartea înseamnă suportarea unei dureri permanente; sau: moartea este damnarea pe drept a sufletelor la chinuri veșnice. Aceasta de pe urmă nu privește turmele fără grai; sufletele lor neavând nimic divin, ci constând în aerul comun, se topesc în moarte.

(10) În unirea aceasta a cerului și pământului, a căror efigie se află în om, partea de excelență o stăpânesc cele ale lui Dumnezeu, sufletul deci, el ținând în supunere corpul; partea inferioară însă, cele ale diavolului, corpul în mod expres, care, pentru că este din pământ, trebuie să fie supus sufletului, precum pământul este supus cerului. (11) Corpul este un vas mic, de care acest spirit ceresc se folosește

[128] *Cf.* Quintilian, *Institutio oratoria*, I, 4, 4.
[129] *Corpus Hermeticum*, t. 3, p. 4.
[130] *Cf.* Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, 11, 1, 16.

ca de un domiciliu temporar. Îndatoririle celor două sunt: cel ce este de la Dumnezeu din cer să poruncească, cel ce este din pământ și de la diavol să servească. (12) Adevărul acesta nu-i scapă nici omului desfrânat care a fost Sallustius. El spune: „Întreaga noastră forță stă în suflet și în corp; (13) ne folosim mai degrabă de porunca sufletului decât de slujirea trupului"[131]. Corect, dacă ar fi și trăit după rețeta aceasta[132]. (14) El a slujit însă celor mai murdare plăceri, iar sentința lui despre viață și-a destrămat-o în nevrednicie. Dacă sufletul este – așa cum am arătat – foc, el trebuie să se nevoiască, precum focul, spre cer, ca să nu se stingă; pentru că tot ce ține de cer este nemuritor. Și, după cum focul nu poate să ardă, deci să existe, dacă nu este întreținut de o substanță consistentă în care să-și afle hrana, astfel dreptatea este singura substanță și hrană a sufletului care îl ține în viață.

(15) Dumnezeu, din argumentul expus, l-a așezat pe omul căruia i-a dat viață în Paradis, aceasta fiind cea mai bogată și cea mai plăcută grădină, pe care a sădit-o în părțile Orientului, cu tot felul de arbori, ca din roadele lor felurite să se hrănească și, lipsit de orice efort, să-I slujească lui Dumnezeu cu cea mai mare devoțiune. (16) I-a încredințat atunci și anumite porunci, pe care, dacă le-ar fi respectat, ar fi rămas nemuritor, dacă le-ar fi încălcat, ar fi devenit supus morții. Recomandarea a fost ca dintr-un singur pom, care se afla în mijlocul Paradisului, să nu guste, pom în care pusese Dumnezeu cunoașterea binelui și răului.

(17) Acel calomniator, pizmuitorul operei lui Dumnezeu, își concentrează toate cursele, toată viclenia pentru a-l doborî pe om, ca să-i suprime nemurirea. (18) A amăgit-o mai întâi pe femeie, prin înșelăciune, să ia din fructul oprit și, prin ea, l-a convins și pe bărbat să încalce porunca lui Dumnezeu. Înțeleasă fiind știința binelui și a răului, s-a rușinat de goliciunea sa și s-a ascuns de vederea lui Dumnezeu, ceea ce mai înainte nu se întâmplase. (19) Atunci, Dumnezeu, dată fiind sentința împotriva celor care păcătuiesc, l-a alungat pe om din Paradis, ca să-și caute hrana prin muncă, iar Paradisul l-a înconjurat

[131] Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, I, 2.

[132] Istoricul latin a fost de multe ori socotit, încă din Antichitate, un antimodel ce nu și-a acoperit principiile corecte și sănătoare din scrieri cu o viață personală pe măsură, care să le justifice și confirme, ci dimpotrivă. Exemplul clasic de recriminare dură se regăsește în textul atribuit lui Cicero *In C. Sallustium invectiva*.

cu un val de foc, ca omul să nu aibă acces până ce Dumnezeu nu va face judecata supremă pe pământ și nu va chema pe cei drepți, pe cei care L-au cinstit, în acel loc de unde moartea a fost gonită, așa cum ne învață sfintele voci și sibila Eritreea, când spune: „Cei care Îl cinstesc pe Dumnezeu moștenesc viața adevărată și veșnică, ei locuind pentru totdeauna laolaltă în Paradis, în grădina bogată"[133]. (20) Acestea, pentru că sunt ultimele, le vom trata în ultima parte a operei; acum însă trebuie să le explicăm pe cele dintâi.

Așa că moartea l-a urmărit pe om, în conformitate cu sentința divină, ceea ce lămurește și sibila în poezia sa, spunând: „Omul modelat de mâinile sfinte ale lui Dumnezeu, pe care șarpele perfid l-a făcut să greșească, să-și adjudece o soartă muritoare, să dobândească știința binelui și a răului..."[134]. (21) Astfel a devenit viața omului trecătoare și totuși lungă, durând o mie de ani. Deși faptul a fost transmis prin literatura sacră și a devenit public, fiind cunoscut de toată lumea, deși Varro, el însuși, nu-l ignora, s-a străduit totuși să argumenteze: de ce considerau cei vechi că se trăia până la o mie de ani. (22) El spunea că la egipteni, lunile fiind luate drept ani, nu trecerea soarelui prin cele douăsprezece constelații făcea anul, ci luna care lumina cerul purtător al acelor constelații timp de treizeci de zile. Acest argument este total fals. De fapt, pe atunci nimeni nu a trecut de o mie de ani; (23) acum însă, cei care ajung la o sută, ceea ce se întâmplă de foarte multe ori, trăiesc o mie două sute de luni. Autori informați afirmă că se ajungea de obicei la o sută douăzeci de ani. (24) Dar, pentru că Varro nu știa de ce și când s-a micșorat viața omului, el însuși a micșorat-o, deși știa bine că omul poate să trăiască o mie patru sute de luni[135].

Capitolul 13

(1) După aceea, Dumnezeu, cum vedea pământul plin de răutăți și de crime, a decis să distrugă neamul omenesc printr-un potop. Totuși

---

[133] *Oracula Sibyllina, fragmenta*, III, 46-48.

[134] *Oracula Sibyllina, fragmenta*, VIII, 260-262.

[135] Și Arnobiu, dascălul lui Lactanțiu, acordă același răgaz unei vieți normale.

pentru refacerea populației a ales un singur om, deoarece, toți fiind corupți, exemplul lui se evidenția prin dreptate. (2) Acesta, pe când era de șase sute de ani, și-a construit o corabie, așa cum îl sfătuise Dumnezeu, în care s-a salvat el însuși, împreună cu soția și cu cei trei fii și tot atâtea nurori, când apa acoperise și munții cei mai înalți. (3) După ce pământul s-a uscat, Dumnezeu, urând nedreptatea epocii anterioare, ca lungimea vieții să nu redevină cauză a născocirii relelor, a redus puțin câte puțin la fiecare generație vârsta, stabilind hotarul la o sută douăzeci de ani, dincolo de care nu se poate trece. (4) Acela, după ce a coborât din corabie, așa cum ne învață literatura sacră, a cultivat pământul cu sârg și a plantat vița-de-vie cu mâna lui; de unde falsul argument al celor care îl numesc pe inventatorul vinului Liber. El însă a fost cu multe generații înainte nu numai de Liber, dar și de Saturn ori Uranus.

(5) Luând din vița-de-vie cel dintâi rod, înveselindu-se, a băut până s-a amețit și zăcea la pământ dezbrăcat. Unul dintre fii, pe nume Cham, văzându-l, nu a acoperit goliciunea tatălui, ci, ieșind, l-a arătat fraților. Aceia au intrat și cu o manta, ferindu-și privirile, și-au acoperit tatăl. (6) După ce tatăl a cunoscut cele întâmplate, l-a renegat și l-a alungat pe fiul său. Fugar, acela s-a stabilit în ținutul care se cheamă acum Arabia, ținut care s-a numit Chanaan, de la numele lui, iar urmașii chanaaneeni. (7) Aceasta a fost prima generație care nu L-a cunoscut pe Dumnezeu, pentru că fruntașul și întemeietorul ei nu a primit cultul lui Dumnezeu de la tatăl său, fiind blestemat de el. Prin urmare, a transmis urmașilor săi necunoașterea divinității.

(8) De la această generație au venit, crescând în număr, populațiile vecine. Evreii sunt considerați însă urmașii tatălui acestuia; la ei, legătura cu Dumnezeu s-a păstrat. (9) Dar cei care le-au urmat s-au înmulțit enorm; cum locurile erau prea înguste ca să-i cuprindă, tinerii, fie trimiși de părinți, fie din proprie inițiativă, constrânși fiind de sărăcie, au fugit să-și caute noi așezări; dispersându-se peste tot, au umplut insulele și tot pământul; rupți de rădăcina sfintei religii, și-au întemeiat noi obiceiuri, noi legi, după cum s-a nimerit. (10) Primii dintre ei, care au ocupat Egiptul, au început să privească spre cele din cer și să le venereze. Pentru că nu aveau nevoie de acoperișuri, calitatea aerului și cerului neacoperit de nori permițându-le asta, ei au cunoscut cursul stelelor și efectul acestuia; și, privindu-le cu tot

mai mult interes și mai multă plăcere, au ajuns să le venereze. (11) Au născocit după aceea figuri ciudate de viețuitoare, pe care le-au cinstit, înșelați fiind de unele miracole, ai căror autori îi vom afla în curând[136].

(12) Ceilalți care se împrăștiaseră pe pământ, uimindu-se de toate, venerau cerul, soarele, pământul, marea, în lipsa imaginilor ori templelor; le sărbătoreau deschis prin sacrificii, până când, în decursul timpului, pentru diriguitorii foarte puternici au făcut temple și statui și au decis să le cinstească prin animale de jertfă și prin mirosurile acestora. Astfel au început să existe neamurile înstrăinate de cunoașterea lui Dumnezeu. (13) Greșesc aceia care duc venerarea zeilor la începutul începuturilor și fac practicile păgâne prioritare legăturii cu Dumnezeu, pe care o găsesc o invenție ulterioară. Greșesc pentru că ei ignoră izvorul și originea adevărului. Să revenim însă la începuturile lumii acesteia.

Capitolul 14

(1) Așadar, pentru că numărul oamenilor începuse să crească, prevăzător fiind Dumnezeu ca nu cumva diavolul – căruia îi conferise de la început puterea asupra pământului – prin înșelăciuni să-i corupă sau să-i piardă pe oameni, ceea ce făcuse la începuturi, a trimis îngeri în sprijinul și spre îndrumarea neamului omenesc[137]. În primul rând, i-a sfătuit ca nu cumva, maculați prin contactul cu cei de pe pământ, să piardă demnitatea substanței cerești. Le-a interzis să facă aceasta pentru că știa că ei o vor face și ca să nu aibă speranța iertării. (2) Dar acel stăpân al pământului, foarte înșelător din obișnuință, i-a atras la vicii pe aceia care stăteau împreună cu oamenii și i-a stricat împreunându-i cu femeile. (3) Nemaiprimiți în cer din cauza păcatelor în care se scufundaseră, au căzut pe pământ. Prin urmare, diavolul, din trimiși ai lui Dumnezeu, i-a făcut străjeri și slujbași ai lui.

(4) Iar cei care s-au născut din aceștia, pentru că nu erau nici îngeri, nici oameni, ci de o natură intermediară, nu au fost primiți

---

[136] Cap. 16.

[137] *Cf.* Minucius Felix, *Octavius*, 26-27.

la puterile subpământene, după cum n-au fost primiți părinții lor în ceruri. (5) Așa că s-au ivit două feluri de demoni: unii cerești, alții pământeni. Ei sunt spiritele necurate, autorii relelor de care auzim, diavolul fiindu-le fruntaș. (6) De aceea, Trismegist îl numește *demoniarh*. Gramaticii spun însă că au fost numiți demoni după *daemones*, adică „cei pricepuți și cunoscători ai lucrurilor"[138], ei socotindu-i zei. Aceștia știu într-adevăr multe din cele viitoare, dar nu totul, pentru că nu le este permis să cunoască tot planul lui Dumnezeu, și de aceea obișnuiesc să dea răspunsuri în formulări ambigue.

(7) Poeții știu că sunt demoni și astfel îi și numesc. Hesiod spune: „Prin voința marelui Zeu, demonii sunt bunele genii ale pământului, paznicii muritorilor"[139]. (8) Se spune asta fiindcă ei fuseseră trimiși de către Dumnezeu drept învățători ai neamului omenesc. Dar și ei înșiși, după ce i-au dus pe oameni la pierzanie, au vrut să fie luați drept ocrotitori și să fie cinstiți ei înșiși, nu Dumnezeu.

(9) Chiar și filozofii au vorbit despre ei. Platon, de exemplu, a încercat să redea natura acestora în *Banchetul*, iar Socrate spunea că în preajma sa există în permanență un demon, care se ține de el de când era copil, și că viața lui este condusă de consimțământul și judecata acestuia[140].

(10) Întreaga artă și putere a magilor constă în evocarea lor; invocați fiind, ei deturnează privirile oamenilor în vedenii care le iau ochii, încât ei nu mai văd ceea ce este, ci cred că văd ceea ce nu este. (11) Demonii, zic eu, sunt spirite pângărite și decăzute care cutreieră tot pământul și care, în restriștea propriei pierzanii, uneltesc pierzania și a celorlalți oameni. (12) Așa că ei umplu totul de curse, hoții, înșelăciuni, rătăciri; se țin scai de fiecare om, ajung din ușă în ușă la fiecare casă, numindu-se puteri apărătoare ale casei[141]. Astfel este tălmăcit în limba latină cuvântul *daemones*. (13) Pe aceștia îi cinstesc în căminele lor, pentru aceștia zilnic fac libații, îi venerează în cunoștință de cauză ca pe niște zei tereștri care îndepărtează relele, când tocmai

[138] Etimologie propusă de Platon (*Cratylos*, 398b), de la radicalul *da-*, „a ști", „a învăța".

[139] Hesiod, *Munci și zile*, 122-123.

[140] *Cf.* Platon, *Banchetul*, 202c.

[141] *Genii*, în limba latină.

ei le fac, inventându-le. (14) Aceștia, pentru că sunt spirite fine, imposibil de reperat, se vâră în corpurile oamenilor, le strică sănătatea acționând pe ascuns în măruntaiele lor, provoacă boli, îngrozesc sufletele cu vise, clatină mințile prin patimi, ca oamenii, constrânși de aceste rele, să alerge la ajutorul lor.

Capitolul 15

(1) Explicația tuturor acestor înșelăciuni scapă necunoscătorilor adevărului. Ei îi consideră folositori atunci când încetează să le facă rău; pentru că altceva decât rău nu știu să facă. (2) Poate să spună cineva: trebuie să-i cinstim ca să nu ne facă rău, din moment ce o pot face[142]. Într-adevăr, aceia provoacă rele, dar numai celor care se tem de ei, celor pe care mâna puternică și ridicată a lui Dumnezeu nu-i protejează, celor străini de taina adevărului. (3) De cei drepți, de cultivatorii lui Dumnezeu deci, se tem și se îndepărtează de ei atunci când este invocat numele Domnului. Loviți ca de bici de cuvintele lor, ei mărturisesc nu numai că sunt demoni, dar își dezvăluie și numele prin care sunt adorați în temple. O fac de cele mai multe ori în prezența adoratorilor, și nu spre necinstea religiei, ci a onoarei lor, pentru că nici pe Dumnezeu – prin Care sunt invocați – ei nu pot să-L mintă și nici pe cei drepți, prin glasul cărora sunt torturați. (4) Așa că, adesea, scoțând foarte mari țipete, spun tare că sunt bătuți, că ard și că vor pleca îndată. (5) Aceasta datorită puterii pe care o au cunoașterea lui Dumnezeu și dreptatea Lui. Cui pot să facă rău ei în afara celor pe care-i au în supunere? (6) Hermes afirmă că aceștia care L-au cunoscut pe Dumnezeu nu numai că sunt scutiți de frecventarea demonilor, dar nu sunt dependenți nici de destin. „Singura pază" – spune el – „este dragostea de cele sfinte. Pe omul credincios nu îl stăpânesc nici demonul cel rău, nici soarta. Dumnezeu îl ferește pe cel credincios de tot răul. Credința este singurul bun al omului". Ce este credința, arată în

[142] Vechii romani conjurau frica, febra și alte stări negative cu speranța de a nu fi atinși de acestea.

alt loc prin formularea: „Credința este cunoașterea lui Dumnezeu”[143]. (7) Și Asclepius, ucenic al lui Hermes, a prezentat aceeași învățătură mai pe larg în acel *Discurs desăvârșit* pe care l-a scris pentru un rege. (8) Amândoi susțin că demonii sunt dușmanii și prigonitorii oamenilor; de aceea Trismegist îi numește îngerii răi, neuitând că ei au ajuns pământeni după ce au compromis căile cerești[144].

Capitolul 16

(1) Invențiile lor sunt: astrologia, haruspiciile, profesiunea de auguri și toate câte se numesc oracole, necromanție, artă magică ori alte rele pe care le practică oamenii fie pe față, fie în taină. Toate acestea sunt false[145]; o spune și sibila Eritreea: „Căci toate sunt rătăciri, pe care oamenii fără minte le caută zi de zi”[146]. (2) Chiar ei sunt cei care fac, prin propria lor prestație, să fie crezute ca adevărate cele false; ei își bat joc de credulitatea oamenilor, mințindu-i că sunt zei, împiedicându-i să descopere adevărul. (3) Ei i-au învățat să plăsmuiască tablouri și statui, ei sunt cei care, ca să abată mințile oamenilor de la cinstirea lui Dumnezeu cel adevărat, au făcut să se instituie și să fie venerate chipurile conducătorilor morți, ticluite și împodobite cu o frumusețe căutată, atribuindu-și numele acelora ca pe niște măști. (4) Acestora, magii și cei pe care norodul îi numește pe bună dreptate „malefici”[147], pentru că practică niște îndeletniciri blestemate, le spun pe numele lor adevărate, cerești, care se regăsesc în literatura sacră[148].

---

[143] *Corpus Hermeticum*, t. 2, p. 336, 1; t. 1, p. 97; t. 4, p. 110.

[144] *Cf. Corpus Hermeticum*, t. 2, p. 329, 15.

[145] Interesul enorm pentru mantică în Antichitate și nu numai a fost un subiect mereu oportun pentru filozofi și teologi. Tratatul lui Cicero *De divinatione* este un reper important în acest demers, care, în general, merge către analiza critică a modurilor diverse și adeseori surprinzătoare de investigare și ghicire prin citirea semnelor, evenimentelor sau aspectelor supranaturale de interferență cu lucruri altfel de neștiut sau de neînțeles pentru omul comun.

[146] *Oracula Sibyllina*, III, 228-229.

[147] *Malefici* ajunge, din sec. al II-lea, să desemneze în limbaj obișnuit magii.

[148] *Cf.* Fericitul Augustin, *De civitate Dei*, 10, 9; Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, 8, 9, 9.

(5) Aceste spirite pline de vinovăție și de rătăciri, ca să le tulbure pe toate și să răspândească în sufletele omenești greșeala, seamănă și amestecă cele false cu cele adevărate. Ei au ticluit că există multe ființe cerești, dar că unul singur, Iupiter, este stăpânul tuturor, și asta pentru că în cer sunt multe spirite ale îngerilor, dar unul singur este stăpânul și părintele tuturor: Dumnezeu. Ei au furat lumii adevărul, ascunzându-l în nume mincinoase. (6) Dumnezeu, așa cum am explicat de la început[149], fiind singur, nu are nevoie de nume, iar îngerii, deși nemuritori, nu admit și nu vor să fie numiți zei. Singura misiune a lor este să slujească voinței lui Dumnezeu și să nu iasă din porunca Lui. (7) Spunem că lumea astfel este dirijată de Dumnezeu precum un ținut de administratorul său. Nimeni nu va spune că slujbașii acestuia îi sunt tovarăși în conducerea provinciei, deși totul se face prin grija lor. (8) Ei totuși mai au ceva putere și în afara poruncilor stăpânului datorită necunoașterii acestuia, care ține de condiția umană. Dumnezeu însă, Stăpân al lumii, Conducătorul a toate, Care le știe pe toate, în ochii divini ai Căruia nimic nu e îngrădit, singur are stăpânire asupra universului, îngerii neavând decât posibilitatea ascultării. (9) Așa că ei nu doresc să obțină vreo cinstire, întreaga lor cinstire fiind la Dumnezeu; aceia însă care s-au îndepărtat de slujirea lui Dumnezeu, devenind dușmani ai adevărului și trădători ai legii lui Dumnezeu, încearcă să-și revendice numele și cinstirea zeilor. Și nu că și-ar dori cinstirea – care mai poate fi cinstirea celor decăzuți? –, și nici ca să-I facă vreun rău lui Dumnezeu, lucru imposibil, ci ca să le facă rău oamenilor. Pe aceștia se străduiesc să-i îndepărteze de cultul și de cunoașterea adevăratei măreții, ca să nu poată să obțină nemurirea, pe care au pierdut-o ei înșiși din răutatea lor.

(10) Ei răspândesc întunericul, ascund adevărul în beznă ca să nu mai fie cunoscut Stăpânul, Tatăl adevărat, ca să-i prindă pe oameni mai ușor în laț, se ascund în temple, participă la toate sacrificiile, scornesc adesea minuni, încât oamenii, uimiți, să acorde crezare statuilor unor zei ori unor puteri divine. (11) Așa s-a întâmplat că piatra a fost tăiată de augur cu cuțitul, că Iuno din Veii a răspuns că ar vrea să meargă la Roma, că Fortuna Muliebris a dezvăluit primejdia, că o corabie a urmat mâna Claudiei, că Iuno cea jefuită, Proserpina din Locri, Ceres

[149] Cartea I, cap. 6.

din Milet i-au pedepsit pe nelegiuiți și Hercule pe Appius și Iupiter pe Atinius, Minerva pe Caesar; de aici faptul că șarpele sosit din Epidaur a scăpat Roma de ciumă[150]. (12) Șeful demonilor însuși a fost adus acolo, în propria-i înfățișare, fără vreo disimulare, din moment ce au adus cu ei, cei trimiși în acest scop, balaurul de o mărime uimitoare.

(13) În oracole, de asemenea, înșală foarte mult, pentru că lumea profană nu poate deosebi vicleniile de cele specifice adevărului; oamenii de rând consideră că puterea, victoriile, bogățiile, întâmplările fericite sunt meritele acelora, că prin acordul lor statul adesea scapă de primejdiile iminente, pe care ei le-au făcut cunoscute și, îmbunați prin sacrificii, le-au abătut din direcția lor. (14) Toate acestea sunt niște minciuni. Ei, de vreme ce știu de mai înainte planurile lui Dumnezeu, ca unii care I-au fost în subordine, se interpun acestor lucruri, încât cele făcute ori intenționate de divinitate să pară că ei înșiși le fac ori le-au făcut; și, ori de câte ori unui neam sau unui oraș urmează să i se întâmple ceva bun, după voința lui Dumnezeu, ei îi încredințează pe oameni prin semne, prin vise, prin oracole că ei sunt cei care intenționează să facă asta, dacă li se vor oferi temple, onoruri, sacrificii. Așa stând lucrurile, întâmplându-se cele inevitabile, ei se aleg cu o venerare pe cinste. (15) De aici temple dedicate, noi statui consacrate, turme de animale sacrificate drept jertfă; și totuși viața și sănătatea oamenilor care au făcut toate acestea cu nimic mai puțin nu sunt sacrificate. (16) De câte ori amenință vreun pericol, ei se prefac supărați dintr-un motiv oarecare, nejustificat și neserios, precum Iuno din cauza lui Varro; acesta pusese un tânăr frumos ca să prezinte ofrandele în carul lui Iupiter. Din această cauză, numele de „roman" la Cannae a fost aproape distrus[151]. (17) Dacă Iuno se temea de un alt Ganimede, de ce să sufere pedeapsa tinerimea romană? Sau, dacă zeii se îngrijesc numai de comandanți, neglijând mulțimea, de ce Varro singur a scăpat, el care a făcut aceasta, iar Paullus[152], care nu o merita, a fost ucis? Desigur, nimic nu li s-a întâmplat atunci romanilor

---

[150] Vezi *supra*, Cartea a II-a, cap. 7, 8-20; *cf.* Fericitul Augustin, *De civitate Dei*, 10, 16; Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, 1, 8, 2.

[151] *Cf.* Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, I, 1, 16.

[152] Lucilius Aemilius Paullus și Gaius Terentius Varro, consuli în 216 î.Hr., anul dezastrului de la Cannae, din care doar al doilea a supraviețuit.

„din hotărârea nedreptei Iunona"[153], când Hannibal, prin viclenie și prin vitejie, a distrus două armate ale poporului roman. (18) Iunona n-ar fi putut cuteza nici să abandoneze Cartagina, unde erau armele și carul acesteia, nici să nu le cauzeze neajunsuri romanilor, pentru că „ea auzise spunându-se că din sângele troian se va naște un neam care va dărâma cândva cetatea tiriană"[154]. (19) Dar astea sunt luările în râs din partea acelora care, ascunși sub nume de morți, întind curse celor vii. Ei procedează astfel încât, dacă primejdia care amenință poate fi evitată, să pară că ei, fiind îmbunați, au îndepărtat-o; dacă primejdia este inevitabilă, să pară că s-a întâmplat din cauză că au fost neglijați. În felul acesta își sporesc autoritatea și teama în ochii celor neștiutori. (20) Prin astfel de viclenii și de meșteșuguri, ei au făcut să slăbească la toate neamurile cunoașterea lui Dumnezeu cel adevărat și unic. Pierduți din pricina viciilor, se străduiesc și uneltesc să ducă la pierzare pe oameni. (21) De aceea au născocit jertfele omenești, pentru ca, dușmani ai ființei umane, să distrugă cât mai multe suflete.

Capitolul 17

(1) Se va întreba cineva: „De ce Dumnezeu îngăduie să se producă, în loc să vină în întâmpinarea unor așa de mari erori?" Fiindcă în acest fel cele rele se vor lupta cu cele bune, defectele cu calitățile, pe unii îi va pedepsi, pe alții îi va răsplăti. Dumnezeu a hotărât să-i judece pe cei vii și pe cei morți în vremurile de apoi; despre această judecată voi vorbi în ultima Carte[155]. (2) Mai este deci până să vină sfârșitul timpurilor, când mânia lui Dumnezeu să se transforme în putere și în forță cerească, după cum „au prezis profeții în credință, răspândind groaza prin avertismentul lor teribil"[156]. (3) Acum însă Dumnezeu îi rabdă pe oameni să greșească și să fie lipsiți de venerație față de El, El Însuși fiind drept, blând și iertător. Nu se poate ca Acesta, de o virtute

---

[153] VERGILIUS, *Aeneis*, VIII, 292.
[154] *Cf.* VERGILIUS, *Aeneis*, I, 16-17; I, 19-20.
[155] Cartea a VII-a, cap. 20.
[156] VERGILIUS, *Aeneis*, IV, 464-465.

desăvârșită, să nu fie și de o înțelegere desăvârșită. (4) Din care cauză unii consideră că Dumnezeu nu cunoaște mânia, nefiind supus afectelor, care sunt tulburări ale sufletului, pentru că ființa care este mișcată de afecte este una slabă. Această convingere desființează total adevărul și religia. (5) Ne reținem însă deocamdată să discutăm despre mânie, fiind un subiect foarte bogat, care va fi dezbătut într-o lucrare specială[157]. Cel care va venera și va urma spiritele cele mai ticăloase nu va avea parte nici de cer, nici de lumină, acestea fiind ale lui Dumnezeu, ci se va prăbuși în cele despre care am spus[158] că, la împărțire, au revenit fruntașului relelor, în întunecimi, în infern, în chinul cel veșnic.

(6) Am lămurit cum credința în zei este de trei ori deșartă. O dată că statuile acestea care sunt adorate sunt reprezentări ale unor oameni morți și că este nedrept și fără noimă ca simulacrul omului să fie venerat de simulacrul lui Dumnezeu, pentru că o cinstire vine din partea cuiva mai slab, mai neputincios. (7) Este o crimă ce nu poate fi ispășită să te îndepărtezi de ceea ce este viu, ca să slujești statuilor celor dispăruți, care nu pot să dea cuiva viață și lumină, ei înșiși fiind lipsiți de așa ceva. Nu există vreun alt Dumnezeu decât Acesta Unicul, judecății și puterii Căruia tot sufletul le este supus.

(8) Mai este deșartă credința în zei deoarece acele chipuri așa-zise sacre, cărora le acordă supunere oamenii fără pic de rațiune, sunt lipsite de simțire, ele fiind din pământ. (9) Cine nu înțelege că este un blestem să obligi o ființă dreaptă să se aplece să cinstească lutul? Pământul ne-a fost așternut la picioare ca să călcăm pe el, nu să-l adorăm; noi ne-am ridicat de la el și am primit ținută dreaptă în comparație cu celelalte viețuitoare, ca să nu ne plecăm în jos și să nu aruncăm la pământ înfățișarea cerească, ci să ne îndreptăm privirile acolo unde le-a orientat condiția naturii noastre și să nu adorăm nimic altceva, nimic să nu cultivăm în afară de numele unic al singurului Creator și Părinte, Care tocmai de aceea l-a făcut pe om drept, ca să înțelegem că suntem chemați spre cele înalte, cerești.

---

[157] Lucrarea lui Lactanțiu se numește *De ira Dei* („Despre mânia lui Dumnezeu") și traducerea ei va fi inclusă în al doilea volum din această serie de *Opere complete* lactanțiene.

[158] *Cf. supra*, cap. 9 și 11.

(10) În al treilea rând, pentru că spiritele care prezidează aceste religii condamnate și respinse de Dumnezeu se rostogolesc în mocirlă. Ele nu numai că nu sunt în stare să fie de folos cu ceva celor care le cinstesc, fiindcă toată puterea este la unul singur, ba chiar îi duc la pierzare, atrăgându-i în greșeli de moarte, aceasta fiindu-le în fond misiunea, să-i țină pe oameni în întuneric, încât ei să nu se intereseze de adevăratul Dumnezeu. (11) Prin urmare, nu trebuie cinstite, ele fiind supuse judecății lui Dumnezeu. Este dovada maximei nevrednicii să te alături puterii acestora; vei deveni mai puternic decât ele dacă vei căuta dreptatea, respingându-le și punându-le pe fugă prin jurunța ta în numele Domnului.

(12) Dacă reiese în atâtea moduri că aceste religii sunt deșarte, după cum am arătat, este clar că aceștia care fie că se roagă celor morți, fie că venerează pământul, fie că își vând sufletele duhurilor necurate, nu-și mențin rostul lor de oameni și că ei vor fi supuși chinurilor pe care le implică necredința și crima, ei fiind răzvrătiți împotriva lui Dumnezeu, Părintele neamului omenesc; ei au pângărit legea sfântă, luând asupra lor sacrilegiile de neispășit.

Capitolul 18

(1) Așa că oricine se străduiește să respecte taina omului și să dețină rațiunea naturii sale, el însuși să se ridice de la pământ și să-și înalțe ochii și mintea trează către cer. Să nu caute pe Dumnezeu sub picioarele sale și nici să nu scoată din urmele sale ceea ce să adore. Ceea ce zace sub om trebuie să rămână sub om. Să se orienteze spre înălțimi, spre culmi, pentru că mai mare decât omul nu poate fi decât ceea ce este deasupra omului. Dumnezeu este mai mare decât omul, așa că este deasupra, nu dedesubt; nu în locurile cele mai adânci[159], ci în zona cea mai înaltă trebuie El căutat. (2) În mod sigur nicio religie nu este acolo unde găsim o statuie de zeu. Dacă religia constă în cele divine, divinul constă în cele cerești, iar statuile sunt lipsite de ceea ce înseamnă religie. Nu poate fi ceva ceresc în cele născute din pământ. Pentru un

[159] Lactanțiu se referă aici la regiunile infernale.

cunoscător, devine limpede pornind chiar de la noțiune[160]. (3) Tot ceea ce este imitat se înțelege de la sine că este fals și nu poate primi numele adevărului, pentru că îl deformează fardându-l și prefăcându-l. Și atunci, fiind imitația un lucru total lipsit de crezare, o glumă, un joc, religia nu constă în simulacre, acestea compromițând-o. (4) Trebuie deci optat pentru adevăr, și nu pentru cele false; cele pământești trebuie călcate în picioare și urmate cele cerești. (5) Se înțelege că acela care și-a așternut inima – a cărei origine este în cer – acolo jos, la cele din infern, acolo va ajunge unde s-a proiectat el însuși; de aceea, se cuvine să nu-ți uiți rațiunea de a fi, statutul tău, și să te străduiești, să tinzi în permanență către cele de sus. (6) Cine va face astfel, acela va fi judecat om înțelept, drept, om cu adevărat, demn de cer, pe care Părintele său l-a făcut nu umil, aplecat spre pământ după obiceiul patrupedelor, ci să fie recunoscut după statura dreaptă, înaltă.

Capitolul 19

(1) Am terminat, dacă nu greșesc, o bună parte, și nu ușoară, a operei asumate și am respins greșelile înrădăcinate, măreția divină înlesnindu-ne posibilitatea expunerii. (2) Ne propunem acum o altă luptă, cu mult mai mare și mai dificilă, aceea cu filozofii, a căror învățătură profundă și elocvență îmi stau în cale drept piedică. (3) Așa cum până aici am fost urmărit de mulțimea și aproape de consensul tuturor neamurilor, așa mi se întâmplă acum cu autoritatea bărbaților situați mai presus de orice laudă. (4) Cine nu știe că mai mult cântăresc câțiva învățați decât o mulțime de necunoscători? (5) Totuși nu trebuie să disperăm că ei nu pot fi întorși din părerile lor, Dumnezeu și adevărul fiind călăuze; eu unul nici nu cred că ei se vor arăta atât de îndărătnici, încât să spună că nu văd, având ochi sănătoși și deschiși, strălucitul soare. (6) Pornind de la ceea ce mărturisesc ei înșiși, și anume că sunt preocupați de investigarea adevărului, voi face ca ei să considere că adevărul, mult timp și pretutindeni căutat, a fost găsit și să declare că nu putea fi descoperit prin iscusința omului.

---

[160] *Simulacrum* este derivat de la verbul *simulo* („a imita").

CARTEA A TREIA

DESPRE FALSA ÎNȚELEPCIUNE

Capitolul 1

(1) Pentru că se consideră că adevărul stătea ascuns până acum în întuneric, fie din rătăcirea ori nepriceperea norodului dispus să slujească feluritelor superstiții inepte, fie datorită filozofilor, care, prin talentul lor neinspirat, au semănat neorânduială mai curând decât să ilustreze adevărul, aș vrea să stăpânesc o facultate oratorică nu egală, bineînțeles, aceleia, aleasă și admirabilă, a lui Marcus Tullius, ci una măcar apropiată, încât, în măsura în care adevărul se dovedește valoros prin el însuși, în aceeași măsură să se evidențieze susținut de forța talentului. Astfel, după ce greșelile – și cele publice, și ale celor care sunt socotiți înțelepți – vor fi distruse și învinse, pentru neamul omenesc să strălucească cea mai limpede lumină! (2) Și aceasta aș dori-o din două motive: pentru că mai degrabă ar acorda crezare oamenii unui adevăr măsluit, ei, care cred chiar într-o minciună, prinși fiind de podoaba și atracția cuvintelor, și apoi pentru ca filozofii înșiși, tocmai cu armele lor în care se încred cu încântare, să fie respinși de noi.

(3) Dumnezeu a vrut ca aceasta să fie situația: adevărul simplu și fără zorzoane să fie mai puternic, el fiind suficient de împodobit de la sine. Prin urmare, o podoabă venită din afară îl corupe, în timp ce minciunii îi cade bine o altă imagine: fiind coruptă prin ea însăși, dacă n-ar fi oblojită și îngrijită printr-o șlefuire căutată, s-ar destrăma și s-ar împrăștia. Mărturisesc liniștit că am fost înzestrat cu un talent de mijloc. (4) Eu mi-am asumat această misiune, poate mai mare decât sunt capabile forțele mele să ducă, datorită încrederii în adevăr, nu în elocvență.

Dacă eu nu voi fi în stare, adevărul însuși mă va suplini, Dumnezeu, în legea Lui, ajutându-mă. (5) Cum știu însă că oratori de renume au fost adesea depășiți de avocați de rând, atât de mare fiind puterea adevărului, încât el însuși chiar și în cauze minore se apără prin limpezirea lui, de ce să cred că voi fi învins, când slujesc o cauză atât de înaltă, de acei bărbați talentați, într-adevăr, și buni oratori, dar care susțin totuși neadevăruri, (6) și să nu cred că adevărul va apărea clar, strălucitor, mai puțin datorită cuvântării noastre, care pornește săracă, dintr-un izvor slab, ci în special datorită propriei lui lumini? Nu înseamnă că, dacă filozofii s-au distins, fiind admirabili în învățătură, eu le voi atribui și cunoașterea adevărului, la care nimeni nu poate ajunge doar gândind ori discutând. (7) Nu dezaprob pasiunea celor care au năzuit să afle adevărul, pentru că Dumnezeu a lăsat natura omului foarte doritoare să obțină acest adevăr, dar reprob și resping faptul că voința lor onestă și lăudabilă nu a avut drept consecință un rezultat, ei neștiind nici ce este adevărul, nici cum sau unde sau cu ce gând să-l caute. (8) Și, în timp ce doresc să preîntâmpine greșelile omenești, ei înșiși cad în plasa celor mai mari greșeli. Astfel încât la această datorie a corectării filozofiei m-a condus ordinea însăși a subiectului propus.

(9) Cum orice greșeală se naște dintr-o falsă religie ori filozofie, este obligatoriu să fie distrusă în ambele ipostaze. (10) Deoarece ni s-a transmis prin literatura divină că meditațiile filozofilor sunt rătăciri, noi trebuie să arătăm aceasta în fapt și prin argumente, ca nu cumva cineva, sedus de numele venerabil al filozofiei sau prins de strălucirea unei elocvențe deșarte, să prefere cele omenești în locul celor divine. (11) Acestea sunt transmise pe scurt și fără podoabe. Nu se cădea ca, atunci când Dumnezeu Se adresa omului, să-Și fi transformat glasul în argument, ca și când altfel nu ar fi fost crezut; El a vorbit așa cum se cuvenea: ca Judecător ultim al tuturor lucrurilor, Care nu argumentează, ci face cunoscut, El fiind Dumnezeu. (12) Noi însă, deși avem pentru fiecare lucru mărturiile glasului divin, vom arăta prin argumentări sigure cum pot fi susținute cele adevărate, cu atât mai mult cu cât și cele false sunt apărate, ca să pară adevărate. (13) De aceea nu avem de ce acorda filozofilor atâta onoare, ca să ne temem de elocvența lor. (14) E drept, ei au reușit să vorbească frumos, fiind oameni învățați, dar nu au vorbit conform adevărului, pentru că nu au

aflat adevărul de la Cel care este Stăpânul lui. (15) Și nici nu vom face mare lucru, ci doar vom demonstra ignoranța pe care ei înșiși o mărturisesc de foarte multe ori. (16) Cum doar în ceea ce ar trebui crezuți nu li se acordă crezare, voi încerca să arăt că niciodată ei nu au fost mai aproape de adevăr ca atunci când și-au decretat ignoranța.

Capitolul 2

(1) Acum, fiindcă în primele două Cărți a fost dovedită falsitatea superstițiilor și expusă originea întregii rătăciri, obiectivul acestei Cărți este să arate cât de deșartă și de falsă este filozofia, încât, îndepărtată fiind greșeala, adevărul să fie scos la lumină pentru oricine. (2) Să pornim de la denumirea filozofiei, pentru ca, lăsând-o fără cap, să ne fie mai accesibilă calea desființării întregului corp, dacă totuși acesta poate fi numit corp, când părțile lui, membrele, sunt în dezbinare, fără a se ține unul de celălalt printr-o legătură de unire; separate și împrăștiate, par mai curând că se zbat decât că trăiesc.

(3) Filozofia, după cum arată și numele și după cum o definesc filozofii înșiși, este preocuparea pentru înțelepciune. Prin urmare, de unde vom lua dovada că filozofia nu este înțelepciune mai curând decât din sensul denumirii înseși? Așa că acela care este pasionat de filozofie nu este un înțelept, dar se străduiește să devină. (4) În celelalte îndeletniciri, se vede ce face și spre ce se îndreaptă preocuparea respectivă. Când cineva le urmează, învățându-le, deja nu mai este un pasionat de cutare meșteșug, ci se cheamă că este meșteșugar. (5) Dar, dintr-un fel de modestie, ei s-au denumit iubitori de înțelepciune, nu înțelepți. (6) Chiar și Pitagora, care a inventat acest nume, deși mai cunoscător decât cei dinaintea lui care se numiseră înțelepți, a înțeles că prin nicio preocupare omenească nu se poate ajunge la înțelepciune și, prin urmare, nu trebuie să atribui un nume perfect unui lucru neînțeles și departe de perfecțiune. Așadar, întrebat fiind el ce se declară, a răspuns că filozof, cu alte cuvinte căutător de înțelepciune. (7) Iar dacă filozofia caută înțelepciunea, ea nu este înțelepciune, fiindcă una este căutarea, și alta obiectul căutării; cu siguranță, căutarea însăși nu va fi justificată, din moment ce nimic nu poate fi găsit.

Eu unul nici chiar pasionați de înțelepciune nu aș spune că sunt filozofii, pentru că nu se ajunge prin acea preocupare la înțelepciune. (8) Dacă posibilitatea de a descoperi adevărul ar fi conținută de această preocupare, dacă acest studiu ar fi precum un drum către înțelepciune, tot l-ar fi găsit cineva până acum. Cum însă, după atâta timp, atâtea talente s-au măcinat în căutarea ei, reiese că în filozofie nu este nicio înțelepciune. (9) Nu se preocupă de înțelepciune cei care filozofează, ci consideră ei că se preocupă, deoarece nu știu nici ceea ce caută, nici unde, nici cum arată înțelepciunea. (10) Dar, fie că o fac din pasiune pentru înțelepciune, fie că nu, înțelepți nu sunt, pentru că niciodată nu poate fi găsit ceea ce nu este căutat corect, sau, pur și simplu, nu este căutat. Să examinăm totuși dacă prin această preocupare poate fi descoperit ceva sau nu.

Capitolul 3

(1) Se pare că filozofia constă în două lucruri: în cunoaștere și în părere. Și în nimic altceva. (2) Cunoașterea nu poate veni din spirit[1] și nici nu poate fi dobândită în procesul gândirii: a deține în sine însuși cunoașterea nu ține de om, ci de Dumnezeu. (3) Ființa pieritoare nu posedă decât știința care vine din afară. De aceea Inteligența divină a deschis în corpul omenesc ochi, urechi și celelalte simțuri, ca prin aceste căi știința să ajungă la minte. (4) Căci a cerceta cauzele lucrurilor naturale, a dori să cunoști dacă soarele este atât cât se vede, sau, în multiplele sale părți, este mai mare decât tot acest pământ, de asemenea dacă luna este oare rotundă, ori concavă, stelele sunt prinse de cer, sau sunt purtate prin aer într-o trecere liberă, de ce mărime este cerul însuși, din ce materie constă, oare este liniștit și nemișcat, sau se rostogolește cu o iuțeală incredibilă, care este grosimea pământului sau prin ce temelii este echilibrat și suspendat – (5) a intenționa să cunoști acestea discutând

[1] În original: *ingenium*, „talent", „abilitate mentală", „inteligență", referindu-se la dispozițiile naturale ale omului. Potrivit lui Lactanțiu, cunoașterea (*scientia*) nu poate proveni de la om, ci are origine divină.

și bănuind este ca și când am dori să deliberăm cum considerăm că se prezintă orașul unui neam oarecare foarte îndepărtat, pe care niciodată nu l-am văzut și despre care nimic nu am auzit, exceptând numele. (6) Dacă ne vom da drept cunoscători a ceea ce nu poate fi cunoscut, oare nu vom părea că ne pierdem mințile, cutezând să afirmăm lucruri care pot fi respinse? Câtă dreptate în plus trebuie să fie în a-i judeca drept nebuni, lipsiți de minte, pe cei care consideră că ei cunosc cele naturale, când acestea nu pot fi cunoscute de către om! (7) Pe drept, Socrate și adepții Academiei care l-au urmat au subminat cunoașterea, ea ținând de raționament, ci de meșteșugul ghicitului. (8) Rămâne că părerea este totul în filozofie, pentru că, acolo unde lipsește știința, domnește părerea. Fiecare își dă cu părerea despre ceea ce nu știe. Cei care discută despre fenomenele din natură cred că este așa cum li se pare lor. Ei nu știu adevărul, fiindcă știința este a lucrului sigur, părerea ținând de incertitudine.

(9) Să revenim la exemplul de mai înainte. Să ne dăm părerea despre starea și calitatea acelui oraș care ne este, cu excepția numelui, total necunoscut. Probabil este plasat într-un loc plan, are întărituri din piatră, clădiri înalte, străzi foarte multe, temple mărețe și frumos împodobite. (10) Putem vorbi, dacă trebuie, și despre obiceiurile și starea cetățenilor. Dar, în timp ce noi vom spune toate acestea, un altul va propune informații contrare; și, când el va pleda astfel, se va ridica un al treilea și alții apoi și vor exprima păreri cu mult diferite în comparație cu ale noastre. (11) Ce va fi mai adevărat din toate? Poate nimic. „Toate câte se întâmplă în natură au fost spuse, așa încât una dintre ele trebuie să fie adevărată." Și totuși nu se va ști cine a spus adevărul. (12) Probabil că toți într-o oarecare măsură vor fi greșit, cum deopotrivă vor fi atins și adevărul. Am fi naivi însă dacă am căuta să ne luăm la întrecere pe această temă: se va ivi cineva care să râdă de părerile noastre și să ne considere aiuriți din moment ce ne exprimăm părerea despre ceea ce nu știm.

(13) Într-adevăr, nu trebuie să cercetăm cele plasate undeva departe, de unde nimeni nu poate veni să ne contrazică. (14) Să ne exprimăm părerea, bunăoară, despre ceea ce se întâmplă în for și în senat. Dar și acestea sunt departe. Să spunem ce se întâmplă dincolo de un perete: nimeni nu poate ști, dacă nu a auzit sau nu a văzut ceva.

Așa că nimeni nu îndrăznește să spună ceva, pentru că va fi respins pe dată nu prin cuvinte, ci de către situație așa cum se prezintă ea. (15) Totuși acest lucru îl fac filozofii, care dezbat cele ce se petrec în cer fără nicio teamă, fiindcă nu există cineva care să-i contrazică în rătăcirile lor. (16) Dacă ar considera că va coborî vreunul să le dovedească delirările și minciunile, nu ar mai discuta nimic despre ceea ce nu pot ști.

Nu trebuie apreciat ca o fericire faptul că orgoliul și îndrăzneala lor nu-și primesc replica; le răspunde Dumnezeu, singurul Căruia Îi este cunoscut adevărul, chiar dacă pare să nu vadă, El Care, această înțelepciune a oamenilor, o judecă drept o foarte mare prostie.

Capitolul 4

(1) Pe bună dreptate, Zenon și stoicii resping ceea ce numim părere. A-ți da cu părerea cum că știi ceea ce nu știi nu este o treabă înțeleaptă, ci mai curând nesocotită, prostească.

(2) Dar, dacă nici cunoașterea nu este posibilă, așa cum ne sfătuiește Socrate, și dacă nu trebuie nici să ne dăm părerea, cum spune Zenon, s-a dus toată filozofia. Ce să mai spunem că ea este subminată nu numai de către aceștia doi, care au fost fruntași ai filozofiei, ci de toți, încât pare că a fost doborâtă de propriile-i arme. (3) Filozofia este împărțită în mai multe școli și toate gândesc felurit. Care spune atunci adevărul? Căci toate nu e posibil. (4) Să ne oprim la una; urmează că în toate celelalte nu vom afla înțelepciunea. Să trecem la fiecare în parte: dându-i crezare uneia, le vom lipsi pe altele. Fiecare școală le desființează pe toate celelalte, ca să se susțină pe ea însăși, și nu-i va acorda vreuneia dreptul la înțelepciune, ca să nu se descopere ea că este lipsită de așa ceva. Dar, așa cum ea le suspendă pe celelalte, tot la fel ea însăși este suspendată de toate celelalte. (5) Chiar filozofii sunt cei care acuză școlile de filozofie de prostie: dacă o vei lăuda pe una și o vei numi adevărată, ea va fi învinuită de către filozofi ca fiind falsă. (6) Să dăm oare crezare uneia singure, care-și laudă învățătura proprie, sau celor multe, care acuză una ignoranța celeilalte? În mod obligatoriu, este mai corect ceea

ce gândesc mai mulți decât ceea ce gândește unul singur. (7) Căci nimeni nu poate să se aprecieze just, lucru pe care-l mărturisește și cunoscutul poet[2]: „Astfel a fost făcută natura tuturor oamenilor, încât să le judece mai cu atenție pe cele străine decât pe ale sale"[3]. (8) Cum toate sunt incerte, trebuie crezute fie toate, fie niciuna. Dacă niciuna, atunci nu există înțelepți, pentru că fiecare consideră de unul singur că el este înțelept; dacă toate trebuie crezute, deopotrivă nu sunt înțelepți, fiecare fiind respins că ar fi înțelept de către toți. (9) Dispar în acest fel toți și, așa cum acei *spartii*[4] se sugrumă – după spusa poeților – unul pe altul, din toți nu mai rămâne niciunul; și se întâmplă asta deoarece au sabie, dar nu au scut.

(10) Așa că, dacă fiecare dintre multele școli de filozofie este găsită a fi vinovată de lipsă de judecată, toate vor fi astfel demascate ca deșarte și lipsite de substanță, iar filozofia însăși se pierde, se desființează. (11) Arcesilaus, întemeietorul Academiei[5], a sesizat acest lucru, a adunat la un loc imputările tuturor adresate filozofiei și mărturisirile ignoranței venite din partea unor filozofi vestiți și s-a înarmat împotriva tuturor, construindu-și noua sa filozofie, aceea a nefilozofării. (12) Începând cu el, au apărut două tipuri de filozofie: una veche, revendicând știința, alta nouă, opusă, subminând-o pe cea dintâi. Între cele două ramificații, eu văd despărțirea ca pe un război civil: (13) înțelepciunea, care nu poate fi împărțită, în ce tabără o vom așeza? Dacă natura poate fi cunoscută, mulțimea acestor recruți va pieri. Dacă nu poate fi cunoscută, se va termina cu veteranii. Dacă vor fi la egalitate, va pieri, bineînțeles, comandantul tuturor, filozofia, prin sfâșiere; pentru că nu e posibil ca ceva să ajungă contrariul său fără să se anihileze. (14) Dar, dacă, așa cum am arătat, nu poate exista în om nicio știință interioară, proprie, din cauza slăbiciunii condiției umane, tabăra lui Arcesilaus câștigă. Nici el nu va rezista însă, nefiind posibil ca absolut nimic să nu poată fi cunoscut.

---

[2] Terentius este cel considerat de Lactanțiu *nobilis poeta.*

[3] Terentius, *Cel ce se pedepsește singur*, III, 1, 94 ș.u.

[4] *Spartii* sunt soldații născuți din dinții dragonului ucis de Cadmos, care se măcelăresc reciproc; astfel își dezvăluie rațiunea propriei nașteri.

[5] Întemeietorul Academiei de mijloc.

Capitolul 5

(1) Într-adevăr, sunt atâtea pe care natura însăși, frecventa folosire, necesitatea vieții te constrâng să le cunoști. Altfel, vei pieri dacă n-ai să știi ce este folositor pentru viață, ca să cauți, ce este primejdios, ca să fugi și să eviți. (2) În plus, sunt multe pe care practica le află. Mersul felurit al soarelui și al lunii, mișcările stelelor, ordinea anotimpurilor, toate sunt înțelese; sunt apreciate de către medici starea trupurilor și puterea ierburilor; de către agricultori, felul pământului, semnele de ploaie ori de timp nefavorabil; nu există meserie care să nu-și conțină știința.

(3) Ar fi trebuit ca Arcesilaus, dacă era înțelept, să distingă ce poate fi cunoscut și ce nu. Dar, dacă ar fi făcut aceasta, ar fi revenit la starea omului de rând; (4) căci norodul chiar știe mai mult, pentru că știe atât cât îi trebuie. Dacă îl vei întreba dacă știe ceva sau nu, va spune că el știe ceea ce știe, mărturisind că nu știe ceea ce nu știe. (5) Pe drept Arcesilaus a desființat învățăturile altora, dar nu cu aceeași dreptate a întemeiat-o pe a sa. Fiindcă necunoașterea lucrurilor nu poate să fie înțelepciune, aceasta presupunând cunoașterea a ceea ce-i este specific. Astfel, după ce i-a scos din luptă pe filozofi, arătând că ei nu știu nimic, apoi și-a pierdut și el numele de filozof, învățătura lui fiind: nimic nu poate fi cunoscut. (6) Acela care-i respinge pe alții pe motiv că sunt necunoscători trebuie să fie el cunoscător; iar dacă nu știe nimic, ce înseamnă purtarea aceasta paradoxală, obrăznicia să te institui tu ca filozof din același motiv pentru care îi suspenzi pe alții? Ceilalți îi pot răspunde astfel: (7) „Dacă dovedești că nu știm nimic și că, din acest motiv, nu suntem înțelepți, pentru că nu știm nimic, atunci nici tu nu ești înțelept, pentru că și tu mărturisești că nu știi". (8) Ce a propus Arcesilaus decât că, după ce toți filozofii au fost lichidați, e rândul lui să fie străpuns de ascuțișul aceleiași săbii?

Capitolul 6

(1) Dar nicăieri nu există înțelepciune? Ba a fost chiar între ei, deși nimeni nu a văzut. Unii au găsit că sunt în stare să le cunoască pe toate; desigur că aceștia n-au fost înțelepți. Alții, că nu cunosc nimic;

nici ei nu au fost înțelepți: unii deoarece au acordat omului mai mult, iar alții mai puțin. Și unora, și altora le-a lipsit măsura.

(2) În ce constă atunci înțelepciunea? În a considera că nu le știi pe toate, atotștiutor fiind doar Dumnezeu, dar nici că nu știi nimic, așa cum se întâmplă cu vita din turmă. Mai există și o măsură de mijloc, care-i aparține omului, aceasta fiind cunoașterea unită și combinată cu necunoașterea. (3) Cunoașterea ne vine din suflet, care se naște din cer; necunoașterea, din corp, care este din pământ. De unde dubla noastră legătură: și cu Dumnezeu, și cu cele negrăitoare. (4) De aceea, fiind noi alcătuiți din cele două elemente, dintre care unul înzestrat cu lumină, altul cu întuneric, ne-au fost date ca parte și știința, și neștiința. Ca pe o punte se poate trece fără pericolul de a cădea; toți cei care s-au înclinat într-o parte sau alta, în dreapta ori în stânga, s-au prăbușit. Voi arăta cum au greșit și unii, și alții.

(5) Filozofii Academiei au argumentat împotriva filozofilor naturaliști, aducând în discuție situații neclare, că nu există nicio cunoaștere; și, mulțumindu-se cu exemplele câtorva situații de neînțeles, au îmbrățișat necunoașterea, de parcă ar fi desființat întreaga cunoaștere, de vreme ce reușiseră parțial. (6) Naturaliștii, dimpotrivă, din cele care sunt evidente scoteau argumentul că toate pot fi cunoscute și, mulțumiți cu cele vădite, reținеau ca posibilitate cunoașterea, ca și când ar fi apărat-o în totalitate, pentru că o apăraseră în parte. Așa că unii nu le vedeau pe cele clare, alții pe cele obscure, și, în timp ce toți fie țineau, fie împingeau cu mâinile încleștate numai de cunoaștere, nici unii, nici ceilalți nu au văzut ușa plasată la mijloc, care îi orienta către înțelepciune.

(7) Însă Arcesilaus, maestrul necunoașterii, combătându-l pe Zenon, fruntașul stoicilor, ca să întoarcă pe dos întreaga filozofie, a preluat această idee, al cărei autor era Socrate, afirmând că nimic nu poate fi cunoscut. (8) Așa că el a condamnat părerea filozofilor care afirmaseră că adevărul a fost zămislit și aflat datorită minții lor. Pentru că acea înțelepciune era pieritoare și, fiind instituită cu ceva timp mai înainte, ajunsese la cea mai mare dezvoltare, încât în mod

necesar urma să îmbătrânească și să piară, s-a ridicat dintr-odată Academia[6], precum bătrânețea filozofiei, ca să o desființeze când deja își pierdea din strălucire; (9) Arcesilaus pe bună dreptate a spus că sunt înfumurați, dacă nu chiar fără minte, cei care socotesc că știința adevărului poate fi înțeleasă prin presupuneri.

(10) Totuși nu poate să-i răspundă celui ce spune neadevăruri decât unul care știe mai dinainte ceea ce este adevărat. Încercând să facă asta, dar neavând habar de adevăr, Arcesilaus a introdus genul *asystaton* de filozofie, pe care în latinește îl putem numi „instabil", „nestatornic". (11) În situația în care nimic nu poate fi cunoscut, ceva trebuie să fie; căci, dacă în mod categoric nu știi nimic, rămâne știut acest lucru: că nimic nu poate fi cunoscut. (12) Acela care declară ca fapt indubitabil că nimic nu este cunoscut mărturisește ceva parcă înțeles și cunoscut, anume că ceva poate fi cunoscut.

(13) Situației acesteia îi este similară acea propoziție obișnuită prin școli, dată ca exemplu pentru genul *asystaton*: cineva a visat că nu trebuie să creadă în vise. Dacă va crede, atunci urmează că nu trebuie să creadă, iar dacă nu va crede, urmează că trebuie să creadă. (14) La fel și aici: dacă nimic nu poate fi cunoscut, obligatoriu este cunoscut faptul că nimic nu este cunoscut, iar dacă se cunoaște că nu se poate cunoaște, în mod fals se spune că nimic nu poate fi cunoscut. Astfel e introdusă o doctrină opusă ei înseși și care se desființează pe ea însăși.

(15) Dar acest om viclean a intenționat să le sustragă celorlalți filozofi cunoașterea și să o țină ascunsă pentru sine. Dar nu câștigă nimic; el nu o revendică, afirmând ceva doar ca să-i lipsească pe alții. Trădându-se, apare ca un hoț al bunului propriu. (16) Mai înțelept din partea lui și mai aproape de adevăr ar fi dacă, făcând o excepție, ar spune că nu pot fi cunoscute nici cauzele, nici rațiunile fenomenelor celeste ori naturale, pentru că sunt ascunse și pentru că nimeni nu le explică; și nici nu trebuie să fie cercetate, ele neputând fi găsite prin acest demers. (17) Dacă s-ar interpune o astfel de excepție, i-ar sfătui și pe naturaliști să nu se intereseze de cele care depășesc măsura

[6] Este vorba, desigur, de Noua Academie din Atena, reprezentată de Clitomah, Arcesilaus, Carneade, Filon din Larisa.

gândirii omenești, ar scăpa și ei înșiși de ură și de învinuiri[7], iar nouă ne-ar oferi ceva sigur de urmat.

(18) Arcesilaus însă, după ce ne-a împiedicat să îi urmăm pe alții, ca să nu dorim să știm mai mult decât putem, ne-a împiedicat într-o măsură nu mai mică să îl urmăm și pe el. (19) Dar cine ar vrea să depună efort ca să nu știe nimic sau să accepte o atare învățătură încât să-și piardă chiar și cunoașterea comună? Dacă este, într-adevăr, învățătură, trebuie să conțină o știință; dacă nu este, poate fi cineva atât de fără minte încât să considere că trebuie să învețe ceva care nu-i transmite nimic, ba chiar îl face să nu mai știe nimic? (20) De aceea, dacă, contrar naturaliștilor, nu pot fi cunoscute toate, sau dacă nimic nu poate fi cunoscut, ceea ce susțin adepții Academiei, întreaga filozofie este nulă.

Capitolul 7

(1) Să trecem acum la cealaltă parte a filozofiei, pe care ei înșiși o numesc *morală*, în care este conținută rațiunea întregii filozofii; *fizica* oferă doar desfătare, pe când *morala* utilitate. (2) Și, deoarece în ordonarea vieții și în cizelarea moravurilor pericolul de a greși este foarte mare, trebuie să acordăm o grijă sporită, ca să știm cum trebuie să trăim. (3) Acolo[8] mai poate să-și afle locul indulgența, pentru că fie spun ceva, dar fără niciun folos, fie delirează, dar nu vatămă. Aici însă nu e loc pentru nicio abatere, pentru nicio greșeală. Toți trebuie să simtă la fel, iar filozofia să aibă un singur ecou; dacă se va greși, viața întreagă este ratată. (4) Acolo, după cum primejdia este mai mică, tot astfel dificultatea este mai mare: raționamentul obscur asupra lucrurilor conduce la fel de fel de concepții; aici, unde pericolul este mai mare, dificultatea este mai mică: însăși practica și experimentele zilnice pot sfătui ce este mai bine și mai adevărat.

(5) Să vedem deci dacă ele concordă și ce ne oferă, astfel încât să ne petrecem viața mai drept. (6) Nu e nevoie să le străbatem pe

[7] Acestea, desigur, din partea celorlalte școli de filozofie.

[8] În partea de fizică a filozofiei.

toate, ci vom alege un singur aspect, cel mai relevant, care e, totodată, cel suprem și primordial și de care depinde întreaga problemă a înțelepciunii. (7) Epicur consideră că supremul bine se află în plăcerea sufletului; Aristip, în plăcerea trupului; Callipho și Dinomachus au unit cinstea cu plăcerea. Diodor a situat supremul bine în evitarea durerii; Ieronim, în absența acesteia; iar peripateticii, în binele spiritului, al trupului și al stării materiale. (8) Pentru Herillus, supremul bine este cunoașterea; pentru Zenon, a trăi conform naturii; pentru unii stoici, a urma virtutea. Aristotel a plasat supremul bine în cinste și în virtute. Cam acestea sunt părerile tuturor[9].

(9) Într-o așa de mare diversitate, pe cine vom urma? Cui îi vom crede? Fiindcă toți au o autoritate egală. Dacă suntem în stare să alegem ceea ce este mai bun, deja filozofia nu ne mai este necesară, pentru că deja suntem înțelepți noi, cei care decidem despre judecățile înțelepților. (10) Însă, dacă venim să învățăm ce e înțelepciunea, cum putem să apreciem noi, care încă nu am început a ști, mai ales când un adept al Academiei ne refuză accesul la filozofie[10] sau ne interzice să credem în ceva, dar nu ne oferă altceva de urmat?

Capitolul 8

(1) Ce ne rămâne decât ca, lăsându-i la o parte pe acești certăreți aprinși și încăpățânați, să venim la Judecător, la acel Dătător de înțelepciune simplă și liniștită, capabilă nu numai să ne formeze și să ne arate calea, ba chiar să decidă cu privire la controversele acestora? (2) Ea ne învață care este cu adevărat binele suprem al omului. Mai înainte de a începe să vorbesc despre aceasta, trebuie însă respinse

[9] Printr-o enumerare inegală, dar și succintă, și schematică, Lactanțiu „osteneşte" să inducă derută în rândul „pretendenților" la căutarea binelui suprem. Fiind însă filozofia iubire de înțelepciune, ea *caută* înțelepciunea, nu neapărat o găsește. Prin urmare, Lactanțiu lipsește filozofia de ceea ce constituie farmecul și blestemul ei: înaintarea prin neînțelepciune într-un traseu *asimptotic* (Pierre Hadot) către înțelepciune.

[10] Cuvânt cu cuvânt: „Ne trage înapoi de (la) manta", *pallium* („manta grecească"), desemnând o practică specifică elenului: exercițiul filozofării.

toate cugetările filozofilor, ca să se vadă că nu a fost vreunul dintre ei înțelept.

(3) Fiind vorba de îndatorirea omului, se impune ca binele suprem al acestei ființe supreme să nu poată fi comun celorlalte viețuitoare. (4) Așa cum dinții sunt proprii fiarelor, coarnele turmelor, penele păsărilor, astfel și omului trebuie să-i fie atribuit ceva, fără de care s-ar pierde rațiunea condiției sale. Ceea ce a fost dat tuturor pentru a trăi ori pentru a procrea este, într-adevăr, un bun natural, dar nu este binele suprem, acesta fiind propriu fiecărei specii. (5) Prin urmare, nu a fost înțelept cel care a crezut că supremul bine este plăcerea sufletului, de vreme ce, fie că e vorba de liniștea sufletească, fie de bucurie, ele sunt comune tuturor. (6) Nu consider că lui Aristip îi datorăm vreun răspuns; rostogolit în plăceri trupești, slujind doar pântecelui și lui Venus, nu mai este nicio îndoială pentru nimeni că nu a fost om. A trăit în așa fel încât între el și vite nicio deosebire nu era, în afară de aceea că el vorbea. (7) Dacă unui măgar, unui porc ori unui câine le-ar fi dată posibilitatea de a vorbi și ar fi întrebate aceste animale ce și-ar dori când ele își urmăresc femelele cu atâta furie, încât abia pot fi despărțite, neglijând chiar mâncarea și băutura, sau de ce resping violent alți masculi, de ce nu se liniștesc nici învinse fiind, ci, adesea, doborâte la pământ de cele mai puternice, cu atât mai mult nu se lasă, de ce nu se tem nici de ploi, nici de frig, nici de efort, nici de pericole, ce altceva vor răspunde decât că binele suprem pentru ele este plăcerea trupului? Plăcerea o urmăresc, pentru a-și satisface simțurile cele mai puternice, care pentru ele înseamnă atât de mult; ca să-și împlinească plăcerea, ele nu consideră că trebuie să se dea înapoi nici de la efort, nici de la răni, nici chiar de la moarte. (8) Oare de la aceștia vom împrumuta învățături de viață, de la aceștia care simt cât simt sufletele lipsite de rațiune?

(9) Cirenaicii[11] spun că virtutea însăși trebuie apreciată datorită faptului că produce plăcere. „Într-adevăr", spune câinele nerușinat sau porcul plin de noroi, „de aceea mă lupt cu adversarul din toate puterile, pentru ca virtutea mea să-mi aducă plăcere, de care aș fi lipsit dacă m-aș retrage învins". (10) De la aceștia să învățăm ce înseamnă

[11] Aristip, întemeietorul hedonismului, este din Cirene.

înțelepciunea, de la cei pe care îi desparte de dobitoace și de fiare nu cugetarea, ci limba?

A socoti lipsa durerii drept binele suprem nu ține de filozofi, peripatetici ori stoici, ci de medicii clinicieni. (11) Cine nu înțelege că așa ceva intră în discuția celor bolnavi, a celor aflați într-o suferință oarecare? Ce este mai de râs decât să iei drept bine suprem ceea ce îți poate oferi medicul? Trebuie să suferim, așadar, ca să ne bucurăm de bine, ba chiar serios și de multe ori, pentru ca apoi lipsa durerii să fie mai plăcută. (12) Cel mai nefericit va fi, prin urmare, acela care nu a suferit niciodată, el fiind lipsit de bine, în timp ce noi îl considerăm cel mai fericit, fiind lipsit de rău. (13) De la această frivolitate a gândirii nu a fost mult până la a considera lipsa suferinței drept binele suprem. Pentru că, în afară de faptul că orice ființă fuge de durere, cine poate să-și împlinească acest bine, pentru care, ca să ni se întâmple, noi nu putem face mai mult decât să dorim? (14) Binele suprem nu poate să facă pe cineva fericit decât dacă va fi în permanență în posesia lui; nu virtutea, nici învățătura, nici truda omului, ci natura însăși îl acordă tuturor ființelor. (15) Cei care au asociat plăcerea cu principiul virtuții au dorit să evite inconvenientele celorlalte opinii, dar ei au ajuns la un bine contradictoriu; întrucât cel dedat plăcerii în mod cert este lipsit de principiul virtuții, iar cel preocupat de acest principiu este departe de plăcere.

(16) Binele peripateticilor este prea felurit și, cu excepția binelui spiritual, care e obiect de mare controversă, poate să pară comun dobitoacelor. (17) Căci binele corpului, adică sănătatea, lipsa durerii, tăria nu sunt mai puțin necesare celor fără grai decât omului și nu știu dacă nu chiar mai mult acestora, deoarece omul poate să se ajute cu medicamente, cu îngrijiri, pe când cele fără grai nu pot. (18) La fel și cu cele numite de ei bunuri ale soartei: după cum un om are nevoie de resurse de trai pentru a-și ține viața, astfel și acelea au nevoie de pradă ori de pășuni.

(19) Așa că, propunând un bine care nu este în stăpânirea omului, ei au subjugat omul unor lucruri exterioare. (20) Să-l ascultăm pe Zenon, pentru că și el mai vorbește uneori în dodii despre virtute. „Supremul bine", zice el, „este să trăiești potrivit cu natura". Prin urmare, trebuie să trăim după regula dobitoacelor. (21) Toate câte

s-ar cuveni să fie departe de om le găsim la acestea: ele caută plăcerea, cunosc frica, se feresc, înșală, ucid și, lucrul cel mai important, nu-L cunosc pe Dumnezeu. (22) De ce mă sfătuiești atunci să trăiesc conform naturii, când ea însăși este înclinată spre cele rele și, cu mângâierile ei plăcute, mă aruncă în vicii? (23) Dacă ar spune că una este natura celor fără de grai, alta aceea a omului, omul fiind născut pentru virtute, ar însemna ceva; și totuși nici aceasta nu va fi definiția binelui suprem, știut fiind că orice ființă trăiește conform naturii sale.

(24) Cel care a făcut din știință supremul bine a evidențiat ceva specific omului, dar oamenii caută știința din alte motive, nu pentru ea însăși. (25) Este cineva mulțumit că știe, fără să caute vreo recompensă a cunoașterii lui? Meșteșugurile se învață ca să fie practicate și sunt practicate fie pentru înlesnirile vieții, fie pentru plăcere, fie pentru renume. Binele suprem nu este însă acela care nu este dorit pentru el însuși. (26) Ce importanță are dacă vom considera știința binele suprem sau ceea ce știința produce: hrană, glorie, plăcere? Acestea nu sunt specifice doar omului și, de aceea, nici bunuri supreme, dorința de plăcere și de hrană fiind nu numai a omului, ci și a viețuitoarelor fără grai. (27) Ce este dorința de glorie? Oare nu se observă și la cai, când învingătorii se bucură, iar învinșii suferă? „Așa de mare este dorința de glorie, iar victoria provoacă o mare grijă."[12] Nu pe nedrept poetul cel mai mare spune că trebuie văzut „ce înseamnă durerea pentru învins, ce înseamnă laurul victoriei"[13]. Dacă cele rezultate din cunoaștere sunt comune și pentru restul viețuitoarelor, cunoașterea nu este supremul bine.

(28) În afară de asta, viciul acestei definiții nu este unul neînsemnat, din moment ce știința este apreciată nediferențiat. Căci vor începe să se considere fericiți toți cei care vor cunoaște un meșteșug oarecare, chiar și aceia care vor poseda meșteșuguri nefaste, încât va fi fericit atât cel care va ști să pregătească otrăvuri, cât și cel care se pricepe la leacuri. (29) Problema este deci la ce se referă cunoașterea. Dacă e vorba de cauza lucrurilor naturale, ce fericire voi dobândi eu dacă voi ști de unde izvorăște Nilul sau ce delirează filozofii naturii

[12] VERGILIUS, *Georgice*, III, 122.
[13] VERGILIUS, *Georgice*, III, 102.

despre cer? Ce să mai spunem că aici nu există o știință asupra acestor lucruri, ci doar opinie, care este felurită în funcție de înțelegerea omului. (30) Înseamnă că binele constă în cunoașterea celor bune și a celor rele. De ce însă a preferat să spună că știința este binele suprem, și nu înțelepciunea însăși, când aceeași este semnificația, aceeași forța amândurora? Dar nimeni până acum nu a spus că înțelepciunea ar fi binele suprem, ceea ce ar fi fost mai corect. (31) Puțin contează știința pentru obținerea binelui și evitarea răului, dacă nu este prezentă și virtutea. Mulți filozofi, deși dezbăteau problema binelui și a răului, au trăit altfel decât recomandau – constrânși fiind de natură –, pentru că au fost lipsiți de virtute. Virtutea asociată cunoașterii înseamnă înțelepciune.

(32) Rămâne să-i respingem și pe cei care susțin că virtutea ar fi binele suprem, părere care-i aparține lui Marcus Tullius și în care se regăsesc cei cu puțină băgare de seamă. Nu virtutea însăși este binele suprem, ea fiind doar declanșatorul și mama care îl generează, deoarece nu se poate ajunge la el fără virtute; lucrurile sunt lesne de înțeles. (33) Întrebarea ar fi: consideră ei că la binele acela desăvârșit se ajunge ușor, sau cu dificultate și cu efort? Să-și dovedească ei ingeniozitatea și să-și apere greșeala. (34) Dacă se poate ajunge la el ușor, fără vreun efort, nu este binele suprem. De ce ne-am mai chinui, de ce ne-am epuiza, străduindu-ne zile și nopți, când ceea ce căutăm se află la îndemână, încât oricine poate să-l obțină fără vreo silință a sufletului? (35) Dar, dacă și un bun comun, din cele de mijloc, îl obținem nu fără efort, pentru că natura binelui este plasată undeva sus, iar a răului în prăpastie, în mod obligatoriu supremul bine nu se poate dobândi decât printr-un efort suprem. Ceea ce este foarte adevărat; așadar, este nevoie de o altă virtute ca să ajungem la acea virtute care se cheamă binele suprem. Pare însă nepotrivit, absurd chiar, ca virtutea să ajungă prin ea însăși la ea însăși.

(36) Dacă nu este posibil să se ajungă la vreun bine decât printr-un efort, reiese că virtutea este aceea prin care se ajunge, pentru că în susținerea și îndurarea eforturilor virtuții îi revin tăria și misiunea. Așa că supremul bine nu poate fi ceva prin care trebuie să se ajungă la altceva. (37) Aceia, pentru că ignorau ce rost are și încotro ține virtutea și fiindcă nu descoperiseră nimic mai bun, s-au

oprit la numele virtuții înseși, despre care au spus că trebuie dorită fără a-ți propune vreun câștig, încât au stabilit drept bine ceva ce are el însuși nevoie de un bine. (38) Aristotel nu s-a îndepărtat mult de aceștia, el considerând drept bine suprem virtutea asociată cu cinstea; ca și când ar fi posibil să existe virtute cinstită și virtute necinstită: dacă ar avea atingere cu necinstea, n-ar mai fi virtute. (39) El a văzut însă că virtutea, printr-o judecată strâmbă, poate fi rău percepută; și, de aceea, a considerat că trebuie să asculte de aprecierea oamenilor; dar cel care face asta se desparte de ceea ce este drept și bun, fiindcă nu se cuvine să consfințim o virtute pentru foloasele ei. Ce altceva înseamnă un caracter onorabil dacă nu o cinstire permanentă adusă cuiva, conformă părerii favorabile venite din popor? (40) Ce s-ar întâmpla dacă din greșeală și dintr-o judecată strâmbă ar urma o rea apreciere a oamenilor? Vom repudia oare virtutea pentru că este considerată de cei fără de minte ticăloasă și rușinoasă? (41) Din moment ce poate, din invidie, să fie oprimată și tulburată, pentru ca ea să-și fie bunul propriu și permanent nu ar trebui să aibă nevoie de vreun ajutor exterior, ci să se străduiască ea însăși să constea în sine și în forțele sale. (42) Virtutea, așadar, nu trebuie să spere vreun bine din partea omului și nici că va fi ferită din calea răului.

Capitolul 9

(1) Ajung acum la supremul bine specific adevăratei înțelepciuni. Natura acestuia trebuie determinată în așa fel încât, în primul rând, să-i aparțină doar omului și să nu fie regăsit la alte viețuitoare; apoi, să fie doar al sufletului și să nu fie comun trupului; în sfârșit, să nu poată fi atins de cineva fără cunoaștere și fără virtute. (2) Circumscrierea exclude și desființează toate judecățile celor menționați, în vorbele lor nefiind nimic de genul acesta. (3) Voi spune acum ce este, ca să explic ceea ce am afirmat, și anume că toți filozofii au fost orbi și fără minte, ei nefiind în stare să vadă, să înțeleagă ori să bănuiască vreodată care ar fi pentru om supremul bine.

(4) Anaxagora, întrebat pentru ce s-a născut, a răspuns că pentru a vedea cerul și soarele. Toți admiră această afirmație și o consideră

demnă de un filozof. (5) Eu cred însă că, negăsind ce să răspundă, a recurs la așa ceva ca să nu tacă. Dacă ar fi fost un înțelept, ar fi trebuit să comenteze și să mediteze [la asta], pentru că, dacă cineva nu-și cunoaște rostul pe lume, nu este om. Să considerăm însă că nu la întâmplare a fost aruncată această vorbă. (6) Vom vedea, în câteva cuvinte, ce și cât a greșit.

Mai întâi, a greșit deoarece toate îndatoririle de om le-a pus doar în ochi, neducând nimic spre minte, ci totul spre trup. (7) Ce, dacă ar fi orb, și-ar pierde simțul de om? Așa ceva nu se poate întâmpla decât prin pieirea sufletului. Cu celelalte părți ale corpului ce se întâmplă? Vor renunța la misiunile lor? (8) Ce să mai spunem că în urechi poate se află mai mult decât în ochi, pentru că învățătura și înțelepciunea pot fi percepute numai cu urechile, și nu numai cu ochii. (9) Te-ai născut ca să vezi soarele și cerul; cine te-a adus la acest spectacol sau ce oferă privirea ta cerului și naturii? Se cuvine, de bună seamă, lauda ta pentru această operă imensă, admirabilă; (10) mărturisește-L pe Dumnezeu, Creatorul tuturor lucrurilor, Care te-a adus pe această lume ca martor și aducător de slavă unei opere atât de mărețe. (11) Consideri că este mare lucru să privești cerul și soarele: de ce nu aduci mulțumiri Celui care este autorul acestei binefaceri? De ce nu-I judeci cu sufletul virtutea, previziunea, puterea, în timp ce Îi admiri opera? Trebuie să fie cu mult mai de admirat Cel care a făcut aceste lucruri admirabile. (12) Să zicem că te-ar chema cineva la cină și acolo ai fi foarte bine primit; ai părea sănătos dacă ai aprecia mai mult plăcerea însăși decât pe autorul acesteia? Într-atât filozofii pe toate le duc către corp și nimic mai sus, către minte, și nici nu văd mai departe decât ceea ce le cade sub privire. (13) Or, lăsând la o parte toate misiunile corpului, rostul omului trebuie lăsat pe seama minții. Căci nu ne naștem ca să vedem cele făcute, ci să-L contemplăm pe Autorul tuturor, să distingem deci cu mintea.

(14) Dacă pe un om cu adevărat cunoscător îl va întreba cineva pentru ce s-a născut, el va răspunde răspicat și pregătit că s-a născut pentru a-L cinsti pe Dumnezeu, Care pentru asta ne-a creat, ca să-L slujim. (15) A-I sluji însă lui Dumnezeu nu înseamnă decât să-I privești opera Sa mare și să păzești dreptatea. Dar omul acela, necunoscător al celor divine, a redus un lucru atât de important la alegerea

doar a două elemente, care i s-au părut lui că trebuie contemplate. (16) Dacă ar fi spus că s-a născut ca să privească lumea, deși le-ar fi cuprins pe toate folosindu-se de un cuvânt mai cuprinzător, tot nu ar fi acoperit întreaga misiune a omului; pentru că, așa cum sufletul este mai mare decât trupul, astfel și Dumnezeu în comparație cu lumea pe care El a făcut-o și El o conduce. (17) Nu lumea cu privirea trebuie contemplată, ambele fiind trup, ci Dumnezeu cu sufletul, fiindcă, așa cum Dumnezeu Însuși este nemuritor, El a vrut ca și sufletul să fie veșnic. A-L contempla pe Dumnezeu înseamnă a venera și a-L cultiva pe Părintele neamului omenesc. (18) Dacă acest lucru a lipsit filozofilor, ei fiind doborâți la pământ, deoarece au ignorat cele divine, considerăm că Anaxagora nu a văzut nici cerul, nici soarele, pentru contemplarea cărora spusese că s-a născut. (19) Devine limpede deci rațiunea de a fi om pentru cel care este înțelept: acestuia îi este caracteristică umanitatea. Dar ce este umanitatea, dacă nu dreptate? Ce altceva este dreptatea, dacă nu pietate? Iar pietatea[14] nu înseamnă decât cunoașterea lui Dumnezeu, Părintele nostru.

Capitolul 10

(1) Prin urmare, binele suprem nu este decât în religie. Celelalte, chiar dacă se consideră că sunt specifice omului, se găsesc și la restul viețuitoarelor. (2) Când ele își recunosc glasurile, distingându-le datorită unor note proprii, par că stau de vorbă unele cu altele. Apare la acestea un fel de a râde, când, cu urechile ciulite, cu gura strânsă, cu ochii deschiși a veselie, se gudură fie pe lângă om, fie pe lângă tovarășii lor. Ce să mai spunem când este vorba despre partenerele și odraslele proprii? Oare nu își comunică ceva asemănător unei iubiri reciproce și unei bunăvoințe? (3) Cât despre cele care privesc în viitor și își procură hrana, ele manifestă destulă prevedere. Semnele rațiunii pot fi

[14] Foarte semnificativă utilizarea termenului de *Pietas*, refăcând legătura paideică a lui Lactanțiu cu modelul cultural roman, unde aceasta, alături de *Virtus* și *Fides*, reprezintă, triadic, calitățile supreme ale cetățeanului față de comunitate sau patrie, ale membrului de familie față de ai săi și ale omului în fața divinității. Aici, reverența cuvenită lui Dumnezeu este asociată strâns cu iubirea către un părinte.

descifrate astfel la multe. Pentru că, atunci când caută cele folositoare, se feresc de rău, evită primejdia, își pregătesc adăposturi cu mai multe ieșiri, înțeleg prin urmare ceva.

(4) Poate cineva să spună că ele nu au rațiune, când îl întrec chiar și pe om? Albinele, care au misiunea să producă miere, îngrijesc căsuțele ce le revin, fac întărituri, construiesc totul cu o artă de nedescris, ascultă de regina lor; mă întreb atunci: nu cumva înțelepciunea lor este perfectă?

(5) Dacă cele atribuite omului s-ar putea să fie comune și altor viețuitoare, în mod sigur acestea sunt străine de religie. (6) Eu cred că rațiunea a fost dată tuturor ființelor, multora doar pentru a-și păzi viața, omului însă pentru a o spori. Și, pentru că la om rațiunea este desăvârșită, ea este numită înțelepciune, înfrumusețându-l pe om, doar lui fiindu-i dat să înțeleagă divinul. (7) Din care cauză este corectă părerea lui Cicero: „Dintre toate viețuitoarele", spune el, „nicio ființă, în afară de om, nu posedă cât de cât cunoașterea divinității; iar printre oamenii înșiși, nu e niciun neam, nici atât de necivilizat, nici atât de sălbatic, încât, chiar dacă ignoră cum se cuvine să fie considerat Dumnezeu, să nu știe totuși că trebuie luat în considerație. (8) Rezultă că omul Îl recunoaște pe Dumnezeu, de parcă și-ar aminti de unde s-a născut"[15].

(9) Filozofii care vor să elibereze sufletele de orice teamă suspendă religia și-l lipsesc pe om de bunul său propriu și unic, ceea ce este departe de a trăi drept și străin de orice umanitate. Dumnezeu, așa cum pe toate cele vii le-a supus omului, tot astfel pe om l-a supus sieși. (10) De ce atunci ei pun la îndoială că mintea trebuie dirijată într-acolo unde se înalță chipul? Dacă trebuie să privim spre cer, niciun alt motiv nu există în afară de religie; dacă religia este suspendată, rostul nostru cu cerul se sfârșește aici. (11) Așadar, sau trebuie să privim într-acolo, sau rămânem aplecați la pământ. Cu toate acestea, nici dacă am vrea să ne aplecăm la pământ nu am putea, ținuta noastră fiind dreaptă. (12) Prin urmare, spre cer trebuie să privim, acolo unde ne cheamă natura corpului. Făcând aceasta, o facem fie pentru a sluji religiei, fie pentru a cunoaște rațiunea celor celeste. (13) Rațiunea lucrurilor celeste în niciun chip nu o putem cunoaște, pentru că nimic nu

[15] Cicero, *Despre legi*, I, 8, 24.

poate fi descoperit gândind, așa cum am arătat mai sus. (14) Trebuie deci să slujim religiei; cel care nu acceptă cade automat la pământ și, urmând viața dobitoacelor, se dezice de calitatea de om. (15) Necunoscătorii care au minte mai multă, chiar dacă greșesc în alegerea religiei, totuși nu-și uită natura și condiția.

Capitolul 11

(1) Reiese, din consensul întregului neam omenesc, că religia se impune să fie acceptată. Dar trebuie explicat cum se poate greși și în ea. (2) Dumnezeu a vrut ca aceasta să fie natura omului, ca el să fie doritor și iubitor a două lucruri: al religiei și al înțelepciunii. Oamenii greșesc însă fie pentru că își însușesc religia lăsând la o parte înțelepciunea, fie că se pasionează de înțelepciune uitând de religie, când una fără cealaltă nu pot exista. (3) De aceea ajung la multiple religii, dar false, fiindcă și-au pierdut înțelepciunea care ar putea să-i învețe că e imposibil să existe mai mulți zei; sau se pasionează pentru înțelepciune, dar pentru o falsă înțelepciune, ei uitând de legătura cu supremul Dumnezeu, Care i-ar fi instruit în cunoașterea adevărului. (4) Astfel, oamenii, alegând una singură din cele două, duc o viață greșită, plină de cele mai mari rătăciri; numai în amândouă, inseparabil unite, sunt cuprinse îndatoririle omului și întregul adevăr. (5) Mă surprinde deci că nu a existat niciun filozof care să fi descoperit locul, sălașul binelui suprem. (6) Ar fi putut să se întrebe astfel: orice ar fi binele suprem, este obligatoriu să fie la dispoziția tuturor. Plăcerea este dorită de toți, dar ea aparține și animalelor, nici nu are tăria cinstei, îndestulează până la dezgust, dăunează enorm, se diminuează cu înaintarea în vârstă și cu mulți nu are nicio tangență. Spre exemplu, cei care sunt lipsiți de posibilități, al căror număr nu este deloc mic, se lipsesc obligatoriu și de plăceri. Prin urmare, plăcerea nu este supremul bine, dar nici măcar un bine de rând nu este. (7) Cu atât mai mult când vorbim despre bogăție; ea este pentru cei puțini, de multe ori din întâmplare se ajunge la ea, adesea este pentru ticăloși, uneori implică și crima și este dorită de cei care o posedă deja. (8) Dar autoritatea supremă, ce vom spune despre ea? Nici aceasta nu contează. Căci nu

toți oamenii pot să conducă, în timp ce condiția este ca toți să fie vrednici de binele suprem.

(9) Să căutăm altceva care să convină tuturor. Virtutea oare? Nu se poate spune că ea nu este un bun, chiar un bun al tuturor. Dar, dacă nu poate să fie fericită, forța și natura ei fiind orientate spre îndurarea celor rele, ea nu este nicicum binele suprem. Să mergem mai departe. (10) Nu poate fi găsit ceva mai frumos decât virtutea și mai demn decât un om în posesia înțelepciunii. Dacă de vicii trebuie să te ferești din cauza rușinii, virtutea trebuie dorită pentru frumusețea ei. Atunci cum? Este posibil oare ca virtutea, acest bine care, așa cum se știe, este onorabil, să rămână fără recompensă ori răsplată, să fie atât de steril încât să nu aducă niciun avantaj? (11) Acel efort deosebit, dificultatea, lupta împotriva relelor de care e plină viața aceasta, trebuie să ducă la un mare bine. (12) Care este el? Plăcerea oare? Dar nimic rușinos nu se poate naște din ceva cinstit. Bogăția oare? Puterea politică? Acestea sunt fragile și trecătoare. Oare gloria? Onoarea? Sau amintirea numelui? Toate acestea nu în virtute sălășluiesc, ci se regăsesc în aprecierea și judecata unora. (13) Virtutea adesea este ascunsă și este răsplătită prin rău. Se cere ca binele care se naște din ea să se păstreze în așa fel încât să nu poată fi smuls ori sustras, iar binele suprem să nu fie privit altfel decât ca fiind propriu virtuții; în așa fel să fie, încât nici să nu i se poată adăuga ceva, nici retrage. (14) Îndatoririle virtuții constau în disprețuirea tuturor acestora: plăceri, bogății, onoruri și toate câte sunt considerate îndeobște bunuri; să nu râvnești la ele, să nu le dorești, să nu le iubești, cum fac unii, robi ai lăcomiei. Reținerile înseamnă virtute. (15) Ea dă naștere la ceva mai înalt și mai frumos și nu în zadar luptă împotriva bunurilor prezente; ea dorește lucruri mai mari și mai adevărate. (16) Să nu ne pierdem speranța că vor putea fi găsite, numai gândul să se orienteze către toate; căci nu se pretind recompense ușoare ori neînsemnate.

Capitolul 12

(1) Dacă ne întrebăm de ce ne-am născut, putem să aflăm care este rolul virtuții. Omul are o dublă constituire: suflet și corp. Multe

sunt specifice sufletului, multe corpului, multe sunt comune și unuia, și celuilalt, așa cum este virtutea; acea virtute care ține de corp, spre a fi deosebită, se cheamă vitejie. (2) Dar vitejia este cerută din ambele părți, pentru că din ambele părți se propune o luptă; din lupta aceasta rezultă o victorie; corpul, fiind solid și tangibil, se va lupta cu cele solide și tangibile, sufletul însă, fiind subtil și invizibil, se potrivește acelor dușmani care nu pot fi nici văzuți, nici atinși. (3) Care să fie dușmanii sufletului, dacă nu dorințele, viciile, păcatele? Pe acestea dacă virtutea le va învinge și le va alunga, sufletul va rămâne imaculat și pur. (4) Din ce poate fi apreciat rezultatul curajului sufletului? De bună seamă, din ceea ce îi este apropiat și asemănător, din curajul corpului; atunci când se ajunge la o confruntare, la luptă, la ce altceva se ține, prin victorie, decât la viață? Fie că te lupți cu un om, fie cu animalul sălbatic, pentru salvare te lupți. (5) Încât, după cum corpul, învingând, urmărește acest lucru: să nu piară, astfel și sufletul dorește să dăinuiască; și, după cum corpul învins este pedepsit cu moartea de dușmanii lui, la fel și sufletul învins de vicii va muri în mod obligatoriu. (6) Ce deosebire este între lupta sufletului și aceea a corpului, decât că unul are parte de o viață trecătoare, pe când celălalt de una veșnică? (7) Dacă virtutea nu este fericită prin ea însăși, pentru că, așa cum am spus, întreaga ei forță constă în suportarea răului, dacă tot ceea ce este dorit ca bun ea disprețuiește, dacă treapta ei cea mai înaltă deschide către moarte, deoarece respinge viața dorită adesea de ceilalți, luând asupra ei cu mult curaj moartea de care alții se tem, în mod necesar se va ivi din ea ceva mare și bun; eforturile asumate cu prețul vieții și învinse nu pot să rămână fără răsplată. (8) Și, dacă nicio recompensă demnă nu se află pe pământ, ea disprețuind tot ce este fragil și caduc, ce rămâne decât să ajungă la ceva celest, din moment ce toate bunurile pământești le disprețuiește, și să năzuiască spre înălțimi, refuzând umilul? Iar aceasta este tocmai nemurirea.

(9) Pe bună dreptate, un filozof deloc obscur, Euclid, întemeietorul învățăturii megarienilor, diferențiindu-se de ceilalți, a spus că supremul bine constă în ceea ce este neschimbat și întotdeauna același. (10) A înțeles, desigur, care este natura binelui suprem, chiar dacă nu a explicat-o: aceasta este nemurirea și nimic altceva, fiindcă ea singură nu poate fi nici micșorată, nici sporită, nici schimbată. (11) Chiar și

Seneca, fără să-și dea seama, ajunge să mărturisească că nu există vreo altă recompensă pentru virtute în afară de nemurire. Elogiind virtutea în acea carte pe care a scris-o *Despre moartea imatură*, el zice: „Doar virtutea ne poate dărui nemurirea și ne poate face egali zeilor". (12) Și stoicii pe care i-a urmat spun că nu poate să devină cineva fericit fără virtute. Așadar, recompensa virtuții este o viață fericită, dacă virtutea, așa cum s-a spus pe drept, face viața fericită[16]. (13) Virtutea nu trebuie căutată – după cum afirmă unii – pentru ea însăși, ci pentru o viață fericită, care urmează în mod necesar virtuții. (14) Acest argument i-ar fi putut lămuri care este binele suprem. Viața prezentă, corporală, nu poate fi fericită, fiind supusă păcatelor datorită corpului. (15) Epicur invocă un Dumnezeu fericit și necorupt, deoarece este etern. Fericirea trebuie să fie desăvârșită, să nu existe nimic în stare să o tulbure, să o micșoreze sau să poată să o schimbe; (16) nu este considerat ceva fericit dacă nu este necorupt. Dar necorupt nu este decât ceea ce este nemuritor. Așa că numai nemurirea este fericită, pentru că nu poate fi slăbită ori nimicită. (17) Dacă virtutea îi revine omului, ceea ce nimeni nu are dreptul să nege, i se cuvine și fericirea: nu este posibil să fie nefericit acela care e înzestrat cu virtute. Dacă i se cade fericirea, atunci i se cade omului și nemurirea, ea fiind starea de fericire.

(18) Prin urmare, descoperim că numai nemurirea este binele suprem, din moment ce nicio altă ființă nu o poate dobândi, nici trupul, nici nu e posibil să-i parvină cuiva fără știință și fără virtute, adică fără cunoașterea lui Dumnezeu și a dreptății. (19) Cât de corectă și de reală este tânjirea după nemurire, o demonstrează chiar dorința vieții, pe care, chiar dacă este trecătoare și plină peste măsură de greutăți, toți o căutăm și o dorim, atât bătrânii, cât și copiii, regii, dar și cei umili, înțelepții, cât și cei fără minte. (20) Contemplarea cerului și a luminii înseși, cum i s-a părut lui Anaxagora, are atâta valoare cât să-ți permită să suporți orice suferințe. (21) Cum însă această viață scurtă și chinuită, nu numai a oamenilor, dar și a celorlalte viețuitoare, este

[16] Virtutea, în sine, nu poate fi fericită: *Beata esse non potest* (III, 11, 9), prin urmare nu se revendică drept *summum bonum*, dar ea face viața fericită: *Beatam vitam facit* (III, 12, 12).

această problemă vom discuta în ultima Carte, când vom dezbate despre viața fericită.

(4) Urmează cea de a treia parte a filozofiei, numită „logica"[20]. În ea constă întregul obiect al dialecticii[21] și rațiunea oratoriei. (5) Ea nu e în grațiile științei divine, fiindcă înțelepciunea nu stă în limbă, ci în inimă, și nici nu se interesează de calitatea discursului. Esența contează, nu cuvintele. Iar noi discutăm nu despre gramatician sau despre orator, a căror știință ne învață cum se cuvine să vorbim, ci despre înțelept, a cărui învățătură arată cum trebuie să trăim.

(6) Dacă nici fizica nu conține acea rațiune necesară și nici logica, pentru că nu-l pot face fericit pe om, rezultă că forța întregii filozofii este conținută doar de etică. Spre acestea se spune că s-a orientat Socrate, lăsându-le la o parte pe celelalte. (7) Aici, în partea aceasta de filozofie – am arătat că filozofii au greșit, ei neînțelegând supremul bine, pentru obținerea căruia ne-am născut – apare clar că întreaga filozofie este falsă și deșartă, ea neinstruind care sunt îndatoririle dreptății și nedesăvârșind misiunea și rațiunea de a fi om. (8) Să afle, așadar, că se înșală aceia care cred că filozofia este înțelepciune și să nu se lase duși de autoritatea cuiva, ci să fie deschiși mai degrabă și să se îndrepte către adevăr. Nu este loc aici pentru semeție; pedeapsa prostiei va fi suportată veșnic, dacă vreo persoană de nimic ori vreo opinie falsă ne vor induce în eroare. (9) Omul însă, așa cum este el, dacă se încrede în sine, adică în om, cu alte cuvinte omul prost, care nu-și vede greșeala, este trufaș din moment ce are cutezanța să-și revendice un lucru pe care condiția umană nu-l posedă.

(10) Chiar acel părinte al oratoriei, cel mai mare, se vede în ce măsură se înșală din judecățile sale. El, după ce spusese în cărțile *Despre îndatoriri* că „filozofia nu este nimic altceva decât preocuparea pentru înțelepciune, iar înțelepciunea este știința divinului și a umanului", a adăugat: „Cel care va critica această preocupare nu înțeleg ce consideră că trebuie lăudat. (11) Dacă sunt căutate mângâierea sufletului ori debarasarea de griji, ce poate fi comparat cu studiile filozofilor, care urmăresc în permanență să orienteze spre

[20] În original avem termenul scris în greaca veche: λογικὴ.

[21] În sensul clasic al cuvântului, acela de artă a dialogului.

ceea ce înseamnă ceva în perspectiva unei vieți bune și fericite? Dacă se are în vedere rațiunea statorniciei și a virtuții, ori aceasta este arta, ori nu există niciuna prin care să le dobândim. A spune că nu există o artă a celor mai importante lucruri, când nici cele mai mici nu sunt lipsite de meșteșug, ține de oamenii care vorbesc fără luare aminte, rătăcitori prin lucrurile cele mai importante. Dacă există însă vreo învățătură a virtuții, unde va fi ea căutată, dacă te-ai îndepărtat de acest gen de învățătură?"[22] (12) Chiar dacă m-am străduit să dobândesc o ușurință cât de cât a vorbirii datorită dorinței de a instrui, totuși eu însumi nu am fost elocvent, din moment ce nu am ajuns în for. Dar, în mod necesar, însăși superioritatea cauzei mă face elocvent, pentru a cărei apărare ordonată și detaliată sunt de ajuns știința divinului și adevărul însuși. (13) Aș vrea însă ca, pentru puțin timp, Cicero să se ridice din regatul umbrelor, pentru ca el, bărbatul cel mai elocvent, să fie instruit de un biet om lipsit de talent. În primul rând, să afle ce consideră cel care critică preocuparea numită filozofie că trebuie lăudat; apoi, faptul că studiul acesta nu reprezintă arta prin care se deprind virtutea ori dreptatea și nici vreo alta, așa cum a apreciat el. În sfârșit, pentru că există o învățătură a virtuții, să afle unde trebuie căutată ea, după ce te-ai îndepărtat de acel gen de învățătură pe care el nu o căuta din dorința de a asculta ori învăța. Căci de la cine ar fi putut să o audă, când nimeni nu o știa? (14) Dar, așa cum obișnuia să facă în procese, a intenționat să preseze prin întrebări și să-l ducă pe opozant să mărturisească, ca și când ar fi fost convins că nimeni nu ar putea argumenta că filozofia nu este îndrumătoarea virtuții. Ceea ce, în *Convorbirile de la Tusculum*, a mărturisit deschis, discuția fiind orientată către acest subiect, de parcă s-ar fi mândrit cu genul declamator al oratoriei. (15) „O filozofie, diriguitoare a vieții", exclamă el, „descoperitoare a virtuții și izbăvitoare de vicii! Ce am fi fost fără tine nu numai noi, dar viața oamenilor în totalitate? Tu ai fost cea care ai inventat legile, tu, îndrumătoarea deprinderilor și a învățăturii"[23]; (16) ca și când ea însăși ar simți ceva prin sine, în loc să fie lăudat cel care o face. Ar fi putut, în același

[22] Cicero, *De officiis*, II, 2, 5 ș.u.
[23] Cicero, *Tusculanae disputationes*, V, 2, 5.

fel, să aducă mulțumiri mâncării și băuturii, fără ele nefiind posibilă viața; în cazul lor, deși slujesc simțurilor, nu aduc niciun folos. Dar, după cum ele sunt hrană pentru trup, înțelepciunea este hrană a sufletului.

Capitolul 14

(1) Mai corect este Lucretius, când îl slăvește pe cel care cel dintâi a descoperit înțelepciunea; el o face însă cu nepricepere, considerând că ea a fost descoperită de om: de parcă omul acela, pe care el îl ridică în slăvi, ar fi descoperit-o aruncată undeva, precum „fluierul lângă izvor"[24], cum spun poeții. (2) Lăudându-l pe descoperitorul înțelepciunii ca pe un zeu, exclamă: „Nu este unul, cred eu, care să fi provenit din trup muritor. Dacă trebuie s-o spun, așa cum o cere măreția cunoscută a lucrurilor, zeu a fost acela, zeu, vestitule Memmius!"[25] (3) Dumnezeu nu trebuie lăudat pentru că a descoperit înțelepciunea, ci pentru că l-a făcut pe om, care poate să primească înțelepciunea. Acela care, din întreg, laudă doar partea diminuează lauda. (4) Dar poetul l-a lăudat ca pe un om, care ar fi trebuit totuși să fie considerat un zeu, din cauză că descoperise înțelepciunea. Astfel afirmă: „Nu s-ar cuveni oare ca acest om să fie primit printre zei?"[26]

(5) De unde rezultă că pe Pitagora a vrut să-l laude, care pentru prima oară – după cum am spus – s-a numit filozof, sau pe Thales din Milet, din moment ce el cel dintâi a discutat despre natura lucrurilor. (6) Așa că, vrând să-l ridice în slăvi pe om, a subminat înțelpciunea însăși; deoarece nu este ceva deosebit ceea ce a putut fi descoperit de către om. (7) E adevărat că poetului i se poate acorda îngăduință. Dar același orator desăvârșit și foarte mare filozof – ca să nu-i acuz pe greci, a căror nestatornicie o critică în permanență și totuși o urmează – pe înțelepciunea însăși, denumită când „dar", când „invenție a zeilor",

[24] Expresie proverbială, ce se referă la orice ocurență întâmplătoare.

[25] LUCRETIUS, *De rerum natura*, V, 6-8.

[26] LUCRETIUS, *De rerum natura*, V, 50-51.

o elogiază într-un mod figurat, poetic. (8) El se plânge tare că au existat unii care au învinuit-o. „Îndrăznește oare cineva", spune, „să îl vorbească de rău pe părintele vieții, să se păteze de acest paricid și, nerecunoscător, să fie atât de nelegiuit?"[27]

(9) Noi, Marcus Tullius, noi suntem paricizii buni de cusut, după judecata ta, în sacul de piele[28], noi, care nu admitem că filozofia este părintele vieții, (10) sau tu, care ești atât de nerecunoscător lui Dumnezeu? Și nu aceluia al cărui chip îl venerezi în Capitoliu, ci Aceluia care a făcut lumea, care l-a născut pe om, care a dăruit, printre alte binefaceri celeste, înțelepciunea însăși. Tu numești filozofia „îndrumătoare a virtuții" sau „părinte al vieții", când cineva, dacă a ajuns la ea, devine cu mult mai nesigur decât fusese înainte. (11) Îndrumătoare a cărei virtuți? A virtuții despre care filozofii nu au lămurit încă unde este situată? Părinte al cărei vieți, când învățații înșiși s-au sfârșit de bătrânețe în moarte, mai înainte de a stabili cum s-ar cuveni să trăiești? Poți tu să o declari „descoperitoarea adevărului", când tu mărturisești adesea că „filozofii au fost în număr atât de mare, dar nimeni până acum nu a fost înțelept"[29]? (12) Ce te-a învățat acea „îndrumătoare a vieții?" Ca să năvălești asupra extrem de puternicului consul[30] cu vorbe de ocară și să-l declari dușmanul patriei în cuvântările tale înveninate? Să trecem totuși cu vederea ceea ce poate fi scuzat în numele soartei. (13) Te-ai preocupat de filozofie cu așa stăruință, ca nimeni altul, încât să cunoști învățătura toată, cum te lauzi de obicei tu însuți[31], să o transpui în limba latină, dovedindu-te adept al lui Platon. (14) Arată, atunci, ce ai învățat

---

[27] Cicero, *Tusculanae disputationes*, V, 2, 6.

[28] Pedeapsa celor care-și ucideau părinții: erau cusuți într-un sac de piele, acesta fiind, probabil, gestul revers nașterii. *Poena cullei*, cea mai drastică pedeapsă din tradiția romană, a prevăzut, cu timpul, și adăugarea în sacul aruncat în mare a unor animale vii, simbolizând viciile celui condamnat: vipere, maimuțe, cocoși, pisici, cum ne relatează juristul Herennius Modestinus în veacul al III-lea d.Hr.

[29] *Cf.* Cicero, *Orator*, V, 18; *De oratoria*, I, 21, 94.

[30] Referința este la Marcus Antonius, coleg de consulat cu Caesar în anul când acesta din urmă a fost asasinat și împotriva căruia Cicero a compus formidabilele diatribe numite, după modelul lui Demostene, *Filipice*.

[31] *Cf.* Cicero, *De natura deorum*, I, 3, 5, 6; Cicero, *De divinatione*, II, 1.

sau în ce școală ai deprins adevărul! La Academie desigur, căreia i-ai fost credincios, după cum dovedești. (15) Dar Academia nu te învață decât că știi că nu știi nimic. Cărțile tale arată cum filozofia nu poate să te învețe nimic pentru viață. Iată propriile-ți cuvinte: „Din punctul meu de vedere, suntem nu numai orbi în ceea ce privește înțelepciunea, dar și slabi, nevolnici relativ la cele care, dintr-o anumită perspectivă, par de înțeles"[32]. (16) Dacă filozofia este „îndrumătoarea vieții", de ce te consideri tu însuți orb, slab, lipsit de orizont, când s-ar fi cuvenit să recunoști, să știi, să te plasezi în lumina cea mai clară, din moment ce te învață filozofia? (17) Cât de încrezător ai fost în adevărul filozofiei, ne arată recomandările adresate fiului tău, când îl sfătuiești: „Preceptele filozofice trebuie cunoscute, dar trebuie să trăiești după regulile cetățenești"[33].

(18) Ce poate fi spus mai contradictoriu? Dacă preceptele filozofiei trebuie cunoscute, tocmai pentru asta trebuie cunoscute, ca să trăim corect și cu înțelepciune; dacă trebuie să trăim după regulile cetății, filozofia nu mai este înțelepciune, de vreme ce este mai bine să trăiești după normele cetății decât după acelea ale filozofiei. (19) Căci, dacă înțelepciunea este ceea ce se cheamă filozofie, cu siguranță rău va trăi cel care nu va trăi conform filozofiei; iar dacă nu trăiește rău cel care trăiește conform cetății, înseamnă că rău trăiește cel care se ia după filozofie. Prin urmare, după judecata ta, filozofia este condamnată la nepricepere și la deșertăciune. (20) Tot tu, în *Consolare*, adică într-o operă serioasă, ai rostit această părere despre filozofie: „Nu știu ce greșeală ne ține și ce deplorabilă necunoaștere a adevărului"[34]. (21) Unde mai este atunci acea funcție de îndrumare a filozofiei? Ce te-a învățat pe tine aceea care este părintele vieții, dacă ignori, la modul jalnic, adevărul? Dacă această mărturisire a greșelii și a ignoranței ai exprimat-o, aproape fără voia ta, din adâncul inimii, de ce nu recunoști odată că filozofia, pe care tu – chiar dacă ea nu te învață nimic – ai ridicat-o în slăvi, elogiind-o, nu poate fi „îndrumătoarea vieții"?

---

[32] Cicero, *Academica*, II, *fragmenta*, 32.

[33] Cicero, *Epistola către Marcu din cartea incompletă*, *fragmenta*, 2.

[34] Cicero, *Consolatio*, *fragmenta*, 12.

Capitolul 15

(1) Căzând în aceeași greșeală, Seneca – dar cine ar fi putut să găsească drumul cel drept, dacă însuși Cicero a greșit? – spune că „filozofia nu este nimic altceva decât rațiunea de a trăi drept sau știința de a trăi corect sau arta de a duce o viață corectă. Nu vom greși dacă vom afirma că filozofia este legea unei vieți bune și cinstite și cel ce susține că ea este regula vieții o pune în drepturile sale"[35]. (2) El nu a privit însă filozofia în numele ei comun. Răspândită în mai multe școli și învățături, cum nu are ceva cert, ceva referitor la care toți, într-un gând și un glas, să fie de acord, ce poate fi mai greșit decât să o numești regulă a vieții, când diversitatea învățăturilor împiedică drumul corect, îl pune în derută? Să o numești lege a unei vieți bune, când principiile ei sunt într-un așa dezacord? Sau știința de a-ți trăi viața, când ea, afirmând adesea lucruri contrare, nu realizează altceva, intenția ei fiind ca nimeni să nu știe nimic? (3) Mă întreb dacă el socotește că Academia este sau nu filozofie. Cred că nu va nega. Dacă este, nimic din învățătura ei nu are atingere cu filozofia, pentru că ea, ca să le facă pe toate incerte, desființează legea, consideră că arta este nulă, detronează rațiunea, strică regula, desființează din temelii știința. Toate sunt false deci, fiindcă nu se pot corela unui sistem incert care nu explică niciodată nimic. (4) Așa că nu există vreo rațiune, știință sau lege a unei viețuiri bune decât în această unică, adevărată și celestă înțelepciune, care a rămas necunoscută filozofilor. (5) Aceea pământeană este greșită, felurită, multiplă și contrară sieși. Și, după cum unul singur este întemeietorul acestei lumi și diriguitor, Dumnezeu, unul singur adevărul, astfel și înțelepciunea trebuie să fie unică și simplă; ceea ce este adevărat și bun nu poate fi perfect, dacă nu este și singular. (6) Dacă filozofia ar fi în stare să pregătească viața, buni nu ar fi decât filozofii, iar cei care nu ar putea să o deprindă ar fi toți niște răi. (7) Cum există și au existat întotdeauna nenumărați oameni care, fără vreo învățătură, au fost totuși buni, pe când dintre filozofi foarte rar s-a ivit vreunul care să facă în viață ceva demn de laudă, îți dai seama că aceștia din urmă

[35] SENECA, *fragmenta*, 17.

nu sunt niște maeștri ai virtuții din moment ce ei înșiși sunt lipsiți de virtute. (8) Dacă cineva ar analiza atent moravurile filozofilor, i-ar găsi plini de mânie, lacomi, libidinoși, trufași, desfrânați, sub masca înțelepciunii ascunzându-și viciile, făcând acasă ceea ce resping la școală.

(9) Poate că exagerez din dorința de a acuza. Dar nu mărturisește și Tullius și se plânge și el de același lucru? „Câți dintre filozofi, spune el, sunt de așa obiceiuri, cu un astfel de suflet și o astfel de viață, încât să-și revendice rațiunea? Cine își consideră învățătura nu etalon al științei, ci lege a vieții? Cine este acela care să se stăpânească pe sine însuși și să se supună propriilor sale recomandări? Ajungi să cunoști inși de o așa de mare ușurință și trufie, că le-ar fi stat mai bine să nu învețe nimic, unii fiind doritori de bani, alții de glorie, mulți sclavi ai poftelor, discursul lor opunându-se total vieții lor"[36]. (10) Cornelius Nepos îi scrie aceluiași Cicero astfel: „Eu unul sunt departe de a considera filozofia îndrumătoare a vieții, autoare a unei vieți fericite, pentru că mi se pare că nimeni nu are atâta trebuință de îndrumători în știința de a trăi, cum au cei care și-o dispută. Căci văd cum o mare parte a lor trăiesc supuși tuturor poftelor, în timp ce în școală dau sfaturi relativ la rușine și stăpânire de sine"[37]. (11) Seneca, de asemenea, spune în *Exhortații*: „Cei mai mulți filozofi devin astfel elocvenți spre propriul lor blam. Dacă i-ai auzi perorând împotriva lăcomiei, poftei, ambiției, ai considera că își dezvăluie propriul caracter, într-atât mustrările adresate publicului se revarsă asupra lor înșiși. Pe aceștia nu trebuie să-i privești altfel decât ca pe niște medici, ale căror recomandări conțin remediile, dar cutiuțele ascund veninul. (12) Pe unii nu-i stăpânește nici măcar rușinea de vicii, ei inventează argumente care să-i pună la adăpost contra rușinii, ca să pară că greșesc în mod onorabil"[38]. (13) „Va face înțeleptul", mărturisește același Seneca, „chiar lucruri pe care nu le încuviințează, ca să se ocupe apoi de cele mai importante; dar nu se va dezice de bunele

[36] Cicero, *Tusculanae disputationes*, II, 4, 11.
[37] Cornelius Nepos, *fragmenta*, 46.
[38] Seneca, *fragmenta*, 18.

deprinderi, ci le va potrivi timpului; iar cele folosite de alții pentru glorie ori plăcere, el le va folosi pentru a acționa"[39]. (14) Apoi, ceva mai departe: „Toate câte le fac desfrânații ori neștiutorii, le va face și înțeleptul, dar nu în același fel și în același scop"[40]. Nu e atât de important totuși cu ce stare de spirit faci ceea ce pare un desfrâu, deoarece faptele se văd, nu sufletul.

(15) Aristip, maestrul celor din Cirene, a avut legături cu Lais, o cunoscută desfrânată. Gravul învățat în filozofie se apăra de acest viciu, spunând că între el și ceilalți iubiți ai lui Lais e o mare deosebire, fiindcă el ar fi posedat-o pe Lais, pe când alții au fost posedați de Lais. (16) Ce înțelepciune strălucită și de urmat de către cei buni! I-ai încredința oare copiii pentru învățătură acestuia, ca să-i instruiască să aibă o curtezană? El spunea că este o deosebire între el și cei decăzuți, pentru că aceia își ruinau bunurile, în timp ce el se destrăbăla pe gratis. (17) Aici a fost totuși mai înțeleaptă curtezana; ea s-a folosit de filozof ca de un proxenet: ca tineretul să alerge la ea fără vreo rușine, bunul renume fiind corupt prin exemplul învățatului. (18) Ce importanță mai avea starea de spirit a filozofului când mergea la faimoasa curtezană, dacă oamenii de rând ori rivalii săi îl vedeau mai neputincios decât toți depravații? (19) Nu i-a fost de ajuns că el trăia astfel, ci, mai mult, a început chiar să predice plăcerile și a transferat moravurile sale din lupanar în școală, recomandând drept bine suprem plăcerea. Această învățătură dezgustătoare, de toată rușinea, nu în inima filozofului, ci la sânul curtezanei s-a născut.

(20) Ce să mai spun despre cinici, care aveau obiceiul să se culce cu soțiile în văzul lumii? Ce e de mirare dacă și-au luat denumirea, renumele, de la câini, a căror viață o imită? (21) Nicio îndrumare către virtute nu aflăm în învățătura lor; chiar și cei care predică lucruri de onoare, fie ei înșiși nu fac ceea ce recomandă, fie, dacă fac – ceea ce se întâmplă rar –, nu învățătura îi dirijează spre dreptate, ci natura, care de foarte multe ori chiar și pe cei lipsiți de instruire îi împinge spre fapte de laudă.

---

[39] SENECA, *fragmenta*, 19.

[40] SENECA, *fragmenta*, 20.

Capitolul 16

(1) Când ei se abandonează unei trândăvii permanente, când nu caută nicio virtute, petrecându-și întreaga viață în vorbărie, cum altfel pot fi considerați decât inutili? (2) Înțelepciunea, dacă nu se manifestă în act, acolo unde să-și dovedească forța, este deșartă și înșelătoare; și, atunci, pe bună dreptate Tullius[41] mai presus de maeștrii filozofiei îi pune pe bărbații cetății care conduc statul, care fie că întemeiază orașe noi, fie pe cele constituite deja le apără în cumpătare, îngrijindu-se de salvarea și libertatea cetățenilor prin legi bune, sfaturi utile, judecăți serioase. (3) Se impune ca oamenii buni să acționeze mai curând decât, închiși între pereți, să dea sfaturi ce trebuie făcut, în timp ce ei înșiși nu fac ceea ce spun. Și, pentru că se îndepărtează de acțiunile adevărate, devine limpede că ei au descoperit acest meșteșug al filozofării doar pentru exersarea limbii ori pentru pledoarii. Cei care dau lecții numai, dar nu fac ceea ce spun, diminuează ei înșiși importanța preceptelor lor. Cine să asculte, când înșiși dascălii îndeamnă la neascultare? (4) Binele înseamnă să recomanzi faptele corecte și cinstite, dar, dacă tu nu le faci, totul este o minciună, fiind total nepotrivit și stupid să porți binele nu în inimă, ci pe buze.

(5) Ei nu caută în filozofie utilitatea, ci desfătarea. Lucru mărturisit și de Cicero. „Desigur", spune el, „întreaga lor dispută, deși cuprinde izvoarele atât de bogate ale virtuții și științei, comparată totuși cu actele lor, cu ceea ce fac, mă tem să nu pară că aduce nu atât folos activității oamenilor, cât mai ales delectare pentru cei în trândăvie"[42]. (6) Nu ar fi trebuit să se teamă, pentru că spunea adevărul; dar, ca și când se ferea să nu fie acuzat de filozofi ca vinovat de trădarea misterului, nu a îndrăznit să declare cu încredere ceea ce era adevărat: că aceia nu dezbat ceva ca să fie de învățătură, ci ca să se delecteze la vreme de repaos. Aceia care doar dau sfaturi relativ la cele ce trebuie făcute, dar ei înșiși nu fac nimic, sunt considerați niște limbuți. (7) Cum nu au adus nimic bun pentru viață și nici ei înșiși nu s-au supus propriilor recomandări, nu s-a găsit cineva, timp de

[41] *Cf.* Cicero, *De oratoria*, I, 8, 33-34; V, 2, 19; *De officiis*, I, 33, 34.
[42] Cicero, *Republica*, I, *fragmenta*, 5; *cf* Cicero, *Hortensius*, *fragmenta*, 32.

atâtea secole, să trăiască după legile lor. Trebuie să se renunțe deci la filozofie, fiindcă important este nu studiul înțelepciunii, lucru care ar presupune lipsă de măsură și de scop, ci se impune să fim înțelepți, și asta cât mai repede. (8) Căci nu ne este dată o altă viață, încât în aceasta să căutăm înțelepciunea, iar în următoarea să fim înțelepți; în aceasta este obligatoriu să se întâmple și una, și alta. Repede trebuie găsită, ca să fie însușită și să nu se piardă nimic din viața aceasta, care, de altfel, nici nu știi când se termină. (9) Hortensius al lui Cicero, discutând împotriva filozofiei, este prins într-o argumentare dibace: cum spunea că „nu trebuie să se filozofeze", se considera că tocmai asta face, din moment ce a filozofa înseamnă a discuta ce trebuie și ce nu trebuie făcut în viață[43]. (10) Noi suntem scutiți și liberi de o astfel de acuzare, pentru că noi suspendăm filozofia ca fiind o invenție a gândirii omenești; apărăm însă înțelepciunea, fiindcă reprezintă tradiția divină și arătăm că ea trebuie acceptată de toți. (11) Hortensius, când desființa filozofia, nu oferea ceva mai bun; considerându-se că desființează înțelepciunea, părerea lui a fost respinsă mai ușor, știut fiind că omul se naște nu pentru prostie, ci pentru înțelepciune.

(12) Dar acel argument împotriva filozofiei de care s-a folosit Hortensius este foarte important: „Se poate înțelege că filozofia nu este înțelepciune din faptul că ea își dezvăluie un început, o origine. (13) Când", zice el, „au început să existe filozofii? Thales, după câte știu, este cel dintâi și nu este mult de atunci. Unde a stat ascunsă, pentru cei mai de demult, pasiunea aceasta pentru descoperirea adevărului?"[44] (14) Același lucru spune și Lucretius: „În sfârșit, această natură și rațiune a lucrurilor a fost descoperită de curând, iar acum eu, cel dintâi dintre toți, am fost găsit în stare să o transpun în cuvinte strămoșești"[45].

(15) Seneca confirmă: „Nu sunt o mie de ani de când s-au urnit începuturile înțelepciunii"[46]. Așadar, neamul omenesc a trăit generații de-a rândul fără rațiune, lucru despre care Persius, râzând,

---

[43] *Cf.* Cicero, *Hortensius, fragmenta*, 19.

[44] Cicero, *Hortensius, fragmenta*, 20. Întrebarea persistă și astăzi, de vreme ce se spune că filozofia a apărut dintr-odată, gata echipată, precum zeița pregătită de luptă.

[45] Lucretius, *De rerum natura*, V, 335 ș.u.

[46] Seneca, *Fragmenta*, 21.

spune: „După ce orașul a devenit înțelept cu piper și curmale”[47]; ca și când înțelepciunea ar fi fost adusă odată cu mărfurile cele gustoase[48]. Dacă ea există prin natura omului, a început, obligatoriu, odată cu omul însuși; dacă nu este așa, natura umană nu are cum să o dobândească. (16) Dar, din moment ce o posedă, înțelepciunea trebuie să fi existat de la începutul începutului. Așa că filozofia, deoarece nu a existat de la început, nu este aceeași cu adevărata înțelepciune. Grecii însă, neavând tangență cu literatura sacră despre adevăr, nu au cunoscut cum s-a stricat înțelepciunea. (17) Și de aceea, considerând că viața umană este lipsită de înțelepciune, au născocit filozofia, intenționând să scoată prin discuții adevărul ascuns și necunoscut. Această preocupare, datorită necunoașterii adevărului, au considerat-o înțelepciune.

Capitolul 17

(1) Am vorbit despre filozofie pe cât am putut de scurt. Să revenim acum la filozofi, nu ca să ne războim cu ei, care nu pot rezista, ci să-i urmărim în timp ce fug, părăsind câmpul nostru de luptă. (2) Învățătura lui Epicur a fost întotdeauna cu mult mai vestită decât a celorlalți; nu pentru că ar fi adus vreun adevăr, dar numele plăcerii, atât de popular, pe mulți îi atrage, tot omul fiind înclinat către viciu. (3) Pe lângă aceasta, ca să atragă mulțimea, recomanda cele potrivite moravurilor fiecăruia: leneșului îi interzicea să studieze literatura, pe avar îl scutea să facă daruri poporului, pe cel slab îl reținea să acceadă la treburile publice, trândavului să exerseze, pe fricos îl îndepărta de cariera militară. (4) Cel lipsit de evlavie acceptă că zeii nu vin în ajutor omului; cel needucat, slujind propriilor interese, cere să nu se acorde nimic nimănui și consideră că înțeleptul le face pe toate pentru sine. (5) Celui care fuge de mulțime, îi laudă singurătatea; celui care este

[47] Persius, VI, 38.

[48] Vocația jocului etimologic se confirmă și aici: *sapio, -ere* („a avea gust”), dar și „a ști, a fi înțelept” (*sapiens*); din același radical *sapor, -oris* („gust”). *Sarea* și *piperul* textului se arată limpede: pentru lumea profană, înțelepciune înseamnă savoarea percepută de mugurii gustativi.

zgârcit, îi spune că poate să trăiască doar cu apă și cu pâine de orz coaptă la soare. Celui care urăște femeia, îi sunt enumerate avantajele celibatului; celui care are copii răi, îi este predicată lipsa acestora; celui lipsit de pietate paternă, îi spune că nu există niciun frâu impus de natură. Celui firav și incapabil de suferință, i se spune că durerea este răul cel mai mare dintre toate; celui viteaz, că și în schingiuiri înțeleptul este fericit. (6) Celui tentat de mărire și de putere, i se recomandă să-i cultive pe conducători; celui ce nu suportă hărțuiala, să fugă de curtea regească. (7) Astfel, omul viclean deschide un cerc în jurul a multe și felurite caractere și, în timp ce este preocupat să placă tuturor, se luptă cu sine datorită unei dezbinări mai mari decât ar putea exista vreuna la toți ceilalți. Trebuie explicat însă de unde provine întreaga sa învățătură, care-i este originea.

(8) Epicur observă că mai întotdeauna celor buni li se întâmplă nenorociri: sărăcie, eforturi, exil, pierderea celor dragi; pe când cei răi dimpotrivă: sunt fericiți, puterea lor crește, se bucură de onoruri. Mai vedea că nevinovăția este mai puțin în siguranță, în timp ce faptele rele rămân nepedepsite. Vedea cum moartea lovește, fără să discearnă, firea oamenilor, fără o ordine și o deosebire de numărul anilor; pe unii îi ajungea la bătrânețe, alții erau răpiți de prunci, unii piereau în plenitudinea forței, alții în floarea tinereții se stingeau în morți premature, în războaie mai curând cei mai buni erau învinși ori uciși. (9) Dar cel mai mult îi dădea de gândit faptul că tocmai oamenii îndatoririlor religioase primeau loviturile mai grave, în timp ce aceia care îi neglijau pe zei și nu îi cinsteau cu evlavie aveau de suferit neajunsuri mărunte ori nu li se întâmpla nimic rău. Templele înseși de multe ori luau foc de la fulgere. (10) Lucrul acesta îl remarcă și Lucretius, când spune despre zeu: „Atunci aruncă fulgere, el însuși distrugându-și propria casă; retrăgându-se în pustiu, se înverșunează și, luându-și săgeata, adesea îi termină pe vinovați, dar îi nimicește și pe cei nevinovați odată cu cei care merită”[49].

(11) Dacă ar fi deținut măcar un dram de adevăr, niciodată nu ar fi spus că acela „își distruge propria casă”; el de aceea o distruge, pentru că nu este a lui. (12) Capitoliul, vârful cel mai înalt al Romei,

[49] Lucretius, *De rerum natura*, II, 1101-1103.

dar și al religiei, nu o dată, ci de mai multe ori a luat foc, lovit de fulger. (13) Ce au considerat însă oamenii dibaci reiese din spusele lui Cicero, care zice că „în mod divin s-a iscat acea flamă, nu ca să distrugă sălașul de pe pământ al lui Iupiter, ci pentru că pretindea unul mai înalt și mai semeț"[50]. (14) Despre aceasta chiar în cărțile referitoare la consulatul lui a spus aceleași lucruri, ca și Lucretius: „Tatăl zeilor, care tună din înălțimi, tronând în Olimpul înstelat, el însuși a lovit sălașuri și temple vestite și a aruncat cu foc în locuințele sale de pe Capitoliu"[51].

(15) Din cauza nesăbuinței lor statornice, nu numai că nu au înțeles forța și măreția adevăratului Dumnezeu, dar au și sporit impietatea, ei străduindu-se, împotriva oricărei legi sfinte, să restituie templul condamnat prin judecată cerească. (16) Judecând astfel, Epicur, determinat de nedreptatea acestor situații – așa considera, el necunoscând cauza și rațiunea lucrurilor –, a ajuns la concluzia că nu există o Providență. Și, după ce s-a convins pe sine, și-a asumat și apărarea ideii, vârându-se astfel în greșeli de nerezolvat. (17) Căci, dacă nu există o Providență, cum a fost făcută lumea aceasta cu atâta ordine și în așa armonie? „Nu există nicio armonie", zice el; „multe sunt făcute altfel decât ar fi trebuit"[52]. Și omul divin s-a găsit să le critice. (18) Dacă aș avea răgazul să le resping una câte una, mi-ar fi ușor să arăt că omul acesta nu a fost nici înțelept, nici sănătos. Dacă nu există nicio Providență, cum de au fost rânduite astfel trupurile viețuitoarelor, încât fiecare membru, dispus dintr-o rațiune care te uimește, își păstrează misiunea sa? (19) „Rațiunea Providenței nimic nu a clădit spre devenirea viețuitoarelor: ochii nu au fost făcuți pentru a vedea, nici urechile pentru a auzi, nici limba pentru a vorbi, nici picioarele pentru a merge, de vreme ce acestea s-au născut mai înainte de văz, auz, vorbire ori mers. Așa că nu ele s-au născut pentru o folosință, ci folosința din ele"[53]. (20) Dacă nu este nicio Providență, de ce cad ploi, cresc recoltele, înfrunzesc

[50] Cicero, *In Verrem*, IV, 31, 69.
[51] *Cf.* Cicero, *De divinatione*, I, 12, 19.
[52] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, V, 195-234.
[53] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, IV, 822-857.

pomii? El spune: „Acestea nu se întâmplă de dragul viețuitoarelor, Providența neavând niciun folos din ele, ci toate devin în mod necesar de la sine”[54]. (21) De unde se nasc sau cum devin toate câte se întâmplă? „Nu este nevoie de Providență”, spune el; „căci există anumite semințe care zboară prin văzduh; unindu-se între ele la întâmplare, toate se nasc și cresc”[55]. (22) De ce nu ne dăm seama de ele, nu le distingem? „Pentru că”, explică el, „nu au nici culoare, nici căldură, nici miros. Lipsite de gust, lipsite de umezeală, ele sunt atât de mărunte, încât nu pot fi tăiate ori împărțite”[56].

(23) Astfel, pornind de la început în mod greșit, necesitatea consecințelor lucrurilor l-a condus la delirări. Unde sunt sau de unde sunt aceste corpuscule? De ce nimeni nu a visat la ele în afara unuia singur, Leucip, de la care Democrit, eruditul, i-a lăsat lui Epicur această moștenire a prostiei? (24) Dacă sunt particule și încă solide, așa cum spun ei, ar putea în mod cert să ajungă sub priviri. Dacă natura tuturor acestora este aceeași, cum de ajung la diversitatea lucrurilor? „Ele se așază”, argumentează el, „într-o ordine și poziție felurite, precum literele; acestea, deși puține, așezate felurit dau cuvinte nenumărate”[57]. (25) Dar literele au forme diferite. „La fel”, este replica lui, „și aceste elemente; ele sunt aspre, cu niște cârlige și ușoare”[58]. Atunci pot fi tăiate și împărțite, dacă există ceva în ele care să iasă în afară. Dacă sunt ușoare și au nevoie de cârlige, nu pot să se țină la un loc. Cu cârlige trebuie să fie, ca să poată să se lege unele de altele. (26) Dar cum se spune că sunt atât de mărunte, încât nu pot fi tăiate de lama niciunui fier, cum de mai au cârlige ori colțuri? Acestea, dacă există, trebuie să poată fi despărțite. (27) Apoi, prin ce alianță, prin ce judecată se unesc între ele, de se ajunge la ceva? Dacă nu au simțire, nu pot nici să se alăture în mod regulat, pentru că ceva rațional nu poate face decât rațiunea. (28) Cu câte argumente ar putea fi respinsă această zădărnicie! Dar discursul mă grăbește. El este „cel care a întrecut, în geniu,

[54] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, V, 156-194.

[55] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, II, 1048-1066; V, 187-194; V, 416-431; *Epicurea, fragmenta*, 287.

[56] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, II, 73 ș.u.; 842-864; I, 528 ș.u., 599 ș.u.

[57] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, II, 478 ș.u., 660 ș.u., 688-699.

[58] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, II, 333 ș.u., 381-477.

neamul omenesc și, apărând, a stins toate stelele, precum soarele din eter"[59]. (29) Sunt versuri pe care nu reușesc niciodată să le citesc fără a râde. Cel puțin, nu vorbea despre Socrate ori despre Platon, care sunt considerați regii filozofilor, ci despre un om decât care, deși sănătos la minte și în putere, niciun om bolnav nu ar debita mai multe aiureli. Astfel, poetul, lăudându-l fără nicio noimă, nu l-a împodobit pe șoarece cu gloria leului, ci l-a doborât, l-a zdrobit. (30) Același filozof ne eliberează de frica morții, despre care a concluzionat: „Când suntem noi, moartea nu este; când moartea este, noi nu mai suntem. Așadar, moartea nu are nicio putere asupra noastră"[60]. (31) Cât de dibaci ne-a păcălit! Ca și când ar fi de temut moartea săvârșită, datorită căreia simțirea a fugit deja, și nu însuși faptul de a muri, când simțurile se destramă. Există un timp când noi deja nu mai suntem, nici moartea încă nu este, și acesta pare a fi cel nefericit, pentru că moartea începe să fie prezentă, iar noi încetăm a mai fi.

(32) Nu în zadar s-a spus: „Nu moartea este chinuitoare, ci drumul către moarte"[61], prin asta înțelegând să pieri de boală, să înduri lovitura, să primești fierul în corp, să arzi în foc, să fii sfârtecat de dinții fiarelor. (33) Acestea sunt de temut nu pentru că aduc moartea, ci pentru că provoacă o mare durere. Fă în așa fel încât durerea să nu fie un rău. Căci el spune: „Dintre toate relele, durerea este cel mai mare rău"[62]. Cum pot să nu mă tem, când ceea ce precede moartea ori o determină este un rău? Să mai spunem că tot acest argument este fals, ținând cont că sufletul nu piere? (34) „Dimpotrivă", zice el, „ceea ce se naște odată cu trupul și piere, în mod necesar, odată cu el"[63]. Am spus și mai sus că amân această problemă și că o rezerv sfârșitului lucrării, încât convingerea lui Epicur, provenind fie de la Democrit, fie de la Dicearh, să o resping cu argumente și cu mărturii divine. (35) Poate că el făgăduise viciilor sale impunitatea, el fiind susținătorul celei mai nerușinate plăceri, pentru obținerea căreia considera că omul s-a născut. (36) Cine se mai abține de la vicii și fapte reprobabile când aude

[59] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, III, 1043, 1044.
[60] Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, X, 125.
[61] *Cf.* Seneca, *Epistola* 30, 9.
[62] *Epicurea, fragmenta*, 401; 336.
[63] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, III, 445-458; 634-639.

că se afirmă așa ceva? Dacă sufletele sunt pieritoare, să căutăm atunci bogățiile, ca să putem să obținem toate plăcerile. Dacă nu le avem, să le răpim, pe ascuns, prin viclęșug ori forță, celor care le au. Cu atât mai mult dacă de cele omenești nu se îngrijește niciun Dumnezeu, cât timp speranța impunității ne va zâmbi, să jefuim, să ucidem. (37) A face rău este specific înțeleptului, din moment ce este și folositor, și sigur, deoarece, dacă există un Dumnezeu în cer, El nu Se mânie împotriva cuiva. De asemenea, a face bine este specific omului prost, fiindcă, după cum mânia lui Dumnezeu nu îl privește, la fel nici grația nu-l atinge. (38) Vom sluji, așadar, cât putem, plăcerilor, de vreme ce în scurt timp nu vom mai exista. Să nu răbdăm deci nicio zi, nicio clipă să nu ne treacă lipsită de plăcere, ca nu cumva, fiind noi înșine pieritori, să piară și ceea ce am trăit[64]. (39) Chiar dacă nu spune asta în cuvinte, situația o evidențiază. Când susține că înțeleptul le face pe toate pentru sine, înseamnă că spre folosul său le orientează pe toate câte le face. (40) Cel care aude aceste mișelii nu va mai gândi că trebuie făcut vreun bine, pentru că a face bine privește folosul altuia, nici că trebuie să se rețină de la o faptă rea, din moment ce acesteia îi urmează câștigul. (41) Un căpitan de pirați sau un șef de tâlhari, dacă și-ar îndemna oamenii la atac, s-ar folosi oare de vreun alt limbaj ca să spună aceleași lucruri pe care le spune și Epicur? (42) Și anume că zeii nu se îngrijesc de nimic, că nu te atinge nici mânia, nici grația divină, că nu trebuie să ai teamă de chinurile infernului, pentru că moartea aduce și moartea sufletelor, iar zeii infernului pur și simplu nu există, că plăcerea este binele cel mai mare, că nu există nicio legătură între oameni, că fiecare își este sfetnic sieși, că iubirea este numai pentru sine și că nimeni nu iubește pe altcineva, că moartea nu este de temut pentru bărbatul viteaz și nici vreo durere, că acesta, chiar de ar fi torturat sau ars, va zice că lui nu-i pasă. (43) Poate cineva să spună că acesta este glasul unui om înțelept, când el se potrivește atât de bine unui bandit?

---

[64] Omul profan – pare a spune Lactanțiu – investește viața aceasta de pe pământ cu prerogativele unei credințe *sui generis*. El își acceptă sfârșitul, dar nu concepe ca viața, cu plăcerile ei, să aibă un sfârșit. Este și aceasta o modalitate de a sublinia apartenența plăcerii la categoria *apeiron*-ului, a nesfârșitului.

Capitolul 18

(1) Alții spun, dimpotrivă, că sufletele rămân dincolo de moarte. Aceștia sunt în majoritate pitagoreii și stoicii, pe care, chiar dacă merită iertare, pentru că își dau seama de adevăr, nu pot totuși să nu-i avertizez că nu din cunoaștere, ci din întâmplare au ajuns la adevăr. Prin urmare, tocmai unde au simțit mai corect, acolo au greșit. (2) Temându-se ei de acel argument din care se deducea că sufletul piere odată cu trupul, fiindcă se naște odată cu el, au spus că sufletele nu se nasc, ci se insinuează mai curând trupului, migrând de la unele vietăți la altele. (3) Au gândit că nu poate să fie altfel, ca sufletele să ajungă să supraviețuiască trupurilor, decât apreciind că au existat înaintea lor. Este o greșeală egală, aproape similară și unora, și altora. Numai că unii se înșală privind trecutul, ceilalți, viitorul[65]. (4) Nimeni nu a văzut ceea ce este întru totul adevărat, și anume că sufletele se și nasc și nici nu pier, pentru că ei nu au văzut de ce se întâmplă asta sau care este sensul vieții. (5) Mulți dintre cei care presupuneau că sufletul este veșnic, ca și când ar fi dorit să migreze spre cer, s-au sinucis[66], precum Cleanthes[67], Chrisip[68], Zenon[69], Empedocle (Empedocle a coborât, în miez de noapte, în craterul arzând al Etnei și, cum nu mai apărea, se credea că s-a dus la zei); iar de la romani, Cato, care întreaga sa viață a fost imitatorul deșertăciunii stoice. (6) Democrit a fost de o altă convingere și totuși „el însuși și-a oferit capul, mergând în întâmpinarea morții din proprie inițiativă"[70], lucru decât care nimic nu poate fi mai criminal; într-adevăr, dacă ucigașul este un nelegiuit, el luând viața unui om, de aceeași crimă se face vinovat și cel care se sinucide: el deopotrivă ucide un om. (7) Ba chiar mai gravă trebuie considerată fapta lui, pedepsirea ei revenind

---

[65] Momentele acestea temporale semnifică moartea, respectiv supraviețuirea sufletului.

[66] Tradiția consideră că mulți stoici au recurs la o moarte voluntară.

[67] Despre Cleanthes se spune că și-ar fi încetat viața refuzând să se mai hrănească.

[68] Ipotezele plecării din lume a liderului stoic Chrisip au fost excesul de vin sau cel de hohote necontrolate.

[69] Zenon din Citium, alt conducător notoriu de școală stoică, ar fi murit sufocat.

[70] Lucretius, *De rerum natura*, III, 1041.

doar lui Dumnezeu. Căci, așa cum am venit în această viață nu din voia noastră, tot astfel, din acest domiciliu al corpului pe care l-am primit pentru a-l păzi, va trebui să ne retragem la porunca aceleiași puteri care ne-a îmbrăcat în acest corp, locuindu-l până ce va dispune să fim eliberați. Iar dacă este pricinuită vreo violență, trebuie suportată în echilibru sufletesc, pentru că sufletul ucis al unui nevinovat nu poate să rămână nepedepsit. Noi avem un Judecător mare, singurul căruia îi revine în totalitate răzbunarea.

(8) Sunt, în consecință, niște ucigași toți filozofii vestiți, și chiar Cato însuși, fruntașul înțelepciunii romane, despre care, mai înainte de a se sinucide, se spune că recitise cartea lui Platon despre eternitatea sufletului[71], fiind împins la cea mai mare fărădelege de autoritatea filozofului. Și totuși se pare ca el să fi avut un oarecare motiv ca să moară, și anume ura propriei sclavii. (9) Dar acel Ambraciot[72], care, după ce a citit aceeași carte, s-a aruncat în prăpastie din niciun alt motiv decât că l-a crezut pe Platon? O învățătură, într-un cuvânt, lamentabilă; de ea să fugi, din moment ce îl îndepărtează pe om de viață. (10) Dacă Platon ar fi cunoscut și ar fi predicat de către cine este acordată nemurirea, cum, cui, când și pentru ce fapte, nici pe Theombrotus[73] nu l-ar fi împins la o moarte voluntară, nici pe Cato, ci mai curând i-ar fi instruit pentru viață și pentru dreptate. (11) Cato, consider eu, și-a căutat moartea nu atât ca să scape de Caesar, cât pentru a fi credincios învățăturii stoice, pe care o urma, și ca să-și facă un renume printr-o faptă importantă. Nu văd ce rău putea să i se întâmple dacă trăia. (12) Pentru că Caesar, cum era clement, nu voia să facă nimic altceva, chiar și în vâlvătaia războiului civil, decât ca, prin cruțarea celor doi cetățeni de frunte, Cicero și Cato, să se considere că merită mulțumirea republicii[74]. Dar să revenim la cei care slăvesc moartea

[71] Dialogul *Phaedon*.

[72] Este vorba de tânărul Cleombrotus din Ambracia, care s-ar fi aruncat în abis ori în mare spre a ajunge mai repede în lumea spiritelor, după ce a citit dialogul platonic *Phaedon*.

[73] „Devoratorul de zei", în transpunere etimologică. Varianta *Cleombrotus* (din alte manuscrise) ar însemna „Devoratorul de glorie".

[74] Judecată lucidă, corectă. Cu siguranță că mai fusese exprimată, dar meritul lui Lactanțiu este că o îmbrățișează.

drept un bine. (13) Te plângi de viață ca și când ai trăi cu adevărat sau ca și când rațiunea te-ar fi lămurit de ce te-ai născut. Oare nu te-a mustrat acel părinte adevărat, comun tuturor, pe drept, cu acea sentință din Terentius: „Învață mai întâi ce înseamnă a trăi și, dacă viața are să-ți displacă, atunci să recurgi la așa ceva"[75].

(14) Te indignezi că ești supus celor rele ca și când ai merita ceva bun, tu, care nu Îl cunoști pe Tatăl, Domnul, Împăratul tău, a cărui minte, deși vezi cu ochii tăi lumina cea mai limpede, îți este totuși oarbă și zace în tenebrele profunde ale ignoranței. Această ignoranță îi face pe unii să nu se rușineze a spune că de aceea ne-am născut, ca să ispășim pedepsele faptelor rele; ce ar putea fi spus mai delirant, nu văd. (15) Ce fapte rele am putut comite, noi nefiind încă? Dacă nu îl vom crede cumva pe acel bătrân fără minte, care fabula că el, într-o viață anterioară, fusese Euforbus[76]. Cred că acesta, pentru că provenea dintr-un neam necunoscut, și-a revendicat familia din poezia lui Homer. (16) O, uimitoare și unică memorie a lui Pitagora, o, nefericită uitare a noastră, a tuturor, din moment ce nu știm ce am fost mai înainte! Poate că dintr-o greșeală ori printr-o răsplată s-a ajuns ca el singurul să nu atingă valul râului Lete și să nu guste din apa uitării. Bineînțeles că bătrânul vanitos, așa cum fac de obicei băbuțele fără vreo treabă, a plăsmuit și el niște basme bune pentru copii creduli. (17) Dacă ar fi gândit frumos despre cei cărora li se adresa, dacă i-ar fi apreciat ca oameni, nicicum nu și-ar fi permis să mintă cu așa nerușinare. Vanitatea omului prea ușuratic trebuie luată în râs[77]. (18) Ce vom face însă cu Cicero? Acesta, după ce la începutul *Consolării* sale spusese că oamenii se nasc pentru ispășirea păcatelor, a reluat, parcă mustrându-l pe cel care ar spune că viața nu este o pedeapsă. Pe bună dreptate a mărturisit că el este stăpânit de greșeală și de o deplorabilă necunoaștere a adevărului.

---

[75] Terentius, *Cel ce se pedepsește singur*, V, 2, 18-19.

[76] Erou din *Iliada* (însemnând, etimologic, „bine hrănit"), informație care îi permite lui Lactanțiu să gloseze în marginea pretenției „bătrânului fără minte", nimeni altul decât Pitagora, de a fi participat „cu sufletul" pe câmpurile Ilionului. *Cf.* Homer, *Iliada*, XVI, 806 ș.u.; XVII, 45 ș.u.

[77] Nedreptele demolări lactanțiene nu exclud un dialog valabil totuși între parteneri.

Capitolul 19

(1) Cei care discută despre moarte ca despre un bine, necunoscând adevărul, argumentează astfel: dacă după moarte nu mai este nimic, înseamnă că nu este un rău; ea face să înceteze perceperea răului. Dacă sufletul nu piere, atunci moartea este chiar un bine, pentru că urmează nemurirea. (2) Această părere Cicero a explicat-o în *Despre legi*: „Să ne bucurăm că moartea va aduce o stare mai bună decât aceea care este în viață, sau, în niciun caz una mai rea. Fără corp, dar cu sufletul puternic, viața este divină, iar dacă simțirea lipsește, nu e nicio nenorocire"[78]. (3) Inteligent spus, așa cum i s-a părut și lui; ca și când altfel nu ar putea fi. Dar totul este greșit. Scrierile sfinte ne învață că sufletele nu pier, ci fie sunt răsplătite pentru dreptatea lor, fie pedepsite veșnic pentru faptele rele. (4) Căci nu e permis ca unul care, deși nelegiuit, în viață a dus-o bine să scape de ceea ce merită, ori unul care a fost nenorocit din cale-afară datorită dreptății lui să fie lipsit de recompensă. (5) Ceea ce este adevărat; Cicero însuși, în *Consolare*, a arătat că nu locuiesc la un loc drepții cu nedrepții. (6) „Înțelepții au considerat", spune el, „că nu tuturor li se deschide aceeași cale către cer. Ei au arătat că toți cei plini de vicii și de fapte rele sunt aruncați în întuneric și zac în glod, în timp ce sufletele curate, pure, cinstite, necorupte, cultivate în bune deprinderi și îndeletniciri alese alunecă, într-o cădere lină, ușoară, către zei, spre natura asemănătoare lor înșiși"[79]. (7) Această părere vine împotriva argumentului de mai înainte. Se acceptase că, în mod necesar, orice om, născându-se, este dăruit cu nemurirea. (8) Dar care va mai fi atunci deosebirea dintre virtute și blestemăție, când nu va mai avea nicio importanță dacă ești Aristide ori Falaris, Cato ori Catilina? Această respingere a faptelor și părerilor nu o face decât acela care deține adevărul. (9) Prin urmare, întrebându-ne cineva dacă moartea este un bine ori un rău, vom răspunde că felul ei depinde de rațiunea vieții. Așa cum viața însăși este un bine, dacă este trăită în virtute, sau un rău, dacă este dusă în fărădelege, așa și moartea trebuie cântărită prin faptele petrecute în viață. (10) Se

[78] Cicero, *De legibus, fragmenta*, 3.
[79] Cicero, *Consolatio, fragmenta*, 15.

întâmplă astfel încât, dacă viața s-a petrecut într-o legătură cu divinitatea, moartea nu mai este un rău, nefiind decât o trecere la nemurire; dacă nu, atunci este un rău, pentru că, așa cum am spus, trimite către chinurile veșnice.

(11) Ce vom spune decât că greșesc cei care fie că își doresc moartea ca pe un bine, fie se îndepărtează de viață ca de un rău? Sunt întru totul nedrepți; ei nu pun alături de puținele rele multiplele bunuri oferite de viață. (12) După ce și-au consumat întreaga viață în plăceri alese și felurite, își doresc moartea dacă li se întâmplă vreun necaz și se comportă ca și când niciodată nu le-a fost bine, dacă vreodată le va fi rău. Condamnă atunci viața întreagă și o consideră plină numai și numai de nenorociri. (13) De aici s-a născut acea părere prostească precum că aceasta pe care noi o socotim viață este de fapt moarte și că aceea de care ne temem ca de moarte este în fond viața. Astfel încât cel dintâi bine este să nu te naști; cel de-al doilea, să mori cât mai repede. (14) Această părere, pentru o mai mare autoritate, îi este atribuită Silenului[80]. Cicero spune în *Consolare* că „lucrul cel mai de dorit este să nu te naști și să nu ajungi pe aceste stânci primejdioase ale vieții; iar următorul, dacă tot te-ai născut, să scapi cât mai repede, ca dintr-un incendiu al soartei"[81]. Apare de aici că el s-a încrezut într-o vorbă total goală, drept pentru care i-a adăugat ceva de la el, ca s-o împodobească. (15) Mă întreb pentru cine crede că este mai bine să nu se nască, din moment ce, nenăscându-se, nu există cineva care să simtă; pentru că simțirea face ca binele sau răul să însemne ceva. (16) Apoi, de ce a considerat că întreaga noastră viață nu este altceva decât prăpastie și foc; ca și când ar fi fost în puterea noastră să nu ne naștem, sau ca și când soarta ne-ar da viață, și nu Dumnezeu, sau cursul vieții ar avea ceva asemănător incendiului.

(17) Pare asemănător afirmației aceleia a lui Platon; filozoful spunea că „îi mulțumește naturii mai întâi pentru că s-a născut om, și nu ființă nevorbitoare, apoi pentru că s-a născut bărbat, și nu femeie,

[80] *Cf.* Cicero, *Tusculanae disputationes*, I, 48, 114. Silen era companionul constant al zeului Dionysos și i se atribuiau daruri profetice, de sondare a viitorului îndepărtat.
[81] *Cf.* Cicero, *Consolatio, fragmenta*, 11.

grec, și nu barbar[82], și, în cele din urmă, că s-a născut atenian și pe vremea lui Socrate"[83]. (18) Nu-ți poți imagina câtă orbire a minții, câte greșeli naște necunoașterea adevărului! Aș îndrăzni să afirm că niciodată nu a fost spus ceva mai delirant în ceea ce privește omul: ca și când, dacă, într-adevăr, s-ar fi născut fie barbar, fie femeie, fie, în sfârșit, asin, ar mai fi fost tot Platon, și nu ceea ce se născuse. (19) Desigur că l-a crezut pe Pitagora, care, ca să-i oprească pe oameni să se hrănească cu animale, a spus că sufletele unor viețuitoare trec în corpurile altora. Lucru neadevărat și imposibil: neadevărat, pentru că nu era necesar ca vechile suflete să fie transferate în trupuri noi, din moment ce Artizanul care le făcuse cândva pe primele ar fi putut să facă oricând și altele noi; imposibil, fiindcă un suflet cu o anume rațiune de a fi nu poate să-și schimbe natura stării sale, așa cum nici focul nu poate să o ia în jos sau să-și îndrepte flacăra oblic, precum un râu. (20) A socotit omul înțelept că s-ar putea întâmpla ca sufletul care era atunci în Platon să fie într-o ființă fără grai și să fie dăruit cu simțire omenească, încât să înțeleagă și să sufere că a fost împovărat cu un corp care nu-i este potrivit. (21) Cu mult mai corect ar fi fost dacă ar fi spus că este mulțumit că s-a născut deștept, iscusit la învățătură, că a posedat destule resurse încât să se educe din plin. (22) Că s-a născut la Atena, ce beneficiu i-a adus lui? Oare nu au existat atâția în alte cetăți, bărbați de un talent și de o știință uimitoare, fiecare în parte fiind mai bun decât toți atenienii la un loc? (23) Câte mii nu vor fi fost care, deși născuți la Atena, deși pe timpul lui Socrate, nu au fost totuși inculți și chiar proști? Căci nu pereții sau locul în care cineva s-a desprins din uter îi conferă omului înțelepciunea. (24) De ce a ținut să se felicite că s-a născut pe timpul lui Socrate? Oare Socrate era în stare să-i înzestreze cu talent pe cei care îi urmau învățătura? (25) Uită Platon că Alcibiade, de asemenea, ori Critias au fost auditori asidui ai aceluiași Socrate și că unul dintre ei a devenit un dușman înveterat al patriei, altul cel mai crud dintre toți tiranii.

---

[82] Se știe că vechii greci socoteau toate celelalte popoare ca fiind barbare, adică aglomerări de oameni ce bolborosesc (*barbarizo*) în limbile lor, fără să cunoască elina.

[83] *Cf.* PLUTARH, *Viața lui Marius*, 46.

Capitolul 20

(1) Dar să vedem ce a fost atât de mare în Socrate, încât un om înțelept se declara, pe merit, mulțumit că s-a născut pe timpul lui. (2) Nu spun că el nu a fost puțin mai înțelept decât ceilalți, care au crezut că tainele naturii pot fi înțelese cu mintea. Cred că ei au fost nu numai nerozi, dar și lipsiți de credință, din moment ce au dorit să-și îndrepte privirile curioase spre secretele Providenței celeste. (3) Știm că la Roma și în mai multe orașe existau niște mistere, despre care se considera că este interzis să fie cercetate de bărbați. Nefiind permis, se abțineau, așadar, să le pângărească cu privirea; și, dacă din greșeală ori din întâmplare vreun bărbat privea, nelegiuirea era expiată prin pedepsirea acestuia, apoi prin reluarea sacrificiului. (4) Ce să le faci celor care vor să cerceteze cele nepermise? Normal că sunt cu mult mai nelegiuiți cei care caută să profaneze tainele lumii și acest templu ceresc prin discuții lipsite de pietate, comparativ cu cel care a intrat în lăcașul Vestei, ori al Bunei Zeițe, ori al lui Ceres. Mai ales că aceste sanctuare, deși nu le era permis bărbaților să intre în ele, totuși fuseseră construite de ei. (5) Aceștia nu numai că nu se feresc de acuza impietății, dar, ceea ce este și mai nedrept, obțin și o faimă a elocvenței, o glorie a talentului. (6) Ar putea ei să descopere ceva? Dar sunt atât de incapabili să afirme, pe cât sunt de înșelători în cercetare; ei nu reușesc nici să descopere, nici să susțină, chiar dacă au făcut cât de cât o descoperire. (7) Căci, dacă au văzut adevărul, fie și din întâmplare, ceea ce se întâmplă adesea, încep disputa, așa încât va fi respins drept fals de către alții. Pentru că nu a coborât cineva din cer care să exprime o sentință despre părerea fiecăruia. (8) Drept urmare, nimeni nu se va îndoi că cei care au astfel de preocupări sunt fără minte, incapabili ori de-a dreptul nebuni.

(9) Socrate a posedat totuși o anumită înțelepciune[84] umană, din moment ce, înțelegând că nimic nu poate fi descoperit, a renunțat la cercetări de acest fel; mă tem însă că numai în această unică privință. Se găsesc multe la el nu doar nedemne de laudă, ba chiar foarte

[84] Lactanțiu folosește aici *cor, -dis* pentru a desemna înțelepciunea, făcându-se ecoul concepției antice după care sediul acesteia se găsește în inimă.

potrivite de a fi luate în răspăr, în care el s-a dovedit cu totul asemănător celorlalți. (10) Dintre acestea, voi alege un exemplu care a fost cunoscut de toți. Socrate este autorul acestui dicton celebru: „Ceea ce este deasupra noastră nu ne privește deloc"[85]. (11) Să ne așternem, așadar, la pământ; mâinile ce ne-au fost date pentru o operă înaltă să le folosim drept picioare; cerul, pentru contemplarea căruia am fost înălțați, să nu aibă nicio legătură cu noi, nici chiar lumina. (12) Totuși rațiunea vieții noastre se află în cer. Dacă a simțit că nu trebuie să se discute despre cele cerești, nici rațiunea celor care-i stăteau sub picioare nu putea să o înțeleagă. Oare a greșit în cuvinte? Pare puțin probabil; mai curând, a simțit ceea ce a spus, și anume că trebuie să ne supunem religiei[86] cât mai puțin. Dacă ar fi spus-o deschis, nimeni n-ar fi admis.

(13) Cine nu-și dă seama că această lume desăvârșită, de o admirabilă rațiune, este condusă de o Providență, de vreme ce nimic nu poate exista fără un călăuzitor? (14) O casă lipsită de cel care să o locuiască se degradează, corabia fără cârmaci se duce la fund, corpul rămas fără suflet se destramă; ce să mai vorbim de această construcție imensă: ar fi putut ea să fie înălțată fără vreun Artizan, ori ar putea rezista atâta timp fără un Cârmuitor? (15) Că a dorit să răstoarne acele religii publice, nu îl dezaprob, dimpotrivă, îl laud, dacă el a găsit ceva mai bun. Dar el jura pe câine[87] și pe gâscă. O, om ridicol, cum zice Zenon epicureul[88], fără minte, pierdut, lipsit de speranță, pentru că ai vrut să-ți bați joc de religie, dement, dacă ai procedat la modul serios, să iei drept divinitate o vietate dintre cele mai nevrednice! (16) Cine

[85] Vezi Minucius Felix, *Octavius*, XIII, 1.

[86] Religiei păgâne publice, așa cum va arăta mai jos; *cf.* 20, 15.

[87] Jurământul acesta, cunoscut din *Apologia* lui Platon, e menționat și de Athenaios sau Polycrates, iar Tertulian (*Ad nationes*, 1, 10) socotește că a fost făcut de Socrate spre a lua în derâdere zeii. De altminteri, diversele sale jurăminte făcute pe animale sau copaci (sau pe „orice piatră", *lapidem quodlibet*, cum zicea Fericitul Augustin, *De vera religione*, 2) au devenit subiect de studii academice. Vezi David J. Murphy, „«By the goose, by the ram». Socrates' other unusual oaths", în: *Studi Classici e Orientali*, Pisa University Press, vol. 62, 2016, pp. 15-52.

[88] Zenon din Sidon sau Epicureul (cc. 150-75 î.Hr.), ale cărui scrieri au supraviețuit doar prin epitomele elevului său Philodemus din Gadara, trebuie deosebit de Zenon Stoicul din Citium și de Zenon din Eleea.

ar îndrăzni să critice superstițiile egiptenilor, pe care Socrate le-a confirmat prin autoritatea sa la Atena? Nu este o dovadă de foarte mare neseriozitate că, înainte de moarte, i-a rugat pe apropiații săi să jertfească un cocoș pe care i-l făgăduise lui Esculap? (17) În mod sigur s-a temut să nu ajungă în fața lui Radamante, judecătorul, acuzat de Asclepius pentru făgăduință. Aș zice că-și pierduse mințile omul, dacă ar fi pierit doborât de boală. Cum a făcut-o sănătos fiind, nebun este chiar cine crede că a fost un înțelept. Iată pe timpul cui se considera acel om înțelept fericit că se născuse!

Capitolul 21

(1) Să vedem ce l-a învățat Socrate pe Platon. Pentru că filozofia naturii a respins-o în întregime, s-a limitat la a se ocupa de virtute și de îndatoriri. Prin urmare, nu este niciun dubiu că i-a exersat pe auditorii săi în preceptele dreptății. (2) Este limpede că, sub îndrumarea lui Socrate, Platon întemeiază forța dreptății pe egalitate, fiindcă toți oamenii s-au născut de aceeași condiție. „În consecință", zice Platon, „ei nu ar avea nimic în mod privat, care să fie numai al lor; și, ca să poată să fie egali, după cum cere principiul dreptății, s-ar cuveni să le posede pe toate în comun"[89]. (3) Să zicem că s-ar putea așa ceva, cât timp e vorba de bani. În fond, cât de imposibil și de nedrept este, aș putea să arăt prin multe. Să concedem totuși că ar fi posibil; vor deveni înțelepți cu toții și vor disprețui banii. (4) Unde l-a dus însă această idee a comunității? „Va trebui și căsătoriile să fie în comun", spune el. Înseamnă ca la aceeași femeie să alerge mai mulți bărbați, precum câinii, și să o dețină cel ce va învinge prin forță, sau, dacă sunt răbdători, precum filozofii, să aștepte și să se prezinte pe rând, ca la un lupanar. (5) Admirabilă egalitatea lui Platon! Unde mai este virtutea castității? Unde încrederea conjugală? Dacă desființezi acestea, s-a dus toată dreptatea. (6) Tot el spune: „Fericite vor fi cetățile în care sau filozofii vor conduce, sau conducătorii vor filozofa"[90]. I-ai da

[89] Platon, *Republica*, 416D.
[90] Platon, *Republica*, 457C.

oare acestui bărbat atât de drept, atât de binevoitor, frâiele puterii, ca să le ia unora bunurile lor, să dea altora bunuri străine, să compromită onoarea femeilor, ceea ce nu numai că nu a făcut vreun conducător, dar nici măcar vreun tiran?

(7) Ce explicație a adus el acestei hotărâri așa de rușinoase? „Astfel", spune el, „cetatea va fi în înțelegere, constrânsă de legăturile unei iubiri reciproce, pentru că toți vor fi ai tuturor: și soți, și părinți, și soții, și copii"[91]. (8) Ce înseamnă amestecul acesta al neamului omenesc? Cum poate fi păstrată iubirea, când nu ai ceva sigur de iubit? Ce bărbat își va iubi femeia sau ce femeie își va iubi bărbatul dacă nu vor locui în permanență laolaltă, dacă un suflet devotat și o credință păstrată reciproc nu vor face dovada iubirii de nedespărțit? Virtutea iubirii nu-și are însă locul într-o astfel de promiscuitate a plăcerilor. (9) De asemenea, copiii fiind toți ai tuturor, cine își va mai iubi fiii ca pe ai lui, când nu știe sau se îndoiește că sunt ai lui? Cine își va respecta tatăl, din moment ce nu știe din cine s-a născut? (10) De unde rezultă nu numai că ar considera tată pe un străin, dar și pe tată l-ar lua drept un străin. Dacă soția este comună, fiul nu va fi? Dar, în mod absolut, el este conceput de unul singur. Comunitatea se pierde astfel pentru acela, natura însăși împotrivindu-se. (11) Rămâne că doar pentru concordie se dorește ca soțiile să fie comune. Și totuși nu există cauză mai înverșunată de neînțelegeri precum dorința unei singure femei de către mai mulți bărbați. (12) Lucru pe care Platon, dacă nu putea prin judecată, ar fi putut să-l deprindă sigur din exemple, chiar și ale animalelor necuvântătoare, care din cauza aceasta se luptă cu îndârjire, dar și ale oamenilor; nu au purtat ei adesea războaie destul de grele pe acest motiv?

Capitolul 22

(1) Înseamnă că această comuniune nu aduce nimic altceva în afară de adulter și pofte, pentru stârpirea cărora virtutea este necesară în cel mai înalt grad. (2) Așa că el nu a descoperit concordia pe

[91] Platon, *Republica*, 473D.

care o căuta, pentru că nu a știut de unde se naște. Dreptatea nu are nicio înrâurire față de cele din afară și nici asupra corpului; ea se află în totalitate în inima omului. (3) Cine vrea să-i facă egali pe oameni nu trebuie să le desființeze moștenirile, bogățiile, ci aroganța, trufia, îngâmfarea, încât cei puternici și de neam nobil să conștientizeze că sunt egali cu cei mai săraci oameni. (4) Interzicându-le celor bogați insolența și nedreptatea, nu va mai interesa dacă unii sunt bogați, alții săraci, când sunt egali în suflet; lucrul acesta nu-l poate face însă decât credința în Dumnezeu. (5) Filozoful a crezut că descoperă dreptatea, când el tocmai o dădea peste cap, pentru că în mod necesar comuniunea este una a spiritului, nu a lucrurilor fragile. Dacă dreptatea este mama tuturor virtuților, fiind acelea sustrase una câte una, dreptatea însăși este subminată. (6) Înainte de toate, a desființat Platon cumpătarea, care este zero atunci când nimic nu este al tău, a desființat abstinența, din moment ce nu există ceva străin de la care să te reții, a desființat înfrânarea, castitatea, virtuți care sunt foarte importante la ambele sexe, a desființat respectul, rușinea, modestia, din moment ce a devenit cinstit și legitim ceea ce de obicei era considerat vicios și rușinos. (7) Astfel, vrând să ofere virtutea tuturor, a sustras-o tuturor. Căci proprietatea bunurilor deține substanța și a viciilor și a virtuților, comuniunea lor însă oferă doar îngăduința viciilor. (8) Bărbații care au mai multe soții nu pot fi numiți altfel decât desfrânați și cheltuitori. De asemenea, femeile care aparțin mai multor bărbați nu se fac vinovate de adulter, pentru că nu sunt căsătorite, ele fiind mai curând niște prostituate, niște curtezane. (9) A redus astfel viața omului la asemănarea, nu voi spune cu necuvântătoarele, ci cu turmele și fiarele. Aproape toate păsările se unesc, se împerechează, își apără cuiburile ca pe niște paturi de nuntă, în aceeași dorință, își iubesc puii, de care sunt siguri că sunt ai lor, iar dacă îi vei pune alții, îi alungă. (10) Acel om înțelept[92] însă, împotriva obiceiului oamenilor și împotriva naturii, își propune să imite ce este mai rău; și, văzând că la celelalte viețuitoare îndatoririle bărbatului și ale femeii nu sunt împărțite, a considerat că trebuie să participe la armată ori la luarea hotărârilor obștești și femeile, să îndeplinească funcții și să dețină puteri. Așa că

[92] Referință ironică la Platon.

le-a atribuit acestora arme și cai; urmează să li se dea bărbaților lâna și pânza și creșterea pruncilor. (11) Putea să vadă că sunt imposibile cele recomandate și din faptul că până acum nu a existat un neam nici atât de prost, nici atât de înțelept, care să trăiască astfel.

Capitolul 23

(1) Când tocmai fruntașii filozofilor sunt surprinși într-o neputință atât de mare, ce să mai zicem de aceia mai mărunți? Niciodată nu par atât de înțelepți ca atunci când se făIesc că disprețuiesc banii. „Un suflet tare." Eu aștept să văd însă ce fac și unde duce acel dispreț. (2) Ei fug de bunurile primite de la părinți ca de un rău și le părăsesc; iar ca să scape de un naufragiu în vreo furtună, se aruncă din proprie inițiativă în marea liniștită, viteji, dar nu din virtute, ci dintr-o teamă pervertită, precum aceia care, de teamă să nu fie uciși de dușman, își pun capăt zilelor ei înșiși, încât scapă de moarte prin moarte. (3) La fel și aceștia: de acolo de unde ar putea să dobândească gloria libertății, o pierd fără nicio onoare, fără nicio mulțumire. (4) Democrit se mândrea că și-a lăsat ogoarele și a fost de acord ca acestea să devină pășuni obștești. Nu am nimic împotriva darului. Dar nu este o dovadă de înțelepciune, pentru că, dacă toți vor face astfel, se transformă în ceva inutil și periculos. (5) Renunțarea aceasta este totuși tolerabilă. Dar ce să spunem despre cel care își aruncă în mare averea transformată în bani? Nu știu dacă un astfel de om este sănătos ori bolnav la minte. „Scufundați-vă", zice, „dorințe păcătoase, am să vă înec eu pe voi ca să nu mă înecați voi pe mine". (6) Dacă disprețuiești atât de mult banii, fă o binefacere cu ei, o faptă umană, dă-i celor săraci; cu acești bani pe care ești dispus să-i pierzi, poți fi de folos multora, încât să nu moară de foame, de sete ori din lipsă de haine. (7) Imită măcar nebunia, furia lui Tuditanus[93]: risipește-ți banii, să ajungă în posesia mulțimii. Poți să scapi de

[93] Poreclă a familiei Sempronia, căreia îi aparține și M. Sempronius Tuditanus, consul al anului 240 î.Hr. *Cf.* Cicero, *Filipice*, III, 6. Se spunea despre el că obișnuia să arunce bani mulțimii adunate în fața tribunei rostrate.

ei și totuși să-i distribui bine, pentru că este salvator ceea ce e de folos multora.

(8) Dar egalitatea greșelilor, susținută de Zenon, cine o aprobă? Trecem cu vederea ceea ce este de tot râsul; este de ajuns, pentru a combate greșeala omului nebun, că pune între vicii și boli mila. El ne interzice iubirea, care conține aproape întreaga rațiune a vieții omului. (9) Natura umană este mai neajutorată decât a celorlalte viețuitoare; pe acestea, Providența cerească, fie pentru a suporta asprimea timpului, fie pentru a respinge atacurile asupra trupurilor lor, le-a înzestrat cu puteri naturale; omul însă, cum nu i s-a dat nimic din toate acestea, a primit în schimb sentimentul milei, care se numește omenie; prin el primim ajutor, fiecare la rândul lui. (10) Căci, dacă omul la vederea altui om nu ar fi impresionat, ceea ce vedem că se întâmplă cu viețuitoarele a căror natură este sălbatică, nu ar exista nicio societate a oamenilor, nicio grijă sau calcul de a întemeia orașe, nici viața nu ar fi destul de sigură, când celelalte viețuitoare vor cunoaște slăbiciunea oamenilor; chiar ei între ei ar deveni violenți, după obiceiul fiarelor sălbatice.

(11) Nu mai mică a fost nebunia altora. Ce se poate spune despre cel care a afirmat că zăpada este neagră? Dacă era ceva mai consecvent, ar fi zis că și smoala este albă. Este cel care a mărturisit că pentru asta s-a născut, ca să privească cerul și soarele[94], el, care pe pământ nu vedea nimic, chiar dacă soarele strălucea. (12) Xenofan a dat crezare prostește astrologilor care susțineau că luna e de optsprezece ori mai mare decât pământul și – ceea ce a fost potrivit ușurinței lui – a spus că în adâncitura concavă a lunii există un alt pământ, iar acolo trăiește un alt neam de oameni, într-un mod asemănător celui în care trăim noi pe pământ. (13) Iar acei oameni de pe lună au o altă lună, care le oferă o lumină nocturnă, așa cum ne oferă nouă luna aceasta, și poate că și acest glob pământesc al nostru este luna unui alt pământ mai mic. (14) Seneca spune că „a fost printre stoici cel care delibera dacă să-i atribuie și soarelui locuitori"[95]. A fost fără minte când s-a îndoit. Ce era de pierdut, în fond, dacă ar fi făcut-o? L-a împiedicat, consider

[94] Anaxagora (vezi III, 9, 4).

[95] Seneca, *Fragmenta*, 82.

eu, căldura, ca să nu pună în pericol o astfel de mulțime, ca nu cumva, dacă ar fi pierit populația aceea de căldură excesivă, să se spună că o așa nenorocire s-a întâmplat din vina lui[96].

Capitolul 24

(1) Dar aceia care consideră că există locuitori la antipozi, opuși pașilor noștri, spun oare ceva? Este cineva atât de fără judecată, încât să creadă că există oameni ai căror pași să fie mai sus decât le sunt capetele? Sau că tot ceea ce se află sub noi atârnă invers, că roadele și arborii cresc în jos, că ploile, zăpezile, grindina cad pe pământ în sus? Se mai miră cineva că se povestește, între cele șapte minuni, despre grădini suspendate[97], când filozofii fac și ogoare, și orașe, și mări, și munți, toate suspendate? Trebuie să dăm pe față și originea acestei greșeli[98]. (2) Pentru că întotdeauna se greșește în același fel. Dacă s-a pornit cu ceva greșit de la început, cei păcăliți de asemănarea cu cele reale mențin obligatoriu greșeala și în cele care urmează. În acest mod se ajunge la multe situații ridicole, fiindcă numai greșit poate fi ceea ce este în acord cu ceva greșit. (3) Și, cum în cele dintâi au investit încredere, nu se uită cum sunt cele care urmează, ci le apără în toate chipurile, când ar trebui să le analizeze pe cele dintâi, dacă sunt adevărate ori false, după consecințele lor.

(4) Ce motiv i-a condus la acei locuitori de la antipozi? Ei vedeau cursul astrelor îndreptându-se către apus, vedeau cum soarele și luna apun întotdeauna în aceeași parte și răsar întotdeauna din aceeași parte. (5) Cum nu înțelegeau însă ce mecanism regla cursul acestora și nici cum se ajungea de la apus la răsărit, iar cerul însuși îl considerau aplecat în ambele părți (așa pare din cauza imensei lui lărgimi),

---

[96] Teoria locuirii soarelui este tratată, în manieră ce-i drept satirică, și în opera *Istoria adevărată* a lui Lucian de Samosata, unde locuitorii soarelui sunt numiți *heliotai* (1, 17).

[97] Este vorba, fără îndoială, de Grădinile suspendate din Babilon ale reginei Semiramida, construite, potrivit legendei, de soțul său, regele Ninus, și distruse de perși în timpul cuceririi Babilonului.

[98] Lactanțiu nu-și dă seama de măreția acestei „greșeli". Mai comodă și de simț comun era respingerea.

au crezut că universul este rotund precum o minge, iar din mișcarea astrelor au dedus că cerul se rotește. Astfel, astrele, soarele, după ce au apus, datorită rotirii universului reapar la răsărit. (6) Au făcut și globuri din aramă, redând înfățișarea lumii, și pe ele au săpat unele imagini ciudate, despre care spuneau că sunt astre. (7) De la această rotunjime a cerului s-a ajuns la concluzia că pământul este cuprins în mijlocul acestei suprafețe curbate. Dacă este așa, pământul însuși este asemănător unui glob, căci nu se poate să nu fie rotund ceea ce este cuprins într-un rotund. (8) Dacă pământul este rotund, normal că în toate părțile cerului el comportă aceeași înfățișare: munți înalți, câmpii întinse, mări deopotrivă. Dacă așa se întâmplă, urmează concluzia finală: nu există nicio parte a pământului care să nu fie locuită de oameni și de restul viețuitoarelor. În concluzie, rotunjimea cerului a condus la existența acestor oameni atârnați la antipozi.

(9) Dacă îi întrebi pe cei care susțin aceste minuni cum de nu cad toate în partea de jos a cerului, răspund că așa dirijează natura, încât cele grele să fie duse către centru și toate să fie legate la mijloc, ca spițele de la roată; cele ușoare însă, precum norii, fumul, focul se îndepărtează de centru și se orientează către cer. (10) Nu știu ce să spun despre aceștia care, dacă au greșit o dată, persevereză în prostie, apără neroziile prin nerozii; uneori îmi vine să cred că filozofează pentru plăcerea de a filozofa sau că, intenționat și cu bună știință, se apucă să susțină niște minciuni, de parcă și-ar exersa talentul în rele, ca să-l evidențieze. (11) Aș putea să demonstrez prin multe argumente că nicidecum nu este posibil să fie cerul mai jos decât pământul, dacă această carte nu ar trebui încheiată și dacă nu ar fi rămas încă altele care sunt mai necesare momentului de față. Și, cum o singură carte nu poate epuiza greșelile fiecăruia, consider că este suficient că am enumerat puține, din care însă pot fi înțelese și celelalte cum se prezintă.

Capitolul 25

(1) Acum să spunem câteva cuvinte despre filozofie în general, pentru ca, odată ce ne-am argumentat poziția, să încheiem. Vestitul imitator al lui Platon considera că filozofia nu este pentru toți, ci

numai oamenii învățați ar fi capabili să o urmeze. (2) „Filozofia", spunea el, „se mulțumește cu puținii ei cunoscători, ea fugind cu tot dinadinsul de mulțime"[99]. Înseamnă că nu este înțelepciune, dacă se ferește de cei mulți; pentru că înțelepciunea, dacă a fost dăruită omului, a fost fără nicio discriminare dăruită tuturor, ca să aibă acces la ea indiferent cine. (3) Dar ei astfel îmbrățișează virtutea care a fost dată neamului omenesc, încât să pară că dintre toți doar ei doresc să se bucure de un bun public; au atâta pizmă în ei, de parcă ar vrea să-i lege la ochi pe ceilalți, sau să le scoată ochii, ca să nu vadă soarele. (4) Ce altceva înseamnă să refuzi oamenilor înțelepciunea, decât a răpi din mințile acestora lumina cea adevărată și divină? (5) Dacă omul, prin natura sa, este capabil de înțelepciune, ar trebui să fie instruiți și meseriașii, și agricultorii, și femeile, și în general toți care poartă un chip omenesc, ca să fie cunoscători, iar numărul celor înțelepți să se înmulțească indiferent de limbă, stare socială, sex ori vârstă. (6) Acesta este argumentul cel mai serios că filozofia nici nu vizează înțelepciunea, nici nu este ea însăși înțelepciune și că misterul ei se împlinește în barbă doar și în haina grecească[100]. (7) Lucru de care și-au dat seama în special stoicii. Ei au declarat că filozofia este o necesitate și pentru sclavi, și pentru femei. Epicur, spre exemplu, cheamă spre filozofie și pe cei nedeprinși cu cititul. De asemenea, Platon: nu a vrut el să alcătuiască o cetate din înțelepți?

(8) Au încercat ei să facă, în fond, ceea ce pretindea adevărul, (9) dar nu au reușit să treacă dincolo de cuvinte, mai întâi pentru că se impune instruirea în mai multe discipline ca să ai acces la filozofie. Trebuie deprins cititul, pentru exercițiul lecturii, deoarece într-o așa varietate de date nu pot fi nici învățate toate doar prin ascultare, nici ținute minte. (10) Nu puțină atenție trebuie acordată gramaticii, ca să-ți însușești dreapta rațiune a vorbirii; asta pretinde ani de studiu. (11) Nici oratoria nu trebuie ignorată, ca să poți să expui în cuvinte ceea ce ai învățat. Mai sunt necesare geometria, muzica, astronomia,

---

[99] Cicero, *Tusculanae disputationes*, II, 1, 4.

[100] Că în „recuzita" filozofului intra și barba, ne spune și dictonul: *philosophum non facit barba* („barba nu-l face pe filozof"). Cât privește „mantaua grecească", *pallium*, este un mod de a recunoaște prioritatea grecilor în această aventură a spiritului.

științe care au o oarecare atingere cu filozofia. (12) Toate acestea femeile nu le pot învăța, pentru că ele trebuie să deprindă, de la o vârstă fragedă, viitoarele îndatoriri ale îndeletnicirilor casei; nici sclavii, care în anii când ar putea să învețe trebuie să slujească foarte mult, nici săracii, meseriașii sau agricultorii, obligați prin munca de zi cu zi să-și procure hrana. De aceea spune Tullius că „filozofia se ține departe de mulțime". (13) Și totuși Epicur îi acceptă pe necunoscători. Cum vor înțelege ei cele spuse despre începuturile lucrurilor, pe care, încâlcite și ascunse cum sunt, abia de le pricep oamenii instruiți?

(14) Care poate fi locul unui neexperimentat, unui neinstruit, în subiecte încurcate și obscure, confuze datorită varietății spiritelor, împodobite prin discursuri căutate? (15) Apoi, ei au arătat că niciodată vreo femeie nu s-a dedat filozofiei, în afară de una singură, din toate timpurile, Themista[101], și nici sclavi, cu excepția unuia singur, Faidon, despre care se spune că, nefiind bun la muncă, l-au cumpărat și instruit. (16) Îi enumeră și pe Platon, și pe Diogenes; ei nu au fost sclavi, dar au avut de-a face cu sclavia, fiind capturați. Se spune că pe Platon l-ar fi răscumpărat un oarecare Aniceris pe opt sesterți. Seneca i-a imputat și l-a blamat pe acest răscumpărător „pentru că a pus un preț prea mic pe Platon"[102]; (17) a fost fără judecată, după părerea mea, din moment ce s-a mâniat pe om datorită faptului că nu a fost dispus să piardă mai mulți bani. Poate ar fi vrut să-i cântărească atât aur cât pentru cadavrul lui Hector, sau să-i ofere atâția bani câți vânzătorul nici nu ceruse. (18) Din rândul barbarilor, niciun filozof, cu excepția scitului Anaharsis[103], care nici n-ar fi visat la filozofie dacă n-ar fi avut cunoștință de limbă, de literatură.

---

[101] Despre Themista din Lampsacos se spune că era soția lui Leontius (DIOGENES LAERTIOS, 10, 25) și că Epicur ar fi scris numeroase volume în cinstea ei, pe care CICERO le ironizează (*De finibus*, 2, 21, 68). Dar mai sunt și alte femei menționate ca studiind filozofia, printre ele Themistoclea, profesoara de morală a lui Pitagora, pe când era preoteasă la Delphi, conform lui Diogenes Laertios. PORFIR din Tir o numește Aristoclea (*Viața lui Pitagora*, 41), iar *Lexiconul Suda* vorbește de Theoclea, presupunând, probabil eronat, că era și sora lui Pitagora.

[102] SENECA, *Fragmenta*, 23; *cf.* AULUS GELLIUS, *Nopți atice*, II, 18.

[103] Filozof și prinț scit, de orientare cinică, din secolul al VI-lea î.Hr., notoriu pentru călătoria sa din nordul Mării Negre, în Ucraina de azi, până la Atena, unde a lăsat o

Capitolul 26

(1) Ceea ce filozofii au simțit că trebuie făcut, că este o cerință a naturii, dar ei înșiși nu au reușit să facă și nici nu au văzut că nu le stătea în putință, singură învățătura divină a realizat, numai ea fiind cu adevărat înțelepciune. (2) Puteau ei oare să convingă pe cineva, când nu erau convinși ei înșiși, sau să respingă dorințele cuiva, să tempereze mânia, să reprime pofta, când ei înșiși erau supuși viciilor și când mărturisesc că natura e mai puternică? (3) Cât de puternică este în sufletele oamenilor învățătura lui Dumnezeu, fiind simplă și adevărată, o demonstrează practica de zi cu zi. (4) Dă-mi un om mânios, injurios, desfrânat și, prin foarte puține cuvinte ale lui Dumnezeu, „ți-l voi da înapoi blând ca o oaie"[104]. (5) Dă-mi apucătorul, lacomul, zgârcitul și ți-l voi înapoia darnic, cheltuitor cu banii săi cu mâinile amândouă. (6) Dă-mi-l pe cel ce se teme de durere și de moarte, că va ajunge să disprețuiască crucea, focul ori taurul lui Perillus[105]. (7) Dă-mi pofticiosul, destrăbălatul, bețivanul și vei vedea un om curat, cinstit, cumpătat. (8) Dă-mi-l pe cel crud și doritor de sânge și nebunia aceea se va transforma în blândețe adevărată. (9) Dă-mi nedreptul, nebunul, păcătosul și va fi pe dată drept, înțelept și nevinovat; printr-o singură baie, toată răutatea se va șterge. (10) Atât de mare este forța înțelepciunii divine, încât, pătrunsă în pieptul omului, va alunga, de la primul asalt, pentru totdeauna nebunia, mama fărădelegilor. Pentru realizarea acestui lucru nu e nevoie de răsplată, de cărți și nopți nedormite. (11) Totul se întâmplă fără plată, ușor, repede, numai urechile să fie deschise și pieptul însetat de înțelepciune. Nimeni nu are a se teme; noi apa nu o vindem, nici soarele nu îl arătăm pe bani. Izvorul prea bogat și prea plin al lui Dumnezeu se oferă tuturor, iar această Lumină cerească se arată tuturor celor care au ochi. (12) A oferit vreodată vreun filozof toate acestea, ori ar putea, dacă ar vrea

---

puternică impresie, fiind inclus printre cei șapte înțelepți ai Eladei și devenind un personaj literar foarte popular. Lucian din Samosata are două dialoguri despre el: *Scitul* și *Anaharsis sau despre atletism*.

[104] Terentius, *Frații*, IV, 1, 18.

[105] „Clonă" tristă a taurului lui Falaris (vezi nota 37 de la II, 4, 27, dar și III, 19, 8, sau III, 27, 5).

să le ofere? Ei, chiar dacă își consumă vremea în studiul filozofiei, nu pot face pe cineva mai bun și nici ei înșiși nu pot deveni, când natura le stă împotrivă câtuși de puțin. Înțelepciunea lor, oricât s-ar strădui ei, nu distruge viciile, ci le ascunde. (13) Dar puținele învățături ale lui Dumnezeu schimbă omul în totalitate și, din cel vechi și părăsit, redau unul nou, încât nici nu mai recunoști că este același[106].

Capitolul 27

(1) Oare filozofii nu oferă nimic asemănător? Ba chiar foarte multe; și ei ajung adesea la adevăr, dar învățăturile lor nu au nicio greutate, ele fiind omenești, lipsite de autoritatea aceea, divină. (2) Nimeni nu crede; fiecare socotește că el, cel care ascultă, este om la fel ca acela care-l sfătuiește. (3) Pe lângă aceasta, la ei nimic nu este sigur, nimic nu vine din știința lor; toate fiind prezentate prin presupuneri, multe dovedindu-se diferite, schimbate, pare o prostie enormă pentru un om dorința de a se supune unor învățături peste care plutește îndoiala: sunt oare adevărate, ori false? Așadar, nimeni nu le dă ascultare, pentru că nimeni nu vrea să se căznească la întâmplare. (4) Stoicii spun că virtutea este cea care face viața fericită. Nimic mai adevărat. Dar ce se va întâmpla dacă cineva va fi chinuit ori sfâșiat de durere? Va mai putea cineva să fie fericit printre călăi? Durerea care cuprinde corpul este motiv de virtute; prin urmare, nici în timpul schingiuirilor omul nu este nenorocit. (5) Epicur este mult mai curajos: „Înțeleptul", spune el, „întotdeauna este fericit; chiar și închis în taurul lui Falaris, aceasta îi este vorba: «Este bine și sunt lipsit de griji»"[107]. Cine nu va râde de el, în special pe motivul că, deși om al plăcerilor, și-a luat o mască de om curajos peste măsură? Nu este posibil să considere cineva chinurile corpului drept plăceri, ci, ca să răspunzi virtuții, este suficient să le înduri și să reziști. (6) Ce spuneți voi, stoicilor? Ce spui tu, Epicur? Că „înțeleptul este fericit

[106] *Cf. Efeseni* 4, 22; Sfântul Ciprian al Cartaginei, *Mărturii*, III, 11; Tertulian, *Despre înviere*, 45.

[107] *Epicurea, fragmenta*, 601.

chiar și când este torturat"? Dacă o face pentru gloria răbdării, nu-i va folosi: în timpul schingiuirilor s-ar putea să moară; dacă o face pentru amintire, atunci fie nu o va simți, în eventualitatea că sufletele pier, fie, dacă o va simți, nu va câștiga nimic din ea.

(7) Ce alt rod se află în virtute? Ce fericire a vieții? „Să mori cu sufletul împăcat", zic ei. Îmi oferiți binele unei singure ore sau poate al unei secunde, pentru care s-ar putea să nu fie convenabil să mă chinuiesc toată viața în nenorociri și în greutăți. (8) Moartea cât timp ține? Când ea vine, că o suporți cu sufletul liniștit ori tulburat, nu mai are importanță. Prin urmare, din virtute nimic altceva nu se obține în afară de gloria de a fi practicat-o. (9) Dar aceasta fie că este de prisos și trecătoare, fie că, datorită judecăților nedrepte ale oamenilor, nu va fi dobândită. Nu există un folos al virtuții, când ea este muritoare și trecătoare. (10) Cei care au afirmat toate acestea aveau în vedere doar o umbră a virtuții, nu virtutea însăși. Își fixaseră ochii în pământ și nu își ridicau privirile spre înălțimi ca să o poată privi pe aceea care „se arată din tăria cerului"[108]. (11) Din această cauză nimeni nu se supune preceptelor acelora, deoarece fie că îndrumă la vicii, atunci când apără plăcerea, fie, în cazul că afirmă virtutea, nu promit nicio pedeapsă pentru păcat, în afară de aceea a rușinii, nici nu făgăduiesc vreo recompensă pentru virtute, cu excepția cinstei și renumelui, ei spunând că virtutea trebuie urmată nu din altă rațiune, ci pentru ea însăși. (12) Este fericit, într-adevăr, înțeleptul supus torturilor; dar, atunci când este chinuit pentru credință, pentru dreptate, pentru Dumnezeu, suportarea durerii îl face cu adevărat fericit. (13) Dumnezeu este singurul care poate răsplăti virtutea, iar răsplata este nemurirea. Cine nu dorește nemurirea nu se dăruiește religiei, de care depinde viața veșnică, nici forța virtuții nu o cunoaște, a cărei recompensă o ignoră, nici nu privește spre cer; ei consideră că fac lucrul acesta atunci când cercetează cele de necercetat; a-ți orienta privirea spre cer nu înseamnă altceva decât acceptarea religiei sau credința că sufletul este nemuritor. (14) Cel care înțelege că Dumnezeu trebuie venerat sau își propune speranța nemuririi, mintea aceluia este în cer; și, chiar dacă nu-l privește cu ochii, îl privește cu lumina din suflet.

[108] LUCRETIUS, *De rerum natura*, I, 64.

(15) Cei care nu acceptă religia sunt pământeni, pentru că religia este din cer. Cei care consideră că sufletul piere odată cu trupul tot spre pământ privesc, fiindcă, dincolo de corpul care este pământ, nu văd nimic mai mult, nimic nemuritor. (16) Așadar, nu este de niciun folos că omul a fost plăsmuit ca să privească spre cer dacă nu se înalță cu mintea să-L privească pe Dumnezeu, dacă întreaga lui gândire nu stă în speranța vieții veșnice.

Capitolul 28

(1) Din această cauză, nu există în viață nimic altceva spre care să tindă rațiunea și condiția noastră în afară de cunoașterea lui Dumnezeu, Care ne-a născut, și de cinstirea Lui sfântă și pioasă, lucru de care filozofii s-au îndepărtat, dovedind că nu au fost înțelepți. (2) Ei au căutat, într-adevăr, înțelepciunea, dar, pentru că nu o căutau în mod corect, au alunecat, prăbușindu-se în așa de mari greșeli, încât s-au îndepărtat chiar și de înțelepciunea comună. (3) Nu numai că au refuzat să admită religia, dar au și respins-o, în timp ce se străduiau, seduși de imaginea falsei virtuți, să elibereze sufletele de orice teamă. Această răsturnare de religie a luat numele de natură. (4) Și, ignorând de cine a fost lumea făcută, vrând să convingă că nimic nu s-a desăvârșit prin mintea divină, au spus că natura este mama tuturor lucrurilor, ca și când ai spune că toate s-au născut de la sine, cuvinte prin care își mărturiseau, desigur, necunoașterea. Căci natura, fără Providență și fără puterea divină, nimic nu este. (5) Iar dacă ei Îl numesc pe Dumnezeu natură, ce rost are această pervertire: să-i zici natură, nu Dumnezeu? Dacă totuși natura este rațiune, sau necesitate, sau condiție a nașterii, ea însăși nu este sensibilă prin sine, ci trebuie să fie o minte divină, care, prin puterea ei, să ofere tuturor lucrurilor principiul nașterii; sau, dacă natura reprezintă cerul, pământul și tot ceea ce s-a născut, natura nu este Dumnezeu, ci operă a lui Dumnezeu.

(6) Dintr-o greșeală asemănătoare ei cred că există un fel de zeiță, Soarta, care se joacă, trecându-l pe om prin întâmplări felurite; și asta pentru că ei nu știu de unde le vine binele ori răul. (7) Se socotesc pregătiți să se lupte cu ea, dar nu dau o explicație din ce cauză, care este

rațiunea, ci doar se fălesc că ei se luptă cu soarta în toate momentele vieții. (8) Se consolează unii pe alții în legătură cu sfârșitul, cu pierderea celor dragi, blamează numele soartei sub cele mai grave acuzații și nu țin niciun discurs despre virtute fără să lovească în soartă. (9) Marcus Tullius declară în a sa *Consolare* că el a luptat întotdeauna împotriva soartei și a învins-o, respingând cu tărie atacurile dușmanilor; că nici atunci nu a fost doborât de ea, când, alungat din casă, a fost lipsit de patrie; dar că, în momentul în care și-a pierdut preaiubita fiică, mărturisește cuprins de rușine, a fost învins de soartă. „Renunț", spune el, „mă predau"[109]. (10) Ce este mai de plâns decât acest om, care zace astfel la pământ? Vorbește fără pic de înțelepciune, deși se recomandă a fi înțelept. Ce mai înseamnă atunci asumarea numelui de înțelept? Ce înseamnă acel dispreț pentru lucruri, care se oferă în cuvinte mari? Prin ce este starea lui deosebită de a celorlalți? Sau de ce dați precepte de înțelepciune, dacă nu s-a aflat încă vreunul care să fie înțelept? Ne poartă cineva pică pentru că afirmăm că filozofii nu sunt înțelepți, când ei înșiși mărturisesc că nu cunosc nimic și că nu sunt înțelepți? (11) Când se întâmplă să eșueze, de nu mai sunt în stare nici să simuleze, ceea ce fac în alte situații, atunci, într-adevăr, își amintesc de neștiința lor, sar ca înnebuniți și strigă că sunt orbi și fără minte. (12) Anaxagora declară că toate sunt învăluite de întuneric; Empedocle se plânge că sunt înguste cărările înțelegerii, ca și cum pentru gândire el ar avea nevoie de car și de cvadrigă; (13) Democrit considera că adevărul zace scufundat într-un puț așa de adânc ca și când n-ar avea fund: de asemenea o prostie. (14) Adevărul nu este scufundat ca într-un puț, unde și lui i se putea întâmpla să coboare ori să cadă, ci pe vârful cel mai înalt al unui munte semeț, sau chiar în cer, ceea ce este mai real. (15) De ce s-ar spune că este mai curând coborât în adâncuri decât ridicat pe înălțimi? Poate ar prefera ca mintea, de asemenea, să sălășluiască în picioare sau în călcâie, mai degrabă decât în piept sau în cap.

(16) Atât erau de departe de adevăr, încât nici statura corpului nu i-a sfătuit că adevărul trebuie căutat în înalturi. (17) Din această disperare s-a născut mărturisirea aceea a lui Socrate, când a spus că el nimic

[109] Pseudo-Cicero, *Consolatio, fragmenta*, 16.

nu știe, în afară de faptul că nu știe nimic; de aici a pornit învățătura Academiei, dacă poate fi numită astfel, o școală în care necunoașterea se învață și se predă. (18) Nici aceia care revendicau cunoașterea nu au reușit să apere statornic ceea ce considerau că știu. (19) Aceștia, pentru că rațiunea nu li se potrivea din cauza necunoașterii celor divine, au fost atât de feluriți, de nesiguri, afirmând adesea lucruri contrare, că nu ai putea să stabilești, să deliberezi ce simțeau și ce vroiau. (20) Cum să te lupți cu niște oameni care pier de propria lor sabie? De ce să te trudești să-i desființezi, când afirmațiile lor îi desființează, îi doboară? „Aristotel", spune Cicero, „acuzându-i pe vechii filozofi, spune că ei au fost fie foarte nerozi, fie prea îngâmfați, dacă au fost capabili să afirme că filozofia s-a desăvârșit datorită talentului lor; dar că el își dădea seama – pentru că în puțini ani se făcuse un mare salt – că în scurt timp filozofia va fi întru totul perfectă"[110]. (21) Care a fost acel timp? Când a fost desăvârșită și de cine? Când spune că „au fost nerozi cei care au afirmat că filozofia este desăvârșită datorită talentului lor", este adevărat. Dar nici el nu a gândit cu înțelepciune când a considerat că filozofia aceasta, începută de cei vechi și sporită de cei noi, va fi desăvârșită de cei de pe urmă. (22) Niciodată nu poate fi descoperit ceea ce nu este căutat pe drumul său real.

Capitolul 29

(1) Să revenim însă la ceea ce am omis. Soarta, prin ea însăși, nu înseamnă nimic. Nu trebuie să considerăm că ar avea vreo percepere a lucrurilor, ea fiind o suită neașteptată, surprinzătoare de evenimente. (2) Filozofii, ca nu cumva să greșească, vor să fie înțelepți într-o manieră aiurită: ei schimbă sexul soartei, spunându-i nu zeiță, așa cum îi spune poporul, ci zeu. (3) Iar pe acesta îl numesc când natură, când soartă, pentru că, spune același Cicero, „multe ni se întâmplă în mod neașteptat datorită obscurității și necunoașterii cauzelor"[111]. Ignorând cauzele care fac să se întâmple ceva, obligatoriu ei ignoră și

[110] Cicero, *Tusculanae disputationes*, III, 28, 69.

[111] Cicero, *Academica posteriora*, I, 7, 29.

pe cel care le produce. (4) Același, într-o lucrare foarte serioasă, în care dădea fiului sfaturi de viață extrase din filozofie, zice: „Cine nu știe cât este de mare puterea soartei și într-un sens, și-n altul? Când ne folosim de suflul ei norocos, ne atingem scopurile propuse, iar când este potrivnică, suntem zdrobiți”[112]. (5) În primul rând, acela care spune că nu poate fi cunoscut nimic vorbește acum ca și când și el și toți ceilalți ar fi cunoscători. Apoi, cel care încearcă să le facă îndoielnice chiar și pe cele care sunt clare a considerat că este clar ceea ce pentru el ar fi trebuit să fie lucrul cel mai îndoielnic; pentru înțelept, așa ceva este complet fals. (6) „Cine nu știe?”, zice el. Eu, spre exemplu, nu știu. Să-mi explice, dacă poate, ce înseamnă acea putere, acel suflu, flux și reflux.

Este rușinos că un om inteligent afirmă așa ceva, când, dacă respingi, el nu poate dovedi. (7) În sfârșit, el spune că „asentimentele trebuie stăpânite, pentru că ține de omul prost să fie de acord orbește cu ceea ce nu cunoaște”[113]; dar tot el a acordat crezare părerilor vulgului și ale nepricepuților, care cred că soarta este aceea care acordă oamenilor binele și răul. Ei îi plăsmuiesc statuia, cu cornul abundenței și cu o cârmă, ca și când ea ar împărți bogățiile și ar deține comanda treburilor omenești. (8) Acestei păreri îi subscrie și Vergilius, care o numește „soarta cea mai puternică”[114], și istoricul: „Dar soarta” – spune acesta – „stăpânește în orice situație”[115]. (9) Ce mai rămâne atunci pentru ceilalți zei? De ce nu se spune că ea este singura care conduce, din moment ce este mai puternică, sau de ce nu e singura venerată, dacă le stăpânește pe toate? Sau, dacă oferă numai nenorociri, să se explice de ce, zeiță fiind, îi urăște pe oameni, îi dorește la pământ, deși este cinstită de ei cu religiozitate, de ce este mai favorabilă pentru rele și mai puțin favorabilă celor bune, de ce întinde curse, lovește, înșală, ruinează, (10) cine a făcut-o prigonitoare veșnică a neamului omenesc, de ce, în sfârșit, i-a fost sortită o putere așa de rea, încât „toate lucrurile, mai mult după plac decât după dreptate, le împlinește ori le

[112] Cicero, *Despre îndatoriri*, II, 6, 19. Imaginea ciceroniană este inspirată de tribulațiile unei corăbii pe marea învolburată.

[113] *Cf.* Cicero, *Academica posteriora*, I, 12, 45; *De natura deorum*, I, 1, 1.

[114] Vergilius, *Eneida*, VIII, 334.

[115] Sallustius, *Catilina*, 8, 1.

lasă în uitare"[116]. (11) Aceste lucruri, zic eu, s-ar fi cuvenit ca filozofii să le urmărească mai degrabă, decât să acuze fără temei o soartă lipsită de vină; pentru că, chiar de ar fi vreuna, ei tot nu pot să afle de ce este așa dușmănoasă față de oameni, pe cât se consideră. (12) Așa că toate discursurile prin care ei fac zob nedreptatea soartei, fălindu-se cu virtuțile lor care i se împotrivesc, nu sunt altceva decât deliruri datorate unei ușurințe necontrolate.

(13) Prin urmare, să nu ne urască pe noi, cei cărora Dumnezeu ne-a oferit adevărul. Pe noi care, așa cum știm că soarta nu înseamnă nimic, mai știm însă că există un spirit rău și viclean, potrivnic celor buni, dușman dreptății, faptele lui fiind opusul celor divine; am explicat în Cartea a doua motivul acestei dușmănii. (14) El îi pândește pe toți, dar numai pe cei care nu-L cunosc pe Dumnezeu îi încurcă în lanțul păcatului, îi îngroapă în prostie, îi înfășoară în întuneric, ca să nu poată vreunul să ajungă la cunoașterea numelui divin, singurul în care sălășluiește înțelepciunea și viața veșnică. (15) Pe cei care Îl cunosc pe Dumnezeu îi asediază cu vicleșuguri, cu șiretlicuri, ca să-i prindă în plasa lăcomiei, a poftei, să-i împingă la moarte, corupți de păcate dezmierdătoare; iar dacă nu reușește prin viclenie, se străduiește să-i doboare prin forță, prin violență. (16) Căci, datorită păcatului originar, el nu a fost aruncat imediat la pedeapsă de către Dumnezeu, cu intenția ca omul să-și exerseze virtutea în opoziție cu răutatea acestuia. Virtutea, dacă nu s-ar frământa, dacă nu s-ar întări datorită permanentei zguduiri, nu ar putea fi perfectă, din moment ce virtutea înseamnă răbdarea puternică și de neînvins în suportarea răului. Așa încât nu există virtute atunci când adversarul lipsește. (17) Cum simțeau forța acelei puteri perverse, forță ce se împotrivea virtuții, dar nu-i știau numele, i-au atribuit cuvântul acesta vag de „soartă", care, cât de îndepărtat este de înțelepciune, ne spune Iuvenal în aceste versuri: „Nu ai nicio putere divină, dacă suntem înțelepți: noi înșine te facem, soartă, zeiță și te plasăm în cer!"[117]

---

[116] Sallustius, *Catilina*, 8, 1.

[117] Iuvenal, *Satire*, X, 365, 366.

(18) Prin urmare, prostia, greșeala și orbirea și, citându-l pe Cicero, „necunoașterea lucrurilor și a cauzelor lor”[118] au condus la numele de „natură” și de „soartă”. (19) Dar, așa cum nu-și cunosc adversarul, nici virtutea nu și-o cunosc, cunoașterea ei provenind de la cunoașterea adversarului. Ea, dacă este asociată cu înțelepciunea sau, după cum spun ei înșiși, dacă ea însăși este înțelepciune, înseamnă că ei nici nu știu în ce lucruri constă aceasta. (20) Nimeni nu va putea să se îngrijească de armele cele potrivite dacă nu-și cunoaște dușmanul împotriva căruia s-a înarmat, nici să învingă un adversar cel care, în luptă, se orientează către o umbră, nu spre dușmanul real. Va fi culcat la pământ cel care, îndreptându-se în altă parte, nu va observa lovitura care-i amenință viața și nu se va feri mai dinainte.

Capitolul 30

(1) Am arătat, atât cât m-au ajutat puterile mele modeste, cât de departe de adevăr a fost drumul filozofilor. Și totuși îmi dau seama cât de mult am trecut cu vederea, pentru că disputa cu filozofii nu-mi este specifică. (2) Dar a trebuit să mă abat în această direcție ca să arăt cum minți atât de multe și așa de mari s-au pierdut în lucruri greșite, pentru ca nu cumva din întâmplare, cineva, odată ce a părăsit superstițiile vătămătoare, să dorească să li se alăture acestora, în căutarea a ceva sigur. (3) Una singură însă este speranța omului, una singură salvarea lui; totul se află în această învățătură pe care o apărăm, întreaga înțelepciune a omului aici este: să-L cunoască pe Dumnezeu și să-L cinstească. Aceasta este credința noastră, aceasta este judecata noastră. (4) Așadar, cu toată puterea glasului meu mărturisesc, proclam, fac cunoscut: aici, aici este acel adevăr pe care toți filozofii, în întreaga lor viață, l-au căutat, dar nu au reușit niciodată să-l descopere, să-l cuprindă și să-l stăpânească, pentru că fie s-au oprit la o religie greșită, fie au suspendat-o definitiv. (5) Să se îndepărteze deci toți aceia care nu edifică viața omenească, ci o tulbură. Ce învață sau pe cine învață cei care nu s-au instruit pe ei înșiși? Pe cine vor reuși

[118] Cicero, *Academica posteriora*, I, 7, 29.

să vindece bolnavii, pe cine să conducă orbii? Noi să-i orientăm aici pe toți cei preocupați de înțelepciune. (6) Să așteptăm oare până ce Socrate va ști ceva, sau până ce Anaxagora va găsi lumina în întuneric, până ce Democrit va scoate adevărul din puț[119], lui Empedocle i se vor lărgi cărările sufletului, iar Arcesilaus și Carneade vor vedea, vor simți, vor înțelege? (7) Iată însă glasul care ne învață din Cer adevărul, arătându-ne o lumină mai limpede decât soarele însuși. De ce suntem nedrepți cu noi și tot amânăm să primim înțelepciunea, pe care oameni învățați, cu toate că și-au consumat viața în căutări, nu au reușit vreodată să o descopere? (8) Cine dorește să fie înțelept și fericit să asculte glasul lui Dumnezeu, să-și însușească dreptatea, să cunoască secretul nașterii sale, să disprețuiască cele omenești, să accepte cele divine, ca să poată dobândi acel bine suprem pentru care s-a născut.

(9) După ce am desființat superstițiile de orice fel și am respins toate câte ar putea fi spuse în general în apărarea acestora, odată ce am dovedit că filozofia este o falsă învățătură, trebuie să ne întoarcem la adevărata religie și înțelepciune, pentru că sunt legate una de cealaltă, după cum voi arăta. Vom susține aceasta fie prin argumentație, fie prin exemple sau mărturii adecvate; apoi vom arăta că prostia, pe care acești cultivatori ai zeilor nu încetează să ne-o reproșeze, nu pe noi ne însoțește, în timp ce lor le aparține în totalitate. (10) Și, chiar dacă în primele Cărți, respingând falsele religii, iar în aceasta, a treia, desființând falsa înțelepciune, am arătat unde se află adevărul, Cartea următoare va explica mai clar totuși care este adevărata religie și care adevărata înțelepciune.

---

[119] Episodul „scoaterii adevărului din puț" este interpretat admirabil de filozoful și clasicistul Hans-Georg Gadamer. Anecdota îl privește aici pe Thales din Milet; e simptomatică însă pentru anvergura faptului că „oamenii gândeau despre savanți la fel cum se gândește și astăzi – cu dispreț, *n.n.* – în anumite cercuri" (vezi Hans-Georg GADAMER, *Elogiul teoriei. Moștenirea Europei*, traducere de O. Nicolae și Val. Panaitescu, Ed. Polirom, Iași, 1999, p. 67).

CARTEA A PATRA

DESPRE ADEVĂRATA ÎNȚELEPCIUNE ȘI ADEVĂRATA RELIGIE

Capitolul 1

(1) Gândindu-mă și reconsiderând adesea în mintea mea acea stare dintâi a neamului omenesc, găsesc un lucru minunat și nevrednic în același timp; pentru că, din cauza nepriceperii unei generații[1] care a acceptat diferite religii și care a crezut că există mulți zei, s-a ajuns rapid la o atât de mare necunoaștere, încât, adevărul fiind trecut în umbră, nici legătura cu Dumnezeu cel adevărat și nici regula umanului nu mai sunt păstrate, oamenii căutându-și binele suprem nu în cer, ci pe pământ. (2) Din această cauză s-a schimbat starea aceea de fericire a vremurilor de demult. Au început oamenii, părăsindu-L pe Dumnezeu, Părintele și Întemeietorul a toate, să venereze plăsmuirile lipsite de simțuri ale propriilor lor degete. Ce a reușit să facă această strâmbătate, câte rele a adus, ne arată situația prezentă. (3) Înstrăinându-se de binele suprem, care este acea stare fericită și veșnică, pentru că el nu poate fi nici văzut, nici pipăit, nici înțeles, îndepărtându-se și de virtuțile apropiate lui, care sunt și ele veșnice, alunecând spre acești zei coruptibili și trecători, preocupați doar de ceea ce servește corpului spre podoabă, hrană ori desfătare, și-au căutat moartea veșnică pentru ei, pentru zeii lor și pentru bunurile carnale, fiind trupul întreg supus morții. (4) Religiile de acest fel au fost urmate de nedreptate, de impietate, așa cum era de așteptat. Oamenii au încetat să-și mai înalțe privirile spre cer, iar

[1] Generația lui Iupiter.

gândurile lor, apăsate în jos, se lăsau stăpânite de superstițiile telurice, la fel și de bunurile de pe pământ. (5) A urmat căderea neamului omenesc, înșelăciunea și toată fărădelegea, pentru că, disprețuind bunurile eterne și necorupte, deși ele îndeosebi s-ar cuveni să fie dorite de către om, oamenii au preferat cele trecătoare, de scurtă durată; o mai mare credință au dovedit pentru rău, ei punând strâmbătatea înaintea dreptății, aceea fiind prezentă pretutindeni[2]. (6) Astfel, viața omului, care în primele veacuri se desfășurase într-o lumină strălucitoare, a fost cuprinsă de ceață și de întuneric.

Atunci, în sfârșit, după ce înțelepciunea a dispărut, oamenii au început să-și revendice numele de înțelepți, fapt potrivit acelei strâmbătăți. (7) Fiindcă atunci când toți erau înțelepți, nimeni nu se numea astfel. De și-ar fi păstrat acel nume, cândva public, acum restrâns la puțini indivizi, forța sa! (8) Poate că ar reuși puținii aceia prin talent sau autoritate sau prin îndemnuri asidue să salveze lumea de vicii și greșeli. Dar într-atât înțelepciunea pierise peste tot, încât din însăși semeția numelui reiese că niciunul dintre cei care se numeau astfel nu fusese înțelept[3].

(9) Și totuși, mai înainte de a fi inventată ceea ce se cheamă filozofie, au existat, se spune, șapte inși[4]; ei cei dintâi au meritat să fie considerați și denumiți înțelepți, deoarece cutezaseră să se ocupe și să discute despre problemele naturale[5]. (10) O, nenorocit, sărman secol, când, pe tot pământul, nu au existat decât șapte inși care să fi fost cuprinși în noțiunea de „om"! Căci nu poate să fie numit cineva om pe drept, decât cel care este înțelept. (11) Iar dacă toți ceilalți, cu excepția acestora, au fost proști, nici ei nu au fost înțelepți, de vreme ce nimeni nu poate fi considerat înțelept, judecat fiind de proști. (12) Într-atât au fost lipsiți de înțelepciune, că nici după aceea, deși învățătura a luat proporții,

---

[2] *Cf.* Ovidius, *Metamorphoses*, I, 128 ș.u.

[3] *Cf.* Cicero, *Tusculanae disputationes*, V, 3, 7.

[4] Lista tradițională a celor șapte înțelepți îi includea pe: Solon din Atena (cca. 638-555 î.Hr.), Cheilon din Sparta (d. 597 î.Hr.), Thales din Milet (d. 548 î.Hr.), Bias din Priene (cca. 600-530 î.Hr.), Cleobul din Lindos (d. 564 î.Hr.), Pittacos din Mitylene (d. 570 î.Hr.) și Periander din Corint (d. 585 î.Hr.), cărora li se adăuga, uneori, scitul Anaharsis.

[5] *Cf.* Cicero, *De officiis*, III, 4, 16.

multe și mari talente orientându-se în permanență în acest scop, înțelepciunea nu a reușit să se desăvârșească, iar adevărul să fie înțeles.

După gloria acelor șapte înțelepți, este de necrezut cu câtă pasiune s-a aprins întreaga Grecie în căutarea adevărului. (13) Însuși termenul de „înțelepciune" l-au socotit plin de trufie și nu s-au mai numit de acum „înțelepți", ci „doritori de înțelepciune". Întâmplându-se asta, i-au acuzat de greșeli și de nepricepere și pe cei care primiseră cu îndrăzneală numele de „înțelepți", s-au acuzat și pe ei înșiși de ignoranță, neavând intenția să o ascundă[6]. (14) Când natura lucrurilor oprea accesul spiritului lor, de nu mai puteau ajunge la o explicație oarecare, mărturiseau de obicei că nu știu nimic, nu disting nimic. Din care cauză erau găsiți mai înțelepți cei care se vedeau lipsiți de înțelepciune, decât aceia care credeau că ei sunt în posesia acesteia.

Capitolul 2

(1) Dar, dacă nu au fost înțelepți nici aceia care au fost numiți astfel, nici următorii care n-au stat la îndoială să-și mărturisească nepriceperea, ce rămâne [de înțeles] decât că în altă parte trebuie căutată înțelepciunea, din moment ce nu a fost găsită acolo unde a fost căutată? (2) Care să fi fost cauza că, deși a fost căutată de atâtea minți și atâta timp, cu cel mai mare zel și cu foarte mare efort, totuși nu a fost descoperită, decât că filozofii au căutat-o în afara granițelor ei? (3) Fuseseră cutreierate și cercetate toate câte există, dar nicăieri nu dăduseră peste vreo înțelepciune. Și totuși undeva este obligatoriu ca ea să existe[7]; rezultă că trebuie căutată mai curând acolo unde apare sub denumirea de „prostie"[8], sub vălul căreia Dumnezeu, ca să nu fie dată în vileag taina lucrării Sale divine, ascunde tezaurul înțelepciunii[9]. (4) E de mirare pentru mine că Pitagora și, după aceea, Platon, înflăcărați de pasiunea descoperirii adevărului, au pătruns până la egipteni, la magi, la perși, ca să cunoască obiceiurile și

[6] *Cf.* Cicero, *Tusculanae disputationes*, V, 3, 9.
[7] *Cf.* Cicero, *Tusculanae disputationes*, V, 10, 30.
[8] *Cf. 1 Corinteni* 1, 20-25.
[9] *Cf. Coloseni* 2, 2-3.

ceremoniile religioase ale acestor neamuri – bănuiau că înțelepciunea se află în religie; dar la iudei nu au mers, singurii la care atunci [chiar] era și unde mai ușor ar fi putut să ajungă. (5) Gândesc însă că au fost împiedicați de Providența divină, ca să nu fie în posesia adevărului, nefiind încă permis unor străini să cunoască religia lui Dumnezeu cel adevărat și dreptatea. (6) Dumnezeu stabilise ca, împlinindu-se timpul[10], să-L trimită din cer pe marele Conducător[11], Care să lipsească poporul înșelător și nerecunoscător de adevăr și să-l dezvăluie celorlalte nații. De aceea, în această Carte intenționez să demonstrez, după ce mai înainte am arătat că înțelepciunea și religia sunt legate între ele, că niciuna nu se poate desprinde de cealaltă[12].

Capitolul 3

(1) Cultul zeilor, așa cum am explicat în Cartea întâi, este străin de înțelepciune nu numai pentru că supune omul, ființă divină, unor preocupări pământești și neputincioase, dar și pentru că nu afirmă ceva care să contribuie la cizelarea obiceiurilor și la formarea vieții. Nu este preocupat de căutarea adevărului, ci doar de cultivarea unui rit, care constă nu în deprinderea minții, ci este lăsat în seama trupului. (2) Prin urmare, nu trebuie apreciat drept adevărata religie; el nu se întemeiază din preceptele dreptății și ale virtuții și nu-i face pe oameni mai buni. Așa încât filozofia nu este înțelepciune adevărată, deoarece este lipsită de religie, deci de cea mai înaltă evlavie. (3) Divinitatea, care dirijează această lume, întreține neamul omenesc prin binefaceri de neconceput și îl ocrotește cu o iertare părintească, dorește desigur să i se aducă mulțumiri, să i se dea cinstire; dar rațiunea pietății nu poate sălășlui în omul care se dovedește nerecunoscător binefacerilor celeste, în omul străin de înțelepciune.

[10] *Cf. Galateni* 4, 4; *Efeseni* 1, 10.

[11] Hristos, ca arhistrateg, conducător al îngerilor, dar și Dumnezeu adevărat, ceea ce Lactanțiu omite să spună (*cf.* LACTANCE, *Institutions divines*, Livre IV, introduction, texte critique, traduction, notes et index par Pierre Monat, *Sources Chrétiennes*, vol. 377, Cerf, Paris, 1992, p. 43, n. 1).

[12] Tema principală a celei de-a patra Cărți este exprimată aici sintetic.

(4) Cum filozofia și – după cum am spus – religia zeilor sunt separate și total diferite, fiindcă unii sunt maeștrii înțelepciunii și prin ei sub nicio formă nu se ajunge la zei, iar alții, reprezentanții diferitelor religii, prin ei neînvățându-se înțelepciunea, rezultă că nici aceea nu este adevărata înțelepciune, nici aceasta adevărata religie. (5) Așadar, nici filozofia nu a reușit să înțeleagă adevărul, nici religia zeilor să redea rațiunea de sine, de care este lipsită.

(6) Când însă înțelepciunea se unește cu religia printr-o legătură inseparabilă, sunt în mod necesar veritabile amândouă, pentru că mecanismul venerării presupune să fim înțelepți, adică să știm ce și cum trebuie venerat, iar mecanismul înțelepciunii pretinde venerarea, adică împlinirea în realitate prin faptă a ceea ce cunoaștem. (7) Unde se conjugă înțelepciunea cu religia? Bineînțeles acolo unde este venerat un singur Dumnezeu, unde viața și orice faptă sunt orientate către o singură direcție, cea mai însemnată. De aceea deținătorii înțelepciunii sunt și preoții lui Dumnezeu.

(8) Să nu surprindă pe cineva un lucru care s-a mai întâmplat și se mai poate întâmpla, că un filozof preia sacerdoțiul zeilor[13]; în astfel de situații, filozofia nu se unește totuși cu religia, dimpotrivă, filozofia va înceta printre cele sacre, iar religia se va pierde în procesul filozofării. (9) În consecință, religia aceea este mută; și nu pentru că obiectul ei ar fi lipsit de grai, ci pentru că ritualul ei ține de mână și de degete, nu de inimă sau de vorbire, așa cum se întâmplă cu a noastră, care este cea adevărată. (10) Aici și în înțelepciune este religie, și în religie înțelepciune. Prin urmare, ele nu pot fi separate; a fi înțelept nu înseamnă decât a-L cinsti pe Dumnezeu cel adevărat printr-o închinare dreaptă și cu evlavie.

(11) Că venerarea multor zei nu este după fire, chiar și din acest argument se poate deduce și înțelege: orice zeu venerat de om trebuie să fie numit, în timpul ritualurilor solemne și al rugăciunilor, „tată"; și asta nu numai spre cinstire, ci fiindcă el este mai în vârstă decât omul și face să aibă preț viața, sănătatea, hrana, asemenea unui tată. (12) Prin urmare, și Iupiter este numit „tată" de către cei care i se închină, și Saturn, și Ianus, și Liber, și ceilalți la rândul lor. Lucru de

[13] Lactanțiu face trimitere la Cicero (*cf. supra*, I, 17, 3).

care Lucilius își bate joc în *Sfatul zeilor*: „Încât fiecare dintre noi este tată, fie că este vorba de tatăl cel mai bun al zeilor, fie de Neptun tatăl, de Liber, de Saturn tatăl, de Marte, de Ianus, de Quirinus tatăl; fiecăruia i se va spune astfel”[14]. (13) Dacă natura nu permite ca un singur om să aibă mai mulți tați – doar din unul singur se procreează –, a cinsti mai mulți zei este împotriva naturii și împotriva pietății. (14) Trebuie deci venerat unul singur, care într-adevăr poate fi numit „tată”; același poate să fie numit și „stăpân”, pentru că, așa cum poate ierta, poate să și constrângă. (15) Trebuie numit „tată” deoarece ne dăruiește lucruri multe și mari, iar „stăpân”, fiindcă are o foarte mare putere în a mustra și a pedepsi.

Ideea dreptului civil este că stăpânul este același cu cel care este și tată. Ar putea oare cineva să-și educe copiii dacă n-ar avea asupra lor putere de stăpân? (16) Nu degeaba se spune *pater familias*[15], chiar dacă [acela] are numai fii. Numele de „tată” înglobează și raporturile cu sclavii, deoarece este urmat de „familie”, iar noțiunea de „familie” cuprinde și fiii, fiind precedată de numele de „tată”. De unde rezultă că același este el însuși tată al sclavilor și stăpân al copiilor.

(17) Apoi și fiul poate fi eliberat de sub puterea tatălui așa cum se întâmplă cu sclavul, iar sclavul eliberat primește numele stăpânului[16], precum fiul. Chiar de aceea se numește *pater familias*, ca să fie clar că e înzestrat cu dublă putere, fiindcă el trebuie să fie și îngăduitor, tată fiind, dar să și constrângă, fiind stăpân; așadar, cel care este fiu este și sclav, iar cel care este tată este și stăpân[17]. (18) Și, după cum, dintr-o constrângere a naturii, tatăl nu poate fi decât unul singur, la fel

---

[14] Lucilius, *Saturae*, 1, 24-27 (Warmington) = 19-22 (Marx).

[15] „Tată de familie”, formulă consacrată la romani. Sintagma a jucat un rol fundamental în legislația și instituțiile sociale romane încă din cele mai străvechi timpuri, ortografia ei arhaică (*familias*, formă veche de genitiv) dând mărturie despre relevanța ei constantă.

[16] Sclavii eliberați nu aveau prenume, dar puteau să preia prenumele stăpânului anterior. Astfel, primul scriitor important al Romei, grecul sicilian Androneikos, a devenit, după emancipare, Livius Andronicus, de la stăpânul său, un membru al familiei Livia.

[17] Despre puterea părintească (*patria potestas*) la începuturile Romei, vezi Eugen Cizek, *Mentalități și instituții romane*, trad. Ilieș Câmpeanu, Ed. Globus, București, 1998, pp. 64-76.

și stăpânul este unul singur. Ce-ar mai face sclavul dacă mai mulți stăpâni i-ar da porunci diferite?

(19) Religiile mai multor zei sunt contra rațiunii și contra naturii, din moment ce nici tații nu pot fi mai mulți, nici stăpânii, zeii fiind numiți și tați, și stăpâni. (20) Adevărul nu poate fi deținut când același om este supus mai multor tați și stăpâni, când sufletul, solicitat în multe părți, rătăcește când acolo, când dincolo; (21) nici religia nu poate avea vreo tărie, lipsită de un domiciliu cert, stabil.

(22) Venerările zeilor nici ele nu pot fi adevărate, așa cum, atunci când o femeie are mai mulți bărbați, aceasta nu se poate numi căsătorie, femeia respectivă fiind o curtezană, o prostituată; cui îi lipsește cinstea, curățenia, credința, îi va lipsi categoric și virtutea. (23) La fel și cu religia zeilor: este fără rușine, incestuoasă, în slujba mai multora, fiind lipsită de credință, pentru că cinstea aceea instabilă, incertă, nu are un început, o origine.

Capitolul 4

(1) Se vede de aici cât de unite între ele sunt înțelepciunea și religia. Înțelepciunea îi privește pe fii, ea pretinzând dragoste; religia îi privește pe sclavi, ea pretinde teamă. După cum fiii trebuie să-și iubească tatăl și să-l cinstească, astfel sclavii trebuie să-l respecte și să se teamă de el. (2) Pe Dumnezeu însă, fiind unul singur, fiindcă deține statutul și de Tată, și de Stăpân, trebuie să-L și iubim, fiindu-I fii, și să ne temem de El, fiindu-I sclavi. Nu poate, așadar, să fie despărțită religia de înțelepciune, nici înțelepciunea separată de religie, fiindcă Același este Dumnezeu, Cel care trebuie și înțeles, ceea ce ține de înțelepciune, și venerat, ceea ce ține de religie. (3) Dar înțelepciunea precede, religia urmează, deoarece în primul rând trebuie cunoscut Dumnezeu, după aceea venerat. Așa că în două noțiuni este o singură forță: deși par a fi diferite, una rezidă în gândire, alta în act. Și totuși sunt asemănătoare ca două râuri care pornesc din același izvor. (4) Izvorul înțelepciunii și al religiei este Dumnezeu; dacă aceste două râuri se vor rătăci de El, cu siguranță vor seca. Cei care nu-L cunosc pe Dumnezeu nu pot fi nici înțelepți, nici religioși.

(5) Așa se face că și filozofii, și cei care-i cinstesc pe zei sunt asemănători fiilor neascultători ori sclavilor fugari: unii nu-și ascultă tatăl; ceilalți, stăpânul. Și, după cum fiii nesupuși nu dobândesc moștenirea tatălui, iar sclavii fugari impunitatea, astfel nici filozofii nu ajung la nemurire, să moștenească deci stăpânirea cerului, care este tocmai binele suprem pe care ei îl caută cel mai mult, nici închinătorii la zei nu scapă de pedeapsa morții veșnice, de judecata Stăpânului adevărat asupra celor care fug de măreția și de numele Lui. (6) Și unii, și alții au uitat că Dumnezeu este Tată și tot El și Stăpân; au uitat atât închinătorii la zei, cât și propovăduitorii înțelepciunii, fie pentru că au considerat că nimic nu trebuie venerat, fie pentru că au aprobat religiile greșite, chiar dacă înțeleseseră forța și puterea lui Dumnezeu cel Preaînalt; așa s-a întâmplat cu Platon, care spune că unul singur este Dumnezeul ziditor al lumii, sau Marcus Tullius, care mărturisește că omul a fost creat de către supremul Dumnezeu într-o condiție plină de excelență[18]; ei nu I-au acordat însă cinstirea cuvenită unui tată suprem, cinstire așteptată și necesară. (7) Că zeii nu pot fi nici părinți, nici stăpâni, o dovedește nu numai mulțimea lor, dar și rațiunea, pentru că nu ni s-a transmis că omul ar fi fost plăsmuit de către zei și nici nu s-a aflat că zeii preced apariția omului. (8) Se știe că au existat oameni înainte de a se naște Vulcan, Liber și Apollo și chiar Iupiter însuși; dar plăsmuirea omului nu este atribuită nici lui Saturn, nici Cerului tată.

(9) Dacă despre niciunul dintre aceștia care sunt venerați nu s-a transmis că l-a format din începuturi și l-a născocit pe om, niciunul dintre ei nu poate fi numit „tatăl omului" ori „Dumnezeu". Prin urmare, nu este permis să-i cinstești pe aceia care nu au nicio contribuție la ivirea omului, deoarece omul nu putea fi creat de către mai mulți. (10) Unul singur trebuie cinstit, Acela care i-a precedat și pe Iupiter, și pe Saturn, și chiar cerul și pământul. El trebuie să fi plăsmuit omul, El, Cel care, mai înainte de om, a desăvârșit cerul și pământul. (11) Singurul trebuie numit „tată", El, Creatorul; singurul trebuie numit „stăpân", El, Care conduce, având putere permanentă de viață și de moarte. Cine nu-L adoră este deopotrivă și sclavul nebun, care fuge de stăpânul său ori nu-l recunoaște, și fiul lipsit de pietate, care pe tatăl său fie că-l urăște, fie că-l ignoră.

---

[18] *Cf.* Platon, *Timaios*, 28c; Cicero, *De legibus*, I, 7, 22.

Capitolul 5

(1) Acum, după ce am arătat că înțelepciunea și religia nu pot fi despărțite, rămâne să vorbim despre religie și despre înțelepciune. (2) Îmi dau seama cât de dificilă este dezbaterea despre cele cerești, și totuși trebuie cutezat, ca adevărul să fie scos la iveală, să se deschidă, încât mulți să scape de greșeli și de la pieire; este vorba despre aceia care îl disprețuiesc și îl resping, ascuns fiind sub vălul prostiei. (3) Dar, mai înainte de a începe să vorbesc despre Dumnezeu și despre opera Sa, trebuie să spun câteva cuvinte despre profeți, de mărturiile cărora mă voi folosi cu necesitate, lucru pe care m-am străpânit să-l fac în primele Cărți.

(4) Înainte de toate, cel care se preocupă să înțeleagă adevărul trebuie să acorde interes nu numai înțelegerii cuvintelor profeților, dar să cerceteze cu maximum de atenție și timpurile în care a trăit fiecare dintre ei, ca să deslușească și ceea ce au prezis că va fi, și după câți ani cele spuse s-au împlinit. (5) Dificultatea nu constă în strângerea datelor. Pentru că fiecare a depus mărturie sub ce rege a simțit imboldul spiritului divin. (6) În plus, mulți scriitori au scos cărți despre timpurile acelea, stabilind începuturile de la profetul Moise, care a fost cu șapte sute de ani înainte de Războiul Troian. Acesta, după ce a condus patruzeci de ani, a avut drept succesor pe Iosua[19], care a deținut conducerea douăzeci și șapte de ani[20]. (7) Sub judecători au mai fost încă trei sute șaptezeci de ani[21]. Atunci, schimbându-se forma de guvernământ, au început să aibă regi. Aceștia au deținut puterea timp de patru sute cincizeci de ani, până la domnia lui Sedechia[22]; asediați și cuceriți de regele Babilonului[23], iudeii au suportat o lungă sclavie[24], până când, după șaptezeci de ani, Cirus cel Mare[25] îi readuce pe iudeii captivi în

[19] *Cf. Ieșirea* 17, 9-14; *Numerii* 14, 6, 30; *Deuteronomul* 3, 28.
[20] *Cf. Deuteronomul* 18, 15, 18; 34, 9; *Faptele* 7, 36.
[21] *Cf. Judecătorii* 2, 16.
[22] *Cf. 4 Regi* 24, 17; *2 Paralipomena* 36, 10; *Ieremia* 39, 7; 53, 11.
[23] Nabucodonosor. *Cf. 4 Regi* 24, 12; *1 Paralipomena* 6, 15; *Ieremia* 39, 1; *Daniel* 1, 1.
[24] *4 Regi* 25, 1-21.
[25] Regele perșilor și cuceritorul Babilonului. *Cf. 2 Paralipomena* 36, 22; *1 Ezdra* 6, 3; *Isaia* 44, 28; 45, 1.

pământurile și în casele lor[26], el luând puterea la perși[27] în același timp cu Tarquinius Superbus[28] la Roma. (8) Cum întregul șir al anilor este pus cap la cap din istoriile și ale iudeilor, și ale grecilor, și ale romanilor, tot astfel pot fi calculate și epocile fiecărui profet în parte. Dintre ei, ultimul a fost Zaharia[29], despre care se știe că a prorocit sub regele Darius, în al doilea an al domniei acestuia, în luna a opta[30]. Iată cu cât sunt mai vechi profeții decât scriitorii greci!

(9) Prezint toate acestea ca să-și vadă greșeala cei care se străduiesc să respingă Sfânta Scriptură ca fiind nouă, plăsmuită de curând, ei neștiind din ce izvor pornește începutul religiei sfinte. (10) Dacă cineva, după corelarea și cercetarea anilor, ar pune cu folos o bază învățăturii și adevărul l-ar înțelege mai profund, ar îndepărta și eroarea, cunoscut fiind adevărul.

Capitolul 6

(1) Dumnezeu, *arhitectul și constructorul lumii, așa cum am* arătat și în Cartea a doua, mai înainte de a izvodi această operă strălucită, lumea, a dat naștere unui Spirit sfânt și incoruptibil, pe Care L-a numit „Fiul" Său. (2) Deși după aceea a mai creat nenumărate alte spirite cărora le spunem „îngeri", totuși pe Acesta singurul, primul născut, L-a onorat cu apelativul divin, întărindu-L prin virtute părintească și măreție[31]. (3) Existența Fiului supremului Dumnezeu, înzestrat cu cea mai mare putere, ne-o dovedesc nu numai vocile la unison ale profeților, dar și prezicerea lui Trismegist și oracolele sibilelor.

---

[26] *Cf.* Teofil de Antiohia, *Către Autolic*, 131, unde găsim un rezumat similar al istoriei evreilor.

[27] *2 Paralipomena* 36, 17, 22; *1 Ezdra* 1, 1; *Ieremia* 39, 1-10; 52, 4-30.

[28] Este considerat ultimul rege al Romei, fiind expulzat în 509 î.Hr. de către Brutus și Collatinus, primii doi consuli în nou-înființata Republică romană.

[29] Zaharia nu a fost ultimul profet. De vină sunt sursele lui Lactanțiu (*cf.* Lactance, *Institutions divines*, Livre IV, p. 61, n. 2).

[30] *Cf. Zaharia* 1, 1. Darius a devenit rege al perșilor în 522 î.Hr.

[31] Doctrina raportului dintre Tatăl și Fiul este prezentată aici la limita dintre ortodoxie și arianism. Trebuie ținut cont de faptul că Lactanțiu și-a scris opera înainte ca formulele Crezurilor atanasian și niceean să devină consacrate.

(4) În cartea lui Hermes intitulată *Discurs desăvârșit*, stă scris astfel: „Stăpânul și atotcreatorul, pe care îl numim pe drept Dumnezeu, când l-a creat pe cel de-al doilea Dumnezeu, cel vizibil și sensibil – sensibil, zic, nu datorită faptului că el simte, pentru că despre acest lucru, dacă simte sau nu, se va vorbi mai târziu, ci pentru că se oferă spre simțire și spre contemplare – , așadar, când l-a făcut pe acesta cel dintâi, unicul, pentru că i-a părut frumos și plin peste măsură de tot ceea ce este bun, s-a bucurat și l-a îndrăgit foarte mult, ca pe propriul său copil"[32].

(5) Sibila Eritreea, la începutul poeziei sale pe care a alcătuit-o despre Dumnezeu cel puternic, Îl prezintă pe Fiul lui Dumnezeu drept comandant, împărat al tuturor: „... Atotziditorul, care a oferit tuturor acest duh plăcut al vieții, a făcut de asemenea un Dumnezeu, conducătorul divin al tuturor"; și, din nou, în final: „Oamenilor credincioși Dumnezeu le-a dăruit un alt Dumnezeu pe care să-l cinstească". O altă sibilă recomandă ca Acesta să fie cunoscut: „Cunoaște-l pe acest Dumnezeu al tău, care este Fiul lui Dumnezeu!"[33]

(6) Cu siguranță El Însuși este Fiul lui Dumnezeu, Cel care a vorbit prin Solomon, preaînțeleptul rege plin de spirit divin, după cum urmează: „Domnul M-a zidit, început al căilor Sale în opera Sa; M-a făcut pe Mine înaintea timpurilor, la început, înainte de a face pământul, înainte de a dispune prăpăstiile, mai înainte de a porni izvoarele apelor, înaintea oricăror înălțimi M-a născut pe Mine. Domnul a făcut ținuturi, hotare de locuit sub cer. (7) Pe când zidea cerul, Eu Îi eram de față și, de asemenea, pe când Își pregătea locuința; când peste vânturi făcea norii puternici, când sub cer înălța munții de neclintit, când zidea puternicele temelii ale pământului, Eu, aranjându-le, stăteam alături de El. (8) Eu eram cel alături de care Se bucura. Zilnic Eu Mă fericeam de prezența Lui, în timp ce El Se bucura de perfecțiunea universului"[34]. (9) De aceea Trismegist Îl numește „demiurgul" lui Dumnezeu, iar sibila Îi spune „sfătuitorul" Lui; cu așa de mare înțelepciune și virtute fusese dăruit de Dumnezeu-Tatăl, încât Se folosea de sfatul și mâinile Acestuia în alcătuirea lumii.

---

[32] *Corpus Hermeticum, Asclepius*, 8 (t. 2, p. 304).

[33] *Oracula Sibyllina, fragmenta*, I, 5-7 (Geffcken, p. 227).

[34] *Pildele* 8, 22-31; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 1.

Capitolul 7

Se va întreba cineva, probabil, cine este Acesta, atât de puternic, de iubit de către Dumnezeu, ce nume are El, a Cărui naștere, cea dintâi, nu numai că a precedat lumea, ba chiar a dispus-o prin înțelepciunea Sa, a construit-o prin virtutea Sa[35].

Se cuvine să știm mai întâi de toate că numele Lui nu este cunoscut nici măcar de îngerii care stau în cer, ci numai Lui Însuși și lui Dumnezeu-Tatăl, și nu va fi cunoscut – așa cum a fost transmis de Scrierile sfinte – mai înainte de a se împlini voia lui Dumnezeu[36]. (3) Apoi, nici nu poate fi rostit de gura omului, cum ne învață Hermes, care spune următoarele: „Cauza acestei cauze este voința de bine a lui Dumnezeu în toate, numele lui neputând fi purtat de gura omenească". Și puțin mai departe către fiu: „Există, fiule, un cuvânt de înțelepciune ce nu poate fi rostit, un cuvânt sfânt despre singurul stăpân al tuturor lucrurilor, despre Dumnezeu care le prevede pe toate, pe care a-l numi este peste puterile omului"[37]. (4) Deși numele pe care I l-a pus de la început Tatăl suprem nimeni nu-l știa în afară de El Însuși, are totuși printre îngeri un nume, iar printre oameni altul. Printre oameni se numește Iisus[38]; Hristos nu este numele Lui propriu, ci expresia solemnă a puterii și a împărăției, așa cum iudeii își numeau regii. (5) Trebuie însă lămurit temeiul acestui nume din pricina greșelii necunoscătorilor, care obișnuiesc să-l pronunțe schimbând o literă: *Chrestus*[39]. (6) Exista mai înainte la evrei obișnuința să se pregătească un parfum sacru, cu care să fie unși cei numiți pentru sacerdoțiu ori pentru domnie[40], și, așa cum pentru romani îmbrăcămintea de purpură este semnul demnității regești asumate, așa la ei ungerea cu parfumul sacru conferea nume și putere regești[41]. (7) Vechii greci spuneau *chriesthai* pentru „a unge" (acum spun *aleiphesthai*), cum ne arată și un

[35] *Cf. Pildele* 8, 22 ș.u.

[36] *Cf. Romani* 16, 25-26; *Apocalipsa* 19, 12.

[37] *Corpus Hermeticum, fragmenta* (t. 4, p. 110 ș.u.).

[38] *Cf. Matei* 1, 25.

[39] Χρηστός (în limba greacă) înseamnă „folositor, util".

[40] *Cf. Ieșirea* 30, 30; *1 Regi* 10, 1.

[41] *Cf.* Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, VII, 2, 2.

vers din Homer: „Apoi sclavele îi spălară și îi unseră cu ulei”[42]. Acesta este argumentul datorită căruia noi Îl numim „Hristos”, adică „Unsul”, iar în ebraică I se spune „Mesia” De unde în unele versiuni grecești ale Scripturii[43], care sunt greșit traduse din ebraică, se află scris *eleimmenos*, de la *aleiphesthai*.

(8) Și totuși și un nume, și celălalt semnifică regalitatea Lui, nu pentru că El ar fi dobândit această domnie pământeană, pentru cucerirea căreia încă nu a venit timpul, ci pentru aceea cerească și veșnică. Despre aceasta vom discuta în ultima Carte[44]. Acum însă vom vorbi despre prima Sa naștere.

Capitolul 8

(1) De la bun început subliniem că El S-a născut de două ori: mai întâi în spirit și apoi în carne. De aceea, în *Ieremia* se spune: „Te-am cunoscut mai înainte de a fi în pântecele mamei Tale”[45]. Sau: „Cel care era fericit mai înainte de a se naște”[46], ceea ce nu i se potrivește nimănui altuia în afară de Hristos. (2) Acesta, deși era de la început Fiul lui Dumnezeu, S-a născut din nou în carne. Această dublă naștere a Lui a provocat confuzia în sufletele omenești și a răspândit orbirea și în cei care dețineau taina adevăratei religii. (3) Noi însă vom arăta clar, deslușit, încât iubitorii înțelepciunii să se edifice mai ușor și cu mai mult temei.

Pe cel care aude că El este Fiul lui Dumnezeu nu trebuie să-l poarte mintea la o astfel de nelegiuire și să considere că Dumnezeu L-a procreat din căsătoria și împreunarea cu vreo femeie, ceea ce nu i se întâmplă decât unei ființe cu trup și supusă morții. (4) Dumnezeu însă, cum era încă singur, cu cine ar fi putut să Se unească? Dar, fiind de o putere așa mare, încât ceea ce voia se și întâmpla, chiar nu avea nevoie de tovărășia cuiva pentru a crea; dacă nu vom

---

[42] Homer, *Odiseea*, 4, 49; 17, 88.

[43] *Cf. 1 Regi* 2, 35; *Psalmul* 83, 10; 88, 39; *Daniel* 9, 26.

[44] Cartea a VII-a, 20, 24.

[45] *Ieremia* 1, 5; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 21.

[46] *Evanghelia după Toma*, Logion 19; Sfântul Irineu de Lyon, *Epideixis*, 43.

socoti cumva că Dumnezeu, așa cum a crezut Orfeu, este și bărbat, și femeie[47], pentru că altfel nu ar fi putut să dea naștere, decât având forța ambelor sexe, ca și când sau El Însuși S-ar fi împreunat cu El Însuși, sau fără împreunare nu ar fi fost în stare să procreeze. (5) Și Hermes a fost de aceeași părere, când Îl numește, „cel ce își este sieși tată" și „cel ce își este sieși mamă"[48]. Dacă așa ar fi, când profeții Îi spun „Tată", I-ar spune și „mamă".

(6) Cum a procreat atunci? În primul rând, lucrarea divină nici nu poate fi cunoscută de cineva, nici povestită. O explică totuși Sfânta Scriptură, care ne atrage atenția că Acel Fiu al lui Dumnezeu este *Cuvântul* lui Dumnezeu, iar îngerii sunt *suflul* lui Dumnezeu[49]. Cuvântul este un suflu evidențiat printr-un sunet care semnifică ceva. (7) Și totuși, întrucât suflul și cuvântul sunt produse pe căi diferite, căci suflul vine pe nări, cuvântul pe gură, este o mare deosebire între Acest Fiu al lui Dumnezeu și ceilalți îngeri. Aceia au venit de la Dumnezeu ca sufluri fără grai, nefiind create pentru a transmite învățătura lui Dumnezeu, ci pentru a sluji. (8) El însă, cum era El Însuși un suflu, totuși cu voce și timbru, a pornit din gura lui Dumnezeu drept Cuvânt, în scopul ca de glasul Lui să Se folosească Dumnezeu în fața mulțimilor; așadar, Acela va fi propovăduitorul lui Dumnezeu, al tainei cerești ce trebuia dezvăluită oamenilor. Mai întâi Lui I s-a adresat Dumnezeu, ca prin El să ni Se adreseze nouă, iar Acela să ne dezvăluie glasul și voința lui Dumnezeu.

(9) Pe drept El este numit „Vorbirea", „Cuvântul" lui Dumnezeu, pentru că Dumnezeu, prin virtutea și puterea măreției Sale de nebănuit, Celui care ieșea din gura Lui ca spirit vorbitor, Celui conceput nu în uter, ci în spirit, I-a oferit un chip capabil de simțire proprie și de înțelepciune proprie. Dumnezeu a imprimat aspectul îngerilor celorlalte sufluri[50]. (10) În timp ce suflurile noastre sunt supuse degradării, noi fiind niște muritori, suflul lui Dumnezeu trăiește, durează, simte, pentru că Dumnezeu este nemuritor,

---

[47] Orfeu, *fragmenta*.

[48] *Cf.* Cicero, *De natura deorum*, 3, 22, 56; Tertulian, *Apologeticum*, 21.

[49] *Psalmul* 103, 4; *cf. Ioan* 1, 1; *Evrei* 1, 7; *cf.* Tertulian, *Adversus Praxean*, 7.

[50] *Cf. Psalmul* 103, 4; *Evrei* 1, 7.

dătător de simțire și de viață. (11) Glasul nostru ca o adiere de vânt se împrăștie, se evaporă și totuși multe rămân cuprinse în scrieri. Cu atât mai mult trebuie să credem că Vocea lui Dumnezeu rămâne pe vecie, dătătoare de sens și de virtute[51], Ea venind de la Dumnezeu-Tatăl precum un râu de la izvorul său.

(12) Dacă cineva se întreabă cum de a putut să Se nască Dumnezeu din Dumnezeu prin rostire și prin spirit, dacă ar cunoaște vocile sfinte ale profeților, în mod sigur ar înceta să se minuneze. (13) Se știe că Solomon și tatăl acestuia, David, au fost și regi cu foarte mare putere, și profeți. Acest lucru este cunoscut chiar celor care nu știau nimic despre scrierile divine. Dintre ei, cel de-al doilea a fost cu o sută patruzeci de ani mai înainte de căderea orașului Troia[52]. (14) Tatăl lui, scriitorul de imnuri sacre, în *Psalmul* 32 astfel spune: „Prin Cuvântul lui Dumnezeu cerurile s-au întărit și, prin suflul gurii Sale, toată puterea acestora"[53]. Apoi în *Psalmul* 44: „A produs pieptul meu Cuvântul cel bun; eu spun cântarea mea împăratului"[54], arătând bineînțeles că nimănui nu-i este cunoscută lucrarea lui Dumnezeu, decât Fiului Său, Care este Cuvântul lui Dumnezeu și Care va domni în veci[55]. (15) Solomon, de asemenea, susține că lucrarea aceasta, lumea, a fost făcută de Cuvântul lui Dumnezeu. „Eu" – zice el – „am ieșit din gura Preaînaltului Tată înainte de orice creatură. Eu am făcut să se nască din ceruri lumina nesfârșită și am acoperit tot pământul cu întuneric. Eu am locuit în înalturi, iar tronul meu este în vârf de nori"[56]. (16) Și Ioan spune: „La început era Cuvântul și Cuvântul era la Dumnezeu și Dumnezeu era Cuvântul. Acesta era la început la Dumnezeu. Toate prin El s-au făcut și fără El nimic nu s-a făcut"[57].

---

[51] *Cf. Isaia* 40, 8.

[52] Căderea Troiei este datată la cca. 1184 î.Hr. Domnia lui Solomon este plasată între cca. 965 și 922 î.Hr.

[53] *Psalmul* 32, 6.

[54] *Psalmul* 44, 2.

[55] *Cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 3; 2, 29.

[56] *Înțelepciunea lui Isus Sirah* 24, 3-4; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 1.

[57] *Ioan* 1, 1-3; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 3.

Capitolul 9

(1) Noi spunem „cuvânt" sau „discurs". Mai potrivit decât noi spun însă grecii, *logos* însemnând și „cuvânt", și „rațiune", iar Cuvântul este și glasul, și înțelepciunea lui Dumnezeu[58]. (2) Acest Cuvânt divin a fost cunoscut și filozofilor, Zenon numind Logosul orânduitorul lumii, creatorul universului, sau destin, necesitate a lucrurilor, Dumnezeu, spirit al lui Iupiter, bineînțeles în accepțiunea lor, luându-l și pe Iupiter drept Dumnezeu[59]. (3) Dar nu stau împotrivă cuvintele când judecata concordă cu adevărul. Prin „spirit al lui Iupiter" el a numit chiar spiritul divin. Pentru că Trismegist, care a descoperit aproape întregul adevăr în ce mod nici nu știu[60], adesea a scris despre virtutea și măreția Cuvântului, așa cum dovedește acel pasaj de mai înainte[61], prin care se mărturisește că „există Cuvântul, inefabil și sfânt [...], pe care a-l numi este peste puterile omului"[62].

(4) Am vorbit despre cea dintâi naștere pe scurt, așa cum am putut. Acum vom discuta mai pe larg despre cea de a doua, aici lucrurile fiind mai controversate, ca să oferim lumina înțelegerii celor doritori să știe adevărul.

Capitolul 10

(1) Mai întâi, se cuvine ca oamenii să știe că astfel a hotărât de la început Dumnezeu-Tatăl, ca, apropiindu-se sfârșitul veacului, Fiul lui Dumnezeu să coboare pe pământ, să-I înalțe lui Dumnezeu templu[63] și să predice dreptatea, dar nu prin virtutea îngerului ori prin

---

[58] *Cf. 1 Corinteni* 1, 24; *cf.* Tertulian, *Adversus Praxean* 5, 2-3; *Apologeticum*, 21, 10.

[59] *Cf.* Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, 7, 134-135, 147; Tertulian, *Apologeticum*, 21, 10; *Adversus Praxean*, 5; Minucius Felix, *Octavius*, 19, 10.

[60] Iată un firav semn de întrebare din partea lui Lactanțiu relativ la literatura în care se încrede, de obicei, cu puțin discernământ critic.

[61] Vezi *supra*, cap. 7, 3.

[62] *Cf. Corpus Hermeticum, fragmenta* (t. 4, p. 110 ș.u.).

[63] Biserica, templul lui Dumnezeu.

putere cerească, ci prin chipul omului și prin condiția lui de ființă pieritoare[64]. Iar după ce Își va îndeplini misiunea, să fie lăsat pe mâna necredincioșilor[65] și să-Și primească moartea; după ce și moartea va fi învinsă prin virtute, să învieze și să-i ofere omului, al cărui chip îl luase și pe care îl reprezenta, speranța învingerii morții, făcându-l demn de răsplata nemuririi[66]. (2) Ca să nu se uite că a fost porunca lui Dumnezeu, vom arăta că toate câte s-au împlinit în Hristos au fost poruncite de mai înainte[67]. (3) Să nu acorde cineva crezare afirmației noastre dacă nu voi reuși să arăt că profeții au prezis cu mult timp înainte, cum că va fi cândva să Se nască precum un om Fiul lui Dumnezeu, că va face minuni, va răspândi cinstirea lui Dumnezeu pe întreg pământul, că în final va fi pus pe cruce, iar în cea de a treia zi va învia[68]. (4) Când voi dovedi toate acestea chiar prin scrierile celor care L-au chinuit pe Dumnezeul lor în timp ce El era în trup muritor, ce ne va mai împiedica să credem că neîndoielnic adevărata înțelepciune se află numai în această religie?

(5) Trebuie însă redată de la început originea întregului mister sacru[69]. Strămoșii noștri – vorbim despre cei dintâi dintre evrei –, fiindcă se trudeau în sărăcie și în lipsuri, au trecut în Egipt pentru hrană[70], iar acolo, zăbovind mai mult timp, au fost supuși unei sclavii de nesuportat[71]. (6) Făcându-I-se lui Dumnezeu milă de ei, i-a scos, eliberându-i din supunerea regelui egiptenilor după patru sute treizeci de ani, conducător fiindu-le Moise, prin care le-a fost dată apoi legea de către Dumnezeu[72]. În retragerea aceasta, Dumnezeu Și-a arătat puterea

---

[64] *Cf. Filipeni* 2, 7.

[65] *Matei* 26, 45.

[66] *Cf. Luca* 24, 6-7.

[67] Acesta este unul dintre *topoi*-i tradiționali ai apologeților, și anume evidența împlinirii în Hristos a tuturor profețiilor vechi-testamentare.

[68] *Matei* 27, 35; *Luca* 24, 6-7.

[69] În original: *sacramentum*; despre sensurile patristice ale termenului, vezi: J. DeGhellinck, *Pour l'histoire du mot sacramentum*, vol. I: *Les Anteniceens* (Fascicule 3 du *Spicilegium Sacrum Lovaniense*), Bureaux du *Spicilegium*, Champion, Louvain-Paris, 1924.

[70] *Facerea* 42, 1-5.

[71] *Facerea* 45, 9-11.

[72] *Ieșirea* 3, 10; 12, 41; 20, 1; *Deuteronomul* 5, 6.

măreției Sale; (7) mulțimea a trecut prin mijlocul Mării Roșii, în timp ce îngerul[73] mergea înainte și tăia apa, ca să poată să înainteze pe uscat oamenii[74], pe care, cum spune poetul cu multă dreptate, „apa boltită îi înconjura, nemișcată precum un munte"[75]. (8) Aflând aceasta, tiranul egiptenilor s-a luat după ei cu o armată numeroasă, a intrat orbește în marea încă deschisă și, unindu-se apele, a pierit cu întreaga armată[76]. Iar evreii, ajungând în pustietate, au văzut multe minuni. (9) Cum răbdau de sete, dintr-o stâncă lovită cu o nuia a țâșnit un izvor de apă, revigorându-i pe oameni[77]. (10) Flămânzind apoi, a căzut o ploaie cu hrană cerească. Ba chiar prepelițe a adus vântul în tabăra lor, ca să se îndestuleze nu numai cu pâine cerească, dar și cu mâncăruri alese[78]. (11) În schimbul acestor binefaceri divine, ei nu L-au cinstit pe Dumnezeu, ci, deveniți liberi, scăpați de foame și de sete și alunecând de acum spre dezmăț, și-au îndreptat atenția spre riturile păgâne ale egiptenilor. (12) Când Moise, conducătorul lor, a urcat pe munte, zăbovind acolo vreo patruzeci de zile, ei au făcut din aur un cap de bou, numit Apis[79], pe care-l țineau în față ca pe un drapel[80]. (13) Dumnezeu, rănit de această purtare nelegiuită, a lovit neamul lipsit de pietate și de recunoștință cu grele pedepse, așa cum merita, și l-a supus legii pe care o dăduse prin Moise[81]. (14) Apoi, când se așezaseră într-o parte pustie a Siriei, și-au părăsit vechiul nume, acela de „evrei" și, cum fruntașul lor era Iuda, s-au numit „iudei", iar pământul în care locuiau, „Iudeea".

(15) Mai întâi nu au fost sub stăpânirea regilor, ci judecătorii civili prezidau în numele poporului și al legii, nu pe durata unui an, așa cum se orânduiseră consulii romani, ci într-o jurisdicție continuă. Dar prin suprimarea numelui de „judecător" a fost introdusă

---

[73] În tradiția biblică: Moise.

[74] *Ieșirea* 14, 21-22.

[75] VERGILIUS, *Georgice*, IV, 361.

[76] *Ieșirea* 14, 28.

[77] *Ieșirea* 17, 1-6; *Numerii* 20, 1-11.

[78] *Ieșirea* 16, 13-14; *Numerii* 11, 31.

[79] *Cf.* ISIDOR DE SEVILLA, *Etimologiile*, VIII, 11, 86.

[80] *Ieșirea* 24, 18; 32, 1-6; *Deuteronomul* 9, 9.

[81] *Ieșirea* 32, 27-28.

puterea regală[82]. (16) Într-adevăr, în timp ce judecătorii dețineau puterea, ei au îmbrățișat de mai multe ori religii greșite, iar Dumnezeu, supărat din cauza aceasta, de tot atâtea ori i-a supus unor neamuri străine, până când, înmuiat de penitența poporului, i-a eliberat din sclavie[83]. (17) Sub regi, loviți tot din cauza fărădelegii lor de războaiele vecinilor, supuși apoi și duși în Babilon, și-au răscumpărat păcatele necredinței printr-o grea sclavie, până când a venit la domnie Cirus, care îndată, printr-un edict, i-a repus în drepturile lor pe iudei[84]. (18) Au avut apoi tetrarhi până la Irod, care a fost în timpul domniei lui Tiberius Cezar. În cel de-al cincisprezecelea an al domniei acestuia, pe timpul celor doi consuli gemeni, în ziua a zecea înainte de calendele lui aprilie[85], iudeii L-au răstignit pe Hristos. (19) Această înșiruire de fapte, această ordine este conținută printre tainele literaturii sacre.

Mai întâi însă voi arăta de ce a venit Hristos pe pământ, ca să fie clar temeiul rațional al religiei divine.

Capitolul 11

(1) Cum iudeii adesea respingeau învățătura salvatoare și se rupeau de legea divină, rătăcind spre cultul nelegiuit al zeilor, Dumnezeu, pe cei drepți și aleși, îi umplea de spirit divin, născându-i pe profeți din mijlocul mulțimii; prin ei acuza păcatele poporului lipsit de recunoștință prin cuvinte amenințătoare, dar îi și îndemna la căință în contul fărădelegii lor. (2) Dacă nu vor face penitență și nu se vor întoarce la Dumnezeul lor, renunțând la rătăciri, se va ajunge să le schimbe testamentul, moștenirea vieții veșnice să fie trecută altor neamuri și să-Și apropie Dumnezeu un popor mai credincios din alte părți. (3) Ei însă, dojeniți de profeți, nu numai că au respins cuvintele acestora, dar, supărați că li se reproșează păcatele, i-au ucis în chinuri cumplite[86].

---

[82] *Judecătorii* 2, 16; *cf. 1 Regi* 8, 9.
[83] *Judecătorii* 2, 17-18.
[84] *4 Regi* 25, 1-21; *2 Paralipomena* 36, 17-22; *1 Ezdra* 1, 1; *Ieremia* 52, 4-30.
[85] 23 martie.
[86] *Matei* 23, 35.

Toate acestea se găsesc consemnate în literatura sacră. (4) Spune profetul Ieremia: „I-am trimis la voi pe slujitorii mei, profeții. Îi trimiteam înainte de-a se lumina, iar voi nu Mă auzeați, nu vă aplecați urechile voastre, când vă spuneam: să se întoarcă fiecare din drumul cel rău și de la faptele voastre condamnabile și veți locui în acest pământ pe care vi l-am dat vouă și părinților voștri din veac în veac. Nu mai umblați după alți zei ca să le slujiți și nu Mă faceți să vă duc la pierzanie din cauza faptelor mâinilor voastre"[87]. (5) Și profetul Ezdra, de pe vremea aceluiași Cirus, care i-a restabilit în ținutul lor[88], astfel spune: „S-au despărțit de Tine, au aruncat în spate legea Ta, pe profeții Tăi care li se opuneau ca să-i readucă spre Tine, i-au ucis"[89]. (6) La fel Ilie, în *Cartea a treia a Regilor*: „Cu dragoste m-am sârguit pentru Stăpânul meu atotputernic, pentru că Te-au părăsit, Doamne, fiii lui Israel, Ți-au dărâmat altarele, profeții Ți i-au ucis cu sabia. Am rămas eu singurul și caută ei să-mi răpească viața"[90].

(7) Din cauza necredinței lor, Dumnezeu S-a lepădat de ei pentru totdeauna și a încetat să le mai trimită proroci. A poruncit însă ca Fiul Său, primul născut, atotcreatorul și sfătuitorul Său, să coboare din cer și să aducă neamurilor sfânta religie, adică acelora care Îl ignorau pe Dumnezeu, să le învețe dreptatea, pe care o părăsise poporul vinovat de sperjur[91]. (8) Ceea ce mai demult deja se dezvăluise că El va face, așa cum arată profetul Maleahi, zicând: „Nu simt nicio plăcere pentru voi, spune Domnul, sacrificiile din mâinile voastre nu le voi primi, pentru că de la răsăritul soarelui la apusul lui numele Meu va fi proslăvit de neamuri"[92]. (9) La fel și David, în *Psalmul* 16[93]: „Mă vei pune pe Mine în fruntea neamurilor; poporul pe care nu l-am cunoscut Îmi va fi supus"[94]. (10) De asemenea, și Isaia: „Eu vin să adun toate

---

[87] *Ieremia* 25, 4-6; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 2.
[88] *1 Ezdra* 1, 1.
[89] *Neemia* 9, 26; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 2.
[90] *3 Regi* 19, 10.
[91] *Isaia* 9, 1.
[92] *Maleahi* 1, 10-11.
[93] *Psalmul* 16 sau 17, în funcție de numărătoarea adoptată începând cu *Psalmul* 3 (vezi Lactance, *Institutions divines*, Livre IV, pp. 96-97).
[94] *Psalmul* 17, 44.

popoarele, toate limbile; ele vor veni și vor vedea strălucirea Mea. Le voi trimite un semn; dintre aceștia, pe cei aleși îi voi trimite la neamuri care sunt departe, care nu au auzit încă de slava Mea, și ei vor vesti strălucirea Mea la aceste neamuri"[95].

(11) Vrând Dumnezeu să trimită pe pământ un stâlp al templului Său, nu a vrut să-l trimită în puterea și strălucirea cerească, ca nu cumva poporul nerecunoscător față de Dumnezeu să cadă în cea mai mare greșeală și apoi să-și ispășească păcatele prin pedepse, pentru că nu L-a primit pe Domnul și Dumnezeul lui[96]. Și acest lucru fusese prorocit de profeți că se va întâmpla; (12) Isaia, pe care iudeii l-au ucis cu o cruzime de nespus, tăindu-l cu fierăstrăul[97], spune: „Ascultă, cerule, pleacă-ți urechea, pământule, pentru că Stăpânul tău a vorbit: «Am născut fii și i-am crescut, iar ei m-au disprețuit. Boul își cunoaște stăpânul, măgarul recunoaște grajdul stăpânului său; Israel însă nu M-a cunoscut, iar poporul lui nu M-a înțeles»"[98]. (13) Și Ieremia spune în mod asemănător: „Turtureaua și rândunica își cunosc timpul lor, păsările câmpului își știu anotimpul întoarcerii, poporul meu însă nu a recunoscut judecata Domnului. Cum veți putea spune: «Suntem înțelepți și avem cu noi legea Domnului»? Zadarnică a devenit pana falsă a scribului, înțelepții sunt în derută, s-au tulburat și au fost prinși în curse, pentru că ei nu au acceptat cuvântul Domnului"[99].

(14) După cum începusem să spun, a hotărât Dumnezeu să trimită oamenilor Învățătorul virtuții și S-a gândit ca Acesta să Se nască din nou, în carne, și să fie asemănător omului însuși[100], căruia să-i fie conducător, însoțitor și dascăl. (15) Fiind Dumnezeu iertător și binevoitor față de ai Săi, acestora, chiar dacă îi ura, le-a trimis îndrumător ca să nu le închidă drumul salvării pentru totdeauna, ci să le ofere posibilitatea neconstrânsă de a-L urma pe Dumnezeu, încât să dobândească recompensa vieții, dacă L-ar asculta, ceea ce fac și au făcut cei mai mulți dintre ei, sau, în cazul că și-ar respinge regele, din

---

[95] *Isaia* 66, 18-19.

[96] *Iezechiel* 40-41; *cf. Ioan* 1, 11; *Apocalipsa* 11, 1-2.

[97] *Cf. Evrei* 11, 37.

[98] *Isaia* 1, 2-3.

[99] *Ieremia* 8, 7-9; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 3.

[100] *Cf. Ioan* 1, 14; *Filipeni* 2, 7.

vina lor să ajungă la pedeapsa cu moartea. (16) A poruncit Dumnezeu să Se nască la ei și din seminția lor, să nu fie de alt neam, ca ei să nu revendice vreo scuză îndreptățită după lege pentru faptul că nu L-ar accepta; și, în același timp, să nu existe vreun neam pe pământ căruia să-i fie refuzată speranța nemuririi.

Capitolul 12

(1) Coborând deci din cer Spiritul sfânt al lui Dumnezeu, a ales o Fecioară curată, în pântecele căreia Și-a făcut loc. Iar ea, umplându-se de Spiritul divin pe Care L-a primit, a conceput și, fără vreo atingere a bărbatului, pântecele ei feciorelnic deodată s-a împlinit[101]. (2) Este știut de către toți că unele ființe concep din vânt, dintr-o adiere doar[102]; de ce s-ar minuna cineva când spunem că Fecioara a rămas grea, din moment ce pentru Spiritul divin este ușor orice ar dori să facă? (3) Ar părea desigur incredibil dacă profeții n-ar fi prorocit aceasta cu multe secole mai înainte. Solomon astfel spune în *Oda a XIX-a*: „Uterul fecioarei a fost slăbit, a primit rodul, a rămas grea și fecioara a devenit mamă în multă compătimire"[103]; (4) la fel profetul Isaia, ale cărui cuvinte sunt chiar acestea: „Pentru aceasta Dumnezeu Însuși vă va da un semn: iată, fecioara va primi în pântece și va naște Fiu și numele Lui va fi Emanuel"[104]. (5) Ce poate fi spus mai clar? Citeau cuvintele acestea iudeii care L-au respins. Dacă socotește cineva că noi plăsmuim, să-i întrebe pe ei, să afle de la ei în primul și-n primul rând; mărturia este cu atât mai întemeiată spre dovedirea adevărului, cu cât ea provine chiar din partea dușmanului.

---

[101] *Cf. Matei* 1, 18; *Luca* 1, 34-35.

[102] Fenomenul este menționat nu numai de poeți: Homer, *Iliada*, 16, 150-151, Vergilius, *Georgice*, III, 272 ș.u., dar și de oamenii de știință: Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, 8, 67.

[103] Pseudo-Solomon, *Ode*, 19.

[104] *Isaia* 7, 14; *Matei* 1, 23; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 9.

(6) Nu a fost numit însă „Emanuel", ci „Iisus"[105], care în latinește înseamnă „mântuitor" sau „vindecător", pentru că El vine să mântuiască toate neamurile[106]. Profetul a mărturisit prin acest nume că Dumnezeu intenționa să vină printre oameni, în carne. (7) Emanuel înseamnă „Dumnezeu e cu noi", fiindcă, născându-Se El dintr-o fecioară, oamenii trebuiau să mărturisească prezența lui Dumnezeu alături de ei, adică pe pământ și în carne pieritoare. De aceea David, în *Psalmul* 84, spune: „Adevărul din pământ a răsărit"[107], deoarece Dumnezeu, în Care se afla adevărul, a luat trup pământesc ca să deschidă pentru pământeni calea mântuirii. (8) Iată ce spune Isaia: „Ei însă nu au crezut, au supărat Duhul Sfânt, iar Acesta S-a întors asupra lor cu împotrivire. El Însuși a luptat contra lor, amintindu-Și de timpurile trecute, El Care din pământ L-a ridicat pe Păstorul turmei"[108]. (9) Cine avea să fie Acel Păstor, a arătat în alt loc, spunând: „Bucură-se cerurile înalte, norii să răspândească precum o ploaie dreptatea, pământul să se deschidă și să nască Mântuirea. Căci Eu, Domnul Dumnezeu, am izvodit-o"[109]. Mântuirea, după cum am arătat, este Iisus[110].

(10) În alt loc, același profet astfel a predicat: „Iată, ni s-a dat Prunc, Fiu ni s-a dat, a Cărui putere pe umerii Lui este. Numele Lui se cheamă «Înger de mare sfat»"[111]. (11) Pentru că de aceea a fost trimis de Dumnezeu-Tatăl, ca să dezvăluie tuturor neamurilor care se află sub cer taina sfântă a unicului Dumnezeu, a Dumnezeului adevărat, Cel care S-a retras de la poporul fără credință, care adesea a greșit împotriva lui Dumnezeu.

(12) Și Daniel a spus lucruri asemănătoare: „Mi se arăta în visul din noapte: iată cum vine pe norii cerului Fiul Omului și ajunge până la Cel vechi de zile. Iar cei care erau de față I L-au arătat. Lui I s-a dat domnia, cinstea, puterea; toate popoarele, neamurile, limbile Îl vor

[105] *Matei* 1, 21.

[106] *Cf.* Fericitul Augustin, *De civitate Dei*, 1, 18; Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, 7, 2.

[107] *Psalmul* 84, 12.

[108] *Isaia* 63, 10-11.

[109] *Isaia* 45, 8.

[110] *Cf. Matei* 1, 21.

[111] *Isaia* 9, 5; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 21.

sluji, puterea Lui va fi veșnică, niciodată nu va trece, iar domnia Lui nu va fi vreodată doborâtă"[112]. (13) Cum vor mărturisi iudeii, cum Îl vor anunța ei pe Hristos, Fiul lui Dumnezeu, ei care L-au respins pentru că S-a născut din om? (14) Și, de vreme ce s-a zis de către Dumnezeu că Același Hristos avea să vină de două ori pe pământ, o dată ca să vestească neamurilor singurul Dumnezeu, apoi ca să domnească, cum vor crede ei în cea de a două venire, din moment ce nu au crezut în prima? (15) Profetul însă cuprinde în puține cuvinte amândouă venirile: „Iată", spune el, „cum Fiul Omului vine pe norii cerului". Nu a spus: „Cum Fiul lui Dumnezeu", ci: „Cum Fiul Omului", ca să arate că avea să se îmbrace în carne pe pământ, încât, luând chip de om și condiție muritoare, să-i învețe pe oameni dreptatea și, îndeplinite fiind poruncile lui Dumnezeu, după ce va dezvălui oamenilor adevărul, să fie pedepsit cu moartea chiar, ca să învingă și să distrugă și puterile infernului și apoi, înălțându-Se la Tatăl, să plece dispărând într-un nor[113]. (16) A adăugat profetul: „Și a ajuns la Cel vechi de zile și I-a fost arătat". L-a numit „vechi de zile" pe Dumnezeu-Tatăl, a Cărui vârstă, al Cărui început nu pot fi înțelese, pentru că El singur a fost din veac și va fi întotdeauna în veac[114].

(17) Că după schingiuire și după înviere Hristos Se va fi înălțat la Dumnezeu-Tatăl, depune mărturie și David în *Psalmul* 108[115], prin aceste cuvinte: „A spus Domnul Domnului meu: «Șezi de-a dreapta mea până îi voi pune pe dușmanii Tăi așternut picioarelor Tale»"[116]. Acest profet, cum era și rege, pe cine ar fi putut numi Stăpân al său, Care stă de-a dreapta lui Dumnezeu, decât pe Hristos, Fiul lui Dumnezeu, Care este „Regele regilor" și „Stăpânul stăpânilor"[117]? (18) Ceea ce Isaia mai clar arată, spunând: „Așa grăiește Domnul Dumnezeul lui Hristos, Domnul meu: «De mâna Ta dreaptă Te-am ținut, ca să se supună înaintea Ta neamurile, să topesc tăria regilor, să deschid înaintea Ta porțile, iar cetățile să nu se închidă. Voi merge

---

[112] *Daniel* 7, 13-14.

[113] *Faptele Apostolilor* 1, 9; *Matei* 27, 50; 28, 6; *Ioan* 1, 14; *Filipeni* 2, 7.

[114] *Psalmul* 89, 2.

[115] După numerotarea Vulgatei.

[116] *Psalmul* 109, 1.

[117] *1 Timotei* 6, 15; *Apocalipsa* 17, 14; 19, 16.

înaintea Ta, munții îi voi netezi, porțile de aramă le voi zobi, zăvoarele de fier le voi sfărâma. Îți voi da Ție comori ascunse, nevăzute, ca să știi că Eu sunt Domnul Dumnezeu, Cel care Te cheamă pe nume»"[118]. (19) În sfârșit, datorită virtuții și credinței arătate lui Dumnezeu pe pământ „I s-a dat domnia, cinstea, puterea; toate popoarele, neamurile, limbile Îl vor sluji, puterea Lui va fi veșnică, niciodată nu va trece, iar domnia Lui nu va fi vreodată doborâtă"[119]. (20) Ceea ce are un dublu înțeles, anume că acum încă are puterea veșnică, acum când toate neamurile, toate limbile Îi cinstesc numele, Îi mărturisesc măreția, Îi urmează învățătura, Îi imită virtutea, când Se bucură de putere și onoare, când toate națiile pământului se supun preceptelor Lui; (21) dar se înțelege și că, atunci când va veni din nou, în strălucire și putere, ca să judece pe fiecare în parte, pe ce-i drepți să-i redea vieții, atunci va deține cu adevărat stăpânirea întregului pământ[120]. Atunci, dispărând dintre cele omenești tot răul, se va naște secolul de aur, după cum spun poeții, adică un timp drept și iubitor de pace. (22) Pe acestea le vom expune mai din plin în ultima Carte[121], când vom vorbi despre cea de a doua venire; acum, așa cum am început, vom discuta despre cea dintâi.

Capitolul 13

(1) Așadar, Dumnezeu preaînalt, Părinte a toate, pentru a-Și face cunoscută religia pe pământ, a trimis din cer pe Învățătorul dreptății ca să ofere noilor închinători noua lege în persoana Lui sau prin El, nu așa cum procedase mai înainte, prin om; dar a hotărât să Se nască El totuși ca om, încât să fie în toate asemănător Tatălui suprem. (2) El Însuși, Dumnezeu-Tatăl, origine și principiu al lucrurilor, pentru că este lipsit de părinți, este numit de Trismegist „fără tată" și „fără mamă"[122], nefiind născut din cineva. Așa că și Fiul a trebuit să Se nască de două ori, ca să fie și El Însuși „fără tată" și „fără mamă". (3) În prima

[118] *Isaia* 45, 1-4.
[119] *Daniel* 7, 14.
[120] *Matei* 24, 30.
[121] Cartea a VII-a, 20.
[122] *Corpus Hermeticum*, t. 1, p. 87; *Asclepius*, 14 (t. 2, p. 313).

naștere, cea spirituală, a fost „fără mamă", El fiind născut fără aportul mamei, doar de Dumnezeu-Tatăl; (4) în cea de a doua naștere, cea carnală, a fost „fără tată", fiind procreat de pântecele virginal, fără aportul tatălui[123]. Substanța Lui fiind una de mijloc, între Dumnezeu și om, ca și cu mâna putea să ducă spre nemurire această natură a noastră, fragilă și neputincioasă[124]. (5) El S-a făcut Fiul lui Dumnezeu în duh și Fiul omului în carne[125], fiind deci și Dumnezeu, și om. Virtutea divină s-a evidențiat în cele ce El a făcut, iar slăbiciunea omului, în suferința pe care a îndurat-o; pe aceasta de ce Și-a asumat-o, voi arăta puțin mai încolo.

(6) Deocamdată aflăm din profețiile profeților că a fost și Dumnezeu, și om, unire a celor două naturi. (7) Isaia mărturisește că a fost Dumnezeu prin aceste cuvinte: „Egiptul este cucerit, negustătorii etiopieni și sebaiții, bărbați înalți, vor trece la Tine, vor fi slujitorii Tăi, după Tine vor umbla legați în lanțuri, pe Tine Te vor adora, Ție Ți se vor ruga; pentru că în Tine este Dumnezeu și nu este alt Dumnezeu afară de Tine. Tu ești Dumnezeu, iar noi nu știam, Dumnezeu-Mântuitorul lui Israel. Toți câți Îți sunt împotrivă vor fi doborâți, toți se vor teme de Tine și Te vor recunoaște"[126]. (8) Profetul Ieremia, de asemenea, spune: „Acesta este Dumnezeul nostru și nu va fi socotit altul afară de Cel care a găsit tot drumul înțelepciunii și i-a oferit-o lui Iacov, copilul Său, și lui Israel, care Îi era drag. A fost apoi văzut pe pământ, locuind împreună cu oamenii"[127]. (9) Sau David, în *Psalmul* 43[128]: „Tronul Tău, Stăpâne, în veacul veacului, toiagul dreptății, toiagul puterii Tale. Tu ai iubit dreptatea și ai urât nedreptatea. De aceea Domnul Dumnezeul Tău Te-a uns cu untdelemnul bucuriei"[129]. Prin acest cuvânt Îi arată chiar numele, pentru că, după cum am spus mai sus, de la „a unge" vine numele de „Hristos". (10) Că a fost om, ne învață și Ieremia: „Deși

[123] *Matei* 1, 18; *Luca* 1, 34-35.

[124] Astfel de raționamente dacă ar lipsi, opera lui Lactanțiu – gândim – nu ar avea de pierdut. În schimb, „a duce cu mâna spre nemurire" ne întoarce de la o judecată pripită.

[125] *Romani* 1, 3-4.

[126] *Isaia* 45, 14-16; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 6.

[127] De fapt, *Baruh* 3, 36-38; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 6.

[128] După numerotarea Vulgatei.

[129] *Psalmul* 44, 7-8.

este om, cine L-a cunoscut?"[130] La fel Isaia: „Le va trimite Dumnezeu om care să-i salveze și, judecându-i, îi va mântui"[131]. Dar și Moise, în *Numerii*, astfel vorbește: „Se va arăta stea din Iacov și se va ridica om din Israel"[132]. (11) De aceea, Apollo din Milet, întrebat dacă a fost Dumnezeu sau om, a răspuns în acest fel: „Muritor a fost după carne, înțelept prin faptele sale extraordinare; a fost condamnat de caldei în urma judecății lui; și-a aflat sfârșitul în mod tragic, țintuit pe cruce cu piroane"[133]. (12) În primul vers a afirmat, ce-i drept, adevărul, dar l-a păcălit cu dibăcie pe cel ce voia să afle, acesta ignorând complet taina adevărului; pare să fi spus că Acela nu este Dumnezeu. Dar, când mărturisește că, fiind în carne, a fost muritor, ceea ce spunem și noi, urmează că, fiind în duh, a fost Dumnezeu, lucru pe care și noi îl afirmăm. (13) De ce ar mai fi fost necesar să facă mențiunea cărnii, când ar fi fost de ajuns să spună că a fost muritor? Sub presiunea adevărului însă, nu a putut să respingă ceea ce era corect, precum faptul că a fost, după cum spune, un înțelept. (14) Ce ai de spus la asta, Apollo? Dacă a fost înțelept, învățătura Lui înțelepciune a fost, și nu altceva, iar cei ce L-au urmat, de bună seamă, au fost înțelepți. Atunci de ce în popor noi suntem ținuți drept proști, aerieni, nejudecați, deși urmăm, după mărturisirea zeilor înșiși, un Învățător înțelept? (15) Faptul că spune că El a făcut minuni, din care cauză a meritat garanția divinității, pare să fie în consens cu noi, fiindcă vorbește despre faptele care ne sunt și nouă spre mândrie.

(16) Își dă seama însă și recurge la viclenii diavolești. Căci, cum spusese, constrâns fiind, adevărul, deja părea să-i trădeze pe zei și pe sine însuși, dacă nu ar fi ascuns, prin minciună înșelătoare, ceea ce el afirmase adevărat. Spune, e drept, că Acela a făcut lucruri uimitoare, dar nu datorită unei virtuți divine, ci prin meșteșugul vrăjitoriei.

---

[130] *Ieremia* 17, 9; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 10.

[131] *Isaia* 19, 20.

[132] *Numerii* 24, 17.

[133] Despre oracolul lui Apollo din Milet, a se vedea Lactance, *La colère de Dieu*, introduction, texte critique, traduction, commentaire et index par Christiane Ingremeau, în col. *Sources Chrétiennes*, vol. 298, Cerf, Paris, 1982, pp. 366-367. Denumirea de Apollo Didymaeus provine de la templul milesian din Didyma, în Turcia de azi, socotit al doilea oracol ca importanță după cel din Delphi.

(17) Ce ne-ar mira că Apollo îi încredințează pe necunoscătorii adevărului de așa ceva, când iudeii chiar, închinători ai supremului Dumnezeu, după cum se credeau, gândeau la fel, deși în fața ochilor lor zilnic aveau loc acele minuni? Nici văzând așa de mari virtuți, ei nu au putut fi determinați să-L creadă Dumnezeu pe Cel pe care Îl vedeau. (18) De aceea, David, pe care, pe lângă ceilalți profeți, ei îl citesc îndeosebi, astfel îi condamnă în *Psalmul* 27: „Dă-le lor răsplata cuvenită, pentru că nu au înțeles lucrările Domnului"[134]. Din stirpea lui Se va naște în carne Hristos, iar David și alți profeți au vestit aceasta. (19) În *Isaia* astfel stă scris: „Va fi în acea zi un Vlăstar al lui Iesei ce Se va ridica să conducă neamurile. În El își vor pune speranța oamenii și odihna Lui va fi plină de slavă"[135]. (20) În alt loc: „Va ieși o mlădiță din sămânța lui Iesei și o floare se va arăta din rădăcina lui. Se va odihni peste ea Duhul lui Dumnezeu, duhul înțelepciunii și al înțelegerii, al sfatului și al tăriei, duhul cunoașterii și al credinței. Și plin va fi El de duhul temerii de Dumnezeu"[136]. (21) Iesei însă a fost tatăl lui David, din stirpea căruia s-a prevestit că se va ridica floarea aceasta[137] despre care vorbește Sibila: „Va înflori o floare curată"[138]. (22) De asemenea, în *Cartea a doua a Regilor*, profetul Natan a fost trimis la David, care voia să-I ridice lui Dumnezeu un templu: „Și a zis Dumnezeu către Natan: «Mergi și spune-i robului meu David: Iată ce spune Stăpânul, Dumnezeul atotputernic: Nu Îmi vei construi casă de locuit, ci, atunci când se vor împlini zilele tale și te vei odihni alături de părinții tăi, voi ridica sămânța ta să-ți urmeze și Mă voi îngriji de puterea ei. (23) Urmașul tău va zidi casă în numele Meu, iar Eu Îi voi înălța tronul pe vecie; Eu Îi voi fi Tată, iar El Mie Fiu. Casa Lui va păstra credința, scaunul stăpânirii Lui va fi în veci»"[139].

---

[134] *Psalmul* 27, 4-5; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 4.

[135] *Isaia* 11, 10; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 21.

[136] *Isaia* 11, 1-3; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 21.

[137] *Cf. 1 Regi* 16, 11-13; *Isaia* 11, 1.

[138] *Oracula Sibyllina*, VI, 8.

[139] *2 Regi* 7, 4-5, 12-14, 16; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 15; 2, 11.

(24) Iudeii n-au înțeles însă toate acestea; fiindcă Solomon, fiul lui David, I-a zidit templu lui Dumnezeu și cetatea[140] pe care a numit-o „Ierusalim", de la numele său[141]. Așa că ei au pus pe seama lui Solomon cele spuse de profet. Solomon a primit de la tatăl său scaunul domniei[142]. (25) Profeții însă vorbeau de Cel ce Se va naște după ce David cu părinții săi vor fi trecut la odihnă veșnică. Domnia lui Solomon nu a fost eternă, el a condus patruzeci de ani[143]. (26) Apoi, nu s-a numit el vreodată „fiul lui Dumnezeu", ci fiul lui David, nici casa pe care a ridicat-o nu a păstrat credința precum Biserica, aceasta fiind adevăratul templu al lui Dumnezeu, templu care constă nu în pereți, ci în inima și în credința oamenilor, care cred în Dumnezeu și se și numesc de aceea „credincioși". Acel templu al lui Solomon, fiind făcut de mână de om, de mână de om a și căzut. (27) De altfel, tatăl lui astfel a profețit în *Psalmul* 126 despre lucrarea fiului său: „Dacă Domnul nu va înălța casa, în zadar vor osteni cei ce o zidesc; dacă Domnul nu va păzi cetatea, în zadar o va priveghea cel care o păzește"[144].

Capitolul 14

(1) Rezultă din toate acestea că toți profeții prorociseră în legătură cu Hristos, anume că se va întâmpla cândva ca Cel născut din neamul lui David să ridice templu lui Dumnezeu, templu ce se va numi „Biserică", și va chema la adevărata religie a lui Dumnezeu neamurile toate. (2) Aceasta este casa credinței, acesta este templul nemuritor[145], în care cine nu va sacrifica nu va dobândi recompensa nemuririi. (3) Pentru că ziditorul acestui templu mare și veșnic a fost Hristos, Lui trebuie să-I revină sacerdoțiul etern, numai prin El, Cel care l-a construit, se poate ajunge în templu și înaintea lui Dumnezeu.

---

[140] 3 *Regi* 2, 1-12; 6, 1.

[141] Lactanțiu, în „Ierusalim", distinge pe lângă radicalul *hiero* („sfânt") și un altul: *sal* – înrudit cu numele Solomon (sau Salomon).

[142] *1 Paralipomena* 29, 28.

[143] 3 *Regi* 11, 42.

[144] *Psalmul* 126, 1.

[145] *Cf. 2 Regi* 7, 16.

(4) David, în *Psalmul* 109, chiar asta recomandă, zicând: „Te-am născut înainte de luceafăr. Domnul a jurat și nu va regreta: «Tu ești preot în veac»"[146]. (5) La fel și în *Cartea întâi a Regilor*: „Îmi voi chema Preot credincios, care să facă totul după inima Mea, Îi voi construi casă de credință și va umbla El înaintea ochilor Mei în toate zilele"[147].

(6) Cine va fi Cel căruia Dumnezeu Îi făgăduia sacerdoțiul veșnic, ne va lămuri Zaharia, sub prezența clară a numelui. El a spus astfel: „Și mi-a arătat Dumnezeu pe Iisus, marele Preot, stând în fața îngerului lui Dumnezeu, iar diavolul stătea în dreapta Lui, ca să-I fie împotrivă. (7) A zis Domnul către diavol: «Să-ți poruncească ție Domnul, Cel care a ales Ierusalimul; iată tăciunele scos din foc». Iisus era îmbrăcat în haine murdare și Se afla în fața îngerului. A răspuns, zicând celor care erau în fața Lui: (8) «Scoateți hainele murdare de pe El și îmbrăcați-L cu tunica lungă și puneți mitră curată pe capul Lui». L-au îmbrăcat în veșminte curate și I-au pus mitră pe cap. Iar îngerul Domnului stătea și Îi mărturisea lui Iisus: (9) «Așa spune Domnul atotputernic: Dacă vei umbla în căile Mele și vei păstra învățătura Mea, Tu vei conduce în casa Mea; iar Eu Îți voi da pe aceia care să fie în mijlocul celor ce stau jur-împrejur. Ascultă deci, Iisuse, mare Preot!»"[148].

(10) Cine nu va considera că iudeii și-au pierdut mințile, când ei, auzind și citind acestea, au întins către Dumnezeu mâini nelegiuite? (11) Din acel timp când a trăit Zaharia, până în anul al cincisprezecelea al domniei lui Tiberius Cezar, când Iisus a fost răstignit, sunt aproape cinci sute de ani, fiind el[149] în floarea vârstei pe timpul lui Darius și Alexandru[150], care au trăit nu mult după ce a fost izgonit Tarquinius Superbus. (12) Dar ei din nou s-au mințit și s-au înșelat, crezând că toate acestea au fost spuse despre Iosua, fiul lui Navi, care a fost succesorul lui Moise[151], sau despre sacerdotul Iosua, fiul lui Iosedech. Nu li se potrivește însă acestora ceea ce a prezentat profetul. (13) Fiindcă ei nu

---

[146] *Psalmul* 109, 3-4; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 17.
[147] *1 Regi* 2, 35; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 17.
[148] *Zaharia* 3, 1-8; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 13.
[149] Zaharia.
[150] *Zaharia* 1, 1. Desigur că nu este vorba de Alexandru cel Mare, ci de un alt rege mecedonean anterior, cu același nume.
[151] *Deuteronomul* 34, 9.

au fost vreodată îmbrăcați murdar, de vreme ce unul era fruntașul lor cel mai puternic, iar celălalt preotul, nici nu au îndurat vreo nedreptate, încât să fi arătat ca un tăciune scos din foc, nici nu au stat vreodată în prezența lui Dumnezeu și a îngerilor; profetul vorbește mai curând despre cele viitoare decât despre cele trecute. (14) Prin urmare, este vorba despre Iisus, Fiul lui Dumnezeu, anunțat fiind că va veni mai întâi în umilință și în carne (aceasta este haina cea murdară), să-I pregătească lui Dumnezeu templu, să ardă în foc precum tăciunele, cu alte cuvinte să îndure chinuri din partea oamenilor, și în final să se stingă[152]. Pentru că în popor „tăciune" se spune la lemnul scos din foc, ars pe jumătate și stins. (15) În ce fel și cu ce recomandări era trimis de către Dumnezeu pe pământ, a arătat Duhul lui Dumnezeu prin profeți, spunând că în viitor, după ce se va împlini voința Tatălui suprem în credință și cu statornicie, El va primi judecata și puterea pentru totdeauna. (16) „Dacă vei umbla în căile Mele și vei păstra învățătura Mea, Tu vei conduce în casa Mea."[153] Nu e nicio ambiguitate ori obscuritate în a ști care sunt căile Domnului și preceptele Lui.

(17) Căci Dumnezeu, văzând cum răutatea și cultul zeilor mincinoși prindeau puteri pe tot pământul, iar numele Lui aproape că fusese șters din memoria oamenilor – dacă și iudeii, singurii cărora le fusese încredințată taina lui Dumnezeu, părăsindu-L pe Dumnezeu cel viu, rătăceau în cultivarea celor plăsmuite, înlănțuiți de înșelăciunile demonilor și nici chiar dojeniți de profeți nu au vrut să se întoarcă la Dumnezeu –, Și-a delegat Fiul drept fruntaș al îngerilor în fața oamenilor, să-i întoarcă din cultul lor lipsit de credință și înșelător la cunoașterea și cinstirea lui Dumnezeu cel adevărat, încât mințile lor să treacă de la prostie la înțelepciune, de la nedreptate la lucrarea dreptății[154]. (18) Acestea sunt căile Domnului în care L-a sfătuit să umble, aceasta învățătura pe care I-a recomandat-o spre păstrare.

El I-a dovedit credință lui Dumnezeu: a arătat că există un singur Dumnezeu și că Acesta singurul trebuie venerat; El Însuși niciodată nu S-a numit pe Sine „Dumnezeu", deoarece nu ar fi păstrat credința, din moment ce, trimis să-i desființeze pe zei și să afirme unul singur, ar fi

[152] *Filipeni* 2, 7-8.
[153] *Zaharia* 3, 2-3.
[154] *Cf. 1 Corinteni* 1, 19-21; 3, 19-20.

adus un altul pe lângă cel existent, unicul. (19) Ar fi însemnat să facă prevestirea nu a unui singur Dumnezeu, a Aceluia Care-L trimisese, ci să-Și urmărească propriul interes și să Se despartă de Cel pe care venise să-L arate. (20) De aceea, pentru că Și-a păstrat într-atât credința, pentru că nu Și-a revendicat nimic, îndeplinind recomandările Celui care L-a trimis, a primit demnitatea de preot pentru veșnicie, onoarea regelui suprem, puterea de judecător și numele de „Dumnezeu"[155].

Capitolul 15

(1) Fiindcă am vorbit despre cea de a doua naștere, prin care El S-a arătat în carne oamenilor[156], să revenim la faptele Lui uimitoare; fiind ele indiciile unei virtuți celeste, i-au făcut pe iudei să-L considere vrăjitor.

(2) Ajungând adolescent, a fost botezat de profetul Ioan în râul Iordan[157], ca prin baie spirituală să se lepede de păcatele nu ale Sale, pentru că nu avea, ci ale cărnii pe care o purta, încât, așa cum s-a întâmplat cu tăierea-împrejur prin care i-a salvat pe iudei[158], astfel să salveze și neamurile prin botez, adică prin stropirea cu o bură purificatoare. (3) Atunci „un glas s-a auzit din cer: «Tu ești Fiul Meu, Eu astăzi Te-am născut»"[159], glas care se află prezis de David. Și a coborât asupra Lui Duhul lui Dumnezeu, luând chipul unui porumbel de un alb luminos. (4) A început atunci să înfăptuiască marile minuni, nu prin scamatorii magice, care nu arată nimic adevărat și trainic, ci prin forță și puteri cerești, anunțate deja prin prorocirile profeților. (5) Aceste lucrări sunt atât de multe, încât nu ar fi suficientă o carte întreagă pentru a le prezenta pe toate. Le voi enumera pe scurt și pe categorii, fără a desemna persoane ori locuri, ca să pot să ajung în final la a prezenta rațiunea suferinței Lui și rostul crucii, lucruri spre care discursul meu se grăbește deja. (6) Virtuțile Lui au fost cele pe care

---

[155] *Cf. Ioan* 5, 27; 18, 37; *Evrei* 3, 1-2.
[156] *Cf. Ioan* 1, 14.
[157] *Matei* 3, 13-15.
[158] *Facerea* 17, 9-14.
[159] *Psalmul* 2, 7; *cf. Luca* 3, 21-22.

Apollo le-a numit miraculoase, fiindcă, pe unde trecea, pe bolnavi, pe cei slabi, pe suferinzii de tot felul de boli printr-un singur cuvânt și pe moment îi făcea teferi, încât, deși cu tot corpul cuprins de boală, primind dintr-odată forțe, întăriți, își duceau ei înșiși patul în care fuseseră aduși puțin mai înainte[160]. (7) Celor șchiopi ori celor suferinzi de o boală a picioarelor, le dădea posibilitatea nu numai să meargă, ba chiar să alerge. Celor a căror vedere se afla în întunericul cel mai adânc, le reda lumina ochilor așa cum fuseseră mai înainte[161]. (8) Celor muți le dezlega limba spre a cuvânta și a discuta. Deschizând urechile surzilor, le oferea auzul. Pe cei murdari, plini de ulcerații, îi curăța. (9) Și toate acestea nu le făcea cu doctorii, ci prin cuvânt și prin poruncă[162], așa cum predicase sibila: „Făcându-le pe toate prin cuvânt, vindecând orice boală"[163]. (10) Și nu este de mirare că făcea minuni prin cuvânt, când El Însuși era Cuvântul lui Dumnezeu[164], plin de virtute cerească și de putere. (11) Nu a fost de ajuns că a redat celor slăbiți puterile, celor nevolnici tăria, celor bolnavi și descurajați sănătatea, dar și pe morți i-a trezit și, ca desfăcuți din somn, i-a chemat la viață[165].

(12) Văzând atunci iudeii acestea, aduceau învinuirea că se produc prin putere diavolească[166], când literatura sacră a lor le conținea pe toate cele viitoare așa cum s-au petrecut. (13) Căci ei puteau citi cuvintele și ale altor profeți, dar și pe cele ale lui Isaia, care spune: „Întăriți-vă, mâini slabe, iar voi, genunchi neputincioși, prindeți curaj! Voi, cei slabi de înger, nu vă temeți, nu vă fie frică! Dumnezeul nostru va face judecată dreaptă, El Însuși va veni și ne va mântui. (14) Atunci se vor deschide ochii orbilor, iar urechile surzilor vor auzi; atunci va sări șchiopul precum un cerb, iar limba celor muți se va dezlega, căci apa a rupt zăgazul deșertului, iar râul inundă pământul însetat"[167]. (15) Dar și sibila profețește asemănător în aceste versuri: „Va fi

[160] *Matei* 4, 23; 9, 2-7, 35.
[161] *Matei* 11, 5; *cf. Isaia* 35, 5-6.
[162] *Matei* 9, 35.
[163] *Oracula Sibyllina*, VIII, 272.
[164] *Ioan* 1, 1.
[165] *Isaia* 35, 5-6; *cf. Matei* 11, 5.
[166] *Matei* 12, 24.
[167] *Isaia* 35, 3-6; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 7.

învierea morților și cea mai rapidă alergare a șchiopilor, surdul va auzi, orbii vor vedea, cei fără grai vor sporovăi"[168].

(16) Datorită acestor virtuți și lucrărilor Lui dumnezeiești, era însoțit de o mare mulțime a celor slabi sau bolnavi, dar și a celor care doreau să-i aducă pe ai lor spre însănătoșire; a urcat El într-un munte pustiu să Se roage. Zăbovind acolo timp de trei zile și făcându-i-se foame mulțimii, i-a chemat pe ucenicii Săi și i-a întrebat câtă mâncare mai aveau cu ei. Aceia au răspuns că mai au în desagă cinci pâini și doi pești. A cerut să fie aduse, iar mulțimea să se așeze împărțită pe grupuri de câte cincizeci. (17) În timp ce ucenicii făceau acest lucru, El Însuși frângea pâinea în bucățele mici, iar carnea peștilor o făcea fărâme; și una, și cealaltă sporeau în mâinile Lui. Și, după ce a poruncit ucenicilor să le ofere mulțimii, s-au hrănit cinci mii de oameni și s-au umplut și douăsprezece coșuri din firimiturile rămase[169]. Ce minune mai mare poate fi spusă ori făcută? (18) Dar și sibila a prorocit odinioară că așa se va întâmpla, în aceste versuri: „Din cinci pâini și un pește de mare a îndestulat în pustiu cinci mii de oameni și, luând surplusurile toate după ce s-a terminat, a umplut douăsprezece coșuri, spre bucuria mulțimii"[170]. (19) Mă întreb ce ar fi putut face aici meșteșugul magiei, a cărei pricepere nu merge decât la învăluirea ochilor.

(20) Fiind pe punctul de a Se retrage în munte pentru rugăciune, așa cum obișnuia, i-a sfătuit pe ucenici să ia barca și să plece mai înainte. Plecând aceia, pentru că seara se apropia, au început să vâslească în contra vântului. (21) Pe când se aflau în largul mării, călcând cu picioarele pe apă, i-a urmat ca și când ar fi mers pe un teren solid[171]; și nu cum își imaginează poeții un Orion intrând în mare, căruia „numai umărul i se mai vedea din apă"[172], restul corpului fiind scufundat. (22) Și apoi, după ce a adormit în corabie, iar vântul a început să se întețească până în prag de pericol, trezit din somn, a poruncit vântului

[168] *Oracula Sibyllina*, VIII, 205-207; *cf. Matei* 11, 5.
[169] *Matei* 15, 29-37; *Marcu* 6, 38-44.
[170] *Oracula Sibyllina*, VIII, 275-278.
[171] *Matei* 14, 22-25.
[172] Vergilius, *Aeneis*, 10, 764.

să se liniștească pe dată și valurilor care se prăvăleau enorme să se cumințească. La cuvântul Lui, dintr-odată s-a așternut liniștea[173].

(23) Poate că mint Scrierile sfinte atunci când arată că așa de mare a fost puterea Lui, încât constrângea prin forța Sa vânturile să se liniștească, marea să asculte, bolile să plece, demonii să se supună[174]. (24) De ce totuși aceleași lucruri le prevestiseră mai înainte și sibilele în poeziile lor? Una dintre acestea, despre care am pomenit mai sus, spune: „Prin cuvânt va opri vânturile, va așterne marea înfuriată, călcând-o cu piciorul în credința păcii"[175]. (25) O alta spune: „Cu piciorul va merge pe valuri, va alunga boala din oameni, va învia morții, va mântui multe suferințe, iar dintr-o singură desagă de pâine va îndestula mulțimea de oameni"[176].

(26) Unii, învinși de aceste mărturii, obișnuiesc să scape spunând că acelea nu sunt poezii ale sibilelor, ci imaginate și aranjate de scriitorii noștri. (27) Lucru pe care cu siguranță nu-l va gândi cineva când îi va citi pe Cicero ori pe Varro[177] și pe alți scriitori vechi, care pomenesc de sibila Eritreea și de celelalte, din cărțile cărora venim cu aceste exemple; acești scriitori au murit mai înainte de a Se naște în carne Hristos. (28) Fără îndoială că acele poezii au trecut drept aiureli pentru timpurile mai vechi, pentru că nimeni nu le pricepea. Ele povesteau niște minuni ciudate, a căror rațiune, al căror timp ori autor nu erau arătate. (29) Eritreea spune chiar că se va ajunge să fie numită nebună și mincinoasă: „Vor spune că sibila a înnebunit, că delirează; când se vor împlini toate, atunci vă veți aminti de mine și nimeni nu va mai spune că sunt nebună, eu cea care am profețit despre Dumnezeu cel Mare"[178]. (30) Au așteptat într-adevăr multe secole, atrăgând atenția după ce nașterea lui Hristos și suferința Lui au deschis tainele, așa cum spuseseră și profeții. Vocile lor, deși fuseseră citite timp de o mie cinci

[173] *Matei* 8, 23-26.

[174] *Cf. Isaia* 35, 3-6.

[175] *Oracula Sibyllina*, VIII, 273-274; *cf. Matei* 8, 26; 14, 25.

[176] *Oracula Sibyllina*, VI, 13-15; *cf. Matei* 14, 13-21.

[177] *Cf.* Cicero, *De divinatione*, 1, 18, 34; Marcus Terentius Varro, *Fragmenta* (citat și în *Instituțiile divine*, 1, 6, 7); *cf.* Fericitul Ieronim, *Adversus Iovinianum*, 1 (*PL* 23, 306D); Fericitul Augustin, *De civitate Dei*, 18, 23.

[178] *Oracula Sibyllina*, III, 815-818.

sute de ani și mai bine de către poporul iudeu, nu au fost înțelese decât după ce Hristos le-a explicat și prin cuvânt, și prin fapte (31) – căci pe El Îl vesteau profeții – și nici nu ar fi putut fi înțelese cele profețite dacă nu s-ar fi împlinit toate.

Capitolul 16

(1) Vin acum la Pătimirea însăși, care de obicei ne este reproșată nouă ca o rușine pentru faptul că am venera un om, ba chiar unul osândit la chinuri de nespus și crucificat de către oameni. Voi arăta că suferința aceasta însăși a fost asumată dintr-o rațiune nobilă și divină, iar în ea se regăsesc și virtutea, și adevărul, și înțelepciunea.

(2) Dacă pe pământ El ar fi fost extrem de fericit, dacă Și-ar fi dirijat viața Sa domnească în cea mai deplină fericire, nicio persoană cu judecată nu L-ar fi crezut pe El Dumnezeu sau demn de onoarea divină; ar fi exact ceea ce fac cei lipsiți de adevărata divinitate, care nu numai că se lasă încântați de bogății trecătoare, de forțe neputincioase, de favorul beneficiului străin, ba chiar le venerează și, în cunoștință de cauză, slujesc amintirii celor morți, cinstind o soartă stinsă, pe care nici vie și prezentă înțelepții nu au considerat-o demnă de venerat. (3) Dar nu există ceva printre cele pământești demn de venerație, demn de cer; numai virtutea, numai dreptatea pot fi apreciate drept binele adevărat, celest, veșnic, pentru că nici nu se dau cuiva, nici nu se iau[179]. (4) Hristos a venit pe pământ înarmat cu virtutea aceasta, cu dreptatea, ca să-l învețe pe om și să-l formeze; a coborât pe pământ fiind El Însuși virtutea, El Însuși dreptatea. Îndeplinind această misiune, această poruncă divină datorită virtuții Lui, virtute pe care a recomandat-o, dar a și practicat-o, a meritat și a putut să fie crezut de toate neamurile ca fiind Dumnezeu[180].

(5) Fiindcă mulțime de lume, fie datorită dreptății pe care o predica, fie datorită minunilor pe care le făcea, venea la El necontenit și asculta învățătura Lui și Îl credea trimisul lui Dumnezeu și Fiul

[179] *Cf.* Sallustius, *Bellum Iugurthinum*, 1, 3.
[180] *Cf. 1 Corinteni* 1, 30.

lui Dumnezeu, atunci fruntașii iudeilor și preoții, împinși de mânie, mai ales că erau mustrați ca fiind păcătoși, înrăiți din invidie deoarece vedeau cum mulțimea curge spre El, pe ei disprețuindu-i ori neglijându-i, și – ceea ce a constituit motivul esențial al crimei lor – fiind orbiți de prostie și greșeală[181], uitând preceptele celeste și profețiile, au pornit împotriva Lui și au luat o hotărâre nelegiuită, prinzându-L și crucificându-L[182].

Despre acestea profeții scriseseră cu mult înainte. (6) David, spre exemplu, la începutul psalmilor săi, prevăzând în duh ce crimă aveau să facă, spune: „Fericit este cel ce nu va merge în sfatul necredincioșilor"[183]. (7) Iar Solomon s-a folosit de aceste cuvinte în cartea *Înțelepciunii*: „Să-L prindem pe Cel Drept, pentru că ne stinghereşte și ne reproșează că păcătuim împotriva legii. Făgăduiește că posedă cunoașterea lui Dumnezeu și Se numește «Fiul lui Dumnezeu». El ne constrânge la schimbarea gândurilor noastre. Este greu de suportat și la vedere, fiind viața Lui neasemănătoare cu a celorlalți, iar căile Sale sunt diferite. (8) În ochii Lui suntem de batjocură, El reținându-Se de la căile noastre ca de la niște spurcăciuni; El fericește sfârșitul celor drepți și Se mândrește că Îl are pe Dumnezeu drept Tată. Să vedem, așadar, dacă sunt adevărate cuvintele Lui și ce se va întâmpla cu El în cele din urmă. (9) Să-L încercăm cu ocări și cu chinuri și să aflăm răbdarea Lui, să-I cercetăm puterea suferinței Lui. Să-L condamnăm la moartea cea mai rușinoasă. (10) Toate acestea le-au gândit, dar au greșit. Prostia lor i-a orbit; ei nu au fost în stare să afle taina dumnezeirii"[184]. Oare nu a prezentat El acea hotărâre nelegiuită, inițiată de oameni fără credință împotriva lui Dumnezeu, ca și când ar fi fost El Însuși de față? Dar, de la Solomon, care a făcut prevestirile, până în acest timp când s-au întâmplat, au trecut o mie și zece ani. (11) Noi nu plăsmuim nimic, nu adăugăm nimic. Cei care au comis aceste crime citeau cele scrise și cunoșteau despre cine au fost spuse. Încă și acum moștenitorii numelui lor și ai nelegiuirii lor dețin aceste

[181] *Înțelepciunea lui Solomon* 2, 21.

[182] *Matei* 26, 3-4; *Ioan* 11, 53.

[183] *Psalmul* 1, 1.

[184] *Înțelepciunea lui Solomon* 2, 12-17, 19-22; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 14.

scrieri, dând glas, în lecturi zilnice, propriei osândiri, prezisă de gura profeților, dar nu admit totuși în inima lor, nerecunoaștere devenită ea însăși parte a condamnării lor.

(12) Dojeniți adesea de Hristos, Care le reproșa păcatele și nedreptățile, aproape părăsiți de popor, iudeii s-au repezit să-L ucidă; omenescul din El le-a oferit îndrăzneala acestei fapte. (13) Pentru că, pe de o parte, citind, aflau cu câtă putere și strălucire va veni Fiul lui Dumnezeu din cer, pe de alta însă, Îl vedeau pe Iisus umil, fără fală, deloc grozav, și nu le venea să creadă că El este Fiul lui Dumnezeu, uitând că fuseseră prezise de către profeți două veniri, cea dintâi adumbrită în umilința cărnii, cea de a doua desfășurându-se în deplinătatea măreției Lui. (14) Despre cea dintâi vorbește David în *Psalmul* 71: „Va coborî precum ploaia pe lână și vor răsări în zilele Lui dreptatea și pacea din belșug, cât se va înălța luna"[185]. Desigur, ploaia, când cade pe blana oii, nu poate fi observată, pentru că nu face larmă; astfel – spune el – va veni Hristos pe pământ fără să bănuiască cineva, ca să predice dreptatea și pacea. (15) De asemenea, și Isaia ne-a transmis: „Doamne, cine a crezut ceea ce noi am auzit și brațul Domnului cui i s-a dezvăluit? Noi am dat de veste înaintea Lui, precum copiii și precum o rădăcină într-un pământ însetat. Nu are nici chip, nici strălucire; L-am văzut și nu avea nici chip, nici frumusețe; înfățișarea Lui era fără podoabă, modestă în comparație cu a celorlalți oameni. Un om în suferință, care știe însă să-și ducă neputința, El fiind respins și neluat în considerare. (16) El poartă asupra Lui greșelile noastre, pentru noi suferă, în timp ce noi credeam că El Însuși este în suferință, sub lovituri și în chinuri. El însă a fost rănit pentru faptele noastre și zdrobit pentru păcatele noastre. Învățătura păcii noastre Lui I-a revenit, datorită rănilor Lui noi ne-am însănătoșit. Toți eram ca niște oi rătăcite, iar Dumnezeu a pus în seama Lui păcatele noastre"[186]. (17) La fel zice și sibila: „A venit demn de milă, lipsit de considerație, fără prestanța înfățișării, ca să dea speranță celor sărmani"[187]. Din cauza acestei umilințe, nu L-au recunoscut ca

[185] *Psalmul* 71, 6-7.
[186] *Isaia* 53, 1-6; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 13.
[187] *Oracula Sibyllina*, VIII, 257.

Dumnezeu al lor, au luat hotărârea să-L îndepărteze, să-L lipsească de viață pe Cel care venise să-i întărească pentru viață.

Capitolul 17

(1) Ei aduceau însă alte explicații mâniei și urii lor, purtate în inimă, adânc închise: faptul că strica Legea lui Dumnezeu dată prin Moise, adică nu respecta sabatul, lucrând spre salvarea oamenilor, că socotea inutilă tăierea-împrejur, că a ridicat interdicția consumului cărnii de porc[188]; (2) în așa ceva consta taina religiei iudaice. Din aceste motive, partea de popor care nu-L urmase pe Hristos a fost incitată de preoți să-L trimită la judecată pentru că desființa Legea lui Dumnezeu, în timp ce El făcea asta nu din inițiativa Sa, ci din voința lui Dumnezeu și potrivit prevestirii profeților.

(3) Căci Miheia anunțase că va fi dată o nouă lege în acest fel: „Din Sion va veni legea, iar cuvântul Domnului din Ierusalim. El va fi judecător al multor popoare, va condamna și va alege neamuri puternice"[189]. (4) Acea Lege anterioară dată prin Moise nu pe muntele Sion, ci pe Horeb[190] a fost dată. Despre ea sibila arată că va fi desființată de Fiul lui Dumnezeu: „Când toate acestea câte le-am spus se vor împlini, atunci, în prezența Lui, Legea va înceta"[191].

(5) Dar Moise însuși, care le-a transmis Legea pe care o respectă cu încăpățânare, îndepărtându-se de Dumnezeu și refuzând să-l recunoască, profețise că va fi trimis de Dumnezeu un foarte mare profet, peste Lege, și care va face cunoscută oamenilor voința lui Dumnezeu. (6) În *Deuteronom* a lăsat scris astfel: „A zis Domnul către mine: «Voi chema Profet dintre frații lor, precum ești tu, voi pune cuvântul Meu în gura Lui și le va vorbi lor ceea ce Îl voi învăța Eu. Iar pe cel care nu va asculta cele spuse de Profetul Acela în numele Meu, îl voi

[188] *Matei* 12, 10-14.
[189] *Miheia* 4, 2-3; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 10.
[190] *Deuteronomul* 5, 2.
[191] *Oracula Sibyllina*, VIII, 299-300.

pedepsi»"[192]. (7) A anunțat prin urmare Dumnezeu, prin însuși purtătorul Legii, că-L va trimite pe Fiul Său, cu alte cuvinte tocmai Legea vie și prezentă, care va face să înceteze vechea Lege dată printr-un muritor, încât prin El, Care era veșnic, să consfințească o lege veșnică.

(8) Despre desființarea circumciziei Isaia[193] a prorocit astfel: „Domnul a spus acestea bărbaților lui Iuda și celor care locuiau în Ierusalim: «Schimbați-vă întru cele noi și nu veți semăna în spini. Tăiați-vă împrejur pentru Dumnezeul vostru, tăiați împrejur prepuțul inimii voastre, să nu pornească mânia Mea ca un foc și să nu aibă cine să o stingă»"[194]. (9) Moise la fel: „În zilele de pe urmă va tăia Dumnezeu împrejur inima ta spre a-L iubi pe Domnul Dumnezeul tău"[195]. La fel și Iisus, fiul lui Navi, succesorul lui Moise: „A spus Domnul către Iisus: «Fă-ți briceag din piatră ascuțită, așază-te și taie-i împrejur pentru a doua oară pe fiii lui Israel»"[196]. (10) Se înțelege că a doua circumcizie va fi nu a cărnii, așa cum a fost cea dintâi, pe care iudeii o mai practică și azi, ci a inimii și a duhului, transmisă de Hristos, Care a fost adevăratul Iisus. (11) Căci profetul nu spune: „A zis Domnul către mine", ci: „Către Iisus", ca să arate că nu vorbește despre el, ci despre Hristos, Căruia I Se adresa Dumnezeu atunci. (12) Acel Iisus avea figura lui Hristos. El se numea la început Auses; dar Moise, presimțind ceea ce se va întâmpla, i-a poruncit să se numească „Iisus", ca, fiind el ales comandant al armatei împotriva lui Amalec, care-i asedia pe fiii lui Israel, să-l învingă pe adversar prin forma numelui și să ducă poporul în pământul făgăduinței[197]. (13) Și de aceea chiar i-a urmat lui Moise, ca să se arate că noua lege dată prin Iisus Hristos va urma vechii Legi, care fusese dată de Moise[198]. (14) Acea circumcizie a cărnii este lipsită de orice rațiune, pentru că, dacă Dumnezeu așa ar fi vrut, l-ar fi făcut

---

[192] *Deuteronomul* 18, 17-19; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 18.

[193] Atribuirea lui Isaia este greșită, autorul fiind Ieremia.

[194] *Ieremia* 4, 3-4.

[195] *Deuteronomul* 30, 6; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 1, 8.

[196] *Iosua Navi* 5, 2.

[197] *Cf. Ieșirea* 17, 8-16; *Numerii* 13, 16; *Deuteronomul* 31, 23.

[198] *Cf. Deuteronomul* 34, 9.

astfel de la început pe om, încât să nu aibă prepuț; dar această a doua circumcizie era o figură retorică: voia să spună că pieptul trebuie să fie dezgolit, să trăim deci cu inima deschisă și curată, fiindcă acea parte a corpului care este tăiată are o oarecare asemănare cu inima și este rușinoasă. (15) Din această cauză Dumnezeu a poruncit să fie dezgolită, ca să ne sfătuiască prin acest argument să nu ținem pieptul acoperit, să nu ascundem deci fapta de care ne rușinăm în adâncul conștiinței. (16) Aceasta este circumcizia inimii despre care vorbesc profeții și pe care Dumnezeu a dus-o de la carnea muritoare la suflet, singurul care va rămâne. (17) Vrând El să ne orienteze spre viață și spre mântuire datorită afecțiunii Lui eterne, ne-a propus penitența ca pe o circumcizie: dacă ne vom dezvălui inima, deci dacă ne vom mărturisi păcatele, vom face destul pentru Dumnezeu, vom obține iertarea, care este refuzată celor trufași, celor ce-și ascund faptele lor nelegiuite, din partea Aceluia care privește nu chipul, așa cum face omul, ci interiorul și taina inimii[199].

(18) Același lucru și cu interdicția consumului cărnii de porc. Când Dumnezeu a poruncit ca omul să se abțină de la aceasta, în primul și în primul rând a vrut să se înțeleagă că trebuie să se abțină de la păcate și fapte murdare[200]; (19) căci această vietate este plină de lut, murdară, niciodată nu privește spre cer, ci, aplecată spre pământ cu tot corpul și cu privirea, slujește doar pântecelui și hranei; și nici nu poate, cât trăiește să dovedească un alt folos, precum restul viețuitoarelor, care fie că asigură transportul, fie că ajută la cultivarea ogoarelor, fie că trag în jug, fie că poartă pe spate poverile, ori blana lor ne servește drept îmbrăcăminte, fie că ne îndestulează cu bogăția laptelui sau veghează asupra caselor noastre ca niște paznici. (20) Așadar, le-a interzis oamenilor să consume carnea de porc, cu alte cuvinte să imite felul de viață al porcilor, care sunt hrăniți doar pentru a fi sacrificați, ca nu cumva, sclavi ai pântecelui și ai plăcerilor, să devină nefolositori la înfăptuirea dreptății și să moară; (21) de asemenea, să nu se scufunde

[199] *1 Regi* 16, 7; *1 Ioan* 1, 9. Despre motivul circumciziei la Lactanțiu, vezi Petru Pistol, „Un topos metasememic vetero-testamentar și exegeza lactanțiană", în: *Studii Clasice*, XLV, București, 2009, pp. 133-138.

[200] *Leviticul* 11, 7; *Deuteronomul* 14, 8.

în pofte murdare precum porcul care se tăvălește în noroi, să nu se închine la statuile de pe pământ și să nu se mânjească de lut. Căci cu lut se dau cei care cinstesc zeii, adică lutul, pământul.

Așa intenționează toată învățătura Legii iudaice să pună în evidență dreptatea; ea este dată în mod alegoric, ca prin imaginea celor din carne să fie înțelese cele spirituale.

Capitolul 18

(1) În timp ce Hristos împlinea cele voite de către Dumnezeu a se întâmpla și prezise de profeți cu multe secole mai înainte, iritați de acestea și necunoscători ai literaturii divine, evreii s-au hotărât să-L piardă pe Dumnezeul lor[201].

(2) Deși știa ce va urma și spunea necontenit că El trebuie să pătimească și să fie jertfit pentru mântuirea celor mulți[202], S-a retras totuși împreună cu ucenicii Săi nu ca să evite să îndure suferința, ceea ce în mod inevitabil urma să se întâmple, ci pentru a arăta cum trebuie primită o persecuție, ca nimeni să nu pară că a avut de pătimit din propria sa greșeală[203]. A anunțat chiar că va fi trădat de unul dintre ucenicii Săi. (3) Iuda, așadar, sedus de răsplată, L-a trădat iudeilor[204].

(4) Prinzându-L, L-au deferit lui Pilat din Pont, care pe atunci conducea în Siria ca legat[205], și au cerut să fie răstignit, nereproșându-I decât că afirma că El este Fiul lui Dumnezeu și regele iudeilor sau că spusese: „Dacă veți dărâma acest templu, care s-a zidit în patruzeci și șase de ani, Eu în trei zile îl voi înălța din nou, nefăcut de mână de om"[206], prin aceasta vrând să spună că Pătimirea Lui va avea loc

---

[201] *Matei* 26, 3-4; *Ioan* 11, 53.

[202] *Matei* 16, 21.

[203] Evitarea rigorii persecuțiilor recomandă umanitatea scriitorului creștin. *Cf.* TERTULIAN, *Apologeticum*, 21; SFÂNTUL CIPRIAN DE CARTAGINA, *Quod idola dii non sint*, 13.

[204] *Matei* 16, 21-30.

[205] Pilat din Pont era *praefectus Iudaeae*, el depinzând de *legatus Syriae*, cel care dispunea de forțe militare în stare să asigure pacea în această parte a Imperiului.

[206] *Ioan* 2, 19; *Marcu* 14, 58.

în curând și, ucis fiind de iudei, în cea de-a treia zi va învia. Pentru că El Însuși era templul adevărat al lui Dumnezeu. (5) Astfel de cuvinte le considerau nelegiuite și împotriva credinței. După ce L-a ascultat și de vreme ce El nu spunea nimic în apărarea Sa, Pilat a declarat că nimic nu găsește condamnabil la El. Dar acei acuzatori stăpâniți de nedreptate, împreună cu mulțimea pe care o ațâțaseră, au început să strige și să ceară cu voci amenințătoare punerea pe cruce. (6) Atunci Pilat, din cauza strigătelor acelora și instigat de tetrarhul Irod, care se temea să nu fie scos din scaun, s-a dat bătut; totuși nu a dat el însuși sentința, ci a lăsat-o în seama iudeilor, ca ei, după legea lor, să-I decidă soarta[207].

(7) Așa că L-au dus, lovindu-L cu bice, și, mai înainte de a-L pune pe cruce, și-au bătut joc de El: îmbrăcându-L într-o haină de culoarea purpurei și cu o coroană de spini pe cap, ei Îl salutau ca pe un rege; L-au hrănit cu fiere și I-au dat să bea oțet[208]. (8) Apoi L-au scuipat și L-au lovit cu palmele. Și, în timp ce călăii înșiși Îl despuiau de haine, au tras la sorți între ei pentru cămașă și pentru manta[209]. (9) Cât au durat toate acestea, nu s-a auzit grai din gura Lui, de parcă ar fi amuțit[210]. L-au ridicat apoi între doi tâlhari, care fuseseră condamnați pentru faptele lor, și L-au pus pe cruce[211].

(10) Ce să deplâng eu aici într-o astfel de crimă sau prin ce cuvinte să evoc nelegiuirea atât de mare? Nu vom descrie crucificarea lui Gavius[212], pe care a condamnat-o Marcus Tullius cu tot nervul și cu toată forța elocinței sale, de parcă ar fi umblat la izvorul genialității înseși, declarând că este o faptă criminală, împotriva oricărei legi, ca un cetățean roman să fie pus pe cruce[213]. (11) Deși Acesta a fost nevinovat, nedemn de acel chin, muritor fiind totuși, a fost sacrificat de omul nelegiuit, necunoscător al dreptății. (12) Ce avem de spus despre

[207] *Matei* 27, 11, 22-26; *Marcu* 14, 58; *Luca* 24, 6-7; *Ioan* 2, 19-20; 19, 6-7, 12.
[208] *Psalmul* 68, 22; *Matei* 27, 34, 48.
[209] *Ioan* 19, 23-24.
[210] *Isaia* 53, 7.
[211] *Matei* 27, 38.
[212] Publius Gavius, un locuitor din Cosa, pus pe cruce de Verres, pentru bănuiala de a-l fi ajutat pe Spartacus în timpul revoltei sclavilor.
[213] Marcus Tullius Cicero, *In Verrem*, 2, 5, 158 ș.u.

indignarea ce ne-o procură crucea pe care Dumnezeu a fost spânzurat și fixat cu piroane de către cei care-L cinstesc pe Dumnezeu? Cine se va dovedi atât de elocvent, înzestrat cu așa bogăție de cunoștințe, de cuvinte, ce discurs izvorât dintr-o fluență atât de îmbelșugată va fi în stare să deplângă pe drept acea cruce pe care lumea însăși și toate elementele lumii au jeluit-o?

(13) Că se vor întâmpla toate acestea, se anunțase deja și prin glasurile profeților, și prin versurile sibiline. Se află scris în *Isaia*: „Nu sunt îndărătnic și nu Mă împotrivesc; Mi-am oferit spatele loviturilor de bici, obrajii palmelor, fața nu Mi-am întors-o de la rușinea de a fi scuipat"[214]. (14) La fel și David, în *Psalmul* 34: „Adunatu-s-au împotriva Mea cu bătăi și n-am știut; risipiți au fost și nu s-au căit. M-au ispitit, cu batjocură M-au batjocorit, au scrâșnit împotriva Mea cu dinții lor"[215]. (15) Sibila, de asemenea, a arătat cele ce se vor întâmpla: „Va ajunge El în cele din urmă în mâini nelegiuite și lipsite de credință, aceste mâini imunde Îl vor lovi pe Dumnezeu, guri spurcate Îl vor împroșca cu venin, Își va oferi loviturilor de bici spatele Lui curat"[216].

(16) Despre tăcerea Lui, pe care a păstrat-o cu statornicie până la moarte, Isaia a vorbit astfel: „Ca o oaie a fost dus spre a fi jertfit, ca un miel lipsit de glas înaintea celor care îl tund, așa nu Și-a deschis gura"[217]. (17) Iar sibila adaugă: „Pălmuit fiind, va tăcea, ca nimeni să nu recunoască nici care sunt cuvintele Lui, nici de unde au venit, până ce nu va vorbi celor morți și nu va purta cunună de spini"[218]. (18) Despre mâncarea și băutura pe care I le-au oferit mai înainte de a-L prinde în cuie, David spune în *Psalmul* 68: „Spre hrana Mea Mi-au dat fiere, iar pentru setea Mea M-au adăpat cu oțet"[219]. (19) Și sibila spune limpede că așa va fi: „Ca hrană I-au dat fiere, să-Și potolească

---

[214] *Isaia* 50, 5-6; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 13.
[215] *Psalmul* 34, 14-16.
[216] *Oracula Sibyllina*, VIII, 287-290; *cf. Matei* 26, 45, 67; Fericitul Augustin, *De civitate Dei*, 18, 23.
[217] *Isaia* 53, 7; *Matei* 26, 63; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 15.
[218] *Oracula Sibyllina*, VIII, 292-294; *cf. Matei* 27, 29.
[219] *Psalmul* 68, 25; *Matei* 27, 34, 48.

setea, oțet; cu astfel de bucate își vor arăta dușmănia pentru Cel Străin"[220]. (20) O altă sibilă învinuiește țara iudeilor în aceste versuri: „Tu, cea fără de minte, nu L-ai înțeles pe Dumnezeul tău, fiind El mai presus de mințile muritorilor; dimpotrivă, I-ai pus cunună de spini și I-ai amestecat fiere amară"[221].

(21) Că se va întâmpla ca iudeii să-L prindă pe Dumnezeul lor și să-L ucidă, acestea au fost anticipate și de mărturiile profeților. (22) În *Ezdra* stă scris: „A zis Ezdra către mulțime: «Acest Paște este mântuirea și refugiul nostru. Fiți cu luare aminte și să pătrundă în inima voastră, pentru că Îl vom umili pe cruce; după care vom spera în El, ca acest loc să nu fie pustiit în veci, spune Dumnezeu, Stăpânul tăriilor. Dacă nu veți crede în El, dacă nu-I veți asculta prevestirea, veți fi spre batjocura neamurilor»"[222]. (23) De unde reiese că iudeii nu au vreo altă speranță decât să se purifice de sânge și să spere în Cel pe care L-au ucis. (24) Și Isaia califică fapta lor, spunând: „Judecata Lui s-a făcut spre înjosirea Lui. Cine a descris nașterea Lui? Pentru că viața Lui va fi luată de pe pământ, din cauza nelegiuirilor poporului Meu a fost dus la moarte. Voi da pentru mormântul Lui pe cei răi, iar pe cei bogați pentru moartea Lui, pentru că faptă rea nu a făcut, nici curse nu a întins cu vorba Sa[223]. (25) De aceea El pe mulți îi va primi în ascultare și va împărți prăzile celor puternici, fiindcă a fost dus la moarte, fiind considerat printre cei nelegiuiți; El Însuși a luat asupra Sa păcatele multora și pentru fărădelegile lor a fost ucis"[224]. (26) Și David, în *Psalmul* 93: „Vor prinde sufletul celui drept, vor osândi sânge nevinovat și Domnul S-a făcut Mie spre mântuire"[225]. (27) Iar Ieremia: „Doamne, dă-Mi un semn și voi cunoaște. Atunci am înțeles gândurile lor; Eu am fost dus ca un miel blând la tăiere; împotriva Mea puneau la cale uneltirile lor, zicând: «Veniți să punem lemn

[220] *Oracula Sibyllina*, VIII, 303-304.

[221] *Oracula Sibyllina*, VI, 22-24; *cf. Matei* 27, 29-34.

[222] Pasajul nu se află în cartea *Ezdra*. Aceeași atribuire o găsim și la Sfântul Iustin Martirul și Filozoful, *Dialogul cu iudeul Trifon* (297D).

[223] *Cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 15.

[224] *Isaia* 53, 8-9, 12.

[225] *Psalmul* 93, 21-22.

otrăvit în pâinea Lui și viața Lui să o spulberăm de pe fața pământului, nici numele să nu-I mai rămână în pomenire»"[226]. (28) Dar lemnul înseamnă crucea, iar pâinea – corpul Lui, fiind El Însuși hrană și viață pentru toți cei care cred în carnea în care a fost și în crucea pe care a fost răstignit[227]. (29) Despre aceasta totuși mai clar a prezis însuși Moise în *Deuteronom*: „Și va fi viața ta atârnată înaintea ochilor tăi, te vei teme zi și noapte și nu vei fi sigur de viața ta"[228]. Tot el spune în *Numerii*: „Dumnezeu nu este răstignit precum omul și nici nu suportă amenințările precum fiul omului"[229]. Zaharia astfel a spus: „Își vor îndrepta privirile spre Mine, spre Cel pe care ei L-au străpuns"[230]. (30) Sau David, în *Psalmul* 21: „Mâinile și picioarele Mi le-au străpuns, toate oasele Mele le-au numărat; ei M-au privit și M-au văzut, și-au împărțit hainele Mele, trăgând la sorți cămașa Mea"[231]. (31) Toate acestea profetul nu despre sine le-a spus. El a fost rege și niciodată nu a pățit așa ceva, ci vorbea prin el Duhul lui Dumnezeu, Cel care le va îndura după o mie cincizeci de ani. Căci atâția se adună de la domnia lui David până la răstignirea lui Hristos. (32) Și Solomon, fiul acestuia, care a zidit Ierusalimul, a prorocit că acest oraș va pieri spre răzbunarea sfintei cruci: „Dacă vă întoarceți fața de la Mine, spune Domnul, și nu veți păstra adevărul Meu, îl voi azvârli pe Israel de pe pământul pe care l-am dat lor, iar casa aceasta zidită pentru ei în numele Meu o voi doborî prima dintre toate și Israel va fi spre pierzare și bătaie de joc pentru popor. Această casă va fi pustiită și oricine va trece pe lângă ea se va minuna, zicând: «Din ce cauză oare Dumnezeu a pricinuit aceste nenorociri acestui pământ și acestei case?» (33) Și vor spune: «Pentru că L-au părăsit pe Domnul Dumnezeul lor, L-au urmărit pe regele lor atât de drag lui Dumnezeu și L-au răstignit în mare umilință. De aceea le-a adus Dumnezeu aceste nenorociri»"[232].

---

[226] *Ieremia* 11, 18-19.
[227] *Cf. Ioan* 6, 54-55.
[228] *Deuteronomul* 28, 66.
[229] *Numerii* 23, 19.
[230] *Zaharia* 12, 10; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 20.
[231] *Psalmul* 21, 17-19.
[232] *Cf. 3 Regi* 9, 6-9.

Capitolul 19

(1) Ce poate fi spus mai mult despre sacrilegiul iudeilor, decât că au fost orbi și cuprinși de o furie nebună, ei care, deși au citit zilnic acestea, nici nu le-au înțeles și nici nu au putut să se ferească a le face?

(2) Așadar, pus pe cruce și țintuit, a îndreptat către Dumnezeu glas puternic și Și-a dat duhul. În același timp, s-a produs un cutremur de pământ, catapeteasma templului care separa cele două tabernacole a crăpat în două, soarele a dispărut dintr-odată și de la ora a șasea până la ora a noua a fost întuneric[233]. (3) Despre aceasta mărturisește profetul Amos: „Se va întâmpla în acea zi, spune Domnul, că soarele va scăpăta în plină amiază, iar ziua își va pierde lumina sa; sărbătorile voastre le voi transforma în jale și cântecele voastre în lamentații"[234]. (4) Iar Ieremia: „S-a înspăimântat cea care a născut[235], i-a devenit greu sufletul, soarele i-a scăpătat când era încă miezul zilei, a fost zdrobită și blestemată. Pe cei rămași îi voi da sabiei sub ochii dușmanilor lor"[236]. (5) Sibila: „Catapeteasma templului se va despica și în mijlocul zilei va fi noapte întunecoasă, uimitoare, timp de trei ore"[237].

(6) După ce au avut loc toate acestea, nu au fost în stare să înțeleagă nelegiuirea nici măcar din miracolele cerești; dimpotrivă, pentru că se prorocise că va învia din morți în cea de-a treia zi, temându-se ca nu cumva ucenicii să-I fure trupul și să-l ascundă și atunci toți să creadă că a înviat și să se producă în popor o agitație mult prea mare, L-au luat de pe cruce, L-au închis într-un mormânt, înconjurându-L cu o serioasă pază militară[238]. (7) Într-adevăr, în cea de-a treia zi, înainte de a se lumina pe pământ, printr-o mișcare neașteptată s-a deschis mormântul și, paznicii nevăzând nimic, pentru că de frică rămăseseră ca trăsniți, a ieșit din mormânt întreg și viu și a plecat în Galileea, să-Și

---

[233] *Matei* 27, 51; *Luca* 23, 44-45; *cf.* Tertulian, *Apologeticum*, 21.

[234] *Amos* 8, 9-10; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 25.

[235] Cetatea Ierusalimului, vinovată de cele întâmplate.

[236] *Ieremia* 15, 9.

[237] *Oracula Sibyllina*, VIII, 305-306; *cf.* Fericitul Augustin, *De civitate Dei*, 18, 23.

[238] *Matei* 27, 63-66.

caute ucenicii; în mormânt nu s-a găsit nimic altceva decât hainele lepădate, în care fusese înfășurat corpul[239].

(8) De altfel, profeții prorociseră că El nu va rămâne printre cei morți, ci va învia în cea de-a treia zi. David, în *Psalmul* 14, zice: „Nu vei lăsa sufletul Meu în iad și nu-L vei da pe Cuviosul Tău să vadă stricăciunea"[240]. Tot el, în *Psalmul* 3: „M-am culcat, am adormit și M-am trezit, pentru că Domnul M-a sprijinit"[241]. (9) Și Osea, cel dintâi dintre cei doisprezece profeți, a depus mărturie despre învierea Lui: „Acest Fiu al Meu este înțelept, de aceea nu va rămâne în uneltirile fiilor Săi; Îl voi lua pe El din regatul iadului. Unde este judecata ta, moarte? Unde este împunsătura ta?"[242] Același spune în alt loc: „După două zile, în cea de-a treia ne va da viață"[243]. (10) De aceea sibila a spus că îi va pune capăt morții după un somn de trei zile: „Își va încheia funestul destin după ce va fi dormit timp de trei zile; atunci, părăsindu-i pe cei de dincolo, Se va întoarce la lumină, El pentru prima oară arătând celor chemați începutul învierii"[244]. (11) El a dobândit pentru noi viața, învinsă fiind moartea. Nu-i este dată omului vreo altă speranță în câștigarea nemuririi, decât crezând în El și luând asupra sa acea cruce, purtând-o și îndurând-o[245].

Capitolul 20

(1) Întorcându-Se în Galileea – nu voia să Se arate iudeilor, ca să nu-i pună la penitență și să-i ierte pe cei lipsiți de credință –, a explicat ucenicilor strânși din nou în jurul Lui litera Sfintei Scripturi, deci tainele profeților, care nicicum nu puteau fi înțelese mai înainte de Pătimirea Lui, din moment ce ele Îl vesteau pe El și suferința Lui[246].

---

[239] *Matei* 28, 1-8; *Ioan* 20, 5-7.
[240] *Psalmul* 15, 10.
[241] *Psalmul* 3, 6.
[242] *Osea* 13, 13-14.
[243] *Osea* 6, 2; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 25.
[244] *Oracula Sibyllina*, VIII, 312-314.
[245] *Matei* 10, 38; 16, 24.
[246] *Matei* 28, 7; *Luca* 24, 26-27, 45-46; *cf.* Tertulian, *Apologeticum*, 21.

(2) De aceea, Moise și profeții înșiși numesc Legea care a fost dată iudeilor „testament”[247], pentru că, dacă testatorul nu ar muri, nici testamentul nu ar intra în vigoare, nici nu s-ar ști ce stă scris în el, fiind închis și sigilat[248]. (3) Așa că, dacă Hristos nu ar fi acceptat moartea, testamentul nu ar fi putut fi deschis, așadar revelat, iar taina lui Dumnezeu înțeleasă[249]. (4) Pe de altă parte, Scriptura este împărțită în două testamente: cel anterior venirii și pătimirii lui Hristos, deci Legea și profeții, numit „Vechiul Testament”, și cel scris după Învierea Lui, denumit „Noul Testament”. (5) Iudeii se țin de Vechiul, noi de Noul. Și totuși nu sunt diferite, fiindcă Noul este împlinirea celui Vechi, în ambele fiind același testator, Hristos. El, luând pentru noi asupra Sa moartea, ne-a făcut moștenitorii Împărăției veșnice, poporul iudeu fiind renegat și dezmoștenit[250], după cum mărturisește profetul Ieremia, când afirmă: (6) „Iată, vin zilele, spune Domnul, când voi dărui casei lui Israel și casei lui Iuda un Nou Testament, neasemănător aceluia pe care l-am dat părinților lor în ziua în care i-am luat de mână să-i scot din țara Egiptului; deoarece ei nu s-au ținut de acel legământ, iar Eu m-am lepădat de ei”[251]. (7) Tot el, în alt loc, zice la fel: „Am părăsit casa Mea, am lăsat moștenirea Mea în mâinile dușmanilor ei. A devenit pentru Mine moștenirea Mea precum leul din pădure: a ridicat glasul asupra Mea; și de aceea am urât-o”[252]. (8) Cum moștenirea este Împărăția cerului, El spune că a urât nu moștenirea însăși, ci pe moștenitori, care s-au arătat față de El nerecunoscători și nelegiuiți. (9) „A devenit pentru Mine moștenirea Mea precum leul”, zice, prin

---

[247] *Deuteronomul* 5, 2; *Evrei* 9, 16-17.

[248] Referințele și parantezele juridice sunt frecvente și comune la scriitorii romani cultivați din toate epocile, iar la Lactanțiu, precum în scriitura ciceroniană, se reface „spațiul sacralizat în care acționau *fas* și *jus*”: primul termen asociat etimologic cu voința zeilor devenită normă a dreptului natural, iar al doilea, potrivit lui Georges Dumézil, desemnând „formula religioasă cu forță de lege”. Împreună, cele două meta-noțiuni au guvernat toate acțiunile romanilor și le-au modelat acestora decisiv reprezentările. Vezi E. Cizek, *Mentalități și instituții politice romane* , pp. 45-46.

[249] *2 Corinteni* 3, 14.

[250] *Galateni* 4, 7; *Tit* 3, 7.

[251] *Ieremia* 31, 31-32; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 7.

[252] *Ieremia* 12, 7-8.

urmare „pradă și jaf a ajuns pentru moștenitorii Mei, care M-au jertfit ca pe un animal din turmă". „A ridicat glasul asupra Mea", adică „au pronunțat sentința de moarte și de crucificare împotriva Mea". (10) Faptul că spune mai sus: „Voi da casei lui Iuda nou legământ" dovedește că vechiul legământ, dat prin Moise, nu a fost perfect, dar cel care va fi dat prin Hristos va fi desăvârșit[253]. (11) Prin casa lui Iuda și a lui Israel nu-i înțelege pe iudei, pe care i-a părăsit, ci pe noi, care, chemați de El dintre neamuri, am venit prin înfiere în locul lor, numindu-ne fiii iudeilor. Ceea ce arată și sibila când spune: „Neamul sfânt al iudeilor fericiți și divini"[254]. (12) Că acesta va fi neamul, se explică și în *Isaia*, unde supremul Tată spune către Fiu: „Eu, Domnul Dumnezeu, Te-am chemat întru dreptate; voi sprijini mâna Ta, Te voi întări; Te-am dat ca legământ poporului Meu, spre luminarea neamurilor, să deschizi ochii celor orbi, să-i scoți din lanțuri pe cei legați și pe cei care stau în întuneric din strânsoarea temniței"[255]. (13) Așadar, pentru că noi mai înainte stăteam ca orbi, parcă închiși în temnița neștiinței, în întuneric, necunoscându-L pe Dumnezeu și adevărul, suntem luminați de El, fiind adoptați prin testamentul Lui, eliberați de păcate, de lanțuri, aduși în zarea înțelepciunii, primiți întru moștenirea Împărăției cerești[256].

Capitolul 21

(1) Cerând ucenicilor să predice Evanghelia și cuvântul său, a dispărut deodată, un nor L-a răpit în cer, în cea de-a cincizecea zi de la Pătimire[257], așa cum arătase Daniel că se va întâmpla: „Iată în norii cerului cineva ca Fiul Omului venind și a ajuns până la Cel vechi de zile"[258]. (2) Iar ucenicii, împrăștiindu-se prin provincii, au pus peste tot bazele Bisericii, făcând ei înșiși în numele lui Dumnezeu, Învățătorul

---

[253] *Cf. Deuteronomul* 5, 2.

[254] *Oracula Sibyllina*, V, 249.

[255] *Isaia* 42, 6-7; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 7.

[256] *Cf. Tit* 3, 3-7.

[257] *Matei* 28, 18-20; *cf. Marcu* 16, 15, 19; *Faptele Apostolilor* 1, 3, 9.

[258] *Daniel* 7, 13.

lor, mari și aproape incredibile minuni; El, plecând, îi învățase prin virtute și putere să poată să întemeieze și să întărească rațiunea celor vestite de ei. Dar și cele viitoare au fost dezvăluite acelora, iar Petru și Pavel le-au predicat la Roma și aceste predici au rămas scrise spre a fi transmise. Au spus că se vor întâmpla multe alte minuni, ba chiar și aceasta, anume că peste puțin timp Dumnezeu va trimite un rege care să-i ia cu asalt pe iudei, cetățile lor să le facă una cu pământul, iar pe ei să-i împresoare, sleiți de foame și sete. (3) Se va întâmpla atunci să se hrănească cu trupuri omenești, să se mănânce unii pe alții; (4) în cele din urmă, captivi, să ajungă în mâinile dușmanilor și să vadă cum înaintea ochilor lor le sunt chinuite soțiile, violate și pângărite fecioarele, răpiți copiii, uciși pruncii, toate pustiite de foc și sabie, captivii surghiuniți din ținuturile lor pentru vecie. Și toate acestea pentru că și-au bătut joc de iubitul și cinstitul Fiu al lui Dumnezeu. (5) Prin urmare, după moartea apostolilor, după ce Nero i-a nimicit, Vespasian[259] a desființat numele și neamul iudeilor; a fost tot ceea ce preziseseră aceia că se va întâmpla[260].

Capitolul 22

(1) Consider că au fost confirmate cele luate drept mincinoase și de necrezut de către cei pe care învățătura din literatura divină nu i-a influențat. Totuși, ca să resping și pe aceia care, nu fără o primejdie de sine, sunt peste măsură de înțelepți și refuză încrederea în cele divine, le vom dovedi erorile chiar prin argumente scoase de la ei, încât să-și dea seama că trebuie să fi fost așa cum arătăm noi că s-a întâmplat. (2) Deși înaintea unor buni judecători au destulă tărie și mărturiile fără argumentări și argumentările fără mărturii, noi însă nu ne-am mulțumit cu unele sau altele, mai ales că le deținem cu prisosință pe

[259] Se știe că, *de facto*, conducătorul imensei armate romane ce a asediat și cucerit Ierusalimul între lunile martie și septembrie ale anului 70 nu a fost împăratul Caesar Vespasianus Augustus, fondatorul dinastiei Flaviilor, ce abia ajunsese la putere în decembrie 69, ci fiul său, Titus Flavius Vespasianus, care va deveni, la rândul său, *imperator* în anii 79-81.

[260] *Praedicatio Petri et Pauli, fragmenta.*

amândouă, pentru a nu lăsa posibilitatea unei minți viclene fie de a nu ne înțelege, fie de a ne contrazice.

(3) Ei resping că o natură nemuritoare ar putea să decadă, spun că nu este demn de Dumnezeu să accepte să devină om, să ia asupra Lui povara cărnii, să Se supună suferințelor, durerii, morții[261]: ca și când lui Dumnezeu I-ar fi fost greu să Se arate în fața oamenilor în afara oricărei neputințe trupești, să-i învețe dreptatea, dacă voia așa ceva, printr-o mai mare autoritate a Cuiva care a mărturisit public despre Sine că este Dumnezeu. (4) Atunci toți s-ar fi alăturat preceptelor celeste, dacă la ele s-ar fi adăugat și virtutea, și puterea lui Dumnezeu, Care le dădea. (5) „De ce" – mai spun ei – „pentru a-i învăța pe oameni nu a venit ca Dumnezeu? De ce S-a dovedit așa de umil și de nevolnic, încât să ajungă să fie batjocorit și condamnat? De ce a îngăduit să fie chinuit de cei neputincioși, de muritori? De ce nu a respins prin puterea Sa violența venită din partea oamenilor, de ce nu S-a ferit de ea prin darurile Lui divine? De ce nu Și-a arătat măreția cel puțin la moartea Sa, ci a fost dus la judecată precum un om slab, a fost condamnat ca orice vinovat, a fost ucis ca orice muritor?"

(6) Voi respinge aceste obiecții cu grijă, nelăsând loc de greșeală pentru cineva. Căci toate au fost făcute dintr-o mare și minunată rațiune, pe care cine o va înțelege, scela nu numai că va înceta să se mai întrebe cum de Dumnezeu a fost pus pe cruce de către oameni, dar va înțelege că nici nu ar fi putut fi crezut Dumnezeu dacă nu s-ar fi întâmplat cele arătate.

Capitolul 23

(1) Acela care dă oamenilor învățături, care le formează obiceiurile, mă întreb: trebuie să facă el însuși ceea ce recomandă, sau nu trebuie? Dacă nu va face, învățăturile sunt fără un temei. (2) Dacă recomandările sunt bune, dacă ele pun viața oamenilor într-o foarte bună stare, nu va trebui ca îndrumătorul însuși să se separe din numărul, din mulțimea oamenilor printre care viețuiește, ci el însuși

[261] *Cf. Filipeni* 2, 6, 8.

să trăiască în felul în care recomandă să se trăiască; dacă ar trăi altfel, ar diminua încrederea în învățăturile sale, teoria lui ar deveni de suprafață, faptele risipind ceea ce se străduiesc cuvintele să pună la un loc. (3) Căci fiecare, când ascultă pe cel care-i dă sfat, nu acceptă să i se impună să asculte, ca și când i-ar fi suprimat dreptul la libertate. (4) Prin urmare, îi va răspunde în acest fel celui care-l învață: „Nu pot să fac ceea ce îmi ceri, pentru că sunt lucruri imposibile. Îmi interzici să mă mâniez, să poftesc, să fiu mânat de pasiuni, îmi interzici durerea, să mă tem de moarte, dar toate astea în așa măsură sunt împotriva naturii, că viețuitoarele în totalitate sunt sclavele unor astfel de pasiuni. Iar dacă crezi într-atât că se poate rezista naturii, tu însuți, care mă înveți, arată-mi, ca să văd că se poate! (5) Dar, când tu nu faci, ce neobrăzare este aceasta să-i impui unui om liber legi de care nu ești în stare să asculți tu însuți? Mai întâi învață pentru tine, tu, cel care îi înveți pe alții, și, până să corectezi greșelile altora, corectează-le pe ale tale!" (6) Poate să spună cineva că nu este un răspuns corect? Ba va ajunge chiar să fie disprețuit un învățător de acest fel și va fi luat în râs, fiindcă va părea că tocmai el își bate joc. (7) Ce va face deci acel învățător dacă i se va răspunde astfel? Cum se va justifica în fața celor îndărătnici decât arătând, prin fapte reale, că el recomandă lucruri posibile? (8) Tocmai de aceea nimeni nu se supune învățăturii filozofilor. Oamenii preferă cuvintelor faptele: de vorbit este ușor, greu este însă de înfăptuit. Ce bine ar fi de-ar face lucruri frumoase tot atâția câți vorbesc frumos! Cei care vorbesc însă, dar nu fac ceea ce spun, nu prezintă încredere. Dacă vor fi oameni, vor fi găsiți ușuratici; dacă va fi Dumnezeu, I se va aduce drept scuză slăbiciunea omenească[262]. (9) Rămâne să fie întărite cuvintele prin fapte, ceea ce filozofii nu au fost în stare să facă. Prin urmare, cum înșiși îndrumătorii sunt învinși de pasiunile a căror stăpânire o recomandă, nu pot să îndrume pe cineva către virtutea pe care în mod fals o predică; de aceea se consideră că nu a existat încă cineva cu desăvârșire înțelept până acum, un înțelept în care cea mai deplină virtute și o dreptate perfectă să fie în consens cu o supremă învățătură și știință; ceea ce, în fond, este adevărat. (10) Nimeni, de

[262] Explicația afirmației va veni în capitolul următor.

la întemeierea lumii, nu a existat, în afară de Hristos, care să fi transmis prin cuvânt înțelepciunea și să fi întărit învățătura prin nelipsita virtute.

Capitolul 24

(1) Dar să vedem dacă un învățat trimis din cer ar putea să nu fie desăvârșit. Nu vorbesc despre Cel pe care ei Îl resping că ar fi venit de la Dumnezeu. Ne imaginăm că a fost trimis vreunul din cer care să-i educe pe oameni prin rudimente de virtute și să-i formeze pentru dreptate. (2) E neîndoielnic pentru oricine că acest învățat, trimis fiind din cer, va fi desăvârșit și datorită științei tuturor lucrurilor, și datorită virtuții, încât va fi o diferență între un învățat ceresc și unul pământesc. (3) Pentru că în om în niciun chip nu poate exista o învățătură interioară, proprie; nicio minte închisă în măruntaiele pământești și împiedicată de stricăciunea corpului nu reușește prin ea însăși să înțeleagă și să dețină adevărul, decât dacă-l va învăța de undeva. (4) Și, chiar dacă ar putea, nu ar fi în stare să ajungă la suprema virtute și să reziste tuturor viciilor, a căror substanță este conținută în viscere. Așa se întâmplă că un învățat pământean nu ar putea fi desăvârșit.

(5) Unul ceresc însă, căruia divinitatea i-a acordat știința, iar nemurirea sa, virtutea, trebuie să fie perfect, desăvârșit în a învăța pe alții și în toate celelalte. Dar asta nu se poate realiza decât prin întrupare omenească. Este limpede de ce nu se poate. (6) Dacă ar veni la oameni ca Dumnezeu – nu mai spun că ochiul muritor nu este capabil să distingă strălucirea măreției lui și să o suporte –, el fiind Dumnezeu, nu ar putea să-i învețe pe oameni virtutea, deoarece, lipsit de corp, nu ar experimenta el însuși cele predicate și, prin aceasta, învățătura lui nu ar fi desăvârșită. (7) Pe de altă parte, dacă virtutea supremă înseamnă să înduri suferința în răbdare în numele dreptății și al datoriei, dacă virtutea înseamnă să nu te temi de moartea care te pândește și să o suporți cu bărbăție pe cea pricinuită, se impune ca acel învățat desăvârșit să scoată în lumină toate acestea prin instruire și să le întărească prin fapte; acela care dă precepte de viață trebuie să-și interzică orice pretext de a se sustrage, să impună oamenilor obligația de a se

supune nu prin forță, ci din rușine; să permită totuși și libertatea, ca să poată exista o recompensă pentru cei ce ascultă, din moment ce ar fi putut să nu asculte dacă voiau, și pentru cei care nu se supun să existe o pedeapsă, pentru că ar fi putut să asculte dacă ar fi vrut. (8) Cum ar putea fi desființată scuza altfel decât ca acela care recomandă să facă el însuși ceea ce recomandă, să fie o călăuză, să întindă o mână celui care îl urmează? Dar cum ar reuși să facă tot ceea ce instruiește dacă nu ar fi asemănător celui pe care îl instruiește? (9) Dacă nu va fi supus niciunei pasiuni, omul ar putea să-i răspundă celui care îl îndrumă: „Cu adevărat doresc să nu greșesc, dar sunt învins; căci sunt din carne slabă, neputincioasă: ea este cea care poftește, care se înfurie, care se teme de suferință și de moarte. Așa că sunt dus fără de voie spre greșeală nu pentru că aș vrea, ci pentru că sunt silit. Îmi dau seama eu însumi că greșesc, dar mă determină cu necesitate slăbiciunea pe care nu o pot respinge". (10) Ce va răspunde acel îndrumător al dreptății? Cum va respinge, cum îi va replica omului care oferă drept scuză pentru greșelile sale carnea în care se află, dacă el însuși nu este din carne, încât să arate că și carnea poate cunoaște virtutea? Replica nu poate fi combătută decât prin exemplu. (11) Dacă cele pe care le oferi nu pot avea tărie decât făcându-le tu mai întâi, fiindcă natura omului, înclinată spre vicii, vrea să pară că pentru greșelile sale nu numai că merită iertare, dar chiar că există o anumită rațiune de a greși, (12) trebuie ca profesorul și învățătorul virtuții să fie asemănător omului, ca, învingând păcatul, să-i demonstreze omului că păcatul poate fi învins și de el.

(13) Dacă este nemuritor, nu poate să-i propună omului niciun exemplu. Se va găsi cineva să spună în mod statornic: „Tu într-adevăr nu greșești pentru că ești liber de trupul acesta și nu ai dorințe; un nemuritor nu are nevoie de nimic, dar eu de multe am trebuință ca să-mi păstrez această viață. De moarte nu te temi, căci nu are putere asupra ta; durerea o disprețuiești, pentru că nicio violență nu ți se poate întâmpla. (14) Dar eu, muritorul, mă tem și de una, și de alta; ele îmi aduc chinuri groaznice, pe care slăbiciunea cărnii nu le poate îndura". (15) Învățătorul virtuții ar trebui să aibă în vedere și această scuză a oamenilor, ca nu cumva faptul că păcătuiește omul să-l pună pe seama necesității, și nu a responsabilității sale. (16) Așadar, ca să reușească să fie desăvârșit, trebuie să nu i se reproșeze nimic de către cel care va

fi învățat, încât, dacă i se va spune cumva: „Recomanzi lucruri imposibile", să poată răspunde: „Iată, eu însumi le fac". „Dar eu sunt din carne și este normal să greșesc." „Și eu port aceeași carne și totuși nu sunt stăpânit de păcat." (17) „Pentru mine este greu să disprețuiesc bogăția, pentru că în corp nu se poate trăi altfel." „Dar iată și eu am corp și totuși rezist oricărei pofte." „Nu pot, în numele dreptății, să îndur nici durerea, nici moartea, din cauza slăbiciunii mele." „Iată și asupra mea durerea și moartea au putere și totuși învinge aceste lucruri de care tu te temi, ca să te fac pe tine victorios asupra durerii și morții. Eu pășesc în fața ta prin cele pe care tu le vezi fără putință de suportat; dacă nu poți să-l urmezi pe cel care te sfătuiește, urmează-l pe cel care merge înaintea ta." În felul acesta este desființată orice scuză și, în mod necesar, omul va recunoaște că este nedrept din vina sa, dacă nu-l va urma pe îndrumătorul virtuții ca pe un comandant. Vezi deci cu cât este mai bun un învățător muritor, el fiind capabil să-l conducă pe un muritor, în comparație cu un nemuritor, care nu poate recomanda răbdarea, el nefiind robul suferințelor. (18) Asta nu înseamnă că voi pune omul înaintea lui Dumnezeu; eu doar remarc faptul că nici omul nu poate să fie desăvârșit în învățătura sa dacă el nu este și Dumnezeu, ca să impună oamenilor, prin autoritatea sa cerească, datoria de a asculta, nici Dumnezeu, dacă nu va îmbrăca trup muritor, încât, desăvârșindu-Și învățătura prin fapte, să-i determine pe ceilalți la necesitatea ascultării.

(19) Rezultă clar că acesta care va fi diriguitor al vieții și profesor al dreptății[263] trebuie să fie în trup, altfel învățătura lui nu va fi întreagă și desăvârșită, nu va avea rădăcină, nici temei, și nu va sta, de nezdruncinat, de neurnit din loc, în fața omului; el însuși va suporta neputința cărnii și a corpului, el va primi în sine virtutea al cărei învățător este și o va prezenta nu numai prin cuvinte, ci și prin fapte; va fi deopotrivă supus morții și tuturor suferințelor, fiindcă îndatoririle virtuții se

[263] *Magister iustitiae* este formula care l-a determinat pe cercetătorul Marc Philonenko să presupună, pornind de la ocurența acestei sintagme în desemnarea Profetului din Manuscrisele de la Qumran și prin detectarea unor ecouri ale doctrinei celor două duhuri, că Lactanțiu ar putea fi recitit prin prisma textelor de la Marea Moartă (M. Philonenko, *„Magister iustitiae"*, în: *Mélanges offerts à Marcel Simon*, E. De Boccard, Paris, 1978, pp. 227-231).

regăsesc și în îndurarea suferințelor, și în suportarea morții. La toate acestea, așa cu am spus, trebuie să reziste învățătorul deplin, ca să demonstreze că sunt suportabile.

Capitolul 25

(1) Să afle deci oamenii și să rețină de ce supremul Dumnezeu, când Și-a trimis sol, crainic al învățăturii Sale, care îndrumă prin preceptele dreptății tot omul muritor, a vrut ca Acesta să Se prezinte în trup, să sufere răstignirea și pedeapsa cu moartea[264]. (2) Cum dreptatea nu exista pe pământ, Dumnezeu L-a trimis pe Învățător ca pe o lege vie, ca să întemeieze un nume și un nou templu[265] și să răspândească un cult adevărat și plin de evlavie pe tot pământul și prin cuvinte, și prin exemplu. (3) Și totuși, ca să fie într-adevăr trimis de Dumnezeu, nu trebuia să Se nască Acela precum se naște omul, din doi muritori; ca să fie limpede că, în om fiind, El este totuși ființă cerească, a fost creat fără intervenția unui tată[266]. (4) El avea drept Tată spiritual pe Dumnezeu și, după cum Tatăl spiritului Lui a fost Dumnezeu, fără mamă, astfel și mama trupului Lui a rămas fecioară, absent fiind un tată. (5) A fost deci și Dumnezeu, și om, stând la mijloc între Dumnezeu și om, din care cauză grecii Îl numesc „Mijlocitor"[267], încât să poată să-l conducă pe om către Dumnezeu, adică spre nemurire. Dacă ar fi fost numai Dumnezeu, așa cum s-a spus mai sus, nu ar fi putut să ofere omului exemple de virtute, iar dacă ar fi fost numai om, nu ar fi reușit să-i orienteze pe oameni către dreptate, autoritatea și virtutea Lui nefiind mai mari decât ale omului. (6) Fiind omul în carne și în spirit și trebuind spiritul să se supună eforturilor dreptății ca să devină veșnic, trupul, din carne fiind și pământesc, prin urmare muritor, atrage după sine și spiritul de care

---

[264] *Filipeni* 2, 7-8.

[265] *Cf. Marcu* 14, 58; *Ioan* 2, 19-20; numele este acela de „creștin", templul fiind Biserica.

[266] *Matei* 1, 18; *Luca* 1, 34-35; *cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 10.

[267] *1 Timotei* 2, 5; μεσίτης, în limba greacă, de unde „misit" în limba română.

este legat, ducându-l de la nemurire la moarte. (7) Așadar, spiritul lipsit de carne în niciun chip nu putea să-i fie omului călăuză către nemurire, din moment ce carnea împiedică spiritul să-I urmeze lui Dumnezeu. Carnea este slabă și supusă păcatului[268], iar păcatul este pajiștea morții. (8) De aceea a venit Mijlocitorul ca Dumnezeu în carne, ca să poată fi urmat și să-l smulgă pe om din imperiul morții, care este stăpână peste carne. De aceea Și-a luat El trup din carne, ca să arate, prin înăbușirea dorințelor cărnii, că a păcătui nu reprezintă o necesitate, ci ține de propria dorință și voință. (9) Lupta noastră unică, mare și însemnată, este aceea cu carnea, ale cărei lăcomii nesfârșite apasă sufletul și nu permit ca acesta să-și mențină stăpânirea și, atrăgându-l în plăceri și în delicii care încântă, îl supun morții veșnice. (10) Ca să putem rezista acestora, Dumnezeu ne-a descoperit, arătându-ne calea învingerii cărnii. Virtutea aceasta desăvârșită și absolută sub toate aspectele conferă învingătorilor cununa și răsplata nemuririi.

Capitolul 26

(1) Am vorbit despre umilință, despre fragilitate, despre pătimire, de ce Dumnezeu a preferat să le ia asupra Sa. Acum voi expune temeiul crucii, tăria ei. (2) Ce a dispus Tatăl cel suprem de la început, cum a decis tot ceea ce s-a întâmplat, ne este cunoscut nu numai din cuvintele profeților care au prezis adevărurile despre Hristos, dar ni le lămurește rațiunea însăși a suferinței. (3) Toate câte le-a îndurat nu au fost deșarte, ci au avut un mare rol, o semnificație aparte, precum acea operă divină pe care a desăvârșit-o. Forța și puterea faptelor Lui aveau valoare pentru prezent, dar declarau ceva și pentru viitor.

(4) El a dezvăluit orbilor lumina. Virtute cerească este a reda lumina celor care nu văd. Prin aceasta însă El arăta ce va fi: îndreptându-Se către neamurile care nu-L cunoșteau pe Dumnezeu, El va lumina inimile celor lipsiți de minte cu lumina înțelepciunii și va deschide ochii inimii spre contemplarea adevărului[269]. (5) Orbi cu adevă-

[268] *Marcu* 14, 38.

[269] *Isaia* 35, 5; *cf. Matei* 11, 5; *Efeseni* 1, 18.

rat sunt cei care nu văd cele de sus și, amestecați în bezna necunoașterii, venerează lucruri pământești, degradabile.

(6) A deschis urechile surzilor. Nu însă așa cum lucrase acea forță cerească până atunci, ci voia să spună că în scurt timp cei lipsiți de adevăr vor auzi și vor înțelege vocile divine al lui Dumnezeu. Se înțelegea că surzi sunt cei care nu aud că trebuie îndeplinite adevăratele porunci cerești.

(7) A dezlegat spre cuvânt limbile celor muți[270]; admirabilă putere, chiar în momentul în care era pusă în act; dar această virtute avea și o altă semnificație: ea trebuia să arate că se va întâmpla în curând ca necunoscătorii lucrurilor cerești, însușindu-și știința înțelepciunii, să vorbească despre Dumnezeu și despre adevăr. (8) Cel care nu stăpânește rațiunea divinității are limba legată, e mut, chiar de-ar fi oratorul oratorilor. Când limba a început să spună adevărul, să redea deci virtutea și măreția unicului Dumnezeu, atunci în sfârșit își îndeplinește cu adevărat misiunea naturii sale; cât timp vorbește însă minciuni, nu este în dreapta sa folosință. De aceea este un prunc lipsit de grai cel care nu poate vorbi despre cele divine.

(9) De asemenea, a întărit picioarele celor șchiopi ca să poată să meargă[271]; o calitate demnă de toată aprecierea a lucrării divine. Dar, figură retorică, arăta că era deschis de acum drumul adevărului, suprimate fiind greșelile vieții profane, rătăcitoare; pe noul drum, oamenii vor înainta spre obținerea harului divin. (10) Șchiop trebuie considerat doar acela care, învăluit în ceață și în întunericul neînțelepciunii, neștiind spre ce se îndreaptă, înaintează cu pași chinuiți și nesiguri pe drumul pierzării.

(11) A îndepărtat stricăciunea și petele de pe trupurile leproase[272]; nu este o faptă măruntă a forței Lui nemuritoare. Dar forța aceasta vestea că învățătura Lui îi va curăți, prin deprinderea dreptății, pe cei infestați de putregaiul păcatelor și de petele viciilor. (12) Leproși și elefantiaci[273] trebuie considerați aceia pe care îi împing spre fărădelegi

[270] *Isaia* 35, 6.

[271] *Isaia* 35, 6; *Matei* 11, 5.

[272] *Matei* 11, 5.

[273] Cei cuprinși de boala numită *elephantiasis*, o afecțiune foarte rară astăzi, transmisă de țânțari, care duce la îngroșarea anormală a unor țesuturi și membre.

dorințele nesfârșite, plăcerile insațiabile, redându-i rușinii, marcați de fierul roșu al dezonoarei, într-o veșnică stare de decădere.

(13) A ridicat trupurile morților care zăceau la pământ și, chemându-i pe nume, i-a întors din moarte[274]. Ce poate fi mai potrivit pentru Dumnezeu? Ce minune este mai mare, din toate timpurile, decât să redeschizi o viață încheiată, să mai adaugi ceva la zilele încheiate ale omului, să dezvălui tainele morții? (14) Această putere de neimaginat a fost chiar imaginea unei virtuți mai mari, care arată că învățătura Sa va avea o astfel de forță, încât neamuri de pe întreg pământul, care, străine fiind de Dumnezeu, au fost supuse morții, însuflețite de cunoașterea adevăratei lumini, ajung la darul nemuririi[275]. (15) Aceștia vor fi socotiți morți, aceștia care, necunoscându-L pe Dumnezeu, Dătătorul de viață, lăsându-și sufletele să cadă din cer pe pământ, dau năvală în lațul morții eterne[276]. (16) Ceea ce făcea El la momentul acela erau imagini ale celor viitoare; ceea ce arăta în trupurile rănite și bolnave reprezenta forma realităților spirituale. Devenea evidentă pentru prezent lucrarea unei virtuți nepământești, în timp ce pentru viitor se contura puterea măreției celeste a lui Dumnezeu.

(17) Așa cum faptele Lui aveau semnificația unei puteri deosebite, tot astfel și suferința Lui nu a fost una simplă, de prisos ori întâmplătoare. (18) Dar cum faptele erau grăitoare pentru marea Lui virtute și pentru forța învățăturii, în mod asemănător suferințele pe care le-a îndurat anunțau că înțelepciunea va fi expusă dușmăniei. Oțetul oferit ca băutură și fierea drept hrană[277] promiteau asprimi și amărăciuni pentru cei care urmează calea adevărului în această viață. (19) Și, așa cum însăși suferința cumplită, aspră, ne dă imaginea chinurilor viitoare, pe care virtutea le rezervă celor care zăbovesc în acest veac, astfel băutura de felul acesta și mâncarea care ajung în gura Învățătorului nostru ne oferă exemplul persecuțiilor, chinurilor și nenorocirilor care ne vor urmări. (20) Cei care urmează calea adevărului trebuie să îndure, să suporte totul, pentru că adevărul este

[274] *Ioan* 11, 43-44.
[275] *Ioan* 1, 9.
[276] *2 Regi* 22, 6.
[277] *Matei* 27, 34, 48.

aspru și nedorit de toți cei care, lipsiți fiind de virtute, își consacră viața plăcerilor aducătoare de moarte. (21) Cununa de spini pusă pe capul Lui[278] așa ceva anunță: că El Își va strânge un popor sfânt dintre cei vinovați. Pentru că prin coroană este definit poporul care se adună în cerc[279]. (22) Noi, cei nedrepți înainte de cunoașterea lui Dumnezeu, eram spinii, adică răii și prigonitorii, neștiutori ce înseamnă binele, străini de cunoașterea și de lucrarea dreptății, pe toate le pângăream prin fapta noastră criminală și prin poftele noastre. (23) Căci noi, cei culeși din mărăcinișul drumului, înconjurăm capul sfânt al lui Dumnezeu; chemați de El Însuși, de pretutindeni adunându-ne în jurul Lui, stăm lângă Învățătorul, lângă Dumnezeul Care ne instruiește, noi fiind coroana Stăpânului lumii și al tuturor celor vii.

(24) În ceea ce privește crucea, există în ea o mare forță și, de asemenea, rațiune, pe care voi încerca acum să le explic. (25) Așa cum spuneam mai sus, fiindcă hotărâse să-l elibereze pe om, l-a trimis pe pământ pe Învățătorul virtuții, ca prin învățături folositoare să-i îndrume pe oameni spre nevinovăție, iar prin lucrarea și faptele Lui prezente să deschidă drumul dreptății, pe care omul, înaintând și urmându-și Dascălul, să ajungă la viața veșnică. (26) S-a întrupat, a intrat în veșmânt de carne, ca să-i ofere omului, pentru instruirea căruia venise, exemplul și îndemnul virtuții[280]. (27) După ce făcuse în toate compartimentele vieții proba dreptății, încât să-i transmită omului suportarea durerii și disprețul morții, pentru ca prin aceasta virtutea să fie desăvârșită și deplină, a ajuns pe mâinile neamului de sacrilegi, deși ar fi putut să evite datorită științei viitorului pe care o poseda și să respingă totul cu aceeași putere prin care făcuse minuni. (28) El a îndurat însă chinurile, loviturile și spinii. În cele din urmă, nu a respins nici moartea[281], ca omul să triumfe – El fiindu-i comandant – asupra morții supuse și prinse în lanțuri deopotrivă cu grozăviile ei. (29) De ce însă Tatăl suprem a ales acest fel de moarte ca fiind cel mai potrivit pentru suferință? Rațiunea este cea care urmează. Va

[278] *Matei* 27, 29.
[279] *Oracula Sibyllina*, VIII, 294 ș.u.
[280] *Cf. Filipeni* 2, 7.
[281] *Matei* 27, 26, 29.

spune poate cineva: „De ce, dacă a fost Dumnezeu și a dorit să moară, nu S-a sfârșit printr-o moarte onorabilă? De ce neapărat pe cruce? De ce printr-un fel de supliciu[282], care este considerat nedemn și pentru omul liber, chiar dacă este vinovat?" (30) Mai întâi, pentru că Acesta care venise ca pământean, ca să le fie de folos pământenilor și celor umili și să le aducă speranța salvării tuturor, trebuie să suporte chinurile la care sunt supuși oamenii mărunți, sărmani, încât să nu existe cineva care să nu-L poată imita[283]. (31) Apoi, pentru ca trupul Lui să se păstreze întreg, deoarece în cea de a treia zi El trebuia să învieze din morți. Și nici nu trebuie ignorat de cineva că *El Însuși, predicând* despre suferința Sa, acest lucru l-a făcut cunoscut, și anume că are puterea, de ar vrea, să-Și piardă viața și să o recapete[284]. (32) Așadar, atunci când, pus pe cruce, Și-a dat duhul, călăii au considerat că nu mai era necesar să-I frângă oasele, cum făceau de obicei, ci I-au străpuns doar coasta[285]. (33) Astfel, corpul a fost coborât întreg de pe cruce și pus cu grijă în mormânt. S-a întâmplat totul în așa fel încât trupul să nu fie rănit și mărunțit și neputincios în momentul învierii.

Aceea a fost cauza esențială pentru care Dumnezeu a preferat crucea; era necesar ca El să fie urcat pe cruce și suferința Lui să fie cunoscută de toate neamurile[286]. (34) Cel care este pus pe cruce este mai la vedere și mai sus decât toți ceilalți și de aceea a fost aleasă crucea, ea arătând că Acela va fi atât de însemnat și atât de înalt și toate neamurile de pe întreg pământul vor alerga deopotrivă să-L cunoască și să I se închine. (35) Nicio națiune nu este atât de sălbatică, niciun ținut nu este atât de îndepărtat, încât să nu le fie cunoscute Pătimirea și sublimul măreției Lui. (36) În suferința Sa, El Și-a întins mâinile și a cuprins întreg pământul, arătând că din acel moment, de la răsărit și până la apus, un popor enorm, alcătuit din toate limbile și națiile, va veni sub aripa Sa și va primi pe fruntea sa acel semn mare și sublim[287].

---

[282] *Filipeni* 2, 8.
[283] *Oracula Sibyllina*, VIII, 257.
[284] *Luca* 24, 6-7; *Ioan* 10, 18.
[285] *Ioan* 19, 33.
[286] *Cf. Matei* 27, 59-60; *Ioan* 3, 13-14.
[287] *Apocalipsa* 7, 1-4; 14, 1; *cf. Oracula Sibyllina*, VIII, 302.

(37) Chiar și acum iudeii păstrează această imagine, atunci când ung buiandrugul ușilor cu sânge de miel. Căci Dumnezeu, având de gând să-i pedepsească pe egipteni, ca să-i ferească pe evrei de lovitura aceasta îi sfătuise să jertfească un miel alb, fără pată, și să pună semn caselor lor din sângele lui[288]. (38) Prin urmare, într-o singură noapte pieriseră copiii cei întâi-născuți ai egiptenilor, dar ai evreilor fuseseră în siguranță datorită acelui semn de sânge[289]; și nu pentru că sângele animalului respectiv ar poseda în sine o putere așa de mare, ca să fie spre mântuirea oamenilor, ci fiindcă era imaginea celor ce se vor petrece. (39) Mielul alb, fără pată, a fost Hristos, Cel nevinovat, drept, sfânt, jertfit de către iudei spre mântuirea tuturor celor care au pus pe fruntea lor semnul sângelui, adică al crucii pe care El Și-a vărsat sângele[290]. Căci fruntea este pragul cel mai înalt al omului, iar lemnul plin de sânge este crucea. (40) Apoi, jertfirea animalului este numită de către aceștia care o fac *pascha*, de la verbul *paschein*[291], fiind imaginea suferinței; Dumnezeu, cunoscător al celor viitoare, a transmis-o prin Moise poporului spre celebrare[292]. (41) Dar în acele circumstanțe imaginea a avut puterea de a respinge primejdia, încât să se vadă clar ce forță va avea adevărul pentru a proteja poporul lui Dumnezeu, în ultimele clipe de existență ale întregului pământ. (42) Cum sau în ce loc vor fi în siguranță toți cei care vor pune pe creștet acest semn al adevărului și al sângelui divin[293], voi arăta în ultima Carte[294].

Capitolul 27

(1) Acum se cuvine să arătăm cât de mare este puterea acestui semn[295]. În ce măsură acest semn este spre teamă demonilor,

[288] *Ieșirea* 12, 5, 7, 13.
[289] *Ieșirea* 12, 29.
[290] *Ieșirea* 12, 7, 22; *Ioan* 1, 29, 36; *1 Petru* 1, 19.
[291] În limba greacă: πάσχειν – „a suferi".
[292] *Ieșirea* 12, 6, 14, 24.
[293] *Apocalipsa* 7, 3-4; 14, 1.
[294] *Cf.* Cartea a VII-a, 16.
[295] *Cf.* TERTULIAN, *Apologeticum*, 23.

va ști acela care a văzut cum se îndepărtează de trupurile pe care le împresurau în urma jurământului în numele lui Hristos[296]. (2) Așa cum El Însuși, aflându-Se între oameni, alunga toți demonii prin cuvânt, iar mințile oamenilor, rătăcite ori tulburate de rele lucrări, le readucea la vechea rațiune[297], la fel, acum, cei care-L urmează scot spiritele otrăvite din oameni în numele Învățătorului, cu semnul Pătimirii Lui. (3) Dovedirea acestui lucru nu este grea deloc. Pentru că, în timp ce jertfesc pentru zeii lor, dacă este de față cineva cu semnul crucii pe frunte, ei nu mai prevestesc în niciun chip: „Ghicitorul consultat nu poate da răspunsurile solicitate"[298]. Pentru răii conducători, acesta era argumentul esențial în prigonirea celor drepți. (4) Când într-o zi, printre slujitori se găseau câțiva dintre ai noștri pentru a-i asista pe mai-marii care aduceau jertfe, datorită semnului marcat pe fruntea lor i-au alungat pe zei, aceștia nemaiputând să citească viitorul în măruntaiele animalelor sacrificate[299]. (5) Înțelegând cei care oficiau, împinși de demonii cărora le aduceau jertfă, s-au plâns că oameni străini participă la ceremonia sacrificării, determinându-i pe fruntași să fie cuprinși de mânie, să ia cu asalt templul lui Dumnezeu, să se pângărească ei înșiși într-un sacrilegiu real, ceea ce se va plăti prin extrem de aspre pedepse abătute asupra persecutorilor.

(6) Nici chiar de aici oamenii orbi nu pot înțelege că aceasta este adevărata religie, în ea existând o așa de mare putere de a învinge, a lor fiind greșită, neputând să reziste ori să se apere. (7) Ei afirmă că zeii fac asta nu din teamă, ci din ură; ca și când cineva ar putea să urască pe un altul decât pe cel care îi cauzează vreun rău sau ar putea să-i cauzeze. Dimpotrivă, ar fi mai de înțeles pentru măreția lor ca pe cei pe care îi urăsc să-i distrugă mai curând prin pedepse crunte decât să fugă de ei. (8) Și, pentru că nici nu pot să se atingă de aceștia la care văd un semn ceresc, și nici să le facă vreun rău celor pe care semnul

---

[296] *Faptele Apostolilor* 5, 16.

[297] *Matei* 8, 16.

[298] VERGILIUS, *Georgice*, III, 491.

[299] O astfel de întâmplare, spune Lactanțiu – și aici, dar mai explicit în *Despre morțile persecutorilor*, 10, 1 (a se vedea traducerea de Claudiu T. ARIEȘAN și studiul introductiv aferent) –, a determinat persecuția inițiată de Dioclețian.

nemuririi i-a întărit asemenea unei fortărețe de necucerit, îi hărțuiesc prin intermediul oamenilor și îi persecută cu forțe străine.

(9) Dacă oamenii mărturisesc că demonii există, noi am învins. Este obligatoriu să fie o religie a adevărului aceasta a noastră care cunoaște și explică existența demonilor, înțelegându-le viclenia, slăbindu-le forța, constrângându-i prin armele spiritului să se retragă potoliți și supuși. (10) În caz că oamenii nu sunt de acord, vor fi respinși prin mărturiile poeților și filozofilor. Dacă nu tăgăduiesc că există și că sunt răi, ce altceva rezultă decât afirmația că unii sunt zei, alții demoni? (11) Să ne prezinte ei prin ce se deosebesc unii de alții, ca să știm și noi ce este de venerat, ce este de blestemat, dacă există între ei o tovărășie sau dacă își sunt dușmani. Dacă s-au însoțit din prietenie, cât îi vom diferenția sau cum vom reuși să nu amestecăm onorurile și cinstirile cuvenite unora sau altora? Iar dacă sunt dușmani, de ce demonii nu se tem de zei sau zeii nu pot să-i alunge pe demoni? (12) Iată, unul cuprins de duhul demonului își iese din minți, turbează, înnebunește. Să-l conducem în templul lui Iupiter Optimus Maximus sau, din moment ce acesta nu știe să-i facă sănătoși pe oameni, în templul lui Esculap ori al lui Apollo? Să poruncească preotul acestui zeu – oricare ar fi respectivul zeu – ca, în numele lui, acel spirit rău să iasă din om. Așa ceva nu se va întâmpla. (13) Atunci care mai este puterea zeilor, dacă pe demoni nu-i pot stăpâni? Aceiași demoni însă, la conjurarea lui Dumnezeu cel adevărat, îndată vor fugi. (14) Ce explicație poate fi că se tem de Hristos, dar nu se tem de Iupiter, decât că demonii nu sunt altceva decât cei considerați în popor a fi zei? În sfârșit, dacă sunt puși alături și cel care a suferit lucrarea demonului, și profetesa lui Apollo din Delfi, ei la fel se vor îngrozi la auzul numelui lui Dumnezeu și tot atât de rapid se va retrage Apollo din profetul său, pe cât acel spirit demonic din om, și, zeul fiind abjurat și respins, profetul va tăcea pentru totdeauna. Așadar, demonii, despre care se spune că trebuie repudiați, aceiași sunt cu zeii la care oamenii se roagă.

(15) Dacă pe noi nu catadicsesc să ne creadă, să-i dea crezare lui Homer, care l-a pus pe Iupiter alături de demoni[300], dar și altor poeți și

[300] Homer, *Iliada*, 1, 222.

filozofi, care îi numesc pe aceiași când demoni, când zei, numiri dintre care prima este cea adevărată, a doua fiind falsă.

(16) Spiritele acelea întru totul ticăloase, atunci când sunt abjurate, se dau drept demoni, când sunt venerate, mint că sunt zei și astfel îi fac pe oameni să greșească și îi îndepărtează de adevărata cunoaștere a lui Dumnezeu, singura modalitate de a fi evitată moartea veșnică. (17) Ei sunt cei care, pentru a-l subjuga pe om, și-au întemeiat în multiple locuri culte felurite, alegându-și nume mincinoase ca să inducă în eroare. Ei, neputând dobândi caracter divin prin ei înșiși, și-au luat numele unor regi puternici, sub însemnul cărora să-și revendice onoruri cuvenite zeilor. (18) Această înșelăciune poate fi respinsă și adevărul adus la lumină. Dacă cineva dorește să cerceteze mai mult, să-i adune pe cei care au dibăcia de a chema sufletele din infern. Să-i invoce[301] pe Iupiter, Neptun, Vulcan, Mercur, Apollo, pe Saturn – tatăl tuturor; toți vor răspunde din infern și, întrebați fiind, vor vorbi despre ei și vor depune mărturie despre Dumnezeu.

(19) După aceea, să-L cheme și pe Hristos: nu va fi prezent, nu va apărea, pentru că nu a fost la cei din lumea cealaltă mai mult de două zile[302]. (20) Ce argument poate fi mai sigur decât acesta? Eu unul nu mă îndoiesc că Trismegist a ajuns la adevăr printr-o astfel de judecată, el care a spus totul despre Dumnezeu-Tatăl, multe despre Dumnezeu-Fiul, date care se regăsesc printre tainele divine.

Capitolul 28

(1) Lucrurile stând așa cum am arătat, rezultă că nicio altă speranță de viață nu-i rămâne omului decât, renunțând la cele deșarte și la greșelile deplorabile, să-L cunoască pe Dumnezeu[303], să-I slujească lui Dumnezeu, să renunțe chiar la această viață trecătoare și să se dedice uceniciei dreptății și cultului adevăratei religii. (2) Suntem născuți ca

[301] Aluzie la practicile necromantice, răspândite la multe popoare din vechime, care pretindeau că invocă prin magie și intermediază legătura cu duhurile celor trecuți în cealaltă lume.

[302] *Luca* 24, 5-6.

[303] *Ioan* 17, 3.

să-I oferim Celui ce ne-a creat dreapta și cuvenita ascultare, numai pe El să-L cunoaștem și să-L urmăm.

(3) Suntem strâns legați de Dumnezeu prin lanțul acesta al pietății; de aici și-a și luat numele religia, nu de la *relegere*, așa cum a presupus Cicero[304] în cartea a II-a din *Despre natura zeilor*: (4) „Nu numai filozofii, dar și strămoșii noștri au făcut diferență între superstiție și religie. Cei care în toate zilele se rugau și aduceau jertfe ca să le supraviețuiască copiii, aceștia se numeau superstițioși[305]. (5) În schimb, cei care tratau cu atenție toate câte țin de cultul zeilor ca și când le reciteau, aceștia se numeau «religioși», de la *relegere*, precum *elegantes* de la *eligere*, *diligentes* de la *diligere*, *intellegentes* de la *intellegere*[306]. În toate aceste cuvinte există același mod de formare ca și în «religios». Așa s-a făcut că «superstițios» a ajuns cuvânt de dispreț, «religios» – de laudă"[307]. (6) Cât de greșită este această interpretare reiese de la sine. Dacă și superstiția, și religia se regăsesc în cinstirea acelorași zei, diferența este minimă sau chiar nu este deloc. (7) De ce aș considera eu că a te ruga pentru sănătatea fiilor tăi o singură dată este specific omului religios și a face același lucru, dar de zece ori, ține de omul superstițios? Dacă este foarte bine să o faci o dată, cu cât va fi mai bine să o faci de mai multe ori? Dacă este bine la prima oră, va fi și mai bine în cursul zilei; dacă o singură jertfă va îndupleca un zeu, mai multe vor reuși și mai mult, pentru că recunoștința

---

[304] Etimonul propus de Lactanțiu este verbul *religare* („a lega, a uni"). Cicero propusese un alt verb: *relegere* („a trece din nou pe undeva, a citi, a reciti"). Secvența următoare ne determină să-i acordăm credit oratorului. (Sensul primar al lui *legere* este „a aduna, a culege, a strânge", încât trimiterea la *religie*, ca *legătură*, *unire*, *strângere*, *adunare* în prejma divinului există și aici. Argumentul hotărâtor că *religare* nu poate fi etimonul lui *religio* este însă faptul că perechea substantivizată a verbului ar fi *religa* – plus un sufix de derivare a numelui.) Dezbaterea este departe de a fi închisă, cum demonstrează întregul capitol final, „Lactance et la langue latine ou comment redéfinir la religion dans l'Histoire" din cartea lui Blandine Colot, *Lactance. Penser la conversion de Rome au temps de Constantin*, Leo S. Olschki Editore, Firenze, 2016, pp. 263-309.

[305] *Superstitiosus*, de la *supersto*, *-are*, *-steti* („a sta deasupra").

[306] Fiind neologisme în limba română, traducerea ar fi superfluă. Plasând lexemul într-o familie, credibilitatea demersului sporește. Din păcate, varianta propusă de Lactanțiu a fost preluată și de Augustin, iar astăzi apare frecvent ca fiind cea reală.

[307] Cicero, *De natura deorum*, 2, 28, 71 ș.u.

sporită mulțumește mai curând decât să ofenseze. (8) Nouă nu ne vor fi urâți acei sclavi care ne dau ascultare și sunt pe lângă noi neîncetat; dimpotrivă, ne sunt dragi. De ce atunci să treacă drept o greșeală, prinsă într-un cuvânt depreciativ, faptul că cineva își iubește copiii mai mult, că își cinstește zeii mai mult, și să fie lăudat cine o face în mai mică măsură?

(9) Acest argument susține chiar contrariul. Căci, dacă a te ruga tot timpul și a aduce jertfe este un fapt incriminatoriu, la fel este și dacă-l faci o singură dată. Dacă a-ți dori în permanență ca fiii să-ți supraviețuiască trece drept un viciu, tot superstițios este și cel care dorește același lucru, dar mai rar. De ce ar proveni un cuvânt peiorativ de acolo de unde te poți aștepta la ceva mai cinstit și mai drept? (10) Dacă spune că „religioși sunt numiți, de la *relegere*, cei care tratează cu mare grijă cele care țin de cultul zeilor", de ce atunci aceia care fac asta mai toată ziua își pierd numele de „religioși", când ei cu mai multă grijă reiau, prin însăși asiduitatea lor, cele prin care sunt cinstiți zeii? (11) De ce asta? În mod sigur religia presupune cultul adevărului, superstiția – al falsului. Și, în general, ceea ce venerezi este important, nu cum venerezi sau ce te rogi. Dar, pentru că închinătorii la zei se consideră religioși, când ei sunt superstițioși, nu pot nici religia să o deosebească de superstiție, nici să redea semnificația denumirilor. (12) Am afirmat că numele religiei este dedus din legătura pietății, deoarece Dumnezeu Și l-a apropiat pe om și prin pietate îl ține alături, ca noi să-I slujim ca unui Stăpân și să-L ascultăm, în mod obligatoriu, ca pe un Tată. (13) Cu atât mai bine explică Lucretius această noțiune, când spune că el „dezleagă încâlcelile religiilor"[308]. Se numesc „superstițioși" nu cei care doresc ca fiii lor să fie în viață – toți dorim așa ceva –, ci aceia care cinstesc amintirea dăinuitoare a defuncților sau cei care, supraviețuind părinților, cinstesc în casă chipurile strămoșilor sub numele de zei penați. (14) Pe cei care adoptau rituri noi, cinstind ca pe niște zei morții pe care-i considerau acceptați în cer, deși erau din rândul oamenilor, pe aceștia îi numeau superstițioși; (15) dar pe cei care venerau zeii comuni și străvechi, îi numeau religioși. De unde și Vergilius zice: „Superstiția deșartă și necunoscătoare a vechilor zei"[309].

---

[308] LUCRETIUS, *De rerum natura*, 1, 932.

[309] VERGILIUS, *Aeneis*, 8, 187.

(16) Cum și despre vechii zei aflăm că au fost consacrați în același fel după moarte, înseamnă că superstițioși sunt cei care cinstesc zei mulți și neadevărați, iar noi, fiindcă ne rugăm unuia singur, lui Dumnezeu cel adevărat, suntem religioși.

Capitolul 29

(1) Se va întreba cineva cum de spunem că venerăm un singur Dumnezeu și totuși afirmăm că sunt doi, Dumnezeu-Tatăl și Dumnezeu-Fiul. Această afirmație pe foarte mulți îi împinge spre o gravă greșeală. (2) Ei, pentru că apreciază drept probabile cele spuse, consideră că noi greșim, că depunem mărturie despre un alt Dumnezeu, unul muritor. Cum despre natura Lui muritoare am vorbit, acum să explicăm unitatea dumnezeirii.

(3) Când spunem Dumnezeu-Tatăl și Dumnezeu-Fiul, nu vorbim despre doi Dumnezei, nici nu-I separăm pe Unul de Celălalt, pentru că nici Tatăl nu poate fi despărțit de Fiul, nici Fiul de Tatăl, căci nici „tată" nu poate fi numit cineva fără fiu, nici un fiu nu poate fi născut fără tată[310]. (4) Prin urmare, pentru că și Tatăl Îl determină pe Fiul, și Fiul pe Tatăl, o singură minte este în Amândoi, un singur spirit, o singură esență; Acela este precum un izvor care se revarsă, Acesta precum un râu curgând din el, Acela precum soarele, Acesta raza pornită din soare. (5) Fiind credincios și drag Tatălui suprem, nu este despărțit de El, așa cum nu poate fi despărțit râul de izvorul lui ori raza de soare, apa izvorului regăsindu-se în râu, iar lumina soarelui în rază. La fel nici glasul nu poate fi separat de gură, nici vitejia sau mâna nu pot fi rupte de trup. (6) Prin urmare, fiind El numit de către profeți „Mâna"[311], „Puterea"[312] și „Cuvântul"[313] lui Dumnezeu, nu este nicio distincție, din moment ce și limba, făptașa vorbirii, și mâna în care stă puterea sunt părți inseparabile ale trupului[314]. (7) M-aș folosi de un exemplu

---

[310] Tertulian, *Apologeticum*, 21.

[311] *Isaia* 48, 13.

[312] *Ieremia* 10, 12; 51, 15.

[313] *Facerea* 1, 1; *Psalmul* 32, 6.

[314] Sfântul Ciprian de Cartagina, *Testimoniorum libri tres*, 2, 4.

mai apropiat: are cineva un fiu pe care-l îndrăgește mult de tot și care trăiește totuși în casa părintească și sub tutela tatălui[315]; chiar dacă i se acordă numele și puterea stăpânului, în dreptul civil casa este una singură, iar stăpânul este denumit, de asemenea, ca fiind unul singur. (8) Astfel, și această lume este o singură casă a lui Dumnezeu, Tatăl și Fiul, locuind lumea împreună, fiind un singur Dumnezeu, unul singur precum ar fi doi, și doi ca și unul singur[316]. (9) Și nu este de mirare: Fiul este în Tatăl, pentru că Tatăl Își iubește Fiul, iar Tatăl este în Fiul, pentru că Acesta Se supune în credință voinței Tatălui și nu a făcut sau nu va face vreodată decât ceea ce a vrut sau a poruncit Tatăl[317].

(10) Faptul că Dumnezeu este unul singur, atât Tatăl, cât și Fiul, îl arată și Isaia în acel pasaj pe care l-am dat mai sus, când spune: „Te vor adora și se vor închina Ție, pentru că în Tine este Dumnezeu și nu este un alt Dumnezeu în afară de Tine"[318]. Iar în alt loc, în mod asemănător: „Așa grăiește Dumnezeu, Regele lui Israel, Cel care l-a mântuit, Dumnezeu cel veșnic: «Eu sunt începutul și sfârșitul, și în afară de Mine nu există alt Dumnezeu»"[319]. (11) Deși evidențiase două Persoane: Dumnezeu-Regele, Acesta fiind Hristos, și Dumnezeu-Tatăl, Care L-a scos din tărâmul morților după ce fusese schingiuit, așa cum am spus că a arătat profetul Osea: „Din stăpânirea morților Îl voi smulge"[320], totuși, referindu-Se la ambele Persoane, a spus: „În afară de Mine nu există alt Dumnezeu"; ar fi putut spune: „În afară de Noi", dar devenea o nelegiuire într-o astfel de reuniune separarea prin folosirea numărului plural. (12) Căci Dumnezeu este unul, singur, liber, supremul Dumnezeu, fără de început, El Însuși fiind început al lucrurilor, în El

[315] Literal: „sub mâna tatălui" (*in manu patris*), referință iarăși la *patria potestas*, autoritatea deplină și absolută a lui *Pater familias* asupra membrilor familiei.

[316] *Ioan* 10, 30; *cf.* Minucius Felix, *Octavius*, 33, 1.

[317] *Matei* 11, 27; *Ioan* 3, 35; 4, 34; 6, 38; 10, 38; 14, 10-11. Pasajul este citat ca elocvent pentru subordinaționismul și binitarismul lui Lactanțiu (Vincenzo Loi, *Lattanzio nella storia del linguaggio e del pensiero teologico pre-niceno*, în col. *Bibliotheca Theologica Salesiana*, series I: Fontes, vol. 5, Pas-Verlag, Zurich, 1970, pp. 205-207). Pierre Monat găsește însă că ar fi vorba de „simplificări abuzive și nefericite, dar, probabil, de ordin tactic" (Lactance, *Institutions divines*, Livre IV, p. 241, n. 2).

[318] *Isaia* 45, 14.

[319] *Isaia* 44, 6.

[320] *Osea* 13, 14.

deopotrivă fiind conținuți și Fiul, și toate. (13) De aceea, fiind mintea și voința Unuia și în Celălalt, sau mai degrabă una singură și în Unul, și în Altul, pe drept sunt numiți un singur Dumnezeu și Unul, și Celălalt, pentru că ceea ce este în Tatăl se răspândește și către Fiul, iar ceea ce este în Fiul de la Tatăl pornește[321]. (14) Prin urmare, nu poate Acel Dumnezeu suprem și unic să fie venerat decât prin Fiul. Cine consideră că Îl venerează numai pe Tatăl, necinstindu-l pe Fiul, nu-L cinstește nici pe Tatăl. (15) Iar cel care Îl primește pe Fiul și Îi cinstește numele[322], acela deopotrivă cu Fiul Îl cinstește și pe Tatăl, Fiul fiindu-I sol, vestitor și sacerdot Tatălui suprem. El este ușa marelui templu, calea luminii, comandantul salvării, poartă a vieții[323].

Capitolul 30

(1) Cum au existat multe erezii, iar poporul lui Dumnezeu a fost scindat de ațâțările demonilor, se cuvine să punem adevărul în granițele sale și, pe scurt, să-l situăm în propriul său sălaș, încât, dacă cineva ar dori să soarbă „apa vieții"[324], să nu fie dus spre locuri secate, lipsite de vână, ci să cunoască izvorul cel mai bogat, al lui Dumnezeu, pe care să pună stăpânire, inundat de lumina veșnică. (2) Se cuvine să știm înainte de toate că Dumnezeu Însuși, dar și solii Lui au prezis că vor exista foarte multe secte, care se vor strădui să rupă concordia sfântului trup, și ne-au sfătuit să fim cu cea mai mare prudență, ca să nu cădem vreodată în laturile și în înșelăciunile potrivnicului nostru cu care Dumnezeu a hotărât să ne luptăm. (3) Atunci a lăsat dispoziții clare, pe care trebuie să le păzim în permanență. Cei mai mulți, uitând de acestea, au părăsit drumul celest și au pornit pe căi greșite, cu ocolișuri, cu prăpăstii, pe unde au condus o parte din poporul simplu, lipsit de precauție, spre întuneric și moarte. Voi arăta până unde a mers aceasta.

---

[321] *Ioan* 5, 22; 10, 30; 17, 11.
[322] *Matei* 10, 40.
[323] *Ioan* 10, 9; 13, 20; 14, 6.
[324] *Ieremia* 2, 13; *Ioan* 4, 13.

(4) Au fost unii dintre ai noștri fie cu o credință mai puțin statornică, fie cu mai puțină învățătură, fie mai puțin prevăzători, care au fărâmițat unitatea și au destrămat Biserica. (5) Alții, cu o credință înșelătoare, în timp ce simulau că Îl cunosc pe Dumnezeu și că Îl venerează, preocupați să își sporească averea și onoarea, umblau după sacerdoțiul cel mai de vază. Și, învinși de unii mai puternici, preferau să se retragă împreună cu partizanii lor, decât să-i suporte pe șefii cărora doriseră mai înainte ei înșiși să le fie șefi. (6) Alții, netrecuți în mod suficient prin literatura divină, nu erau capabili să dea un răspuns acuzatorilor adevărului, celor care obiectau că este imposibil sau absurd ca Dumnezeu să existe în pântecele femeii, spunând că o așa măreție cerească n-ar fi putut ajunge într-o astfel de neputință, încât să fie dat spre disprețul, luarea în râs, ocara, batjocura oamenilor, să îndure în cele din urmă chinuri și să fie pus pe crucea cea infamă. (7) De toate acestea ei nu puteau să se apere ori să le respingă, pentru că ei nu le vedeau în profunzime nici forța, nici explicația, ei fiind lipsiți de talent și învățătură; întorși din calea lor dreaptă, au deformat literatura divină, alcătuindu-și o nouă învățătură, lipsită de rădăcini și de soliditate. (8) Unii, seduși de provocările unor profeți mincinoși, despre care preziseseră profeții adevărați ori Hristos Însuși, s-au despărțit de învățătura lui Dumnezeu, părăsind adevărata tradiție. (9) Aceia toți, prinși în plasa înșelăciunilor diavolești de care s-ar fi cuvenit să-și dea seama și să se ferească, au abandonat numele și cinstirea divină din lipsă de înțelepciune. (10) Unii, precum frigienii[325], novațienii[326],

[325] Un alt nume al montaniștilor, schismatici de secol II, organizați în Frigia (Asia Mică) sub conducerea profetului Montanus, născut la Ardaba, în regiune, și a două profetese, Priscilla și Maximilla. La mișcarea montanistă a aderat temporar și Tertulian, cândva în jurul anului 210.

[326] Mișcare schismatică de secol III, ce își aroga titulatura de *cathari* (cei puri), fondată de Novațian, preot din Roma care se autoproclamase anti-papă între 251 și 258. Primul care a vorbit de „erezia lui Novațian" a fost Sfântul Cipian de Cartagina, în *Epistola* LV. Ucenicii săi refuzau reprimirea în comunitate a celor căzuți și nu lăsau loc pentru pocăință.

valentinienii[327], marcioniții[328], antropienii[329] sau alții purtând alte nume, au încetat să mai fie creștini și, renunțând la numele lui Hristos, au adoptat apelative omenești și exterioare. (11) Doar Biserica noastră a păstrat cultul cel adevărat. Ea este izvorul adevărului, lăcașul credinței, templul lui Dumnezeu. Cel care nu va intra aici sau cel care va ieși de aici se vor îndepărta de nădejdea vieții și a mântuirii. Nimeni nu trebuie să se lase copleșit de disputa înverșunată. (12) Căci se dezbate despre viață și despre mântuire; dacă nu se veghează asupra acestora cu precauție și multă grijă, le vom pierde definitiv. (13) Totuși, pentru că fiecare adunare a ereticilor consideră că ea îi reprezintă pe creștini și Biserica universală, trebuie știut că doar acea Biserică este cea adevărată în care există mărturisire și pocăință[330]; ea șterge păcatele și vindecă rănile la care se ajunge din neputința cărnii. (14) Am expus acestea, în puține cuvinte, pentru a da un sfat, ca nu cumva, din dorința de a fugi de greșeală, cineva să cadă în una mai mare, tocmai

[327] Sectă fondată în secolul al II-lea de egipteanul Valentin, cel mai cunoscut reprezentant al gnosticilor, activ în Alexandria și la Roma, cu influențe dualiste și o doctrină a salvării prin cunoaștere ezoterică. Opiniile sale eretice și ale valentinienilor au fost combătute cu energie de Tertulian în *Advesus valentinianos*, de Epifanie al Salaminei în *Panarion* și de Sfântul Irineu de Lyon în prima Carte a tratatului *Adversus haereses* (v. Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, I, col. PSB 22, serie nouă, trad., introd. și note de Petru Molodeț, Ed. Basilica, București, 2024, pp. 70-224). Papirusul egiptean *Codex Jung*, de secol IV, descoperit în 1946 la Nag Hammadi, ce conține o *Evanghelie a Adevărului* cu traduceri în coptă ale textelor discipolilor săi, a deschis un capitol important în descifrarea concepțiilor sale extrem de elaborate.

[328] Sectă fondată în 144 la Roma de către Marcion, eretic dualist, care făcea separația între Dumnezeul Vechiului Testament, văzut ca necruțător, răzbunător și creatorul materiei, și Dumnezeul Noului Testament, bun, transcendent, imaterial, neimplicat în niciun fel în facerea materiei și a lumii. Marcion respingea Vechiul Testament, iar din Noul Testament făcuse o selecție proprie de texte canonice: o evanghelie (apropiată de *Luca*) și zece epistole pauline. Marcion era fiul episcopului Philologus de Sinope, numărat în ceata celor 70 de Sfinți Apostoli (menționat de Sfântul Apostol Pavel în *Romani* 16, 15). Philologus și-a acuzat fiul de erezie.

[329] Prin acest termen, Lactanțiu se referă probabil la toți antropomorfiștii care, asemenea păgânilor, Îl reprezentau pe Dumnezeu sub formă omenească.

[330] Atac indirect la concepțiile aceluiași ereziarh Novațian, care nu admitea reîntoarcerea *lapsi*-lor apostaziați din vremea persecuțiilor anticreștine în sânul Bisericii.

pentru că nu cunoaște taina adevărului. Vom lupta apoi mai mult și mai argumentat împotriva tuturor sectelor mincinoase într-o lucrare proprie, separată[331].

(15) Pentru că am vorbit destul despre adevărata religie și înțelepciune, urmează să tratăm în Cartea următoare despre dreptate.

[331] Lucrarea ce ar fi combătut sistematic ereziile, probabil în maniera Sfântului Irineu de Lyon, nu a mai fost redactată de Lactanțiu.

CARTEA A CINCEA

DESPRE DREPTATE

Capitolul 1

(1) Nu am nicio îndoială că această operă care Îl afirmă pe Acel unic Întemeietor al lucrurilor, Diriguitor al universului, dacă va ajunge pe mâna vreunuia dintre cei înrobiți religiilor absurde, nestăpâniți fiind din pricina excesului superstițios, acela se va năpusti asupra ei cu ocări și, eventual după ce va fi citit din ea măcar începutul, o va arunca, o va azvârli departe, o va blestema, va socoti că se întinează și că se constrânge pe sine la comiterea unei groaznice impietăți dacă va citi sau va asculta totul cu răbdare[1]. (2) Îl rugăm totuși pe acesta, dacă s-ar putea, în numele omeniei, să nu o condamne mai înainte de a cunoaște totul. Dacă sacrilegilor, trădătorilor, producătorilor de otrăvuri[2] li se acordă dreptul de a se apăra, nefiind condamnat cineva în necunoștință de cauză, nu ni se pare nedrept să pretindem și noi ca, dacă cineva are să ajungă la această scriere, dacă o va citi, să o citească de la un cap la altul, iar dacă o va asculta, să-și rețină verdictul până la sfârșitul lecturii. (3) Cunosc însă încăpățânarea oamenilor; prin urmare, niciodată nu vom obține așa ceva. Căci se tem ca nu cumva să fie învinși de noi și să se predea, constrânși de adevărul care vorbește de la sine. (4) Ei vociferează, se opun, ca să nu audă, interzic ochilor să vadă lumina pe care le-o oferim. Prin asta ei nu-și evidențiază decât neîncrederea în judecata

---

[1] *Cf.* Tertulian, *Apologeticum*, 1; Minucius Felix, *Octavius*, 27, 8; Salvianus, *Despre guvernarea lui Dumnezeu*, 5, 20.

[2] Sau: „vrăjitorilor" (*ueneficiis*).

lor ruinată, necutezând nici să se informeze, nici să stea de vorbă, pentru că ei înșiși știu cât de ușor pot fi învinși. (5) De aceea, dezbaterea fiind anulată, „înțelepciunea e dată la o parte, iar forța decide asupra situației", după cum spune Ennius[3]. Și, întrucât depun tot efortul lor pentru a condamna ca pe niște vinovați pe aceia pe care îi știu fără îndoială că sunt nevinovați, de aceea nu vor să le recunoască nevinovăția; ca și când ar fi o nedreptate mai mare a condamna o nevinovăție dovedită decât una neascultată. (6) Dar, așa cum am spus, se tem că, dacă vor asculta, nu vor mai putea condamna; de aceea, pe cei care-L cinstesc pe Dumnezeul suprem, pe oamenii drepți deci, îi chinuiesc, îi ucid, îi extermină. Nici nu pot să justifice motivul urii lor, ei care urăsc atât de înverșunat. (7) Deoarece ei înșiși greșesc, se mânie împotriva celor care urmează calea cea dreaptă și, deși le-ar fi cu putință să se corecteze, adaugă greșelilor lor fapte cumplite, se mânjesc de sânge nevinovat și smulg din trupurile zobite mințile îndreptate către Dumnezeu. (8) Cu astfel de oameni intenționăm noi să ne luptăm, să ne susținem credința și să-i aducem la adevăr de la smintita lor convingere, cu oameni care mai ușor ar sorbi sângele decât cuvintele celor drepți.

(9) Ne străduim oare în zadar? Deloc. Dacă nu vom reuși să-i scăpăm pe aceștia de moartea[4] spre care tind cu atâta grabă sau să-i chemăm la viață și la lumină din drumul lor rătăcit, ei înșiși opunându-se propriei lor salvări, îi vom întări totuși pe ai noștri, a căror părere nu este încă stabilă, întemeiată pe rădăcini solide, nestrămutată. Sunt foarte mulți cei care șovăiesc, mai ales cei care au de-a face cu literele. (10) Și aici filozofii, oratorii și poeții sunt periculoși, pentru că ușor pot să prindă în mreje sufletele imprudente prin suavitatea limbajului și prin dulcea declamare a versurilor lor curgătoare. (11) Acolo este mierea care tăinuiește otrava. Din cauza aceasta am dorit ca înțelepciunea să meargă împreună cu religia, ca nu cumva acea aleasă învățătură să-i deranjeze cu ceva pe studioșii de lucruri deșarte, iar cunoașterea literaturii nu numai să nu dăuneze religiei și dreptății, ba chiar să fie de folos cât mai mult, încât acela care s-a preocupat de

[3] Quintus Ennius, *Annales*, 272.
[4] *Cf. Iacov* 5, 20.

literatură să fie mai inițiat în virtuți și mai înțelept în alegerea adevărului. (12) În plus, chiar dacă altuia nu-i va fi de folos, nouă desigur ne va fi: conștiința noastră se va delecta, mintea se va bucura că se află în lumina adevărului, pajiște a sufletului, impregnată cu o incredibilă plăcere[5].

(13) Să nu disperăm însă, fiindcă „nu cântăm pentru surzi"[6]. Situația nu se află într-o stare așa de rea – atâta vreme cât duhurilor rele nu li se îngăduie o putere mai mare decât cea a Duhului Sfânt –, nu lipsesc mințile sănătoase, cărora să le placă adevărul, iar drumul drept arătat să-l și vadă, să-l și urmeze. (14) Este uns acum paharul cu mierea cerească a înțelepciunii, încât medicamentele amare să poată fi băute de către necunoscători fără vreo neplăcere: dulceața dintâi amăgitoare ascunde asprimea gustului amar sub vălul plăcerii[7]. (15) Căci, mai întâi de toate, aceasta este cauza pentru care Scrierilor sfinte nu li se acordă credit din partea înțelepților, învățaților și fruntașilor acestei lumi: profeții au vorbit într-un limbaj comun, simplu, ca pentru popor. (16) Sunt disprețuite, așadar, de către cei care nu vor să asculte nimic și nici să citească decât ceea ce este șlefuit și frumos spus și nici nu se prinde ceva de sufletul lor în afară de ceea ce încântă urechile cu un sunet mai atrăgător, iar acelea care li se par urâte sunt socotite bășești, lipsite de meșteșug, vulgare. (17) Ei nu consideră nimic adevărat decât ceea ce este plăcut auzului, nimic demn de crezut decât ceea ce poate să procure plăcere; nimeni nu apreciază un lucru în funcție de adevăr, ci în funcție de podoaba lui. (18) Nu cred, prin urmare, cele divine, ele fiind lipsite de ornament, dar nici pe aceia care le explică nu-i cred, pentru că sunt fie cu totul inculți, fie puțin instruiți. Foarte rar se întâmplă ca aceștia de pe urmă să aibă cu adevărat darul elocinței; cauza situației este la vedere. (19) Elocința servește lumii pământene; este o bucurie să se fălească în fața mulțimii, să producă plăcere comițând răul; de foarte multe ori efortul ei este să suprime adevărul, ca să-și arate puterea; ea caută

[5] Nu ruptura între credință și cultură, ci integrarea lor benefică este recomandarea lui Lactanțiu.

[6] VERGILIUS, *Bucolice*, 10, 8.

[7] *Cf.* LUCRETIUS, *De rerum natura*, 1, 936 ș.u.

bogăția, dorește onorurile, pretinde rangul cel mai înalt al demnității. (20) Așadar, elocința disprețuiește Scrierile sfinte ca fiind umile, respinge cele tainice ca fiind contradictorii, ea bucurându-se în public, căutând mulțimea și celebritatea. (21) Așa se face că înțelepciunea și adevărul sunt lipsite de crainici pe măsură. Iar dacă, din întâmplare, unii literați li s-au dedicat, n-a fost de ajuns pentru a le apăra.

(22) Dintre cei care îmi sunt cunoscuți[8], Minucius Felix nu a fost deloc de disprețuit printre avocați. Cartea sa, care se cheamă *Octavius*, dovedește ce apărător vrednic al adevărului[9] ar fi putut deveni el dacă s-ar fi consacrat întru totul acestei preocupări. (23) De asemenea, Septimius Tertulian[10] a fost un iscusit al literelor în general, dar în elocvență mai dificil, mai puțin împodobit și prea obscur. Așa încât nici chiar el nu a dobândit celebritatea. (24) S-a evidențiat unul singur, remarcabil, vestit, Ciprian[11]; el a dobândit o mare glorie din profesarea meșteșugului oratoriei, scriind multe lucruri minunate în felul lor. (25) Era, într-adevăr, cu un talent limpede, bogat, plăcut și, ceea ce constituie calitatea cea mai importantă a discursului, clar, încât n-ai fi putut distinge dacă era mai împodobit în elocvență sau mai iscusit în explicații sau mai stăpân în a convinge. (26) El nu putea însă să placă, dincolo de cuvinte, celor care ignorau taina sacră[12], pentru că ceea ce spunea era ascuns[13], potrivit să fie ascultat numai de cei care au credință. De învățații acestor vremuri, care mai ajungeau să-i cunoască scrierile, de obicei era luat în râs. (27) Eu însumi am auzit pe

---

[8] Urmează o concisă, însă remarcabilă evocare a întemeietorilor latinei patristice, primii apologeți, toți nord-africani, cum s-a subliniat în prima parte a *Studiului introductiv*.

[9] Minucius Felix trece drept primul apologet creștin occidental grație dialogului său *Octavius*, presărat cu multiple argumente și aluzii creștine.

[10] Tertulian rămâne în mod incontestabil marele Părinte al apologeților de limbă latină. Unele autorități susțin despre el că ar fi scris chiar înainte de Minucius Felix (Bertil Axelson, *Das Prioritätsproblem Tertullian-Minucius Felix*, în col. *Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund*, vol. 27, H. Ohlssons, Lund, 1941).

[11] Sfântul Ciprian, apologet african de limbă latină, este martirizat în 258 (prin decapitare, împreună cu alți opt ucenici ai săi) în Cartagina, orașul pe care îl păstorea ca episcop.

[12] În original: *sacramentum*, cu sensul de învățătură secretă sau tainică.

[13] În original: *mystica*.

cineva, un bun vorbitor, care îl numea, schimbând o literă, Coprian[14]; și asta fiindcă și-ar fi orientat talentul lui rar, capabil de lucruri superioare, către povești de întreținut babele. (28) Dacă i s-a întâmplat asta lui, a cărui elocvență nu a fost lipsită de farmec, ce ar putea să li se întâmple celor al căror discurs este uscat și neplăcut? Aceștia nu au avut nici forța de a convinge, nici subtilitatea argumentării, nici vreo înverșunare oarecare de a ieși învingător.

Capitolul 2

(1) În consecință, pentru că ne-au lipsit învățații potriviți, iscusiți, care să respingă cu strășnicie și curaj greșelile obștești, iar cauza adevărului să o păstreze neștirbită printr-un discurs frumos și bine înzestrat, lipsa aceasta i-a determinat pe unii să îndrăznească să scrie împotriva unui adevăr pe care îl ignorau. (2) Îi trec cu vederea pe cei care în zadar au atacat acest adevăr în cele dintâi timpuri. Pe când, chemat fiind, predam disciplinele oratorice în Bitinia, cum se întâmpla ca în același timp să fie nimicită Biserica lui Dumnezeu[15], au apărut doi inși în același loc, lovind în adevărul care și așa zăcea întins la pământ; nici nu știu dacă erau trufași îndeosebi, ori mai curând lipsiți de judecată.

(3) Unul dintre ei se dădea fruntaș al filozofiei[16], dar era așa de plin de vicii, încât, [așa-zis] maestru al înfrânării, ardea nu mai puțin de lăcomie pe cât de pofte; în felul de trai era tot atât de cheltuitor, încât, în școală susținător al virtuții, proslăvitor al dreptei-măsuri și al sărăciei, mânca la palat mai modest decât acasă. Își ascundea totuși viciile cu pieptănătura sa, cu haina grecească și, ceea ce constituie desăvârșitul acoperământ, cu bogățiile sale; ca să le sporească, prin intrigi uimitoare își făcea drum spre prietenia judecătorilor, făcându-i repede datori față de sine prin prestigiul unui titlu mincinos, astfel încât să fie dispuși nu doar să își vândă sentințele, ba chiar să-i

[14] Prin schimbarea vocalei, cuvântul pare a proveni de la *copros* – „excrement".

[15] Literal: „templul lui Dumnezeu" (*templum Dei*). Este vorba despre persecuțiile de la începutul sec. al IV-lea.

[16] Numele acestuia nu ne este cunoscut, dar se bănuiește, îndeobște, că a fost un discipol al filozofului Porfir.

împiedice – grație puterii lui – pe vecinii săi, pe care îi alunga din case și din ogoare, de la dreptul de a-și revendica bunurile. (4) El, care își desființa dizertațiile prin obiceiurile sale sau își denunța moravurile prin lecțiile sale, devenind un cenzor aspru și un acuzator sever al lui însuși, chiar în timpul când poporul cel drept era sfâșiat cu sălbăticie, a scos[17] trei cărți împotriva religiei și numelui de „creștin". (5) El declara că „datoria filozofului înainte de toate este de a preveni greșelile oamenilor, de a-i readuce la drumul cel drept, asta însemnând cultul zeilor, în numele și prin măreția cărora este condusă lumea; să nu permită ca oamenii nepricepuți să fie prinși în mrejele înșelăciunii unora, simplitatea lor să nu fie o pradă și hrană unor oameni vicleni; (6) că de aceea și-a asumat această misiune demnă de filozofie, ca să pună lumina înțelepciunii în fața celor care nu văd, încât nu numai să își recapete sănătatea adoptând cultul zeilor, dar să și evite schingiuirile trupurilor, prin renunțarea la îndărătnicia lor înverșunată, și să nu mai accepte să îndure zadarnic cumplitele sfârtecări ale membrelor". (7) Și, ca să fie clar pentru ce a depus sârguință la această lucrare, s-a pierdut în laude la adresa împăraților, a căror „pietate și prevedere", după cum spunea el, „s-au evidențiat și în restul situațiilor, dar mai ales în apărarea religiilor zeilor; și că s-a vegheat", mai spunea el, „asupra celor omenești, ca oamenii de pretutindeni să se îndepărteze de superstiția rea, lipsită de credință, băbească, și să permită tuturor oamenilor să se consacre celor legitime, ca să se bucure de bunăvoința zeilor"[18].

(8) Iar când a vrut să combată rațiunea acestei religii împotriva căreia perora, a apărut ca fiind fără minte, neserios, ridicol, pentru că el, acel grav privighetor al folosului străin, nu știa nu numai pe cine ataca, dar nici ce vorbea. (9) Dacă unii dintre ai noștri, fiind de față, au închis ochii conform circumstanțelor, au râs totuși în adâncul inimii, văzând cum omul mărturisește că el îi va lumina pe alții, când el însuși era orb, că îi va întoarce pe alții din greșeală, când el însuși nu știa pe unde merge, că îi va instrui pe alții întru adevărul din care el [nici măcar] o scânteie nu văzuse vreodată, ca unul care, ca profesor

[17] Literal: „a vomitat" (*evomuit*).

[18] Din nou, un citat din aceeași sursă rămasă încă neidentificată.

de înțelepciune, se străduise să distrugă înțelepciunea. (10) Totuși toți dădeau pe față că el își alesese cu premeditare timpul operei, tocmai atunci când fierbea cruzimea odioasă. O filozof lingușitor și slugă a timpului tău! (11) Într-adevăr, a fost disprețuit pentru prostia sa, iar trecerea pe care a sperat-o, nu a obținut-o; cât despre gloria pe care a încercat să o cucerească, ea s-a transformat în vină și reproș.

(12) Un altul[19] a scris cu înverșunare despre același subiect; făcând parte pe atunci dintre guvernatori, a fost printre primii autori ai persecuției ce se punea la cale. Nemulțumit cu această nelegiuire, i-a urmărit pe cei pe care îi chinuise și în scrierile sale. (13) A alcătuit două cărticele intitulate nu *Împotriva creștinilor*, ca să nu pară că îi urmărește cu dușmănie, ci *Către creștini*, ca să se considere că le poartă de grijă la modul uman și cu bunăvoință. În așa măsură a încercat să le arate acestora falsitatea Sfintei Scripturi, ca și când ea ar fi fost în totală contradicție cu ea însăși. (14) Despre anumite capitole care-i păreau că se contrazic, a expus atât de multe, a enumerat atâtea amănunte, încât pare că participase cândva la aceeași învățătură. (15) Dacă a fost așa, ce Demostene ar mai putea să-l apere de rea credință, când el devenise trădător al religiei de care se înflăcărase, al credinței al cărei nume îl purtase, al tainei pe care o primise? Numai dacă literatura divină nu-i ajunsese în mână cu totul întâmplător. (16) Atunci ce însemna cutezanța de a îndrăzni să destrame ceea ce nimeni nu i-a explicat? Bineînțeles, pentru că sau nu a învățat nimic, sau nu a înțeles nimic. Atât sunt de departe literele divine de contradicție, pe cât a fost acela străin de credință și adevăr. (17) În special pe Pavel și Petru i-a defăimat, dar și pe ceilalți ucenici, acuzându-i că „seamănă înșelăciune", cu toate că e dovedit faptul că au fost „necizelați, necultivați, unii dintre ei trăind din

[19] Numele lui este Sossianus Hierocles, guvernator al Bitiniei și prefectul Egiptului; apare și în *Despre morțile persecutorilor*, 16, 4 (vezi LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum* (*Despre morțile persecutorilor*), text bilingv, trad., introd., note și comentarii Claudiu T. Arieșan, Ed. Amarcord, Timișoara, 2000, p. 248, n. 85). Pentru a-l combate, a redactat EUSEBIU DE CEZAREEA tratatul *Contra lui Hierocles* (vezi ediția din 1987 *Contre Hiéroclès*, introd., trad., note Marguerite Forrat, din colecția *Sources Chrétiennes*, nr. 333).

meseria de pescar"[20]; ca și când ar suporta cu greu faptul că un Aristofan ori Aristarh[21] nu au comentat despre această religie.

Capitolul 3

(1) Le-a lipsit acestora[22] dorința de a plăsmui și abilitatea; și asta din cauza faptului că au fost neinstruiți. Dar cine oare, needucat fiind, ar fi în stare să plăsmuiască idei bine unite între ele și coerente, când filozofi foarte culți, precum Platon, Aristotel, Epicur, Zenon, au spus lucruri care se resping între ele, contradictorii? Căci minciunile prin natura lor nu pot fi coerente. (2) În schimb, învățătura acelora, fiind adevărată, se potrivește peste tot, este într-un acord deplin cu sine însăși și de aceea convinge, ea fiind susținută în mod constant de un raționament logic. (3) Ei nu au născocit această religie pentru câștig ori din interes, dovadă că ei urmează și prin precepte, dar și prin fapte această viață lipsită de plăceri și disprețuiesc toate câte trec drept bunuri, ei care au îndurat pentru credință și moartea, știind și predicând că vor muri și că toți cei care se vor alătura învățăturii lor vor suferi chinuri cumplite, de nedescris.

(4) A mai afirmat că „însuși Hristos, alungat de iudei, adunând o mulțime de nouă sute de oameni, s-a ținut de tâlhării". (5) Cine ar îndrăzni să se împotrivească unei așa de mari autorități? Să-l credem totuși; poate vreun Apollo i-a vestit asta în vis. În permanență au pierit atâția tâlhari și pier zilnic; pe mulți chiar tu însuți i-ai condamnat. Dar care dintre aceștia, după răstignire, a fost numit, să nu zic „Dumnezeu", ci „om"? (6) Ai crezut asta probabil pentru că voi ați consacrat drept zeu un ucigaș precum Marte; ceea ce nu ați fi făcut totuși dacă areopagiții l-ar fi pus pe cruce[23].

---

[20] Din nou, citate neidentificate din alte surse.

[21] Prin citarea celor două nume de filologi alexandrini, Lactanțiu răspunde defăimătorilor discursului creștin, denunțând exigența exagerată acordată formei expunerii în detrimentul unui adevăr esențial.

[22] Predecesorilor de limbă latină ai lui Lactanțiu.

[23] Vezi nota de la Cartea I, cap. 10, 4.

(7) Tot el, încercând să desființeze faptele minunate ale lui Hristos, fără a le putea totuși nega, a vrut să demonstreze că „Apollonius a făcut lucruri asemănătoare, dacă nu mai mari". De mirare că l-a trecut cu vederea pe Apuleius, despre care multe și ciudate lucruri se amintesc. (8) De ce atunci, o, minte rătăcită, nimeni nu-l cinstește pe Apollonius[24] drept zeu, sau pe tine însuți, fiind și tu demn de un astfel de zeu, împreună cu care Dumnezeu cel adevărat te va pedepsi pentru totdeauna?

(9) Dacă Iisus Hristos a fost magician pentru că a făcut minuni, Apollonius a fost mai destoinic, fiindcă, așa cum îl prezinți tu, „atunci când Domițian voia să-l pedepsească, dintr-odată s-a făcut nevăzut la judecată", în comparație cu Acela care a fost prins și pus pe cruce. (10) Pesemne de aici a intenționat el să evidențieze insolența lui Hristos, din faptul că S-a desemnat pe Sine „Dumnezeu", în timp ce acela părea să fi fost mai modest, de vreme ce, deși făcuse lucruri mai mari, după părerea acestuia, totuși nu a pretins acest titlu. (11) Nu mă voi ocupa acum să compar faptele unuia și ale celuilalt, deoarece în Cărțile a doua[25] și a patra[26] am vorbit despre înșelătorie, despre vrăjitoriile magiei. (12) Refuz să cred că ar fi cineva care să nu dorească să obțină după moarte, în primul rând, acel lucru pe care și regii cei mai vestiți și-l doresc. (13) De ce își pregătesc oamenii morminte mărețe, statui, portrete? De ce se preocupă să obțină aprecierea oamenilor prin anumite fapte vestite și chiar prin moartea pe care o iau asupra lor în numele cetățenilor? De ce chiar tu însuți ai dorit să-ți întemeiezi această operă a talentului tău, detestabilă în prostia ei, ridicată din noroi, decât că speri ca numele să-ți rămână spre amintire pentru totdeauna? (14) Este o prostie să credem că Apollonius nu voia acest lucru pe care îl dorea atât de tare, dacă ar fi fost posibil, fiindcă nimeni nu refuză nemurirea, mai ales când spui că „el a fost adorat ca zeu de către unii oameni, iar o statuie ridicată de către locuitorii Efesului sub numele de Hercule Alexicacus este cinstită chiar și în zilele noastre". (15) Nu

[24] Apollonius din Tiana, filozof neo-pitagoreic și taumaturg, sec. I d.Hr. Se pare că Lactanțiu greșește: împăratul Caracalla îi consacrase un mic templu în Tiana (vezi Dio Cassius, 77, 18, 4).

[25] Cap. 16.

[26] Cap. 13 și 27.

putea să fie revendicat drept zeu după moarte, pentru că s-a constatat că fusese om și chiar magician; de aceea, a căutat să ajungă printre zei sub nume străin: cu numele său nici nu ar fi putut, nici n-ar fi cutezat. Al nostru a putut să fie crezut Dumnezeu, El nefiind magician; și a mai fost crezut pentru că a fost cu adevărat. (16) „Nu spun" – zice el – „că Apollonius nu a fost considerat zeu că n-ar fi vrut, ci ca să fie clar că noi suntem mai înțelepți, din moment ce nu am adăugat numaidecât la faptele lui admirabile credința în divinitatea lui, în comparație cu voi, care, pentru câteva miracole fără importanță, L-ați și crezut Dumnezeu". (17) Nu este nicio mirare că tu, care ești atât de departe de înțelepciunea lui Dumnezeu, nu înțelegi nimic din cele ce ai citit, când iudeii, care i-au citit pe profeți într-una de la început și cărora le fusese încredințată învățătura sacră[27] despre Dumnezeu, nu au luat totuși în seamă ceea ce au citit. (18) Află deci, dacă ai ceva minte, că El nu a fost crezut Dumnezeu de către noi pe motivul că a făcut minuni, ci pentru că am văzut că prin El s-au îndeplinit toate câte ne-au fost prorocite de către profeți. (19) A făcut minuni: L-am socoti un magician, după cum și voi Îl considerați acum și iudeii L-au considerat atunci, dacă toți profeții, într-un singur glas, nu ar fi prezis că va face aceste minuni. (20) Așa că L-am crezut Dumnezeu nu atât datorită faptelor și lucrărilor Sale uimitoare, cât datorită crucii înseși, pe care voi o lingeți precum câinii, pentru că și despre aceasta s-a profețit deopotrivă[28]. (21) Deci nu din propria-I mărturie – cum ar putea fi crezut cineva care vorbește despre sine? –, ci din mărturia profeților, care prevestiseră cu mult înainte toate câte le-a făcut și le-a îndurat, a dobândit credința în dumnezeirea Lui, ceea ce nu i s-ar fi putut atribui vreodată nici lui Apollonius, nici lui Apuleius și niciunuia dintre vrăjitori.

(22) După ce a împrăștiat astfel de delirări ale ignoranței sale, după ce s-a străduit să taie adevărul din rădăcini, a îndrăznit să-și intituleze cărțile sale blestemate, dușmănoase lui Dumnezeu, *Prietenii adevărului*[29]. (23) O suflet orb, minte mai întunecată decât umbrele

[27] În original, din nou, *sacramentum* (vezi mai sus, nota aferentă, cap. 1, 26).

[28] *Cf. Psalmul* 67, 24.

[29] Oximoron obținut prin confruntarea a doi termeni din limbi diferite: *hostes* – „dușmani" (în limba latină), φιλαλήθεις – „iubitori de adevăr" (în limba greacă).

din poveștile despre infern! Acesta a fost pesemne elevul lui Anaxagora, pentru care zăpezile erau negre. E dovada aceleiași orbiri faptul de a impune adevărului numele falsității, iar minciunii pe acela al adevărului. Desigur că, om viclean, a vrut să ascundă lupul sub pielea oii[30], ca să poată, sub titlu fals, să prindă în laț pe cititor.

(24) Dar fie, să zicem că din neștiință ai făcut asta, nu din răutate; în final, ce adevăr ne-ai oferit nouă, decât că, mărturisitor al zeilor fiind, chiar pe aceștia i-ai trădat până la ultimul? (25) Căci, încărcându-L de laude pe „Dumnezeul suprem", pe Care L-ai mărturisit a fi „rege, cel mai mare creator al lumii, izvor al binelui, părinte al tuturor, Cel ce i-a făcut și îi întreține pe cei vii", i-ai răpit lui Iupiter al tău domnia și, decăzut din puterea supremă, l-ai adus în numărul slujitorilor. Astfel încât concluzia[31] ta îți dovedește prostia, vanitatea, greșeala. (26) Pe de o parte, afirmi că sunt zei, pe de alta, îi cobori, aservindu-i Dumnezeului a Cărui religie te străduiești să o desființezi.

Capitolul 4

(1) După ce aceștia doi despre care am vorbit și-au dezvăluit lucrările lor nelegiuite în prezența mea provocându-mi suferință, împins de impietatea lor plină de trufie, dar și de conștiința adevărului însuși – de nu chiar de Dumnezeu, după cât se pare –, am luat asupra mea această misiune, ca din toate puterile talentului meu să resping acuzațiile îndreptate contra dreptății; și nu neapărat să scriu împotriva lor, ei putând fi reduși la tăcere în câteva cuvinte, ci pentru a-i anihila dintr-o singură lovitură pe toți cei care se preocupă ori s-au preocupat de o astfel de treabă[32]. (2) Fără îndoială că foarte mulți alții și în multe locuri, nu numai în literatura greacă, dar și în cea latină, au ridicat monumente ale nedreptății lor. Pentru că fiecăruia în parte nu aș putea să-i răspund, am gândit că astfel trebuie să pledez, încât cei

[30] *Cf. Matei* 7, 15.

[31] În original: *epilogus*.

[32] Exegeza lactanțiană este de acord că ambiția scriitorului creștin este, aici, prea mare.

precedenți să fie contrazişi în scrierile lor, iar celor ce vor veni să le retez orice posibilitate de a scrie ori de a răspunde. Numai să-şi aplece urechile, şi cu siguranță voi face ca cei care vor lua cunoştință de opera mea fie să accepte ceea ce condamnaseră anterior, fie – același lucru în fond – să înceteze să își mai bată joc vreodată. (3) Deşi Tertulian a pledat pentru aceeași cauză din plin în cartea sa numită *Apologeticum*, totuşi, fiindcă una este să răspunzi învinovățirilor – atunci nu faci decât să te aperi ori să respingi acuzarea[33] –, alta este să construieşti, lucru pe care îl facem noi, fiind necesară aici prezentarea esenței doctrinare, eu nu m-am ferit de acest efort, în intenția de a împlini subiectul pe care Ciprian nu l-a urmărit îndeajuns în acel discurs în care încearcă să-l respingă pe Demetrianus, ca pe unul care, spune el însuşi, „latră şi face mare zarvă"[34] împotriva adevărului. (4) Subiectul nu a fost tratat aşa cum ar fi trebuit: acela nu trebuia respins prin mărturii din Scriptură, din moment ce respectivul o consideră o născocire, o plăsmuire, o minciună, ci prin argumente ale rațiunii. (5) Acționând împotriva unui necunoscător al adevărului, ar fi trebuit să lase cât de cât deoparte lecturile sale divine şi să-l formeze de la început ca pe un neinițiat, puțin câte puțin să-i fi dezvăluit începuturile luminii, şi nu să-l orbească aruncându-i în față întreaga lumină. (6) Aşa cum pruncul nu este în stare de o mâncare mai tare ori mai grea din cauza *frăgezimii stomacului*, ci se hrăneşte cu laptele lichid şi uşor până, împuternicindu-se, ajunge să accepte o hrană mai greu de digerat[35], la fel se cuvenea şi aici: neavând încă acces la cele divine, să-i fi oferit mai întâi mărturii profane, deci din filozofi şi istorici, încât să-l respingă mai curând prin intermediul propriilor săi autori. (7) Pentru că Ciprian, furat de remarcabila cunoaştere a literaturii divine, nu a făcut asta, el mulțumindu-se doar cu cele în care este conținută credința, am ajuns, sub inspirația lui Dumnezeu, să o fac eu, în același timp oferind model de imitat şi celorlalți. (8) Iar dacă, la îndemnul nostru, oamenii învățați şi cu darul elocinței vor binevoi să se dedice acestui scop, preferând să-şi exercite talentul şi forța oratorică în câmpul acesta al

[33] *Cf.* Isidor de Sevilla, *Etimologiile*, VI, 8, 6.
[34] Sfântul Ciprian de Cartagina, *Ad Demetrianum*, 1.
[35] *Cf. 1 Corinteni* 3, 2.

adevărului, nu va fi nicio îndoială că falsele religii în scurt timp se vor pierde și întreaga filozofie se va ruina, fiind convins fiecare că religia noastră este singura veritabilă, iar înțelepciunea noastră singura adevărată. Dar m-am întins mai mult decât voiam.

Capitolul 5

(1) Să revenim acum la dezbaterea propusă, și anume aceea despre dreptate. Aceasta ori este ea însăși virtutea supremă, ori izvorul însuși al virtuții. Au căutat dreptatea nu numai filozofii, ci și poeții, care au fost cu mult anteriori lor și care, mai înainte de apariția numelui de „filozofie", erau considerați drept înțelepți. (2) Ajunseseră ei la concluzia că dreptatea este departe de cele omenești și își imaginaseră că, primind ca pe o ofensă viciile oamenilor, ea părăsise pământul și se stabilise în cer. Și, ca să arate ce înseamnă a trăi în mod drept – este în obișnuința poeților să dea lecții pe ocolite –, își aleg exemple de dreptate din epoca lui Saturn, epocă pe care ei o numesc „de aur", descriind starea vieții omului pe când această virtute zăbovea pe pământ.

(3) Acest lucru nu trebuie luat a fi o ficțiune a poeților, ci drept adevăr. În timpul domniei lui Saturn, nefiind încă instituit cultul zeilor și cum oamenii timpului nu se dedicaseră credinței în vreo divinitate, Dumnezeu era venerat în mod deosebit.

(4) De aceea, nu erau nici disensiuni, nici dușmănii, nici războaie, „Furia încă nu descoperise sălbatica sabie"[36], așa cum spune Germanicus Caesar în traducerea poemului lui Aratos, și „nici nu erau cunoscute disputele între cei de același sânge"[37], dar nici cu cei străini, iar săbiile încă nu fuseseră scoase din teacă. (5) Într-adevăr, fiind dreptatea prezentă și în floare, cine sta să se gândească la siguranța sa, când nimeni nu era atacat, sau să plănuiască paguba altuia, când nimeni nu dorea ceva anume? „Preferau ei să trăiască mulțumiți cu o îngrijire sumară"[38], cum spune Cicero traducându-l pe Aratos. Iar

[36] Germanicus, *Aratea*, 112.
[37] Germanicus, *Aratea*, 113.
[38] Cicero, *Aratea, fragmenta*, 21.

acest mod de viață este specific religiei noastre. „Și nici nu era permis ca proprietatea să fie marcată ori împărțită: averea era obștească."[39] (6) Dumnezeu dăduse tuturor pământul, în comun, ca viața să și-o ducă laolaltă, și nu ca, în lăcomia nebună, scoasă din minți, să și le dorească pe toate. A vrut Dumnezeu să nu-i lipsească vreunuia ceea ce în mod natural aparținea tuturor. (7) Spusa poetului nu trebuie luată cuvânt cu cuvânt, încât să considerăm că pe atunci nu a existat nimic propriu, ci a fost plăsmuită în manieră poetică, ca să ne dea de înțeles că oamenii erau așa de darnici, încât roadele obținute nu le încuiau, nu le păstrau ascunse, ci permiteau celor săraci să ia parte la rodul muncii lor. „Aici râuri de lapte, acolo râuri de nectar curgeau."[40] (8) Și nu este de mirare, din moment ce hambarele celor drepți se deschideau cu larghețe tuturor, iar lăcomia nu punea stăpânire pe binefacerile divine, nu aducea mulțimii foamea și setea, toți bucurându-se în mod egal, cei care aveau dăruindu-le cu bunăvoință și din belșug celor care nu aveau.

(9) Dar, fiind Saturn izgonit de fiul său și ajungând în Latium, „ferindu-se de armele lui Iupiter și izgonit din domnia ce-i fusese răpită"[41], când poporul, fie de frica noului conducător, fie stricându-se de la sine, a încetat să-L cinstească pe Dumnezeu și a început în locul Lui să-l onoreze pe rege, acesta fiind practic un paricid, oferindu-se celorlalți el însuși drept model de demolator al credinței, „a părăsit preadreapta fecioară[42] în grabă pământul"[43], dar nu așa cum spune Cicero: „Și s-a stabilit în regatul lui Iupiter, în împărăția cerului"[44]. (10) Cum ar fi putut dreptatea să se stabilească ori să zăbovească în regatul acestuia care-și izgonise tatăl de la domnie, îl hărțuise cu război, îl aruncase ca exilat din toată lumea? „Acela a dat șerpilor celor negri otrava blestemată și a poruncit lupilor să prădeze"[45], așadar a vârât în oameni ura, invidia, dorința de a înșela, ei devenind precum șerpii

[39] Vergilius, *Georgice*, I, 126-127.
[40] Ovidius, *Metamorphoses*, 1, 111.
[41] Vergilius, *Aeneis*, 8, 320.
[42] Constelația *Virgo* („Fecioara") se mai numea și *Iustitia* („Dreptatea").
[43] Germanicus, *Aratea*, 137.
[44] Cicero, *Aratea, fragmenta*, 23.
[45] Vergilius, *Georgice*, I, 129-130.

plini de venin și lacomi precum lupii. (11) Ceea ce și fac aceștia care îi persecută pe cei drepți și pe cei cu credință în Dumnezeu, dând guvernatorilor puterea de a se comporta cu sălbăticie față de nevinovați. (12) Poate că ceva de acest fel a făcut Iupiter pentru izgonirea dreptății și pentru anularea ei și de aceea s-a transmis că a înveninat șerpii și a atâțat lupii. „A urmat atunci nebunia războiului și pasiunea pentru avere."[46] Și pe bună dreptate! (13) Căci, nemaiexistând legătura cu Dumnezeu, oamenii au pierdut, de asemenea, știința binelui și a răului[47]. Astfel s-a întrerupt pentru oameni comuniunea vieții, desființată fiind legătura societății umane. (14) Au început să se lupte între ei, să-și întindă curse, să dobândească glorie din sânge omenesc.

Capitolul 6

(1) Lăcomia a fost izvorul tuturor acestor rele, ea pornind, fără îndoială, din disprețul pentru adevărata Putere. Nu numai că nu-i făceau părtași și pe alții cei cărora ceva le prisosea, dar își însușeau și ceea ce nu era al lor, orientându-se în toate spre propriul lor câștig; ceea ce mai înainte fusese spre folosul tuturor, chiar dacă muncea fiecare în parte, se aduna acum în câteva case.

(2) Ca să-i aducă pe ceilalți în stare de sclavie, mai întâi au început să retragă cele necesare vieții și să le strângă, să le păzească închise cu strășnicie, să-și însușească binefacerile cerului; și nu datorită omeniei, care le lipsea cu desăvârșire, ci ca să devină stăpâni pe toate instrumentele dorinței și lăcomiei. (3) În numele dreptății, au dat cele mai inechitabile și monstruoase legi, prin care să-și apere jafurile și lăcomia contra puterii mulțimii. Se făcuseră superiori atât în autoritate[48], cât și în forță, bogăție și răutate. (4) Cum nu a existat în ei nici urmă de dreptate, ale cărei trăsături sunt: omenia, echitatea, milostenia, se bucurau de inegalitate în trufie și îngâmfare, treceau mai de vază în comparație cu restul oamenilor din cauza caravanei

[46] VERGILIUS, *Aeneis*, 8, 327.
[47] *Cf. Facerea* 2, 17.
[48] Autoritatea presupunea fundamentul juridic, legea.

însoțitorilor, armelor, veșmintelor. (5) Au inventat apoi magistraturile, purpura, fasciile[49]; ajutați de teroarea securilor, a săbiilor, ajungeau să poruncească celor supuși și înspăimântați ca printr-un drept al stăpânilor.

(6) În această condiție a adus acel rege[50] viața oamenilor, el care, învingându-l pe tatăl său și alungându-l, a făcut din domnia aceluia, prin forță și oameni înarmați, o tiranie nelegiuită, iar acel veac de aur, plin de dreptate, l-a desființat, obligându-i pe oameni să devină răi și lipsiți de credință, ca să-i întoarcă de la Dumnezeu spre a-l venera pe el; a condus la asta teama de o putere exagerat de mare. (7) Cui nu i-ar fi fost frică de cel înconjurat de oameni înarmați, de cel înconjurat de strălucirea neobișnuită a fierului săbiilor? Ar fi cruțat el un străin, când pe tatăl său nu l-a cruțat? De cine să se teamă cel care învinsese în luptă chiar neamul puternic al titanilor, renumiți pentru forța lor? El îi doborâse, ucigându-i. (8) Ce mai era de mirare că mulțimea în totalitatea ei, terorizată de o frică neobișnuită, ajunsese să-l cinstească numai pe el? Pe el îl venerau, lui îi acordau onorurile cele mai înalte. (9) Și, pentru că a imita obiceiurile și năravurile regelui trece drept dovadă de supunere, au renunțat cu toții la evlavie, ca să nu pară că dezaprobă fărădelegile regelui dacă ei ar trăi în dreptate. (10) Așa încât, corupți de asidua imitare, au pierdut legea divină și, puțin câte puțin, exercițiul vieții în păcat a devenit o deprindere. Nimic nu a mai rămas din starea minunată, plină de iubire, a veacului apus; osândită fiind dreptatea, ea a tras cu sine și adevărul, lăsându-le oamenilor greșeala, necunoașterea, orbirea. (11) Sunt deci cu nebăgare de seamă poeții atunci când afirmă că dreptatea s-a exilat în regatul lui Iupiter. Dacă în veacul pe care oamenii l-au numit „de aur" dreptatea a fost pe pământ, în mod sigur ea a fost alungată de Iupiter, pentru că el a schimbat din temelii veacul de aur. (12) Schimbarea veacului însă și repudierea dreptății înseamnă de fapt, așa cum am spus, părăsirea

---

[49] Senatorii și magistrații purtau togi cu margini purpurii; ca semn adițional al puterii, unii dintre ei erau însoțiți de lictori care purtau pe umeri fascii (*fasces*, mănunchi de nuiele de mesteacăn, legat cu o curea în jurul unei securi).

[50] *Cf.* Cartea I, cap. 10.

religiei divine, singura care face ca omul să fie drag omului, să știe că este legat de celălalt prin sentimentul fraternității, din moment ce „același este pentru toți Dumnezeu Tatăl”[51], să împartă darurile provenind de la Dumnezeu, Părintele obștesc, cu cei lipsiți de ele, să nu facă rău nimănui, să nu asuprească pe nimeni, să nu închidă ușa oaspetelui, să nu fie surd la rugăminți, ci „să fie darnic, înclinat spre facere de bine, îngăduitor: calități regești”[52], după cum apreciază Cicero. (13) Aceasta este dreptatea, aceasta vârsta de aur, care pentru prima oară în timpul domniei lui Iupiter a fost compromisă și înlocuită apoi în totalitate de către el însuși, precum și de neamul lui divinizat, prin instituirea cinstirii mai multor zei.

Capitolul 7

(1) Dar Dumnezeu, ca Părinte întru totul iertător, pentru că se apropia vremea de pe urmă, a trimis un vestitor care să readucă acel veac și dreptatea izgonită, ca neamul omenesc să nu mai fie frământat de greșeli enorme și permanente. (2) A revenit frumusețea acelei vârste de aur, readusă fiind pe pământ, însă la puțini le-a fost încredințată dreptatea, ea nefiind altceva decât cinstirea cu evlavie și religiozitate a Dumnezeului unic.

(3) S-ar putea naște întrebarea: dacă aceasta este dreptatea, de ce n-a fost încredințată întregului neam omenesc, de ce nu este de acord asupra ei întreaga suflare? Este acesta subiectul unei mari dispute a arăta de ce Dumnezeu, când a dăruit pământului dreptatea, a lăsat totuși și contrazicerea ei; dar am arătat și în altă parte și voi explica oriunde mi se va părea a fi potrivit[53]. (4) Acum este suficient să amintesc foarte pe scurt că virtutea nu poate să se evidențieze decât în prezența viciului potrivnic, ea neexistând cu adevărat decât în măsura în care se opune celor adverse.

---

[51] Lucretius, *De rerum natura*, 2, 992.

[52] Cicero, *Pro rege Deiotaro*, 9, 26.

[53] *Cf.* Cartea a II-a, cap. 17; Cartea a III-a, cap. 29. Prezentarea virtuții și a viciului în tandem necesar, nelipsită în *Divinele instituții*, era deja un *topos* al gândirii filozofice.

(5) A vrut Dumnezeu ca aceasta să fie deosebirea dintre cei buni și cei răi, ca din rău să ne dăm seama de condiția binelui, iar din bine de existența răului; anulându-l pe unul, nu poate fi înțeleasă rațiunea celuilalt. Deci Dumnezeu nu a eliminat răul ca să nu desființeze rațiunea de a fi a virtuții. (6) Cum și-ar merita altfel tăria și numele îndurarea, dacă nu ar exista mobilul îndurării? Cum ar mai fi lăudată credința arătată lui Dumnezeu, dacă nu ar exista și oameni care să se îndepărteze de Dumnezeu? De aceea a lăsat Dumnezeu ca cei mai puternici să fie și nedrepți, ca să poată să-i constrângă prin rău pe alții, cât mai mulți, încât virtutea să fie la mare preț, ea fiind rară. Ceea ce arată și Quintilian, concis și elegant, în *Cu capul acoperit de un voal*[54]: (7) „Ce virtute ar mai fi nevinovăția" – spune el – „dacă raritatea nu i-ar conferi lauda? Dacă de la natură așa s-a orânduit, ca ura, dorința, mânia să-i poarte pe oameni orbește spre cele spre care sunt înclinați, se pare că a fi fără de păcat este mai presus de puterile omului. De altfel, dacă natura i-ar fi înzestrat pe toți cu o simțire identică, evlavia nu ar mai însemna nimic". (8) Însăși nevoia de judecată dovedește cât de adevărat este acest lucru. Dacă virtutea înseamnă să respingi cu tărie relele, viciile, atunci în afara răului și viciului virtutea nici nu există. Dumnezeu, ca să o redea liberă și desăvârșită, a reținut și ceea ce îi era potrivnic și cu care să se războiască; (9) fiind ea încercată de relele care o zguduie, va câștiga în stabilitate și, cu cât va fi lovită mai des, cu atât mai mult se va întări. (10) Din acest motiv, deși dreptatea a fost încredințată oamenilor, totuși un veac de aur nu se poate spune că există, pentru că răul nu a fost desființat, tocmai pentru a menține rivalitatea, în care constă misterul religiei divine.

Capitolul 8

(1) Cei care socotesc că nimeni nu este drept au înaintea ochilor dreptatea, dar nu vor să o vadă. De ce atunci, în poezii sau în orice altă formă de discurs, ei o descriu, căutând să-i evidențieze absența, când ar fi foarte ușor să fie buni, dacă ar vrea? (2) De ce plăsmuiți o

[54] Fragment din Pseudo-Quintilian păstrat numai de Lactanțiu.

dreptate deșartă și o așteptați să cadă din cer așa cum este ea reprezentată de vreo statuie? Iată, este în fața ochilor voștri: luați-o, dacă sunteți pregătiți, și așezați-o în casa inimii voastre; și să nu considerați că este greu ori nepotrivit cu vremurile noastre.

(3) Fiți buni și drepți, că dreptatea pe care o căutați va fi prezentă de la sine. Lăsați la o parte tot cugetul rău din inimile voastre și pe dată va reveni acel timp de aur. Dar nu veți reuși să o dobândiți altfel decât dacă vă hotărâți să-L cinstiți pe Dumnezeu cel adevărat.

(4) Voi însă, menținându-vă în cultul zeilor, doriți pe pământ dreptatea, ceea ce în niciun chip nu se poate dobândi. Și nu ar fi fost posibil[55] nici atunci, când considerați voi, pentru că, nefiind născuți acești zei pe care îi cinstiți în fărădelege, în mod obligatoriu exista cultul unui singur Dumnezeu pe pământ, bineînțeles al Aceluia care detestă răutatea, pretinde bunătatea, templul Căruia nu îl constituie pietrele ori lutul, ci omul însuși, purtând chipul lui Dumnezeu[56]; acest templu nu este împodobit cu daruri stricăcioase, din aur ori pietre prețioase, ci cu darurile eterne ale virtuților. (5) Aflați, așadar, dacă mai aveți ceva minte, că oamenii de aceea sunt răi și nedrepți, pentru că zeii sunt cei venerați; de aceea zi de zi se adună toate relele pe capul oamenilor, fiindcă Dumnezeu, Ziditorul acestei lumi și Diriguitorul ei, a fost părăsit, fiindcă religii greșite au fost acceptate în locul celei permise și, în plus, nici măcar nu îngăduiți ca Dumnezeu să fie venerat de puținii câți sunt.

(6) Dacă Dumnezeu ar fi unicul venerat, nu ar exista dezbinări și războaie, oamenii știind că ei sunt fiii unui singur Dumnezeu, uniți prin legătura sacră și inviolabilă a unei înrudiri divine; nu ar exista curse, din moment ce s-ar ști ce pedepse rezervă ucigașilor de vieți

---

[55] Lactanțiu valorifică polisemia sintagmei *desiderare iustitiam* („a dori dreptatea"), care poate fi interpretată și „a deplânge lipsa dreptății", „a regreta absența dreptății", prin prisma sensului vechi al verbului *de-siderare* – „a constata lipsa unei constelații priitoare" (constelația fiind *Iustitia*, vezi mai sus nota aferentă cap. 5, par. 9). Astfel, *desiderare iustitiam*, regretul dreptății, era cu neputință în epoca în care exista cultul unui singur Dumnezeu, iar dreptatea domnea pe pământ (vezi și LACTANCE, *Institutions divines*, Livre V, Tome II, Commentaire et index par Pierre Monat, în col. *Sources Chrétiennes*, vol. 205, Les Éditions du Cerf, Paris, 1973, p. 86).

[56] *Facerea* 1, 26.

Dumnezeu, Care cunoaște crimele tăinuite și chiar gândurile; nu ar mai fi înșelăciuni și jafuri, oamenii învățând de la Dumnezeu, Care îi sfătuiește, să se mulțumească cu bunul lor modest[57], să prețuiască mai mult cele tainice și veșnice decât pe cele stricăcioase și trecătoare; (7) nu ar mai exista adultere, desfrânări, femei prostituate, pentru că ar ști oricine că tot ceea ce este dorință, cu excepția aceleia a procreării, este condamnat de Dumnezeu, nicio strâmtorare nu ar constrânge vreo femeie să-și pângărească trupul ca să-și obțină la modul cel mai rușinos hrana, bărbații și-ar înfrâna și ei poftele, iar dărnicia în credință și cu religiozitate a celor avuți ar veni în sprijinul celor nevoiași. (8) Nu ar exista deci, așa cum am spus, toate relele acestea pe pământ dacă toți ar fi uniți în legea lui Dumnezeu, dacă toți ar proceda așa cum face acest unic popor al lui Dumnezeu. Ce fericiți am fi și ce stare prosperă a umanității, dacă pe tot pământul s-ar statornici bunătatea, evlavia, pacea, nevinovăția, echitatea, cumpătarea, credința! (9) În sfârșit, pentru conducerea oamenilor nu ar mai fi nevoie de atâtea legi și așa de felurite, când, în fața unei nevinovății totale, o singură lege, a lui Dumnezeu, ar fi de ajuns; și nici de închisori, de săbiile superiorilor ori de frica pedepselor, pentru că puritatea învățăturilor cerești, insuflată inimilor, de la sine i-ar orienta pe oameni spre fapte ale dreptății.

(10) Acum însă oamenii sunt răi prin ignorarea a ceea ce este drept și bun. Lucrul acesta l-a observat și Cicero. Discutând despre legi, el spune: „Așa cum universul, datorită naturii lui unice, identice, rămâne unit și se sprijină pe elementele care își răspund reciproc, la fel și oamenii toți, uniți între ei de la natură, se diferențiază prin cusururi, neînțelegând că toți sunt de același sânge și sub una și aceeași tutelă; dacă ar ține cont de asta, oamenii cu siguranță ar duce viața zeilor"[58]. (11) Prin urmare, relele toate, în care neamul omenesc se pierde de la sine, au fost pricinuite de cultul nedrept și fără de lege al zeilor. Cum să se mai mențină în evlavie aceia care, ca niște fii călcători de jurământ, răzvrătiți, nu L-au mai recunoscut pe Dumnezeu, Tatăl comun tuturor?

---

[57] *Cf.* Cicero, *De officiis*, I, 21, 70.

[58] Cicero, *De legibus, fragmenta*, 1.

Capitolul 9

(1) Uneori își dau seama totuși că sunt răi și proslăvesc starea vremurilor trecute, înțelegând, din obiceiurile și conduita lor, că le lipsește dreptatea. Chiar dacă nu o pierd din ochi, ei nu o preiau, nu o recunosc, ba o urăsc mai tare, o persecută, străduindu-se să o nimicească. (2) Să presupunem că nu aceasta este dreptatea cea pe care o urmăm noi: cum o vor primi pe aceea pe care o socotesc cea adevărată, când va veni ea, din moment ce ei îi sfâșie și îi ucid pe cei despre care ei înșiși declară că sunt imitatorii celor drepți, pentru că fac lucruri bune și drepte, când și numai pe cei răi de i-ar ucide s-ar dovedi nedemni să întâmpine dreptatea? Fiindcă aceasta nu a avut alt motiv să părăsească pământul în afară de vărsarea sângelui omenesc. (3) Cu atât mai mult cu cât ei ucid ființe evlavioase, pe înșiși slujitorii dreptății socotindu-i dușmani, dacă nu mai mult decât dușmani. Pentru că și pe aceștia, deși năvălesc cu foc și sabie peste viețile, bunurile, copiii lor, totuși îi cruță, învinși fiind, făcând loc chiar și în timp de război iertării. Iar dacă au ajuns să se mânie pe ei în așa măsură, nu li se întâmplă altceva decât că sunt uciși ori duși în sclavie. (4) Este de nedescris însă ceea ce li se întâmplă acestora care nu știu să facă rău, nefiind vreunii considerați mai vinovați decât cei care sunt cu adevărat nevinovați dintre toți. Îndrăznesc deci cei mai nedrepți oameni să vorbească despre dreptate, deși ei întrec în cruzime fiarele, pustiind turma așa de blândă a lui Dumnezeu, „precum lupii cei lacomi în neagra întunecime, pe care foamea sfâșietoare a pântecelui îi face orbi”[59].

(5) Pe ei, nu foamea pântecelui, ci turbarea inimii i-a sălbăticit, ei nu năvălesc în întunericul cel negru, ci în acte de prădăciune pe față, conștiința crimei niciodată nu-i oprește să lovească în numele sfânt și drag al dreptății cu acea față inundată de sângele nevinovaților precum un bot de fiară sălbatică.

(6) Care să spunem că este cauza acestei uri așa de mari și de îndârjite? Oare nu faptul că „adevărul dă naștere la ură”, după cum spune

[59] Vergilius, *Aeneis*, 2, 355-357.

poetul[60] parcă inspirat de un duh divin? Sau se rușinează în fața celor drepți și buni pentru că ei se dovedesc a fi oameni de nimic, sau mai curând și una, și alta? Căci de aceea este urât adevărul întotdeauna, deoarece acela care greșește dorește să aibă spațiu liber pentru aceasta, el considerând că nu se poate bucura în mai multă siguranță de plăcerea păcatelor sale, ca atunci când nu există nimeni căruia să-i displacă fărădelegile lui. (7) Ei se străduiesc să-i distrugă din rădăcini, cum ar șterge mărturiile cruzimilor și ale răutății lor, socotindu-le grave, ca și când acestea le-ar osândi viața. (8) De ce ar exista unii jenanți prin bunătatea lor, care datorită corectitudinii vieții să arunce blamul asupra moravurilor publice corupte? De ce nu ar fi toți deopotrivă răi, hoți, nerușinați, destrăbălați, sperjuri, lacomi și frauduloși? De ce nu s-ar descotorosi de aceia de care se rușinează să trăiască urât la modul deschis, care, chiar dacă nu prin cuvinte, pentru că tac, totuși prin însuși felul neasemănător de viață lovesc, rănesc gândirea păcătoșilor? Căci pare că te și mustră cel care se deosebește în păreri de tine. (9) Nu e de mirare în mod deosebit dacă se întâmplă aceste lucruri față de oameni, când împotriva lui Dumnezeu Însuși din același motiv s-a ridicat chiar poporul „născut întru nădejde"[61], știutor de Dumnezeu[62]; iar acum îi urmărește pe cei drepți aceeași silnicie care a lovit în Însuși Autorul dreptății[63]. (10) Îi chinuiesc și îi torturează, căutând felurite pedepse; puțin contează că îi omoară pe cei pe care îi urăsc, dacă nu ajung să se distreze pe seama chinurilor trupești ale celor schingiuiți. (11) Iar dacă unii, de frica durerii ori a morții sau din lipsă de credință, renunță la jurământul ceresc, dându-și consimțământul în vederea funestelor sacrificii, îi laudă, îi umplu de onoruri pângărindu-i, ca prin exemplul lor să-i atragă și pe ceilalți. (12) Asupra celor care au pus mare preț pe credință și nu s-au dezis ca închinători ai lui Dumnezeu, se năpustesc cu toate forțele cruzimii, de parcă le-ar fi sete

---

[60] Terentius, *Andria*, I, 1, 41; versul complet sună: *obsequium amicos, veritas odium parit* („cântatul în strună aduce prieteni, pe când adevărul – ură").

[61] *Psalmul* 4, 8. Referință la poporul iudeu.

[62] *Cf. Matei* 21, 33-44.

[63] *Psalmul* 4, 10; 9, 20.

de sânge, îi numesc „deznădăjduiți"[64] – și asta pentru că nu se îngrijesc prea mult să-și cruțe trupurile; ca și când ar exista o deznădejde mai mare decât a schingiui și a sfâșia pe cineva despre care știi că este nevinovat. (13) Într-atât le lipsește orice sentiment de rușine acestora care sunt departe de omenie, încât blamul care li s-ar potrivi lor, ei îl întorc împotriva unor oameni drepți. (14) Îi numesc „nelegiuiți", ei – cei cu adevărat pioși și departe de a vărsa sânge omenesc –, când, dacă ar fi judecate faptele lor și ale celor pe care îi condamnă ca lipsiți de pietate, s-ar vedea cât de mincinoși sunt și că ei înșiși merită cu mult mai mult să primească toate reproșurile și chinurile pricinuite de ei asupra celor buni.

(15) Căci nu dintre noi, ci dintre ei sunt întotdeauna cei care atacă la drumul mare înarmați, tâlhăresc pe mări, iar dacă nu pot jefui pe față, încearcă în ascuns cu otrăvuri, cei care își ucid soțiile ca să le dobândească zestrea, sau cele care își sugrumă copiii abia născuți spre a se căsători cu concubinii, sau, dacă sunt mai de credință, îi expun[65] doar, (16) care nu-și stăpânesc dorințele incestuoase nici de la fiică, nici de la soră, nici de la mamă ori vestală, care complotează împotriva cetățenilor lor și a patriei, care nu se tem nici de sacul de piele[66], cei care comit sacrilegii, jefuiesc templele zeilor pe care îi venerează; ca să enumerăm pe cele mai ușoare și mai frecvente, cei care vânează moșteniri, falsifică testamente, pe moștenitorii de drept sau îi lichidează, sau îi lasă fără parte, cei care-și pângăresc trupurile prostituându-se, (17) care, în sfârșit, uitând pentru ce s-au născut, se întrec cu femeile în desfrâu, împotriva oricărei legi sfinte, își murdăresc și își pângăresc cea mai sfântă parte a corpului[67], în disprețul oricărei legi divine, care-și extirpă cu cuțitul organele bărbătești – ceea ce este și

[64] Neînțelegând puterea credinței, păgânii condamnau gestul limită al martirilor; ei nu-l vedeau provenind „dintr-o judecată personală", după aprecierea lui Marc Aureliu, ci „din pur spirit de frondă" (*Către sine însuși*, 11, 13).

[65] Expunerea, privită cu indulgență de către dreptul roman, a fost condamnată de Constantin în 319 și considerată paricid.

[66] Cel ce-și ucidea părinții era cusut într-un sac de piele și aruncat în mare (vezi nota aferentă Cărții a III-a, 14, 9).

[67] Capul, în expresia lui Quintilian (*De institutio oratoria*, 11, 1, 84), *os profanatum*. Vezi și LACTANȚIU, *Instituțiile divine*, Cartea a VI-a, 23, 11.

mai nelegiuit – ca să devină fruntași de religii[68], cei care nici viața nu și-o cruță, ci o vând pentru a fi sacrificați în public[69], care, în postura de judecători corupți cu bani, îi duc la pierzanie pe cei nevinovați sau îi eliberează nepedepsiți pe cei vinovați, cei care prin vrăjitorii doresc să otrăvească și cerul, ca și cum pământul nu le mai cuprinde răutatea. (18) Toate aceste crime și chiar mai multe sunt opera celor care îi cinstesc pe zei. Ce-i mai rămâne dreptății între atât de multe și mari nelegiuiri? Eu am venit cu puține din cele multe nu ca să acuz, ci să vă arăt. (19) Cine dorește să le afle pe toate să meargă la cărțile lui Seneca; acolo stă scris exact, el fiind acuzatorul acerb al năravurilor și viciilor publice. (20) Și Lucilius a zugrăvit, întocmai și pe scurt, viața asta plină de întuneric. Iată versurile: „Într-adevăr, acum, din zori și până în noapte, zi de sărbătoare ori de lucru, cât e ziua de mare, deopotrivă, norodul de rând ori senatorii, toți se năpustesc în for, fără a mai pleca, toți dedicându-se aceleiași preocupări și meserii: să vorbească iscusit, să lupte cu viclenie, să se întreacă în lingușiri, fiecare să pară om bun, să întindă curse, încât să devină toți dușmanii tuturor"[70]. (21) Din toate astea ce i se poate imputa comunității noastre, a cărei regulă de viață este să trăiască fără pată și în afara crimei? (22) Când văd că ei și ai lor fac ceea ce am spus, pe când ai noștri acționează după echitate și binele fiecăruia, ar putea, dacă ar avea minte, să înțeleagă de aici că sunt cu credință slujitorii binelui, iar ei, din moment ce comit nelegiuiri, sunt lipsiți de orice simțire pioasă. (23) Nu este posibil ca aceia, care în toate acțiunile vieții lor sunt corecți, să greșească tocmai în cea capitală, în religie, sumă a tuturor lucrurilor. Dacă fărădelegea va fi acceptată acolo, la vârf, ea se va întinde peste toate celelalte. (24) Nu este cu putință ca aceia care greșesc pe tot traseul vieții să nu se înșele și în religie; pentru că evlavia, menținându-și măsura în cele de prim rang, își va păstra cursul și în celelalte. Așa se întâmplă că, și într-un caz, și în celălalt, din condiția lucrurilor obișnuite poate fi cunoscută calitatea culmii înseși.

---

[68] Acest lucru se spune despre preoții zeiței Cibele.

[69] Gladiatorii sunt aceștia.

[70] Lucilius, *fragmenta*, IV.

Capitolul 10

(1) Merită să cunoști pietatea lor și, din cele pe care ei le săvârșesc din clemență și evlavie, să poți înțelege cum sunt cele săvârșite de ei împotriva regulilor pietății. (2) Dar, ca să nu par că aduc învinuiri într-un mod aspru, voi recurge la personajul unui poet, care inspiră un exemplu de pietate desăvârșită. (3) La Vergilius, „acel rege, decât el neexistând un altul mai însemnat în pietate, nici mai vestit în războaie și în lupte”[71], ce argumente ale dreptății ne-a furnizat el? „Îi legase cu mâinile la spate pe aceia pe care îi oferea drept jertfă zeilor mani, împrăștiind în flăcări sângele celor uciși.”[72] (4) Ce poate fi mai nevinovat decât această pietate prin care sacrifici sufletelor moarte vieți omenești, întreținând focul precum cu ulei, cu sânge de om? (5) Dar poate că acesta nu a fost viciul eroului, ci al poetului, care l-a mânjit pe „bărbatul însemnat prin pietate”[73] cu o crimă odioasă. Unde este, așadar, poete, pietatea aceea pe care o admiri? Iată: „Piosul Eneas, patru tineri crescuți aici în Sulmona și tot atâția pe care Ufens i-a înălțat, îi ia ca să-i sacrifice de vii drept jertfe umbrelor infernului și să împrăștie sânge captiv în flăcările rugului”[74].

(6) De ce mai spunea oare, în timp ce oameni legați erau trimiși la jertfă: „Chiar și celor vii eu aș vrea să le acord iertare”[75], când el poruncea să fie uciși în rând cu animalele oamenii vii pe care îi avea în stăpânire? (7) Dar aceasta – după cum am spus – nu este vina lui Eneas, el nu era trecut prin litere, ci a ta: tu, poete, deși erai instruit, ai ignorat totuși ce înseamnă pietatea. Faptele criminale, blestemate, tu le-ai luat drept îndatoriri ale pietății. Desigur, poate fi numit „pios”, dar numai și numai pentru că și-a iubit tatăl. (8) De ce a ucis „bunul Eneas pe cei care îi adresau rugăminți îndreptățite”[76]? Și când, conjurat în numele aceluiași tată „și al lui Iulus, speranța lui care se înalță”[77], pe nimeni nu

---

[71] Vergilius, *Aeneis*, 1, 544-545.
[72] Vergilius, *Aeneis*, 11, 81-82.
[73] Vergilius, *Aeneis*, 1, 10.
[74] Vergilius, *Aeneis*, 10, 516-519.
[75] Vergilius, *Aeneis*, 11, 111.
[76] Vergilius, *Aeneis*, 11, 106.
[77] Vergilius, *Aeneis*, 10, 523.

a cruțat „aprins de dușmănii și de mânie”[78]. (9) Gândește cineva că a avut în el ceva ce să aducă a virtute, când el a luat foc din cauza mâniei precum paiele, uitând de zeii mani ai părintelui în numele căruia era rugat și neputând să-și stăpânească mânia? Nici gând de pietate la cel care i-a ucis pe cei care nu numai că nu opuneau rezistență, ba chiar îl implorau.

(10) Ajunși în acest punct, cineva ar putea întreba: ce anume este pietatea, unde și cum arată ea? Bineînțeles că ea există la cei care nu cunosc războaiele, se îngrijesc să fie în bună înțelegere cu toți, fiind prieteni chiar și dușmanilor, care-i îndrăgesc pe toți oamenii ca pe niște frați, știind să-și înfrâneze mânia și să domolească orice pornire a sufletului printr-un cumpăt liniștitor. (11) Ce beznă, ce puzderie de întunecimi și de greșeli au pus stăpânire pe inimile oamenilor, din moment ce, tocmai atunci când se consideră pioși, dau dovadă de cea mai mare impietate? Pe măsură ce slujesc cu mai multă religiozitate acestor statui pământești, ei se dovedesc a fi mai nelegiuiți împotriva numelui adevăratei divinități. (12) Astfel că pe bună dreptate sunt loviți din cauza relelor atât de grave datorate lipsei lor de credință; necunoscând cauza acestora, întreaga vină o dau pe soartă, iar filozofia lui Epicur își găsește aici justificarea: zeii nu-și au niciun loc, ei nefiind impresionați nici de mulțumirea ce li se aduce, nici de vreo mânie nu sunt mișcați, de vreme ce se vede cum cei care-i disprețuiesc o duc prea bine, iar cei care-i cinstesc trăiesc adesea în mizerie. (13) Și aceasta pentru că, fiind apreciați ca religioși și buni de la natură, se consideră că nu merită ceea ce îndură. Se consolează totuși invocând soarta, dar nu-și dau seama că, dacă așa ceva ar exista, ea niciodată nu și-ar vătăma adoratorii. (14) Pe drept deci o atare pietate este urmată de pedeapsă; divinitatea, mâhnită de nelegiuirea oamenilor supuși unei religii greșite, îi mai lovește cu câte o năpastă. Chiar și aceia care trăiesc în moravuri alese, în credință desăvârșită, în nevinovăție, dar care totuși îi cinstesc pe zei, sunt departe de dreptate și de numele adevăratei pietăți, iar Dumnezeu cel adevărat urăște riturile lor profane, nelegiuite. (15) Nu este greu să arăți de ce aceia care-i venerează pe zei nu pot fi nici buni, nici drepți. Cum se vor abține de la vărsare de

[78] VERGILIUS, *Aeneis*, 12, 946.

sânge cei care cinstesc zei sângeroși precum Marte ori Bellona[79]? Cum își vor cruța părinții, venerându-l pe Iupiter, prigonitorul tatălui său? Sau cum își vor cruța pruncii cărora le-au dat naștere, din moment ce îl cinstesc pe Saturn? Cum vor mai apăra pudoarea cei care cinstesc o zeiță goală, adulteră, de vânzare parcă în rândul zeilor[80]? (16) Cum să se rețină de la jafuri și înșelăciuni cei care au cunoscut furtișagurile lui Mercur, aflând că înșelăciunea nu ține de hoție, ci de istețime? Cum să-și înfrâneze poftele cei care îi venerează pe Iupiter, Hercule, Liber, Apollo și pe ceilalți, ale căror adultere și desfrânări cu bărbați și femei sunt cunoscute nu doar celor cultivați, dar sunt exprimate chiar și în teatru, cântate, încât sunt foarte cunoscute tuturor? (17) Mai pot fi oamenii drepți în mijlocul tuturor acestora? Chiar dacă de la natură ar fi buni, nu vor fi ei instruiți spre nedreptate de zeii înșiși? Pentru îmbunarea zeului pe care îl venerezi, este nevoie de acele fapte de care știi că el se bucură și se delectează. (18) Așa se întâmplă că un zeu modelează viața celor care-l cinstesc în conformitate cu calitatea puterii sale, faptul de a imita fiind cultul cel mai religios[81].

Capitolul 11

(1) Acești oameni care se conformează năravurilor zeilor lor găsesc dreptatea gravă și severă; ei practică și față de cei drepți aceeași fărădelege de care se folosesc în mod violent în restul situațiilor, pe bună dreptate fiind numiți de către profeți „fiare"[82].

(2) Admirabil spune M. Tullius: „Dacă nu este nimeni care să nu prefere moartea decât să accepte să ia figura vreunei fiare, chiar dacă i-ar rămâne mintea de om, cu cât este mai trist a exista ca om doar după figură, dar cu un suflet de fiară! Cu atât mai mult – consider –,

[79] Prorocirile acesteia erau precedate de gesturi sângeroase ale preoților zeiței asupra lor înșiși.

[80] Trimitere la zeița Venus.

[81] Așa cum, imitând gesticulația puternicilor zilei, îți dovedești atașamentul, la fel se întâmplă și în raportul om-divinitate. Afirmația se conturează ca o *sententia* (vezi LACTANCE, *Institutions divines*, Livre V, Tome II, p. 103).

[82] *Cf. Iezechiel* 34, 25, 28.

cu cât sufletul este mai presus decât corpul"[83]. (3) Așadar, oamenii disprețuiesc fiarele sălbatice, deși ei sunt și mai sălbatici, fiindu-le pe plac faptul că s-au născut oameni, dar nu au în comun cu ei decât trăsăturile generale și figura exterioară. (4) Ce Caucaz, ce Indie, ce Hircanie[84] au dat naștere vreodată la niște fiare atât de crude, atât de sângeroase? Pentru că furia oricărei fiare ține de îndestularea pântecelui; după ce foamea s-a liniștit, se potolește și ea[85]. (5) Aceea este adevărata fiară, aceea din a cărei poruncă „se răspândește pretutindeni sângele negru, pretutindeni jalea cumplită, pretutindeni frica și imaginea frecventă a morții"[86]. (6) Nu ar reuși cineva să descrie corect cruzimea unei astfel de fiare, care, stând întinsă într-un singur loc, totuși din dinții de fier răspândește cruzimea pe tot pământul și nu numai că sfârtecă membrele oamenilor, dar le zobește și oasele, cenușă le face, ca să le priveze de un loc de îngropăciune. Ca și când acesta ar fi lucrul pe care-l doresc mărturisitorii credinței lui Dumnezeu: să se vină la mormintele lor, și nu ca ei înșiși să se îndrepte către Dumnezeu. (7) Ce cruzime, ce turbare, ce nebunie să-i lipsești pe cei vii de lumină, iar pe cei morți de pământ! Eu unul afirm că nimic nu este mai jalnic decât acești oameni[87] pe care o lege oarbă îi descoperă și îi transformă în făptuitori ai nebuniei străine, în soldați ai nedreptei porunci. (8) Căci nu poate fi vorba de onoare sau de imboldul demnității, ci de condamnare: la crimă, din partea omului[88], din partea lui Dumnezeu la pedeapsă veșnică. (9) Este imposibil de relatat toate câte le-au făcut ei, fiecare în parte, pe tot pământul. Care ar fi numărul tomurilor care să cuprindă feluritele, infinitele moduri ale cruzimii? Ajungând la putere, fiecare ucide după procedeele sale. (10) Uneori, din cauza unei griji exagerate, au mers mai departe decât li se poruncise, unii din pricina urii proprii față de cei drepți, alții după măsura cruzimii

[83] Cicero, *Fragmenta, incipit* 6.

[84] Regiune istorică compusă din ținuturile de la sud-est de Marea Caspică, situată în Iranul și Turkmenistanul de azi.

[85] *Cf.* Vergilius, *Aeneis*, 4, 366-367.

[86] Vergilius, *Aeneis*, 11, 646; 2, 368-369.

[87] Oameni precum Hierocles, care, pentru cruzimea vădită în timpul persecuțiilor, sunt propulsați în demnități.

[88] Ei sunt supușii poruncii imperiale.

lor înnăscute, alții pentru desfătare și ca, prin această îndeletnicire, să-și consolideze calea către posturi mai înalte. S-au dovedit unii tare înfocați în a ucide, precum cel din Frigia, care a pus să fie arsă toată mulțimea creștinilor venită la întrunire[89].

(11) Este însă cu atât mai clement cel care este găsit a fi mai crud[90]; într-adevăr, speța cea mai blestemată [de persecutori] este aceea a cărei imagine este îmblânzită de o falsă clemență, acela este călăul cel mai rău și cel mai crud care a decis ca nimeni să nu fie ucis. (12) Așa încât nu se poate spune cât de multe și de grave moduri de a tortura au inventat judecătorii acestei cauze, ca să-și atingă scopul urmărit. (13) Și fac toate astea nu atât ca să se poată mândri că ei nu au ucis pe nimeni dintre cei nevinovați – eu însumi i-am auzit pe unii felicitându-se că în această parte a lumii guvernarea lor a fost fără vărsare de sânge –, ci din pizmă, fie ca ei înșiși să nu fie învinși, fie ca aceia[91] să nu obțină slava virtuții lor. (14) Așa că, în născocirea feluritelor pedepse, nu s-a avut în vedere nimic altceva în afară de victorie; pentru că ei știu că este vorba de o dispută, de o luptă. (15) Observ în Bitinia un guvernator strașnic săltând de bucurie, de parcă ar fi supus vreun neam de barbari, pentru că singurul care rămăsese de neclintit timp de doi ani în credința sa în cele din urmă a părut că și el cedează. (16) Așadar, ei fac eforturi să învingă, supunând trupurile la chinuri inventate, singura precauție fiindu-le să nu moară oamenii în timpul schingiuirii. Ca și cum numai moartea le-ar aduce beatitudinea, nu și torturile; în fapt, acestea, cu cât sunt mai grele, cu atât fac slava virtuții lor mai mare. (17) Ei însă, în prostia lor statornică, poruncesc să fie cu grijă față de cei torturați, ca membrele lor să se vindece în vederea altor chinuri, ca noul sânge să se adune iarăși pentru pedepse. Ce poate fi atât de pios, de binefăcător, de uman? Nici pe cei pe care i-ar iubi nu i-ar îngriji atât de mult[92].

---

[89] Situație neidentificată cert.

[90] Moartea rapidă a celor anchetați putea părea un gest de milostenie în comparație cu torturile ce prelungeau indefinit agonia. Și asta ne spune un martor ocular al crâncenei persecuții anticreștine din vremea lui Dioclețian.

[91] Creștinii prigoniți.

[92] Ironie amară din partea unui retor înnăscut.

(18) Aceasta este învățătura zeilor, spre astfel de întreprinderi îi instruiesc pe adulatori, acestea sunt sacrificiile pe care le doresc. Mai mult, cei mai nelegiuiți ucigași au instituit legi lipsite de orice pietate împotriva celor pioși. Sunt citite constituții care încalcă sfânta dreptate și deliberări incorecte ale cunoscătorilor dreptului. (19) Domitius[93], în Cartea a șaptea din *Despre îndatorirea proconsulului*, a adunat rescriptele nelegiuite ale principilor, ca să ne lămurească ce pedepse trebuiau administrate celor care se declarau mărturisitori ai lui Dumnezeu.

Capitolul 12

(1) Ce să le faci acestora care numesc drept juste măcelurile vechilor tirani, înrăiți până la sălbăticie împotriva celor nevinovați? Deși sunt experți în nedreptăți și cruzimi, ei vor să pară cu înțelepciune, fiind, în fond, niște orbi lipsiți de orizont, necunoscători ai situației și ai adevărului. (2) Într-atât oare voi, minți deșarte, urâți dreptatea, încât o asimilați celor mai mari crime? În așa măsură a pierit la voi nevinovăția, încât o găsiți demnă nu de o moarte oarecare, încât socotiți că nicio altă fărădelege nu este mai gravă decât faptul de a nu comite o fărădelege, de a-ți păstra inima curată și de a te feri de orice influență a răului.

(3) Și, pentru că stăm de vorbă cu cinstitorii zeilor, fie-ne permis să vă facem un serviciu. Aceasta este legea noastră, aceasta truda, religia. Dacă ne găsiți înțelepți, imitați-ne! Dacă ne găsiți proști, disprețuiți-ne sau chiar bateți-vă joc de noi! Nouă însă ne este de folos prostia noastră. (4) De ce ne sfârtecați? De ce ne nimiciți? Nu vă invidiem înțelepciunea voastră; preferăm această prostie, pe aceasta o îmbrățișăm, astfel credem că este folositor pentru noi să vă iubim și să vă oferim totul vouă înșivă, deși ne urâți.

(5) Există la Cicero un loc nu străin de adevăr în acea dispută susținută de Furius împotriva dreptății. Spune: „Sunt doi bărbați, dintre care unul este întru totul bun, binevoitor, de cea mai mare dreptate, de o loialitate desăvârșită, celălalt, de o totală nelegiuire și îndrăzneală; cetatea cade în greșeala de a-l socoti pe acel bărbat bun un nelegiuit,

[93] Domitius Ulpianus, jurist roman, sec. II-III d.Hr.

un criminal, un blestemat și, dimpotrivă, pe cel care este, de fapt, lipsit de orice cinste ajunge să-l socotească a fi de cea mai mare cinste și credință. Ca urmare a acestei opinii eronate a tuturor cetățenilor, acel bărbat bun va fi chinuit, prădat, i se vor smulge mâinile, i se vor scoate ochii, va fi condamnat, pus în lanțuri, urcat pe rug, surghiunit, lipsit de toate, (6) în sfârșit, va ajunge să pară tuturor cel mai nefericit ca urmare a unei judecăți corecte; pe când cel necinstit, fiind lăudat, onorat, îndrăgit de toți, din partea tuturor oferindu-i-se onoruri, autoritate, de pretutindeni numai ajutoare, numai bogății, în cele din urmă va ajunge să fie recunoscut, după aprecierea tuturor, drept cel mai bun, cel mai demn de întreaga lui fericire; în situația aceasta, cine va fi atât de fără minte încât să stea în dubiu care din cei doi ar prefera să fie?"[94] (7) Cicero a dat acest exemplu ca și când ar fi ghicit ce rele ni se vor întâmpla și în ce fel, din cauza dreptății. Căci poporul nostru îndură toate acestea din pricina nedreptății celor care greșesc. (8) Iată că în această greșeală se află cetatea, sau mai curând tot pământul, încât pe cei buni și drepți îi persecută, îi schingiuiește, condamnă, ucide ca fiind răi și nelegiuiți. (9) Iar când spune: „Nimeni nu este atât de fără minte încât să stea la îndoială care din cei doi ar prefera să fie", și-a dat seama și acela care a vorbit împotriva dreptății că un om calculat preferă să fie rău, dar să se bucure de o bună apreciere, decât să fie bun și defăimat. (10) Nouă însă ne lipsește nebunia aceasta: să punem folosul înaintea adevărului. Să depindă oare calitatea binelui nostru de erorile poporului mai degrabă decât de conștiința noastră și de judecata lui Dumnezeu? Să ne prindă oare în mrejele ei vreo fericire, încât să ajungem să preferăm nu adevăratul bine, cu tot răul ce-l implică, ci unul fals, dar însoțit de o prosperitate desăvârșită?

(11) „Aibă regii regatele lor, bogații bogățiile lor"[95], spune Plautus, [iar] chibzuiții chibzuința lor; nouă să ne lase prostia noastră, deși pare a fi înțelepciune din moment ce ne urăsc din cauza ei. (12) Cine poate fi invidios pe un prost, decât unul foarte prost el însuși? Ei însă nu sunt într-atât de proști încât să-i invidieze pe proști, ci, din faptul că ne persecută sistematic, cu mare grijă, ei înțeleg că nu suntem proști.

[94] Cicero, *De republica*, III, 17, 27.
[95] Plautus, *Curculio*, I, 3, 22.

(13) De ce ne-ar sfâșia cu atâta cruzime, dacă nu s-ar teme, dreptatea consolidându-se pe zi ce trece, că vor fi părăsiți deopotrivă cu zeii lor roși de carii? Iar dacă cinstitorii zeilor sunt înțelepți, și nu proști, de ce se tem să nu fie amăgiți de către proști?

Capitolul 13

(1) Cum numărul nostru sporește în permanență datorită împuținării celor ce îi adorau pe zei, nemicșorându-se vreodată, nici chiar în timpul persecuției – pot oamenii să greșească și să se păteze sacrificând zeilor, dar nu pot fi îndepărtați de Dumnezeu; prin sine însuși are putere adevărul –, cine este atât de nebun, de orb, să nu vadă de care parte este înțelepciunea?

(2) Dar ei sunt orbiți de răutate și furie și nu văd; ei socotesc că sunt proști cei care, deși le stă în putință să evite chinurile, preferă să fie schingiuiți și să moară; chiar de aici ar putea să vadă că nu prostie este aceasta la care consimt atâtea mii de oameni, de pe tot pământul, în același cuget. (3) Iar dacă femeile, din cauza slăbiciunii sexului, mai alunecă[96] de la credință – ei numesc uneori credința superstiție femeiască sau bătrânească –, bărbații rezistă în judecata lor. Dacă copiii sau adolescenții, din cauza vârstei, sunt fără luare aminte, maturii și bătrânii sunt stăpâni pe judecata lor. (4) Dacă o singură cetate este nechibzuită, toate celelalte, care sunt nenumărate, nu pot să fie lipsite de judecată. Dacă o singură provincie, un singur neam sunt lipsite de înțelepciune, toate celelalte în mod obligatoriu vor avea înțelegerea a ceea ce este drept. (5) Când „de la răsăritul până la apusul soarelui"[97] legea divină a fost primită și oameni de ambele sexe, de orice vârstă, neam ori ținut Îi slujesc lui Dumnezeu deopotrivă, într-un gând, când pretutindeni supunerea este aceeași, același disprețul morții, atunci ei ar fi trebuit să înțeleagă că există în această cauză o rațiune, altfel ea

[96] Pentru sensul lui *labor, -i, -psus sum*, trimitem la titlul operei Sfântului Ciprian de Cartagina, *De lapsis* („Despre cei căzuți"), *id est* despre aceia care în timpul persecuțiilor nu și-au păstrat credința în Dumnezeu.

[97] *Psalmul* 49, 2.

nu ar fi apărată fără motiv cu prețul vieții; există deci un fundament solid, care nu numai că nu o lasă să se piardă sub asaltul nedreptăților și greutăților ce i se fac, ci, dimpotrivă, o sporesc și o întăresc.

(6) Și în această privință intenția lor rea se dovedește: ei cred că religia lui Dumnezeu a fost destrămată din temelii dacă au reușit să-i pângărească pe oameni, când este posibil ca ei să-și repare greșeala față de Dumnezeu[98], neexistând vreun cinstitor al lui Dumnezeu atât de rău, încât, atunci când i se oferă posibilitatea, să nu revină la El pentru a-L îndupleca, cu o devoțiune mai mare chiar. (7) Conștiința păcatului și frica de pedeapsă îl fac și mai religios, întotdeauna fiind cu mult mai puternică acea credință pe care o restabilește penitența. (8) Dacă ei, socotindu-și zeii mâniați, cred că prin daruri, sacrificii, miresme pot fi împăcați, de ce L-ar considera pe Dumnezeu atât de crud, implacabil, să pară că nu mai poate fi creștin acela care, constrâns, fără voie deci, a adus jertfă zeilor lor? Sau consideră că, mânjindu-se o dată, își vor vinde și sufletul și vor începe să facă din imbold propriu ceea ce au făcut sub amenințări? (9) Cine îndeplinește cu dragă inimă o sarcină care la început i-a fost impusă printr-o nedreptate? Cine, văzându-și urmele rănilor de pe coaste, nu îi urăște mai curând pe zei, din cauza cărora poartă neșterse semnele pedepselor și arsurile imprimate cu fierul înroșit în carnea lor? (10) Se întâmplă ca, ajungându-se, prin puteri divine, să fie pace, toți cei care se îndepărtaseră de credință să revină la ea, dar și o nouă mulțime, printr-un miracol al virtuții, să i se consacre.

(11) Pentru că, văzând poporul cum sunt sfâșiați oamenii prin tot felul de torturi, dar rezistă neînvinși în suferința lor printre călăii obosiți, gândesc – ceea ce este adevărat – că această atitudine comună multora, puterea de a rezista în fața morții, nu este deșartă; fără ajutorul lui Dumnezeu, astfel de chinuri nu ar putea fi suportate în supunere. (12) Tâlharii și bărbații cu trupuri puternice nu pot îndura sfârtecări de acest fel, țipă, scot gemete, răpuși fiind de durere, fiindcă le lipsește supunerea insuflată divin; ai noștri însă, să nu vorbim despre bărbați, dar copii și femei tinere, își învinge torționarii, tăcând; nici

[98] „Reparația" celor căzuți Lactanțiu o vede destul de ușoară, când ea, cu o jumătate de secol mai înainte, stârnise dispute aprinse.

focul nu reușește să scoată de la ei un geamăt. (13) Mândrească-se romanii cu Mucius[99] și cu Regulus[100]; acesta din urmă, fiindu-i rușine să trăiască în captivitate, s-a predat dușmanilor spre a fi omorât; cel dintâi, prins de dușmani, pentru că vedea că nu va scăpa de moarte, și-a vârât mâna în foc, pentru a-i da dușmanului, pe care intenționase să-l ucidă, o satisfacție echivalentă cu fapta sa; pentru pedeapsa ce și-a aplicat-o, a primit iertarea nemeritată. (14) Iată femei delicate, copii la vârstă fragedă cum îndură să le fie sfârtecat tot trupul, să fie arși! Și nu din constrângere, deoarece ar putea să evite dacă ar vrea, ci din voință, fiindcă au credință în Dumnezeu[101].

(15) Aceasta este adevărata virtute, pentru care filozofii, chiar cei însetați de glorie, se aruncă nu în fapte, ci în vorbe deșarte, spunând că nimic nu este atât de potrivit cu gravitatea și cu statornicia unui înțelept precum a nu te lăsa îndepărtat prin niciun fel de teroare de la judecata și de la planul tău; dar că supliciile și moartea nu-l pot face să trădeze credința, să abdice de la datorie, să facă vreo nedreptate din teamă de moarte sau constrâns de vreo durere cumplită. (16) Dacă nu cumva delirează Flaccus în odele sale, atunci când

[99] Gaius Mucius Scaevola („Stângaciul", poreclă dobândită după pierderea mâinii drepte, cum se va vedea) a fost un personaj eroic legendar al Romei antice. În timpul asediului cetății Romei de către etruscii conduși de regele Porsenna (cca. 508 î.Hr.), Scaevola reușește să se strecoare înarmat, în timpul nopții, în tabăra etruscă, plănuind să-l ucidă pe regele etrusc. Scaevola ucide pe altcineva în locul lui Poresenna, este capturat și dus în fața regelui, căruia îi declară că, înainte să moară, vrea să își pedepsească mâna care a dat greș în a-l ucide; și îndată Scaevola își pune cu dârzenie mâna dreaptă deasupra unei făclii aprinse și rămâne nemișcat, fără să dea vreun semn de durere în timp ce mâna lui sfârâia și se umplea de băsici, devenind în scurt timp un ciot negru fumegând. Impresionat de curajul lui Scaevola, Porsenna îl eliberează zicând: „Ești slobod, poți pleca acasă, în țara ta, tu care îndrăznești să-ți pricinuiești lovituri și suferințe mai grozave împotriva ta decât împotriva mea" (Titus Livius, *Ab Vrbe condita*, 2, 12, 14, trad. Janina Villan, în: Titus Livius, *De la fundarea Romei*, vol. I, Editura Științifică, București, 1959, p. 114).

[100] Marcus Atilius Regulus, consul roman luat prizonier în Cartagina în 255 î.Hr. (în timpul primului război punic), a fost trimis înapoi la Roma sub escortă cartagineză pentru a negocia un tratat de pace. Ca urmare a protestelor concetățenilor săi, Regulus s-a întors în Cartagina pentru a-și respecta termenii captivității sale; acolo a și murit, fiind supus la grele chinuri.

[101] Minucius Felix, *Octavius*, 37, 3-5.

spune: „Pe omul drept și hotărât în ceea ce și-a propus nici pasiunea cetățenilor poruncitori de rele, nici figura amenințătoare a tiranului nu-l clintesc din gândul lui ferm”[102]. (17) Nimic nu poate fi mai adevărat dacă ar fi vorba despre aceștia care nu se sustrag de la niciun chin, nici chiar de la moarte, ca să nu renunțe la credință, la dreptate, care nu tremură în fața poruncilor tiranilor ori săbiilor stăpânilor, păstrându-și cu dârzenia inimii libertatea cea adevărată și trainică, căreia înțeleptul aici, pe pământ, trebuie să îi ia apărarea. (18) Cine este atât de trufaș, atât de mândru, încât să-mi interzică să ridic ochii spre cer, să-mi impună obligația de a venera pe cine nu doresc sau de a nu venera pe cine doresc? (19) Ce ne mai rămâne apoi, dacă ceea ce ar trebui să depindă de voința noastră ne va fi luat cu sila de o voință străină? Nimeni nu va face asta dacă există în noi puterea de a disprețui moartea și durerea. Păstrându-ne această dârzenie, de ce suntem considerați proști, când noi facem exact ceea ce recomandă filozofii? (20) Pe bună dreptate, Seneca, reproșându-le oamenilor inconstanța, spune: „Ei consideră virtute supremă curajul eroic, iar pe cel care disprețuiește moartea îl iau drept nebun; ceea ce este o mare greșeală”[103]. (21) Cinstitorii religiilor deșarte ne aruncă în față acest argument, dovedind aceeași nesăbuință precum în înțelegerea lui Dumnezeu cel adevărat. Pe aceștia, sibila Eritreea îi numește „surzi” și „nejudecați”[104], pentru că nici nu aud cele divine, nici nu le pricep, ci se tem și adoră lutul plăsmuit de înșeși degetele lor.

Capitolul 14

(1) Acesta ar fi motivul pentru care ei îi consideră proști pe cei care, de fapt, sunt înțelepți. Și nu se înșală chiar sută la sută. Este aici un argument care trebuie lămurit cu multă atenție, încât aceia să-și recunoască greșelile, presupunând că ar fi posibil așa ceva. (2) Și anume:

---

[102] Horatius, *Carmina*, III, 3, 1-4.

[103] Seneca, *fragmenta* 29.

[104] *Oracula Sibyllina*, VIII, 397. Cele două atribute fiind în greceşte, Lactanțiu dă în continuare și traducerea lor. Semn al regresiunii limbii grecești în partea occidentală a Imperiului.

dreptatea însăși de la natură aduce într-un fel a prostie, lucru pe care eu îl pot întări cu mărturii și divine, și umane. Dar nu vom avea succes asupra lor dacă nu-i vom instrui, pornind de la scriitorii lor, că nu poate cineva să fie drept, ceea ce este legat de adevărata înțelepciune, decât dacă este considerat a fi și prost. (3) Forța oratorică, elocvența, puterea de pătrundere ale filozofului academic Carneade[105], acela care nu le cunoaște poate să le afle din lauda ce i-o rezervă Cicero ori Lucilius. În opera acestuia de pe urmă, Neptun, vorbind despre un subiect foarte dificil, arată că nu poate fi descurcat „nici dacă Orcus l-ar reînvia pe Carneade însuși"[106]. Carneade, fiind trimis de către atenieni ca sol la Roma, a dezbătut conceptul de „dreptate" în mod amplu, Galba și Cato Cenzorul audiindu-l, ei înșiși foarte mari oratori. (4) Tot el însă, a doua zi, a schimbat concluziile discursului său printr-o prezentare contrară, respingând dreptatea pe care o elogiase anterior; uitând de gravitatea specifică filozofului, care trebuie să fie ferm și stabil în cugetare, el recurgea la un fel de exercițiu de oratorie, bun să apere și să respingă deopotrivă. El asta făcea de obicei: se pregătea să respingă pe cei care afirmau ceva, indiferent ce. (5) Această dezbatere, prin care este desființat conceptul de „dreptate", în opera lui Cicero o menționează Lucius Furius, pentru că acesta, discutând despre republică, intenționa să apere – gândesc eu – și să proslăvească dreptatea, fără de care se considera că statul nu poate fi condus. Carneade însă, ca să-i respingă pe Aristotel și pe Platon, patroni ai dreptății, în prima dezbatere a enumerat tot ceea ce putea fi invocat în favoarea dreptății, ca să poată, așa cum a și făcut, să o desființeze mai apoi. (6) Era și foarte ușor să năruiești o dreptate care nu avea rădăcini, ea neexistând pe atunci pe pământ, ca filozofii să-și dea seama ce este și cum se prezintă. (7) Ce bine ar fi fost dacă așa de mulți și de valoroși bărbați ar fi avut, pe câtă elocvență și curaj, tot atâta știință în vederea unei apărări depline a virtuții supreme, a cărei origine se află în religie, iar temeiul ei, în echitate! Dar ei, străină fiindu-le prima, nu au putut să o respecte nici pe cea de a doua.

---

[105] *Cf.* Cicero, *De republica*, III, 6, 9.

[106] Lucilius, *Saturae, Liber* I, *fragmenta*, 10.

(8) Vreau deci mai întâi să arăt, pe scurt și întocmai, ce este dreptatea, ca filozofii să priceapă că nu au cunoscut-o, și nu au putut apăra ceea ce nu cunoșteau. (9) Deși cuprinde toate virtuțile, două sunt totuși cele mai importante, care nu pot fi sustrase dreptății, nici separate de ea: evlavia și echitatea. Căci respectarea cuvântului dat, stăpânirea, cinstea, faptul de a nu face rău, onoarea și altele de același fel pot – fie prin natura lor, fie prin deprinderile străbune – să existe și la oamenii care nu cunosc dreptatea, după cum, se știe, au existat dintotdeauna; (10) astfel, vechii romani, care se mândreau îndeobște cu dreptatea, se mândreau și cu aceste virtuți care – așa cum am spus – pot să pornească de la dreptate, dar să se separe de însuși izvorul lor.

(11) Pietatea și echitatea sunt venele; din aceste două surse decurge întreaga dreptate. Esențialul, originea ei se află în cea dintâi, în cea de a doua stând toată forța și temeiul ei rațional. Pietatea nu e altceva decât cunoașterea lui Dumnezeu, așa cum Trismegist foarte corect a definit-o, după cum am arătat în alt loc[107]. (12) Dacă pietatea înseamnă să-L cunoști pe Dumnezeu, iar esența cunoașterii este să-L venerezi, urmează că nu știe ce este dreptatea acela care nu respectă religia lui Dumnezeu. Cum ar putea să o cunoască cel care nu știe de unde se naște? (13) Platon însuși a vorbit mult despre un Dumnezeu unic, spunând că de către Acesta a fost creată lumea, dar nimic despre religie. Prin urmare, el L-a visat pe Dumnezeu, nu L-a cunoscut[108]. Dacă ar fi vrut el sau oricare altul să desăvârșească apărarea dreptății, se cuvenea, în primul rând, să desființeze religiile zeilor, ele fiind contrare pietății. (14) Acest lucru l-a încercat Socrate, drept pentru care a fost aruncat în închisoare: de pe atunci se întrevedea ce urma să li se întâmple acelora care ar fi intenționat să apere adevărata dreptate și să slujească unui singur Dumnezeu.

(15) Cealaltă componentă a dreptății este echitatea; nu vorbesc despre facultatea de a judeca corect, lucru care este el însuși de lăudat la omul drept, ci de sentimentul egalității cu ceilalți, ceea ce Cicero

[107] Cartea a III-a, cap. 15.

[108] Sursa lui Lactanțiu este dialogul *Timaios*, în traducerea lui Cicero.

numește „disponibilitatea egalității”[109]. (16) Într-adevăr, Dumnezeu, Cel care creează oamenii și-i însuflețește, a vrut ca toți să fie deopotrivă, să fie egali; le-a oferit tuturor aceeași condiție a vieții, pe toți i-a născut pentru înțelepciune, tuturor le-a făgăduit nemurirea, ca nimănui să nu-i fie interzis accesul la binefacerile cerului. (17) Căci, după cum le împarte tuturor în mod egal lumina Sa unică[110], după cum le oferă tuturor posibilități, le asigură traiul[111], le lasă răgazul foarte plăcut al somnului, tot astfel le dăruiește tuturor spiritul de egalitate și de virtute. Nimeni nu este sclav, nimeni nu este stăpân în fața lui Dumnezeu; pentru că, dacă tuturor ne este Tată[112], toți Îi suntem copii egali în fața legii; (18) pentru Dumnezeu nu este sărac decât cel lipsit de dreptate, nu este bogat decât acela care este plin de virtuți, nu este distins decât cel care s-a dovedit a fi bun și nevinovat, nu este o persoană de renume decât cel care a făcut din belșug faptele milei, nu este desăvârșit decât acela care se va fi împlinit pe toate treptele virtuții. (19) De aceea, nici romanii, nici grecii nu s-au putut păstra în dreptate, fiindcă la ei oamenii se diferențiau mult, de la săraci la bogați, de la umili la puternici, de la particulari la situațiile foarte înalte ale regilor. (20) Acolo unde nu sunt toți la fel, egalitatea nu există, iar inegalitatea însăși exclude dreptatea, a cărei forță constă în acest lucru: să-i facă egali pe cei care au venit prin aceeași soartă la întâlnirea cu viața.

Capitolul 15

(1) Dacă sunt alterate aceste două izvoare ale dreptății, toată virtutea și tot adevărul sunt suspendate, iar dreptatea se întoarce în cer. Așadar, acel bine descoperit de filozofi nu este cel adevărat, ei neștiind de unde se naște sau ce e în stare să facă. Și aceasta pentru că nimănui nu i s-a dezvăluit acest adevăr, cu excepția noastră, a neamului creștinesc.

---

[109] În original, *aequabilitas*; termenul apare în: Cicero, *De republica*, I, 27, 43; *De officiis*, I, 25, 88 etc.

[110] *Matei* 5, 45.

[111] *Cf. Matei* 6, 25-26.

[112] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, 2, 992.

(2) Poate va spune cineva: „Oare nu sunt la voi unii săraci, alții bogați, unii sclavi, alții stăpâni? Oare nu există o diferență între ei?" Deloc; pentru că nu din alt motiv ne atribuim unii altora apelativul de frate, decât în virtutea credinței noastre că suntem egali. (3) Cântărindu-le pe toate cele omenești cu spiritul, nu trupește, chiar dacă este diferită condiția trupească, la noi nu există sclavi; și pe aceștia, împreună-slujitori ai religiei, noi îi avem în gând și în nume drept „frați". (4) De asemenea, bogăția nu-i face pe oameni remarcabili decât în măsura în care ei pot deveni mai vestiți prin opere de binefacere. Cei bogați sunt bogați nu pentru că dispun de bogății, ci pentru că se folosesc de ele în serviciul dreptății; și cei ce par săraci sunt bogați în măsura în care nu duc lipsă de nimic și nici nu-și doresc nimic.

(5) Fiind egali între noi, în umilința noastră sufletească, indiferent că suntem liberi sau sclavi, bogați sau săraci, noi ne deosebim totuși în fața lui Dumnezeu prin virtute: cu cât este cineva mai drept, cu atât este mai de vază. (6) Dacă dreptatea presupune să devii egalul celor mai mici, deși prin faptul însuși de a te coborî la nivelul celor mai de jos te-ai înălțat deja[113], totuși, devenind nu egalul, ci inferiorul lor, ai ajunge la o treaptă a demnității cu mult superioară, Dumnezeu fiind judecător. (7) Dar, în viața asta lumească, cum toate sunt de scurtă durată și trecătoare, oamenii se împing unii în fața celorlalți, se luptă pentru rang, încât nimic nu este mai urât, mai supus trufiei, mai îndepărtat de rațiune; toate aceste lucruri pământești sunt împotriva celor cerești. (8) După cum „înțelepciunea oamenilor este cea mai mare prostie în ochii lui Dumnezeu"[114], prostia, așa cum am arătat, este cea mai înaltă înțelepciune; cel care pe pământ a fost de vază și plin de mândrie, pentru Dumnezeu, va fi un umil decăzut. (9) Ca să nu mai spun că aceste bunuri prezente pe pământ, cărora li se acordă o mare onoare, sunt contrare virtuții, ele slăbind vigoarea minții; ce glorie este atât de solidă, ce bogății, ce putere, din moment ce Dumnezeu chiar și pe regi îi poate face inferiori celor mai de jos oameni? De aceea, sfătuindu-ne, Dumnezeu a pus printre învățăturile divine: „Cine se înalță pe sine va fi smerit, iar cine se

[113] *Luca* 14, 11; 18, 14.
[114] *1 Corinteni* 3, 19.

smerește pe sine va fi înălțat"[115]. (10) Deplinătatea acestei învățături ne arată că acela care se oferă oamenilor într-o postură smerită va fi găsit de Dumnezeu om însemnat, de frunte. (11) Adevărată este acea apreciere a lui Euripide care sună astfel: „Cele considerate rele pe pământ sunt bune în cer"[116].

Capitolul 16

(1) Am arătat motivul pentru care filozofii nu au reușit nici să descopere dreptatea, nici să o apere. Acum revin la ceea ce intenționam să spun. (2) Carneade, cele afirmate de către filozofi fiind neîntemeiate, și-a luat curajul de a le respinge, pentru că a înțeles că pot fi respinse. (3) Aceasta este toată dezbaterea: „Oamenii au dat legi în funcție de interese, felurite desigur, după obiceiuri, și schimbându-le tot ei după timpuri. Un drept natural însă nu există; toți oamenii și toate viețuitoarele sunt dirijate de la natură către ceea ce le este util. Astfel încât dreptatea fie este nulă, fie, dacă există totuși, este cea mai mare prostie, pentru că și-ar face rău sieși slujind unor interese străine"[117]. (4) El aducea drept argumente: „Toate popoarele care au o putere înfloritoare și chiar romanii înșiși, care stăpânesc lumea întreagă, dacă ar vrea să fie drepți, asta însemnând: dacă ar restitui ceea ce nu le aparține, s-ar întoarce la casele lor și ar zăcea în sărăcie și mizerie". (5) Trecând apoi peste cele comune, ajungea la cele individuale. „Un om bun" – zice el –, „având un sclav fugar ori o casă insalubră, nelocuibilă, defecte pe care numai el le știe, din care motiv face cunoscut că sunt puse în vânzare, va mărturisi el oare că vinde un sclav fugar, o casă care dăunează sănătății, sau îi va ascunde cumpărătorului? (6) Dacă va mărturisi, va fi într-adevăr un om bun, pentru că nu înșală; dar va fi considerat prost, pentru că fie va vinde pe puțin, fie nu va vinde deloc. Dacă va ascunde, va fi însă înțelept pentru că își veghează interesele, dar va fi necinstit întrucât înșală. (7) Sau dimpotrivă, dacă

[115] *Matei* 23, 12; *Luca* 18, 14.
[116] Euripide, *Fragmenta* (1100 Nauck).
[117] Cicero, *De republica*, III, 12, 21.

va da peste cineva care consideră că el vinde un aliaj de aramă, în timp ce acela este aur, sau plumb, când, de fapt, este argint, oare va tăcea, ca să le cumpere mai ieftin, sau îi va atrage atenția și le va cumpăra cu un preț mai mare? Numai un prost – se pare – ar prefera să plătească mai mult"[118]. (8) Voia să se înțeleagă de aici că și acela care ar fi drept și bun se dovedește a fi prost, iar cel înțelept, rău, dar că totuși oamenii pot să fie mulțumiți cu sărăcia lor fără vreo mare pagubă. (9) Trecea și la situații mai grave, în care nimeni nu-și permite să fie drept fără a-și primejdui viața. Spunea: „Negreșit, dreptate înseamnă să nu ucizi un om, să nu faci rău altuia. (10) Ce va face însă omul drept, dacă din nefericire va naufragia și unul sleit de puteri va prinde o scândură? Oare nu-l va răsturna pe acela de pe scândură, ca să se urce el și, făcând eforturi, să se salveze cu aceasta, mai ales că în mijlocul mării nu se află niciun martor? Dacă este înțelept, o va face; pentru că altfel va pieri și el. Dacă totuși va prefera să moară decât să cauzeze altuia un rău, va fi el drept, dar și prost, pentru că nu-și salvează propria viață, ci pe a altuia. (11) De asemenea, dacă – oastea sa fiind împrăștiată, dușmanii încep să-i urmărească – cineva drept va da din întâmplare peste unul rănit, rămas totuși în șa, oare îl va cruța, ca să moară el însuși, sau îl va arunca de pe cal, ca să poată scăpa măcar el de dușman? Dacă va face asta, va fi înțelept, dar necinstit; dacă nu o va face, va fi drept, dar, din păcate, și prost"[119]. (12) Divizând astfel dreptatea pe din două, numind-o pe una civilă, pe cealaltă naturală, le-a desființat pe amândouă, aceea civilă fiind înțelepciune, dar nu dreptate, cea naturală fiind dreptate, dar nu înțelepciune.

(13) Toate acestea au fost prezentate iscusit și perfid, încât Marcus Tullius nu a reușit să le respingă. Pentru că, punându-l pe Laelius să-i răspundă lui Furius și să vorbească în apărarea dreptății, a trecut peste acestea ca peste o groapă, nerespingându-le, încât părea că Laelius nu apărase dreptatea naturală, aceea acuzată de prostie, ci pe aceea civilă, despre care Furius admisese că este înțelepciune, dar nu dreptate[120].

---

[118] Cicero, *De republica*, III, 19, 29.

[119] Cicero, *De republica*, III, 19, 30.

[120] Lactanțiu se dovedește a fi o sursă de cunoaștere a pătrunderii filozofiei la Roma.

Capitolul 17

(1) Ține de discuția prezentă să arătăm cum dreptatea poate fi asemuită prostiei, ca să se vadă că nu se înșală aceștia care consideră că adepții religiei noastre sunt proști, din moment ce ei par să facă oarecum ceea ce înfățișase filozoful Carneade.

(2) Cred că acum se impune, în primul rând, să arăt de ce Dumnezeu a dorit ca dreptatea, deghizată sub chip de prostie, să scape privirilor omenești; dar mai întâi îi voi răspunde lui Furius, fiindcă Laelius i-a răspuns nesatisfăcător. Acesta, deși înțelept, așa cum era numit, nu avea cum să apere adevărata dreptate, nefiind în posesia principiului și a izvorului dreptății. (3) Pentru noi însă, apărarea aceasta nu este deloc dificilă, deoarece, prin privilegiu ceresc, dreptatea ne este familiară și profund cunoscută; noi am luat cunoștință de ea nu din nume, ci în fapt. (4) Platon și Aristotel au dorit într-adevăr, cu gândul cel mai cinstit, să apere dreptatea; și ar fi reușit cât de cât dacă știința celor divine le-ar fi sprijinit eforturile meritorii, elocința, puterea talentului. (5) Truda lor însă a rămas fără rezultat, fără folos, ei nereușind să convingă pe cineva, să trăiască după învățătura lor, fiindcă acea știință a fost lipsită de temeiul ceresc. (6) Opera noastră este, prin urmare, mai sigură pentru că pe noi ne-a învățat Dumnezeu. Ei plăsmuiau în cuvinte, ei își imaginau ce ar fi dreptatea, neavând-o în fața ochilor și neputând să întărească cele afirmate prin evidența exemplelor. (7) Li s-ar putea replica din partea ascultătorilor că nu se poate trăi așa cum au prescris ei în dezbaterile lor, din moment ce nu a existat încă vreo ființă care să urmeze acest fel de viață. (8) Noi însă dovedim că tot ceea ce spunem este adevărat nu numai prin cuvinte, dar și prin exemple luate din realitatea însăși. (9) Și-a dat seama, așadar, Carneade care ar fi natura dreptății, numai că n-a văzut în profunzime că nu este prostie. Deși eu cred că înțeleg cu ce gând a făcut-o. Căci nu a considerat el că omul drept ar fi un prost, dar, cum își dădea seama că nu există un om drept și neînțelegând de ce se întâmpla astfel, a vrut să arate că adevărul stă ascuns undeva în adânc și asta pentru a-și apăra doctrina sa filozofică, a cărei idee supremă este că nimic nu poate fi pe deplin cunoscut[121].

[121] Este vorba, desigur, de Școala filozofică a Academiei.

(10) Să vedem deci dacă dreptatea ar putea să aibă vreo legătură cu prostia. „Omul drept" – spune el – „dacă nu va lua celui rănit calul ori naufragiatului scândura, ca să-și salveze propria viață, va fi un prost". (11) Mai întâi de toate, eu resping că i s-ar putea întâmpla unui om care este cu adevărat drept ceva de felul acesta; pentru că omul drept nu poate fi dușmanul vreunei ființe și nici nu dorește ceea ce îi este străin. (12) De ce să navigheze sau ce să dorească dintr-un pământ străin, când îi este de ajuns ceea ce are? De ce să pornească războaie, să se alăture nebuniei altora, când în sufletul lui domnește o permanentă înțelegere cu oamenii? (13) Nu se va arăta satisfăcut de mărfuri străine sau de sânge omenesc acela care nu manifestă dorința de câștig, căruia îi este suficientă hrana, pentru care este o nelegiuire nu numai să comiți crima, dar și să participi alături de cei care o comit, sau chiar să privești doar[122]. Las la o parte aceste lucruri; s-ar putea întâmpla ca, fără de voie, cineva să fie constrâns să le accepte.

(14) Într-atât consideri tu, Furius, sau mai curând tu, Carneade, pentru că ție îți aparține întregul discurs, că dreptatea este deșartă, de prisos, disprețuită de Dumnezeu, încât nu este în stare de nimic, nu are nimic valoros în ea, care să-i poarte de grijă? (15) Cu siguranță, cei care nu cunosc taina sfântă a omului, raportându-le pe toate la viața aceasta trecătoare, nu pot ști cât de mare este forța dreptății. (16) Și, atunci când discută despre virtute, deși înțeleg că este plină de toate necazurile și mizeriile, spun totuși că trebuie urmată pentru ea însăși; recompensele ei, care sunt veșnice, nemuritoare, nu le văd însă în niciun chip. Astfel, ei, subordonând totul acestei vieți de aici, reduc pur și simplu virtutea la prostie, din moment ce ea presupune în zadar, fără vreun câștig, atâtea eforturi în viață.

(17) Vom vorbi însă despre aceasta mai pe larg în altă parte[123]; deocamdată să continuăm cu ceea ce am început, cu dreptatea. Forța ei este atât de mare, că, ridicându-și ochii spre cer, obține de la Dumnezeu totul. (18) Și Horatius a spus că așa este puterea nevinovăției,

[122] Pentru noi, modernii, cuvintele acestea nu spun prea mult. Anticii însă citeau aici condamnarea spectacolelor sângeroase (după ce, mai înainte, fuseseră condamnate negoțul pe mare ori meșteșugul armelor).

[123] Cartea III, cap. 18.

încât în apărarea sa nu-i trebuie arme ori oștiri, oriunde s-ar afla: „Omul cinstit în viață, fără de prihană, nu duce lipsă – o Fuscus! – de sulițe maure, nici de arc, nici de tolba îngreunată de săgețile otrăvite, fie că va călători prin nisipurile fierbinți, fie în Caucazul neprimitor, sau prin locurile pe care le atinge fabulosul Hydaspes"[124]. (19) Nu se poate ca omul drept să nu primească ajutorul din partea Ocrotitorului ceresc în nenorocirile atâtor furtuni ori războaie; și de-ar fi pe aceeași corabie cu paricizii și răufăcătorii, fie că i-ar cruța Dumnezeu pe toți cei răi ca să-l salveze pe el, singurul suflet drept și nevinovat, fie el singurul ar scăpa, chiar dacă toți ar fi să piară.

(20) Să admitem totuși că s-ar putea întâmpla ceea ce propune filozoful: ce va face omul drept dacă va da peste un rănit pe cal sau un naufragiat pe o scândură? Mărturisesc nesilit de nimeni: va muri mai curând decât să ucidă. (21) Iar dreptatea, binele unic al omului, nu va primi totuși denumirea de prostie. Ce trebuie să fie mai bun, mai drag omului decât nevinovăția? Și asta trebuie să fie cu atât mai deplină, încât să știi să mergi până la capăt, să preferi moartea, decât să fie știrbită regula nevinovăției. (22) „Este o prostie" – spune el – „să cruți viața altuia cu primejdia vieții tale"[125]. Gândești oare că un om prost poate să moară în numele prieteniei? De ce îi mai lăudați atunci pe prietenii pitagoreici, dintre care unul a acceptat să fie chezășie a morții înaintea tiranului în locul altuia, iar celălalt, la ora fixată, când chezașul lui urma să fie executat deja, și-a făcut apariția, eliberându-l prin sosirea sa neașteptată[126]? Virtutea acestora nu s-ar fi bucurat de o așa faimă, unul preferând să moară pentru un prieten, altul pentru cuvântul său, dacă ei ar fi fost considerați proști. (23) De altfel, tocmai datorită acestei virtuți tiranul i-a răsplătit, salvându-i pe amândoi, ba chiar și-a schimbat și felul lui de a fi de om extrem de crud. Pentru că se spune că i-a rugat să-l accepte ca pe un al treilea în prietenia lor[127]; deci i-a privit nu ca pe niște proști, ci ca pe niște oameni buni și înțelepți. (24) Prin urmare, nu văd de ce omul nu ar fi vrednic de

[124] Horatius, *Carmina*, I, 22, 1-8.

[125] *Cf. supra*, cap. 16, 10.

[126] Cei doi prieteni sunt Phintias și Damon, iar tiranul este Dionysios.

[127] *Cf.* Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri IX*, IV, 7, ext. 1.

laudă și atunci când moare pentru nevinovăția lui, când, dacă se întâmplă în numele prieteniei și al cuvântului dat, se consideră o foarte mare cinste. Înseamnă că mai proști sunt ei, fiindcă ne prezintă drept fărădelege faptul de a vrea să mori pentru Domnul, când ei înșiși pe cel care preferă să moară pentru om îl ridică în slăvi în cele mai mari laude.

(25) Apoi, ca să încheiem discuția, însăși rațiunea ne învață că nu poate aceeași persoană să fie și dreaptă, și proastă, sau și înțeleaptă, și nedreaptă. Căci prostul nu știe ce este drept și ce este bun și de aceea greșește întotdeauna. El este purtat ca un captiv de către vicii, nefiind în stare să reziste în niciun fel, el fiind lipsit de virtutea pe care nu o cunoaște. (26) Omul drept se abține însă de la orice greșeală, nici n-ar putea acționa altfel, ca unul care stăpânește cunoașterea binelui și a răului. Cine altcineva decât înțeleptul poate să discearnă ceea ce este drept de ceea ce este strâmb? Așa se întâmplă că niciodată cel care este prost nu va fi capabil să fie drept, nici înțelept acela care va fi nedrept. (27) Dacă lucrul acesta este absolut adevărat, este evident că acela care nu-l va lipsi pe naufragiat de scândura lui, nici pe rănit de cal, nu este un prost, deoarece a face așa ceva constituie un păcat, de la care înțeleptul se abține. (28) Mărturisesc și eu că pare totuși prostie, motivul fiind greșeala oamenilor care ignoră caracteristica fiecărei situații. Toată această chestiune se rezolvă nu atât prin argumente, cât prin definirea termenilor. (29) Așadar, prostia este o greșeală în fapte și în vorbe cauzată de necunoașterea a ceea ce este drept și bun. Prost nu este cel care nici pe sine însuși nu se cruță, ca să nu facă rău altuia, ceea ce este un păcat. Lucrul acesta ni-l recomandă și rațiunea, și adevărul însuși. (30) De altfel, se observă la toate viețuitoarele că, lipsite fiind de înțelepciune, natura le este mijlocitoare. Unele fac rău altora ca să-și fie lor de folos, căci ele nu știu că a vătăma este un rău. (31) Omul însă, pentru că deține știința binelui și a răului, se stăpânește de la a face rău chiar cu prețul dezavantajului său, ceea ce ființa lipsită de rațiune nu poate să facă, și de aceea nevinovăția se numără printre cele mai mari virtuți ale omului. Din aceste motive rezultă că este cel mai înțelept acela care preferă să piară decât să facă rău, în intenția de a respecta această îndatorire prin care se deosebește de cele fără grai. (32) Insul care nu-i arată celui care vinde că se înșală, ca să cumpere el un aur mai ieftin, sau cel care nu recunoaște că vinde un sclav

fugar sau o casă de nelocuit, gândindu-se la câștigul și la interesul său, acela nu este înțelept, cum vrea Carneade să pară, ci dibaci și viclean. (33) Dibăcia și viclenia se regăsesc și la viețuitoarele fără grai, fie atunci când le pândesc pe altele și le prind prin vicleșug ca să le sfâșie, fie când dejoacă tot felul de curse ale altora; înțelepciunea însă revine numai omului. (34) Înțelepciunea este știința de a duce la îndeplinire binele și dreptatea sau de a te reține de la vorbele și faptele necuviincioase. Înțeleptul nu este pasionat niciodată de câștig, el disprețuind bunurile acestea pământești, nici nu admite să fie înșelat cineva, pentru că datoria unui bun bărbat este să corecteze greșelile oamenilor și să-i readucă pe drumul cel drept; natura omului este sociabilă și binevoitoare, omul fiind singurul care prin natura sa se înrudește cu Dumnezeu.

Capitolul 18

(1) De bună seamă, acesta este motivul că trece drept un prost *acela care preferă să înfrunte lipsa sau chiar moartea decât să facă* vreun rău ori să-i răpească ceva cuiva, și anume faptul că ei consideră că omul este distrus definitiv de moarte. Din această convingere se nasc toate greșelile, atât ale mulțimii, cât și ale filozofilor. (2) Din moment ce după moarte nu mai suntem nimic, ține de omul cel mai lipsit de judecată să nu se intereseze de această viață, ca să fie cât mai lungă și plină de toate avantajele. (3) Cel care va proceda însă astfel se va îndepărta obligatoriu de linia dreptății. Dar, dacă omului îi rămâne [de trăit după moarte] o viață mai bună și mai îndelungată, ceea ce aflăm și din argumentările marilor filozofi și din răspunsurile profeților și din glasul divin al profeților, atunci a disprețui viața aceasta prezentă, împreună cu bunurile ei, ține de omul înțelept, a cărui întreagă pierdere va fi răsplătită prin nemurire.

(4) Laelius, acel apărător al dreptății la Cicero, zice: „Virtutea își revendică onoarea; nu există o altă răsplată pentru virtute"[128]. Există una, cu siguranță cea mai demnă de virtute, pe care tu, Laelius, n-ai fi putut să o bănuiești vreodată, pentru că nu ai cunoscut nimic din

[128] Cicero, *De republica*, III, 28, 40.

literatura divină. „Recompensa aceasta" – spune el – „o capătă ușor, fără să o pretindă cu îndârjire". Greșești grav dacă socotești că omul poate recompensa virtutea, când tu însuți în alt loc ai spus cu foarte mult adevăr: „Acestui bărbat ce bogății îi oferi tu, ce puteri, ce regate, când el consideră aceste bunuri drept omenești, iar pe ale sale proprii bunuri divine?" (5) Cine te poate socoti pe tine înțelept, Laelius, când tu însuți spui lucruri ce se contrazic, luând virtuții ceea ce îi oferișești puțin mai înainte? Desigur că numai necunoașterea adevărului conduce către o părere nesigură și schimbătoare. (6) Ce spui tu în continuare? „Dar dacă toți cei nerecunoscători sau mulți pizmuitori sau dușmani puternici lipsesc virtutea de răsplata sa..." (7) O, cât de fragilă, cât de neputincioasă consideri tu virtutea, dacă afirmi că ea poate fi lipsită de răsplată! „Dacă apreciază bunurile sale drept divine", așa cum spuneai, cine sunt cei atât de nerecunoscători, de pizmuitori, de puternici, încât să fie în stare să despoaie virtutea de acele bunuri care i-au fost conferite în mod divin?

(8) „Virtutea cu siguranță își are consolarea sa, și nu una oarecare" – spune el –, „ea susținându-se prin propria sa strălucire". Ce mângâieri, ce strălucire, când ea ajunge să fie condamnată[129] și frumusețea ei este preschimbată în pedeapsă?

(9) Dacă, așa cum spune Furius, „este luată cu forța, chinuită, distrusă, prădată, dacă i se smulg mâinile, i se scot ochii, este condamnată, pusă în lanțuri, pusă pe rug, ucisă chiar la modul cel mai nenorocit"[130], își va pierde oare virtutea recompensa, sau va pieri cumva ea însăși? Dimpotrivă, Dumnezeu fiind judecătorul, ea își va primi răsplata, va trăi și va fi în putere. (10) Dacă desființezi recompensa, nimic nu poate părea în viața oamenilor atât de inutil, de fără rost precum virtutea; bunătatea ei naturală și vrednicia ei ne învață că sufletul nu este muritor și că lui îi este destinată de către Dumnezeu o recompensă. (11) Tocmai de aceea Dumnezeu a vrut ca virtutea însăși să fie tăinuită sub masca prostiei, ca adevărul și credința să-și păstreze misterul, taina, și să condamne aceste religii și înțelepciunea pământească, prea mult fălindu-se ea și complăcându-se în deșertăciune și greșeală, așa

[129] Nu datorită virtuții lor sunt condamnați creștinii? – spune Lactanțiu.
[130] Cicero, *De republica*, III, 17, 27.

încât, cunoscută fiind dificultatea, drumul extrem de îngust[131] să conducă spre minunata recompensă a nemuririi.

(12) Am lămurit de ce poporul creștin este considerat prost de către cei proști. Pentru că, a prefera să fii chinuit ori ucis decât, apucând tămâia cu trei degete, să o arunci în foc, ei găsesc a fi tot atât de stupid precum a te îngriji mai mult de viața altuia decât de a ta, atunci când a ta este în pericol. (13) Dar ei nu cunosc ce nelegiuire este să cinstești pe altcineva decât pe Dumnezeu, „Care a zidit cerul și pământul"[132], Care a plăsmuit neamul omenesc, i-a dat suflet și l-a dăruit cu lumină. (14) Dacă un sclav care a fugit de la stăpânul său, părăsindu-l, este judecat drept cel mai ticălos, demn întru totul de vergi, lanțuri, închisoare ori cruce și de restul nenorocirilor, dacă, de asemenea, un fiu este considerat nelegitim, blestemat, pentru că s-a îndepărtat de tatăl său și nu-i dă ascultare, din care motiv este găsit demn de a fi dezmoștenit, iar numele lui va fi șters pentru totdeauna din cadrul familiei, cu atât mai mult cel care L-a părăsit pe Dumnezeu – când în El se întâlnesc două atribute, amândouă demne de cinstire, acelea de Stăpân și de Tată. (15) Cel care cumpără cu un anumit preț un sclav ce binefacere îi oferă în afară de hrana pe care i-o dă în schimbul serviciilor acestuia? În cazul celui care dă naștere unui copil, nu stă în puterea lui să-l conceapă, să-l nască, să-l țină în viață; de unde reiese că acela nu-i este tată, el fiind doar mijlocitorul nașterii. (16) De ce chinuri va fi demn atunci dezertorul care-și părăsește Stăpânul adevărat și Tatăl, dacă nu de acelea pe care Însuși Dumnezeu le-a hotărât, El rezervând spiritelor nedrepte focul veșnic[133], prin care îi amenință, așa cum vestesc profeții, pe nelegiuiți și pe nesupuși?

Capitolul 19

(1) Să afle deci ucigașii sufletelor proprii și străine ce crimă de neispășit comit; în primul rând, se ucid pe ei înșiși pentru că slujesc

[131] *Cf. Matei* 7, 13-14.
[132] *Facerea* 1, 1.
[133] *Matei* 25, 41; *Evrei* 10, 27; *2 Petru* 3, 7; *Iuda* 1, 7.

celor mai nelegiuiți demoni, pe care Dumnezeu i-a condamnat la chinuri veșnice; apoi, îi ucid pe alții, pentru că nu permit ca Dumnezeu să fie venerat de ei, făcând eforturi să-i orienteze pe oameni către sacrificiile aducătoare de moarte și străduindu-se din răsputeri să nu rămână pe pământ ființă nevătămată, care, în deplinătatea sa, să poată privi spre cer. (2) Ce pot să spun decât că sunt absolut de nimic cei care se supun îndemnurilor unor prădători apreciați drept zei? Necunoscându-li-se acestora nici condiția, nici originea, nici numele, nici rațiunea, oamenii greșesc de voie și, captivați de o convingere comună, își întreține nepriceperea. (3) Dacă-i întrebi de rostul acestei convingeri, nu au habar; recurg însă la judecățile strămoșilor: aceia – spun ei – au fost înțelepți, au avut argumente, au știut ce este mai bine de făcut, iar pe ei înșiși se lipsesc de păreri, ei se dezic de rațiune, încrezându-se în erorile altora. (4) Prinși de necunoașterea tuturor lucrurilor, nu se cunosc nici pe ei înșiși, nu-și cunosc nici zeii. De-ar binevoi totuși să greșească de unii singuri, tot astfel să fie lipsiți de judecată! Dar ei îi târăsc și pe alții în tovărășia răului lor, de parcă ar obține o mângâiere din ruina mai multora. (5) Această necunoaștere însăși îi face ca în persecutarea celor înțelepți să fie așa de răi, prefăcându-se că le dau sfaturi și că intenționează să-i aducă la o gândire dreaptă.

(6) Lucru pe care nici gând să-l facă prin vorbă sau prin vreun raționament, ci dimpotrivă, prin violență și schingiuiri. Uimitoare nebunia asta oarbă! Gândul cel rău se consideră că le aparține celor ce tind să păstreze credința, iar călăii sunt posesorii gândului frumos! (7) Oare gândul cel rău adastă în aceștia care sunt sfâșiați contrar oricărei legi, umane ori divine, sau mai curând în cei care pricinuiesc trupurilor nevinovate chinuri pe care nici bandiții cei mai cruzi, nici dușmanii cei mai înverșunați nu le-au practicat vreodată? Oare într-atât se mint, încât cei buni și cei răi își transferă numele și le schimbă între ei? (8) De ce nu numesc atunci ziua „noapte", soarele „întuneric"? De altfel, cu aceeași nerușinare atribuie celor buni numele celor răi, înțelepților pe acela al proștilor, drepților pe cel al nelegiuiților. Mai mult, dacă au o oarecare încredere în filozofia și elocvența lor, să se înarmeze și să respingă argumentele noastre, dacă pot, să atace îndeaproape, discutând asupra fiecărui punct în parte. (9) Trebuie să ia apărarea zeilor lor, ca să nu prindă putere învățătura

noastră, așa cum se întâmplă de la o zi la alta, și ca să nu rămână părăsiți în templele și în batjocura lor. Pentru că prin violență nu reușesc nimic – religia lui Dumnezeu se dezvoltă pe măsură ce este oprimată –, să acționeze îndeosebi prin cuvânt și prin îndemnuri.

(10) Preoții, mai mari sau mai mici, trebuie să iasă în public, flaminii, augurii, coordonatorii de sacrificii și câți mai sunt slujitori și fruntași ai religiilor, să ne cheme la întruniri, să ne îndemne la susținerea cultului zeilor, să ne convingă că sunt mulți cei prin puterea și grija cărora sunt conduse toate, să arate cum au fost transmise muritorilor originile și începuturile cultului sacru și ale zeilor, să explice izvorul, temeiul, să evidențieze răsplata pe care o oferă cultul respectiv, pedeapsa care rezidă în neglijarea lui, de ce doresc zeii să fie venerați de oameni, la ce le folosește evlavia oamenilor, dacă sunt fericiți; toate acestea să ni le confirme prin mărturii divine, așa cum facem noi, nu doar prin propria lor afirmare, căci nu are nicio valoare autoritatea ființei muritoare. (11) Nu sunt necesare violența, vătămarea, fiindcă religia nu poate fi constrânsă[134]; trebuie acționat prin cuvinte mai curând decât prin lovituri[135], ca să se câștige bunăvoința. Să-și scoată la bătaie talentele; dacă temeiul lor este real, să fie afirmat. Noi suntem pregătiți să-i ascultăm, în eventualitatea că vor să ne instruiască. Dacă vor tăcea, nu-i vom crede, așa cum nu le acordăm nicio crezare celor care ne torturează. (12) Să se ia după noi și să-și expună rațiunea întregii lor religii. Pentru că noi nu îi câștigăm amăgindu-i, așa cum ne reproșează ei, ci instruim, dovedim, arătăm. (13) Noi nu reținem pe nimeni fără de voia lui – este nefolositor lui Dumnezeu cel ce e lipsit de devotament și de credință – și nimeni nu ne părăsește, reținut fiind de adevărul însuși. (14) În acest fel să se explice, dacă există vreo credință a adevărului din partea lor, să deschidă gura să vorbească, să îndrăznească – aș zice – să discute cu noi lucrurile de acest fel; sunt sigur că erorile și neștiința lor vor fi luate în râs de bâbuțele pe care ei le disprețuiesc și de copiii noștri. (15) Cum sunt însă foarte învățați și cunoscători din cărți ai genealogiei zeilor, ai faptelor, ai stăpânirii,

---

[134] *Cf.* TERTULIAN, *Ad Scapulam*, 2.

[135] În original, *verbis potius quam verberibus*. Aliterație prin opoziția termenilor; împrumut din CICERO, *Tusculanae disputationes*, III, 64.

precum și ai dispariției și mormintelor acestora, cunoscând că și riturile în care au fost inițiați își au sorgintea fie în faptele oamenilor, fie în întâmplările ori morțile lor, ar fi o nebunie de necrezut să gândești că au fost zei aceia despre care ei nu ar îndrăzni să nege că au fost muritori. Chiar dacă ar respinge fără pic de rușine, îi dă de gol literatura proprie ori a confraților și îi demască înseși începuturile ceremoniilor religioase. (16) Devine limpede de aici ce deosebire este între adevăr și falsitate, din moment ce ei, deși au darul elocvenței, nu sunt capabili să convingă, în timp ce oameni lipsiți de iscusință, neinstruiți, reușesc; și asta deoarece adevărul vorbește de la sine[136]. (17) De ce ucid? Ca să-și evidențieze nebunia, în timp ce vor să și-o ascundă. Cu mult prea distanțate reciproc sunt măcelul și evlavia și nici nu poate adevărul să stea alături de violență ori dreptatea de cruzime. (18) Pe bună dreptate ei nu au curajul să instruiască despre cele divine, ca să nu fie luați în râs de ai noștri și abandonați de ai lor. (19) Mulțimea, care are o judecată simplă, dar corectă, dacă va afla că misterele au fost create în amintirea unor oameni morți, le va condamna și va cere ceva mai adevărat spre cinstire. „De aici tăcerea în credință referitoare la cele sacre"[137], instituită de oameni versați, ca nu cumva să afle poporul ce anume venerează.

(20) Dar cum nouă ne este familiară și învățătura lor, de ce nu ne cred, deși suntem cunoscători ai ambelor religii și ne urăsc pentru că o preferăm pe cea adevărată celei false? „Trebuie apărate cele acceptate în mod public drept sacre", spun ei. (21) O, cu câtă bunăvoință greșesc sărmanii! Căci ei simt că nimic nu este în cele omenești mai de seamă decât religia și că aceasta trebuie apărată cu toată puterea; dar, așa cum greșesc alegerea religiei, greșesc și în felul de a o apăra. (22) Religia trebuie apărată, dar nu ucigând, ci murind pentru ea, nu prin cruzime, ci prin îndurare, nu prin crimă, ci prin credință. Unele aparțin celor răi, altele celor buni, iar în religie trebuie căutat binele, nu răul. (23) Dacă ai de gând să aperi religia prin sânge, prin schingiuiri, prin tot răul, deja nu o vei apăra, ci o vei păngări și vătăma. Nimic nu este mai

[136] Dreptatea nu este apanajul specialistului, ci al omului și, îndeosebi, al creștinului, spune Lactanțiu.

[137] VERGILIUS, *Aeneis*, 3, 112.

supus voinței decât religia; dacă sufletul celui care aduce o ofrandă în numele ei dă dovadă de adversitate, ea este deja desființată, este nulă. (24) Este corectă deci aprecierea că religia se cuvine apărată prin supunere sau chiar moarte. O credință păstrată în acest fel este plăcută și lui Dumnezeu, conferindu-i autoritate religiei. (25) Acela care, în serviciul acesta terestru, rămâne credincios comandantului său printr-o faptă cu totul deosebită, dacă va avea zile după aceea, va deveni mai apropiat și mai drag, iar dacă va pieri, îl va urma o glorie foarte mare, fiindcă a preferat să moară pentru comandantul său; atunci, cu cât mai mult trebuie păstrată credința în Dumnezeu, Conducătorul a toate, în puterea Căruia este să ofere răsplata virtuții nu numai celor în viață, ci și celor morți! (26) Astfel încât cinstirea lui Dumnezeu, din moment ce ține de ostășia cerească, pretinde o mare devoțiune și credință maximă. Cum să-l iubească Dumnezeu pe cel care-L cinstește, când El nu este iubit de acesta, sau cum să-i ofere celui care se roagă și-I cere ceva, când rugăciunea nu este cu băgare de seamă și nu vine din inimă?

(27) Ei, când fac sacrificii, nu oferă zeilor lor nimic din intimitatea, din ceea ce le aparține cu adevărat, nici gândire curată, nici respect, nici teamă. După săvârșirea unor sacrificii inutile, ei lasă toată religia în templu, o părăsesc odată cu templul, așa cum au găsit-o, din ea neluând nimic, după cum nu aduc nimic. (28) De aceea, religiile de acest fel nici nu pot să-i facă pe oameni buni și nici nu reușesc să fie trainice și de neschimbat. Iar oamenii se despart ușor de ele, pentru că nimic nu [îi] învață referitor la viață, la înțelepciune, la credință. (29) Care este, prin urmare, superstiția referitoare la acești zei? Care îi este puterea, învățătura, originea, rațiunea, fundamentul, substanța? Spre ce tinde sau ce sfătuiește, ca să poată fi păstrată cu fidelitate și apărată cu dârzenie de către om? În aceasta eu unul nu văd nimic altceva în afara ritualului care ține numai de degete. (30) În schimb, religia noastră este puternică, rezistentă, de nezdruncinat: ea predică dreptatea, ne însoțește în permanență, este în sufletul celui ce o cultivă, pretinzând drept sacrificiu gândirea însăși. Acolo nu se cere decât sângele animalelor de jertfă, fumul, libația lipsită de sens, pe când aici, gândul bun, inima curată, viața nevinovată. Acolo se adună fără discernământ femeile stricate, seducătoarele nerușinate, prostituatele

rău famate, gladiatorii, banditii, hoții, furnizorii de otrăvuri și se roagă să fie ajutați să comită nelegiuirile lor fără a fi pedepsiți. (31) Ce altceva imploră tâlharul când aduce sacrificii sau gladiatorul, decât să reușească să ucidă? Dar furnizorul de otrăvuri, decât să nu dea greș? Dar curtezana, decât să păcătuiască cât mai mult cu putință? Care-i este ruga celei în adulter, dacă nu moartea bărbatului ori tăinuirea faptei sale nerușinate? Ce altceva doresc seducătoarele, decât să-i jupoaie pe cât mai mulți de bunurile lor? Ce imploră hoțul, dacă nu să-i jefuiască pe cât mai mulți? (32) Aici însă nu există loc nici pentru cel mai mic păcat; iar dacă cineva se va îndrepta spre sacrificiu cu o conștiință încărcată[138], aude cum îl amenință Dumnezeu, Care citește în tainele inimii, dușman neîmpăcat al păcatului, El Care pretinde dreptatea, Care cere credință. Ce loc mai rămâne aici pentru un gând rău ori pentru o rugă rea? (33) Nefericiții aceia nu înțeleg, orbiți de nelegiuirile lor, răul pe care îl cultivă, când, pătați de toate nerușinările, vin să se roage, considerând că ei jertfesc în evlavie, dacă se curăță pe din afară, ca și când poftele ce sălășluiesc în pieptul lor le-ar putea spăla vreun râu sau curăța vreo mare. (34) Cu cât este mai bine să-ți purifici mai curând gândul atins de relele dorințe și, printr-o singură baie[139], a virtuții și a credinței, să respingi viciile toate! Cel ce va face aceasta, oricât de întinat și păcătos corp ar avea, este suficient de curat.

Capitolul 20

(1) Cei care nu știu ce trebuie sau cum trebuie venerat eșuează în rău, orbi și necunoscători. Își adoră deci dușmanii, pe banditi și pe ucigașii proprii îi îmbunează cu animale de jertfă, punând pe altarele blestemate, alături de tămâie, și sufletele lor spre a fi arse deopotrivă. (2) Devin plini de mânie, bieții de ei, pentru că, împreună cu ei, nu își distrug viața în același timp și alții, într-o incredibilă întunecare a minților. Căci ce văd

[138] *Cf. Matei* 5, 23-24.

[139] În original, *lauacrum*, termen uzual în epocă (în concurență cu *baptismus*, transliterarea gr. βάπτισμος) pentru a desemna Sfânta Taină a Botezului (vezi Albert Blaise, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Brepols, Turnhout, 1954, *s.v.*, sensul 4).

cei care nu văd soarele? Dacă zeii ar exista, ar avea ei oare trebuință de ajutorul oamenilor împotriva celor care-i disprețuiesc? De ce se mâniază pe noi, dacă aceia nu sunt în stare de nimic? Numai să nu-și desființeze ei înșiși zeii, neavând încredere în puterea lor și ajungând mai rupți de religie decât cei care, în general, nu-i cinstesc pe zei. (3) Cicero, în *Legile* sale, recomandând ca apropierea de sacrificii să fie „cu inima curată", zice: „Să se investească pietate, să se neglijeze bogățiile. Dacă va face vreunul altfel, zeul se va răzbuna"[140]. (4) Și pe bună dreptate! Nu e permis să-ți pierzi nădejdea într-un zeu pe care tocmai de aceea îl cinstești, fiindcă îl consideri puternic. Cum ar putea să pedepsească nedreptatea celui care-l cinstește dacă nu este în stare să procedeze astfel cu a sa proprie? (5) Se cade să fie întrebați aceștia, în primul rând, cui gândesc ei că vor aduce un folos, obligându-i la sacrificii pe cei care nu doresc așa ceva[141]. Celor pe care îi constrâng? Dar nu înseamnă binefacere când se vârâ cu de-a sila ceva celui ce refuză. (6) „Trebuie să se recomande și celor care nu vor", vor spune, „atunci când ei nu știu în ce constă binele". De ce se apucă să-i chinuiască, să-i pună la cazne, să-i distrugă, dacă doresc să-i salveze? Sau de unde pietatea asta nelegiuită, încât fie să-i ducă la pierzanie, fie să-i lase în neputință pe aceia pe care îi îndrumă? (7) Așa doresc oare să facă un serviciu zeilor? Dar nu mai este sacrificiu când i se impune cuiva fără voia lui. Dacă nu are loc din proprie inițiativă și din inimă, este mai curând o blasfemie; așa se întâmplă cu toți cei obligați [să jertfească pentru a scăpa] de proscrieri, nedreptăți, închisoare, torturi. (8) Dacă zei sunt cei care sunt cinstiți astfel, chiar din cauza aceasta nu trebuie cinstiți, pentru că admit să fie cinstiți în acest mod, fiind mai degrabă demni de ura oamenilor, din moment ce libațiile lor sunt însoțite de lacrimi, geamăt, de sângele curgând din toate mădularele. (9) Noi, dimpotrivă, nu pretindem ca cineva fără voia lui să-L cinstească pe Dumnezeul nostru[142], Care este al tuturor, vrând-nevrând, și nu ne umplem de mânie dacă nu-L cinstește; noi avem încredere în măreția lui Dumnezeu, Care ar putea să răzbune atât disprețul pentru persoana Sa, cât și

[140] Cicero, *De legibus*, II, 8, 19.
[141] Tertulian, *Ad Scapulam*, 2.
[142] Tertulian, *Apologeticum*, 24.

chinurile și nedreptățile aduse slujitorilor Lui. (10) De aceea, tot îndurând suferințe de nedescris, nu ne opunem nici măcar prin cuvânt, ci lăsăm pe seama lui Dumnezeu răzbunarea[143], nu cum fac aceștia care vor să apară drept apărători ai zeilor lor și se înverșunează la modul sălbatic împotriva celor care nu-i cinstesc. (11) De unde reiese că binele nu constă în a-i cinsti pe zei, pentru că oamenii trebuie îndreptați către bine prin bine, și nu prin rău. Dar, de vreme ce cultul acela este rău, rezultă că și îndeplinirea lui este lipsită de orice bine.

(12) Se spune că sunt de pedepsit cei care distrug religiile. Suntem noi oare niște distrugători mai înrăiți decât neamul egiptenilor, care cinstesc cele mai dezgustătoare figuri de fiare sălbatice ori domestice, pe care le adoră – de unele ți-e rușine să vorbești – ca pe niște zei? Suntem noi mai înrăiți decât aceștia înșiși, care, deși susțin că-i cinstesc pe zei, își bat totuși joc de ei în public și în chip rușinos, îngăduind să fie luați în râs spre desfătare de către mimi? (13) Ce se alege de această religie, ce mai valorează măreția ei, când ea este adorată în temple, dar este batjocorită în teatre? Iar cei care fac astea nu sunt pedepsiți pentru violarea unei puteri divine, ci se aleg cu onoruri și cu laude. (14) Oare mai răi distrugători de religie suntem noi în comparație cu unii filozofi, care afirmă că nu există niciun zeu, ci toate s-au născut de la sine, toate câte se petrec sunt rodul întâmplării? Mai răi decât epicureii, care recunosc, e drept, că există zei, dar afirmă că ei nu sunt de niciun ajutor și că nu cunosc nici mânia, nici blândețea? (15) Prin astfel de cuvinte, ei ne conving de inutilitatea venerării lor, din moment ce nu-i privesc cu ochi mai buni pe cei care-i cinstesc și nu se mâniază contra celor care nu-i cinstesc. Așadar, declarându-se împotriva fricii, ei se străduiesc, în fond, să se ajungă acolo încât nimeni să nu se teamă de zei. Toate acestea sunt ascultate cu plăcere de către oameni și discutate fără teama unei pedepse.

Capitolul 21

(1) Și nu din cauza aceasta turbează ei împotriva noastră, pentru că noi nu le-am cinsti zeii – sunt mulți cei care nu-i cinstesc –, ci pentru

[143] *Cf. Evrei* 10, 30; *Isaia* 47, 3.

că adevărul este de partea noastră și, așa cum se spune cu foarte mare dreptate, „adevărul naște ură"[144]. (2) Ce vom gândi decât că aceia nu-și dau seama de ceea ce li se întâmplă? Ei sunt împinși de o furie oarbă, irațională, pe care noi o vedem, dar ei nu o știu. (3) Căci nu persecută oamenii înșiși, ei neavând niciun motiv să se mânie contra celor nevinovați, ci spiritele pângărite și nelegiuite, care cunosc adevărul, dar îl urăsc, se furișează în mințile neștiutorilor și îi determină la furie[145]. (4) Aceste spirite, cât timp este liniște în poporul lui Dumnezeu, fug de cei drepți și se tem de ei; când ajung să pună stăpânire pe trupurile oamenilor, chinuindu-le sufletele, sunt exorcizate și puse pe fugă de cei drepți în numele lui Dumnezeu cel adevărat[146]. (5) Auzind numele Acestuia, tremură, strigă, mărturisesc că sunt arse și bătute; întrebate cine sunt, când au venit, cum s-au furișat în om, mărturisesc. Torturate și schingiuite astfel, ele sunt izgonite datorită puterii numelui lui Dumnezeu. (6) Din cauza acestor bătăi ori amenințări, îi urăsc în permanență pe cei în credință și dreptate. Și, pentru că nu pot să le facă niciun rău, ura lor îi urmărește în mod public, percepându-i ca dușmani; practică față de ei cea mai violentă cruzime de care sunt în stare, fie să le diminueze credința prin suferințele provocate, fie, dacă prin asta nu vor fi reușit, să-i șteargă de pe pământ, ca să nu mai existe dintre cei în stare să pună frâu netrebniciei lor.

(7) Nu-mi scapă ceea ce s-ar putea răspunde în contra celor afirmate de mine: „De ce Acel Dumnezeu unic, mare, pe Care Îl declari puternic, stăpân al tuturor, îngăduie să se întâmple așa ceva și nu-Și răzbună închinătorii sau nu-i are în pază? De ce aceia care nu-L cinstesc sunt și bogați, și puternici, și fericiți, stăpâni pe onoruri și pe domnii, ținându-i pe credincioși sub porunca și puterea lor"? (8) Trebuie dată explicația acestui fapt, ca să nu se strecoare vreo greșeală. În primul rând, acesta este motivul pentru care se consideră că religia lui Dumnezeu este lipsită de forță: oamenii sunt păcăliți de imaginea bunurilor pământești, prezente în viața aceasta, care nu au atingere cu slujirea sufletului. Văzând cum cei drepți sunt lipsiți, în timp

[144] Terentius, *Andria*, I, 1, 41. Vezi *supra*, V, 9, 6.

[145] Sfântul Ciprian de Cartagina, *Ad Demetrianum*, 15.

[146] *Faptele Apostolilor* 16, 18; *cf.* 19, 12-15.

ce nedreptților le prisosesc toate, găsesc cultul lui Dumnezeu inutil, neobservând că Acesta este dătătorul respectivelor bunuri; și atunci socotesc adevărat doar ritualul zeilor, din moment ce adulatorii lor se bucură de bogății, de onoruri și de puteri nemărginite. (9) Cei care judecă astfel nu au o perspectivă mai înaltă a forței și rațiunii omului, care sălășluiesc în întregime în spirit, și nu în trup. (10) Ei nu văd nimic mai mult decât ceea ce văd ochii: corpul, bineînțeles. Ceea ce cade sub ochi ori este palpabil este totuși nevolnic, slab, pieritor; aici intră toate acele bunuri care sunt dorite, minunății ale vieții: bogății, onoruri, puteri; ele pun la dispoziția trupului plăceri, fiind la fel de trecătoare precum trupul însuși. (11) Sufletul însă, singurul în care rezidă omul, nefiind obiect al ochiului, bunurile lui nu pot fi observate, ele găsindu-și locul numai în virtute. De aceea se cuvine să fie tot așa de tare, de statornic, de rezistent, cum este și virtutea însăși, în care constă binele sufletului.

Capitolul 22

(1) Nu este ușor să arăți toate ipostazele virtuții, să explici rând pe rând cât de necesar este ca bărbatul înțelept și drept să se țină departe de acele bunuri, de care nedreptții folosindu-se, ajung să aprecieze cultul zeilor drept adevărat și util. (2) Pentru că ține de problema prezentă, este suficient totuși să demonstrăm, pe baza unei singure virtuți, ceea ce intenționăm. Răbdarea, spre exemplu, este o mare, remarcabilă virtute, pe care și vocile comune, din popor, dar și filozofii ori oratorii o cinstesc prin cele mai mari laude. (3) Deoarece nu se poate nega că este o virtute foarte mare, se impune ca omul drept și înțelept să ajungă în samavolnicia celui nedrept, ca să-și exercite răbdarea în supunere. Răbdarea presupune îndurarea în liniște sufletească a răului provocat de cineva ori accidental. (4) Omul drept și înțelept, dobândind virtutea, posedă și răbdarea, dar va fi lipsit de ea dacă nu a avut de îndurat nicio nenorocire. (5) Dimpotrivă, cel care trăiește în prosperitate nu are ce să rabde, fiind lipsit de o foarte mare virtute. Îl numesc „lipsit de răbdare" în sensul că el nu rabdă niciun rău. Nici chiar nevinovăția nu și-o poate păstra, care este și ea o virtute specifică omului drept

și înțelept; (6) din contră, el deseori pricinuiește rău altuia, dorește bunuri străine și-și însușește ceea ce dorește prin acte de nedreptate; lipsit fiind de virtute și supus viciului și păcatului, intenționează să-i domine pe cei liberi, stăpânire de sine neavând; și, uitând de stăpânirea de sine și de nevolnicia sa, se împăunează în sufletul lui îngâmfat și obraznic. De aceea nedrepții, neștiutori de Dumnezeu, prosperă în bogății, influență și onoruri. Toate acestea sunt recompense ale nedreptății; ele nu pot fi permanente, fiind obținute prin lăcomie și violență. (7) Omul drept și înțelept însă, pentru că „toate lucrurile", după cum spune Laelius, „le consideră bunuri lumești, în timp ce ale sale sunt de ordin divin"[147], nu dorește un bun străin, ca să nu lovească în cineva contrar dreptului umanității, nici nu-și propune să dețină vreo putere ori onoruri, ca să nu comită vreo nedreptate față de cineva; el știe că toți suntem făcuți de Același Dumnezeu și în aceeași condiție ne aflăm, uniți fiind prin legea fraternității. (8) Mulțumindu-se cu puținul său[148], cum nu uită de inconsistența lucrurilor, nu caută să obțină mai mult decât îi este necesar susținerii vieții, iar din ceea ce are împarte cu cel care nu are, fiind ființă pioasă. Căci pietatea este o supremă virtute. (9) Plus faptul că disprețuiește plăcerile trecătoare și purtătoare de vicii, în numele cărora sunt căutate bogățiile, el stăpânindu-se și învingându-și dorințele. În același timp, nefiind urmărit de îngâmfare ori mândrie, el nu se evidențiază pe sine, nu se semețește, ci e la locul lui, înțelegător, prietenos, deschis. Și asta pentru că își cunoaște condiția sa. (10) Cum nu nedreptățește pe nimeni, nici nu dorește bunuri străine, nici chiar pe ale sale nu și le apără atunci când îi sunt luate cu forța, fiindcă el știe să suporte în cumpăt nedreptatea ce i se face, dăruit fiind cu virtute. În mod inevitabil se va ajunge deci ca omul drept să fie supus de către cel nedrept, ca înțeleptul să suporte insultele celui lipsit de înțelepciune, ca acela, nedrept fiind, să păcătuiască, iar acesta, drept fiind, să-și poarte virtutea.

(11) Dacă ține cineva să știe mai în detaliu de ce Dumnezeu îngăduie ca oamenii răi și nedrepți să fie puternici, fericiți, bogați, iar pe cei pioși, dimpotrivă, Dumnezeu îi lasă umili, sărmani, în lipsuri, să

---

[147] *Cf.* Cicero, *De republica*, III, 28, 40; *cf. supra*, V, 18, 4.

[148] Cicero, *De officiis*, I, 21, 70.

la cartea lui Seneca al cărei titlu este *De ce bărbaților buni li se întâmplă multe rele, deși există o Providență*[149]. În cartea aceasta, filozoful afirmă multe, și nu dintr-o necunoaștere specifică profanului, ci cu înțelepciune și parcă în chip divin. (12) El spune: „Dumnezeu îi tratează pe oameni ca pe niște copii și le îngăduie celor corupți și vicioși să trăiască în îmbuibare și desfrâu, nesocotindu-i demni de mustrarea sa. Pe cei buni însă, pe care-i îndrăgește, de foarte multe ori îi mustră și, prin permanente neajunsuri, îi determină să-și încerce virtutea, nepermițându-le să se lase corupți și să se afunde în bunuri trecătoare, aducătoare de moarte". (13) De aceea, nimănui să nu i se pară straniu dacă pentru păcatele noastre suntem adesea certați de Dumnezeu. Ba mai mult, când suntem chinuiți și oprimați, atunci aducem cele mai mari mulțumiri lui Dumnezeu, pentru că nu permite ca ademenirea noastră să meargă prea departe, ci o sancționează prin lovituri și vergi. De unde înțelegem că suntem în grija lui Dumnezeu, El mâniindu-Se pe noi când greșim. (14) Deși ar putea să-Și dăruiască poporul cu bogății și stăpâniri așa cum procedase cu iudeii, ai căror succesori și urmași suntem, a hotărât să-l lase sub poruncă și putere străină, ca să nu alunece – ademenit fiind de norocul situațiilor prospere – în depravare și să ajungă să disprețuiască învățătura lui Dumnezeu, așa cum s-a întâmplat cu strămoșii noștri, care, seduși de aceste bunuri lumești, trecătoare, s-au îndepărtat de învățătură și au rupt lanțurile legii. (15) A prevăzut El în ce măsură ar garanta liniștea adoratorilor Săi, dacă vor păstra cele încredințate, pedepsindu-i totuși dacă nu se vor supune învățăturii primite. (16) Ca să nu se lase corupți din cauza lipsei de griji, așa cum se întâmplase cu strămoșii lor dedați îngăduinței, a hotărât Dumnezeu să fie împilați de cei în mâinile cărora se află, încât cei pe punctul de a se pierde să se îndrepte, corupții să-și refacă vigoarea, iar cei în credință să fie puși la încercare prin suferință. (17) Cum va reuși comandantul să dovedească vitejia soldaților săi în absența dușmanului? Prin urmare, în calea unui comandant, fără voia lui, pentru că este muritor și poate fi doborât, va apărea un adversar; Dumnezeu, cum nimeni nu poate să-I stea împotrivă, El Însuși va chema

[149] În titlul lucrării lui Seneca, *aliqua incommoda* („unele neajunsuri") este înlocuit cu *multa mala* („multe rele").

contra numelui Său adversari, nu ca să lupte împotriva Sa, ci împotriva soldaților Săi, ca să le dovedească devotamentul și credința și să-i întărească; să restabilească astfel, cu prețul loviturilor persecuției, disciplina pe cale de a slăbi.

(18) Mai există și un alt motiv pentru care El îngăduie persecuțiile împotriva noastră, și anume pentru ca poporul lui Dumnezeu să crească. Nu este greu să arătăm de ce sau cum se întâmplă acest lucru. (19) În primul rând, se îndepărtează de cultul zeilor foarte mulți oameni care urăsc cruzimea. Cine nu s-ar îngrozi de astfel de sacrificii? Apoi, pentru că pe unii îi câștigă virtutea și credința dovedite de noi. Unii presupun că nu fără motiv cultul zeilor este considerat o greșeală de către așa de mulți oameni, care preferă să moară decât să facă ceea ce fac totuși unii ca să trăiască. (20) Un altul dorește să știe care este binele acela apărat cu prețul vieții și preferat tuturor celor plăcute și dragi în această viață, de la care nu te-ar îndepărta, înspăimântându-te, nici pierderea bunurilor și a luminii, nici durerea corpului, nici tortura trupului[150]. (21) Toate acestea cântăresc foarte mult, dar îndeosebi următorul fapt a sporit numărul alor noștri: mulțimea, stând jur-împrejur, îi ascultă pe cei care afirmă chiar în timpul torturilor că ei nu aduc sacrificii unor pietre făcute de mâna omului, ci lui Dumnezeu cel viu, Care Se află în ceruri. Mulți înțeleg acest adevăr și îl primesc în pieptul lor. (22) Ca după aceea, așa cum se întâmplă în lucruri incerte, tot întrebându-se unii pe alții care să fie motivul acestei statornicii, multe se află dintre cele ce țin de religie, răspândindu-se în popor și [fiind] preluate mai apoi din gură în gură. Și, cum sunt bune, bineînțeles că și plac. (23) În plus, săvârșirea răzbunării divine, după cum se întâmplă întotdeauna, îndeamnă cu tărie spre credință. Nici motivul acesta nu este unul oarecare, și anume faptul că spiritele necurate ale demonilor, primind îngăduința, se cufundă în trupurile multora, ca după aceea, izgonite fiind, cei care se vor fi însănătoșit să adere la religia de a cărei forță și-au dat seama. (24) Aceste motive, atât de multe, strânse la un loc, câștigă admirabil o mare mulțime [de oameni] pentru cauza lui Dumnezeu.

[150] *Cf.* TERTULIAN, *Ad Scapulam*, 5.

Capitolul 23

(1) Prin urmare, Dumnezeu va permite tot răul pus la cale de mai-marii zilei împotriva noastră. Și totuși cei mai nedrepți persecutori, pentru care numele lui Dumnezeu a fost spre insultă și bătaie de joc, să nu considere că vor rămâne nepedepsiți, ei fiind făptașii indignării divine împotriva noastră. (2) Ei vor fi pedepsiți de judecata lui Dumnezeu, pentru că s-au folosit dincolo de măsura omenescului de puterea primită, chiar și pe Dumnezeu L-au jignit cu trufia lor, au călcat în picioare numele Lui veșnic, trecând peste el în mod nelegiuit, groaznic. (3) Așadar, El anunță că Se va răzbuna pe aceștia destul de curând și „va lichida fiara cea rea de pe pământ"[151]. Dar, chiar dacă va răzbuna chinurile poporului nostru acum și aici, El poruncește totuși ca noi să așteptăm cu răbdare acea zi a judecății cerești, când El Însuși pe fiecare, după meritele sale, îl va cinsti ori pedepsi. (4) De aceea, sufletele criminale să nu spere că vor rămâne batjocoriți și nerăzbunați cei pe care i-au ucis. Lupii turbați și devoratori își vor primi răsplata, deoarece au schingiuit suflete drepte, curate, străine de orice faptă nelegiuită.

(5) Noi numai să ne străduim ca oamenii să nu găsească în noi nimic altceva de pedepsit decât dreptatea și să luptăm din răsputeri să meritățm din partea lui Dumnezeu deopotrivă și răzbunarea suferinței, și răsplata.

[151] *Leviticul* 26, 6; *Iezechiel* 34, 25.

CARTEA A ȘASEA

DESPRE ADEVĂRATUL CULT

Capitolul 1

(1) Duhul dumnezeiesc instruindu-ne și ajutați de adevărul însuși, noi ne-am împlinit misiunea asumată. Prezentarea și ilustrarea adevărului mi le-au impus știința, credința și Dumnezeu, fără de Care nimic nu poate fi cunoscut ori deslușit. (2) Ajung acum la ceea ce constituie vârful, punctul maxim al acestei opere; voi arăta deci prin ce fel de ritual ori de sacrificiu se cuvine să fie cinstit Dumnezeu. Căci aici este rolul omului, în aceasta constă esențialul, întregul temei al unei vieți fericite, de vreme ce am fost plăsmuiți și inspirați nu pentru a vedea soarele, după judecata lui Anaxagora[1], ci ca să-L venerăm pe Dumnezeu, Creatorul soarelui și al cerului, cu o conștiință curată, fără reproș. (3) Deși în Cărțile anterioare am apărat adevărul cu măsura talentului nostru modest, totuși cel mai mult el poate fi evidențiat chiar din ritualul însuși. (4) Nimic altceva nu așteaptă de la om acea Măreție sfântă, unică, decât numai nevinovăția; dacă I-o va oferi cineva, va jertfi în deplină pietate și religiozitate. (5) Oamenii însă, uitând de dreptate și pângăriți de toate fărădelegile și crimele, se consideră ființe religioase dacă au împroșcat cu sângele animalelor jertfite templele și altarele, dacă au stropit vetrele aruncând cu vin vechi și mirositor. (6) Ba chiar pregătesc mese sacre, ospețe alese, de parcă ar oferi ceva din ele celor

[1] Lactanțiu combate pe larg doctrina lui Anaxagora privitoare la vocația omului în Cartea a III-a, 9.

cărora le sunt închinate. Orice preparat rar ca aspect, prețios ca realizare, cu miros ales, ei îl consideră plăcut zeilor lor nu din vreun temei divin, pe care nu-l cunosc, ci din dorințele lor, neînțelegând că Dumnezeu nu are nevoie de bogății pământești.

Nimic nu cunosc în afara celor de pe pământ, apreciindu-le pe toate drept bune ori rele după simțirea corpului și în funcție de plăcere. (7) Printr-o astfel de judecată își modelează religia, după cum își dispun și faptele întregii lor vieți. Și, pentru că s-au îndepărtat de contemplarea cerului, pierzându-și simțirea aceea înaltă în favoarea celei trupești, ei dau frâu liber poftelor, dorind să fie însoțiți de plăcerea pe care se înghesuie să o obțină tot timpul, deși s-ar cuveni ca sufletul să se bucure de serviciul trupului, și nu trupul să-și subordoneze sufletul[2]. (8) Ei găsesc drept bunul suprem bogățiile; pe acestea, dacă nu reușesc să le obțină prin deprinderi onorante, recurg la mijloace reprobabile. Ei înșală, fură, jefuiesc, întind curse, încalcă jurământul[3], nu au limită, nu au măsură, numai să strălucească de aur, să ia ochii cu argintul lor, pietrele prețioase ori hainele lor, își umflă pântecele cu bunătăți, înconjurați de mulțimea slujitorilor agresează în permanență poporul pentru a-și face cale liberă. (9) Înrobiți astfel, slujind plăcerilor, își pierd forța, vigoarea minții și, în timp ce socotesc că trăiesc intens, ei, de fapt, se grăbesc în foarte mare viteză spre moarte. (10) Pentru că, așa cum am arătat în Cartea a doua[4], temeiul cerului se află în suflet, iar al pământului, în trup. Cei care neglijează bunurile sufletului și le caută pe cele ale trupului își duc existența în întuneric și în moarte; acestea din urmă țin de pământ și de trup, fiindcă viața și lumina vin din cer. Lipsiți fiind de cer și slujind corpului, sunt departe de înțelegerea celor divine. (11) Aceeași orbire îi apasă pe nefericiții de pretutindeni. Așa cum nu știu care este Dumnezeul cel adevărat, la fel [ei] nu cunosc adevăratul cult.

---

[2] Ecou salustian: *animi imperio, corporis servitio magis utimur* (Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, 1, 2).

[3] Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, 12, 2.

[4] Cartea a II-a, 12.

Capitolul 2

(1) Prin urmare, ei sacrifică animalele cele mai de soi, grase, unui Dumnezeu parcă înfometat[5], toarnă vinurile precum unui însetat, aprind lumini ca pentru cineva care acționează în întuneric. (2) Dacă ar putea să bănuiască, să simtă în sufletul lor care sunt bunurile acelea cerești, a căror dimensiune noi nu o putem cuprinde, simțurile lor fiind încă învăluite în trup pământesc, deja ar recunoaște că, menținându-se ei în aceste deșarte îndeletniciri, sunt de-a dreptul proști; (3) sau, dacă lumina pe care o numim soare ar accepta să o privească, și-ar da seama cum Dumnezeul lor nu are nevoie de lampă, de vreme ce El Însuși a pus la dispoziția omului o lumină așa de limpede, așa de curată. (4) Și, deși într-un cerc așa de mic, care din cauza depărtării pare să aibă o dimensiune nu mai mare decât un cap de om, există totuși atâta strălucire, încât lumina din ochiul omenesc nu poate rezista să o privească, iar dacă se forțează puțin, ochii rămân neputincioși în întuneric, ce lumină, ce strălucire vom considera că există în Dumnezeu Însuși, unde noaptea nu este cunoscută? Însăși lumina soarelui Dumnezeu astfel a moderat-o, ca să nu pună în pericol viețuitoarele datorită strălucirii ori căldurii exagerate; a dat din acestea atâta cât trupurile muritorilor să poată suporta și câtă este necesară coacerii roadelor. (5) Mai poate oare fi socotit om cu judecată cel care oferă în dar Creatorului și Dătătorului de lumină, lumina lumânării de ceară[6]? (6) Cu totul altă lumină cere Acela de la noi, nu una dătătoare de fum, ci, după cum spune poetul, una „limpede, strălucitoare"[7], a minții, desigur, din care cauză și suntem numiți de către poeți „lumini"[8]; pe acestea nu

---

[5] *Cf. Psalmul* 49, 13; *Isaia* 1, 11 ș.u.

[6] Critica lui Lactanțiu la adresa folosirii ritualice a lumânării trebuie înțeleasă în cadrul amplei sale strategii de combatere a cultului păgân sub toate formele și aspectele lui. Biserica nu a avut ezitări să adopte de la bun început folosirea în cult a lumânării, opaițului, candelei etc., investindu-le cu simbolismul adecvat, izvorât din Sfânta Evanghelie: „Eu sunt Lumina lumii!" (*Ioan* 8, 12; *cf.* 9, 5; 12, 36, 46); *cf. Psalmul* 35, 9: „Că la Tine este izvorul vieții, întru lumina Ta vom vedea lumină".

[7] Lucretius, *De rerum natura*, 5, 281 și 3, 1.

[8] În original, un termen grecesc φῶτες, întâlnit la tragici cu sensul de „oameni", „lumini ale vieții".

poate să le vadă decât acela care L-a cunoscut pe Dumnezeu. (7) Zeii lor însă, fiind pământeni, au nevoie de lumini ca să nu rămână în întuneric; cinstitorii acestora, cum nu au știința celor cerești, orientează către pământ și religiile pe care le slujesc. Într-o astfel de religie este nevoie de lumină, deoarece rostul și natura ei sunt întunecate. (8) Așa că ei atribuie zeilor nu o înțelegere celestă, ci una umană mai degrabă, crezând că acelora le sunt necesare și plăcute aceleași lucruri precum nouă, și anume, flămânzi fiind, avem nevoie de hrană, însetați – de băutură, înghețați de frig – de îmbrăcăminte, sau, când soarele nu ne mai oferă lumină, de lumină, să putem vedea.

(9) De nicăieri altundeva nu se poate dovedi și înțelege mai bine că zeii aceștia, dacă au trăit cândva, ei sunt morți totuși acum, așa cum reiese din ritualul care este în totalitate de pe pământ. Ce bun celest comportă sângele vărsat al animalelor jertfite care pângărește altarele? Sau cred ei oare că zeii se hrănesc cu ceea ce oamenii refuză să atingă? (10) Și oricine le va oferi un animal gras, fie el hoț, vinovat de adulter, otrăvitor de profesie, paricid, va fi fericit, zeii îl vor îndrăgi, apăra și toate câte își va dori îi vor fi puse pe tavă. (11) Pe bună dreptate, Persius ia în derâdere superstițiile de acest fel după propria-i obișnuință. El spune: „Prin ce dar intenționezi să cumperi urechile zeilor? Cu plămâni și cu intestine grase?”[9] (12) Sigur că el își dădea seama că nu este nevoie de carne pentru a îmbuna măreția celestă, ci de un gând înalt, de un suflet drept, de „o inimă”, cum spune el însuși[10], „care să fie dăruită cu o cinste naturală”. (13) Aceasta este religia cerească, nu aceea care constă în lucruri stricăcioase, ci una izvorâtă din virtuțile sufletului născut în cer; adevăratul cult este acesta în care gândul închinătorului se oferă pe sine jertfă fără prihană[11] lui Dumnezeu. (14) Cum se ajunge la acest gen de închinare, cum trebuie el săvârșit este tocmai subiectul acestei Cărți. Nimic nu poate fi atât de minunat și de potrivit pentru om precum a instrui oamenii în spiritul dreptății[12].

---

[9] Persius, *Saturae*, 2, 29-30.

[10] Lactanțiu parafrazează însă citatul din Persius, *Saturae*, 2, 74; *cf. supra*, Cartea a II-a, 4, 11.

[11] În original: *uictima immaculata*, aceeași sintagmă ca în: Sfântul Ciprian de Cartagina, *Epistulae*, 76, 3, 2.

[12] *Cf. Daniel* 12, 3.

(15) În tratatul *Hortensius* al lui Cicero[13], Catul[14], punând filozofia mai presus de orice, spune că el preferă „fie și o cărticică referitoare la îndatoriri în locul unui lung discurs în favoarea unui om turbulent precum Cornelius"[15]. Părerea aceasta nu este a lui Catul – poate că el nu a spus așa ceva –, ci a lui Cicero; acesta a spus-o ca să-și recomande – gândesc – cărțile pe care intenționa să le scrie despre îndatoriri[16], în care afirmă că „nimic nu este mai bun și mai fructuos în filozofie decât a da învățături de viață"[17]. (16) Dacă lucrul acesta îl fac și aceia care nu au habar de adevăr, cu cât mai mult se cuvine să-l facem noi, cei care, instruiți și iluminați de Dumnezeu, suntem capabili să înțelegem mai bine cele adevărate! Dar nu vom proceda ca și când am transmite cele dintâi elemente ale virtuții, ceea ce este o treabă fără sfârșit, ci ca și când am susține învățătura celui care la ei pare să fie deja desăvârșit. (17) Căci, menținând recomandările pe care ei le fac în mod obișnuit și firesc spre corectitudine, pe cele necunoscute acelora le vom folosi la perfectarea și statuarea dreptății despre care ei nu au cunoștință. (18) Voi trece peste cele comune și lor, și nouă, ca să nu pară că am împrumutat ceva de la cei ale căror greșeli am hotărât să le respingem, dându-le pe față.

Capitolul 3

(1) În mod necesar, două sunt căile pe care poate să înainteze viața omului[18], una este cea care îl duce în cer, alta îl coboară în lumea

---

[13] *Hortensius*, dialog protreptic hotărâtor în convertirea lui Augustin, după propria-i mărturisire (*Confessiones*, 3, 7).

[14] Quintus Lutatius Catulus, partener al dialogului filozofic *Hortensius*, a fost consul în 102 î.Hr., distins orator și istoric, creditat cu introducerea epigramei elenistice cu nuanțe lirice la Roma.

[15] Cicero, *Hortensius, fragmenta*, 14 (Mueller).

[16] Tratatul lui Cicero, *De officiis*, cuprinde mai multe secțiuni, *libri*, „cărți", spunem noi, nereușind să evităm confuzia dintre *carte* ca volum și *carte* ca secțiune a unui întreg.

[17] Cicero, *De officiis*, I, 2, 4; III, 2, 5.

[18] *Cf. Deuteronomul* 30, 15, 19; *Ieremia* 21, 8; *Matei* 7, 13 ș.u.; *Didahia* 1, 5; *Epistola lui Barnaba*, 18 ș.u.

subpământeană. Le-au arătat, de altfel, și poeții în creațiile lor, și filozofii în dezbaterile proprii. (2) Unii filozofi au vorbit și despre o cale a virtuților, alta a viciilor, aceea destinată virtuților fiind, de la cel dintâi pas, pieptișă și foarte grea; când cineva, învingând dificultatea, va ajunge în punctul ei cel mai de sus, va avea în rest drum deschis, limpede, un câmp plăcut și va dobândi roade bogate și plăcute pentru toate eforturile sale. (3) Cei pe care însă greutatea primilor pași îi va întoarce din drum, aceia vor aluneca și se vor lăsa în calea viciilor, aceasta fiind la început plăcută și cu mult mai bătătorită, ca apoi, înaintând pe ea ceva mai departe, chipul atrăgător al ei să dispară dintr-odată și să apară un drum prăpăstios, când zgrunțuros și cu stânci, când cu poteci ce se pierd, când întretăiat de prăpăstii ori furat de torente; în mod inevitabil va trebui să te trudești, să te cațeri, să aluneci, să cazi. (4) Toate acestea astfel sunt spuse, încât rezultă că în dobândirea virtuților eforturile sunt maxime, dar acceptarea lor conduce la cele mai mari roade, la plăceri solide și incoruptibile; viciile însă prin unele farmece naturale seduc sufletele oamenilor și, captivate de imaginea unor fericiri lipsite de consistență, sunt orientate spre grave amărăciuni și mizerii. (5) De-a dreptul înțeleaptă ar fi judecata lor dacă ei ar cunoaște chipul adevărat al virtuților și scopurile lor. Dar ei nu au aflat nici ce sunt ele, nici răsplata ce le este rezervată de la Dumnezeu; lucruri pe care le vom arăta noi în aceste două Cărți. Ei însă, ignorând sau îndoindu-se că sufletele oamenilor sunt nemuritoare, cântăresc virtuțile și viciile reducându-le la cinstiri ori la pedepse pe pământ. (6) Astfel, întreaga această discuție despre cele două căi trimite la cumpătare ori la desfrânare. Ei spun că ar fi cursul vieții similar literei Y[19], pentru că orice om, atingând pragul primei tinereți, ajungând deci în acel loc „unde drumul se scindează în două direcții”[20], se oprește șovăitor, neștiind în ce parte ar fi mai bine să o apuce. (7) Dacă va da peste un diriguitor care să-l orienteze pe cel în derută spre cele mai bune[21], aceasta însemnând dacă se va îndrepta spre filozofie ori elocvență sau spre altceva, aparținând unei îndeletniciri nobile, de unde să ajungă la un bun

[19] *Cf.* Ieronim, *Comentariu la Ecclesiast*, 10.

[20] Vergilius, *Aeneis*, 6, 540.

[21] *Cf.* Xenofon, *Memorabilia*, 2, 1, 21; Cicero, *De officiis*, I, 118.

rezultat, nu însă fără un efort deosebit, ei găsesc că respectivul va duce o viață frumoasă și bogată. (8) Dar, dacă nu-și va întâlni îndrumătorul cumpătării, va ajunge în acea parte aducătoare de rele, sub masca mincinoasă a binelui; se va abandona trândăviei, nepăsării, desfrâului, părându-i plăcute la timpul respectiv celui care nu cunoaște adevăratele bunuri, ca apoi, pierdută fiind demnitatea, pierdute bunurile familiei, să trăiască în mari suferințe și în rușine. (9) Ei au trasat însă aceste coordonate doar pentru corp și pentru viața aceasta pe care o ducem pe pământ. Au procedat mai bine poate poeții, care au vrut să situeze această răscruce în lumea subpământeană, dar greșesc și ei pentru că au propus aceste căi doar pentru morți. Este ceva adevăr și la unii, și la alții, deși nici unii, nici alții nu l-au văzut pe de-a-ntregul corect, deoarece ar fi trebuit ca acel drum dublu să fie orientat către viață, numai extremele să conducă la moarte. (10) Noi spunem totuși mai bine și mai adevărat, afirmând că aceste două căi sunt una a cerului, cealaltă a lumii subpământene, drepților fiindu-le rezervată nemurirea, iar nedrepților, pedeapsa veșnică.

(11) Voi explica cum cele două drumuri conduc în cer sau trimit în infern și voi dezvălui ce înseamnă virtuțile de care filozofii nu au cunoștință. Voi arăta care sunt recompensele acestora, precum și relele și, respectiv, chinurile pe care le implică. (12) Poate că s-ar aștepta cineva să vorbesc separat de vicii, separat de virtuți; dar, când vorbim despre bine ori despre rău, se poate înțelege că unul este contrar celuilalt. (13) Dacă vorbești despre virtuți, tac de la sine viciile, dacă alegi viciile, virtuțile vor pieri. Astfel e orânduită natura celor bune și celor rele, încât întotdeauna să se ia la luptă, să se respingă în permanență una pe cealaltă. Așa se întâmplă că nici viciile nu pot fi eliminate în lipsa virtuților, nici virtuțile nu pot fi cultivate fără o retragere a viciilor. (14) Aceste două drumuri noi le prezentăm mult diferit de cum sunt înfățișate de filozofi, mai întâi pentru că spunem că de ambele părți a fost propus câte un comandant, și unul, și celălalt nemuritori, doar că unul este venerat, el prezidând virtuțile și pe cei buni, celălalt este damnat, el fiind în fruntea viciilor și a celor răi. (15) Aceia însă plasează comandantul numai pe calea priitoare, și nu unul singur, nici veșnic; ei recomandă câte un cunoscător al bunelor deprinderi, care să-i scoată pe oameni din toropeală și să-i învețe să fie de folos.

Pe acest drum ei fac să înainteze doar copiii și adolescenții, pentru că – bineînțeles – la vârsta lor se învață meșteșugurile. (16) Noi însă conducem pe acest drum celest oameni de orice sex, neam ori vârstă, fiindcă Dumnezeu, Comandantul acestei căi, nu refuză nemurirea niciunei ființe umane ce se naște[22]. Iar forma însăși a acestor căi nu este așa cum și-au imaginat-o aceia. (17) De ce ar fi nevoie de litera Y în situații diferite, adverse? Una, aceea favorabilă, este îndreptată către răsăritul soarelui[23], alta, cea reprobabilă, către apus. Acela care urmează calea adevărului și a dreptății, primind drept recompensă nemurirea, va intra în posesiunea luminii veșnice[24]. Cel care va fi însă atras de partea sa de acel comandant rău va prefera viciile în locul virtuților, minciuna în locul adevărului și, în consecință, va fi încredințat apusului și umbrelor veșnice. (18) Voi prezenta deci ambele căi, arătând caracteristicile și natura lor.

Capitolul 4

(1) O cale este desigur aceea a virtuții și a celor buni; ea nu duce în Câmpiile Elizee, așa cum spun poeții, ci spre partea înaltă a lumii, „pe când drumul din stânga urmărește pedepsele celor răi și trimite spre Tartarul cel nelegiuit"[25]. (2) Cea de a doua aparține deci acelui împilător[26], care, din pricina nedreptelor religii instituite, îi abate pe oameni din drumul celest, ducându-i pe calea pierzării. (3) Înfățișarea acestui drum, forma sa sunt de un aspect împodobit, încât pare a fi neted, deschis, încântând privirea cu tot felul de flori și de fructe. A pus Dumnezeu aici toate câte trec pe pământ drept bunuri, numesc bogăția, onoarea, liniștea, plăcerea, seducțiile toate; alături de acestea însă, în egală măsură, nedreptatea, cruzimea, trufia, necinstea, pofta, lăcomia, discordia, ignoranța, minciuna, prostia și celelalte vicii.

[22] *Cf. Faptele Apostolilor* 10, 34; *Romani* 2, 11.
[23] *Cf. Maleahi* 3, 20; *Luca* 1, 78.
[24] *Cf. Matei* 13, 43.
[25] VERGILIUS, *Aeneis*, 6, 542-543.
[26] Diavolul, *criminator*, în limba latină (*cf.* TERTULIAN, *De anima*, 35, 3), διάβολος, în limba greacă.

Sfârșitul acestui drum însă este astfel: (4) când s-a ajuns acolo de unde posibilitate de întoarcere nu mai există, se scufundă dintr-odată împreună cu toată strălucirea lui, că nici nu mai este în stare omul să-și dea seama de greșeală mai înainte de a se prăbuși, aruncat în prăpastia adâncă. (5) Captivat de imaginea bunurilor prezente și preocupat să le obțină și să se folosească de ele, nu mai gândește la cele ce vor urma după moarte și, îndepărtându-se de Dumnezeu, va fi zvârlit zeilor infernului și condamnat la o veșnică pedeapsă.

(6) Drumul celest însă începe prin a fi greu, stâncos, aspru, cu spini care îți inspiră frică, greu de circulat din cauza stâncilor ce se ridică în cale; se impune fiecăruia să înainteze cu un efort extrem, cu picioarele zdrelite, cu grija permanentă de a nu cădea. (7) Aici au fost plasate dreptatea, răbdarea, supunerea, credința, castitatea, reținerea, înțelegerea, cunoașterea, adevărul, înțelepciunea și celelalte virtuți, dar în același timp și sărăcia, dezonoarea, truda, durerea și amărăciunile toate. (8) Acela care se ține de o speranță de durată și caută o stare superioară se va lipsi de bunurile pământești, ca să învingă dificultatea drumului, el fiind ușor echipat și fără bagaje. Nu va reuși să înainteze ori să se mențină prin îngustimile[27] acelui drum cel care se va înconjura de o pompă regească, împovărat de bogății[28]. (9) De unde reiese că mai ușor ajung la cele dorite cei răi și cei nedrepți, fiindcă drumul lor este unul care coboară în pantă; pe când cei care intenționează lucruri bune înaintează mai greu, drumul lor fiind dificil și aspru. (10) Iar omul drept, pentru că și-a ales un drum greu, aspru, ajunge să fie disprețuit, batjocorit, detestat. Toți cei târâți de lăcomie ori de plăcere spre prăpastie îl invidiază pe cel care a fost capabil să aleagă virtutea, îi sunt dușmani pentru că ei nu au ceea ce are el. (11) Va fi, prin urmare, sărac, umilit, disprețuit, supus injuriei, dar el le va îndura pe toate cele potrivnice; dacă își va păstra răbdarea în permanență, într-un mod desăvârșit și până la cea din urmă treaptă, i se va da lui coroana virtuții[29], iar pentru chinurile pe care le-a suportat

[27] *Cf. Luca* 13, 24.
[28] *Cf. Matei* 7, 13-14; 19, 23 ș.u.
[29] *Cf. Faptele Apostolilor* 2, 10; *2 Timotei* 4, 7.

în viață în numele dreptății va fi dăruit de Dumnezeu cu nemurirea[30]. (12) Acestea sunt căile pe care Dumnezeu le-a împărțit vieții omenești; în fiecare a pus și bune, și rele, dar în ordine inversă, nu cum se așteaptă omul. Pe calea Sa a evidențiat mai întâi greutățile trecătoare, ca apoi, într-o ordine desăvârșită, să urmeze bunurile veșnice; pe calea cealaltă a dispus mai întâi bunurile trecătoare și apoi relele eterne, aceasta fiind ordinea cea mai păguboasă. Oricine va alege relele prezente, dar și dreptatea, va dobândi bunuri mai mari și mai sigure decât cele pe care le-a disprețuit, iar cel care, dimpotrivă, va prefera dreptății bunurile prezente va da peste nenorociri mai mari și mai de durată decât acelea de care s-a ferit. (13) Viața aceasta în trup fiind scurtă, în mod firesc și nenorocirile care se abat asupra ei și binele sunt, obligatoriu, de scurtă durată; dar viața aceea a spiritului, opusă acesteia pământești, fiind eternă, și bunurile ei, și nefericirile ei vor fi eterne. (14) Așa se face că binelui de scurtă durată îi urmează răul veșnic, pe când răul trecător este urmat de binele etern.

Așadar, cum omului i se propune deopotrivă și binele, și răul[31], se cuvine să se gândească fiecare cu cât este de preferat să fii răsplătit pentru răul de scurtă durată cu binele perpetuu, decât să înduri un rău etern pentru un bine trecător și lipsit de consistență. (15) În lumea aceasta, când s-a inițiat o luptă cu dușmanul, mai întâi trebuie să faci eforturi ca să fii după aceea liniștit, trebuie să rabzi de foame, de sete, să înduri căldura și frigul, să dormi pe pământ, să stai de veghe, să riști, ca să poți să te bucuri de chezășii solide, de casă, de avere și de toate bunurile păcii și ale victoriei; (16) dacă însă vei prefera efortului odihna prezentă, îți vei face un rău foarte mare: adversarul va pune stăpânire pe unul care nu e pregătit să i se opună, ogoarele vor fi pustiite, casa jefuită, soția și copiii vor cădea pradă, tu însuți vei fi ucis ori vei fi luat sclav. Ca să nu se întâmple toate acestea, trebuie să se renunțe la folosul prezent, ca să se nască unul mai mare și mai de durată. (17) Astfel, în viața aceasta, pentru că Dumnezeu ne-a lăsat un dușman[32], ca să putem să fim în posesia virtuții, trebuie renunțat la plăcerea de față; ca

[30] *Pildele* 12, 28; *Înțelepciunea lui Solomon* 3, 4.
[31] *Cf. Deuteronomul* 30, 15, 19.
[32] *Cf. 1 Petru* 5, 8.

dușmanul să nu ne suprime, trebuie stat de veghe, trebuie mobilizare, trebuie pregătite operațiuni militare, să luptăm până la ultima picătură de sânge, în sfârșit: să îndurăm toate amărăciunile și greutățile cu răbdare, cu atât mai decis cu cât Împăratul nostru, Dumnezeu, ne-a hotărât răsplată veșnică pentru eforturi. (18) Și, cum în această misiune militară de pe pământ oamenii depun atâta efort ca să se nască pentru ei cele ce pot să piară în același fel în care s-au născut, desigur că nu trebuie să respingem niciun efort prin care se obține ceea ce sub nicio formă nu ar putea să se piardă.

(19) A hotărât Dumnezeu, Cel care l-a creat pe om pentru această misiune[33], să stăm în front lipsiți de bagaje și cu sufletele puternic încordate, să veghem la cursele dușmanului unic și la atacurile lui deschise, atunci când el ne ia prin surprindere în moduri felurite, conform cu firea fiecăruia, cu obiceiurile fiecăruia, năpustindu-se cu furie asupra noastră, așa cum obișnuiesc să facă niște comandanți pricepuți și exersați. (20) Căci unora le insuflă lăcomia niciodată sătulă, pentru ca, prinși de bogățiile lor precum în obezi, să-i facă să se abată de la drumul adevărului; pe alții îi aținteză spre mânie, încât, concentrați mai ales să facă rău, să-i întoarcă de la adorarea lui Dumnezeu; pe alții îi cufundă în plăceri fără limită, ca ei, slujind plăcerii trupești, să nu mai poată să se orienteze către virtute; altora le insuflă invidia, iar aceștia, cuprinși ei înșiși de chinurile lor, nu mai gândesc la altceva în afară de fericirea celor pe care îi urăsc; (21) pe alții îi umple de ambiții: sunt cei care își consacră întreaga osteneală a vieții și grija în vederea unor magistraturi, ca să marcheze cu pecetea lor fastele și să dea numele proprii anilor. (22) Dorința unora țintește mai sus, nu să stăpânească prin sabie temporară provincii, ci să fie stăpâni ai întregii omeniri printr-o putere nesfârșită și continuă. (23) Pe cei pe care îi consideră însă evlavioși, îi implică în felurite superstiții, lipsindu-i în final de pietate. Celor care caută înțelepciunea, le vâră sub ochi filozofia, ca să-i orbească prin iluzia luminii, astfel încât nimeni să nu mai înțeleagă, nici să mai dețină adevărul. (24) În acest fel le-a închis oamenilor și le-a îngrădit căile, bucurându-se diavolul de erorile comune. Ca să

[33] În original: *ad hanc militiam*, „pentru această misiune militară", creștinii fiind considerați *milites Christi* – „soldații lui Hristos". *Cf. Iov* 7, 1; *2 Timotei* 2, 3.

reușim să le îndepărtăm pe acestea și să-l învingem pe autorul însuși al fărădelegilor, Dumnezeu ne-a luminat și ne-a înarmat cu o virtute adevărată, cerească, despre care se impune să vorbesc acum.

Capitolul 5

(1) Mai înainte însă de a prezenta virtuțile una câte una, trebuie lămurită însăși noțiunea de „virtute", pentru că filozofii nu au definit-o corect, ce anume este ea, în ce constă, ce implică ea, care îi este îndatorirea. Ei i-au reținut doar numele, pierzându-i însă forța, temeiul și efectul. (2) Tot ce se poate spune în definirea virtuții este adunat și redat de Lucilius în câteva versuri, pe care prefer să le citez, ca nu cumva, vrând să resping părerile multora, să mă întind mai mult decât trebuie: (3) „Virtutea, Albinus, înseamnă să poți aprecia la justa valoare cele ce te înconjoară, situațiile în care trăiești. Virtutea înseamnă ca omul să cunoască importanța lucrurilor, să știe ce este drept pentru el, folositor, cinstit, de asemenea să cunoască binele și răul, lucrul inutil, rușinos, urât; virtutea mai înseamnă să cunoști limita, măsura dobândirii unui lucru, înseamnă putința de a pune un preț bogățiilor, de a da ceea ce i se cuvine onoarei prin ea însăși; virtutea înseamnă să fii dușmanul oamenilor răi, al obiceiurilor rele, dar apărătorul celor buni, al bunelor deprinderi, pe aceștia și pe acestea să le apreciezi, lor să le dorești binele, să le fii prieten; virtutea înseamnă să iei în considerare, mai întâi de toate, interesele patriei, apoi pe cele ale părinților și numai în al treilea rând, și ultimul, pe cele personale"[34]. (4) Din aceste definiții pe care poetul le-a enumerat pe scurt, Marcus Tullius a dedus îndatoririle vieții, pe care le-a inclus în trei volume[35], urmându-l pe stoicul Panaetius[36].

Că acestea sunt greșite, vom vedea în curând și vom înțelege cât este de folositoare pentru noi mărinimia divină, aceea care ne-a

[34] Lucilius, *fragmenta*, 1. Avem aici una dintre cele mai cunoscute interpretări poetice clasice pentru *virtus* din cultura latină, pe care Lactanțiu ne-a transmis-o în exclusivitate.

[35] Cicero, *De officiis*, tratat compus în 44 î.Hr.

[36] Filozof grec stoic, de secol II î.Hr., originar din Rodos, prieten cu Scipio Africanus.

dezvăluit adevărul. (5) A spus poetul: „Virtutea înseamnă să cunoști binele și răul, ce este cinstit, folositor, ori dimpotrivă". Ar fi putut să o spună mai pe scurt, să vorbească doar de bine și de rău, pentru că nu poate fi ceva util ori frumos fără a fi și bun, ori inutil și urât și să nu fie în același timp și rău; acest fapt e luat în considerare de filozofii înșiși, iar Cicero îl demonstrează în Cartea a treia a operei amintite mai sus[37]. (6) Într-adevăr, știința nu poate să fie virtute, pentru că nu este intrinsecă, ci ne vine din afară. Ceea ce poate să treacă de la unul la altul nu este virtute, virtutea fiind specifică fiecăruia. Știința ține, așadar, de un privilegiu străin, deoarece ea constă în a asculta o învățătură, pe când virtutea în întregime este a noastră, ea constând în voința de a face binele. (7) După cum, în parcurgerea unui drum, cunoașterea drumului nu servește la nimic dacă voința ori puterea de a-l urma lipsesc, tot așa știința nu folosește la nimic dacă virtutea proprie lipsește. (8) Chiar și aceia care greșesc, ei cunosc totuși – nu la modul perfect – ce este binele, ce este răul și, de câte ori săvârșesc vreo faptă necinstită, fiindcă își știu păcatul, se străduiesc să-l ascundă. (9) Aceasta din cauză că, deși ei nu se înșală asupra naturii binelui și răului, sunt răpuși totuși de viciul de nestăpânit, lipsiți fiind de virtute, adică de dorința de a face lucruri drepte și cinstite. (10) Prin urmare, de aici reiese că una este cunoașterea binelui și a răului, iar alta virtutea, din moment ce poate să existe cunoaștere fără virtute, așa cum este cazul celor mai mulți filozofi. Cum a nu face ceea ce știi că este corect te condamnă, vor fi pedepsite deci voința nefastă și sufletul vicios, necunoașterea neputând fi invocată drept scuză. (11) Virtutea nu înseamnă cunoașterea binelui și a răului, ci înfăptuirea binelui și respingerea răului. Și totuși știința astfel este legată de virtute, încât ea precede virtutea, iar aceasta urmează științei; se știe că nu este de niciun folos cunoașterea dacă nu este urmată de acțiune. (12) Și mai bine spune Horatius: „Virtutea înseamnă fuga de vicii, înțelepciunea dintâi"[38]. Doar că este neinspirat, definind-o prin contrariul ei, ca și când ar spune: este bine ceea ce nu este rău. Când eu nu știu ce este virtutea, nici viciul nu știu ce este. Așa că ambele trebuie să fie definite, deoarece natura lucrului este de așa

[37] Cicero, *De officiis*, II, 17, 60; III, 2, 7.
[38] Horatius, *Epistulae*, I, 1, 41.

fel încât ne constrânge ori să le înțelegem pe amândouă, ori să nu le înțelegem pe niciuna dintre ele.

(13) Să facem noi ceea ce ar fi trebuit să facă poetul. „Virtutea înseamnă" a-ți reprima ura, a-ți potoli lăcomia, a-ți înfrâna pofta, aceasta însemnând „a te feri de viciu". Pentru că toate nedreptățile, toate faptele nerușinate se nasc din aceste pasiuni. (14) Dacă va fi respins asaltul acelei porniri care se cheamă ură, vor ațipi toate disputele blestemate ale oamenilor, nimeni nu va mai sta la pândă, nimeni nu va mai fi dispus să facă rău. (15) De asemenea, dacă va fi potolită lăcomia, nimeni nu va mai ataca pe uscat și pe mare, nimeni nu va mai purta războaie cu scopul jefuirii, devastării bunurilor străine. (16) La fel, dacă va fi respinsă ardoarea dorințelor, orice vârstă, orice sex își va păstra nota de sfințenie, pentru că nimeni nu va îngădui sau nu va face ceva de care să se rușineze. (17) Încât, prin virtute fiind potolite aceste tribulații, vor dispărea din viața și din obișnuințele oamenilor toate fărădelegile și mișeliile. Liniștirea pornirilor, a patimilor, are acest scop: săvârșirea numai a celor drepte. (18) Prin urmare, datoria primă și ultimă a virtuții este să nu comită nelegiuiri. Cerință pe care nu o poate îndeplini cel care nu L-a cunoscut pe Dumnezeu: necunoașterea Celui de la care provine tot binele îl împinge obligatoriu pe neștiutor la rele. (19) Deci, ca să lămurim mai pe scurt și mai pe înțeles îndatoririle esențiale ale cunoașterii și ale virtuții: cea dintâi constă în cunoașterea lui Dumnezeu, cea de a doua în cinstirea Lui; în cunoașterea lui Dumnezeu este cuprinsă înțelepciunea, în cinstirea Lui, dreptatea.

Capitolul 6

(1) Am arătat – ceea ce constituie un prim punct important – că știința binelui nu înseamnă virtute și, apoi, ce anume este virtutea și în ce constă; urmează să arăt succint că filozofii tocmai acest lucru nu l-au cunoscut: ce este binele și ce este răul – ceea ce, în mare, am demonstrat în Cartea a treia[39], când vorbeam despre supremul

[39] Cap. 7.

bine[40]. (2) Cum ei nu au știut ce este supremul bine, și în celelalte lucruri, bune ori rele, chiar dacă nu sunt cele mai importante, au greșit inevitabil: nu poate să aibă o judecată corectă acela care nu deține însuși izvorul din care pornește totul. (3) Iar izvorul celor bune este Dumnezeu, pe când al celor rele acel dușman permanent al numelui divin, despre care am vorbit adesea. Acestea sunt cele două surse ale binelui și răului. (4) Cele venite de la Dumnezeu au căderea de a procura nemurirea, adică supremul bine, cele ce vin din altă parte au misiunea ca, pe cel deturnat de la cele cerești și scufundat în cele terestre, să-l supună unei pedepse veșnice, acesta fiind răul suprem. (5) Să mai fie oare vreo îndoială că ei nu au cunoscut nici binele, nici răul, din moment ce nu știau nimic nici despre Dumnezeu, nici despre potrivnicul Lui? (6) Normal că au trasat hotarul binelui în jurul corpului și acestei vieți, care s-ar cuveni desființată, pierdută. Ei nu au mers mai departe, ci toate învățăturile lor și toate cele pe care ei le consideră bune sunt legate de pământ, zac la pământ, ele pierind odată cu corpul, și el tot pământ. (7) Ei sunt preocupați, așadar, nu să-i ofere omului o viață, ci să-i procure ori să-i sporească bogățiile, onorurile, gloria, puterea, toate trecătoare, precum și cel care s-a trudit să le dobândească. Astfel trebuie înțeles versul: „Virtutea înseamnă să cunoști limita, măsura dobândirii unui lucru"[41]. (8) Ei predică modul, meșteșugul prin care se obțin bunurile domestice. Pentru că își dau seama că în general sunt defectuos căutate. Dar omul înțelept nu-și propune o astfel de virtute. Virtutea nu înseamnă să umbli după avere; a face rost de aceasta și a intra în posesia ei nu stau în preocupările creștinilor. Așa că deopotrivă căutarea și obținerea bogățiilor sunt mai ușoare pentru cei răi decât pentru cei buni. (9) Virtutea nu constă în căutarea unor lucruri, în disprețuirea cărora tocmai se

[40] Esența supremului bine ar consta în adevărata înțelepciune, aceasta coagulând cunoașterea învățăturii lui Dumnezeu și virtutea proprie, nedezlipită de religie, aceasta, la rândul ei, asociind cultul divin și dreptatea (LACTANCE, *Institutions divines*, Livre VI, introduction, texte critique, traduction, notes et index par Christiane Ingremeau, în col. *Sources Chrétiennes*, vol. 509, Cerf, Paris, 2007, p. 163, n. 2).

[41] Pentru citatele cuprinse în paragrafele 7, 9, 12, 18, vezi *supra*, 5, 3. Lactanțiu oferă o veritabilă hermeneutică de text în cheie creștină, vers cu vers, pentru pasajele desprinse din opera satiricului latin Lucilius.

evidențiază forța și rațiunea ei; ea nu se refugiază în cele pe care se bucură din toată inima să le calce în picioare, să le strivească[42]; pentru ea, e o nelegiuire ca sufletul, orientat către bunurile cerești, să se abată de la cele nemuritoare ca să-și procure aceste bunuri trecătoare. Rațiunea virtuții constă în cel mai înalt grad în dobândirea unor bunuri pe care nimeni, nici chiar moartea, nu ni le poate răpi. (10) Astfel stând lucrurile, este adevărat că „virtutea înseamnă putința de a prețui just bogățiile". Acest vers spune același lucru ca și primele două. Dar nici poetul, nici vreun filozof nu au reușit să cunoască acel preț, care și cum este. Poetul și toți cei anteriori lui au considerat că asta înseamnă să te bucuri de resurse, adică să fii cumpătat, să nu pregătești mese cheltuitoare, să nu fi darnic la întâmplare, să nu-ți risipești bunurile casei în treburi inutile sau nevrednice.

(11) Va spune cineva: „Dar ce? Poți oare afirma că aceasta nu este virtute?" Nu, bineînțeles, pentru că atunci s-ar părea că aprob cele opuse, dar o resping drept virtute adevărată; nefiind ea una cerească, ci în întregime terestră, nu ține nimic în afară de ceea ce rămâne pe pământ. Ce înseamnă însă să te folosești corect de bunuri și ce avantaje trebuie căutate în bogăție, voi arăta mai lămurit atunci când voi începe să vorbesc despre îndatorirea pietății[43]. (12) Toate cele ce urmează [în versurile lui Lucilius] nu pot fi adevărate. Fiindcă a te declara „dușmanul celor necinstiți" sau a susține „apărarea celor buni" pot fi comune și celor răi. (13) Drept este, unii își consolidează drumul către putere printr-o prefăcută purtare bună; ei fac multe lucruri specifice omului bun și sunt cu atât mai binevoitori cu cât o fac pentru a induce în eroare. De-ar fi tot așa de ușor să înfăptuiești sincer binele, pe cât de ușor este să îl simulezi! (14) Și, când au ajuns să dobândească ceea ce și-au propus și au dorit, când au ajuns la treapta cea mai înaltă a puterii, atunci, lăsând la o parte prefăcătoria, își dau pe față adevăratul caracter, fură, lovesc, jignesc și chiar pe aceștia, pe cei buni, a căror cauză o susținuseră, îi urmăresc; treptele pe care au urcat ei le desființează, ca să nu poată cineva să-i imite împotriva propriilor interese. (15) Să considerăm totuși că aparține doar omului

[42] Cicero, *De officiis*, III, 5, 24.

[43] Cap. 11 ș.u.

bun îndatorirea de a-i apăra pe cei buni. Este ușor să iei asupra ta așa ceva, dar este greu de îndeplinit, deoarece, angajându-te în dezbateri și în lupte, victoria stă în puterea lui Dumnezeu, nu depinde de judecata ta și adeseori cei necinstiți sunt mai puternici decât cei buni și prin număr, și prin acordul lor, încât, ca să-i învingi, nu este necesară atât virtutea, cât șansa. (16) Poate cineva să ignore de câte ori a fost învinsă tocmai partea mai bună și mai dreaptă? Și în felul acesta au luat naștere cele mai crude tiranii asupra cetățenilor. (17) Istoria întreagă este plină de exemple; noi ne vom mulțumi cu unul singur. Gnaeus Pompeius[44] a dorit să fie „apărătorul celor buni" când a luat armele pentru Republică, pentru Senat, pentru libertate. Dar a fost învins și a pierit deopotrivă cu libertatea; ciopârțit de eunucii egipteni, a fost aruncat fără ceremonia înmormântării[45].

(18) Așa că virtutea nu constă în „a fi dușmanul celor răi" sau „apărătorul celor buni", pentru că virtutea nu poate fi supusă unor șanse incerte. Virtutea mai înseamnă, afirmă poetul, „să iei în considerare mai presus de orice interesele patriei"; dar acest lucru nu are niciun sens atunci când dispare discordia dintre oameni. (19) Ce sunt „interesele patriei", dacă nu dezavantajele altei cetăți sau altui neam? Cu alte cuvinte, să-ți lărgești hotarele punând stăpânire pe ale altora prin violență, să-ți mărești puterea, să sporești birurile. Dar toate acestea

---

[44] Gnaeus Pompeius Magnus (106-48 î.Hr.), general și om de stat roman, care s-a remarcat prin combaterea pirateriei în Marea Mediterană, asigurând Romei supremația în Orient. Alături de Iulius Caesar și de Crassus, formează primul triumvirat, care a durat din 60 î.Hr. până la moartea lui Crassus, în 53 î.Hr. Întrucât campaniile victorioase ale lui Caesar în Gallia (58-51 î.Hr.) amenințau echilibrul politic la Roma, Pompei este desemnat de Senat să restaureze ordinea politică și să apere Republica în fața aspirațiilor dictatoriale ale lui Caesar, ale cărui legiuni traversează râul Rubicon spre Roma în 49 î.Hr., declanșând astfel războiul civil. Trupele lui Pompei, deși mai numeroase, sunt învinse de Caesar, iar Pompei se refugiază în Egipt, unde este asasinat în septembrie 48 î.Hr.

[45] Lactanțiu, mărturisitorul învățăturii lui Dumnezeu, își permite să-și exprime aderiunea lui la idealul republican al romanității. Absența înmormântării în cazul lui Pompei cel Mare nu este însă întru totul exactă: deși trupul i-a fost incinerat de asasinii egipteni conduși de un fost ofițer roman și coleg de arme, Lucius Septimius, capul a fost returnat Corneliei Metella, soția sa, care l-a îngropat la vila lor din Colli Albani (*cf.* PLUTARH, *Vieți paralele, Pompeius*, 79-80).

nu sunt virtuți, ci opusul virtuților. (20) În primul rând, se destramă legătura societății umane, nevinovăția încetează, încetează reținerea de la bunul altuia și, în sfârșit, dreptatea însăși; aceasta nu poate suporta scindarea neamului omenesc și, unde scânteiază armele, în mod sigur de acolo dreptatea va fi alungată, surghiunită. (21) Adevărată este afirmația lui Cicero: „Cei care declară că trebuie să se țină cont de cetățeni resping dreptul acesta celor străini. Ei desființează alianța comună a neamului omenesc, prin dizolvarea căreia dispar definitiv binefacerea, dărnicia, bunătatea, dreptatea"[46]. (22) Cum ar putea fi drept cel ce face rău, urăște, jefuiește, ucide? Toate astea le săvârșesc cei care se străduiesc să fie de folos patriei. Chiar și ce înseamnă a fi de folos ei ignoră, neconsiderând util ori avantajos decât ceea ce poate fi ținut în mână, când, de fapt, tocmai acest lucru nu poate fi ținut, pentru că poate fi smuls.

(23) Aceste bunuri, așa cum le numesc ei, fiecare le-a câștigat pentru patrie. De aceea, cel care a umplut tezaurul prin dărâmarea cetăților, prin pustiirea neamurilor, a cucerit ogoare sau i-a făcut mai bogați pe concetățenii săi va fi ridicat în slăvi, considerându-se că în el există virtutea supremă, desăvârșită. Greșeala aparține nu numai poporului și celor neinstruiți, dar și filozofilor. Ei, de asemenea, îndrumă prin preceptele lor către nedreptate, ca prostia și răutatea să nu fie lipsite de învățătură și autoritate. (24) Pentru că ei, când discută despre îndatoririle care privesc ostășia, nu își orientează deloc discursul către dreptate sau către adevărata virtute, ci numai spre viața aceasta, spre legea civilă, despre care nu numai situația ne arată, dar și Cicero însuși a mărturisit că nu este în spiritul dreptății. (25) „Noi" – spune el – „nu suntem în posesia înfățișării reale, clare, a dreptului adevărat și a unei dreptăți firești. Noi ne folosim doar de umbra și de aparența acestora. De le-am urma chiar și așa cum sunt! Pentru că pornesc și ele de la cele mai bune exemple oferite de natură și adevăr"[47]. Așadar, ceea ce aceia au considerat a fi dreptatea nu este decât „umbra" dreptății, „aparența" ei. (26) Nu recunoaște oare același Cicero că înțelepciunea filozofilor este nulă? „Când Fabricius

[46] Cicero, *De officiis*, III, 6, 28.
[47] Cicero, *De officiis*, III, 17, 69.

sau Aristide sunt numiți «cei drepți», se pornește de la exemplul de vitejie al unuia și de dreptate al celuilalt ca de la niște înțelepți. Dar niciunul dintre ei nu este așa de înțelept, încât să-l percepem fără rezerve ca atare; (27) nici aceia care au fost socotiți și denumiți înțelepți, Marcus Cato și Gaius Laelius, nu au fost înțelepți; nici măcar cei șapte, pentru că din numărul mare al îndatoririlor obișnuite ei și-au câștigat o oarecare asemănare și aparență de înțelepți."[48] (28) Dacă și filozofilor, prin mărturisirea lor înșiși, le-a fost refuzată înțelepciunea, iar celor considerați drepți, dreptatea, înseamnă că toate acele descrieri ale virtuții sunt, obligatoriu, false, deoarece numai omul drept și înțelept poate afla ce este virtutea. Cu adevărat drept și înțelept nimeni nu este, în afara celui pe care Dumnezeu l-a instruit prin învățăturile Sale cerești.

Capitolul 7

(1) Toți aceia care sunt socotiți înțelepți prin declarațiile fără temei ale altora, derutați de aparența virtuții, percep doar „umbre și aparențe", nimic adevărat. Și asta pentru că drumul acela înșelător, care duce la pierzanie, are multe cărări pe măsura varietății preocupărilor și învățăturilor, multiple și diferite în viața oamenilor. (2) Căci, după cum calea înțelepciunii mai aduce a prostie uneori, ceea ce am arătat în Cartea precedentă[49], la fel și aceasta, chiar dacă aparține în întregime prostiei[50], comportă ceva asemănător înțelepciunii, lucru pe care îl știu cei care înțeleg prostia generală, cu viciile ei manifeste, dar și cu ceva asemănător virtuții, arătându-și pe față fărădelegea, dar rezervându-și o anume imagine și aparență a dreptății. (3) Cum ar reuși altfel îndrumătorul acestei căi, ale cărui forță și putere constau numai și numai în răspândirea greșelii, să-i păcălească pe toți, dacă nu le-ar prezenta oamenilor stări asemănătoare adevărului? Dumnezeu

[48] Cicero, *De officiis*, III, 4, 16.

[49] Cartea a V-a, cap. 14.

[50] Cu referire la „înțelepciunea lumească", în opoziție cu adevărata înțelepciune, cea creștină, menționată un rând mai sus. *Cf. 1 Corinteni* 1, 20.

însă, ca secretul nemuririi să fie tăinuit[51], a așezat pe calea oferită de El tot ceea ce oamenii resping ca rău și rușinos[52], încât ei, întorși de la înțelepciune și adevăr, pe care le căutau fără vreun ghid, să ajungă tocmai acolo de unde doreau să scape și să evadeze. (4) Așadar, El înfățișează acea cale a prăpădului și a morții ca fiind multiformă, fie pentru că sunt multe feluri de a vieții, fie pentru că mulți sunt zeii care sunt venerați.

(5) Conducătorul acestui drum, trădător și viclean, ca să pară că există o oarecare deosebire între fals și adevăr, între rău și bine, pe o cale îi conduce pe cheltuitori, pe alta pe cei care se denumesc economi, pe una pe ignoranți, pe alta pe învățați, pe una pe leneși, pe alta pe sârguincioși, pe una pe proști, pe alta pe filozofi, iar pe aceștia din urmă nici măcar pe una singură[53]. (6) Pe aceia care nu evită plăcerile ori bogățiile, îi separă puțin de acest drum public, mult frecventat, iar pe cei care doresc să urmeze virtutea sau care manifestă dispreț pentru bunuri îi poartă prin prăpăstii stâncoase. (7) Toate aceste drumuri, făgăduind imaginea onorurilor, nu sunt alte căi, ci ocolișuri și cărări; ele par a se desprinde și ramifica spre dreapta de drumul comun; și totuși toate conduc către un singur sfârșit în cele din urmă. (8) Iar acolo, acel comandant îi unește pe toți, când ar fi trebuit să-i separe pe cei buni de cei răi, pe cei viteji de cei slabi, pe înțelepți de proști; îi unește în cultul zeilor, în care pe toți, fiind ei fără deosebire nejudecați, îi înjunghie cu unul și același pumnal și îi aruncă în moarte. (9) Pe când drumul adevărului, al înțelepciunii, al virtuții, al dreptății – al căror izvor este unul singur, una singură sursa forței, unul singur lăcașul – este simplu; urmându-l, cu suflet liniștit și în deplină înțelegere, urmăm și venerăm un singur Dumnezeu; un drum îngust este acesta, căci virtutea e dăruită unei mâini de oameni; și este un drum anevoios, pentru că la binele cel mai important, cel mai de vârf, nu se poate ajunge decât cu foarte mare greutate și cu mare efort.

---

[51] *Cf. Romani* 16, 25; *1 Corinteni* 2, 7; *Efeseni* 3, 9; *Coloseni* 1, 26.

[52] *Cf. 1 Corinteni* 1, 27 ș.u.

[53] Atitudinea ironică față de filozofi nu este o excepție, în Cartea a III-a oferta fiind generoasă: 4, 3; 15, 2; 18, 1 ș.a.

Capitolul 8

(1) Aceasta este calea căutată de filozofi, dar ei nu o găsesc, fiindcă o caută mai ales pe pământ, acolo unde ea nu poate sălășlui. (2) Ei rătăcesc precum pe o mare întinsă, neînțelegând încotro sunt purtați, deoarece nu discern drumul și nici nu urmează vreun comandant. (3) Acest drum al vieții se cuvine căutat în același chip cum este căutat pe mare drumul navelor: dacă nu s-ar orienta după câte o lumină a cerului, ar rătăci în călătorii nesigure. (4) Cel ce se străduiește să țină cursul drept al vieții nu trebuie să privească spre pământ, ci spre cer. Și, ca să spun mai direct, nu omul trebuie urmat, ci Dumnezeu, nu trebuie slujite statuile din lut, ci Dumnezeu, nu trebuie orientate toate către trup, ci către spirit, interesul să nu se îndrepte spre viața aceasta, ci spre cea veșnică. (5) Dacă întotdeauna îți vei ridica ochii spre cer și vei observa de unde răsare soarele și-l vei lua în viață drept călăuză precum pe mare, pașii se vor îndrepta de la sine pe drumul cel bun; acea lumină cerească – care este pentru mințile sănătoase un soare cu mult mai strălucitor decât acesta pe care îl privim în trup muritor – astfel ne va conduce, ne va dirija, încât ne va orienta spre portul cel mai de preț al înțelepciunii și virtuții, fără putință de rătăcire.

(6) Trebuie deci să ne asumăm legea lui Dumnezeu, care ne îndreaptă către acest drum, acea lege sfântă, celestă, pe care Marcus Tullius a prezentat-o cu glas aproape divin în Cartea a treia din *Despre stat*[54]; dar să nu mai vorbesc eu și să las cuvântul lui Cicero: (7) „Legea adevărată este dreapta rațiune, în consens cu natura, răspândită în toate, neschimbată, veșnică; ea cheamă la datorie poruncind, îndepărtează de fraudă interzicând; ea totuși nici celor cinstiți nu le poruncește ori nu le interzice în zadar, nici pe necinstiți nu îi sensibilizează, poruncindu-le ori interzicându-le. (8) Această lege nu poate fi nici înlocuită cu alta, ar fi un sacrilegiu, nici nu poate fi modificată cumva, fiind nepermis, nici desființată în totalitate, iar noi nu putem, prin senat ori prin intermediul adunării poporului, să ne dispensăm de ea. În plus, nici nu trebuie să căutăm vreun comentator al ei, un interpret

[54] Text cunoscut exclusiv în transmiterea lui Lactanțiu.

precum Sextus Aelius[55]; (9) nu va exista o lege la Roma, alta la Atena, una acum, alta mai târziu, ci o singură lege, veșnică și neschimbată va stăpâni toate neamurile și în tot timpul; într-un anumit fel, va exista un Învățător unic și comun, un Împărat al tuturor, Dumnezeu. El este creatorul acestei legi, arbitrul ei, propunătorul ei; cel ce nu i se va supune se va surghiuni pe sine însuși și, lepădându-se de natura sa de om, prin faptul acesta va ispăși cele mai mari pedepse, chiar dacă va reuși să scape de toate cele pe care le considerăm drept chinuri"[56]. (10) Cine, cunoscător fiind al tainei dumnezeirii, ar fi putut prezenta în plenitudinea sensului legea lui Dumnezeu, așa cum a exprimat-o un om mult îndepărtat de cunoașterea adevărului? Într-adevăr, eu cred că aceștia care afirmă adevăruri, deși necunoscători, trebuie considerați drept profeți, inspirați de un duh oarecare. (11) Pentru că, așa cum a intuit forța și rațiunea legii sfinte, dacă tot astfel ar fi știut sau ar fi explicat preceptele în care constă legea însăși, nu ar mai fi fost un filozof, ci un proroc. (12) Deoarece filozoful nu putea să facă acest lucru, trebuie să-l facem noi, cei care am primit legea însăși de la acel unic Învățător și Împărat al tuturor, de la Dumnezeu.

Capitolul 9

(1) Principiul de căpătâi al acestei legi este să-L cunoști pe Dumnezeu Însuși, doar Lui să I te supui, numai pe El să-L cinstești. Nu va putea pricepe rațiunea de a fi om cel care nu-L cunoaște pe Tatăl sufletului său, pe Dumnezeu. Aceasta este nelegiuirea supremă. O necunoaștere de acest fel îl determină pe om să slujească altor zei, faptă mai blestemată neexistând. (2) De aici, înclinația către răutate, din necunoașterea unicului Bine adevărat, al lui Dumnezeu, Izvorul însuși al bunătății, pe Care el se ferește să-L cunoască. Chiar dacă și-ar dori să urmeze calea dreptății, necunoscând totuși dreptul divin, va îmbrățișa legile neamului său drept sistemul legal adevărat, când, în realitate, nu dreptatea a fundamentat aceste legi, ci utilitatea.

---

[55] Sextus Aelius, autorul unei „cărți" de legi, *ius Aelianum*.

[56] Cicero, *De republica*, III, 22, 33.

(3) De ce ar exista la toate popoarele coduri de legi diferite, variate, decât pentru faptul că fiecare neam a consfințit prin lege ceea ce a considerat el că-i este folositor? (4) Cât de mult se îndepărtează utilitatea de dreptate, numai poporul roman ne poate lămuri: declarând războaie prin fețiali[57], el comitea nedreptăți, dar conform legilor; lua în stăpânire bunuri străine, jefuia, pregătindu-și stăpânirea întregii lumi. (5) Acești oameni se consideră cu adevărat drepți, fiindcă nu săvârșesc nimic împotriva legilor lor. De asemenea, abținerea de la fărădelegi se poate pune și pe seama fricii, a temerii de pedepsele prezente. (6) Să admitem totuși că fac asta în mod natural, sau, cum spune filozoful[58], „din proprie inițiativă"[59] fac ceea ce prin legi sunt constrânși să facă. Oare să-i considerăm drepți pentru că se supun hotărârilor luate de oameni? Acești oameni ar fi putut să greșească sau să procedeze injust, așa cum s-a întâmplat cu autorii celor Douăsprezece Table[60], sau ar fi putut să slujească utilității publice conform cerințelor timpului. (7) Prin urmare, una este dreptul civil, care se schimbă în funcție de regulile locului, alta este adevărata dreptate, pe care Dumnezeu a oferit-o tuturor simplă, de un singur fel. Cel care Îl ignoră pe Dumnezeu va ignora automat dreptatea însăși.

(8) Să admitem totuși că se poate întâmpla ca cineva să dobândească virtuți reale ca un bun natural, înnăscut, cum aflăm că a fost Cimon din Atena[61], care a făcut operă de caritate cu cei săraci, a oferit hrană celor sărmani[62], i-a îmbrăcat pe cei goi[63]. Totuși, lipsind un singur lucru, dar și cel mai important, și anume cunoașterea lui Dumnezeu,

---

[57] Colegiu de preoți care reglementa relațiile cu străinii, sancționând tratatele de pace ori de război.

[58] Xenocrate din Agrigent, discipol al lui Platon, șef apoi al Academiei între 339-314 î.Hr., magistru al stoicului Zenon.

[59] Cicero, *De republica*, I, 2, 3; *De legibus*, I, 18, 49.

[60] Legea celor Douăsprezece Table (*Lex Duodecim Tabularum*) constituie primul cod legislativ roman scris, publicat în 449 î.Hr., incizat în bronz și expus pentru public în Forum.

[61] Cimon (Kimon) din Atena (c. 510-450 î.Hr.), vestit general atenian, era fiul lui Miltiade, celebru strateg atenian și artizan al victoriei grecilor în Bătălia de la Maraton contra perșilor (490 î.Hr.).

[62] *Cf. Isaia* 58, 7; *Luca* 14, 13.

[63] *Cf. Iov* 31, 19; *Iezechiel* 18, 7; *Matei* 25, 34-39.

deja toate acele bunuri sunt de prisos, deșertăciuni, încât efortul lor se pierde inutil. (9) Întreaga dreptate a acestuia este asemănătoare unui corp omenesc lipsit de cap: deși membrele toate sunt la locul lor, în forma și înfățișarea lor, lipsind totuși elementul cel mai important dintre toate, el va fi lipsit de viață și de simțire. (10) Membrele acelea au numai forma unor membre, fără a putea fi folosite. Același lucru este și în cazul unui cap fără corp; asemănător acestui exemplu este cel care Îl cunoaște pe Dumnezeu, dar trăiește totuși în afara dreptății; deține ceea ce este mai important, însă în zadar, pentru că este lipsit de virtuți precum de membre.

(11) Prin urmare, ca trupul să fie viu și simțitor, este necesară cunoașterea lui Dumnezeu, ea fiind capul, în timp ce virtuțile toate reprezintă corpul. Astfel va fi omul desăvârșit și viu; esențialul în întregime este plasat în cap, care, deși nu poate exista fără toate celelalte, fără unele totuși va reuși. (12) Va fi, ce-i drept, o ființă infirmă și slabă, dar cel puțin va trăi, precum cel care Îl cunoaște pe Dumnezeu, dar, uneori, mai greșește. Dumnezeu acordă iertare păcătoșilor. Așadar, fără unele membre se mai poate trăi, dar fără cap în niciun chip. (13) Așa se face că filozofii, chiar dacă de la natură sunt buni, nu cunosc nimic, nu posedă nicio înțelepciune. Întreaga lor învățătură și virtute sunt fără cap, pentru că nu Îl cunosc pe Dumnezeu, Care este capul virtuții și al învățăturii. Cine nu-L cunoaște, chiar de L-ar vedea, este orb, chiar de L-ar auzi, este surd[64], chiar de i-ar vorbi, este fără grai. (14) Dacă Îl va fi cunoscut pe Tatăl întemeietor al lucrurilor, atunci Îl va vedea, Îl va auzi[65], va putea să vorbească. Atunci începe să aibă cap, iar în acesta sunt situate simțurile toate, și ochii, și urechile, și limba. (15) Într-adevăr, numai acesta vede, anume cel care, cu ochii inimii, vede adevărul în care Se află Dumnezeu, sau pe Dumnezeu Însuși, întruchiparea adevărului; numai acesta aude, cel care își întipărește în pieptul său glasul divin și preceptele de viață, numai acesta vorbește, cel care, grăind despre cele cerești, descrie virtutea și măreția unicului Dumnezeu. (16) Fără îndoială, cel care nu Îl recunoaște pe Dumnezeu este un nelegiuit, iar virtuțile lui, pe care consideră că le are și le

[64] *Cf. Matei* 13, 13.
[65] *Cf. Matei* 13, 16.

stăpânește, se dovedesc a fi pe un drum aducător de moarte, drumul umbrelor desăvârșite. (17) De aceea nu are de ce să se felicite cineva dacă deține aceste virtuți deșarte, pentru că, lipsindu-se de bunurile prezente, nu va ajunge numai sărman, ba chiar va fi prost dacă își va asuma cele mai mari eforturi în zadar. (18) Lipsind speranța nemuririi, făgăduită de Dumnezeu celor ce trăiesc în religia Sa, pentru obținerea căreia se cere căutată virtutea și suportată orice nenorocire s-ar întâmpla, ar fi cea mai mare zădărnicie să dorești a te dedica virtuților care îți aduc nenorociri și chinuri. (19) Dacă virtutea înseamnă să reziști cu dârzenie și să suporți sărăcia, exilul, durerea, moartea, toate de temut pentru ceilalți, ce lucru bun există totuși în ea, de o recomandă filozofii să fie căutată pentru ea însăși? Că doar nu se vor complăcea în pedepse de prisos și deșarte cei cărora le este permis să trăiască totuși în pace.

(20) Dacă sufletul este muritor, dacă virtutea nu va mai însemna nimic după destrămarea trupului, de ce fugim noi de bunurile care ne-au fost atribuite precum niște nemulțumiți ori nedemni, dorind să gustăm din darurile divine? Ca să deținem aceste bunuri, ar trebui să trăim în păcat și în nelegiuire, fiindcă sărăcia însoțește virtutea, adică dreptatea. (21) Căci nu poate fi cu mintea întreagă cel care, fără a-și propune o speranță mai înaltă, alege eforturile, chinurile, nenorocirile în locul bunurilor de care se bucură în viață ceilalți. (22) Iar dacă virtutea, așa cum foarte corect spun filozofii, trebuie dobândită, dacă se știe că omul pentru virtute se naște, înseamnă că există totuși o speranță mai înaltă, care procură o mare și minunată mângâiere în relele și chinurile pe care virtutea, conform naturii ei, le are de îndurat. Virtutea, fiind prin ea însăși aspră, nu poate trece drept un bine decât dacă asprimea sa va fi răsplătită prin binele cel mai mare. (23) Prin urmare, abținerea de la aceste bunuri prezente nu se justifică decât dacă există altele mai importante, pentru care să aibă preț renunțarea la plăceri și suportarea tuturor relelor. Acele bunuri nu sunt altele, așa cum am arătat în Cartea a treia[66], decât cele ale vieții veșnice. Pe aceasta cine ne-o poate arăta dacă nu Dumnezeu, Cel care a propus însăși virtutea? (24) Așadar, în cunoașterea lui Dumnezeu și în cinstirea Lui se află tot ceea ce este mai important. Aici se regăsesc întreaga speranță

[66] Cartea a III-a, cap. 12.

și salvare a omului, aici este prima treaptă a înțelepciunii, pentru că de aici aflăm cine ne este adevăratul Tată, pe care să-L urmăm cu pietatea cuvenită, să ne supunem Lui, să-I slujim cu toată dăruirea, să ne consacrăm tot efortul, toată grija și lucrarea spre a fi vrednici de El.

Capitolul 10

(1) Am spus ce I se cuvine lui Dumnezeu. Voi arăta acum ce trebuie să i se acorde omului, deși ceea ce i se va acorda omului lui Dumnezeu I se acordă[67], pentru că omul poartă chipul lui Dumnezeu[68]. (2) Cea dintâi îndatorire a dreptății este unirea cu Dumnezeu, cea de a doua, cu omul[69]. Aceea, prima, se cheamă religie, cea de a doua este sentimentul de milă sau de omenie. Virtutea aceasta este proprie celor drepți și închinătorilor lui Dumnezeu, ea singură deținând rațiunea vieții în comun. (3) Dumnezeu nu a dăruit înțelepciunea și celorlalte viețuitoare, dar, înzestrându-le cu puteri naturale, le-a făcut să fie mai în siguranță în fața unui atac ori a vreunui pericol. Pe om însă, plăsmuindu-l gol și fără mari puteri fizice, a preferat să-l înzestreze cu înțelepciune; i-a dat lui deci, în comparație cu celelalte viețuitoare, acest sentiment al pietății, ca omul să-l ferească pe om, să-l îndrăgească, să-l apropie și, împotriva tuturor primejdiilor, să-i primească ajutorul și să i-l acorde. (4) Legătura cea mai puternică între oameni este omenia; acela care o va distruge va fi numit nelegiuit, ucigaș. Căci, dacă toți ne tragem dintr-un singur om, pe care l-a creat Dumnezeu, suntem desigur rude de sânge; prin urmare, trebuie considerat drept cea mai mare crimă a urî un om, chiar dacă îți face rău. (5) De aceea, Dumnezeu ne-a învățat să nu ajungem vreodată la dușmănii[70], mereu să le ținem departe de noi, așa încât să-i îmblânzim pe cei care ne sunt vrăjmași, amintindu-le de înrudirea dintre noi. (6) Dacă toți am primit spirit și viață de la un singur Dumnezeu, ce altceva suntem decât frați,

[67] *Cf. Pildele* 19, 17; *Matei* 25, 40.
[68] *Cf. Facerea* 1, 27; 5, 1; 9, 6; *Înțelepciunea lui Solomon* 2, 23.
[69] *Cf. Deuteronomul* 6, 5; *Leviticul* 19, 13-18; *Matei* 22, 37-40.
[70] *Cf. Matei* 5, 4, 44; *Luca* 6, 27; *Romani* 12, 18.

și chiar mai legați între noi decât cei înrudiți trupește, fiind noi legați cu sufletul? (7) Deci nu greșește Lucretius când spune: „Trebuie să ne fi născut toți din sămânță cerească, toți avem același vestit Tată”[71]. (8) Vor fi considerați fiare cei care fac rău omului, care, împotriva oricărei legi, umane ori divine, jefuiesc, torturează, ucid, surghiunesc.

Datorită legăturii acesteia de rudenie, Dumnezeu ne învață să nu facem niciodată rău[72], ci întotdeauna bine. (9) El Însuși ne-a arătat ce înseamnă să faci bine: să fii de ajutor celor oprimați și celor suferinzi, să oferi hrană celor care nu au[73]. (10) Dumnezeu, pentru că este plin de iubire, a vrut ca noi să fim ființe sociale[74]; așa că trebuie să ne punem în situația altora. Nu merităm să fim sprijiniți în primejdie dacă noi înșine nu venim în ajutor, nu merităm ajutor dacă noi îl refuzăm altora. (11) În această privință, învățăturile filozofilor lipsesc; seduși de imaginea unei false virtuți, ei au desființat mila și, vrând să-l însănătoșească pe om, îl umplu de păcate. (12) Deși recunosc și ei necesitatea menținerii legăturii între membrii societății umane, se deosebesc totuși prin răceala unei virtuți de-a dreptul inumane[75]. E necesar să respingem greșeala celor care consideră că nimic nu trebuie împărțit cu nimeni. (13) Ei, explicând întemeierea unei cetăți, nu au propus mereu o singură origine și o singură cauză; unii[76] amintesc că acei oameni, care s-au născut din pământ, cei dintâi, ducând o viață rătăcitoare prin păduri și prin câmpuri, nefiind uniți prin limbaj comun ori lege, având drept pat frunze și iarbă, locuind în grote și peșteri, ajungeau pradă fiarelor și animalelor mai puternice[77]. (14) Atunci, cei care, deși răniți, scăpaseră sau văzuseră cum alții din apropiere fuseseră sfâșiecați, îndemnați de primejdia ce-i amenința, s-au alăturat altor oameni, au solicitat pavăză, evidențiindu-și inițial voința prin semne, ca apoi să încerce un început de limbaj, punând nume fiecărui lucru în parte și perfecționându-și, puțin câte puțin, deprinderea vorbirii.

---

[71] Lucretius, *De rerum natura*, 2, 991-992.

[72] *Cf. Romani* 12, 17, 21.

[73] *Cf. Isaia* 58, 7; *Iezechiel* 18, 7; *Matei* 25, 35; *Luca* 14, 13.

[74] *Cf.* Aristotel, *Politica*, 1, 2; Seneca, *De beneficiis*, 7, 1, 7.

[75] Afirmația lui Lactanțiu îi vizează pe stoici; generalizând însă, cade în exces.

[76] Epicureii.

[77] *Cf.* Cicero, *De republica*, I, 25, 40; Lucretius, *De rerum natura*, 5, 805 ș.u.

(15) Iar când și-au dat seama că, fiind în număr mare, se pot apăra împotriva fiarelor, au început să întemeieze și cetăți, încât să fie siguri și de liniștea nopții, feriți fiind de incursiunile ori atacul fiarelor datorită unor obstacole ridicate în calea lor, fără a le respinge prin luptă directă.

(16) O, nevrednice firi, care au remarcat aceste fleacuri! O sărmani oameni demni de plâns, care au încredințat neputința proprie literelor și, prin aceasta, amintirii! (17) Văzând ei cum și viețuitoarelor fără grai le este întipărită din naștere știința de a se uni, de a cere unele altora ajutor, de a se feri de pericole, de a evita nenorocirea, de a-și procura paturi ori adăposturi, au considerat că oamenii doar din exemple pot să deprindă și să învețe de ce ar trebui să se teamă, să se ferească, ce ar trebui să facă, sau au crezut că niciodată ei nu s-ar fi unit, nici nu ar fi descoperit știința vorbirii dacă nu i-ar fi amenințat fiarele că-i sfâșie. (18) Acestea li s-au părut unora[78] aiurări, ceea ce au și fost. Ei[79] au spus că nu sfâșierea fiarelor a fost cauza unirii oamenilor, ci mai curând sentimentul fraternității[80]; așadar, s-au unit între ei pentru că omul, prin natura lui, fuge de singurătate, căutând comuniunea, societatea. Disputa nu este mare, deoarece situația rămâne aceeași, chiar dacă diferite sunt explicațiile. (19) Ar fi posibile ambele variante, ele nebătându-se cap în cap; și totuși niciuna nu este adevărată, fiindcă oamenii nu s-au născut pe tot pământul din pământ, răsăriți din dinții vreunui balaur, așa cum spun poeții[81], ci un singur om a fost plăsmuit de Dumnezeu[82] și de la acesta întregul pământ s-a umplut de neamul omenesc[83], în felul în care s-a întâmplat și după potop[84]; ceea ce ei nu pot nega. (20) Nicio unire de felul acesteia nu s-a putut face la început și – va înțelege cel căruia nu-i lipsește judecata – nu au existat vreodată oameni pe pământ lipsiți de aptitudinea de a vorbi, exceptând cea dintâi pruncie. (21) Să presupunem că totuși sunt adevărate cele

---

[78] *Cf.* Cicero, *De republica*, I, 25, 39.

[79] Stoicii.

[80] Literal: „omenia", „umanitatea" (*humanitas*).

[81] *Cf.* Ovidius, *Metamorphoses*, 3, 105; 4, 573; 5, 647; 7, 122.

[82] *Facerea* 1, 27; 2, 7.

[83] *Facerea* 1, 28.

[84] *Facerea* 9, 1, 7.

povestite de vârstnicii leneși și absurzi, ca să-i respingem mai curând prin propriile lor judecăți și argumente.

(22) Dacă oamenii s-au unit din această cauză, și anume ca să-și pună la adăpost slăbiciunea prin ajutor reciproc, înseamnă că trebuie să se vină în ajutorul omului care este în nevoie. (23) Din moment ce oamenii au inițiat și au decretat o alianță cu semenii care să le fie spre apărare, trebuie considerată drept o foarte mare nelegiuire a încălca sau a nu păstra acea înțelegere sigură stabilită între oameni de la bun început. (24) De altfel, cel care se sustrage acordării ajutorului trebuie să renunțe și la primirea lui, apreciindu-se că nu are nevoie de sprijin cel care refuză să acorde sprijinul. (25) Despărțindu-se de grup, înseamnă că el va trăi nu după obiceiul oamenilor, ci al fiarelor. Cum așa ceva nu este posibil, trebuie deci păstrată cu orice preț alianța societății umane, fiindcă omul în niciun chip nu poate trăi fără om. Menținerea vieții în comun presupune păstrarea îndatoririlor; cu alte cuvinte, ca să meriți ajutorul, trebuie să-l prestezi la rândul tău. (26) Iar dacă, așa cum afirmă alții, unirea oamenilor a fost efectul umanității înseși, omul trebuie în mod cert recunoscut de către om. (27) Dacă au făcut asta acei oameni necioplți, sălbatici, când știința vorbirii încă nu se stabilise, ce altceva putem crede că trebuie să facă oamenii cizelați, legați între ei prin practica limbajului și a tuturor celorlalte deprinderi, ei care, obișnuiți fiind cu oamenii, nu pot suporta singurătatea?

Capitolul 11

(1) Trebuie păstrată omenia dacă vrem să fim numiți, pe drept, oameni. Chiar acest fapt al păstrării omeniei ce altceva înseamnă decât a iubi omul pentru că este om și pentru că și noi suntem oameni? (2) Așadar, dezbinarea, neînțelegerea nu sunt specifice rațiunii umane. Pe bună dreptate spune Cicero că „omul care-și ascultă natura nu poate să facă rău omului”[85]. Iar dacă este contrar naturii să faci rău omului, înseamnă că, urmând natura, trebuie să-i fii de folos. (3) Cel care nu procedează astfel renunță la numele de om, fiindcă îndatorirea

[85] Cicero, *De officiis*, III, 5, 25.

omeniei este să-i fie prezentă omului la nevoie și în caz de primejdie. (4) Îi întreb eu pe cei care consideră că a te lăsa înduplecat, a-ți fi milă nu țin de omul înțelept: dacă un om prins de o fiară cere ajutor unui om înarmat, socotesc ei că se cade să i se acorde ajutor, ori nu? Nu vor fi atât de lipsiți de rușine încât să spună că nu trebuie să i se acorde ceea ce imploră, ceea ce pretinde, de fapt, omenia. (5) De asemenea, dacă este cineva cuprins de flăcări, prins de dărâmăturile unei clădiri, dacă se scufundă pe mare, dacă este dus de un torent, consideră ei oare că a nu-l ajuta ține de om? Atunci, ei înșiși nu sunt oameni; pentru că oricare poate ajunge într-o astfel de primejdie. Dimpotrivă, vor spune că este datoria omului, a bărbatului curajos, să-l salveze pe cel primejduit. (6) Iar dacă în astfel de cazuri, când viața omului este în pericol, sunt de acord că ține de omenie a veni în ajutor, atunci de ce nu mai consideră că omul trebuie ajutat când este flămând, însetat, înghețat? Deși sunt situații asemănătoare prin natura lor cu acele nenorociri întâmplătoare, deși atât unele, cât și altele solicită una și aceeași omenie, totuși ei fac o distincție, deoarece ei nu apreciază situația prin ea însăși, ci pe toate le cântăresc după folosul pe care îl comportă. (7) Astfel, ei speră că aceia pe care îi salvează dintr-o primejdie le vor fi recunoscători, pe când pe cei săraci îi lasă să piară, de vreme ce, orice le-ar da, nu mai au speranța să redobândească. (8) Iată acea blestemată părere a lui Plautus: „Rău face acela care dă cerșetorului să mănânce, pentru că ceea ce dă nu va mai avea, în plus va prelungi o viață care nu merită”[86]. (9) Sau poate că poetul a dat glas părerii unui personaj. Totuși oare Marcus Tullius, în cărțile sale *Despre îndatoriri*, nu dă același sfat, și anume că nu trebuie să fii deloc darnic? Astfel spune el: „Ceea ce dăruiești din bunurile casei secătuiește însăși sursa dărniciei. Încât dărnicia se pierde prin dărnicie. Cu cât te vei folosi de ea spre binele mai multora, cu atât mai puțin vei ajunge să dispui de ea în folosul multora”[87]. (10) Și mai departe: „Ce este mai prostesc decât să te îngrijești să nu poți face mai mult timp ceea ce faci cu plăcere?”[88] De bună seamă, profesorul de înțelepciune îi îndepărtează pe oameni de omenie și îi îndeamnă să-și

[86] Plautus, *Trinummus*, II, 2, 58 ș.u.
[87] Cicero, *De officiis*, II, 15, 52.
[88] Cicero, *De officiis*, II, 15, 54.

păstreze cu strășnicie averea, să pună mai presus grija pentru cufărul cu bunuri decât dreptatea. (11) Înțelegând însă că așa ceva este inuman și nelegiuit, împins parcă de pocăință, spune în alt capitol: „Uneori totuși trebuie să fii darnic; acest fel de a fi generos nu trebuie respins în totalitate, mai ales față de oamenii potriviți, dar lipsiți de ajutor"[89]. (12) Ce vrea să însemne „potriviți"? Probabil cei în stare să-ți restituie și să te recompenseze pentru binele făcut. Dacă Cicero ar mai trăi, aș exclama: „Ai greșit aici, Marcus Tullius, te-ai îndepărtat de adevărata dreptate, ai desființat-o printr-un singur cuvânt, punând în cumpănă îndatoririle pietății și omeniei cu folosul propriu!" (13) Căci nu trebuie să fii generos cu persoanele „potrivite", ci, pe cât posibil, cu cele „nepotrivite". Atunci ești drept, cu pietate, cu omenie, când, ceea ce faci, faci fără speranța de a primi la rândul tău[90]. Aceasta este adevărata, „autentica dreptate"[91], despre care recunoști că nu stăpâniți nicio reprezentare consistentă, proeminentă. (14) Tu însuți în atâtea locuri declari că virtutea nu se cumpără, iar în cartea ta *Despre legi* vorbești despre gratuitatea generozității în astfel de cuvinte: „Fără nicio îndoială că acela care se cheamă generos, binevoitor, își urmărește îndatoririle, și nu avantajele"[92]. De ce ești darnic mai degrabă cu cei „potriviți", dacă nu pentru a dobândi după aceea recompensa? (15) Conform dreptății căreia tu îi ești autor și îndrumător, oricine se va sfârși de frig, de sete, de foame nu va fi „potrivit", iar oamenii bogați, sătui de toate bunătățile, nu vor sări în ajutor în caz că acela s-ar afla într-o necesitate extremă. (16) Dacă virtutea nu cere recompensă, dacă ea „trebuie căutată doar pentru ea însăși", așa cum spui, atunci apreciază dreptatea ca pe o mamă și fruntașă a virtuților, după propriul ei preț, și nu după avantajul tău, acordă ajutor în primul rând celui de la care nimic nu speri! (17) De ce îți alegi persoanele? De ce îți cercetezi tovarășii? Pe oricine trebuie să-l consideri om; de aceea și el te roagă: pentru că te consideră om[93]. (18) Îndepărtează acele „umbre" și „imagini" ale dreptății și reține dreptatea adevărată, „care iese în evidență". Fă bine celor orbi, slabi,

[89] Cicero, *De officiis*, II, 15, 54.
[90] *Cf. Luca* 6, 33-35.
[91] Cicero, *De officiis*, III, 17, 69, citat *supra*, cap. 6, 25.
[92] Cicero, *De legibus*, I, 18, 48.
[93] *Cf. Matei* 7, 12; *Luca* 6, 31.

șchiopi, deznădăjduiți[94]; aceștia, dacă nu vor primi ajutor, vor muri. Sunt nefolositori pentru oameni, dar folositori lui Dumnezeu, Care-i ține în viață, Care le dă suflare, Care-i face demni de lumină[95]. (19) Ajută-i cât poți, susține-le viața prin omenia ta, ca să nu se stingă. Acela care poate veni în ajutorul unuia care stă să piară, dacă nu-l va ajuta, este ca și când l-ar ucide el însuși. (20) Cu adevărat acești oameni, pentru că nu înțeleg natura lucrurilor și nici nu știu recompensa care este aici, de teamă să nu rămână în pierdere, vor pierde în mod sigur și vor ajunge acolo unde s-au ferit să ajungă[96], încât tot ce dăruiesc fie că se pierde pur și simplu, fie că folosește pentru foarte scurt timp. (21) Căci cei care refuză să dea o părticică neînsemnată sărmanilor, nevrând să-și păstreze omenia dacă acest lucru le-ar aduce vreo pierdere, își risipesc averea fie procurându-și lucruri trecătoare și stricăcioase, fie obținând nimicuri, în schimbul unor pierderi imense.

(22) Ce s-ar putea spune despre cei care, împinși de patima popularității, cheltuiesc resurse suficiente întreținerii unor mari orașe pentru a-și evidenția generozitatea[97], decât că sunt niște smintiți, niște nebuni, din moment ce oferă poporului ceea ce, pe de o parte, ei înșiși pierd, iar pe de alta, nici aceia cărora li se dăruiește nu primesc? (23) Fiind deci orice plăcere trecătoare și de scurtă durată, mai mult a ochilor și urechilor, oamenii uită, iar pierderile respectivilor le neglijează ori chiar îi deranjează, mai ales dacă nu au satisfăcut pofta vulgului; așa încât, fiind ei niște oameni total lipsiți de minte, prin rău au dobândit răul. Dacă au plăcut însă, nu va urma nimic altceva decât aplauze deșarte și poveștile câtorva zile. Astfel se pierd zilnic bunurile oamenilor vanitoși în gesturi de prisos. (24) Să fie oare mai înțelepți cei care oferă cetățenilor lor daruri mai folositoare și mai de durată, aceștia care se gândesc la amintirea numelui lor prin construirea de lucrări publice? Nu, nici aceștia nu vor fi. Căci bunurile lor se îngroapă în pământ, amintirea neînsoțindu-i pe cei duși. Opera lor nu este veșnică, de vreme ce va fi împrăștiată și distrusă de un singur cutremur

[94] *Cf. Matei* 15, 30; *Luca* 14, 13, 21.
[95] *Cf. Matei* 5, 45.
[96] *Cf. Marcu* 8, 35.
[97] Cheltuieli pe care le pretindeau spectacolele publice.

de pământ, mistuită de un incendiu întâmplător, demolată de vreun atac al dușmanilor, dacă nu se va nărui chiar sub povara vechimii ei. (25) „Nu există lucru", spune oratorul, „făcut de mâna și prin străduința omului pe care trecerea timpului să nu-l destrame și să nu-l nimicească. Dreptatea însă și caritatea vor înflori de la o zi la alta mai mult"[98]. (26) Poate că mai bine procedează cei care fac daruri celor înrudiți ori clienților, oferindu-le ceva oamenilor și fiindu-le de folos, dar nici aceasta nu este adevărata, dreapta dărnicie. Unde nu se simte nevoia ei, binefacerea este nulă. (27) Ceea ce se acordă pentru a face plăcere celor care nu duc lipsă ori cu dobândă e destinat pieirii, nefiind o binefacere. Chiar dacă este plăcut celor cărora li se dă, nu este totuși drept: nicio nenorocire nu s-ar întâmpla fără asta. (28) Există o singură îndatorire certă, reală, a generozității: să-i întreții pe cei săraci și neajutorați.

Capitolul 12

(1) Aceasta este dreptatea desăvârșită, cea care păstrează legătura umană despre care vorbesc filozofii; acesta este rodul cel mai de seamă și cel mai adevărat al bogăției, și anume să nu te folosești de bunuri spre satisfacția unuia singur, ci spre salvarea multora, nu în vederea câștigului prezent, ci în numele dreptății, singura care dăinuie. (2) Trebuie, în orice caz, să se rețină că îndatoririle milosteniei nu presupun speranța vreunei redobândiri[99]; răsplata efortului și a binefacerii este de așteptat numai de la Dumnezeu. Iar dacă te gândești să o obții de la om, deja nu va mai fi vorba de omenie, ci de dobânda binefacerii; nu putem considera că a făcut un bine cel care nu altuia, ci sieși și-a dăruit. Și totuși situația revine astfel încât ceea ce a făcut cineva pentru altul, fără a spera vreun avantaj în schimb, îi va fi sieși de folos, pentru că va primi răsplata de la Dumnezeu[100]. (3) Dumnezeu ne sfătuiește ca, dacă vom pregăti o masă, să-i primim printre comeseni

[98] Cicero, *Pro Marcello*, 4, 11.
[99] *Cf. Luca* 6, 33-35.
[100] *Cf. Psalmul* 17, 23, 27; *Pildele* 19, 17.

pe aceia care nu ar fi în stare să ne invite la rândul lor[101], încât orice act al vieții noastre să nu fie lipsit de darul milosteniei. (4) Și să nu considere cineva că-i este interzisă tovărășia prietenilor ori iubirea pentru cei mai apropiați, căci Dumnezeu ne-a făcut cunoscut ceea ce este adevărat și drept; așa că noi putem să fim alături de cei apropiați, dar să fim lămuriți că acest lucru este atribut omenesc, și nu divin.

(5) Ospitalitatea este o virtute aleasă[102], ceea ce susțin și filozofii, dar ei o îndepărtează de adevărata dreptate, orientând-o spre avantajul imediat. „Pe drept", spune Cicero, „a fost elogiată ospitalitatea de către Teofrast[103]. Este foarte plăcut – după cum consider eu, cel puțin – ca o casă a unor oameni remarcabili să stea deschisă unor oameni remarcabili"[104]. (6) Din nou a greșit oratorul, în felul în care a greșit și atunci când spunea că „trebuie să fii darnic doar cu cei potriviți"[105]. Casa unui bărbat drept și înțelept nu trebuie să stea deschisă unor „persoane marcante", ci umililor, năpăstuiților; acei „iluștri", influenți cum sunt, s-ar putea să nu aibă nevoie de nimic, din moment ce bogăția le conferă și putere, și onoare. (7) Prin urmare, un bărbat drept nu trebuie să întreprindă decât ceea ce este binefăcător. Dar binefacerea, dacă este restituită, dispare, se termină cu ea; nu o mai putem deține când prețul ei ne-a fost achitat. (8) Temeiul dreptății se regăsește în acele faceri de bine care rămân întregi, neatinse, precum atunci când faci un bine unor oameni care nicicum nu ar putea să-ți fie de folos la rândul lor. (9) Dar oratorul, primind acele persoane „ilustre" în casă, și-a urmărit doar interesul. Și, om deștept, nu l-a ascuns. El spune: „Cel care va proceda astfel intenționează să câștige influență asupra străinilor prin favoarea fruntașilor, pe care și i-a apropiat grație legăturii ospitalității și prieteniei"[106]. (10) Cât de

[101] *Cf. Luca* 14, 12-14.

[102] *Cf. Facerea* 18, 2-8; 19, 1-3; *Matei* 25, 35; *Romani* 12, 13; *Evrei* 13, 2; *1 Petru* 4, 9. Datoria și însemnătatea ospitalității constituie o temă biblică importantă, dar cu recurențe și la clasicii greco-latini, cum ar fi PLATON, *De legibus*, V, 729b-730a.

[103] Textul din Teofrast nu ne-a parvenit, dar făcea aproape sigur parte din tratatul *De diuitiis*.

[104] CICERO, *De officiis*, II, 18, 64.

[105] Din nou gândirea profană (Cicero) restrânge actul binefacerii. *Cf. supra*, cap. 11, 11.

[106] CICERO, *De officiis*, II, 18, 64.

multe sunt argumentele prin care ar putea fi argumentată – dacă aș intenționa așa ceva – nestatornicia oratorului! Și nu atât prin cuvintele noastre, ci prin propriile lui cuvinte. Spre exemplu, atunci când spune: „În măsura în care cineva, prin ceea ce face, are în vedere în cel mai mare grad propriul interes, astfel dă el dovadă a fi în cel mai mic grad un om de bine"[107]. (11) Tot el respinge că „ține de omul simplu și deschis a umbla după voturi, a te preface, a-ți găsi scuze, a părea că faci ceva, când, de fapt, altceva faci, a simula că ești de folos cuiva, când tu îți urmărești propriul folos; toate acestea țin mai curând de omul rău, viclean, înșelător, versat în șiretlicuri"[108]. (12) Cum aș putea eu să spun că ospitalitatea aceea, plină de ambiții politice, nu este un viciu? Când tu alergi la toate intrările ca să-i inviți în casa ta pe fruntașii sosiți din partea neamurilor și orașelor, cu scopul de a-ți consolida influența în fața concetățenilor acestora, ai vrea să fii considerat drept, uman, ospitalier, când tu ai în vedere doar folosul tău? (13) Și nu fără băgare de seamă – așa ceva nu i se potrivește lui Cicero de fel – s-a aruncat în acest laț, ci prudent și conștient, însă din necunoașterea adevăratei legi. (14) Ca să i se poată ierta lucrul acesta, a mărturisit că el oferă îndrumări nu către adevărata dreptate, pe care nu o stăpânea, ci către „umbra și închipuirea dreptății"[109]. Să-i dăm iertare umbraticului și închipuitului îndrumător și să nu pretindem adevărul de la cel care recunoaște că nu-l știe.

(15) Răscumpărarea prizonierilor este o mare și strălucită faptă de dreptate, pe care însuși Cicero a aprobat-o. „Binefacerea aceasta", spune el, „este utilă chiar și statului: să răscumperi pe cei luați în sclavie, să-i îndestulezi pe cei mai sărmani. Această practică a bunătății eu o plasez cu mult înaintea dărniciei publice, ea fiind specifică oamenilor serioși și măreți"[110]. (16) Într-adevăr, este datoria celor drepți să-i hrănească pe săraci[111] ori să-i răscumpere pe prizonieri; dacă se

[107] Cicero, *De legibus*, I, 18, 49.

[108] *Cf.* Cicero, *De officiis*, I, 30, 109; *De republica*, III, 16, 26.

[109] Lactanțiu reia afirmația lui Cicero (*De officiis*, III, 69) pe care am aflat-o *supra*, 6, 25, *ad litteram*, ori aluziv în 11, 13 și 18.

[110] Cicero, *De officiis*, II, 18, 63.

[111] *Cf. Isaia* 58, 7; *Iezechiel* 18, 7; *Tobit* 4, 7; *Înțelepciunea lui Isus Sirah* 4, 1-5; *Matei* 25, 35.

întâmplă astfel de lucruri din partea celor nedrepți, ei vor fi numiți „serioși" și „măreți". A face un bine pentru ei este o mare cinste, pentru că nimeni nu speră așa ceva. (17) Cel care face o faptă bună față de o rudă, un apropiat ori un prieten nu merită nicio laudă, sau nu una mare[112], deoarece trebuie să facă acest lucru și ar fi nelegiuit și demn de ură dacă nu ar face ceea ce și natura însăși, și gradul de rudenie pretind de la el. Iar dacă o face, nu o face atât pentru obținerea gloriei, cât pentru a se feri de reproșuri. (18) Însă cel care face un bine unui străin, unui necunoscut, acesta e cu adevărat demn de laudă, pentru că a fost împins să-l facă doar din omenie. Acolo este dreptatea, unde nu există nicio constrângere în sensul săvârșirii binelui. (19) Așa că nu trebuia ca el să pună îndatorirea facerii de bine mai presus de generozitatea darurilor publice; lucrul acesta îl face acela care compară, alegând dintre cele două bunuri binele mai mare. (20) Acea generozitate a inșilor care își cheltuiesc proprietățile oferind jocuri publice[113] este deșartă, neserioasă și foarte departe de orice dreptate. Astfel că nici nu trebuie să fie numite „daruri" cele prin care nimeni nu primește nimic, în afară de cel care nu merită să primească.

(21) O lucrare esențială a dreptății este să ai grijă de orfani și de văduvele deznădăjduite, să-i păzești pe cei care au nevoie de ajutor. Lucrul acesta atât de apăsat îl prescrie legea divină, încât cei care judecă bine consideră că este obligația lor să-i ajute cu o firească omenie și să se străduiască să le fie de folos[114]. (22) Acestea sunt cu adevărat lucrările noastre, ale celor care am cunoscut legea și cuvintele de învățătură ale lui Dumnezeu[115]. Ei simt, într-adevăr, că de la natură este drept să-i sprijini pe cei lipsiți de ajutor, dar, de ce [se face asta], nu au ajuns să înțeleagă. (23) Dumnezeu, a Cărui blândețe este veșnică, de aceea poruncește ca văduvele și orfanii să fie apărați și ocrotiți, ca nu cumva

[112] *Cf. Matei* 5, 46.

[113] Traducerea, urmând ediția Brandt, pierde metafora aruncării bunurilor în mare, în timp ce Christiane Ingremeau „citește" *in mare*, nu *in munera*.

[114] *Lex Atilia* consfințea această îndatorire a tutelei orfanilor. Scriitorul creștin recomandă, după exemplul biblic, protecția văduvelor și a orfanilor deopotrivă.

[115] *Cf. Ieșirea* 22, 22 ș.u.; *Iov* 29, 12 ș.u.; 31, 16 ș.u.; *Înțelepciunea lui Isus Sirah* 4, 10; *Isaia* 1, 17; 10, 1 ș.u.; *Ieremia* 7, 6; *Iezechiel* 22, 7; *Iacov* 1, 27.

cineva, din dragoste ori milă pentru copiii săi, să ezite[116] a primi moartea în numele dreptății și credinței, ci să o îndure fără șovăire, curajos, știind că îi lasă pe cei dragi ai săi lui Dumnezeu[117] și că nu le va lipsi niciodată apărarea[118]. (24) De asemenea, bolnavilor care nu au pe cineva să-i ajute, a le veni în sprijin, a-i îngriji[119] constituie cea mai mare omenie și un frumos act de binefacere. Cel care va face asta jertfă vie Îi va aduce lui Dumnezeu și, ceea ce altuia i-a dat pentru un timp, el va primi de la Dumnezeu[120] pe vecie. (25) Cea de pe urmă și cea mai mare îndatorire a pietății este înmormântarea străinilor și a săracilor, despre care acei cunoscători ai virtuții și ai dreptății nu au amintit până acum. Dar nici nu puteau să vadă așa ceva, ei cântărindu-și toate îndatoririle prin folosul propriu. (26) De cele enumerate mai sus, deși nu au păstrat o măsură adevărată, pentru că totuși întrevedeau și un câștig cât de cât în ele, au fost mai pe aproape, atrași parcă de un parfum al adevărului. Dar de aceasta, ultima, cum nu aveau ce avantaj să vadă aici, nu s-au preocupat. (27) Ba chiar nu au lipsit cei care să considere înmormântarea ca fiind de prisos, spunând că nu e niciun rău să zaci neîngropat și aruncat undeva. Înțelepciunea aceasta blestemată a lor a fost respinsă deopotrivă de tot neamul omenesc și de vocile divine[121], care poruncesc ce trebuie făcut. (28) Ei nu îndrăznesc, ce-i drept, să afirme că nu e obligatorie înmormântarea, dar, dacă se întâmplă să nu aibă loc, nu e nicio pagubă. Așa că, în această chestiune, ei își îndeplinesc oficiul nu ca niște învățători, ci ca niște consolatori, încât, dacă i se va întâmpla așa ceva[122] unui înțelept, el să nu se socotească nenorocit din această cauză. (29) Noi însă nu ne întrebăm ce trebuie să facă

---

[116] *Cf. Matei* 10, 37; *Luca* 9, 61 ș.u.

[117] *Psalmul* 67, 5; 145, 9.

[118] Lactanțiu are în vedere persecuțiile, cu rezultatele nefaste ale acestora, pe care le-a tratat amănunțit și cu o bogată perspectivă istorică și chiar filozofică în *De mortibus persecutorum*.

[119] *Cf. Înțelepciunea lui Isus Sirah* 7, 39; *Matei* 25, 36; *Luca* 10, 30-35.

[120] *Pildele* 28, 27; *2 Corinteni* 9, 10 ș.u.

[121] *Cf. Facerea* 23, 4-6; *Deuteronomul* 21, 22-23; *2 Regi* 2, 5; *Tobit* 1, 17-18; 2, 4-7; *Înțelepciunea lui Isus Sirah* 7, 33; 38, 16; *Ieremia* 16, 4; 25, 33; *Iezechiel* 29, 5; *Matei* 26, 7-12; *Ioan* 19, 38-42.

[122] Anume să nu aibă parte de îngropare.

înțeleptul, ci ce se cuvine să facă omul însuși. Nu ne întrebăm acum dacă este ori nu utilă, dacă are vreun rost înmormântarea; dimpotrivă, chiar dacă ar fi de prisos, așa cum consideră ei, trebuie totuși făcută fie și din acest motiv: pentru că printre oameni este socotit un lucru bun și omenesc. Căci intenția este cea care contează, scopul e cel luat în considerare[123]. (30) Nu vom îngădui să zacă pradă fiarelor și păsărilor chipul[124] și creatura lui Dumnezeu, ci îl vom reda pământului din care s-a născut; și vom îndeplini cele necesare față de un om, chiar de-ar fi un necunoscut; în locul celor care lipsesc și pentru că lipsesc, va fi omenia noastră; și, oriunde omul va fi regretat, acolo vom considera că se impune prezența noastră. (31) Căci în ce altceva constă rațiunea dreptății mai mult decât în a fi alături de străini prin omenie, după cum suntem față de ai noștri prin afecțiune? Omenia este mult mai sigură și mai dreaptă, pentru că nu omului îi vii în ajutor – din moment ce el nu mai simte nimic –, ci lui Dumnezeu Însuși, pentru Care o faptă dreaptă constituie sacrificiul cel mai drag[125]. (32) Va spune cineva: „Dacă voi face toate acestea, nu voi mai rămâne cu nimic. Pentru că, dacă foarte mulți oameni vor fi săraci, vor suferi de frig, vor fi luați în captivitate, vor muri, s-ar ajunge ca, făcând aceasta, într-o singură zi chiar să mă lipsesc de tot ce am; oare să pierd averea fie câștigată de mine, fie prin truda străbunilor, încât să ajung să trăiesc eu însumi din mila altora?"

(33) Tu, suflet mărunt, te temi de sărăcie, de sărăcia pe care o ridică în slăvi chiar filozofii voștri, spunând că nimic nu este mai sigur, nimic mai fără de grijă decât aceasta? Lucrul de care te temi este limanul grijilor tale. (34) Uiți tu oare la câte primejdii, la câte încercări ești supus cu aceste blestemate bogății[126]? Ele vor acționa bine în ceea ce te privește dacă se vor consuma fără să te sacrifice. Tu înaintezi împovărat de pradă și porți trofeele care învrăjbesc sufletele celor din preajma ta. (35) De ce stai la îndoială și nu-ți pui la adăpost ceea ce s-ar putea să-ți răpească vreo silnicie oarecare, vreo proscripție iscată din senin,

---

[123] Formulare sentențioasă, nelipsită de măsură ritmică ori ornament stilistic (în original).

[124] *Facerea* 1, 26-27.

[125] *Cf. Osea* 6, 6; *Iacov* 2, 24.

[126] *Cf.* Sfântul Ciprian de Cartagina, *De opere et eleemosynis*, 9-10.

vreun jaf din partea dușmanilor? De ce te temi să transformi un bun trecător, fragil, într-unul veșnic, să-I încredințezi lui Dumnezeu să-ți păzească tezaurul, acolo unde nu există teamă de hoț, de tâlhar, nici de rugină ori de vreun tiran[127]? Cine este bogat înaintea lui Dumnezeu niciodată nu poate fi sărac. (36) Dacă pui preț pe dreptate, urmează-o[128], aruncând departe poverile ce te apasă, eliberează-te tu însuți de piedici și de lanțuri, ca liber de bagaje să te îndrepți către Dumnezeu. Să disprețuiești cele pieritoare, să le calci în picioare ține de un suflet mare și ales[129]. (37) Dar, dacă nu ai această virtute, încât să-ți sacrifici bogățiile pe altarul lui Dumnezeu, ca să-ți procuri bunuri mai sigure decât cele pieritoare, te voi scăpa eu de frică; toate aceste învățături nu-ți sunt date doar ție, ci întregului popor, care este unit prin gând și prins precum un singur om[130]. (38) Dacă singur nu dispui de mari resurse, lucrează dreptatea după puterile tale, ca să te evidențiezi printre ceilalți cât prin avere, atât și prin străduință[131]. (39) Să nu crezi că te sfătuiesc acum să-ți diminuezi bunurile casei ori să le irosești[132]; dar cheltuielile tale inutile schimbă-le pe ceva mai bun. De unde cumperi fiare sălbatice, de acolo răscumpără captivi; decât să le hrănești, hrănește-i pe săraci; în loc să pregătești gladiatori, îngroapă niște morți nevinovați. (40) Ce folosește ca din niște luptători cu fiarele, oameni de o ticăloșie extremă, să faci oameni bogați și să-i instruiești pentru măcel? Înfăptuiește un mare sacrificiu din ceea ce urma să se piardă inutil; pentru aceste daruri adevărate vei avea de la Dumnezeu răsplată veșnică. (41) Mare este răsplata milosteniei; Dumnezeu promite să-ți ierte toate păcatele[133]. El spune: „Dacă tu vei da ascultare celui ce te roagă, atunci și Eu voi asculta rugămințile tale[134]; dacă îți va fi milă de cei în suferință, și Eu voi avea milă de suferința ta[135]. Dar, dacă nu

---

[127] *Cf. Matei* 6, 19-21; *Luca* 12, 33 ș.u.
[128] *Cf. Matei* 19, 21; *Marcu* 10, 21; *Luca* 18, 22.
[129] *Cf.* Cicero, *De officiis*, III, 5, 24.
[130] *Cf. Romani* 12, 5; *1 Corinteni* 10, 17; *Efeseni* 4, 4.
[131] *Cf. Tobit* 4, 8; *Marcu* 12, 41-44; *Luca* 21, 1-4.
[132] *Cf. 2 Corinteni* 8, 13-15.
[133] *Cf. Tobit* 12, 9; *Pildele* 10, 12; *Daniel* 4, 24; *Luca* 11, 41.
[134] *Cf. Pildele* 21, 13; *Isaia* 58, 9.
[135] *Cf. Matei* 5, 7; 18, 33.

vei lua seama și nu vei da ajutor, și Eu voi avea aceeași inimă față de tine[136] și te voi judeca pentru obiceiurile tale[137]".

Capitolul 13

(1) De câte ori ești cercetat, ai încredere că Dumnezeu te încearcă dacă ești demn să fii ascultat. Privește-ți conștiința și, cât poți, vindecă-i rănile. Să nu socotești însă că, dacă păcatele se iartă prin dărnicie, ți se acordă permisiunea de a greși; dimpotrivă, faci milostenie din cauză că ai păcătuit și vrei să ți se ierte greșelile. (2) Dacă păcătuiești în contul milosteniei, nu ți se va ierta. Dumnezeu dorește foarte mult ca omul să se curățească de păcate și de aceea poruncește să facă pocăință[138]; a face pocăință înseamnă a mărturisi și a declara că nu vei mai păcătui. (3) Se iartă, prin urmare, celor care alunecă în păcat din neștiință și din întâmplare, dar nu are scuză cel care păcătuiește cu bună știință. Și nici nu trebuie să se oprească cineva din a face milostenie, curat fiind de toată alunecarea în greșeală, pe motiv că nu ar avea păcate de iertat. (4) Cu atât mai mult atunci trebuie dreptatea să acționeze, când omul a devenit deja drept, încât, ceea ce mai înainte făcea pentru tămăduirea rănilor, să facă apoi spre lauda și slava virtuții. (5) Să nu uităm că nimeni nu este fără greșeală[139] cât timp e împovărat de trup carnal. Slăbiciunea omului este întreit supusă puterii păcatului: prin faptă, prin vorbă și prin gând[140]. Pe aceste trepte dreptatea înaintează spre culmea cea mai înaltă.

---

[136] *Cf. Tobit* 4, 7.

[137] *Cf. Matei* 7, 1 ș.u.; *Luca* 6, 38; *Iacov* 2, 13.

[138] *Cf. Ieremia* 25, 5; 26, 13; 35, 15; *Iezechiel* 18, 21-23; 33, 11; *Matei* 3, 2, 8; *Marcu* 1, 15; *Luca* 15, 7.

[139] *Cf. Pildele* 20, 9; *Ecclesiastul* 7, 20; *1 Ioan* 1, 8.

[140] Una dintre primele atestări ale celor trei căi de atingere a păcatului, anterior fiind prezentate de Clement Alexandrinul, *Stromata*, 2, 68, 3. În literatura creștină de limbă latină, la Tertulian (*De paenitentia*, 2, 8), *verba* nu primiseră încă „investitura" (*cf.* Lactance, *Institutions divines*, Livre VI, p. 251, n. 2).

(6) Cea dintâi treaptă a virtuții este să te abții de la faptele rele, a doua – de la cuvintele rele[141], a treia – chiar de la gândul lucrurilor rele. (7) Cel care a urcat prima treaptă este deja drept; cel care a urcat cea de-a doua treaptă este de o virtute desăvârșită[142], dacă într-adevăr nu greșește nici prin fapte, nici prin cuvânt; cel care a urcat și cea de-a treia treaptă, acesta se pare că a obținut asemănarea cu Dumnezeu. (8) Căci este aproape dincolo de limita omenescului să nu admiți nici cu gândul ceea ce este fie rău de făcut, fie necuviincios de spus. (9) Așadar, chiar și oamenii drepți, care se pot înfrâna de la orice act de nedreptate, sunt totuși uneori înfrânți de propria lor slăbiciune, încât fie spun la mânie răul, fie, la vederea lucrurilor care procură plăcere, poftesc cu gândul în secret. (10) Din moment ce condiția de muritor nu îngăduie ca omul să fie lipsit de orice pată, păcatele cărnii trebuie îndepărtate printr-o permanentă practicare a carității. (11) Un singur lucru se impune să facă un om înțelept, drept, născut pentru viață: să-și gestioneze averea în dreptate deplină; cel care va fi în afara dreptății, chiar de l-ar întrece în bogății pe Croesus[143] ori pe Crassus[144], va fi considerat un om sărac, gol, un cerșetor. (12) Se cuvine, așadar, să ne dăm străduința să îmbrăcăm haina dreptății și a pietății, de care nimeni nu ne va dezbrăca și care ne va oferi o podoabă veșnică. (13) Dacă cinstitorii zeilor venerează statuile lipsite de simțire și le aduc ce au mai prețios, lucruri de care nu pot să se mai folosească și nici să mulțumească pentru că le-au primit, cu cât este mai drept și mai potrivit să cinstim chipurile vii ale lui Dumnezeu și să-L îndatorăm pe Dumnezeu cel viu? (14) Pe de o parte, acestea se folosesc de ceea ce au primit, aducând și mulțumiri, pe de alta, Dumnezeu, sub ochii Căruia s-a săvârșit binele, va încuviința și va pregăti răsplata pioșeniei.

---

[141] *Cf. Iov* 27, 4; *Psalmul* 33, 12; *Pildele* 4, 24; *1 Petru* 3, 10; *Iacov* 1, 26.

[142] *Cf. Iacov* 3, 2.

[143] Ultimul rege al Lydiei (sec. VI î.Hr.), vestit pentru bogăția sa (ajunsă proverbială), care se datora probabil resurselor naturale (printre care și metale prețioase) în care abundau ținuturile stăpânite de el.

[144] Marcus Licinius Crassus (n. 115 î.Hr./114 î.Hr. - d. 53 î.Hr.), politician din timpul Republicii romane, de descendență patriciană, renumit pentru averea sa.

Capitolul 14

(1) Dacă milostenia este un bun minunat, de primă importanță pentru om, fiind considerat prin consensul și al celor buni, și al celor răi, dar și din mărturiile divine[145] drept lucrul cel mai bun, înseamnă că filozofii s-au îndepărtat mult de binele omenesc, pentru că ei nici nu au înțeles ceva din el, nici nu l-au înfăptuit, ba chiar virtutea aceasta, care este specifică omului, au considerat-o viciu. (2) Se cade să amintim aici unul dintre subiectele filozofiei, ca să evidențiem mai bine greșelile celor care numesc „boli ale sufletului" milostenia, dorința, teama[146]. (3) Se străduiesc ei, într-adevăr, să diferențieze virtuțile de vicii, ceea ce este foarte ușor. Cine nu ar putea separa un om darnic de un risipitor, așa cum procedează ei, sau unul econom de unul cărpănos, un liniștit de un leneș, un precaut de un timid, din moment ce lucrurile bune își au limitele lor? Dacă vor trece de ele, vor cădea în vicii, așa cum statornicia, dacă nu va fi adevărată, devine nerușinare. (4) La fel și vitejia, dacă nu există o obligație care să o determine sau dacă nu are de înfruntat vreun pericol în numele unei cauze drepte, ajunge faptă nebunească. Libertatea cuvântului, de asemenea, dacă urmărește mai curând să îi atace pe alții decât să reziste celor care atacă, devine mândrie. Și severitatea, dacă nu păstrează o măsură a pedepselor potrivite celor vinovați, va fi o crudă sălbăticie.

(5) În concluzie, ei spun că aceia care par a fi răi greșesc nu din proprie voință și nu neapărat pentru că ar alege răul, ci ei, înșelați de aparența celor bune, cad în cele rele, ignorând deosebirea dintre cele bune și cele rele. (6) Acestea nu sunt greșite, dar toate țin de trup. Pentru că a fi econom, statornic, precaut, liniștit ori viteaz sau sever, acestea sunt virtuți, dar ale vieții acesteia trecătoare. Noi însă, cum disprețuim această viață, ne propunem alte virtuți, în legătură cu care filozofii nici măcar nu au putut să bănuiască printr-o judecată oarecare. (7) Prin urmare, unele virtuți ei le-au apreciat drept vicii, iar unele vicii drept virtuți. Căci stoicii suprimă toate afectele de atingerea cărora este mișcat sufletul omului, precum dorința, veselia, frica, tristețea,

[145] *Cf. Matei* 5, 7; 18, 33; *Luca* 6, 36; 10, 33-37.

[146] Aceștia sunt stoicii, Zenon fiind citat deja *supra*, III, 23, 8.

dintre care primele două provin dintr-un bine prezent ori viitor, următoarele, dintr-o stare rea[147]. (8) În același fel, pe acestea patru ei le numesc „maladii", după cum am spus, și nu le consideră sădite de natură, ci primite dintr-o părere greșită; de aceea, cred că pot fi smulse din rădăcini dacă falsa apreciere a celor bune și a celor rele va fi eradicată. (9) Dacă înțeleptul nu ar aprecia nimic drept bun ori rău, el n-ar ajunge să mai ardă de dorință, să exulte de bucurie, să tremure de teamă, să fie cuprins de griji. (10) În curând vom vedea dacă reușesc ceea ce vor sau ce anume izbutesc ei cu propunerea lor trufașă, a unor oameni ieșiți din minți, care consideră că vor putea să se vindece făcând eforturi împotriva forței și rațiunii naturii.

Capitolul 15

(1) Rațiunea tuturor ființelor, care este zguduită de toate aceste afecte, demonstrează că ele țin de natură, și nu de voință, pentru toți cei vii. (2) Mai bine procedează peripateticii, care resping că afectele ar putea fi suprimate, din moment ce s-au născut odată cu noi, și se străduiesc să arate cu câtă înțelepciune și necesitate Dumnezeu – sau natura, așa spun ei – ne-a înarmat cu ele. Totuși, pentru că ele de multe ori devin purtătoare de vicii, dacă sunt exagerate, pot fi temperate de către om într-o măsură acceptată și salutară, încât să-i rămână omului cât îi este de ajuns naturii sale. (3) Nu ar fi o discuție lipsită de sens, dacă, așa cum am mai spus, nu ar trimite toate la viața aceasta. Stoicii însă, nebuni de-a dreptul, nu pledează pentru temperarea acestora, ci pentru extirparea și jugănirea omului de toate cele semănate de natură. Dar asta sună ca și când ar intenționa să scoată teama din cerbi, veninul din șerpi, furia din animalele sălbatice, blândețea din turmele de oi. Numai că acestea sunt date câte una animalelor lipsite de grai, pe când afectele toate deopotrivă aparțin omului. (4) Ceea ce, dacă este așa cum spun medicii, și anume că sentimentul bucuriei se află în splină, al mâniei în fiere, al plăcerii în ficat, al fricii în inimă, ar fi mai ușor să ucizi ființa însăși decât să scoți ceva din ea; altfel

[147] *Cf.* Cicero, *Tusculanae disputationes*, IV, 6, 11.

ar însemna să intenționezi să schimbi natura unei ființe însuflețite. (5) Dar ei, oameni înțelepți, nu înțeleg că, suprimând defectele omului, chiar și virtutea i-o suprimă, singura pe care o admit. Căci, dacă virtutea înseamnă să te retragi, să te reții pe tine însuți chiar în năvala atacului mâniei, ceea ce nici ei nu pot respinge că așa este, se va lipsi și de virtute cel ce se va lipsi de mânie. (6) Dacă virtutea înseamnă să-ți stăpânești pofta corpului, în mod obligatoriu va fi lipsit de virtute cel care nu are o poftă pe care să o domine. Dacă virtutea înseamnă să-ți înfrânezi dorința de la ceea ce nu-ți aparține, nu poate să aibă virtute cel ce este lipsit de obiectul în raport cu care se exersează virtutea în reținerea sa. (7) Acolo unde nu există vicii, nici pentru virtute nu există loc, așa cum victoria nu este posibilă dacă nu există un adversar. Așa se întâmplă că în această viață binele nu poate exista în afara răului. (8) Afectele, ca și fecunditatea, sunt firești sufletului. După cum un ogor bogat de la natură abundă în mărăcini, astfel și un suflet nelucrat este acoperit de viciile care năvălesc precum spinii[148]. Dar, când se va apropia adevăratul Cultivator[149], pe dată se vor ivi roadele virtuții, retrăgându-se viciile.

(9) Dumnezeu, când a plăsmuit primul om, a sădit în el, cu o putere miraculoasă, mai întâi aceste emoții ale sufletului, ca să fie în stare să accepte virtutea, așa cum pământul primește să fie cultivat; El a pus substanța viciilor în afecte, iar pe cea a virtuții în vicii. Aceasta sau nu va exista, sau nu va putea să se exerseze dacă lipsesc cele prin care forța ei se manifestă și în care consistă. (10) Să urmărim acum unde au ajuns cei care retează din adâncuri viciile. Afirmând ei că prin smulgerea din rădăcină a acelor patru afecte[150] – care se nasc, în opinia lor, din anumite presupuneri asupra binelui și răului – se ajunge la însănătoșirea sufletului înțelept, ei înțeleg că ele au fost sădite de natură și că fără ele nimic nu se pune în mișcare, nimic nu se realizează; de aceea, ei aduc altele pe care le pun în locul acestora. Dorinței îi substituie voința, ca și când nu ar fi cu mult mai folositor să dorești

[148] Conceptul metaforic de *cultura animi* a fost regăsit la CICERO, *Tusculanae disputationes*, II, 13, iar cel al viciilor ce invadează sufletul precum spinii, la HORATIUS, *Epistulae*, 1, 14, 4.

[149] *Cf. Isaia* 61, 11; *Matei* 13, 3-8, 18-23.

[150] Cele patru afecte au fost enunțate la paragraful 4.

binele decât să ai înclinare către rău. De asemenea, veselia au înlocuit-o cu bucuria, teama cu precauția[151]. (11) În cazul celui de-al patrulea afect, le lipsește însă o rațiune de schimbare a numelui. Astfel, ei au desființat suferința adâncă, adică tristețea și durerea sufletului, ceea ce nu se poate întâmpla vreodată. (12) Cine ar putea să nu sufere dacă patria sa ar fi pustiită de o molimă, invadată de un dușman sau oprimată de un tiran? Ar putea cineva să nu sufere văzându-și libertatea sugrumată, rudele, prietenii, bunii cetățeni fie exterminați, fie măcelăriți cu o cruzime cumplită? Numai dacă nu l-ar fi părăsit mintea, încât să fie lipsit de orice simțire. (13) De aceea, sau pe toate ar fi trebuit să le desființeze, sau această scurtă și nevolnică dispută ar fi trebuit completată, așadar chiar pentru suferința adâncă ar fi trebuit găsit ceva, pentru că aceasta era urmarea logică a argumentației aplicate celor de mai sus.

După cum ne bucurăm de bunurile prezente, tot astfel ne chinuim și suferim pentru cele rele. (14) Așadar, dacă îi găsiseră un alt nume veseliei, socotind-o un viciu, și suferinței i se cuvenea să i se atribuie un alt cuvânt, fiind socotită și ea drept viciu. De unde reiese că nu obiectul le-a lipsit, ci cuvântul; din lipsa acestuia voiau să desființeze întregul afect, poate cel mai important, și asta împotriva voinței naturii. (15) Aș putea dovedi acele schimbări de nume în multe chipuri și să arăt că multe au fost atașate acelorași lucruri pentru împodobirea discursului ori sporirea bogăției lui, sau, în orice caz, că nu se deosebesc mult unul de celălalt. Fiindcă și dorința începe de la voință, și prevederea se naște din teamă, și veselia nu este nimic altceva decât bucuria mărturisită. (16) Să considerăm totuși, așa cum vor ei, că ar fi diferite. Căci ei vor spune că dorința este o voință care rezistă, permanentă; veselia, o bucurie care se manifestă peste măsură; teama, o prevedere exagerată, care depășește limita. Așa se întâmplă că, de fapt, ei nu le suprimă pe cele pe care le consideră vrednice de suprimat, ci doar le temperează, schimbându-le numele, dar lucrurile în sine rămânând aceleași. (17) Cu atât mai mult se dovedesc a fi fără luare aminte, cu cât peripateticii[152] ajung la concluzia

[151] *Cf.* Cicero, *Tusculanae disputationes*, IV, 6, 12.
[152] *Cf.* Aristotel, *Etica nicomahică*, 2, 8, 1; 2, 9, 1.

că viciile, neputând fi desființate, trebuie temperate într-o măsură oarecare. Ei[153] greșesc, pentru că nu reușesc ceea ce vor și revin, după un ocol lung și anevoios, la aceeași cale.

Capitolul 16

(1) Eu nici despre peripatetici nu consider că au ajuns la adevăr, pe motiv că sunt de acord cu existența viciilor, care se cuvine să fie tratate cu moderație. (2) Trebuie să ne dezbărăm de vicii, chiar și de cele cumpătate. Ar trebui urmărit înainte de toate să nu existe vicii; căci nu se poate naște ceva viciat, ci devin vicii afectele de care ne folosim în mod greșit; dacă ne folosim de ele așa cum trebuie, devin virtuți. (3) Trebuie apoi subliniat că nu afectele înseși, ci cauzele lor trebuie să fie cumpătate. „Veselia" – spun ei – „nu trebuie să fie exagerată, ci măsurată și potrivită". Este ca și când ai spune că nu trebuie să se alerge în goană, ci trebuie să pășești mai încet. Se poate întâmpla însă să greșești mergând la pas, dar să păstrezi calea cea dreaptă alergând totuși. (4) Dacă voi arăta însă că există situații când a te bucura, și nu neapărat cu măsură, ci extrem de puțin, trece drept un viciu și când, dimpotrivă, chiar a sări în sus de veselie nu este deloc de învinuit, la ce ne va fi de folos această măsură? (5) Întreb eu: oare ei consideră că înțeleptul trebuie să se veselească văzând că dușmanului său i se întâmplă o nenorocire? Sau s-ar cuveni mai curând să-și înfrâneze veselia dacă, învinși fiind dușmanii și reprimată tirania, s-ar ivi pentru cetățeni libertatea și salvarea?

(6) Nimeni nu se îndoiește că, în prima situație, veselia se cade să fie cât mai mică, pe când, în cel de-al doilea caz, a fi puțin vesel echivalează cu o foarte mare fărădelege. Același lucru poate fi afirmat și despre celelalte afecte. (7) Dar, așa cum am spus, nu în temperarea acestora constă rațiunea, ci a cauzelor lor, ele fiind puse în mișcare din afară; nu afectelor trebuie să li se pună frână, pentru că ele, chiar și mărunte fiind, pot conduce la o foarte mare vinovăție, după cum, deși foarte mari, pot fi fără reproș; ele ar trebui repartizate pe vârste,

[153] Stoicii.

situații, locuri, să nu devină vicii când îți este permis să te folosești corect de ele. (8) După cum a merge pe un drum drept este bine, iar a rătăci este rău, tot astfel a fi pus în mișcare de afecte pe o cale dreaptă este bine, pe o cale greșită – rău. (9) Bunăoară pofta trupească, dacă nu trece dincolo de patul conjugal, chiar dacă este mare, nu poartă totuși nicio vină, dar, dacă dorește ceea ce nu-i aparține, chiar moderată să fie, este totuși un foarte mare viciu[154]. (10) Nu sunt deci un defect a te mânia, ori a dori, ori a fi pus în mișcare de vreo patimă, ci defectul înseamnă să devii o fire mânioasă, doritoare, pătimașă. Pentru că acela care este mânios se mâniază chiar și pe cine nu trebuie sau când nu trebuie, cel care este doritor dorește și când nu are nevoie, pătimașul caută și ceea ce este interzis de lege. (11) Așadar, întreaga rațiune trebuie orientată în așa fel încât, neputând fi oprit impulsul acestor porniri deoarece nici nu trebuie, ele fiind sădite în noi tocmai spre păstrarea îndatoririlor vieții, să fie îndreptate mai curând pe drumul cel drept, lipsit de greșeală și de primejdie.

Capitolul 17

(1) M-am lăsat dus de dorința de a argumenta mai pe larg, fiindcă mi-am propus să arăt nu numai că nu sunt vicii cele considerate astfel de către filozofi, ci, dimpotrivă, sunt virtuți reale. Din acestea îmi voi extrage, pentru a instrui, ceea ce ține foarte mult de subiect. (2) Ei plasează frica, teama printre cele mai mari vicii și le prezintă ca fiind dovada celei mai grave slăbiciuni, ele fiind opuse curajului. Dacă aceasta ar exista la om, teama nu și-ar găsi locul. (3) Îndrăznește oare să-și imagineze cineva că teama poate deveni un mare curaj? Puțin probabil. Se pare că natura nu permite ca un lucru să ajungă opusul lui. (4) Eu, nu printr-o concluzie iscusită, așa cum procedează Socrate în *Dialogurile* lui Platon, constrângându-i pe cei care susțin altceva să mărturisească ceea ce negaseră, ci la modul simplu, voi arăta cum teama cea mai mare poate deveni o foarte mare virtute.

[154] *Cf. infra*, cap. 23, 13-36; *cf.* SALVIANUS, *Despre guvernarea lui Dumnezeu*, 7, 100.

(5) Nimeni nu se îndoiește că a te teme de durere, de sărăcie, de exil, de închisoare sau de moarte ține de un suflet fricos și slab; cel care nu are teamă de toate acestea este considerat un viteaz. Cine se teme însă de Dumnezeu, acela nu se mai teme de nimic. (6) Pentru argumentarea acestui fapt nu mai este nevoie de dovezi: sunt cunoscute și se văd încă pe pământ pedepsele asupra celor ce-L cinstesc pe Dumnezeu, pentru torturarea cărora sunt inventate noi și nemaiauzite procedee. (7) Mintea refuză să-și mai amintească multiplele feluri de moarte, de vreme ce carnagiul provocat de monștrii însetați de sânge a bântuit chiar dincolo de moartea însăși. Aceste cumplite sfâșieri ale trupului ei le-au îndurat cu o răbdare fericită, triumfătoare, fără vreun geamăt. (8) Virtutea aceasta a oferit tuturor neamurilor, provinciilor și torționarilor înșiși o adevărată minune, pentru că vedeau cum cruzimea este învinsă prin răbdare. (9) Iar această virtute doar teama de Dumnezeu a zămislit-o. Așadar, după cum spuneam, teama nu trebuie respinsă, cum recomandă stoicii, nici temperată, cum cer peripateticii, ci îndreptată pe drumul cel bun. Sau trebuie renunțat la temeri, dar astfel încât să rămână aceasta singura, ea fiind legitimă, adevărată, singura care face ca toate celelalte să nu fie de temut.

(10) Și dorința se numără printre vicii; ea este viciu atunci când sunt dorite cele pământești, dar este virtute dacă se doresc cele cerești. Cel care dorește să obțină dreptatea, credința în Dumnezeu, viața veșnică, lumina veșnică și toate câte Dumnezeu le promite omului va disprețui bogățiile, onorurile, puterea și chiar domniile.

(11) Va replica probabil stoicul că pentru obținerea acestora este nevoie de voință, nu de dorință. Ba chiar puțin lucru înseamnă a voi[155]. Căci mulți vor, dar când durerea a cuprins trupul, voința cedează, dorința însă rămâne. Ea, dacă face ca toate câte sunt dorite de ceilalți să fie disprețuite, va deveni cea mai mare virtute, mama stăpânirii de sine. (12) De aceea trebuie mai întâi să procedăm la orientarea corectă a afectelor, a căror utilizare de obicei este greșită. (13) Aceste mișcări ale sufletului sunt asemănătoare unui car în mișcare, când cea mai importantă datorie a conducătorului în dirijarea lui este să cunoască drumul; dacă se va ține de el, chiar dacă va merge grăbit, nu

[155] *Cf.* Ovidius, *Epistulae ex Ponto*, 3, 1, 35.

va păți nimic; dacă va greși drumul însă, oricât ar merge de liniștit, de ușor, fie va fi târât pe drumuri bolovănoase, fie va cădea în prăpastie sau se va răsturna te miri pe unde[156]. (14) La fel va fi și cu acel car al vieții care, condus de afecte precum de niște cai nărăvași, dacă va păstra un drum corect, își va îndeplini misiunea. Așa că frica și dorința, dacă vor fi orientate spre pământ, devin vicii, dar, dacă se îndreaptă spre cele divine, devin virtuți.

(15) Dimpotrivă, ei apreciază zgârcenia drept virtute; aceasta, însemnând pasiunea de a avea, nu poate fi virtute, ea constând în totalitate în sporirea sau în păstrarea bunurilor pământești. Noi însă supremul bine nu îl facem să depindă de trup, ci orice îndatorire o apreciem exclusiv în funcție de exigența păstrării sufletului. (16) Dacă – așa cum am arătat – nu e deloc necesar să ne punem la adăpost averile pentru a ne păstra omenia și dreptatea, atunci nu este o virtute a fi econom; o denumire cu aparență de virtute înșală și amăgește. (17) Economia înseamnă reținerea de la plăceri, dar este un viciu prin aceea că purcede din dorința de a avea, în timp ce datoria noastră este să ne reținem de la plăceri și să fim temperați cât mai puțin cu putință în privința banilor. Într-adevăr, a economisi, adică a te folosi cu măsură de bani, este aproape un fel de meschinărie a sufletului, fie din cauză că te temi să nu ajungi în lipsă, fie din cauză că nu mai speri că i-ai putea pune la loc, fie din cauză că nu iei în calcul disprețul celor pământești. (18) Dar filozofii îl numesc cheltuitor pe cel care nu-și cruță bunul propriu. Căci ei îl deosebesc pe omul darnic de cel risipitor în felul următor: darnicul ar atribui după merite, când trebuie și cât este de ajuns, risipitorul însă ar risipi neținând cont de merite, nici de necesitate, fără o considerație a bunurilor sale.

(19) Atunci vom spune oare că este risipitor cel care din milă acordă hrană celor săraci? Totuși contează mult dacă ești darnic cu prostituatele din cauza poftelor, sau cu cei sărmani din omenie; dacă banii ți-i risipesc trepădușii, jucătorii de zaruri, proxeneții, sau îi folosești în numele pioșeniei și credinței în Dumnezeu; dacă îi îndeși în pântece și pe gâtlej, ori îi depui drept comoară a dreptății. (20) Așa cum înseamnă viciu a-i risipi în direcții greșite, va însemna virtute să-i cheltuiești

[156] *Cf.* Cicero, *De republica*, II, 41, 68.

într-un sens bun. Dacă virtutea înseamnă a nu-ți cruța bunurile care se pot reface, în scopul de a susține viața omului care nu mai poate fi refăcută, atunci faptul de a economisi devine viciu. De aceea, nimic altceva nu am de spus decât că sunt fără minte cei care lipsesc omul, ființă blândă și sociabilă, de numele său[157], (21) cei care intenționează să-l ducă la anchilozarea minții, îndepărtându-i sentimentele care sunt sursa omeniei, străduindu-se să-i elibereze sufletul de tulburări[158] și să îl redea, așa cum spun ei, „liniștit" și „netulburat". (22) Ceea ce nu numai că nu ar putea să se întâmple, pentru că forța și rațiunea sufletului constau în mișcare, dar nici nu trebuie, fiindcă, după cum apa stătută și nemișcată devine insalubră, mai tulbure, astfel un suflet nemișcat și amorțit devine inutil chiar pentru sine; nu va fi în stare să se ferească nici pe sine însuși, nici nu va face nimic, nici nu va gândi, din moment ce gândirea nu este altceva decât frământare a minții. (23) În sfârșit, cei care cultivă această nemișcare a sufletului vor să lipsească sufletul de viață, viața fiind dedicată acțiunii, moartea, liniștii.

(24) Ei consideră pe bună dreptate unele comportamente drept virtuți, doar că nu păstrează măsura lor. Statornicia înseamnă virtute, dar nu pentru a rezista celor care ne provoacă nedreptăți – în fața acestora trebuie să cedăm; de ce trebuie, voi arăta îndată –, ci pentru ca, atunci când ni se poruncește să acționăm împotriva legii lui Dumnezeu și împotriva dreptății, să nu ne îngrozim de amenințări ori de suplicii, să punem mai presus porunca lui Dumnezeu de porunca omului. (25) De asemenea, este o virtute disprețul față de moarte, dar nu să ne-o dorim și să ne oferim ei din proprie voință, așa cum au procedat cei mai mulți și mai mari filozofi, lucru de altfel criminal și blestemat, ci, constrânși fiind să ne despărțim de Dumnezeu și să trădăm credința, să preferăm să alegem moartea, să ne apărăm libertatea în fața violenței prostești și nebunești a celor neputincioși; și la toate amenințările veacului, la toate terorile să răspundem prin tăria sufletului. (26) Astfel vom călca în picioare cele de care alții se tem,

[157] Acest nume atribut al omului este omenia, *humanitas*, pe punctul de a fi desființată de rigorile învățăturii stoice prin cvasi-extirparea afectelor, în scopul obținerii idealului de *apátheia*, pe care aici Lactanțiu îl atacă frontal.

[158] În original: *perturbationes*.

durerea și moartea, cu gând înalt și de neînvins. Aceasta este virtutea, aceasta adevărata statornicie, numai în acest scop trebuie păstrată și menținută, încât nicio teamă, nicio violență să nu ne abată de la credința în Dumnezeu.

(27) Adevărată este acea judecată a lui Cicero: „Nu poate fi drept" – spune el – „cel care se teme de moarte, de durere, de exil ori de sărăcie"[159]. (28) De asemenea, Seneca, în cărțile sale de filozofie morală, spune: „Acesta este omul cinstit, și nu cel cu coroană ori cu purpură, nu cel ce se remarcă prin serviciul lictorilor, ci acela, cu nimic mai prejos, care, atunci când a văzut moartea de aproape, nu se tulbură ca și când ar fi văzut ceva ciudat, când îndură cu tot trupul lui chinurile, când ia flacăra cu gura, când mâinile și le întinde pe spânzurătoare, nu se întreabă de ce suferă, ci cât de bine este"[160]. (29) Cel care Îl cinstește pe Dumnezeu îndură toate acestea, nu se teme de ele, el fiind omul cel drept. Rezultă de aici că, dacă cineva e străin de religia lui Dumnezeu cel Unic, el nu poate să cunoască sau să stăpânească nicicum nici virtuțile, nici hotarele cele mai exacte ale lor.

Capitolul 18

(1) Să lăsăm însă filozofii; ei fie că nu știu nimic și iau neștiința aceasta drept suprema știință, fie că nu înțeleg ceea ce știu, fie că, socotind că știu ceea ce nu știu, rătăcesc cu mintea prostește și cu îngâmfare. (2) Să revenim la ceea ce ne-am propus, nouă fiindu-ne revelat adevărul de către Dumnezeu și trimisă înțelepciunea din cer; noi să facem ceea ce ne poruncește Dumnezeu, Luminătorul nostru. Să ne susținem unii pe alții[161], iar chinurile acestei vieți să le suportăm ajutându-ne reciproc, iar dacă am făcut o faptă bună, să nu așteptăm de acolo gloria. (3) Dumnezeu îl îndrumă pe slujitorul dreptății că trebuie să nu se mândrească[162], ca să nu pară că și-a îndeplinit obligația

[159] Cicero, *De officiis*, II, 11, 38.
[160] Seneca, *Fragmenta*, 124.
[161] *Cf. Romani* 15, 1; *Galateni* 6, 2.
[162] *Cf. Matei* 6, 1 ș.u.; *1 Corinteni* 3, 18 ș.u.; *Galateni* 6, 3.

omeniei îndeosebi din dorința de a plăcea, și nu de a se supune recomandărilor cerești, iar ceea ce a câștigat să fie recompensa gloriei, și nu prețul unei răsplăți celeste, divine. (4) Celelalte de care trebuie să se intereseze cinstitorul lui Dumnezeu sunt simple, din moment ce virtuțile acelea au fost însușite. Să nu mintă vreodată[163] pentru a înșela ori a face rău. (5) Este o nelegiuire ca acela care este preocupat de adevăr să înșele în vreo privință ori să se depărteze de însuși adevărul pe care îl urmează. Pe drumul acesta al dreptății și al tuturor virtuților nu există loc pentru minciună. (6) Călătorul acela adevărat și drept nu va spune precum Lucilius: „Nu se cade ca eu să mint un prieten și un apropiat"[164]. Pentru că el va considera că nici pe dușman ori pe un necunoscut nu se cade să-i minți și nu va face ca „limba, interpret al sufletului"[165], să se despartă de simțire și gândire. (7) Dacă va da cu împrumut bani, nu va primi dobândă[166], pentru ca binefacerea să rămână neștirbită, ea venind în întâmpinarea necesității, iar el să se abțină de la ceea ce nu este al lui. (8) În acest fel de îndatorire trebuie să fie mulțumit cu ceea ce-i aparține, ba chiar ar trebui nici bunurile sale să nu le cruțe, ca să facă un bine; cât privește faptul de a primi mai mult decât ai dat, aceasta este o nedreptate. Cel care face asta întinde curse și încearcă să se pricopsească pe seama necazului altuia.

(9) Omul drept însă niciodată nu va uita să fie cu milă în ceea ce face; el nu se va mânji cu un astfel de câștig, ci se va îngriji ca, fără vreo pagubă, ceea ce dă să treacă drept operă de binefacere. (10) Răsplată de la cel sărac să nu primească[167], dacă a fost de folos cu ceva, în asta să constea fapta bună: totul a fost gratuit. Celui care îl insultă să-i răspundă în cuvinte frumoase, el să nu blesteme vreodată[168], cuvântul rău să nu iasă din gura omului care Îl cinstește pe Cuvântul cel bun[169]. (11) Ba chiar să aibă multă grijă să nu-și facă vreun dușman din vina

---

[163] *Cf. Ieșirea* 23, 7; *Psalmul* 14, 3; *Pildele* 12, 22.

[164] Lucilius, *Fragmenta*, 140.

[165] Lucretius, *De rerum natura*, VI, 1149 (*lingua interpres animi*).

[166] *Cf. Ieșirea* 22, 25; *Leviticul* 25, 36 ș.u.; *Deuteronomul* 23, 20 ș.u.; *Psalmul* 14, 5; *Iezechiel* 18, 8.

[167] *Cf. Ieșirea* 23, 8; *Deuteronomul* 16, 19.

[168] *Cf. Luca* 6, 28; *Romani* 12, 14.

[169] *Psalmul* 44, 2.

sa[170], iar dacă se va ivi vreunul cu atâta nerușinare, care să aducă injurii omului bun și drept, să suporte în răbdare, cu supunere, fără a lua asupra sa răzbunarea[171], ci să o lase în seama judecății lui Dumnezeu. (12) Să-și păstreze oriunde și oricând nevinovăția. Acest precept este valabil nu numai sub forma: el însuși să nu facă vreo nedreptate; dar nici să nu se răzbune pentru nedreptatea suferită. Este un Judecător, cel mai mare și cel mai drept, veghetor și martor al tuturor[172]. Pe El să-L prefere omului, pe El să-L dorească să hotărască în situația care-l privește; de sentința Lui nimeni nu poate scăpa prin nicio apărare și prin nicio favoare. (13) Așa se întâmplă că omul drept este spre disprețul tuturor și, pentru că se crede că el însuși nu poate să se apere, este considerat un om slab și nedescurcăreț. Dar cel care s-a răzbunat pe dușman, acesta e socotit puternic, activ, pe un astfel de om toți îl onorează, toți îl cinstesc. (14) Chiar dacă cel bun ar putea să fie de folos mai multora, ei îl respectă totuși pe cel care ar putea să le facă rău, și nu pe cel care i-ar putea ajuta. Răutatea oamenilor nu va reuși să-l strice pe cel drept, el fiind preocupat să I se supună lui Dumnezeu; el acceptă să fie disprețuit, numai să-și îndeplinească misiunea lui de om bun și niciodată de om rău[173]. (15) Cicero, în cărțile sale *Despre îndatoriri*, spune: „Dacă ar vrea cineva să pătrundă adâncul înțeles al sufletului său, s-ar lămuri că acela este om bun care ajută pe cine poate și care nu face rău nimănui, decât dacă i s-a făcut o nedreptate"[174].

(16) O, cum reușește să strice, prin adăugarea a două cuvinte[175], o simplă și adevărată judecată! Ce nevoie era să mai adauge: „Decât dacă i s-a făcut o nedreptate", încât omului bun să-i plaseze și un defect precum o coadă foarte rușinoasă și să-l facă lipsit de supunere, care este cea mai mare dintre toate virtuțile? (17) Cu alte cuvinte, omul bun va face răul dacă va fi atâțat. Dar, dacă va face răul, din faptul

---

[170] *Cf. Matei* 5, 44; *Romani* 12, 18.

[171] *Cf. Romani* 12, 17, 19.

[172] *Cf. Psalmul* 7, 10; *Pildele* 15, 3; *Înțelepciunea lui Solomon* 1, 6; *Ieremia* 17, 10.

[173] *Cf. Romani* 12, 21.

[174] Cicero, *De officiis*, III, 19, 76.

[175] Cele două cuvinte sunt: *lacessitus iniuria* („provocat de o nedreptate"), marcând „contribuția" vieții profane la conturarea portretului omului bun.

acesta numele omului bun are de pierdut. Căci nu este mai puțin rău să răspunzi injuriei decât să o produci. (18) De unde se iscă disputele între oameni[176], de unde luptele, încordările, dacă nu din faptul că lipsa de supunere, revolta contra necinstei stârnesc adesea mari furtuni? (19) Dacă ai întâmpina necinstea cu răbdare, cu această virtute întru totul adevărată, nimic mai demn neputând fi găsit pentru om, atunci s-ar stinge totul ca și când ai turna apă pe foc[177]. Dar, dacă necinstea aceea provocatoare va întâlni în calea sa lipsa de răbdare, în așa măsură va aținta focul, de parcă ar turna ulei peste el, încât incendiul nu-l va putea stinge un fluviu oarecare, ci doar vărsarea de sânge[178]. (20) Așadar, mare este rolul răbdării, de care omul înțelept[179] l-a lipsit pe bărbatul cel bun. Ca nimic din cele rele să nu se întâmple, singură răbdarea trebuie să intervină; ea, dacă ar fi dată tuturor, nu ar mai exista fărădelege, nici înșelăciune în întreprinderile omenești. (21) Ce poate fi mai nefericit, mai potrivnic pentru un om bun decât să dea frâu liber mâniei? Ea îl va lipsi nu numai de apelativul acela de „om bun", ci și de cel de „om", din moment ce a face rău altuia, după cum spune Cicero însuși, nu se cade naturii umane[180]. Pentru că animalele[181], și ele, dacă le superi, te vor lovi cu piciorul ori cu cornul, (22) iar șerpii ori fiarele, dacă nu le urmărești ca să le omori, nu îți fac greutăți. Și, ca să revenim la exemplul oamenilor, neștiutorii și cei lipsiți de minte, dacă li s-a făcut o nedreptate, sunt împinși de o furie oarbă, irațională, străduindu-se să facă rău, la rândul lor, celor care i-au vătămat. (23) Prin ce se deosebește bărbatul înțelept și bun de cei răi și lipsiți de judecată, decât că el este înzestrat cu o răbdare de neclintit, străină celor fără minte, el știind să-și stăpânească, să-și domolească mânia, pe care nu o pot înfrâna cei lipsiți de o astfel de

[176] *Cf. Iacov* 4, 1.

[177] *Cf. Înțelepciunea lui Isus Sirah* 3, 29.

[178] Se vorbește de această confruntare dintre necinste și nerăbdare ca despre o luptă între gladiatori cu abilități similare (v. Philip Schaff, *Ante Nicene Fathers*, vol. VII, 1885, p. 279, nota 1213).

[179] Omul înțelept, *homo sapiens*, care stabilește atributele bunului bărbat, *vir bonus*, este Cicero.

[180] Cicero, *De officiis*, III, 5, 25.

[181] *Pecudes*, în original, se referă și la cai, și la vite.

virtute? (24) Cu siguranță, sub acest aspect s-a înșelat când, tratând despre virtute, el a considerat că ține de ea faptul de a învinge, indiferent de felul luptei, nefiind în stare în niciun chip să înțeleagă că un om doborât de durere și de mânie, supunându-se acestor patimi pe care s-ar cuveni mai curând să le respingă și fiind gata să se arunce oriîncotro răutatea i-ar cere, nu are cum să se țină de îndatoririle virtuții. (25) Cel care este plin de zel în a contraataca o nedreptate se grăbește, în fond, să-l imite pe cel care l-a nedreptățit. Iar cel care îl imită pe cel rău nu poate fi bun în niciun chip.

(26) Așadar, prin două cuvinte oratorul a anulat două virtuți foarte mari bărbatului bun și înțelept: nevinovăția și răbdarea. Dar, pentru că el însuși a practicat o vorbire *canină*, după cum relatează Sallustius că spusese Appius, a vrut ca omul însuși să trăiască după obiceiul câinelui, să muște atunci când este lovit[182]. (27) Despre cât de primejdioasă este această răzbunare a insultei și ce pierdere antrenează de obicei, de unde s-ar scoate un exemplu mai potrivit decât din sfârșitul foarte trist al învățătorului însuși, care, în timp ce se bucura că trăiește după preceptele filozofilor, s-a pierdut pe sine însuși? (28) Dacă, suferind o nedreptate, și-ar fi păstrat răbdarea, dacă ar fi aflat că este specific omului bun să treacă cu vederea, să îndure jignirea, dacă nerăbdarea, ușurința, furia nu ar fi dat la iveală acele cunoscute cuvântări cu titlu străin[183], niciodată nu ar fi îndoliat tribuna, la care strălucise mai înainte, cu capul său, iar acea proscriere nu ar fi distrus din temelii republica[184]. (29) Nu este propriu unui bărbat înțelept și bun să dorească disputa, să se încredințeze unei primejdii, pentru că, pe de o parte, a învinge nu stă în puterea noastră, pe de alta, orice dispută este nesigură; ține de bărbatul înțelept, desăvârșit, a nu dori să-și elimine adversarul, ceea ce nu se poate întâmpla fără crimă și în afara primejdiei; dar a elimina lupta însăși poate fi un lucru folositor și drept. (30) Așadar, răbdarea trebuie considerată o virtute supremă, pe

[182] SALLUSTIUS, *Historiae*, 2, 37 (Dietsch).

[183] *Filipicele*, discursuri înverșunate împotriva cuiva, după modelul discursurilor lui Demostene contra lui Filip, regele Macedoniei. În *Filipicele* lui Cicero, ținta atacurilor este Antonius, viitorul triumvir și cel din a cărui poruncă va fi ucis oratorul.

[184] Fie și numai dintr-un period condițional ireal în trecut, exprimând deci un regret, Lactanțiu se dovedește un admirator al formei republicane de guvernământ.

care, așa cum am arătat mai sus, Dumnezeu a dorit ca omul drept să o posede cu riscul de a fi disprețuit, catalogat drept slab. Căci, dacă el nu va fi expus jignirilor, nu se va putea ști de ce forță dispune reușind să se stăpânească. (31) Dacă, hărțuit de nedreptăți, intenționează urmărirea celui care l-a vătămat, este învins. Acela care va reuși să stăpânească prin rațiune pornirea nefastă înseamnă că este în stare să-și poruncească sieși, să se stăpânească pe sine. (32) Această învingere de sine este numită pe drept cuvânt „răbdare", ea fiind virtutea care se opune, de una singură, tuturor viciilor și pasiunilor. Ea cheamă la liniștea de sine sufletul tulburat și în derivă, ea domolește omul, îl redă sieși. (33) Fiind imposibil – dar și inutil – să te opui naturii, în sensul de a nu fi deloc mișcat sufletește, mai înainte ca acea mișcare a sufletului să fie împinsă de a face rău, las-o să ațipească, pentru că asta se poate întâmpla mai din timp. Dumnezeu ne îndeamnă „să nu apună soarele peste mânia voastră"[185], să nu se retragă martorul mâniei noastre. (34) Chiar și Marcus Tullius, împotriva învățăturii sale[186], despre care am vorbit puțin mai înainte, a plasat uitarea nedreptăților în rândul celor demne de mare laudă. „Sper că tu", îi spune el lui Caesar, „care, de obicei, nu uiți decât nedreptățile ce ți se fac..."[187]. Dacă acest lucru îl putea face acel om cu totul străin nu numai de dreptatea cerească, dar și de aceea publică ori civilă, cu cât mai mult ar trebui să procedăm astfel noi, pretendenți la nemurire!

Capitolul 19

(1) În timp ce stoicii se străduiesc să scoată din om afectele ca pe niște boli, peripateticii se opun și nu numai că le păstrează, ba chiar le apără, spunând că totul în om a fost sădit cu o mare rațiune și prevedere[188]. Adevărat ar fi dacă ei ar cunoaște granițele reale ale fiecărui lucru. (2) Ei afirmă că această mânie este ea însăși temelia virtuții, ca

[185] *Efeseni* 4, 26.
[186] *Cf.* Cicero, *De officiis*, III, 19, 76.
[187] Cicero, *Pro Ligario*, 12, 35.
[188] *Cf.* Cicero, *Tusculanae disputationes*, IV, 19, 43.

și când nimeni nu ar putea să lupte vitejește împotriva dușmanului dacă nu ar fi incitat de mânie. (3) De aici reiese clar că ei nici ce este virtutea nu știu, nici de ce Dumnezeu i-a acordat omului mânia. Dacă ne-a fost dată ca să ne folosim de ea în uciderea oamenilor, ce poate fi considerat mai crud decât omul, mai asemănător fiarelor sălbatice decât această ființă pe care Dumnezeu a creat-o pentru viața în comun și pentru nevinovăție?

(4) Trei sunt pasiunile care îi târăsc spre toate fărădelegile pe oamenii necumpătați: mânia, lăcomia, pofta. De aceea au spus poeții că există trei Furii care agită mințile oamenilor: mânia dorește răzbunarea, lăcomia – bogății, pofta – plăceri[189]. (5) Dar tuturor acestora Dumnezeu le-a stabilit limite sigure. Dacă vor trece de acestea și vor ajunge să fie mai mari, în mod necesar se va ajunge la stricarea naturii lor și se vor transforma în boli și în vicii. Care sunt limitele acestea, nu presupune mare efort a le cunoaște. (6) Lăcomia ne-a fost dată pentru procurarea celor ce sunt necesare în viață, dorința – pentru perpetuarea speciei, mânia – pentru suprimarea păcatelor acelora care se află sub influența noastră, așa încât, printr-o disciplină mai severă, generația mai tânără să fie orientată către cinste și dreptate; dacă nu ar fi constrânsă prin teamă, slobozenia exagerată ar duce la îndrăzneală, deschizând calea desfrânării de tot felul și fărădelegii. (7) Astfel, după cum a te folosi de mânie împotriva copiilor este și corect, și necesar, împotriva celor la fel ca tine este însă și primejdios, și în afara credinței: în afara credinței, pentru că este lezată omenia; primejdios, pentru că aceia care se luptă în mod obligatoriu fie duc la distrugere, fie sunt distruși ei înșiși. (8) Ceea ce am desemnat a fi rațiunea pentru care omului i s-a dat sentimentul mâniei se poate înțelege și din învățătura lui Dumnezeu, Care poruncește să nu ne mâniem pe cei care ne insultă ori ne fac rău[190], dar mâna noastră să stea veșnic deasupra copiilor[191], să-i corectăm atunci când greșesc, mustrându-i în permanență[192], ca nu cumva, dintr-o dragoste nevrednică ori

[189] *Cf.* CICERO, *De republica*, II, 41, 68; *Tusculanae disputationes*, III, 11, 25.
[190] *Cf. Matei* 5, 11, 44; *Luca* 6, 27.
[191] *Cf. Pildele* 13, 24; 23, 13; *Înțelepciunea lui Isus Sirah* 30, 1, 12.
[192] În latină: *assiduis verberibus*, aluzie și la nuiele, și la monitorizarea atentă a greșelilor.

din indulgență exagerată, să cadă în păcat[193] sau să nutrească la vicii. (9) Necunoscători însă ai situațiilor și străini de judecată, ei au desființat aceste sentimente date omului spre o bună întrebuințare, întinzându-se mai mult decât impune rațiunea. (10) De aici felul lor de trai în nedreptate și lipsă de credință. Ei se folosesc de mânie împotriva celor de-o seamă; de aici neînțelegerile, prigonirile, de aici războaiele, toate în contra dreptății. Ei se folosesc de lăcomie ca să-și strângă bogății: de aici înșelăciuni, tâlhării, de aici se nasc tot felul de crime. Se folosesc de poftă ca să-și satisfacă plăcerile: de aici desfrânările, adulterul, de aici se nasc toate stricăciunile. (11) Acela însă care își va îngrădi pornirile în niște hotare, lucru pe care necunoscătorii lui Dumnezeu nu sunt în stare să o facă, acela este răbdător, tare, drept.

Capitolul 20

(1) Urmează să vorbesc pe scurt și împotriva plăcerilor celor cinci simțuri; pentru că proporția însăși a prezentei Cărți pretinde o măsură. Toate acestea, fiind purtătoare de vicii și de moarte, se impune să fie dominate prin virtute și reprimate, sau, exact ceea ce spuneam puțin mai înainte despre afecte, trebuie chemate la rațiune. (2) Restul viețuitoarelor nu simt o altă plăcere în afara aceleia care ține de procreare. Ele se folosesc de simțuri conform trebuinței naturii lor: văd ca să caute cele de care au nevoie pentru păstrarea vieții, se aud și se disting între ele ca să poată să se unească; ceea ce este folositor pentru hrană descoperă fie prin miros, fie percep după gust, iar pe cele nefolositoare le resping, nu le acceptă. Datoria de a mânca ori de a bea ele o măsoară după plinătatea pântecelui. (3) Prevederea preaînțeleptului Creator l-a înzestrat însă pe om cu o plăcere fără margini, atingătoare de viciu, pentru că i-a oferit și virtutea, care se va lupta cu plăcerea precum cu un dușman de-al casei. (4) Cicero spune în *Cato Maior*: „Desfrânările, adulterul și orice altă stricăciune nu sunt atâtate de alte atracții în afara acelora ale plăcerii. Și, cu toate că natura sau vreun zeu oarecare nu i-a dat omului nimic mai de seamă

[193] *Cf. Pildele* 29, 15; *Înțelepciunea lui Isus Sirah* 30, 8.

decât mintea, nimic mai mult decât plăcerea nu este dușmanul acestui dar, acestui cadou divin. (5) Căci, dacă pofta este stăpână, nu mai există loc pentru cumpătare și nici virtutea nu poate sălășlui în regatul plăcerii"[194]. Pe de altă parte, divinitatea i-a dăruit omului virtutea, ca să respingă și să învingă plăcerea, să pună stavile în calea înaintării ei din hotarele ce-i sunt date, păstrând-o în limitele hotărâte, să nu-l treacă pe om sub porunca sa, înmuindu-l și prinzându-l în capcana deliciilor ei, iar în final să fie pedepsit cu moartea veșnică.

(6) Plăcerea ochilor este felurită și multiplă; ea se obține din aspectul lucrurilor care sunt spre folosul oamenilor, încântătoare fie de la natură, fie prin lucrătura lor. Această plăcere filozofii au desființat-o cu foarte multă dreptate. (7) Ei spun că este cu mult mai frumos și mai demn de om să privească mai curând cerul decât lucrări de artă, să admire această operă foarte frumoasă, cu luminile scăpărătoare ale astrelor ca și când ar fi împodobit cu flori, și nu obiecte de preț pictate, sculptate și bătute în pietre prețioase. (8) Dar, deși ne-au îndemnat cu vorbă aleasă la disprețul celor pământești și ne-au înălțat spre spectacolul ceresc, spectacolele acestea publice nu le disprețuiesc. (9) Ei sunt încântați de ele și le frecventează cu plăcere; fiind cele mai mari focare de vicii, cu foarte mare putere de corupere a sufletelor, noi trebuie să le desființăm, pentru că ele nu numai că nu contribuie cu nimic la o viață fericită, ba chiar provoacă un foarte mare rău. (10) Cel care consideră că este plăcut să vadă cum un om, chiar dacă pe drept condamnat, este sugrumat, acela își pângărește conștiința în așa măsură de parcă ar fi fost spectator și părtaș la o omucidere săvârșită în secret. (11) Ei numesc acestea „jocuri", deși în ele se împrăștie sânge omenesc. Într-atât s-a înstrăinat omenia de om, încât și atunci când sugrumă vieți omenești ei socotesc că se distrează, chiar dacă sunt mai vinovați decât toți aceia al căror sânge le procură plăcere.

(12) Mă întreb dacă pot fi oameni pioși și drepți aceia care, pe cei destinați loviturii de moarte, când imploră mila nu numai că îi lasă să moară, dar cer insistent și îi trimit la moarte prin aprobarea lor crudă și inumană, nesatisfăcuți de lovituri și nemulțumiți de sânge. Mai mult, ei cer să fie loviți din nou cei care zac la pământ, străpunși

[194] Cicero, *Cato Maior*, 12, 40 ș.u.

fiind, cadavrele lor să fie împrăștiate[195] prin lovituri, ca să nu le scape cineva, prefăcându-se că este mort. (13) Devin mânioși și pe cei care se luptă dacă nu a fost ucis cu repeziciune unul din doi și, ca și când le-ar fi sete de sânge omenesc, urăsc întârzierea. Ei le pretind să aducă alții asemănători acelora, dar mai proaspeți ca să-și umple ochii cât mai repede. Cuprinși de această obișnuință, ei și-au pierdut omenia. (14) Așa că nu-i cruță nici pe cei nevinovați, ci practică față de toți ceea ce au învățat din măcelărirea celor vinovați[196]. (15) Nu este permis să fie părtași și aliați la această omucidere publică cei care se străduiesc să țină drumul dreptății. Căci Dumnezeu, când ne interzice să ucidem[197], nu ne oprește doar de la violența la drumul mare[198], ceea ce nu este permis nici prin legile publice, ci ne avertizează să nu fim părtași nici la cele care trec drept lucruri permise în fața oamenilor. (16) Și nici nu-i este îngăduit omului drept să lupte în oaste[199], efortul lui fiind dreptatea însăși, și nici să acuze pe cineva de vinovăție capitală[200], pentru că prin nimic nu se deosebește dacă ucizi prin sabie ori prin cuvânt, orice ucidere fiind interzisă. (17) De la această învățătură a lui Dumnezeu nu trebuie să existe nicio excepție, a ucide un om să fie întotdeauna o nelegiuire, fiindcă Dumnezeu a vrut ca omul să fie o ființă sfântă.

---

[195] În original: *dissipari*, scenă atroce sugerând cruzimea spectacolelor din arenă, interzise de primul împărat creștin.

[196] Nevinovații, *innocentes*, sunt, bineînțeles, creștinii.

[197] *Cf. Ieșirea* 20, 13; *Deuteronomul* 5, 17; *Matei* 5, 21; *Iacov* 2, 11.

[198] Pentru cei acuzați de *latrocinium*, atac înarmat săvârșit pentru furt, se prevedea de obicei pedeapsa capitală.

[199] *Cf. Isaia* 2, 4; *Miheia* 4, 3; *Iezechiel* 39, 9; *Matei* 26, 52; *Luca* 22, 49-51; *Ioan* 18, 10. Lactanțiu atinge aici o problemă sensibilă, un capăt de acuzare împotriva creștinilor: atitudinea lor de pasivitate, de non-violență, punea în pericol soarta Imperiului. Lucrurile nu stăteau însă așa; dovada o furnizează Tertulian: *Vestra omnia implevimus castra ipsa* – „și noi am umplut la refuz taberele voastre militare" (*Apologeticum*, 37). *Cf. Apologeticum*, traducere Eliodor Constantinescu, adaptată și adnotată de Irina Arieșan, în vol. TERTULIAN, *Despre idolatrie și alte scrieri morale*, ediție îngrijită și studiu introductiv Claudiu T. Arieșan, postfață Marius Lazurca, col. *Cum Patribus*, vol. 8, Ed. Amarcord, Timișoara, 2001, pp. 245-247.

[200] *Cf. Leviticul* 19, 16.

(18) Să nu considere cineva că-i este îngăduit să sugrume copii de curând născuți, aceasta fiind impietatea maximă; Dumnezeu trimite sufletele la viață, nu la moarte. (19) Oamenii, ca să nu rămână vreo crimă de care mâinile lor să nu se atingă, refuză sufletelor fragede și simple lumina pe care nu ei le-au dat-o. (20) Se va aștepta cineva ca ei să cruțe sânge străin, când ei nu-și cruță propriul lor sânge? Aceștia sunt, în afara oricărui dubiu, nelegiuiți și criminali; (21) ce să spunem despre aceia pe care o falsă pietate îi constrânge să-și expună pruncii? Mai pot fi socotiți ei nevinovați, când își aruncă propriile odrasle pradă câinilor și, în măsura în care depinde de ei, îi ucid cu o cruzime mai mare decât dacă i-ar sugruma? (22) Cine se îndoiește că este un nelegiuit cel care se dă în lături lăsând locul milei străine? Acesta, chiar dacă reușește în ceea ce și-a propus, și anume să fie hrănit pruncul, și-a încredințat propriul sânge fie sclaviei, fie lupanarului. (23) Cine nu înțelege, cine nu știe ce ar putea să se întâmple și cu un sex, și cu celălalt? Acest lucru îl arată exemplul lui Oedip, implicat într-o crimă dublă[201]. Așadar, cât este de nelegiuit să-ți ucizi pruncul, tot atât este și să-l expui. (24) Dar paricizii invocă lipsa posibilităților și argumentează că nu sunt în stare să crească mai mulți copii; ca și când posibilitățile ar fi în puterea celor care le posedă[202], când Dumnezeu în fiecare zi face din bogați săraci și din săraci oameni bogați[203]. (25) De aceea, dacă cineva nu va putea să crească copii din cauza sărăciei, este mai bine să se abțină de la căsătorie decât să distrugă cu mâinile lui criminale opera lui Dumnezeu.

(26) Dacă omuciderea nu este permisă sub nicio formă, înseamnă că nu îți este îngăduit nici să fii spectator la ea în vreun fel, ca niciun sânge să nu-ți pângărească conștiința; căci sângele este cel oferit ca spectacol poporului.

(27) Și în piesele de teatru mă întreb dacă nu este o desfrânare plină de vicii. Căci și în comedii se vorbește despre destrăbălarea fetelor sau de iubirile curtezanelor și, cu cât sunt mai elocvenți cei

---

[201] Oedip, un erou tragic al mitologiei grecești, a îndeplinit accidental profeția care anunța că își va ucide tatăl, pe Laios, regele Tebei, și se va căsători cu propria sa mamă, Iocasta.

[202] *Cf. Matei* 6, 19, 25, 31; *Luca* 12, 25, 33.

[203] *Cf. 1 Regi* 2, 7; *Psalmul* 112, 7; *Luca* 1, 53.

care au plăsmuit acele destrăbălări, cu atât conving mai mult prin eleganța cugetărilor, rămânând mai ușor în memoria celor care ascultă versuri multe și frumos ticluite. (28) De asemenea, povestirile tragice înfățișează ochiului paricide, incestul regilor blestemați, prezentând pe scenă fapte nelegiuite. (29) Mișcările actorilor lipsite de o minimă pudoare ce altceva învață, la ce îndeamnă dacă nu la desfrâu? Trupurile lor moleșite, încercând să redea mișcarea și înfățișarea femeiască[204], imită prin gesturi urâte femeile nerușinate. (30) Ce să mai spun despre mimii care recomandă inițierea în ale desfrâului, care împing la adulter prin ceea ce reprezintă și, prin imitație, îndeamnă la fapte reale! Ce vor face tinerii și tinerele, observând cum aceste scene se produc fără rușine și sunt privite cu plăcere de toți[205]? (31) În felul acesta li se arată ce pot face, li se deschid poftele, aținate la culme de ceea ce văd; fiecare, conform sexului, se vede în acele imagini și, râzând, este de acord; se vor întoarce acasă în mare măsură corupți de viciile ce i-au cuprins. Și nu e vorba numai despre copii, deși ei nu ar trebui învățați așa de timpuriu cu viciul, dar și de bătrânii care nu s-ar mai cuveni să păcătuiască[206].

(32) Care este rațiunea jocurilor de circ dacă nu capriciul, deșertăciunea, nebunia? Sufletele vor fi purtate spre turbare cu o năvală atât de mare, pe cât de năvalnică este goana carelor; sosiți pentru plăcerea de a privi, ei cer mai mult spectacol strigând, entuziasmându-se, sărind de pe locurile lor. (33) Așa că toate spectacolele trebuie evitate nu numai ca viciile să nu ne ia cu asalt inimile, care trebuie să rămână liniștite, netulburate, dar și ca obișnuința plăcerii să nu ne moleșească, să nu ne îndepărteze de Dumnezeu și de bunele întreprinderi. (34) Celebrarea jocurilor în cinstea zeilor sunt sărbători, pentru că s-au instituit cu prilejul zilelor de naștere ori al închinării noilor temple. (35) Vânătorile, mai întâi, care se numesc „daruri", au fost atribuite lui Saturn, reprezentațiile teatrale lui Liber, iar jocurile

---

[204] Toți actorii pieselor antice erau bărbați; dintre ei unii jucau roluri feminine.

[205] *Cf.* Minucius Felix, *Octavius*, 27, 11, 12; Sfântul Ciprian de Cartagina, *Către Donatus*, 8.

[206] Cea mai completă descriere a fenomenului teatral și a exceselor sale din epocă se găsește la Tertulian, în tratatul *De spectaculis*. Vezi Tertulian, *Despre spectacole*, trad. Florentina Leucuția, în vol. *Despre idolatrie și alte scrieri morale*, pp. 29-61.

de circ lui Neptun. Încetul cu încetul însă, li s-a atribuit și celorlalți zei aceeași onoare și jocurile, unul câte unul, au fost consacrate numelui lor, așa cum ne spune Sinnius Capito[207] în cartea despre spectacole. (36) Prin urmare, dacă cineva ia parte la spectacolele la care se adună în numele religiei, înseamnă că respectivul se dezice de cinstirea lui Dumnezeu și se orientează către zei, celebrându-le zilele de naștere și sărbătorile.

Capitolul 21

(1) Plăcerea auzului se obține din suavitatea vocilor și a cântecelor, care este tot atât de purtătoare de vicii precum încântarea aceea a ochilor despre care tocmai am vorbit. (2) Cine nu-l va considera un desfrânat și un om de nimic pe acela care exersează acasă practici teatrale? Nu are importanță dacă desfrâul îl practică acasă sau cu cei mulți în teatru. (3) Dar din nou s-a adus vorba de spectacole. Un singur lucru rămâne pe care noi trebuie să-l învingem: să nu fim subjugați de cele care merg către percepția noastră adâncă. Căci tot ceea ce este lipsit de cuvânt, adică vibrațiile plăcute ale aerului, sunetele corzilor, pot fi ușor neglijate pentru că nu se fixează și nici nu pot fi scrise. (4) Pe când o poezie frumoasă, o cuvântare care sună plăcut pun stăpânire pe judecată și o conduc după cum își propun[208]. De aceea, oamenii învățați, când ajung la religia lui Dumnezeu conduși de un învățător neinstruit, nu cred cu adevărat. (5) Obișnuiți cu plăcutele și sclipitoarele cuvântări ori poezii, ei disprețuiesc limbajul simplu, comun, al literelor divine, considerându-l impur. Ei caută ceea ce incită simțurile, îi convinge ceea ce este plăcut și se strecoară adânc în suflet, încântând. (6) Oare Dumnezeu, Creatorul și al minții, și al vocii, și al limbii, nu ar putea să vorbească iscusit? Providența supremă

[207] Sinnius Capito, filolog roman, autor al lucrării *Libri spectaculorum* („Cartea jocurilor publice"), citată și de Festus, care nu a ajuns până la noi.

[208] *Cf.* Cicero, *De oratore*, I, 8, 30. Judecata academică referitoare la artă, ajunsă la scriitorul creștin prin filieră ciceroniană, îi oferă autorului creștin argumentul de autoritate profană, pe care acesta îl speculează *pro domo*.

tocmai de aceea a dorit să fie lipsită de strălucire în cele divine, ca toți să înțeleagă cele pe care le spunea tuturor.

(7) În concluzie, cel preocupat de adevăr și care nu vrea să se discrediteze, e dator să renunțe la plăcerile nefericite, dăunătoare, care strică sufletul precum plăcutele mâncăruri corpul; cele adevărate să fie preferate celor false, cele veșnice celor trecătoare, cele utile celor plăcute. (8) Nimic nu este plăcut la aspect decât ceea ce se recunoaște a fi drept și cu iubire, nimic nu este plăcut auzului decât ceea ce hrănește sufletul și te face mai bun. Simțirea aceasta nu trebuie întoarsă în viciu, din moment ce pentru aceasta ne-a fost dată, ca să reușim să înțelegem învățătura lui Dumnezeu. (9) Așadar, dacă este o plăcere faptul de a asculta cântece și poezii, atunci fie-ți plăcut să citești și să asculți cuvinte de laudă adresate Domnului[209]. (10) Aceasta este adevărata plăcere, însoțitoarea și tovarășa virtuții; și nu este nefolositoare ori de scurtă durată, precum acele plăceri pe care și le doresc cei care slujesc corpului asemenea turmelor, ci o plăcere care delectează permanent, fără vreo întrerupere. (11) Dacă cineva depășește limitele acestea, căutând în plăcere nimic altceva decât plăcerea însăși, acesta își va pregăti moartea, pentru că, așa cum viața veșnică constă în virtute, moartea constă în plăcere. (12) Cine va prefera lucrurile trecătoare se va lipsi de cele eterne; cine va pune mai presus pe cele pământești nu va ajunge în posesia celor cerești.

Capitolul 22

(1) Despre plăcerile gustului și mirosului, două simțuri care țin numai de trup, nu mai este nimic de discutat, numai dacă cineva nu ne va pretinde să spunem ceea ce se cunoaște deja, și anume că e rușinos pentru un om înțelept și bun să fie robul pântecelui și al gurii[210] și să se prezinte semeț pomădat cu uleiuri și împodobit cu

[209] *Cf. Psalmul* 32, 1; 33, 2; *Coloseni* 3, 16. Lactanțiu, autorul poemului cripto-creștin *Despre pasărea Phoenix*, recomandă convertirea plăcerii generice în plăcere adevărată, orientată către virtute, procurată de poemele și cântecele închinate laudei lui Dumnezeu.

[210] *Cf. Romani* 16, 18; *Filipeni* 3, 19.

flori. Cel care face așa ceva este un om nejudecat, prost și de nimic, pe care nu-l va atinge mireasma virtuții. (2) Poate că se va spune: atunci de ce au mai fost făcute dacă nu ne folosim de ele? Adesea am afirmat însă că virtutea nu ar exista dacă nu ar exista cele care să i se opună. Astfel le-a orânduit Dumnezeu pe toate, încât să pregătească lupta celor două tabere. (3) Așadar, aceste delectări sunt armele celui pentru care singura misiune este să alunge virtutea și să îndepărteze dreptatea de om[211]. Prin aceste dezmierdări și plăceri încântă sufletele; pentru că se știe că plăcerea este uneltitorul morții. (4) Așa cum Dumnezeu îl cheamă pe om la viață prin virtute și prin efort, astfel acela îl duce la moarte prin desfătări și voluptăți și, după cum la adevăratul bine se ajunge prin relele primejdioase, tot așa la răul adevărat se ajunge prin binele înșelător. (5) Trebuie deci evitate aceste desfătări precum niște lațuri, niște plase, ca nu cumva, prinși de delicatețea dezmierdărilor, să ajungem odată cu trupul sub imperiul morții, căreia să ne vindem cu desăvârșire.

Capitolul 23

(1) Să vorbim acum despre plăcerea ce se dobândește prin pipăit, simț al corpului în totalitatea lui. Consider însă că nu trebuie să ne referim la podoabe ori la vestimentație[212], ci la pofta însăși, care se cuvine înfrânată la maximum, fiind aducătoare de mari vinovății. (2) Dumnezeu, gândind temeiul celor două sexe, le-a făcut să se dorească unul pe celălalt și să le facă plăcere unindu-se. A dăruit deci trupurile tuturor viețuitoarelor cu o dorință arzătoare, să se arunce însetate în aceste pasiuni și să devină posibilă în acest chip reproducerea și înmulțirea speciilor[213]. (3) Această dorință, această poftă devine și

[211] Aceasta este misiunea diavolului.

[212] În original: *de ornamentis et vestibus*, care poate fi socotită o referință la tratatele de profil ale predecesorilor apologeți latini pe care declară a-i fi citit: TERTULIAN, *De cultu feminarum*, și SFÂNTUL CIPRIAN DE CARTAGINA, *De habitu uirginum* (LACTANCE, *Institutions divines*, Livre VI, col. *Sources Chrétiennes*, vol. 509, p. 337, n. 4).

[213] *Cf. Facerea* 1, 22.

mai înrăită și mai îndârjită la om, poate pentru că s-a dorit ca numărul oamenilor să fie mai mare[214], ori pentru că doar omul a fost dăruit cu virtute, încât să se nască de aici cinstea și lauda înfrânării plăcerilor, a stăpânirii de sine. (4) Cunoaște „strălucitul" nostru dușman ce mare este forța acestei dorințe, pe care unii au ales să o numească „necesitate" și au deturnat-o către rău și strâmbătate dintr-un lucru drept și bun. (5) El trimite pe pământ dorințe nepermise, ca oamenii, care puteau să se bucure fără să greșească de ceea ce aveau ei, să pângărească ceea ce e al altuia. Oferă deci ochilor chipuri incitante, întreține focul, hrănindu-i cu vicii. (6) În felul acesta, tulbură și pune în mișcare toate impulsurile din tot corpul, întărâtă și aprinde acea dorință firească, până ce reușește să-l amăgească pe cel momit, prins în plasă. (7) Și, ca să nu fie vreunul care să se stăpânească de la ceea ce nu-i aparține de teama vreunei pedepse, a instituit lupanare, unde este pusă la vânzare pudoarea nefericitelor femei, încât să ajungă de batjocură și cei care săvârșesc păcatul, și cele care sunt constrânse să-l săvârșească.

(8) Prin depravări de acest fel, el a scufundat sufletele născute pentru sfințenie, precum într-o cloacă mocirloasă, a șters sentimentul de rușine, a alungat cinstea. Tot el a împreunat bărbați cu bărbați, punând la cale nelegiuitele legături potrivnice firii și hotărârii lui Dumnezeu[215]. Astfel i-a îndrumat pe oameni și i-a întărit în tot păcatul. (9) Ce mai poate fi sfânt pentru aceia care s-au oferit, la o vârstă lipsită de judecată și apărare, unei dorințe pustiitoare și înjositoare? (10) Nu poate fi descrisă pe măsura fărădelegii această situație. Nu i-aș putea numi altfel decât nelegiuiți și pângăritori pe cei cărora nu le este de ajuns sexul lăsat de la Dumnezeu, ci își bat joc de el în chip păcătos și nerușinat. Acestea trec totuși în fața lor drept fapte nevinovate, ba chiar onorante. (11) Ce să mai spun despre cei care se dedau nu unui desfrâu detestabil, ci nebuniei? Te jenezi să vorbești, dar putem noi crede că există pentru ei ceva de care să se rușineze? Și totuși trebuie să le spunem, pentru că se întâmplă. Vorbesc despre cei a căror poftă nerușinată peste măsură, nebunie blestemată, nu cruță nici măcar capul. (12) Prin ce cuvinte, prin ce indignare aș putea prezenta o

[214] *Cf. Facerea* 1, 28.

[215] *Cf. Leviticul* 18, 22; 20, 13; *Romani* 1, 27; *1 Corinteni* 6, 9; *1 Timotei* 1, 10.

nelegiuire atât de mare? Mărimea fărădelegii depășește putința exprimării[216]. Cum însă această poftă dă la iveală astfel de fapte, evidențiind fărădelegea, noi ne înarmăm împotriva ei cu cea mai mare virtute. (13) Cel care nu reușește să înfrâneze acele pasiuni se cade să le păstreze în hotarul patului conjugal, încât, pe de o parte, să obțină ceea ce dorește cu ardoare, pe de alta, să nu cadă în păcat. (14) Dar ce vor oamenii desfrânați? În mod cert plăcerea urmează bunele deprinderi. Dacă este dorită astfel, îi este permis omului să se bucure de o plăcere dreaptă și legitimă. (15) Dar, dacă îl va opri vreo piedică oarecare, atunci va trebui să intervină virtutea, așa încât stăpânirea de sine să lupte cu dorința. Nu numai că nu-i este permis dorinței să se atingă de patul conjugal străin, dar Dumnezeu ne sfătuiește să ne reținem de la contactul cu trupurile care se oferă tuturor și se prostituează și ne învață să facem un singur trup din cele două care s-au unit[217]. (16) Cel care s-a scufundat în noroi – este limpede că s-a mânjit cu noroi. Și, dacă corpul repede poate fi spălat, gândul pângărit de contactul corpului lipsit de rușine nu se poate curăți decât în timp îndelungat, prin multe fapte bune, de necurăția ce s-a prins de el. (17) Se cuvine să-și spună fiecare că unirea celor două sexe a fost dată ființei pentru procreare, fiind stabilită drept lege pentru aceste pasiuni, ca ele să răspundă reproducerii speciei. (18) Așa cum Dumnezeu ne-a dat ochi nu ca să privim la teatru și să obținem de aici plăcerea, ci ca să vedem cu ei faptele ce țin de trebuințele vieții, astfel și partea aceasta de rodnicie a corpului, așa cum ne spune numele însuși[218], am primit-o nu din alt motiv decât pentru câștigarea moștenitorilor. (19) Acestei legi divine trebuie să ne supunem în cea mai desăvârșită dăruire. Toți cei care mărturisesc că sunt ucenicii lui Dumnezeu să fie cu astfel de obiceiuri și așa de hotărâți, încât să reușească să-și poruncească lor înșiși. (20) Cei care iubesc plăcerile, robi ai poftei, își vând sufletul lor trupului, îl condamnă la moarte, pentru că ei s-au dedicat trupului în

---

[216] *Vicit officium linguae sceleris magnitudo,* formulare ce se regăsește și în *De mortibus persecutorum,* 38, 1, când Lactanțiu evocă lubricitatea excesivă a lui Maximin Daia.

[217] *1 Corinteni* 6, 16. Reamintim formula demnă de un creștinism „înainte de vreme", *Vbi tu Gaius, ego Gaia* („Unde vei fi tu, Gaius, voi fi și eu, Gaia"), care consfințea angajamentul solidarității conjugale, identitatea de voință a cuplului.

[218] *Genitalis,* în limba latină, „rodnic, de naștere".

care stăpână este moartea. (21) Așadar, fiecare, în măsura în care poate, să se orienteze către cumpătare, să cultive sentimentul rușinii, să păstreze cinstea în conștiința și gândul său. Și să nu asculte numai de legile publice, ci el, urmând legea lui Dumnezeu, să fie mai presus de orice lege. (22) Obișnuindu-se să trăiască în cele bune, se va rușina să ajungă la cele compromițătoare. Lucrurile drepte și cinstite liniștesc, ele fiind mai plăcute celor mai buni decât sunt cele rele și urâte pentru cei mai răi.

(23) Încă nu am lămurit toate îndatoririle unei vieți caste, Dumnezeu plasând-o nu numai între pereții proprii, ci și în limitele patului conjugal, încât cel care are o soție să nu dorească să mai aibă și o sclavă ori o femeie liberă[219], ci să păstreze credința căsătoriei. (24) Pentru că nu numai femeia care are pe altcineva este adulteră, așa cum sună norma dreptului public, în timp ce bărbatul, chiar mai multe de-ar avea, este absolvit de vina adulterului; (25) legea divină astfel i-a unit pe cei doi în căsnicie, făcând din ei „un singur trup"[220], prin legământ egal[221], încât este considerată adulter orice abatere de la această unire a trupului. (26) Nu din altă cauză Dumnezeu a lăsat ca femeia, singura, să rabde bărbatul – deoarece, în rândul celorlalte viețuitoare, femelele, după ce rămân grele, își resping bărbații –, ci pentru ca pofta să nu-i oblige, respinși fiind de femeile lor, să râvnească la altceva și astfel să nu-și păstreze gloria castității. (27) Dar nici femeia nu ar dobândi virtutea castității dacă nu ar exista și pentru ea posibilitatea păcatului. Poate cineva afirma că vietatea fără grai este castă pe motiv că respinge bărbatul, după ce a rămas grea? Face asta fiindcă ar ajunge la suferință și în primejdie dacă ar admite așa ceva. (28) Prin urmare, nu este nicio laudă a nu face ceea ce nu poți face. Tocmai de aceea este apreciată la om castitatea, fiindcă ea nu ține de natura lui, ci de voință. (29) Așadar, legământul trebuie păstrat de fiecare în parte, ba mai mult, prin exemplul stăpânirii de sine a soțului, soția trebuie îndemnată să se păstreze în curățenie. Pentru că este nedrept să pretinzi ceea ce

---

[219] *Cf. Ieșirea* 20, 17; *Înțelepciunea lui Isus Sirah* 41, 27.

[220] *Facerea* 2, 24; *Matei* 19, 5; *Efeseni* 5, 31.

[221] Lactanțiu propune concepte necunoscute dreptului roman, precum egalitatea între sexe și indisolubilitatea căsătoriei (LACTANCE, *Institutions divines*, Livre VI, col. *Sources Chrétiennes*, vol. 509, p. 348, n. 1).

tu însuți nu poți arăta. Nedreptatea aceasta face cu certitudine să existe adulterul, fiindu-le greu femeilor să-și păstreze credința față de cei care nu le arată o dragoste reciprocă. (30) Căci nu există femeie, oricât de compromisă i-ar fi cinstea, care să nu invoce drept cauză a viciului ei faptul că ea, greșind, nu nedreptățește, ci răspunde nedreptății ce i s-a făcut. Lucru pe care Quintilian l-a exprimat admirabil: „Omul", spune el, „care nu cruță căsătoria altora nu este nici paznic al propriei sale căsătorii"[222], situațiile fiind legate între ele prin natura lor. (31) Pentru că bărbatul, ocupat fiind să corupă soțiile altora, nu va reuși să fie disponibil curățeniei conjugale, iar soția, ajungând la o astfel de căsnicie, îndemnată de exemplul soțului, consideră că e cazul fie să imite, fie să se răzbune. (32) Să ne ferim deci, să nu dăm frâu liber, prin neînfrânarea noastră, viciilor; obiceiurile celor doi să se potrivească[223], iar ei să-și poarte căsnicia[224] împăcați în suflet. Să ne plasăm pe noi înșine în locul altuia. În aceasta constă adevărata dreptate: să nu faci altuia ceea ce tu însuți nu ai dori să-ți facă altul[225].

(33) Acestea sunt îndemnurile pe care le recomandă Dumnezeu în vederea stăpânirii de sine. Și, ca să nu considere cineva că el poate ocoli învățătura divină, să aibă în vedere – pentru ca orice viclenie ori prilej de înșelăciune să fie îndepărtate – că adulter este și bărbatul care ia de soție pe cea repudiată de soțul ei, și acela care, cu excepția vinei de adulter, își alungă soția pentru a se căsători cu alta[226]. Dumnezeu nu a vrut ca trupul unic să fie despărțit, destrămat[227]. (34) Pe lângă aceasta, nu numai adulterul trebuie evitat, dar și gândul adulterului: să nu privească cineva la soția altuia și să i se nască în suflet dorința[228]. În consecință, și gândul poate deveni vinovat de adulter, dacă și-a fixat imaginea plăcerii. (35) Gândul este cel ce păcătuiește, el îmbrățișează în imaginația sa rodul poftei nemăsurate, în el se află vinovăția, în el

---

[222] QUINTILIANUS, *Declamationes* (ed. Ritter), *Prefață*, p. iii.

[223] *Cf. 1 Corinteni* 7, 3.

[224] Literal: *iugum*. Lactanțiu glosează etimologic în familia de cuvinte: *iugum* – „jug", *con-iux,-gis* – „soț, soție", aceștia fiind „cei care duc împreună jugul" matrimonial.

[225] *Cf. Matei* 7, 12; *Didahia* 1, 2.

[226] *Cf. Matei* 5, 32; 19, 9.

[227] *Cf. Marcu* 10, 9.

[228] *Cf. Matei* 5, 28.

e toată fărădelegea. (36) Chiar de n-ar fi corpul pătat de nicio stricăciune, temeiul cinstei nu există dacă sufletul este pângărit, nici cinstea nu poate fi considerată neatinsă atunci când dorința a reușit să pătezе conștiința. (37) Să nu-și imagineze cineva că este greu să pui frâu plăcerii, să o zăvorăști, deșartă și rătăcitoare cum e ea, în hotarele cinstei și rușinii, din moment ce oamenii au hotărât să o învingă și foarte mulți și-au păstrat o fericită și nealterată puritate a trupului, mulți fiind cei care se bucură în deplină fericire de felul aproape divin al vieții[229]. (38) Dumnezeu nu recomandă să fie luată aceasta drept o interdicție, pentru că oamenii trebuie să procreeze, ci ca o permisiune[230]. De altfel, se știe câtă voință dumnezeiască s-a pus în pasiunile acestea. „Dacă va reuși cineva să facă asta", se spune, „va dobândi recompensă aleasă, de necomparat"[231]. (39) Acest gen de stăpânire de sine este ca un vârf, o culme a tuturor virtuților. Cel care va reuși să se nevoiască, să urce până acolo, pe acela Dumnezeu îl va recunoaște drept slujitorul și ucenicul Său. Acesta va învinge lumea[232], va fi asemănător lui Dumnezeu, el deținând virtutea divină. (40) Par lucruri grele; dar discutăm despre acela căruia i se pregătește calea spre cer, toate câte sunt pe pământ fiind călcate în picioare. Pentru că virtutea constă în cunoașterea lui Dumnezeu, toate sunt grele cât timp nu le cunoști, iar dacă le-ai cunoscut, devin ușoare[233]. Noi, cei care ne îndreptăm spre supremul bine, trebuie să ne înălțăm prin înșeși dificultățile vieții.

Capitolul 24

(1) Să nu fie dezamăgit cineva și să nu dezarmeze dacă, învins de dorință, împins de poftă, prins într-o cursă, constrâns de o împrejurare, a alunecat pe drumul nedreptății. El va reuși să se redreseze, să se elibereze, dacă va regreta faptele sale și, întorcându-se către Dumnezeu,

---

[229] *Cf. Luca* 20, 34-36; *Faptele Apostolilor* 14, 4.

[230] *Cf. 1 Corinteni* 7, 25.

[231] „Citat necunoscut", notează editorii, cu trimitere totuși la *1 Corinteni* 7, 7 ș.u., ori la *Matei* 19, 12.

[232] *Cf. 1 Ioan* 5, 4.

[233] *Cf. Matei* 11, 30; *1 Ioan* 5, 3.

Îi va aduce mulțumire[234]. (2) Cicero a considerat că așa ceva nu este posibil, el afirmând în Cartea a treia a lucrării sale *Academica*: „Dacă ar fi posibil ca aceia care s-au rătăcit în drumul lor, urmând o viață în derivă, să-și corecteze greșeala prin pocăință, foarte ușoară ar fi îndreptarea faptei nebunești"[235]. (3) Este posibil, de bună seamă. Să ne gândim la propriii noștri copii: când ei își regretă greșelile, considerăm că s-au corectat și, deși renegați și respinși, îi acceptăm din nou, îi îndrăgim, îi îmbrățișăm[236]; de ce să ne pierdem speranța că iertarea Tatălui celui adevărat n-ar putea fi îndeplecată prin pocăință? (4) Același Stăpân și Părinte foarte îngăduitor promite să respingă păcatele celor care le regretă[237], să șteargă toate nedreptățile[238] celui care a început să lucreze din nou în spiritul dreptății. (5) Așa cum cinstea vieții trecute nu folosește la nimic celui care duce în prezent o viață păcătoasă, pentru că, intervenind desfrânarea, lucrarea dreptății se șterge, tot astfel vechile păcate nu mai au putere asupra celui ce s-a corectat, fiindcă, dreptatea intervenind, ea face să dispară alunecarea din viața de mai înainte. (6) Omul își regretă fapta, deoarece a înțeles greșeala lui trecută; de aceea grecii spun mai potrivit și cu un plus de semnificație *metanoia,* în timp ce noi o numim *resipiscentia*[239], căci se căiește cel care se rușinează de greșeala lui, își ia gândul ca de la o nebunie, se mustră pentru fapte necugetate, întărindu-și sufletul în vederea unei viețuiri mai drepte. Totuși trebuie să aibă mare grijă să nu cadă din nou în aceleași lațuri. (7) Chiar și ființele fără grai care cad în capcană prin înșelăciune, dacă s-au dezlegat cumva și au luat-o la fugă, devin după aceea mai atente, ferindu-se de tot ce simt a fi înșelăciune și capcană. (8) Astfel și pe om pocăința îl face precaut, grijuliu în a evita fărădelegile în care a căzut odată din greșeală.

---

[234] *Ieremia* 36, 3; *Iezechiel* 18, 21.

[235] Cicero, *Academica posteriora, fragmenta,* 16.

[236] *Cf. Luca* 15, 20.

[237] *Cf. Isaia* 43, 25; *Ieremia* 31, 34; *Marcu* 2, 5-7; *1 Ioan* 1, 9.

[238] *Cf. Psalmul* 102, 3.

[239] *Resipiscentia* este un substantiv rar atestat în limba latină, nefolosit înaintea lui Lactanțiu și hapax în întreaga sa operă. E drept însă că verbul *resipiscere* (construit pe radicalul *sapere*) este clasic și bine atestat (*cf.* Tertulian, *Apologeticum,* 17, 5); Sfântul Ciprian de Cartagina, *Epistola* 63, 11, 3.

(9) Nimeni nu poate fi atât de înțelept, atât de atent, încât să nu alunece vreodată. De aceea, Dumnezeu, înțelegând neputința noastră, din bunătatea Lui i-a deschis omului un liman de mântuire, ca, la nevoie, slăbiciunea noastră fiind supusă acesteia, omului să-i vină în ajutor remediul pocăinței, iar acela care va fi greșit să-și schimbe direcția și cât mai repede să-și vină în fire și să se restabilească. (10) „Să-ți reiei mersul și să urci la suprafață, aceasta este lucrarea, aceasta truda."[240] După ce au gustat însă din plăcutele voluptăți, cu greu mai pot fi smulși de acolo; le-ar fi mai ușor să urmeze cele drepte dacă nu ar fi degustat dulceața acelora. Să se smulgă însă din sclavia blestemată; li se va ierta lor toată greșeala dacă și-o vor corecta printr-o viață mai bună. (11) Să nu creadă cineva că este în câștig dacă păcatul său nu va fi mărturisit. Căci Dumnezeu, sub privirea Căruia trăim, le știe pe toate; și, dacă am putea să ne ascundem de toți oamenii, de Dumnezeu nu vom reuși, fiindcă de El nimic nu poate fi ascuns, nimic tăinuit. (12) Seneca și-a încheiat *Exhortațiile*[241] sale cu o judecată admirabilă: „Nu știu ce, dar există o mare putere, mai mare decât ar putea fi cuprinsă cu gândul, căreia, trăind, îi dăm ascultare. Pe aceasta să o urmăm. Nu este de niciun folos o conștiință ascunsă, noi fiind dezvăluiți în fața lui Dumnezeu"[242]. (13) Ce putea fi spus mai adevărat de către cineva care L-a cunoscut pe Dumnezeu, decât ceea ce a spus un necunoscător al adevăratei religii? El a exprimat și măreția lui Dumnezeu, afirmând că este mai presus decât ar putea să cuprindă gândirea omenească, și în același timp a atins și izvorul însuși al adevărului, dându-și seama că viața omului nu este zadarnică, așa cum susțin adepții lui Epicur, de vreme ce oamenii, în viață, tind către Dumnezeu dacă trăiesc în dreptate și pioșenie. (14) Ar fi putut să devină un veritabil slujitor al lui Dumnezeu dacă l-ar fi sfătuit cineva și, desigur, dacă i-ar fi neglijat pe Zenon și pe dascălul său Sotion, dacă ar fi ajuns la îndrumătorul în adevărata înțelepciune. (15) „Aprobarea lui trebuie să o urmărim", spune el. Celestă afirmație, desigur, dacă nu ar fi precedată de recunoașterea ignoranței. „Nu ajută la nimic o conștiință

[240] Vergilius, *Aeneis*, VI, 128-129.

[241] Această operă protreptică a lui Seneca nu ne-a parvenit.

[242] Seneca, *Fragmenta*, 24.

ascunsă, noi fiind dezvăluiți în fața lui Dumnezeu." Nu există loc pentru minciună, pentru prefăcătorie, pentru că ochiul omului se oprește în fața peretelui, pe când clarviziunea lui Dumnezeu nu se împiedică nici măcar de viscere; Dumnezeu vede omul și îl cunoaște în totalitate. (16) Tot Seneca, în prima carte a aceleiași lucrări, spune: „Ce faci? Ce unelteşti? Ce tăinuieşti? Paznicul tău te urmăreşte. Peregrinările tale te-au făcut să scapi de unul, moartea de altul, sănătatea șubredă de altul; rămâne însă acesta de care nu te poți despărți niciodată. (17) De ce îți alegi un loc tăinuit, de ce te îndepărtezi de martori? Nebune, consideră că ai reușit să scapi de privirile tuturor: ce-ți folosește că nu ai martori din moment ce ai conștiință?"[243]

(18) Nu mai puțin admirabil vorbește despre conștiință și despre Dumnezeu Marcus Tullius. „Să-și amintească omul" – zice el – „că-l are drept martor pe Dumnezeu, adică, după părerea mea, rațiunea, lucrul sfânt pe care l-a dat Dumnezeu omului"[244]. (19) De asemenea, vorbind despre bărbatul drept și bun, spune: „Așadar, un astfel de bărbat nu numai că nu face, dar nici nu va cuteza să gândească ceva ce n-ar îndrăzni să spună deschis"[245]. (20) Să ne păstrăm conștiința curată deci, ea fiind deschisă privirii lui Dumnezeu, și, așa cum spune oratorul, „întotdeauna să trăim astfel încât să considerăm că va trebui să dăm socoteală"[246]; și să gândim nu că în orice moment suntem priviți de oameni, cum zice Cicero, „într-un teatru al lumii"[247], ci că suntem priviți de sus, de Cel care va fi deopotrivă și judecător, și martor; Acestuia, când El ne va cere socoteală pentru viața noastră, nu ne va fi cu putință să-I ascundem faptele. (21) Așa că este mai bine fie să ne ferim de conștiință, fie să ne deschidem noi înșine sufletul și să îndepărtăm pericolul prin desființarea rănilor. Însă de acestea nimeni altul nu ne poate vindeca, în afară de Acela, Singurul, care a redat celor șchiopi mersul, orbilor văzul, a curățit trupurile bolnave, a înviat morții[248]. (22) Doar El va stinge ardoarea dorinței, va extirpa poftele, va desființa invidia, va domoli ura,

---

[243] Seneca, *Fragmenta*, 14.
[244] Cicero, *De officiis*, III, 10, 44.
[245] Cicero, *De officiis*, III, 19, 77.
[246] Cicero, *In Verrem*, II, 11, 28.
[247] Cicero, *In Verrem*, V, 14, 35.
[248] *Cf. Matei* 11, 5.

ne va reda adevărata sănătate, cea veșnică. (23) Trebuie căutat acest leac bun pentru toate, pentru că sufletul mai mult decât corpul este expus primejdiei, iar purificarea trebuie aplicată cât mai rapid bolilor ascunse. (24) Nu putem spune despre cineva că este sănătos, chiar dacă se bucură de o vedere bună, de membrele toate întregi, de o sănătate perfectă a întregului corp, din moment ce este purtat de mânie sau dacă, orbit de trufie, nu-și mai încape în piele, dacă este robul poftei, dacă arde de dorințe. (25) Mai curând vom considera că este sănătos cel care nu jinduiește la fericirea altuia, bogățiile nu-l încântă, privește cu sfințenie la femeia altuia, nimic nu dorește, nu poftește nimic din ceea ce nu-i aparține, nu invidiază pe nimeni, nu disprețuiește pe nimeni, ci trăiește modest, plin de milă, dispus la binefaceri, blând, omenos, în permanență cu liniștea în suflet.

Acela este omul sănătos, drept, desăvârșit. (26) Cel care se supune tuturor acestor învățături celeste, acesta este adevăratul slujitor al lui Dumnezeu, acesta pentru care sacrificiile sunt o obișnuință a sufletului, care are o viață curată și fapte bune; (27) cel care dovedește toate acestea de atâtea ori aduce jertfă, de câte ori face un bine și un act de credință. Dumnezeu nu dorește jertfă de ființă fără grai, nici a morții și a sângelui[249], ci a omului și a vieții. (28) Pentru acest sacrificiu nu este nevoie de crengi sfinte, nici de lucruri pentru purificare, nici de altare, care sunt atât de fără rost, ci de ceea ce vine din adâncul sufletului. (29) Așa încât pe altarul lui Dumnezeu, altar care este cu adevărat foarte mare și care, situat în inima omului, nu poate să fie pângărit cu sânge, sunt depuse drept jertfă: dreptatea, răbdarea, credința, lipsa faptei rele, curățenia. Acesta este adevăratul ritual, aceasta este legea lui Dumnezeu, după cum a spus chiar Cicero: „Strălucită, divină, care întotdeauna recomandă cele drepte și cinstite, interzicând cele rele și rușinoase"[250]. Cel ce se va supune acestei legi preasfinte și întru totul întemeiate va trăi cu siguranță drept și cinstit. (30) Această lege am prezentat-o în puține capitole, pentru că mi-am propus să trec în revistă doar cele care impun virtuții și dreptății o adevărată culme.

---

[249] Lactanțiu insistă asupra caracterului crud, sângeros și eminamente material al jertfelor păgâne, cum o făcuse și dascălul său Arnobius (*Adversus nationes*, 4, 30).

[250] Cicero, *Fragmenta*, 13; *cf. De legibus*, II, 4, 8; 6, 18; *Philippicae*, XI, 12, 28.

(31) Dacă dorește cineva să cunoască toate celelalte, să se îndrepte către izvorul însuși de unde curge către noi acest râu.

Capitolul 25

(1) Acum vom spune câteva cuvinte despre sacrificii. „Fildeșul", spune Platon, „nu este un dar pur"[251] pentru Dumnezeu. Ce este potrivit atunci? Picturile oare ori stofele prețioase? Nu este potrivit pentru Dumnezeu tocmai ceea ce se poate strica ori poate fi furat. (2) Dar, așa cum a văzut că nu trebuie să I se ofere Dumnezeului celui viu ceva dintr-un trup mort, de ce nu a văzut că nu trebuie să I se ofere ceva corporal Dumnezeului celui incorporal? (3) Cu cât mai corect și mai adevărat spune Seneca: „Oare voi nu doriți să-l gândiți pe Dumnezeu ca fiind mare, liniștit, de o măreție blândă, cumpătat, prietenos întotdeauna față de cel apropiat, fără a pretinde să fie venerat prin jertfe și mult sânge – căci ce plăcere poate fi în măcelărirea unor vietăți nevinovate? –, ci printr-un gând curat, printr-o hotărâre bună și frumoasă? Lui nu trebuie să i se înalțe temple, îngrămădind pietre spre înălțimi, ci fiecare trebuie să îl venereze în sufletul lui"[252]! (4) Așadar, dacă va gândi cineva că lui Dumnezeu Îi sunt plăcute îmbrăcămintea, pietrele prețioase și altele care sunt la preț printre oameni, acela cu siguranță nu știe ce este Dumnezeu. El consideră că aceste lucruri Îi fac plăcere lui Dumnezeu – lucruri pe care dacă le-ar disprețui, omul ar fi lăudat pe bună dreptate. (5) Ce poate fi curat, ce poate fi demn de Dumnezeu dacă nu ceea ce El Însuși a pretins prin legea Sa divină?

Două sunt lucrurile care trebuie oferite: darul și sacrificiul; darul pentru totdeauna, sacrificiul la timpul potrivit. (6) Pentru cei care nu înțeleg nicicum ce este Dumnezeu, darul este ceva din aur sau argint, din purpură sau mătase, iar sacrificiul – animalul de jertfă sau ceea ce se arde pe altar. (7) Dar Dumnezeu nu Se folosește de niciunele, El

[251] Platon, *Legile*, XII, 956 A; Cicero, *De legibus*, II, 18, 45.

[252] Seneca, *Fragmenta*, 123. Pentru anvergura acestui loc comun, preluat de apologeții creștinismului din „dosarul" împotriva politeismului alcătuit deja de literații profani, a se vedea și P. Pistol, *Lucius C(ae)cilius...*, pp. 88-89, n. 26.

fiind de neatins, pe când toate acelea sunt stricăcioase. Lui Dumnezeu trebuie să I se ofere lucruri imateriale de care să Se folosească. Darul va fi atunci curățenia sufletului, iar sacrificiul, slava și imnul; dacă Dumnezeu este nevăzut, El va trebui venerat prin cele ce nu se văd. Așadar, nicio altă religie nu este adevărată în afară de aceea care subzistă în virtute și dreptate. (8) Cum Se va folosi Dumnezeu de dreptatea omului este ușor de înțeles. Sigur că, dacă omul a fost drept, el, primind nemurirea, va fi în veci slujitorul lui Dumnezeu. (9) Oamenii însă nu se nasc decât pentru dreptate, după vechii filozofi și după cum bănuiește chiar și Cicero. Căci, vorbind despre legi, el spune: „Dintre toate câte se află în disputa oamenilor învățați, nimic nu este mai important decât a înțelege că noi ne-am născut pentru dreptate"[253]. Doar acest lucru noi trebuie să îl cerem și să-l oferim lui Dumnezeu, pentru obținerea căruia El Însuși ne-a creat. (10) Cât este de adevărat acest gen dublu de sacrificiu, Hermes Trismegistul ne este martor real, el potrivindu-se cu noi, vreau să spun cu profeții pe care îi urmăm, atât în fond, cât și în formă. Astfel a vorbit el despre dreptate: „Iubește și cinstește acest cuvânt, fiule! Cinstirea lui Dumnezeu este una singură: să nu faci rău"[254]. (11) De asemenea, în acel *Discurs desăvârșit*, pentru că l-a auzit pe Esculap întrebându-l pe fiu dacă tatălui îi este pe plac să i se aducă tămâie și alte parfumuri la sacrificiul în cinstea Domnului, a exclamat: „Prorocește bine, cuvinte sfinte, Esculap! Căci este o mare nelegiuire să întreții în suflet un astfel de gând despre acela, singurul și unicul bine. Acestea și cele asemănătoare acestora nu sunt pe placul lui; el este plin de toate câte există și atât de puțin are nevoie de toate. Să-l iubim însă, aducându-i mulțumiri. Sacrificiul pentru el înseamnă doar slăvirea lui"[255].

(12) Corect a vorbit. Prin cuvânt trebuie să I se aducă sacrificiu lui Dumnezeu, din moment ce „Cuvântul este Dumnezeu"[256], așa cum a mărturisit El Însuși. Prin urmare, ritualul suprem al cinstirii lui Dumnezeu este lauda adusă de gura omului drept, îndreptată nemijlocit

[253] Cicero, *De legibus*, I, 10, 28.
[254] *Poimandres*, c. 12, 23.
[255] *Cf.* Pseudo-Apuleius, *Asclepius*, c. 41.
[256] *Ioan* 1, 1.

către Dumnezeu. Iar aceasta, ca să fie primită de Dumnezeu, are nevoie de umilință, de teamă, de cea mai mare devoțiune, ca nu cumva cineva, încrezător în cinstea și nevinovăția lui, să cadă în păcatul înfumurării, al trufiei, și prin aceasta să-și piardă mulțumirea virtuții. (13) Ca să-I fie plăcut lui Dumnezeu, să fie fără nicio pată, să implore în permanență mila lui Dumnezeu, să nu ceară nimic altceva în afară de iertare pentru păcatele sale, chiar dacă ele nu există. (14) Dacă va dori ceva, nu este nevoie să-I spună Celui care cunoaște dorințele noastre. Dacă i se va întâmpla un lucru bun, să-I aducă mulțumiri, de i se va întâmpla ceva rău, să nu fie nemulțumit și să declare că i s-a întâmplat din pricina păcatelor sale. Pentru situațiile bune să mulțumească, dar și în cele nefavorabile să aducă mulțumiri, în așa fel încât să fie întotdeauna același, statornic, neschimbat, de neclintit. Și să nu considere că lucrul acesta trebuie făcut doar în templu, ci și acasă sau în intimitatea camerei lui de culcare. (15) Să-L poarte pe Dumnezeu în permanență cu sine, cu sfințenie în inima sa, pentru că el însuși este templul lui Dumnezeu. (16) Dacă Îi va sluji lui Dumnezeu, Tatălui și Stăpânului, cu consecvență, în supunere și cu devotament, dreptatea va atinge culmea desăvârșirii[257]. Cel ce se va ține de ea, acesta, așa cum am spus și mai înainte, este supusul Domnului, acesta și-a împlinit datoria sa religioasă[258].

---

[257] Fraza concluzivă subliniază încă o dată sentimentul puternic al lui Lactanțiu și convingerea sa că *verus cultus et iustitia* sunt indisociabile și chiar echivalente în cea mai mare măsură. Comentând ansamblul Cărții a VI-a, editoarea Christiane Ingremeau susține că, deși intitulată doar *De uero cultu*, formula finală *consumata et perfecta iustitia est* stă într-o legătură puternică și fertilă cu Cartea anterioară, *De iustitia*, ce se încheie cu afirmația că păgânii, fie aceștia filozofi, politicieni sau persecutori, nu înțeleg adevărata dreptate. În acest fel, subiectul Cărții a V-a ar putea fi sintetizat retroactiv ca *De falsa iustitia*, ceea ce face din Cartea a VI-a o completare și dezvoltare pozitivă, al cărei titlu putea foarte bine să fie *„De uera iustitia et vero cultu"*, cum este cazul titlului binar a Cărții a IV-a, *De uera sapientia et religione*. Așadar, pe lângă ecoul recunoscut al Cărții a VI-a făcut primei Cărți din tratat, ea trebuie văzută și ca o binevenită prelungire și aprofundare a Cărții a V-a (vezi LACTANCE, *Institutions divines*, Livre VI, col. *Sources Chrétiennes*, vol. 509, p. 381, n. 4, și „Introduction", pp. 16-17).

[258] Lit. o hendiadă: „Acesta a dat satisfacție religiei și datoriei sale" (*hic religioni atque officio suo satisfecit*).

CARTEA A ȘAPTEA

DESPRE VIAȚA FERICITĂ

Capitolul 1

(1) „Este bine, temelia a fost pusă”[1], așa spune remarcabilul orator. Noi însă nu numai temelia am zidit-o, care trebuie să fie trainică și folositoare unei lucrări desăvârșite, ci am ajuns cu întreaga construcție, prin zidiri mari și rezistente, până spre vârf. (2) Rămâne să o acoperim și să o împodobim, ceea ce este mult mai ușor, demersuri fără de care eforturile anterioare devin inutile și nemulțumitoare[2]. (3) Căci la ce folosește să te eliberezi de falsele religii[3] sau să cunoști adevărata religie[4]? La ce ar folosi să înțelegi deșertăciunea falsei înțelepciuni[5] sau să afli cele adevărate[6]? La ce bun să aperi acea dreptate cerească[7]? De ce să păstrezi, prin mari dificultăți, cinstirea lui Dumnezeu[8], ceea ce înseamnă virtutea supremă, dacă ea nu va fi urmată de divina recompensă a unei fericiri veșnice? (4) Despre aceasta vom vorbi în Cartea de față, încât să nu pară toate cele menționate anterior rizibile și de niciun folos, dacă vom lăsa nelămurit chiar acest lucru în vederea căruia s-a

---

[1] CICERO, *Pro Murena*, 6, 14; *cf.* SALVIANUS, *Despre guvernarea lui Dumnezeu*, 3, 1, 1.

[2] Fiind ultima Carte din proiect, Lactanțiu o vede ca pe un acoperiș al construcției temeinice edificate în primele șase Cărți, pe care le sintetizează tematic în paragraful următor.

[3] Subiectul primelor două Cărți din *Instituțiile divine*.

[4] Subiectul Cărții a VI-a.

[5] Tema Cărții a III-a.

[6] Subiectul Cărții a IV-a.

[7] Subiectul Cărții a V-a.

[8] Tema Cărții a VI-a.

plănuit totul și să nu considere cineva că a suportat atâtea neajunsuri în zadar, din moment ce nu are nicio speranță în recompensa divină a faptelor sale, recompensă pe care Dumnezeu a rânduit-o pentru cel care a disprețuit plăcerile pământești, preferându-le virtutea adevărată. (5) Să facem și în partea aceasta ultimă a lucrării astfel încât, atât prin mărturiile literaturii divine, cât și prin argumente doveditoare, să reiasă limpede că trebuie preferate celor prezente cele viitoare, celor pământești cele divine, celor trecătoare cele veșnice, întrucât recompensele temporale aparțin viciilor, [iar] cele eterne virtuților.

(6) Voi arăta, așadar, rostul universului, ca să se înțeleagă cât mai ușor posibil când și cum a fost urzit de Dumnezeu; pentru că Platon, care a dezbătut problema făuririi lumii, nu avea cum să știe sau să o explice. El, ignorând taina divină, care nu se află decât de la profeți, Dumnezeu fiind învățător, a spus că lumea „a fost zidită dintotdeauna"[9]. Ceea ce este cu mult altfel, pentru că orice lucru solid, cu o masă oarecare, așa cum își are începutul cândva, tot astfel își are, obligatoriu, și un sfârșit. (7) Iar Aristotel, cum nu înțelegea în ce fel ar putea să dispară multitudinea lucrurilor, vrând să evite această obiecție, spune că „universul a existat dintotdeauna și va exista întotdeauna"[10]. (8) El nu a văzut că tot ceea ce are o existență materială a avut cândva un început, neputând exista ceva fără să fi început a exista. Când vedem cum dispar consumându-se, stingându-se pământul, apa și focul, care sunt precum niște părți ale universului, se înțelege că și întregul este pieritor din moment ce părțile lui componente sunt astfel. (9) Înseamnă că tot ceea ce este supus pieirii își are nașterea sa. Dar și tot ceea ce ajunge în raza ochilor trebuie să fie, după cum spune Platon, material și perisabil[11]. (10) Epicur singurul, urmându-l pe Democrit, a avut dreptate în această privință; el a afirmat că totul s-a născut cândva și va pieri cândva[12]. Sigur că nu a fost capabil să dea vreo explicație din ce cauză și când se va destrăma această operă așa de imensă. (11) Pentru că Dumnezeu ne-a dezvăluit toate acestea, noi nu venim cu presupuneri, ci, conform tradiției celeste, îi vom explica

[9] *Cf.* Cicero, *Academica priora*, II, 37, 118.
[10] *Cf.* Cicero, *Academica priora*, II, 38, 119.
[11] Platon, *Phaedon*, 80 c.
[12] Epicur, *Fragmenta*, 304.

celui doritor, încât pentru cei preocupați de adevăr devine limpede că filozofii nu au văzut adevărul, nici nu l-au înțeles, ci, adulmecându-l doar ușor, ei nu și-au dat seama totuși în niciun chip de unde le venea acel parfum[13] al înțelepciunii atât de delicat și de plăcut.

(12) Consider necesar, de asemenea, să avertizez cititorii că toate cele expuse de noi, minți deformate, aplecate către viciu, fie că nu le pot înțelege defel – înțelegerea lor fiind știrbită de dorințe pământești, care îngreunează toate simțurile și le fac neputincioase –, fie că, deși înțeleg, se prefac însă și nu le acceptă ca adevărate; ei, fiind mânați de vicii, cu bună știință practică răul, atrași fiind de farmecul lui, și părăsesc calea virtuții, deranjați de exigențele acesteia. (13) Întrucât ei ard de lăcomie și de o poftă insațiabilă de bogății – de vreme ce, chiar dacă își vor fi vândut ori dăruit bunurile pe care le îndrăgesc, sunt incapabili să trăiască într-un regim de viață modest –, de bună seamă ei preferă să fie doar o plăsmuire această credință care-i obligă să renunțe la plăcerile lor. (14) În același timp, îmboldiți de incitările poftelor, „dau năvală în nebunii și-n foc"[14], după cum spune poetul, afirmând despre noi că propovăduim lucruri incredibile, și asta pentru că preceptele renunțării le rănesc auzul, interzicându-le plăcerile cărora li s-au consacrat trup și suflet. (15) Iar cei care, plini de ambiție și intoxicați de iubirea de putere, și-au îndreptat tot zelul spre obținerea onorurilor, nici dacă le-ai aduce în mâini soarele însuși nu vor acorda crezare acestei învățături care le pretinde să trăiască umili, în disprețul oricărei puteri ori al onorurilor, așa de umili să trăiască, încât să fie dispuși să primească nedreptatea și să nu dorească să o întoarcă dacă au primit-o[15]. (16) Aceștia sunt oamenii care latră, în felul lor, cu ochii închiși, împotriva adevărului. Cei sănătoși însă, cu alte cuvinte cei care nu s-au scufundat într-atât în vicii încât să devină de nerecuperat, vor fi credincioși acestor precepte, le vor urma cu plăcere și toate câte le spunem pentru ei sunt deschise, limpezi, simple și, lucrul cel mai important, le consideră adevărate și de neînvins.

---

[13] *Odor*, în latină, imagine memorabilă privind „buna miresmă" a adevăratei înțelepciuni, pe care filozofii doar o adulmecă.

[14] Vergilius, *Georgice*, III, 244.

[15] *Cf. Matei* 5, 39.

(17) Favorabil virtuții nu se arată decât acela care poate să o urmeze, iar a urma virtutea nu este ușor pentru oricine. Pot face aceasta numai cei pe care sărăcia și lipsa mijloacelor i-au pus la încercare, redându-i capabili de virtute. (18) Dacă virtutea înseamnă suportarea neajunsurilor, nu vor fi în stare de virtute cei care au dus-o tot într-un bine; nefiind ei obișnuiți cu răul, nu pot să-l îndure, obișnuința cu lucrurile bune și dorința după ele fiind singurele lucruri pe care le știu. (19) Așa se întâmplă că oamenii sărmani, umili, fiind liberi, cred mai ușor în Dumnezeu decât cei bogați, în fața cărora se ridică atâtea piedici. Ei, înlănțuiți și împiedicați, slujesc voința unei lăcomii atotputernice, care îi ține prinși în lanțurile [ei] de nedezlegat, încât a privi spre cer le este cu neputință, gândul lor fiind orientat spre pământ, prins în lutul acestuia. (20) Drumul virtuții nu-l încape însă pe cel care poartă cu sine mari bogății; este o potecă îngustă pe care dreptatea îl conduce pe om spre cer; pe aici nu poate să treacă decât cel lipsit de bagaje, doar el și sufletul lui. (21) Cei bogați, împovărați de multe și enorme bagaje, merg pe drumul morții, care este mult mai lat, așa cum sunt căile pierzării. (22) Pentru ei, cele recomandate de Dumnezeu spre dreptate sunt aspre și pline de venin, învățături pe care noi le expunem, ele făcând parte din îndrumările date de Dumnezeu referitoare la virtute și adevăr. Cutezând să le respingă, ei se vor declara dușmanii virtuții și ai dreptății.

(23) Să ne orientăm acum spre ceea ce urmează, ca să putem da un sfârșit lucrării; rămâne deci să vorbim despre judecata lui Dumnezeu, judecată care atunci se va stabili, când Domnul nostru va reveni pe pământ, ca să-i acorde fiecăruia, după merit, recompensa ori pedeapsa. (24) În consecință, așa cum în Cartea a IV-a am vorbit despre cea dintâi venire a lui Dumnezeu, astfel în aceasta vom relata despre ultima venire, pe care iudeii o mărturisesc și în care speră. Dar speră în zadar, pentru că El Se va întoarce spre a-i consola pe cei chemați la prima Lui venire. (25) Iar cei care L-au tratat cu violență, în lipsa credinței, pe El, umilul de atunci, vor resimți acum puterea Învingătorului și toate câte le citesc și nu le înțeleg le vor îndura, judecați fiind de Dumnezeu; pentru că ei, atinși de toate păcatele, întinați de sângele sfânt al Aceluia asupra căruia își întinseseră mâinile nelegiuite, sunt condamnați la chinuri veșnice. (26) Dar noi avem un material

aparte contra evreilor[16], prin care îi vom convinge de greșeala și de fărădelegea lor.

Capitolul 2

(1) Acum însă ne vom ocupa de necunoscătorii adevărului. Din dispoziția lui Dumnezeu cel suprem astfel s-a rânduit ca acest veac plin de nedreptăți să aibă un capăt cu trecerea anilor[17] și, îndată ce a luat sfârșit orice răutate, sufletele celor pioși fiind chemate la o viață fericită, să înflorească sub domnia lui Dumnezeu Însuși acel veac de liniște, de împăcare, dătător de pace, „secolul de aur" așa cum îl numesc poeții. (2) Cauza tuturor greșelilor comise de filozofi mai înainte de toate a fost că ei nu au înțeles temeiul lumii, care conține întreaga înțelepciune. (3) Temeiul acesta nu poate fi cuprins în sensul lui propriu și în înțelegere profundă. Filozofii au vrut să ajungă la el prin ei înșiși, fără un învățător. Prin urmare, au ajuns adesea la concluzii contradictorii, fără ieșire, împotmolindu-se ca de obicei, așa cum spune poetul comic[18], presupunerilor[19] lor nerăspunzându-le, de bună seamă, rațiunea; ei luaseră drept adevărat ceva ce nu putea fi confirmat ori probat fără o știință a adevărului și a celor celeste. Iar aceasta – cum am mai spus-o de atâtea ori – nu poate să ajungă la om decât dacă Dumnezeu este învățătorul. (4) Căci, dacă omul ar fi în stare să înțeleagă cele divine, ar fi în stare să le și facă, pentru că a înțelege înseamnă a călca pe urmele cuiva[20]. Nu poate însă omul să facă ceea ce face Dumnezeu, fiind el în corp muritor, așadar nici să înțeleagă cele făcute de Dumnezeu nu va putea. Dacă s-ar putea întâmpla așa ceva, ar fi ușor pentru oricine să se măsoare

---

[16] Nu se știe dacă intenția lui Lactanțiu s-a concretizat sau nu.

[17] În original: *decurso temporum spatio*, metaforă preluată din jargonul curselor de care, unde *spatium* desemna lungimea cursei dintre *metae*, bornele țintă ce trebuiau ocolite.

[18] Terentius, *Phormio*, V, 2, 15.

[19] În original: *asumptio*, termen utilizat frecvent în interiorul propoziției minore dintr-un silogism.

[20] Afirmația întâlnită în Renaștere: „A înțelege înseamnă a egala" (Rafael Sanzio) revendică deci și paternitatea teologală.

cu imensitatea lucrurilor și faptelor divine. (5) Dacă ai dori să contempli universul cu toate câte sunt în el, ai înțelege în ce măsură opera lui Dumnezeu este mai presus de întreprinderile omenești. Aceeași distanță care există între lucrarea divină și cea umană există și între înțelepciunea lui Dumnezeu și a omului. (6) Fiind Dumnezeu ființă incoruptibilă și nemuritoare, veșnic fiind, este și perfect; după cum este El Însuși, tot astfel este și înțelepciunea Lui, desăvârșită, fără să-i stea ceva împotrivă, Dumnezeu Însuși nefiind supusul niciunui lucru.

(7) Dar omul este robul pasiunii; înțelepciunea lui va fi și ea supusă greșelii și, după cum multe împiedică viața omului să devină veșnică, la fel și înțelepciunea lui în mod obligatoriu va fi împiedicată de multe să devină desăvârșită în cercetarea aprofundată a adevărului. (8) Așadar înțelepciunea umană este ca și inexistentă dacă intenționează să cunoască adevărul prin ea însăși, pentru că mintea omului, dependentă de un corp fragil și închisă într-o sălășluire întunecată, nu va putea să umble prea liber, nici să perceapă adevărul într-un mod mai limpede, cunoașterea lui ținând de condiția divină. Numai lui Dumnezeu Îi este cunoscută lucrarea Sa. (9) Omul nu va reuși prin gândire și prin dezbateri să ajungă la cunoaștere, ci învățând și ascultând de la Cel care singurul le știe pe toate și le poate preda. (10) De aceea, Marcus Tullius, redând părerea lui Socrate din opera lui Platon care spune că venise timpul ca el însuși să părăsească viața, în timp ce aceia, în fața cărora pleda, să-și continue viața, zice: „Dacă este mai bine, doar zeii nemuritori știu, dintre oameni consider că niciunul nu știe”[21]. (11) De aceea, toate școlile filozofice sunt străine de adevăr, ele fiind constituite de oameni, și nu pot avea vreun fundament ori vreo certitudine cele ce nu sunt consolidate de prorocirile unor voci divine.

Capitolul 3

(1) Și, pentru că vorbim despre rătăcirile filozofilor, stoicii împart natura în două părți, una care acționează, alta care se oferă acțiunii. În cea dintâi, ei spun că sălășluiește forța simțurilor, iar în cea de a doua,

[21] Cicero, *Tusculanae disputationes*, I, 41, 99; *cf.* Platon, *Apologia Socratis*, 42 A.

materia simțirii, și că nu poate exista una fără cealaltă. (2) Cum pot fi același lucru ceea ce acționează cu ceea ce este acționat? Dacă ar spune cineva că același sunt olarul și huma, după cum huma este același lucru cu olarul, nu ar părea că aiurează în toată legea? (3) Aceștia însă înglobează într-un singur nume, acela al naturii, două lucruri total diferite: pe Dumnezeu și natura, Creatorul și opera, afirmând că unul fără altul nu pot exista, ca și când natura ar însemna Dumnezeu amestecat lumii. Încât uneori astfel se confundă [prezumțiile lor], că Dumnezeu Însuși devine rațiunea lumii, iar lumea, corpul lui Dumnezeu, ca și când Dumnezeu și lumea ar fi început să existe în același timp și Dumnezeu nu ar fi creat El Însuși lumea. (4) Ceea ce mărturisesc și ei înșiși atunci când spun că lumea a fost făcută pentru oameni și că, dacă Dumnezeu ar vrea, ar putea să existe fără lume, din moment ce Dumnezeu este rațiunea divină și eternă, lipsită de corp și liberă. Nefiind în stare să înțeleagă măreția acestei forțe, L-au luat laolaltă pe Dumnezeu cu lumea, adică tocmai cu opera Sa. (5) De unde și versul din Vergilius: „Rațiunea răspândită prin membre pune în mișcare întregul univers, amestecându-se și ea marelui corp”[22]. (6) Atunci unde este ceea ce a fost făcut de Providența divină și este dirijat de aceasta, după cum spun ei înșiși? Căci, dacă a făurit lumea, înseamnă că Dumnezeu a existat fără lume; iar dacă stăpânește, nu stăpânește precum mintea corpul, ci precum stăpânul casa, precum cârmaciul corabia, vizitiul carul, aceștia nefiind amestecați lucrurilor pe care le conduc. (7) Dacă toate cele pe care le vedem sunt membrele lui Dumnezeu, deja Dumnezeu, constituindu-Se din ele, devine fără de simțire, membrele fiind lipsite de sensibilitate, dar și muritor, pentru că membrele se observă că sunt muritoare. (8) Aș putea enumera atâtea cutremure neașteptate care au despicat pământul ori l-au scufundat în genune, orașe și insule scufundate în valuri, pierdute în adâncimi, câmpii roditoare invadate de mlaștini, fluvii și lacuri secate, munți abrupți prăbușindu-se sau devenind șesuri nivelate; focul ascuns în interiorul pământului mistuie foarte multe regiuni și temeliile multor munți. (9) Și încă este puțin lucru că Dumnezeu nu-Și apără membrele, dacă nu i-ar permite chiar omului să acționeze asupra corpului lui

[22] Vergilius, *Aeneis*, VI, 726-727.

Dumnezeu: sunt construite mări, sunt dărâmați munți, se scobește în măruntaiele pământului ca să se scoată bogății[23]. Ce să mai spunem că nici măcar aratul nu se întâmplă fără sfârtecarea corpului divin. Încât suntem niște criminali, niște nelegiuiți, noi cei care acționăm cu violență asupra membrelor lui Dumnezeu[24]. (10) Admite oare Dumnezeu să-I fie zdruncinat trupul, fie El Însuși să devină mai slab, fie să-i permită omului să-L slăbească? Numai dacă nu cumva acea simțire divină, care este în plămada lumii și a tuturor părților lumii, nu a părăsit suprafața de contact a pământului, coborând în adâncimi, ca să nu mai simtă nicio durere din permanenta sfârtecare de sine. (11) Fiind o presupunere de neluat în seamă, absurdă, înseamnă că ei înșiși au fost lipsiți de inteligență, iar tezele lor sunt lipsite de sens, din moment ce ei nu au înțeles că există un spirit divin răspândit pretutindeni și că prin el toate sunt stăpânite, dar nu în așa fel încât Dumnezeu, Care este incoruptibil, să Se amestece în elementele grele și stricăcioase.

(12) Așadar, este mai corect ceea ce s-a preluat de la Platon, și anume că lumea a fost făcută de Dumnezeu și că este condusă prin grija Aceluiași. Se cuvenea, prin urmare, ca Platon și aceștia care au gândit la fel să instruiască, să dea explicații care a fost cauza, rostul creării unei opere așa de mărețe, de ce a făcut asta și pentru cine. (13) Stoicii spun: „Lumea a fost făcută pentru oameni"[25]. De acord. Dar Epicur nu știe de ce sau cine i-a făcut pe oamenii înșiși. Căci Lucretius, când declară că universul nu a fost zidit de zei, astfel zice: „Se spune, de asemenea, că pentru oameni au intenționat zeii să pregătească admirabila natură a universului"[26]. Ca apoi [să conchidă]: „Este lipsit de judecată. Ce câștig ar putea avea zeii nemuritori și fericiți din favoarea noastră, încât să fie împinși să facă ceva pentru noi?"[27] (14) Pe bună dreptate! Dar nu aduceau nicio explicație de ce neamul omenesc a fost creat, zidit de Dumnezeu. Pe când misiunea noastră tocmai asta este: să expunem taina universului și a omului, de care

---

[23] *Cf.* Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, 20, 11; Ovidius, *Metamorphoses*, 1, 138-140.

[24] Turnură de stil ironică.

[25] Epicur, *Fragmenta*, 371.

[26] Lucretius, *De rerum natura*, V, 156 ș.u.

[27] Lucretius, *De rerum natura*, V, 165 ș.u.

aceia, lipsiți fiind, nu au reușit să atingă nici esența adevărului, nici să o vadă. (15) După cum spuneam mai sus, deși aflaseră ceva adevărat, și anume că lumea a fost creată de Dumnezeu și că a fost creată pentru oameni, totuși, lipsindu-le temeiul celor ce decurgeau de aici, nu au reușit să păstreze adevărul pe care îl câștigaseră. (16) Platon, în cele din urmă, ca opera lui Dumnezeu să nu pară nevolnică și supusă ruinei, a spus că „va rămâne pentru veșnicie"[28]. Dar, dacă a fost făcută pentru oameni și așa a fost făcută, ca să fie veșnică, de ce nu sunt veșnici și cei pentru care a fost creată? Iar dacă cei pentru care a fost creată sunt muritori, ea însăși va fi deci muritoare și degradabilă, nevalorând ea mai mult decât cei pentru care a fost făcută. (17) Dacă ar judeca corect, el ar înțelege că lumea, de vreme ce a fost creată, este pieritoare și că nu poate să dăinuie veșnic decât ceea ce este de neatins.

(18) Cel care respinge [aserțiunea] că lumea ar fi fost creată pentru oameni, acesta nu are nicio logică. Dacă spune că Ziditorul Însuși a ridicat această operă de o așa măreție pentru sine, de ce atunci ne-am mai născut noi? De ce ne bucurăm de lumea însăși? Ce s-a dorit prin plăsmuirea neamului omenesc și a celorlalte viețuitoare? De ce ne însușim niște avantaje străine? De ce ne mai înmulțim, de ce ne micșorăm, de ce pierim? (19) Ce rațiune are însăși nașterea? De ce succesiunea permanentă a generațiilor? De bună seamă, Dumnezeu a vrut să vadă și să plăsmuiască în diferite imagini chipul Său, ca niște peceți[29] de care să Se lase încântat. Și, dacă așa era, a avut destulă grijă de viețuitoare și în special de om, căruia i le-a lăsat pe toate în ascultare. (20) Cât îi privește pe cei care spun că lumea a existat dintotdeauna – trec cu vederea faptul că nu ar fi putut să existe fără vreun început propriu, fapt care pentru ei rămâne nerezolvat –, atât adaug: dacă lumea a existat dintotdeauna, nu poate avea nicio rațiune. (21) Ce ar fi putut zidi rațiunea într-o realitate care nu a avut niciun început? Căci, mai înainte de a exista sau de a se construi ceva, este nevoie de o hotărâre prin care să se decidă cum va fi; și nici nu poate să înceapă ceva fără o judecată stabilită dinainte. (22) Deoarece planul

[28] *Cf. supra*, cap. 1, 6.

[29] În original: *sigilla*, ce poate însemna și „mică reprezentare", „statuetă", „semn", pe lângă sensul de „sigiliu", „pecete".

precede orice lucrare; numai ceea ce nu a fost făcut nu are rațiune. Dar universul are un plan pe baza căruia există și este condus; prin urmare, și el a fost făcut. Iar dacă a fost făcut, se va și destrăma. (23) Să explice, așadar, ei, dacă sunt în stare, de ce a fost făcut la început, sau de ce se destramă după aceea.

Epicur[30] și, de asemenea, Democrit, neputând să dea explicația, au spus că s-a născut de la sine, semințele de pretutindeni unindu-se între ele. Tot ele, desfăcându-se una de cealaltă, aduc destrămarea și pieirea. (24) Neexistând o rațiune în cele omenești, ceea ce părea corect s-a stricat, necunoașterea rațiunii a dat peste cap toată rânduiala, reducând lumea și tot ceea ce se petrece în ea la asemănarea cu un vis absolut mincinos[31]. (25) Cum însă lumea și toate componentele ei sunt conduse – după cum vedem – de o uimitoare rațiune, cum atmosfera potrivită și cursul măsurat în varietatea lui al astrelor și luminilor de pe cer, anotimpurile neschimbate și minunate, bogăția felurită a pământului, câmpiile, culmile munților ca niște fortificații, pădurile verzi și pline cu de toate, izvoarele țâșnind dătătoare de sănătate, revărsarea folositoare a apelor, bogata și îmbelșugata răspândire a mărilor, suflul felurit și folositor al vânturilor și toate celelalte constau într-o rațiune supremă, cine este atât de orb încât să considere că s-au născut fără o cauză, în ele strălucind o admirabilă întocmire datorată rațiunii care le prevede cel mai bine pe toate? (26) Iar dacă fără un motiv nici nu există, nici nu se produce ceva, dacă puterea supremă a lui Dumnezeu este evidentă din dispunerea armonioasă a lucrurilor, virtutea Lui din măreția lor, autoritatea Lui din felul în care conduce universul, sunt minți sterpe, niște nebuni cei care susțin că nu există Providență. Nu i-aș contrazice dacă ar afirma că nu există zei, ca să spună că există doar unul singur; dar, când susțin că niciunul nu există, acela care nu consideră că ei delirează el însuși delirează.

---

[30] Epicur, *Fragmenta*, 382.

[31] Rezumat, în cheie iarăși ușor ironică, al teoriilor atomiste, popularizate la Roma îndeosebi de Lucretius, care echivala termenul grecesc cu variante diverse precum *primordia rerum, semina, genitalia semina rerum, corpora* și chiar vagul *elementa* (*cf.* John Masson, *Atomic Theory of Lucretius contrasted with Modern Doctrines of Atoms and Evolution*, George Bell and Sons, London, 1884, p. 12).

Capitolul 4

(1) Dar despre Providență am vorbit suficient în prima Carte. Dacă aceasta există, așa cum reiese din minunăția lucrărilor sale, se impune ca și omul, și celelalte viețuitoare să fie create de aceeași Providență. (2) Să vedem deci rațiunea plăsmuirii neamului omenesc[32], pentru că rezultă, ceea ce susțin și stoicii, că lumea a fost zidită pentru oameni. Deși chiar și în acest sens ei greșesc, și nu puțin, spunând „pentru oameni", nu „pentru om": numirea unuia singur include întregul neam omenesc. (3) Și asta pentru că nu țin cont că un singur om a fost creat de Dumnezeu, ci consideră că oamenii s-au născut precum ciupercile pe toate pământurile și ogoarele. Hermes știa că omul a fost plăsmuit de Dumnezeu după asemănarea Lui Însuși. Dar să revenim la ceea ce ne-am propus. (4) După părerea mea, nimic nu se întâmplă gratuit, ci orice lucru vizează în mod obligatoriu o utilitate oarecare. Cine este atât de lipsit de minte, de neserios, încât să pornească să facă ceva zadarnic, de unde să nu spere niciun folos, niciun avantaj? (5) Cel care își ridică o casă nu o ridică numai ca să fie, ci să poată să locuiască în ea; cel care construiește o corabie nu își dă străduința doar pentru a se vedea că e o corabie, ci ca să navigheze cu ea. (6) De asemenea, dacă cineva se apucă să facă un vas oarecare, nu îl face numai ca să se vadă că l-a făcut, ci ca în acel vas să pună ceva necesar. În mod asemănător, toate celelalte nu sunt elaborate în gratuitate, ci spre anumite întrebuințări.

(7) Astfel, și lumea a fost creată de Dumnezeu nu pentru ea însăși, căci nu avea ea nevoie de căldura soarelui, de lumina lunii, de suflarea vânturilor, de umezeala ploilor, de hrana roadelor, ea fiind lipsită de simț. (8) Dar nici nu se poate spune că Dumnezeu a făcut lumea pentru Sine Însuși, El putând exista și fără lume, așa cum a fost mai înainte, iar Dumnezeu nu Se folosește de toate câte sunt și se nasc pe lume. (9) Rămâne că lumea a fost întemeiată pentru viețuitoare, pentru că ele se bucură de cele în care constă lumea. Ca viețuitoarele să poată trăi și subzista, toate cele necesare le sunt oferite acestora în anumite anotimpuri. (10) Apoi este clar că restul

[32] Explicația privește afirmația învățăturii creștine; altfel, s-ar înțelege că nu greșesc nici stoicii.

viețuitoarelor au fost plăsmuite pentru om, pentru că îi servesc omului și îi sunt date lui în îngrijire și spre folosință, ele, fie cele de apă, fie cele de uscat, neavând o judecată asupra lumii precum omul. (11) Trebuie răspuns aici filozofilor, și în special lui Cicero, care zice: „De ce Dumnezeu, deși pe toate le face pentru noi, a dat așa putere șerpilor și viperelor? De ce a răspândit și pe apă, și pe uscat atâtea vietăți veninoase?"[33] (12) Este locul unor ample dezbateri, dar trebuie redat pe scurt, în trecere. Pentru că omul este alcătuit din lucruri diferite, care se resping unele pe altele, respectiv din suflet și trup, adică din cer și din pământ, din subtil și evident, din veșnic și trecător, sensibil și brut, lumină și întuneric, rațiunea însăși impunea cu necesitate să i se ofere omului și bune, și rele, de cele bune să se folosească, de cele rele să se ferească, să le evite.

(13) Tocmai de aceea i-a fost dată înțelepciunea, ca el, cunoscând natura celor bune și a celor rele, să pună în aplicare forța rațiunii sale dorind cele bune și îndepărtându-se de cele rele. Celelalte viețuitoare, nefiind înzestrate cu înțelepciune, au fost înfășurate în piei și întărite prin natura lor; omului însă, numai lui dintre toate, fiind el ființă aleasă, i-a dat rațiune[34]. (14) Așa că pe el l-a lăsat gol și lipsit de sprijin, încât să se întărească și să se apere prin înțelepciunea sa. Tăria și frumusețea lui au fost plasate nu în afară, ci în interior, nu în corp, ci în inimă. Dacă nu ar exista relele de care să se ferească, pe care să le diferențieze de cele bune și folositoare, înțelepciunea nici nu i-ar fi necesară. (15) Afle deci Marcus Tullius că de aceea i-a fost hărăzită omului rațiunea, ca, pe de o parte, să prindă pești pentru trebuințele sale, pe de alta, să se ferească de șerpi și de vipere pentru sănătatea sa; de aceea i s-a propus lui și binele, și răul, pentru că primise înțelepciunea, a cărei forță în întregime constă în discernerea celor bune și a celor rele. (16) Prin urmare, sunt mari, bune și minunate forța, rațiunea și tăria omului, pentru care Dumnezeu a construit lumea însăși și toate câte sunt în univers, acordându-i lui atâta cinstire, încât l-a plasat mai presus de toate, el fiind singurul capabil să admire lucrarea lui Dumnezeu. (17) Foarte frumos a scris

[33] Cicero, *Academica priora*, II, 38, 120.

[34] Numeroase argumente comparative în raportarea omului la celelalte viețuitoare, pe lângă cele schițate succint aici, se regăsesc în tratatul lactanțian *De opificio Dei*.

Asclepiade[35] al nostru, dezbătând despre înțelepciunea supremă a lui Dumnezeu, în acea carte pe care mi-a dedicat-o: „De aceea, dreptate are cel care consideră că Providența divină a acordat locul cel mai apropiat aceluia care era în stare să înțeleagă ordinea universului. (18) Acesta este soarele; cine îl vede astfel încât să înțeleagă de ce există soarele și cât bine aduce el celor din jurul lui? Acesta este cerul; cine îl respectă ca atare? Acesta este pământul; cine îl locuiește? Aceasta – marea; cine navighează în apele ei? Acesta – focul; cine se folosește de el?" (19) Așa că Dumnezeu atotputernic le-a orânduit pe toate nu pentru Sine, El neavând nevoie de nimic, ci pentru om, care se folosește de ele la modul cuvenit.

Capitolul 5

(1) Să expunem acum rațiunea pentru care Dumnezeu a făcut omul însuși. Filozofii, dacă ar fi știut aceasta, ar fi apărat adevărurile pe care le aflaseră și nu ar mai fi căzut în acele greșeli enorme. (2) Aici este esențialul, acesta este punctul de căpetenie – cel care nu l-a deținut nu avea cum să nu-i scape adevărul; acesta este, în sfârșit, ceea ce îi determină să nu aibă în vedere rațiunea. Dacă ea le-ar fi strălucit, dacă ei ar fi cunoscut întreaga taină a omului, niciodată Academia nu ar fi slăbit forța disputelor filozofiei în general, plasându-se de-a curmezișul. (3) Așa cum Dumnezeu nu a făcut lumea pentru Sine – El neavând trebuință de avantajele ei –, ci pentru om, omul folosindu-se de ea, tot astfel pe om l-a făcut pentru Sine. (4) „Ce interes prezintă omul pentru Dumnezeu, ca să-l fi făcut pentru sine?"[36], se întreabă Epicur. Ca să existe, bineînțeles, cel care să-I prieapă opera, să-I poată admira prin simțirea lui și proslăvi prin glasul lui înțelepciunea unei bune orânduieli, rațiunea actului creator, virtutea vizând desăvârșirea. Iar dintre toate, cea mai importantă este aceasta: să Îl cinstească pe Dumnezeu. (5) Numai acesta Îl cinstește, care Îi înțelege lucrarea, acesta Îl întâmpină pe Creatorul tuturor lucrurilor cu veneratia cuvenită, pe

[35] Contemporanul lui Lactanțiu, partener într-o reciprocitate a dedicațiilor.
[36] Epicur, *Fragmenta*, 371.

adevăratul său Părinte, acesta care apreciază virtutea și măreția Lui din descoperirea operelor Sale, din scopul și perfecțiunea lor. (6) Ce argument mai clar poate fi adus că Dumnezeu a făcut lumea pentru om, iar pe om pentru Sine, când, dintre toate viețuitoarele, singur omul a fost plăsmuit astfel încât ochii lui să fie îndreptați spre cer, privirea să se înalțe către Dumnezeu, chipul să-i fie comun cu al Părintelui său, de parcă Dumnezeu l-a ridicat pe om de la pământ la contemplarea Divinității, întinzându-i mâna? (7) „Ce-i oferă lui Dumnezeu" – zice Epicur –, „care este fericit și care nu are nevoie de nimic, cinstirea din partea omului? Iar dacă a purtat atâta dragoste pentru om, încât pentru el însuși a zidit lumea, pe el l-a înălțat prin înțelepciune, ca să devină stăpânul celor vii, îndrăgindu-l ca pe un fiu, de ce l-a lăsat muritor și nevolnic? De ce l-a predat tuturor nevoilor pe cel pe care îl îndrăgea, când s-ar fi cuvenit ca omul să fie fericit, ca unul ce era foarte apropiat, alături de Dumnezeu și veșnic, așa cum este el însuși, spre cinstirea și contemplarea căruia a fost plăsmuit?"[37]

(8) Aceste lucruri în parte noi le-am expus în primele Cărți; totuși, pentru că subiectul o cere aici îndeosebi, unde ne-am propus să discutăm despre viața fericită, trebuie explicate mai atent și mai pe larg, ca să fie cunoscute hotărârile lui Dumnezeu, opera și voința Lui. (9) Deși ar fi putut da naștere la nenumărate ființe prin Duhul Său nemuritor, așa cum a creat îngerii, care sunt nemuritori, în afara oricărei primejdii ori temeri de nenorociri, a plăsmuit totuși o operă de neimaginat în felul în care a creat o mulțime de suflete, pe care le-a dispus mai întâi în trupuri firave și neputincioase, plasate la mijloc între bine și rău, încât El să propună virtutea celor care constau din ambele naturi, iar ele să nu obțină nemurirea ușor, fără efort, ci să ajungă la acea răsplată de nespus a vieții veșnice cu cea mai mare greutate și prin cele mai intense eforturi. (10) Așadar, îmbrăcându-le în membre grele și supuse stricăciunii, pentru că nu puteau să stea înconjurate de vid din cauza greutății corpului care le apăsa în jos, a hotărât că trebuie mai întâi să li se întemeieze un lăcaș, un domiciliu. (11) Prin urmare, printr-o virtute de nedescris și cu o putere remarcabilă, El a zidit lumea, operă a Sa. Au fost suspendate în înălțimi elementele ușoare, iar cele grele coborâte în străfunduri, le-a consolidat

[37] EPICUR, *Fragmenta*, 371.

pe cele cerești, le-a stabilit pe cele pământești. (12) Nu este cazul să le expun pe fiecare în parte, pentru că le-am prezentat în Cartea a doua[38].

Sursele de lumină le-a plasat în cer, măsura, strălucirea și mișcarea lor le-a adaptat foarte bine utilității ființelor, iar pământului, pe care l-a dorit ca pe o locuință, i-a dăruit calitatea de a rodi și de a produce felurite bunuri, ca prin bogăția roadelor, a ierburilor, a plantelor, să ofere hrană oricui, după natura și trebuința sa. (13) Apoi, după ce au fost desăvârșite toate câte țineau de condiția universului, a plăsmuit din țărână omul, din pământul pe care l-a pregătit de la început drept locuință pentru el, aceasta însemnând că a îmbrăcat spiritul, l-a înfășurat în corp pământesc, încât, plăsmuit din elemente diferite, care se opun unele celorlalte, să aibă parte și de bine, și de rău. (14) Și, după cum pământul însuși este bogat în nașterea roadelor, astfel și corpul omului, provenind din pământ, a preluat belșugul nașterii și posibilitatea de a procrea; fiind el alcătuit dintr-o substanță perisabilă și neputând trăi o veșnicie, scurgându-se timpul vieții trecătoare, ar fi dispărut; deci trupul acela trecător și lipsit de tărie pe care îl deținea avea să se reînnoiască printr-o permanentă succesiune. (15) De ce l-a plăsmuit muritor și stricăcios, când pentru el zidise lumea? În primul rând, ca să se nască o nesfârșită mulțime a sufletelor și să umple tot pământul în mare număr. Apoi, ca să-i propună omului virtutea, așadar suportarea suferințelor și eforturilor, prin care putea să dobândească recompensa nemuririi. (16) Căci omul, constând el din două elemente, din corp și din suflet, dintre care unul este pământesc, altul ceresc, el are în gestiunea sa două vieți: una trecătoare, aceea care ține de trup, alta veșnică, datorată sufletului. (17) Pe aceea o primim la naștere, pe aceasta o dobândim prin efort: nemurirea nu există pentru om – așa cum am spus mai înainte – în afara dificultăților. Viața terestră este precum corpul, finită deci; viața celestă este precum sufletul, adică fără de sfârșit. Pe cea dintâi o primim în necunoștință; pe cea de a doua, conștienți, ea fiind darul virtuții, nu al naturii. A vrut Dumnezeu ca noi să ne pregătim de viață în viață[39].

---

[38] A se vedea Cartea a II-a, cap. 9 ș.u.

[39] Propoziția: *vitam in vita comparare*, în care o singură noțiune, lexemul *vita* („viața") comportă semnificații diferite (viața veșnică, respectiv viața de pe pământ), trimite la *Matei* 10, 39.

(18) De aceea a lăsat Dumnezeu această viață prezentă, fie să o pierdem pe cea adevărată și veșnică din cauza viciilor, fie să o merităm datorită virtuții. Supremul bine nu-l aflăm în viața aceasta corporală, ea fiindu-ne dată dintr-o necesitate divină și tot din necesitate divină fiind dizolvată; prin urmare, având un sfârșit, nu deține binele suprem. (19) Supremul bine este conținut în viața aceea spirituală, pe care o dobândim prin noi înșine, ea necunoscând nici răul, nici sfârșitul. Argumentul acestei stări de lucruri îl oferă natura și rațiunea corpului. (20) Celelalte viețuitoare se apleacă spre pământ, pentru că sunt pământești și nu obțin nemurirea, care vine din cer; omul însă, cu ținuta lui dreaptă, privește spre cer, fiindcă i-a fost promisă nemurirea. Iar nemurirea nu se obține decât dacă este atribuită omului de către Dumnezeu; căci nicio deosebire nu ar exista între omul drept și cel nedrept dacă orice om ar fi nemuritor de la naștere. Dar nemurirea nu este o consecință a naturii, ci răsplata, recunoașterea virtuții. (21) De altfel, omul nu merge drept de îndată ce s-a născut, ci mai întâi în patru labe, comună fiindu-ne rațiunea corpului și a acestei vieți prezente nouă și viețuitoarelor lipsite de grai. Cu timpul, împuternicindu-se, se ridică, limba i se dezleagă spre vorbire, el încetând să mai fie o ființă fără grai. (22) Judecata aceasta ne arată că omul se naște muritor și numai după aceea devine nemuritor, atunci când a început să trăiască în Dumnezeu, adică să urmeze dreptatea, care este conținută în cinstirea Lui, atunci când Dumnezeu l-a înălțat pe om la contemplarea cerului și a Sa. Lucrul acesta se întâmplă când omul, purificat în baia cerească, se desprinde de neputința dobitoacelor și de orice cădere a vieții de mai înainte și, acceptată fiind creșterea puterii divine, devine om desăvârșit și deplin.

(23) Propunându-i Dumnezeu omului virtutea, chiar dacă sufletul și corpul sunt laolaltă, totuși ele sunt potrivnice, opunându-se unul celuilalt. Bunurile sufletului sunt percepute ca rău al trupului, precum fuga de bogății, respingerea plăcerilor, disprețul durerii și al morții. De asemenea, bunurile trupului sunt rele ale sufletului: lăcomia și pofta, prin care se ajunge la bogăție, la dorința unor plăceri felurite, din pricina cărora sufletul slăbit se pierde. (24) De aceea se impune ca omul să fie drept și înțelept în toate nenorocirile, pentru că tăria este învingătoarea relelor; nedrepții trăiesc în bogății, în onoruri și în dorința

de putere. Aceste bunuri ale trupului sunt pământești. Ei duc o viață pământească și nu pot dobândi nemurirea, deoarece s-au dedicat plăcerilor, care sunt potrivnice virtuții. Viața aceasta trecătoare trebuie să fie supusă celei veșnice, așa cum corpul se cade să se supună sufletului. (25) Cel care va alege viața sufletului va dispreți în mod obligatoriu viața trupească, căci nu va putea să se străduiască spre cele mai înalte decât disprețuindu-le pe cele de jos. Cel care va îmbrățișa viața trupească, dorințele sale ținându-l la pământ, acela nu poate dobândi o viață superioară. (26) Cine preferă o viață bună pentru veșnicie va trăi greu, va fi lovit de toate supărările și greutățile cât timp va fi pe pământ, dar va avea o consolare divină, cerească. Cine va prefera să trăiască bine un timp va trăi rău o veșnicie. Sentința divină îl va condamna la o pedeapsă fără sfârșit, pentru că a pus cele pământești mai presus de bunurile cerești. (27) De aceea Dumnezeu cere să fie cinstit și venerat de om ca un părinte, pentru ca omul să-și păstreze virtutea și înțelepciunea, singurele care conduc la nemurire. Neputând nimeni altul în afară de El Însuși să o dăruiască, pentru că El singur o posedă, pietatea omului prin care L-a venerat pe Dumnezeu o răsplătește astfel: va fi omul fericit pentru totdeauna, în preajma și alături de Dumnezeu întotdeauna[40].

---

[40] Urmează câteva paragrafe a căror paternitate exegeții lui Lactanțiu o contestă: *(1) Să nu se grăbească cineva să afirme că este vina divinității că a instituit și binele, și răul. De ce a hotărât că există răul din moment ce îl ura? De ce nu a lăsat doar binele, așa încât nimeni să nu mai greșească, nimeni să nu mai facă răul? Deși explicația am dat-o aproape în toate Cărțile anterioare, ba chiar și în aceasta am discutat în trecere ceva mai sus, trebuie totuși insistat pentru că întregul temei al vieții aici se află. (2) Virtutea nu poate exista decât în diversitatea faptelor, iar forța binelui nu ar reuși să se manifeste decât în comparație cu răul, încât răul nu înseamnă altceva decât deslușirea binelui. Dacă răul va fi desființat, se va termina și cu binele. (3) Dacă vei rămâne fără mâna stângă ori fără piciorul stâng, corpul nu-ți va mai fi întreg și nici viața nu va mai fi potrivită, cele din stânga unindu-se cu foarte multă abilitate cu cele din dreapta spre dobândirea integrității corporale. (4) Același lucru se va întâmpla dacă în jocul cu pietricele ai face toate piesele la fel: nimeni nu se va mai bucura de joc. Sau dacă vei da o singură culoare circului, nimeni nu va mai considera că merită să fii spectator, plăcerea jocurilor din circ dispărând. Sigur că acela care a instituit pentru prima oară astfel de jocuri a fost partizanul unei singure culori, dar a pus-o și pe cea de-a doua pentru emulație, ca să existe o rivalitate, un oarecare farmec al spectacolului. (5) Tot astfel și Dumnezeu, consfințind binele, dăruind virtutea, a hotărât să existe și cele opuse, încât primele să intre în dispută cu acestea de pe urmă.*

Este de la sine înțeles că, dacă lipsesc dușmanul, lupta, nu există victorie. Suspendă lupta și virtutea nu va mai fi. Cât de multe sunt disputele dintre oameni și în câte variate feluri constituite! Nu va fi considerat cineva mai puternic, mai rapid, mai de valoare dacă nu va avea un adversar cu care să se măsoare. Acolo unde victoria lipsește, în mod obligatoriu va lipsi și gloria, și recompensa. (6) Prin urmare, ca să întărească virtutea prin exersarea ei continuă și să o facă desăvârșită din confruntarea cu cele rele, Dumnezeu a lăsat deopotrivă binele și răul; niciunul în absența celuilalt nu ar reuși să-și dovedească puterea, diversitatea fiind aceea pe care se bazează întregul rost al virtuții.

(7) Știu ce ar putea să-mi răspundă aici iscusitele spirite. Dacă binele nu poate exista în afara răului – se va spune –, cum de cel dintâi om, mai înainte de ofensa pe care I-a pricinuit-o lui Dumnezeu, a trăit exersându-se doar în cele bune, iar în timpurile ce vor urma omul va fi la fel numai în posesia binelui? Urmează să răspundem la această întrebare, ceea ce nu am făcut în Cărțile anterioare, încât expunerea să fie completă. (8) Am afirmat mai sus că natura omului constă din elemente care se resping. Corpul, fiind din pământ, este limitat, trecător, greoi și întunecat. Sufletul însă, fiind din cer, este delicat, veșnic, înzestrat cu simțire, plin de splendoare. (9) Sunt acestea calități opuse unele celorlalte, prin urmare, în mod necesar, omul va fi supus și binelui, și răului: binele revine sufletului, ca incoruptibil, răul – corpului, pentru că este plin de slăbiciune. De vreme ce trupul și sufletul se află în unire, legate fiind, în mod obligatoriu și binele, și răul merg împreună, neputând fi separate unul de altul decât atunci când trupul și sufletul se despart. (10) În sfârșit, cunoașterea binelui și a răului a fost dată în același timp celui dintâi om. Când aceasta a fost percepută, îndată omul a fost alungat din locul sfânt în care nu există rău. Pe când viețuia acolo, în bine numai, ignora binele însuși; după ce a primit înțelegerea binelui și a răului, ar fi fost o nelegiuire să rămână într-un loc al fericirii și a fost alungat în această lume comună ca să încerce și pe cele bune, și pe cele rele, a căror natură o cunoscuse deopotrivă. (11) Este limpede deci că i-a fost dată omului înțelepciunea ca să distingă binele de rău, avantajele de dezavantaje, cele utile de cele inutile, ca să aibă o judecată, o apreciere asupra celor de care se cuvine să se ferească, să știe ce să dorească, de ce să fugă, ce să urmeze. Așa că înțelepciunea nu poate exista în afara răului, iar acel autor al neamului omenesc, cât timp a viețuit numai în bine, a trăit ca un prunc, neștiutor al binelui și răului. (12) Era însă necesar ca omul să fie și înțelept, și fericit în afara oricărui rău. Dar așa ceva nu se poate cât timp sufletul este înfășurat în învelișul cărnii.

Când se va produce despărțirea dintre trup și suflet, atunci binele va fi și el separat de rău; și, așa cum trupul piere, dar sufletul rămâne, astfel va pieri răul și va dăinui binele. Atunci omul, îmbrăcând haina nemuririi, va fi înțelept, scutit de rău. (13) Dacă intenționează cineva ca noi să trăim numai în bine, de bună seamă dorește să trăim fără corpul în care constă răul. Dacă va fi suspendat răul, fie că omul va fi lipsit de înțelepciune, așa cum am spus, fie de corp: înțelepciunea – ca să ignore răul, corpul – ca să nu-l simtă. Cum însă omul este dotat și cu înțelepciune, încât să știe, dar și cu trup, ca să simtă, Dumnezeu a vrut ca în această viață să existe ambele, virtutea și înțelepciunea să fie în acord. (14) L-a plasat în consecință pe om la mijloc, ca să aibă posibilitatea să urmeze fie binele, fie răul. În rău a pus aparența binelui, adică plăceri felurite și încântătoare, ca să-l prindă pe om în

Capitolul 6

(1) Să redăm acum cât mai pe scurt întregul plan. Lumea a fost făcută ca să ne naștem; de aceea ne naștem, ca să-L cunoaștem pe Dumnezeu, Creatorul lumii și al nostru; de aceea Îl cunoaștem, ca să-L cinstim, și de aceea Îl cinstim, ca să obținem nemurirea ca răsplată a eforturilor noastre, pentru că venerarea lui Dumnezeu presupune cele mai mari eforturi. De aceea suntem răsplătiți cu darul nemuririi, ca, devenind asemănători îngerilor, să-I slujim în permanență Tatălui suprem și Stăpânului și să-I fim lui Dumnezeu împărăție veșnică. (2) Aceasta este esența, aceasta este taina lui Dumnezeu, acesta misterul lumii, de care sunt străini cei care, dedicându-se plăcerii prezente, au urmat bunurile terestre, trecătoare, înecându-și sufletele născute pentru cele celeste în delicii aducătoare de moarte, precum în lut ori în glod.

(3) Să vedem dacă în cinstirea zeilor există vreo rațiune. Aceștia fiind mulți, fiind cultivați atât de stăruitor de oameni ca să le pună la adăpost bogățiile, victoriile, onorurile și altele câte valorează doar în prezent, ivindu-ne noi fără motiv, neexistând o Providență în procrearea oamenilor, născându-ne din întâmplare doar pentru noi înșine și pentru plăcerea noastră, cum după moarte nu mai însemnăm nimic, ce poate fi atât de inutil, de zadarnic, de fără rost, decât viața omului și decât lumea însăși? Lume care, deși în același timp de o incredibilă

---

mreje și să-l dirijeze către răul ascuns, în timp ce în bine a pus aparența răului, înțelegând prin aceasta chinuri, mizerii, eforturi, încât sufletul, lovindu-se de asprimea lor, să se îndepărteze de binele ascuns. (15) Aici se impune misiunea înțelepciunii, ca să vedem mai mult cu mintea decât cu corpul, lucru pe care puțini pot să-l facă, pentru că, pe de o parte, virtutea este grea și rară, pe de alta, plăcerea este comună, a tuturor. (16) Așa se face că înțelepciunea este considerată apanajul omului prost, care, dorind cele bune, dar lipsite de evidență, scapă printre degete cele vizibile și, în timp ce se ferește de răul care nu se arată, cade în răul plasat în fața ochilor. Ceea ce ni se întâmplă nouă, când pentru credință nu refuzăm nici chin, nici moarte: târâți spre cea mai mare nelegiuire, ajungem să ne închinăm zeilor muritori și aducători de moarte, trădând credința și renegându-L pe Dumnezeu cel adevărat. (Nu pare să fie aceasta totuși părerea lui Lactanțiu – n.t.). *(17) Acesta este motivul pentru care Dumnezeu l-a făcut pe om muritor și l-a supus relelor, deși tocmai pentru el zidise lumea, și anume ca să ajungă la virtute, iar virtutea să-i ofere nemurirea. Virtutea, după cum am arătat, înseamnă cinstirea adevăratului Dumnezeu.*

mărime și zidită după un plan uimitor, este preocupată de lucruri neserioase. (4) De ce atunci puterile vântului ar mai alunga norii? De ce mai strălucesc fulgerele, de ce mugesc tunetele, de ce cad ploile? De ce pământul oferă roade, de ce mai hrănește el odrasle felurite? De ce se străduiește întreaga natură să nu lipsească nimic din cele necesare susținerii vieții omului, dacă el nu înseamnă nimic, dacă pierim cu desăvârșire, dacă Dumnezeu nu obține o răsplată reală din partea noastră? (5) Dacă este o nelegiuire să spui așa ceva și dacă trebuie considerat că este imposibil să nu fi fost zidit dintr-o anumită rațiune foarte însemnată ceea ce vezi că are un temei esențial, care poate fi oare explicația în rătăcirile religiilor nedrepte și în această convingere a filozofilor, anume că sufletele sunt pieritoare? Niciuna, desigur. (6) Ce s-ar putea răspunde la întrebarea de ce zeii oferă fiecare lucru în parte, în anotimpul cuvenit, cu atâta grijă oamenilor? Ca să le dăm noi oare făină, vin, miros de tămâie și sângele animalelor jertfite? Toate acestea nu pot fi pe plac nici nemuritorilor, ele fiind perisabile, nici spre folosul celor lipsiți de trupuri nu pot fi, ele fiind date în folosință celor trupești. Iar dacă și le-ar dori totuși, ar putea să și le procure de îndată ce ar vrea. (7) Conține cultul zeilor rațiunea faptului că sufletele pier ori dăinuiesc în veci? Sau răspunde el la întrebarea cine a zidit lumea? De ce, sau când, sau până când, cât timp ori din ce cauză oamenii au fost creați? De ce se nasc, pier, urmează unii celorlalți, se înnoiesc? Ce înțeleg zeii din venerarea acestora care după moarte nu vor mai fi nimic? Ce fac ei, ce făgăduiesc, care le este amenințarea demnă de oameni ori de zei? (8) Dacă sufletele rămân după moarte, ce fac sau ce au de gând să facă referitor la ele? Ce nevoie au de bogăția sufletelor? Zeii înșiși din ce sursă provin? Cum, sau de ce, sau de unde ajung să fie mulți? (9) Așa se face că, dacă te vei îndepărta de acel lucru esențial pe care l-am cunoscut mai sus, dispare orice judecată și toate vor deveni egale cu zero.

Capitolul 7

(1) Această esență filozofii neînțelegând-o, nu au reușit să înțeleagă nici adevărul, deși văzuseră și explicaseră în ce constă esențialul. Dar, deosebindu-se, au dirijat totul pe căi diferite, nelegând între ele nici

cauzele lucrurilor, nici consecințele, nici motivațiile, ca să prezinte complet acea esență care le conține pe toate. (2) Este ușor să arăți că adevărul aproape în întregime a fost răspândit printre filozofi și școli filozofice. Noi nu respingem filozofia, așa cum fac filozofii Academiei, care și-au propus să răspundă la toate, ceea ce înseamnă mai curând a-ți bate joc, a lua în râs; noi arătăm însă că nicio școală nu a fost atât de deplasată și niciun filozof atât de neputincios încât să nu fi întrezărit o parte din adevăr. (3) Și, în timp ce ei se înfierbântă în pasiunea contrazicerii, apărându-și ideile lor, uneori chiar greșite, și respingându-le pe ale altora, deși adevărate, nu atât că le-a scăpat adevărul pe care pretindeau că-l caută, cât mai curând ei înșiși l-au pierdut din cauza viciului lor. (4) Dacă ar fi existat cineva care să adune adevărul răspândit printre filozofi ori prin școli filozofice și să-l prezinte în unitatea lui, acesta cu siguranță nu s-ar deosebi de al nostru. Dar nimeni nu ar putea să facă aceasta, în afara celui instruit și cunoscător al adevărului; iar a cunoaște adevărul ține doar de acela care a fost învățat de Dumnezeu. (5) Căci nu va reuși cineva să le respingă pe cele greșite ori să le aleagă și să le documenteze pe cele adevărate. Iar dacă din întâmplare ar reuși, ar filozofa la modul cel mai sigur și, chiar dacă nu ar fi în stare să apere acel adevăr prin mărturii divine, adevărul însuși s-ar arăta datorită luminii proprii. (6) Este de neconceput greșeala celor care, pentru că au aprobat și au aderat la o școală filozofică oarecare, le condamnă pe celelalte ca fiind greșite și deșarte, se înarmează să le combată, neștiind ce ar trebui să apere ori să respingă, și dau năvală fără discernământ pretutindeni asupra acelor păreri pe care le prezintă cei ce se diferențiază de ei în opinii.

(7) Din cauza acestor foarte îndârjite dispute, nu a existat o filozofie mai apropiată de adevăr, în timp ce într-un fel adevărul în totalitate a fost cuprins de acestea. (8) Platon a spus că lumea a fost făcută de Dumnezeu; același lucru îl spun profeții și același reiese și din poeziile sibiline. Greșesc deci aceia care au afirmat că toate s-au născut de la sine sau din semințe mărunte, unite între ele, pentru că o astfel de realitate, atât de împodobită și de impunătoare, nu ar fi putut nici să se nască, nici să se proporționeze, să se ordoneze în absența unui autor foarte înțelept; iar această rațiune însăși, în care constau toate și prin care toate sunt dirijate, după cum își dau seama și

filozofii, mărturisește prezența unui Creator cu o inteligență ieșită din comun. (9) Stoicii afirmă că lumea și toate câte sunt în ea au fost create pentru oameni. Același lucru ne învață și literatura divină. A greșit, prin urmare, Democrit, care a considerat că oamenii s-au răspândit din pământ, ca niște viermișori, fără vreun autor, fără vreo rațiune. (10) Motivul pentru care s-a născut omul ține de taina divină; și, pentru că Democrit nu putea ști, el a redus viața omenească la inexistență. (11) Ariston[41] a afirmat că oamenii se nasc ca să dobândească virtutea. La fel suntem sfătuiți și noi și învățăm de la profeți. Comite o greșeală Aristip, care supune omul, ca pe un animal de turmă, plăcerii, deci unui rău. (12) Ferecide[42] și Platon au ajuns la concluzia că sufletele sunt nemuritoare; dar aceasta este învățătura proprie religiei noastre. Prin urmare, au greșit Dicearh și Democrit când au argumentat că sufletul piere și se destramă odată cu corpul. (13) Stoicul Zenon a predicat că locuințele celor pioși sunt separate de cele ale celor lipsiți de pietate, că aceia ar locui regiuni liniștite și încântătoare, pe când cei de pe urmă ispășesc pedepse în locuri întunecoase și în bulboane îngrozitoare de noroi; dar și profeții afirmă același lucru. Așa că a greșit Epicur considerând că toate acestea sunt plăsmuire a poeților, iar pedepsele care sunt suportate în infern interpretându-le că se întâmplă în viața aceasta[43]. (14) Așadar, filozofii au atins adevărul în totalitate și întreaga taină a religiei divine, dar nu au fost în stare să apere ceea ce descoperiseră, fiind combătuți de alții, pentru că nu toți aveau aceeași rațiune a lucrurilor și nici nu au putut să redea unitar cele percepute ca adevărate, așa cum am făcut noi mai sus.

Capitolul 8

(1) Supremul bine este unul singur, nemurirea, pentru dobândirea căreia de la început am fost plăsmuiți și ne-am născut. Spre nemurire

[41] Greu de spus despre care Ariston este vorba, numele fiind cu chemare printre filozofi.

[42] Discipolul lui Pittacos și profesorul lui Pitagora.

[43] În acest capitol Lactanțiu pare a activa criteriul distributiv drept logică a demonstrației.

tindem, spre ea se îndreaptă natura umană, spre ea ne mână virtutea. Pentru că am înțeles aceasta, rămâne să vorbim despre nemurirea însăși. (2) Argumentele lui Platon, deși își aduc contribuția în mare măsură la subiect, au totuși puțină tărie în dovedirea și prezentarea completă a adevărului, el, nefiind în posesia temeiului întregului și mărețului mister, nu l-a strâns laolaltă, nici nu a înțeles supremul bine. Chiar dacă și-a dat seama de adevărul nemuririi sufletului, totuși nu a afirmat că acesta ar fi binele suprem. (3) Noi avem însă indicii mai sigure în alegerea adevărului, noi nu îl culegem din incertitudine și presupuneri, pentru că l-am cunoscut prin tradiția divină. (4) Platon însă astfel a argumentat: „Nemuritor este ceea ce prin el însuși simte și se mișcă neîntrerupt; neavând un început al mișcării, nu va avea nici un sfârșit, fiindcă nu poate să se termine de la sine"[44]. Acest argument ar putea conferi eternitate și viețuitoarelor lipsite de grai, dacă nu ar interveni atributul înțelepciunii. (5) A adăugat deci, ca să evite această concluzie: „Nu se poate să nu fie nemuritor sufletul omenesc, din moment ce admirabila sa istețime în a descoperi, rapiditate în gândire, ușurință a înțelegerii și a exprimării, memorie a celor trecute, prevedere a celor viitoare, cunoaștere a nenumăratelor meșteșuguri și lucruri, de care sunt lipsite celelalte viețuitoare, apar ca fiind divine și celeste; (6) chiar și originea sufletului care înțelege atâtea, cuprinde atâtea, nu poate fi aflată pe pământ, pentru că nu primește nimic din alcătuirea terestră. Ceea ce este greu în om și supus destrămării se va destrăma în mod obligatoriu pe pământ, iar ceea ce este subțire și delicat, acesta este indivizibil și, eliberat din lăcașul trupului ca dintr-o carceră, își va lua zborul la cer, la ceea ce este natură a sa"[45]. (7) Aceste scurte citate din Platon sunt explicate de el pe larg și din abundență.

De aceeași părere a fost mai înainte și Pitagora, dar și preceptorul acestuia, Ferecide, despre care Cicero ne-a transmis că „a discutat cel dintâi despre nemurirea sufletelor"[46]. (8) Deși toți aceștia au excelat în meșteșugul vorbirii, totuși, cel puțin în disputa prezentă, nu mai puțină autoritate au avut cei care s-au exprimat împotriva acestei

[44] Platon, *Phaedros*, 245C ș.u. (*cf.* Cicero, *Tusculanae disputationes*, I, 23, 53; *De republica*, VI, 24, 27).
[45] Cicero, *Tusculanae disputationes*, I, 27, 66.
[46] Cicero, *Tusculanae disputationes*, I, 16, 38.

păreri, mai întâi Dicearh, apoi Democrit, în cele din urmă Epicur, în așa măsură încât subiectul pe care și-l disputau a fost revocat în dubiu. (9) Tullius, după ce a trecut în revistă părerile tuturor acestora despre nemurire și despre moarte, s-a pronunțat că nu știe care este adevărul. El spune: „Dintre aceste păreri, care este cea adevărată, numai Dumnezeu știe"[47]. Și din nou, în altă parte: „Pentru că oricare dintre aceste păreri a avut susținători foarte învățați, nu se poate ghici care este adevărul"[48]. (10) Noi însă nu avem nevoie să ghicim. Dumnezeu Însuși ne dezvăluie adevărul.

Capitolul 9

(1) Veșnicia sufletelor poate fi testată și întrezărită și prin alte argumente, pe care nici Platon, nici altcineva nu le-a descoperit. Noi le vom prezenta pe scurt, pentru că discursul nostru se grăbește spre relatarea marii judecăți a lui Dumnezeu, care va avea loc pe pământ, apropiindu-se sfârșitul veacului. (2) Mai înainte de toate, pentru că Dumnezeu nu poate fi văzut de către om, ca să nu aprecieze cineva, pornind de aici, că Dumnezeu nu există pentru că nu este văzut de ochi muritori, Dumnezeu, printre alte admirabile lucrări[49], a făcut și multe a căror putere este evidentă, dar forma practic nu se vede; ar fi vorba despre glas, miros, mișcări de aer, prin dovada și exemplul cărora, chiar dacă nu ni se înfățișează înaintea ochilor, L-am putea recunoaște pe Dumnezeu după puterea, efectul și lucrarea Sa. (3) Ce este mai limpede decât vocea, mai puternic decât vântul, mai tare decât mirosul? Acestea, purtate prin aer și ajungând la simțurile noastre, deși le izbesc prin puterea lor, nu se disting în raza de lumină, dar sunt percepute de unele părți ale trupului. (4) La fel și Dumnezeu nu este de înțeles pentru noi după chip ori printr-o altă percepere trecătoare, ci trebuie zărit cu ochii minții ca să ne dăm seama de strălucita, de admirabila Sa lucrare. (5) Cât despre cei care au spus că nu există niciun Dumnezeu, aș zice că nu numai filozofi, dar

[47] Cicero, *Tusculanae disputationes*, I, 11, 23.

[48] Cicero, *Fragmenta librorum incertorum*, 11.

[49] În original: *institutorum miracula*, formulă elegantă, ce face trimitere și la miracole.

nici oameni nu sunt. Ei, foarte asemănători viețuitoarelor fără grai, bazându-se doar pe corp, nedescifrând nimic în suflet și reducându-le pe toate la simțurile trupului, au apreciat desigur că există doar ceea ce vedeau cu ochii. (6) Și, cum vedeau că uneori celor buni li se întâmplă nenorociri, iar cei răi au parte de situații favorabile, au considerat că toate se petrec întâmplător și că lumea a fost alcătuită de natură, nu de Providență.

De aici au alunecat spre idei delirante, care veneau în mod necesar în consecința unei astfel de judecăți. (7) Fiind Dumnezeu fără trup, invizibil și etern, nu putem crede că sufletul piere pe motiv că nu se vede când se desparte de trup; deoarece se constată că există ceva care simte și care percepe, chiar dacă nu apare în fața ochilor. (8) Îi este greu spiritului să înțeleagă cum ar putea sufletul să dețină un simț, lipsit fiind de acele părți ale trupului care dețin rostul simțirii. (9) Ce să mai spunem despre Dumnezeu? Ușor este oare să înțelegi cum poate fi puternic fără corp totuși? Dacă ei consideră că există zei, aceștia, dacă sunt, de bună seamă sunt suflete lipsite de trup; rezultă că sufletele omenești vor avea același statut, fiindcă rațiunea însăși și prevederea ne fac să înțelegem că există o anume asemănare între om și Dumnezeu. (10) Să adăugăm și acel argument pe care l-a remarcat Marcus Tullius, destul de întemeiat, din care se poate desprinde eternitatea sufletului: „Nu există vreo ființă [în afară de om] care să dețină cât de cât cunoașterea lui Dumnezeu, religia fiind aproape singura care-l deosebește pe om de ființele fără grai”[50]. Întrucât religia îi revine în exclusivitate omului, acest lucru demonstrează că noi năzuim, ne dorim și cinstim ceva ce ne este familiar și apropiat. (11) Iar când cineva privește felul de a fi al celorlalte viețuitoare, pe care Dumnezeu cel Atotputernic le-a voit cu trupurile înclinate, căzute, îngenuncheate la pământ, încât ai putea să înțelegi de aici că pentru ele cerul nu are nicio noimă, poate oare acela să nu înțeleagă faptul că, dintre toate ființele, omul este singura de natură celestă, divină? Corpul lui, înălțându-se de la pământ, chipul lui sublim, statura lui dreaptă par a-și căuta originea celestă; și, disprețuindu-și umilința pământească, el tinde către cer, dându-și

[50] Cicero, *De legibus*, I, 8, 24.

seama că supremul bine trebuie căutat în locul suprem; neuitându-și condiția sa de ființă aleasă prin voia lui Dumnezeu, el privește spre Creatorul său. Această contemplare Trismegist a numit-o foarte bine „contemplare a divinității”[51]; ea nu există la ființele fără grai. (12) Cum însă înțelepciunea, dăruită numai omului, nu este altceva decât cunoașterea lui Dumnezeu, e limpede că sufletul nu moare, nu se risipește, ci rămâne veșnic, pentru că este în căutarea lui Dumnezeu, Care este veșnic, și pentru că Îl iubește, simțind – natura proprie îl constrânge – și de unde s-a născut, și unde are a se întoarce. (14) În plus, un argument nu lipsit de importanță al nemuririi este că omul singur se bucură de bolta cerească. Natura constă din aceste două elemente, care se luptă între ele, respingându-se, focul și apa, dintre care unul se revendică cerului, celălalt pământului; majoritatea ființelor, fiind pământești și muritoare, se folosesc de elementul terestru și greu, omul singur servindu-se de foc, elementul ușor, înalt, ceresc. (14) Cele ce sunt greoaie înclină către moarte, cele ușoare se înalță către viață, viața fiind în înălțimi, moartea în adâncuri. Și, după cum lumina nu poate exista fără foc, așa și viața fără lumină. Prin urmare, focul este element de lumină și de viață. De unde reiese că omul, care se folosește de foc, a obținut nemurirea drept condiție a existenței, lui fiindu-i familiar elementul care întreține viața.

(15) Virtutea dăruită numai omului trece drept un mare argument că sufletele sunt nemuritoare. Ea nu ar mai fi conform naturii dacă sufletul s-ar stinge, căci ea este dăunătoare vieții acesteia prezente. Viața noastră, pământească, pe care o ducem alături de viețuitoarele fără grai, cere și plăcere, de ale cărei roade diferite și delicate se încântă, dar se ferește de durere, asprimea acesteia rănind firea celor vii cu senzațiile ei neplăcute și făcând tot posibilul să îndrume către moartea distrugătoare de ființă. (16) Dacă virtutea îl reține pe om de la aceste bunuri care sunt căutate în mod firesc și îndeamnă la suportarea neajunsurilor care, de asemenea în mod firesc, sunt evitate, înseamnă că virtutea este un rău, este dușmanul naturii, și va fi găsit drept un prost cel care o urmează, pentru că el însuși își pricinuiește necazuri, îndepărtându-se de bunurile prezente

[51] Θεοπτία (în limba greacă).

și căutând cele anevoioase, fără speranța unei recompense mai mari. (17) Într-adevăr, fiindu-ne nouă permis să ne bucurăm de plăcerile cele mai rafinate, oare nu va părea lipsit de sens să preferăm o viață în umilință, în lipsă, în dispreț, în rușine, ba mai mult, să îndurăm chinuri, să ne dăm viața, nenorociri din care nimic nu vom obține încât să fie compensată plăcerea la care am renunțat? (18) Iar dacă virtutea nu este un rău și aduce cinste faptul că disprețuiește plăcerile vicioase și rușinoase, dar și tărie, pentru că nu se teme nici de durere, nici de moarte ca să-și împlinească misiunea, înseamnă că ea urmărește un bine mai mare în comparație cu ceea ce disprețuiește. Dar, dacă a fost acceptată moartea, ce alt bine mai poate fi sperat după aceea în afară de eternitate?

Capitolul 10

(1) Să trecem acum și la cele respinse de virtute, ca și din acestea să fie apreciată nemurirea sufletului. (2) Toate viciile sunt temporale, ele punându-se în mișcare în momentul de față. Năvala mâniei se potolește însă atunci când răzbunarea e fapt împlinit, plăcerea trupului înseamnă sfârșitul poftei, satisfacerea celor cerute de dorință ori mișcarea sufletului spre alte sentimente fac să înceteze dorința, ambiția politică se potolește după ce a obținut onorurile pe care le-a dorit. La fel și celelalte vicii nu pot să reziste, să dăinuie, ci, în momentul în care obțin ceea ce doresc, încetează. (3) Atunci se retrag, fac pasul înapoi. Doar virtutea este permanentă, fără vreo întrerupere, și nu se mai desparte de cel care a gustat o dată din ea. Căci, dacă ar avea un răgaz, dacă am putea să ne mai lipsim de ea din când în când, vor reveni pe dată viciile, care întotdeauna sunt în dispută cu virtutea. (4) Ea nu poate fi bine ținută dacă își părăsește sălașul ori dacă se retrage uneori; iar când și-a făcut un domiciliu stabil, obligatoriu se va afla în orice faptă, pentru că nu poate să respingă viciile, să le alunge în mod statornic, decât dacă din pieptul în care sălășluiește a făcut o tabără permanentă. (5) Însă și permanența[52] virtuții dovedește că

[52] *Perpetuitas*, în originalul latin.

sufletul omenesc dăinuie, din moment ce a dobândit virtutea, fiindcă virtutea este permanentă, iar sufletul omenesc este singurul care cunoaște virtutea. (6) Fiind viciile contrare virtuții, modurile lor de manifestare trebuie să fie în totalitate diferite, contrare unul față de celălalt. Viciile sunt mișcări, perturbări ale sufletului, virtutea, dimpotrivă, este blândețe și liniște a sufletului; viciile sunt trecătoare, de scurtă durată, virtutea este permanentă, constantă, întotdeauna egală sieși; roadele viciilor, plăcerile deci, sunt deopotrivă cu viciile înseși de scurtă durată, temporale, în timp ce roadele virtuții, răsplățile virtuții, sunt veșnice; (7) avantajul adus de vicii se arată în momentul de față, al virtuții însă în viitor.

Așa se face că în viața aceasta recompensă pentru virtute nu există, pentru că încă există ea însăși. (8) După cum viciile, terminându-se în plină desfășurare, sunt urmate de plăcere și de răsplățile lor, astfel și virtuții, sfârșindu-se, îi urmează recompensa. Doar că virtutea nu sfârșește decât odată cu moartea, îndatorirea ei supremă constând chiar în asumarea morții. Prin urmare, răsplata virtuții vine după moarte. (9) Cicero, în *Tusculane*, deși nesigur, a recunoscut totuși că binele suprem omul nu-l dobândește decât după moarte. El spune: „Un suflet credincios, dacă i se va întâmpla, va păși către moarte, în care recunoaștem că există supremul bine ori că nu există niciun rău"[53]. Deci moartea nu stinge omul, ci îl îndreaptă către recompensa virtuții. (10) Acela care – după spusele aceluiași Cicero – s-a contaminat de vicii și fărădelegi, slujind plăcerii, acela, condamnat, va ispăși o pedeapsă perpetuă, pe care literatura divină o denumește „cea de a doua moarte", ea fiind veșnică și plină de chinurile cele mai grele. (11) Așa cum două vieți îi sunt propuse omului, dintre care una a sufletului, cealaltă a trupului, tot astfel îi sunt puse în față două morți, una aparținând corpului, prin care – conform legii naturii – trec toți, alta ținând de suflet, aceasta dobândindu-se prin fărădelege și evitându-se prin virtute. După cum viața aceasta este limitată în timp, având un sfârșit sigur, ea fiind a trupului, la fel există și o moarte limitată de timp, aparținând trupului și având un final cert.

[53] Cicero, *Tusculanae disputationes*, I, 46, 110.

Capitolul 11

(1) Împlinindu-se deci răgazul pe care Dumnezeu l-a hotărât morții, se va sfârși și moartea însăși. Și, pentru că moartea condiționată de timp urmează unei vieți de asemenea temporale, înseamnă că sufletele se vor trezi la viața veșnică, pentru că moartea temporală a ajuns la limită. (2) Și, dimpotrivă, după cum viața sufletului este eternă când sufletul își primește roadele divine, de neimaginat, ale nemuririi sale, tot astfel și moartea lui trebuie să fie veșnică atunci când el își răscumpără propriile păcate prin pedepse veșnice și chinuri infinite. (3) Situația este astfel condiționată încât cei care sunt fericiți în viața aceasta trupească și pământească să fie nefericiți în viitor, întrucât ei deja au intrat în posesia bunurilor pe care și le-au dorit; așa ceva se întâmplă cu aceia care îi cinstesc pe zei, dar Îl neglijează pe Dumnezeu. (4) Iar cei care, credincioși dreptății, au fost nefericiți în această viață, disprețuiți și săraci și adesea întâmpinați cu insulte, cu injurii datorită dreptății înseși, virtutea neputând fi păstrată altfel, întotdeauna în viitor vor fi fericiți și se vor bucura de cele bune, fiindcă pe cele rele le-au îndurat deja. Lucrul acesta se întâmplă cu cei care, disprețuind zeii de pe pământ și bunurile trecătoare, urmează religia cerească a lui Dumnezeu, ale Cărui bunuri sunt veșnice, precum este și Cel care le acordă. (5) Ce să mai spunem despre lucrarea trupului, respectiv a sufletului? Oare nu sunt concludente că sufletul nu cunoaște moartea? Corpul, fiind el însuși slab și muritor, orice ar zidi este trecător. Spune Tullius: „Nimic din ceea ce a fost elaborat de mâini omenești nu va rezista să nu ajungă la picioare, fie din cauza nedreptății oamenilor, fie prin trecerea timpului care ruinează totul”[54].

(6) În schimb, lucrările sufletului le observăm că sunt veșnice. Toți cei care, disprețuind oferta prezentului, s-au străduit să lase spre amintire monumente ale talentului și ale marilor lor fapte, și-au câștigat un nume de nești datorită minții și virtuții lor. Deci, dacă opera trupului este muritoare, trupul însuși fiind muritor, rezultă de aici că sufletul este nemuritor; vedem noi înșine că opera lui nu piere. (7) În mod similar, chiar și dorințele trupului și ale sufletului arată

[54] Cicero, *Pro Marcello*, 4, 11.

că unul este muritor, celălalt nemuritor. Trupul nu dorește decât ceea ce este trecător, adică mâncare, băutură, îmbrăcăminte, odihnă, plăcere, pe care nu poate totuși nici să le dorească, nici să le obțină fără voința și sprijinul sufletului; sufletul, dimpotrivă, dorește multe pentru sine care nu țin de îngrijirea și de folosul trupului, acestea nefiind trecătoare, ci veșnice, precum faima virtuții, amintirea numelui. (8) Cinstirea lui Dumnezeu, care constă în reținerea dorințelor și a poftelor, în suportarea suferinței, disprețul morții, sufletul o dorește chiar împotriva trupului. De unde credința că sufletul nu piere, ci se desparte de trup, trupul nefiind în stare de nimic fără suflet, în timp ce sufletul poate multe și mari lucruri în lipsa trupului. (9) De ce aș mai menționa că cele care pot fi văzute cu ochii și atinse cu mâna nu pot fi eterne pentru că pot îngădui o forță din afară, în timp ce acelea care nu pot fi nici atinse, nici văzute, ci numai puterea, rațiunea și efectul lor se manifestă, sunt veșnice pentru că nu suportă nicio forță din afară? (10) Dacă trupul este muritor din cauză că este supus deopotrivă văzului și simțului tactil, înseamnă că sufletul de aceea este nemuritor, pentru că nu poate fi atins, nici văzut.

Capitolul 12

(1) Să ne ocupăm acum de argumentele celor care susțin contrariul, pe care le-a urmat Lucretius în cartea a treia. El spune: „Pentru că sufletul se naște împreună cu corpul, în mod obligatoriu se stinge odată cu corpul"[55]. (2) Dar ele nu pot fi judecate laolaltă. Trupul este solid și perceptibil și pentru ochi, și pentru mână, sufletul este însă delicat, el scapă atingerii ori văzului. Corpul, fiind plăsmuit din pământ, este tare, pe când sufletul nu are în el nimic concret, nimic din greutatea pământească, așa cum afirma Platon[56]. Și nici nu ar putea să posede o așa de mare iscusință, putere, istețime, dacă nu și-ar trage originea din cer. (3) Corpul, fiind modelat dintr-un element greu și coruptibil, poate fi și atins, este și vizibil, se degradează și moare; și nici nu are puterea să respingă ceea ce îl agresează, pentru că el cade sub pri-

[55] Lucretius, *De rerum natura*, 3, 417-418.
[56] Platon, *Phaedon*, 80 d.

viri și sub atingere, pe când sufletul, sustrăgându-se oricărei atingeri datorită subțirimii sale, nu poate fi destrămat de nicio lovitură. (4) Încât, deși se nasc legate împreună și unul, prin alcătuirea sa de natură pământeană, este ca un recipient pentru cel dedus din străvezimea cerească, când vreo forță agresivă le separă, separare care înseamnă de fapt moarte, fiecare se retrage spre propria-i natură: cel care a fost din pământ se transformă în pământ, iar cel care își are obârșia de la spiritul ceresc dăinuie, permanent în putere, fiindcă spiritul divin este veșnic. (5) Apoi, același Lucretius, uitând ce afirma și ce pretindea învățătura lui, a adăugat aceste versuri: „Se reîntoarce în pământ ceea ce a fost mai dinainte din pământ, iar ceea ce a fost trimis de pe țărmurile eterului este reprimit în templele strălucitoare ale cerului”[57]. Acest lucru nu se cădea să-l spună el, cel care susținea că sufletul piere odată cu corpul; dar a fost învins de forța adevărului, adevărata rațiune s-a strecurat pe nesimțite în mintea celui ignorant. (6) În plus, însăși concluzia pe care o trage, și anume că sufletul s-ar destrăma, cu alte cuvinte că el ar pieri odată cu trupul pe motiv că s-ar naște odată cu el, este greșită și poate fi întoarsă în direcție opusă, deoarece corpul nu piere odată cu sufletul, ci, sufletul despărțindu-se, corpul rămâne întreg mai multe zile și de multe ori, îngrijit fiind, durează foarte mult[58]. (7) Dacă ele ar pieri în același timp, după cum se nasc în același timp, nu ar mai dispărea sufletul pe moment, părăsind trupul, ci în același moment ambele s-ar împrăștia deopotrivă și tot atât de repede chiar și corpul s-ar topi și ar dispărea, în timp ce mai este suflare în el, pe cât de repede se retrage sufletul; ba mai mult, după destrămarea corpului, sufletul s-ar împrăștia precum lichidul care se varsă dintr-un vas spart[59]. (8) Dacă trupul pământean, perisabil, după retragerea sufletului nu curge topindu-se în pământul din care își trage originea, sufletul, nefiind perisabil, rămâne pentru totdeauna, originea lui fiind eternă. (9) „Faptul că”, zice, „mintea crește la copii, la tineri prinde vigoare, iar la bătrâni slăbește, dovedește că este muritoare”[60]. Mai întâi, nu sunt același lucru sufletul și mintea.

[57] Lucretius, *De rerum natura*, II, 999-1000.

[58] Trupul poate fi conservat, după modelul egiptean de pildă, și câteva milenii.

[59] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, III, 434 ș.u.

[60] Lucretius, *De rerum natura*, III, 445 ș.u.

Sufletul este cel prin care trăim; mintea, aceea prin care gândim. În cei care dorm, ațipește mintea, nu sufletul, iar ieșiții din minți își pierd mințile, sufletul le rămâne, și de aceea se numesc dementi, și nu fără de suflet[61]. (10) Mintea, adică inteligența, poate să crească ori să se micșoreze în funcție de vârstă. Sufletul, în starea în care este întotdeauna, din momentul în care a primit posibilitatea de a respira, este același până în clipa finală, când, scăpat din închisoarea trupului, se reîntoarce în zbor la lăcașul lui. (11) Mai mult, pentru că sufletul, deși insuflat[62] de Dumnezeu, a stat închis în lăcașul întunecos al trupului pământesc, el nu posedă cunoașterea, ea aparținând divinității. (12) Dar el le ascultă, le învață pe toate și, învățând și ascultând, dobândește înțelepciune, iar bătrânețea nu micșorează înțelepciunea, ci o sporește dacă tinerețea a fost petrecută în virtute; dacă o bătrânețe înaintată slăbește mădularele, dacă vederea slăbește, dacă limba înțepenește, auzul dispare, acestea nu sunt slăbiciuni ale sufletului, ci ale trupului[63]. (13) „Se pierde și memoria"[64], zice. Ce este de mirare că mintea, constrânsă de decăderea unui lăcaș în paragină, uită cele trecute, ea devenind divină numai dacă va scăpa de închisoarea în care este întemnițată?

(14) Zice că sufletul este supus durerii și tristeții, iar din cauza băuturii își iese din fire și de aceea apare slab și muritor. (15) Din acest motiv virtutea și înțelepciunea sunt necesare, ca suferința, la care se ajunge îndurând și văzând lucruri ce nu merită, să fie anihilată prin tărie, iar pofta, nu numai cea de băutură, ci și de toate celelalte, să fie învinsă prin abstinență. Dacă sufletul va fi lipsit de virtute, dacă se va moleși dedându-se plăcerilor, el va fi supus morții, pentru că și virtutea, după cum am explicat, este sursă de nemurire, așa cum plăcerea este cauză a morții. (16) Moartea însă, cum am arătat, nu distruge, nu dărâmă din temelii, ci pedepsește prin chinuri veșnice. Fiindcă sufletul nu poate să piară de-a dreptul, el avându-și obârșia de la Duhul lui Dumnezeu, Care este veșnic. (17) „Sufletul" – adaugă poetul – „resimte boala corpului, suportă uitarea de sine și, așa cum

[61] Chestiune de etimologie, frecventă la Lactanțiu: *de-mentes* (*de+mens, -tis* – „minte"), respectiv *ex-animes* (*ex-anima, -ae* – „suflet").

[62] Jocul de cuvinte, tautologic, aparține traducătorului.

[63] Lucretius, *De rerum natura*, III, 451-454.

[64] Lucretius, *De rerum natura*, III, 453.

se îmbolnăvește, tot astfel se însănătoșește adesea"[65]. (18) Acesta este motivul pentru care virtutea trebuie păstrată, ca nu cumva mintea, nu sufletul, să fie răpusă de vreo durere a corpului ori să ajungă la uitarea de sine. Mintea aparținând unei anumite regiuni a corpului, când partea aceea va fi atacată de prezența vreunei boli, se deplasează din loc și, ca și când locuința i-ar fi fost dărâmată, migrează, întorcându-se desigur atunci când domiciliul ei va reveni la normal, tămăduit și însănătoșit. (19) Pentru că, fiind sufletul legat de corp, dacă lipsește virtutea, contactul cu acesta îmbolnăvește mintea și neputința se revarsă, prin comuniunea slăbiciunii, către minte; dacă va fi însă separat de corp, tăria va sta în el însuși, nefiind atins de condiția slăbiciunii, deoarece a lepădat acoperământul nevolnic. (20) „După cum ochiul scos", zice, „separat de corp, nu mai poate să vadă, astfel și sufletul, despărțit fiind, nu mai simte nimic, fiind și el parte a corpului"[66]. (21) Greșit și neverosimil, din moment ce sufletul nu este parte a corpului, ci se află în corp. Așa cum ceea ce este conținut de un vas nu constituie o parte a vasului, nici cele ce se află în casă nu sunt socotite părți ale casei, astfel nici sufletul nu este parte a corpului, fiind corpul numai un vas, un receptacul al sufletului.

(22) Deja argumentul devine cu mult mai aberant când se afirmă că sufletul, deoarece nu părăsește mai repede corpul, pare a fi muritor, el eliberându-se puțin câte puțin din toate mădularele, începând cu vârful picioarelor[67]. Ca și când, dacă ar fi etern, ar năvăli afară în același timp, cum se întâmplă cu cei care sunt uciși de sabie. Pe cei decimați însă de boală, spiritul îi părăsește în timp, încât sufletul se pierde puțin câte puțin, membrele răcindu-se. (23) Sufletul este conținut în materia sângelui precum lumina în ulei; materia aceasta consumându-se din pricina căldurii provocate de febră, categoric că toate extremitățile membrelor încep să se răcească, pentru că venele mai subțiri se întind până la extremitatea corpului, iar canalele ultime, cele mai firave, se usucă din moment ce seacă vena izvorului. (24) Să nu se considere totuși că, dacă simțirea cor-

[65] Lucretius, *De rerum natura*, III, 459 ș.u.
[66] Lucretius, *De rerum natura*, III, 564-565.
[67] *Cf.* Lucretius, *De rerum natura*, III, 526-547.

pului dispare, se stinge și moare și simțirea sufletului! Căci, prin degradarea corpului, nu sufletul devine nesimțitor, ci corpul atunci când sufletul îl părăsește, fiindcă sufletul trage după el întreaga simțire. (25) Cum însă prezența sufletului conferă simțire corpului, făcându-l să trăiască, nu e posibil ca sufletul să nu trăiască și să nu simtă prin el însuși, el însuși fiind și simțire, și viață. (26) Spune poetul: „Dacă mintea noastră ar fi nemuritoare, nu s-ar compătimi atât că, murind, se destramă, ci mai degrabă s-ar bucura că merge în afară, părăsindu-și învelișul, precum șarpele"[68]. (27) Eu însă nu am văzut vreodată pe cineva care să se plângă că, murind, se destramă. Poate că poetul văzuse vreun adept de-al lui Epicur, care, murind, filozofa și, într-o ultimă suflare, dezbătea despre destrămarea de sine. (28) Cum s-ar putea ști dacă simte că se destramă sau că se eliberează de corp, când, la moarte, limba amuțește? Cât timp simte și poate să vorbească, omul încă nu s-a destrămat, iar când s-a destrămat, nici nu mai simte, nici nu mai poate vorbi. Așa încât fie că încă nu poate să se plângă de destrămare, fie că nu mai este în stare de nimic. (29) „Dar, mai înainte de a se destrăma, înțelege că se va destrăma." Cum se face că îi vedem pe mulți dintre cei care mor nicidecum lamentându-se că se destramă, cum spune Lucretius, ci mărturisind că ies, că pleacă, că umblă, și acest lucru îl arată prin gest sau, dacă mai pot încă, îl spun prin glasul lor? De unde reiese că are loc nu disoluția, ci separarea, care dovedește că sufletul dăinuie. (30) Celelalte argumente ale doctrinei lui Epicur se opun afirmației lui Pitagora că sufletul migrează din trupurile sfârșite de bătrânețe ori moarte și că trec în altele noi, născute de curând, și că în felul acesta renasc în permanență când în om, când în animalul domestic, în fiară sau în pasăre, ele fiind nemuritoare și schimbându-și sălașul în trupuri felurite și neasemănătoare. (31) Părerea aceasta a unui om nebun, fiind ridicolă, mai demnă de practica unui mim decât a unei școli, nu trebuie să fie respinsă la modul serios; cel care face asta pare a se teme că se va găsi cineva care să o creadă. (32) Noi însă nu vom lua în considerare cele care argumentează un fals contra altui fals. Este suficient dacă sunt respinse cele care vin împotriva adevărului.

[68] Lucretius, *De rerum natura*, III, 612-614.

Capitolul 13

(1) Am lămurit, cred, că sufletul nu se destramă; rămâne să citățm mărturii prin autoritatea cărora să consolidăm argumentele. (2) Nu voi solicita profeții să depună mărturie, al căror temei, a căror prevestire tocmai în asta rezidă: să-l instruiască pe om că el este creat pentru a-L venera pe Dumnezeu și pentru a primi de la El nemurirea; îi voi invoca mai curând pe cei pe care potrivnicii adevărului sunt constrânși să-i creadă. (3) Hermes, descriind natura omului, ca să explice cum a fost creat de către Dumnezeu, a spus: „Și astfel, din cele două naturi, din cea nemuritoare și din cea muritoare, a făcut o singură natură, aceea a omului, plămădindu-l și nemuritor, dar și muritor; și, luându-l, l-a așezat la mijloc, între o natură divină și nemuritoare și o alta muritoare și schimbătoare, ca, privindu-le pe toate, să se minuneze de toate"[69]. (4) Dar poate că cineva îl va pune pe Hermes printre filozofi – deși, considerat în numărul zeilor, el este cinstit de egipteni sub numele de Mercur – și nu-i va acorda mai multă autoritate decât lui Platon ori lui Pitagora. (5) Să căutăm deci o mărturie mai importantă. Un oarecare Polites l-a consultat pe Apollo din Milet, întrebându-l dacă sufletul dăinuie după moarte sau se destramă, și a primit răspunsul în aceste versuri: (6) „Sufletul, cât timp este dominat de strânsoarea trupului, cunoscând experiențe coruptibile, se supune suferințelor specifice muritorilor; când însă a aflat subita eliberare survenită odată cu moartea trupească, este purtat în totalitate spre eter, rămânând veșnic tânăr și complet indestructibil. Fiind cel dintâi născut, Providența divină a hotărât astfel". Poezia sibilină oare nu afirmă același lucru când vestește că va fi cândva o judecată a lui Dumnezeu pentru cei vii și pentru cei morți? Exemplele le vom aduce puțin mai jos. (7) Prin urmare, este o greșeală acea părere a lui Democrit, Epicur și Dicearh despre destrămarea sufletului. Cu siguranță ei nu ar îndrăzni să vorbească despre moartea sufletelor în prezența vreunui mag care se pricepe, prin anumite descântece, să cheme sufletele din infern, să le aducă de față, să le ofere ochilor omului spre a le privi, să le facă să vorbească, să prezică viitorul; dacă totuși ar îndrăzni, ar fi copleșiți de situația însăși și de

[69] Hermes Trismegistus, p. 45 (Patricius); *cf.* Pseudo-Apuleius, *Asclepius*, 31.

mărturiile oferite. (8) Dar, cum nu desluşeau temeiul sufletului, care este atât de profund încât scapă ochilor minții omenești, au afirmat că sufletul piere. (9) Ce să spunem despre Aristoxenus[70], care a respins cu desăvârșire [afirmația] că există suflet, chiar și atunci când trăiește în corp? După cum lira – argumenta el – prin încordarea strunelor emite un sunet armonios, un cântec, pe care muzicienii îl numesc armonie, astfel și în trupuri, din alăturarea mădularelor, din vigoarea membrelor, se naște capacitatea de a simți[71]; mai delirant decât asta nimic nu poate fi spus. (10) Poate va fi avut el ochi teferi, dar inima îi era oarbă, încât nu vedea că el trăiește și că are minte, mintea prin care gândea tocmai lucrul acesta. (11) Dar multor filozofi li s-a întâmplat să aprecieze că nu există ceea ce nu apare în fața ochilor, când acuitatea minții este obligatoriu cu mult mai pătrunzătoare decât aceea a corpului în cercetarea lucrurilor a căror forță și al căror temei mai curând se simte decât se vede.

Capitolul 14

(1) Pentru că am vorbit despre nemurirea sufletului, urmează să lămurim cum și când îi este dăruită omului, astfel încât să vadă – în această privință – greșelile nedreptății și neștiinței sale, greșeli care l-au condus pe om să considere că unii muritori au devenit zei prin hotărârea și prin voința oamenilor, fie pentru că inventaseră meșteșugurile, fie pentru că îi învățaseră să se folosească de unele roade, pentru că le recomandaseră cele folositoare în viața omului ori pentru că uciseseră animalele sălbatice fioroase. (2) Cât sunt de îndepărtate de nemurire aceste merite, am arătat și în Cărțile anterioare, vom mai arăta și acum, încât să devină limpede că singură dreptatea este cea care îi procură omului viața veșnică și că numai Dumnezeu dăruiește recompensa eternității. (3) Aceia despre care se spune că au devenit nemuritori datorită meritelor lor, cum nu au fost vrednici nici de dreptate, nici de vreo virtute adevărată, nu

[70] Filozof din sec. al IV-lea î.Hr., elev al lui Aristotel, întemeietorul doctrinei muzicale elene.

[71] *Cf.* Cicero, *Tusculanae disputationes*, I, 22, 51 și 10, 19.

nemurirea și-au aflat-o, ci moartea din cauza păcatelor și poftelor lor, nu recompensa cerească, ci chinurile infernului le-au câștigat, care îi amenință și pe ei, și pe toți aceia care i-au venerat. Voi arăta că se apropie timpul acestei judecăți, când drepții își vor primi răsplata de care s-au învrednicit, iar nedrepții osânda meritată.

(4) Platon și mulți alți filozofi, necunoscând începutul lucrurilor și acel timp îndepărtat când fusese zidită lumea, spuneau că s-au scurs multe mii de generații de când s-a născut această lume foarte frumos împodobită; îi urmau pesemne pe caldeeni, care, așa cum ne transmite Cicero în Cartea întâi din *Despre divinație,* spuneau aiurând că lumea are patru sute șaptezeci de mii de ani cuprinși în memoriale[72]; asta deoarece, apreciind că nu se poate dovedi, au considerat că pot să mintă. (5) Noi însă, fiindcă literatura divină ne inițiază în cunoașterea adevărului, cunoaștem și începutul, și sfârșitul lumii. Cum despre începutul ei am venit cu explicații în Cartea a doua, acum, la sfârșitul lucrării, vom dezbate despre sfârșitul ei. (6) Afle, așadar, filozofii, care au numărat de la începutul lumii mii de secole, că încă nu s-a încheiat anul șase mii. După împlinirea acestui număr, trebuie să aibă loc o judecată, iar starea celor omenești să fie corectată în mai bine. Dar mai întâi trebuie dată explicația acestui fapt, ca să fie pusă în lumină rațiunea lui.

(7) Dumnezeu a desăvârșit lumea și această admirabilă operă a naturii, după cum stă scris printre tainele Sfintei Scripturi, pe durata a șase zile, iar pe cea de a șaptea, în care S-a odihnit după lucrarea Sa, a lăsat-o zi de sărbătoare. (8) Aceasta este însă ziua sabatului, care în limba evreilor și-a primit numele de la număr, din care cauză numărul șapte a devenit număr al legii și al perfecțiunii. Căci șapte zile sunt care, rotindu-se rând pe rând, încheie ciclul anilor, șapte constelații care nu pier, șapte stele socotite rătăcitoare, ale căror curse neregulate și inegale se crede[73] că determină schimbări de situații și de timp[74].

(9) Așadar, pentru că în șase zile întreaga lucrare a lui Dumnezeu a fost desăvârșită, timp de șase secole, însemnând, de fapt, șase mii de

[72] Cicero, *De divinatione,* I, 19, 36.

[73] *Creduntur,* în latină; Lactanțiu are unele rezerve în a susține plenar, el însuși, opiniile științifice ale vremii sale.

[74] *Cf.* Sfântul Irineu de Lyon, *Adversus haereses,* V, 28, 3; 33, 2.

ani, lumea va dăinui în starea aceasta. Ziua mare a lui Dumnezeu se sfârșește după o perioadă de o mie de ani, așa cum ne arată și profetul, care spune: „Înaintea ochilor Tăi, Doamne, o mie de ani sunt precum o singură zi”[75]. (10) Și, după cum Dumnezeu, timp de acele șase zile, a lucrat la zidirea unei opere atât de mari, astfel trebuie să lucreze și religia Lui și adevărul în aceste șase mii de ani, când răutatea prevalează, fiind stăpână. (11) Și iarăși, pentru că, terminându-Și opera, S-a odihnit în ziua a șaptea și a binecuvântat-o, se înțelege că la sfârșitul celor șase mii de ani toată răutatea va dispărea de pe pământ și va domni timp de o mie de ani dreptatea, va fi liniște și odihnă după eforturile pe care lumea le îndură de mult timp. (12) Despre când se vor întâmpla acestea, eu voi vorbi în ordinea lor. Adesea, am afirmat că lucrurile mici și neînsemnate poartă chipul celor mari, prevestindu-le, precum această zi a noastră, care începe cu răsăritul și sfârșește cu apusul soarelui, poartă imaginea zilei celei mari, pe care o încheie trecerea celor o mie de ani.

(13) Tot așa și chipul omului pământean purta spre viitor imaginea poporului celest. Căci, fiind săvârșit tot ceea ce Dumnezeu a urzit spre folosul omului, în cea de a șasea zi a făcut în final omul și l-a adus în această lume precum într-o casă construită deja cu grijă; astfel acum, în cea de a șasea zi mare, adevăratul om este plăsmuit prin cuvântul lui Dumnezeu, cu alte cuvinte este creat poporul cel sfânt prin învățătura și prin îndemnul lui Dumnezeu către dreptate. (14) Și, după cum atunci a fost făcut din pământ muritor și imperfect, ca să trăiască o mie de ani în această lume, astfel acum, în această vreme terestră, se plăsmuiește omul perfect, care, fortificat cu viață de la Dumnezeu, să stăpânească în aceeași lume o mie de ani. (15) Cum va fi însă judecata și ce sfârșit se pregătește celor omenești, dacă va cerceta cineva literatura sfântă, va afla. (16) Chiar și vocile profeților vremii, care se potrivesc cu acelea cerești, anunță un sfârșit, o cădere a lucrurilor în scurt timp, descriind cea de pe urmă bătrânețe a unei lumi parcă obosite și în ruină. (17) Cele anunțate de către profeți și proroci că se vor întâmpla, le voi prezenta, strânse și puse la un loc de pretutindeni, mai înainte de a interveni concluzia finală.

[75] *Psalmul* 89, 4.

Capitolul 15

(1) Stă scris în slovele ascunse ale literaturii sfinte că fruntașul evreilor a trecut în Egipt împreună cu toată familia și neamul [său], constrâns de lipsa proviziilor de grâu[76]. (2) Urmașii, zăbovind mai mult timp în Egipt, crescuseră în marele neam; fiind ei apăsați de jugul unei sclavii de nesuportat, Dumnezeu a lovit Egiptul printr-o nenorocire de netămăduit și Și-a eliberat poporul, conducându-l prin mijlocul mării, fiind valurile despicate și date într-o parte și alta, încât mulțimea înainta pe uscat. (3) Regele Egiptului a încercat să-i prindă pe fugari; marea însă a revenit la starea ei obișnuită și regele a fost prins la mijloc împreună cu trupele sale. (4) Această faptă atât de vestită, uimitoare, deși a arătat pe față oamenilor puterea lui Dumnezeu, a fost totuși prefigurarea unei fapte mai mari, pe care tot Dumnezeu o va săvârși la sfârșitul timpurilor; va elibera poporul Său de grava sclavie a lumii. (5) Dar, cum atunci exista un singur popor al lui Dumnezeu, aparținând unui singur neam, Egiptul singur a fost lovit; acum însă, pentru că poporul lui Dumnezeu, format din toate limbile, îl afli la toate neamurile, fiind el oprimat de acești stăpâni, va trebui ca toate națiile, deci întreg globul pământesc să fie atins de pedepse cerești, ca poporul drept și iubitor de Dumnezeu să fie eliberat. (6) Și, așa cum atunci au fost semne prin care li se anunța egiptenilor viitorul dezastru, astfel în ultimul timp vor fi minuni uimitoare în toată ființa lumii, prin care sfârșitul iminent să fie priceput de toate neamurile.

(7) Apropiindu-se sfârșitul veacului acestuia, starea celor omenești trebuie să se schimbe, răul în creștere să devină mai rău, încât aceste vremuri ale noastre, când nedreptatea și răutatea au atins cel mai înalt grad, să poată fi apreciate drept fericite și aproape de aur în comparație totuși cu acel rău de netămăduit. (8) Astfel, dreptatea va slăbi, fărădelegea, lăcomia, dorința, pofta vor spori, cei care până atunci fuseseră buni vor fi vânați de criminali, chinuiți pretutindeni de cei nedrepți, numai cei răi vor fi bogați, iar cei buni, supuși tuturor insultelor și lipsurilor. Dreptatea toată se va risipi, iar legile vor pieri. (9) Nu va stăpâni cineva ceva, în afară de cele câștigate ori apărate prin

[76] *Facerea* 46, 3-4.

forță. Îndrăzneala și violența vor pune stăpânire pe toate. Nu va mai exista în oameni nici credință, nici pace, nici omenie, nici rușine, nici adevăr și, de asemenea, nici siguranță, nici cârmuire și nicio izbăvire de cele rele. (10) Tot pământul va fi tulburat, războaiele vor fremăta pretutindeni, toate neamurile se vor înarma și se vor război unele cu altele, cetățile vecine se vor lupta între ele, iar cel dintâi dintre toate Egiptul va ispăși pedeapsa prosteștilor superstiții și va fi acoperit ca într-un fluviu de sânge. (11) Atunci sabia va străbate pământul, secerându-le pe toate, așternându-le la pământ pe toate ca pe o recoltă. Cauza dezastrului și a tulburării va fi aceasta: numele de „roman", care acum guvernează – chiar dacă sufletul se îngrozește să o spună, eu voi spune, pentru că așa va fi – va dispărea de pe pământ, puterea va reveni Asiei și din nou Orientul va domina, iar Occidentul i se va supune. (12) Să nu i se pară cuiva de mirare dacă o putere întemeiată printr-o lucrare așa de mare, sporită prin atâția și astfel de bărbați atâta timp, consolidată prin atâtea eforturi[77], se va prăbuși totuși cândva. Tot ceea ce s-a înălțat prin forțe umane, totul poate fi distrus prin aceleași forțe ale omului, pentru că lucrarea muritorilor este supusă pieirii. (13) Și alte imperii mai înainte, chiar dacă mult timp au fost în floare, la fel s-au prăbușit. Se transmite că au stăpânit lumea și egiptenii, și perșii, și grecii, și asirienii. După căderea tuturor acestora, puterea supremă a ajuns la romani. Iar ei, cu cât întrec în măreție toate celelalte imperii, cu atât se vor prăbuși într-un dezastru mai mare, știut fiind că la cădere greutatea este mai mare pentru cele mai înalte.

(14) Nu fără cunoștință de cauză Seneca a împărțit timpul Romei în vârste. „Cea dintâi" – a spus el – „a fost pruncia, sub regele Romulus; sub acesta Roma s-a născut și a crescut. A venit apoi copilăria, sub ceilalți regi, în timpul cărora ea s-a dezvoltat și s-a deprins cu învățătura și cu regulile de comportare. Dar pe timpul domniei lui Tarquinius, când deja începuse să se dezvolte, nu a mai suportat sclavia și, eliberându-se de sub jugul orgolioasei stăpâniri, a preferat să se supună legilor, și nu regilor. Și, pe când luase sfârșit tinerețea – la capătul războiului cu punii –, atunci abia, întărindu-și forțele, a început maturitatea ei"[78].

[77] Perspectiva apocaliptică îl constrânge pe scriitorul creștin să gândească sincer, mai presus de rigorile dogmei, la soarta Imperiului și a civilizației romane.

[78] Seneca, *Fragmenta*, 99 (paternitatea fragmentului fiind totuși incertă).

(15) După ce Cartagina a fost cucerită, fiind ea rivala puterii romane, Roma și-a întins stăpânirea pe tot pământul, pe mare și pe uscat. A subjugat toți regii și toate neamurile, încât, atunci când nu a mai existat prilej de război, folosindu-se dezastruos de puterea sa, a devenit ea însăși victima acesteia. (16) Aceasta a fost prima ei bătrânețe; sfâșiată de războaie civile, apăsată de răul intern, a ajuns din nou la stadiul puterii absolutiste, rostogolindu-se parcă spre un alt început de copilărie. Pierzându-și libertatea pe care o apărase sub conducerea și autoritatea lui Brutus[79], în așa măsură a slăbit, de parcă nu mai era în stare să se susțină, dacă nu s-ar fi sprijinit pe ajutorul celor care dețineau puterea. (17) Astfel stând lucrurile, ce altceva rămâne decât ca pieirea să urmeze bătrâneții? Succintele relatări ale profeților vestesc acest viitor sub vălul altor nume, ca să nu se înțeleagă ușor. (18) Sibilele afirmă totuși clar că „Roma va pieri chiar prin judecata lui Dumnezeu, pentru că i-a luat în deșert numele și pentru că, dușmănind dreptatea, i-a ucis poporul care cultiva adevărul”[80]. (19) Chiar și Histaspe[81], străvechiul rege al mezilor, de la care și-a primit numele râul numit astăzi Hydaspes[82], a transmis spre amintire posterității un vis uimitor, în interpretarea robului prevestitor: „Vor dispărea de pe glob puterea și numele de «roman»”[83], a profețit el cu mult înainte de întemeierea neamului troian[84].

Capitolul 16

(1) Cum se va întâmpla aceasta, voi arăta, ca să nu treacă pentru cineva de necrezut. În primul rând, regatul se va mări, puterea supremă, împrăștiată și împărțită între mai mulți, va slăbi. Dezbinările

---

[79] Iunius Brutus (85-42 î.Hr.), simbolul libertății și al virtuții civice.

[80] *Cf. Oracula Sibyllina*, VIII, 9-159; 171-173.

[81] Histaspe sau Vișstaspa (sec. VII-VI î.Hr.), protector al lui Zoroastru, unul din primii convertiți la religia acestuia cu renume de *kavi* (poet vizionar) și socotit bunicul regelui Artaxerxes.

[82] Râu izvorât din Munții Himalaya, ce curge prin India și Pakistan, numit acum Jhelum.

[83] *Novum Testamentum extra canonem receptum*, fascic. IV, ed. Adolf Hilgenfeld, Weigel, Lipsiae, 1884, p. 64.

[84] Neamul întemeiat de troianul Eneas pe Tibru în Latium.

dintre cetățeni se vor ține în șir, războaiele aducătoare de moarte vor fi fără sfârșit, până ce se vor ridica deopotrivă zece regi care să împartă pământul nu pentru a-l conduce, ci pentru a-l isprăvi. (2) Aceștia, cu armate sporite enorm, cultivarea ogoarelor fiind părăsită, ceea ce înseamnă începutul distrugerii și al dezastrului, vor ruina, vor zdrobi și vor pustii totul. (3) Atunci, pe neașteptate, se va ivi din hotarele îndepărtate ale ținutului nordic un dușman foarte puternic împotriva lor; acesta, nimicind trei din numărul celor care stăpâneau Asia, va face alianță cu ceilalți, devenind fruntașul tuturor[85]. (4) Printr-un despotism de neîndurat, va distruge lumea, va face totuna cele divine cu cele umane, va pune la cale lucruri groaznice, greu de imaginat, noile hotărâri le va scoate din inima lui, încât puterea îi va aparține în exclusivitate, va desființa legi, le va promulga pe ale sale, va pângări, va jecmăni, va jefui, va ucide. Apoi, după schimbarea numelui și după transferarea sediului puterii, vor urma amestecarea și tulburarea neamului omenesc. (5) Aceasta va fi perioada mai blestemată, groaznică, când niciunui om viața nu-i va fi plăcută. Cetățile se vor prăbuși din temelii și vor pieri nu numai de foc și sabie, dar și din cauza cutremurelor frecvente, inundațiilor, bolilor neîntrerupte, foametei permanente[86]. (6) Se va strica aerul și va deveni mai rău, vătămător fie din cauza ploilor fără măsură, fie a secetei păgubitoare; nici pământul nu va mai da roade omului din cauza gerului ori a arșiței. Nici câmpul nu va aduce rod, nici pomii, nici vița de vie; în floare fiind, vor da mari speranțe, dar fructele vor lipsi. (7) Vor seca izvoarele, râurile, nu va mai exista apă de băut, apa se va transforma în sânge și în venin. (8) Din care cauză vor pieri de pe pământ patrupedele, din aer păsările, din apă peștii. Uimitoarele semne prevestitoare de rău de pe cer vor răspândi mare spaimă în mințile oamenilor, deopotrivă și cozile cometelor, întunecimea soarelui, forma lunii, alunecarea stelelor căzătoare[87]. (9) Și nu se vor întâmpla acestea la modul obișnuit, ci vor apărea deodată astre necunoscute și nevăzute de ochii omului. Soarele se va întuneca în permanență, abia se va distinge între noapte și zi, luna nu va lipsi trei ore, ci, plină în permanență de sânge, va străbate traiectorii

[85] *Cf. Daniel* 7, 2, 7, 8, 17, 23-25.
[86] *Cf. Apocalipsa* 6, 1 ș.u.
[87] *Cf. Oracula Sibyllina*, VIII, 342-344; 190-194; *Matei* 24, 29.

ieșite din comun, astfel că omul nu va mai putea să cunoască mersul astrelor ori rostul timpului, căci va fi vară în timpul iernii și iarnă în plină vară[88]. (10) Anul se va scurta, luna se va micșora, ziua se va reduce, stelele vor cădea foarte adesea, cerul va apărea orb, lipsit de orice lumină. (11) Munții chiar și cei mai înalți se vor prăbuși, vor deveni câmpii, marea va fi imposibil de navigat[89]. Și, pentru ca nenorocirea omului și a pământului să fie deplină, se va auzi din cer o trâmbiță. Sibila prezice astfel: „O trâmbiță va lansa din ceruri un glas tânguitor"[90]. Cu toții se vor tulbura și vor tremura la acel sunet jalnic. (12) Atunci, într-adevăr, din pricina mâniei lui Dumnezeu împotriva oamenilor care nu au cunoscut dreptatea, vor lovi sabia, focul, foametea, boala, pe toate amenințându-le spaima. Atunci se vor ruga la Dumnezeu și El nu-i va auzi, va fi dorită moartea și ea nu va veni. Noaptea nu va pune capăt temerii, somnul nu va atinge ochii, grija și starea de veghe vor măcina sufletele oamenilor; vor plânge și vor geme, își vor înclești dinții, pe cei morți îi vor ferici, iar pe cei vii îi vor compătimi[91]. (13) Urmare a acestor rele și multor altora, pe pământ va fi pustietate, globul pământesc se va deforma și va fi pustiit, după cum stă scris în poezia sibilină: „Va fi o lume ne-lume a unor oameni distruși"[92]. (14) Astfel se va termina cu neamul omenesc, încât numai a zecea parte din omenire va rămâne, de unde porniseră o mie, doar o sută vor merge înainte. Iar dintre închinătorii lui Dumnezeu, vor pieri două părți, a treia însă, aceea care a rezistat încercării, va dăinui[93].

Capitolul 17

(1) Să prezint însă mai limpede cum se va întâmpla. Apropiindu-se sfârșitul veacurilor, va fi trimis de către Dumnezeu marele profet ca să-i îndrepte pe oameni către cunoașterea divinității. El va

[88] *Cf. Oracula Sibyllina*, VIII, 214 ș.u.
[89] *Cf. Oracula Sibyllina*, VIII, 234-237.
[90] *Oracula Sibyllina*, VIII, 239.
[91] *Cf. Oracula Sibyllina*, VIII, 352-356; II, 306-311; *Apocalipsa* 9, 6.
[92] *Oracula Sibyllina*, VII, 123.
[93] *Cf. Oracula Sibyllina*, III, 544; *Apocalipsa* 9, 15, 18.

primi puterea de a face minuni[94]. (2) Acolo unde oamenii nu-l vor asculta, va închide cerul și va opri ploile, va schimba apa în sânge și-i va chinui prin sete și foame, iar când vreunul va încerca să-i facă rău, va ieși foc din gura lui și îl va pârjoli. Prin aceste fapte miraculoase și prin virtuțile lui, îi va întoarce pe mulți către cinstirea lui Dumnezeu. Desăvârșindu-se lucrarea, un alt rege se va ridica din Siria, născut din spiritul cel rău, nimicitorul și devastatorul neamului omenesc, care să desăvârșească ruina celui rău de mai înainte odată cu el însuși. (3) El va lupta împotriva profetului lui Dumnezeu, îl va învinge, îl va ucide, îl va lăsa să zacă neîngropat; dar în cea de a treia zi acela va învia și, în timp ce toți vor privi și se vor minuna, el se va înălța la cer. (4) Regele acela va fi cel mai întunecat și un profet dintre cei mai mincinoși; el se va alege și se va numi pe sine însuși Dumnezeu, va da dispoziții să fie venerat ca fiu al lui Dumnezeu. I se va da lui puterea semnelor și a minunilor; văzute fiind, îi vor ademeni pe oameni, determinându-i să-l adore[95]. (5) Va porunci el ca focul să coboare din cer, soarele să se oprească din mersul său, icoanele să vorbească, toate acestea petrecându-se sub cuvântul lui. Prin astfel de minuni, chiar foarte mulți oameni înțelepți vor fi atrași de el[96]. (6) Atunci va încerca el să demoleze templul lui Dumnezeu, va persecuta poporul cel drept și va fi marasm și deznădejde cum nu au fost vreodată de la începutul lumii.

(7) Cei care se vor încrede și îl vor urma vor fi însemnați de el precum animalele din turmă, iar cei ce vor respinge semnul lui sau vor fugi în munți, sau vor fi uciși în chinuri deosebite. (8) El însuși îi va înfășura pe cei drepți în cărțile profeților și le va da foc. I se va permite lui să pustiască globul pământesc timp de patruzeci și două de luni. (9) Va fi timpul când dreptatea va fi izgonită, nevinovăția va fi urâtă, când cei răi îi vor jefui pe cei buni în dușmănie. Nu vor fi păstrate nici lege, nici bună întocmire, nicio disciplină a armatei, nimeni nu va acorda respect celor în vârstă, nu va exista îndatorirea pietății, nici milă nu va fi pentru femei ori pentru prunci. Toate vor decădea și se vor amesteca, împotriva oricărei sfințenii, împotriva oricărei legi a

[94] *Cf. Apocalipsa* 11, 3, 5-9, 11.
[95] *Cf. Apocalipsa* 13, 4-8, 12-17; *2 Tesaloniceni* 2, 3 ș.u.
[96] *Matei* 24, 21.

naturii, ca și când pământul tot ar fi pustiit printr-o silnicie comună, unică. (10) Când se vor întâmpla acestea, atunci drepții, consecvenți adevărului, se vor despărți de cei răi și vor fugi în pustietăți. Auzind acest lucru, sacrilegul, aprins de mânie, va veni cu armată mare și, punând în mișcare toate trupele, va înconjura muntele în care se vor retrage drepții, ca să-i prindă. (11) Iar aceia, văzându-se de peste tot înconjurați și asediați, vor striga către Dumnezeu cu glas puternic, implorând ajutor ceresc; îi va auzi Dumnezeu și va trimite un Mare Rege din cer care să-i ia de acolo, să-i elibereze, iar pe nelegiuiți, pe toți, să-i treacă prin foc și sabie.

Capitolul 18

(1) Că va fi astfel, au prevestit toți profeții din inspirație divină, dar și proroci primind imboldul demonilor. (2) Histaspe, de exemplu, pe care l-am numit mai sus[97], prezentând nedreptatea secolului acestuia de pe urmă, spune că „pioșii, credincioșii, separându-se de cei răi, cu lacrimi și cu geamăt își vor ridica mâinile spre cer, cerând dreptate de la Iupiter; iar Iupiter va privi spre pământ și, auzind glasurile oamenilor, îi va nimici pe sacrilegi". Toate acestea sunt adevărate, cu o singură excepție, și anume că nu Iupiter, ci Dumnezeu va fi autorul. (3) Dar și faptul că va fi trimis atunci Fiul lui Dumnezeu ca să-i elibereze pe cei credincioși, doborându-i pe toți cei răi, a fost tăinuit nu altfel decât prin înșelăciunea demonilor.

Hermes nu a ascuns acest lucru; în cartea intitulată *Judecata finală*, după enumerarea relelor despre care am vorbit, a adăugat: (4) „Având loc toate acestea, află, Asclepius, că stăpânul, Tatăl și Dumnezeu, creatorul celui dintâi și unicului Dumnezeu, privind cele întâmplate, a opus, conform voinței lui, binele dezordinii, invocând rătăcirea, curățind răul atât prin inundații, cât și prin ardere în focul mistuitor, uneori lovindu-l prin războaie și molime; și astfel a adus la forma ei inițială, rezidind-o, lumea sa"[98]. (5) Nici sibilele nu spun

[97] Vezi cap. 15, par. 19.

[98] *Cf.* Pseudo-Apuleius, *Asclepius*, 26.

că va fi altfel: Fiul lui Dumnezeu va fi trimis de către Tatăl suprem ca să-i elibereze pe cei drepți din mâini nelegiuite și să-i distrugă pe cei nedrepți și pe tiranii cuprinși de turbare. (6) Astfel spune una dintre sibile: „Va sosi, vrând să distrugă orașul fericiților. Un rege, trimis împotriva acestuia din partea lui Dumnezeu, va ucide toți marii regi și căpeteniile oamenilor. Așa va decurge judecata oamenilor de către cel fără de moarte”[99]. (7) O altă sibilă: „Și atunci Dumnezeu va trimite un rege dinspre soare care să pună capăt războiului aducător de rele pe întreg pământul”[100]. (8) Și încă una: „Va sosi, iată, cel blând să ia jugul sclaviei greu de suportat de pe grumazul nostru; el va dizolva orânduielile atee și lanțurile violenței”[101].

Capitolul 19

(1) Pământul tot fiind călcat în picioare, cum posibilitățile umane nu vor putea respinge tirania unor forțe imense, căci va năvăli cu mari armate de tâlhari peste o lume cucerită, se impune în acea nenorocire atât de mare ajutorul divin[102]. (2) Dumnezeu, mișcat și de primejdia gravă, și de jalea demnă de milă a celor drepți, va trimite de îndată un Eliberator. Se va deschide atunci cerul în mijlocul lui într-o noapte adâncă și întunecoasă, lumina lui Dumnezeu în coborârea sa ca un fulger se va vedea pe tot pământul. Lucrul acesta l-a spus sibila în versurile: „Când are să sosească, va fi un foc plin de fum în noaptea adâncă și întunecată”[103]. (3) Aceasta este noaptea sărbătorită de noi prin veghe totală datorită sosirii Regelui și Dumnezeului nostru[104]. Semnificația acestei nopți este dublă: în timpul ei a primit viața, după ce a pătimit, ca apoi să primească domnia întregului pământ. (4) El este Eliberatorul și Judecătorul, Răzbunătorul și Regele, Dumnezeu, pe Care noi

[99] *Oracula Sibyllina*, V, 107 ș.u.
[100] *Oracula Sibyllina*, III, 652 ș.u.
[101] *Oracula Sibyllina*, VIII, 326 ș.u.
[102] *Cf. Apocalipsa* 19, 11-21.
[103] *Oracula Sibyllina, Fragmenta*, 3 (Friedl).
[104] Exegeza înclină să creadă că este vorba de noaptea dinaintea Nașterii Domnului, nu de cea premergătoare Sfintei Învieri.

Îl numim Hristos. Mai înainte de a coborî, El va da acest semn: (5) o sabie va cădea pe neașteptate din cer, încât drepții să afle că a coborât Comandantul armatei sfinte. Și va coborî însoțit de îngeri în mijlocul pământului. În fața Lui va înainta o flacără de nestins. Prin forța îngerilor, acea mulțime care împrejmuise muntele va trece în mâna celor drepți. Și va fi măcel de la ora a treia până în seară și va curge sângele precum torentul. Fiindu-i distruse toate trupele, nelegiuitul va fugi singur, iar puterea lui se va pierde. (6) El este cel numit Antihrist, dar el se va da, în mod mincinos, drept Hristos; va lupta el împotriva adevărului, învins fiind va fugi, de multe ori va relua lupta și de tot atâtea ori va fi învins, până când, în cea de a patra bătălie, după nimicirea tuturor nelegiuiților, doborât și prizonier, va ispăși pedeapsa crimelor sale. (7) Dar și ceilalți fruntași și tirani care au sleit de puteri pământul, învinși odată cu el, vor fi aduși în fața Regelui, vor fi ocărâți, osândiți, li se vor reproșa faptele criminale, vor fi condamnați și încredințați osândei meritate. (8) Stinsă fiind răutatea, suprimată fărădelegea, lumea va respira ușurată, ea care fusese supusă timp de atâtea secole păcatului și crimei, îndurând o sclavie de nespus[105]. (9) De acum nu vor mai fi venerați zeii făcuți de mână de om, iar statuile, scoase din temple și din lăcașurile lor, vor fi aruncate în foc și vor arde împreună cu admirabilele lor daruri. Chiar și sibila, în consens cu profeții, a prezis că astfel va fi: „Oamenii vor arunca statuile și toată bogăția lor"[106]. Același lucru l-a promis și Eritreea: „Statuile zeilor făcute de mână de om vor fi arse"[107].

Capitolul 20

(1) Se vor deschide apoi mormintele și se vor trezi morții; ei vor afla judecata cea mare din partea Aceluiași Rege și Dumnezeu, Căruia Tatăl suprem Îi va acorda puterea desăvârșită a judecății și a

[105] Turnură de stil similară cu cea descriind bucuria eliberării după încetarea persecuțiilor anticreștine din debutul tratatului *De mortibus persecutorum* (LACTANTIUS, *Despre morțile persecutorilor*, ed. cit., pp. 75-76).

[106] *Oracula Sibyllina*, VIII, 224.

[107] *Oracula Sibyllina*, III, 618.

domniei[108]. Despre această judecată și împărăția Lui, astfel aflăm în versurile sibilei Eritreea: (2) „Când ziua aceasta[109] își va primi sfârșitul fatal, va sosi pentru muritori judecata lui Dumnezeu cel nemuritor; va veni asupra oamenilor această mare judecată și putere"[110]. (3) Apoi la altă sibilă: „Atunci, căscându-se pământul, va arăta hăul infernului și vor sosi cu toții la scaunul de judecată al regelui Dumnezeu"[111]. (4) Sau la aceeași sibilă, dar în alt loc: „Voi răsturna cerul, voi deschide genunile pământului și atunci îi voi trezi pe cei morți, dezlegând soarta și nodul morții. Îi voi aduce apoi la judecată, punând în cumpănă viața bărbaților pioși și a sacrilegilor"[112].

(5) Dar nu vor fi totuși judecați atunci toți de către Dumnezeu, ci numai cei care s-au aflat în religia Lui. Pentru că aceia care nu L-au cunoscut pe Dumnezeu au fost deja judecați și condamnați, neputând fi dată o sentință în achitarea lor. Și literatura sacră depune mărturie că „nelegiuiții nu vor învia la judecată"[113]. (6) Prin urmare, vor fi judecați cei care L-au cunoscut pe Dumnezeu, faptele lor fiind cântărite, puse deci în balanță cele bune și cele rele; iar dacă cele bune și cele drepte vor fi mai multe și mai importante, ei vor fi încredințați unei vieți fericite; dacă vor prevala cele rele, vor fi trimiși la pedeapsă. (7) Poate că va spune cineva aici: „Dacă sufletul este nemuritor, cum poate fi el suferitor și simțitor de pedeapsă? Dacă va fi pedepsit pentru greșelile lui, negreșit va simți durerea și astfel și moartea. Dacă nu este supus morții, nu va fi supus nici durerii. Așadar, sufletul nu poate suferi".

Acestei chestiuni, acestui argument venit din partea stoicilor, i se poate răspunde astfel: (8) într-adevăr, sufletele oamenilor dăinuiesc și nu dispar în neant prin intervenția morții; ale celor care au fost drepți se întorc, pure, lipsite de suferință, fericite, în locuința celestă, de unde le este obârșia, sau sunt conduse în câmpii bogate, unde se bucură de plăceri minunate; (9) cele nelegiuite însă, pentru că s-au lăsat pângărite de dorințe vătămătoare, au o natură de mijloc, între

[108] *Cf. Apocalipsa* 20, 4 ș.u.
[109] Veacul acesta.
[110] *Oracula Sibyllina*, III, 741.
[111] *Oracula Sibyllina*, VIII, 241.
[112] *Oracula Sibyllina*, VIII, 413.
[113] *Psalmul* 1, 5.

cele nemuritoare și cele muritoare, au o slăbiciune din înrâurirea cărnii; supuse fiind dorințelor și poftelor, târăsc după ele o deșertăciune de care nu se pot debarasa și o stricăciune pământească; pentru că stricăciunea s-a prins adânc odată cu trecerea timpului, sufletele revin la natura acesteia, încât, deși nu pot pieri cu totul, provenind ele de la Dumnezeu, vor resimți totuși suferința din cauza pângăririi corpului. Aceste fapte rele imprimă sufletelor care au greșit înțelegerea durerii. (10) O astfel de judecată așa a explicat-o poetul: „Chiar și când trupul este părăsit de viață în clipa supremă, răul nu în totalitate părăsește bietele suflete, nici bolile trupului, ci multe, crescute alături de trup, prind adânc rădăcini într-un mod uimitor. Așa încât sufletele ispășesc pedepse, plătind pentru vechile păcate cu chinul lor”[114]. (11) Aproape că este adevărat. Pentru că sufletul, despărțindu-se de corp, este, după cum spune același poet, „deopotrivă unei adieri ușoare și foarte asemănător somnului nestatornic”[115]. Și aceasta deoarece este spirit și, prin inconsistența lui, de neperceput; dar asta din punctul nostru de vedere, fiindcă pentru Dumnezeu, Care nu cunoaște neputința, el este perceptibil.

Capitolul 21

(1) Vom afirma, în primul rând, că așa de mare este puterea lui Dumnezeu, încât le cuprinde și pe cele lipsite de corp și procedează după cum Îi este voința. Și îngerii se tem de Dumnezeu, ei putând fi mustrați în fel și chip, demonii se îngrozesc, pentru că sunt puși la cazne și pedepsiți de El. (2) Ce este de mirare că, deși sufletele sunt veșnice, sunt totuși capabile de suferință în relația cu Dumnezeu? Căci, neavând în ele nimic solid, care să poată fi mânuit, nu vor suferi nicio violență din partea celor solide, corporale; trăind ele numai în cele spirituale, doar Dumnezeu le poate mânui, virtutea și substanța Lui fiind și ele spirituale. (3) Cu toate acestea, Scrierile sfinte ne arată în ce fel vor fi pedepsiți nelegiuiții. Pentru că viciile s-au adunat în

[114] Vergilius, *Aeneis*, VI, 735 ș.u.
[115] Vergilius, *Aeneis*, VI, 702.

trupuri, din nou se vor îmbrăca în carne, ca să suporte ispășirea în trup. Și totuși aceea nu va fi carnea în care Dumnezeu l-a înveșmântat pe om, nu va fi asemănătoare acesteia pământești, ci una care nu se destramă, rezistând o veșnicie, încât să poată suporta chinurile și focul etern, a cărui natură este diferită de aceea a focului nostru, de care ne folosim în viață în vederea celor necesare și care, dacă nu este întreținut cu substanțe care ard, se stinge. (4) Acela este însă divin, trăiește și se întărește prin el însuși, fără a fi întreținut, nu conține nici fum, ci este curat, strălucitor, fluid precum apa. El nu este împins în sus de vreo forță oarecare precum focul nostru, pe care stricăciunea corpului pământean, în care este conținut și fumul amestecat cu el, îl constrâng să se ridice și să zboare într-o mișcare dezordonată spre o natură celestă.

(5) Focul divin însă, cu aceeași forță și cu aceeași putere, îi va arde pe nelegiuiți, dar îi și va recrea, și cât va consuma din trupuri, tot atât va pune la loc, îngrijindu-se el însuși de veșnica sa hrană, lucru pe care poeții l-au transpus în vulturul lui Tityus[116]. Astfel că, fără vreo pierdere, pentru că trupurile se refac, va arde numai, făcându-le să simtă durerea. (6) Dar și pe drepți, când vor fi judecați, Dumnezeu îi va încerca cu focul. Pe aceia ale căror păcate prevalează fie ca număr, fie ca pondere, prin foc îi va înlemni și arde; cei pe care dreptatea deplină și trăinicia virtuții i-au întărit, nu vor simți acel foc, ei având ceva divin care respinge, îndepărtează puterea flăcării. (7) Așa de mare este forța nevinovăției, încât focul acela se retrage fără a pricinui vreun rău, întrucât el a primit de la Dumnezeu puterea aceasta de a-i arde pe nelegiuiți și de a-i ierta pe cei drepți. Să nu considere totuși cineva că sufletele sunt judecate imediat după moarte, ci toate sunt ținute sub o supraveghere comună, până va sosi timpul când Judecătorul cel mare va cerceta meritele fiecăruia. (8) Atunci, cei care vor fi dovediți că au fost drepți vor primi răsplata nemuririi, iar cei cărora li se vor dezvălui viciile și crimele nu vor învia, ci vor fi îngropați în același întuneric cu sacrilegii, destinați neîndoielnic chinurilor.

---

[116] După tradiția mitologică, un gigant fiu al Elarei și al lui Zeus, ucis de Artemis și Apollo, iar apoi torturat în eternitate de doi vulturi care îi sfâșiau ficatul, similar cu legenda titanului Prometeu.

Capitolul 22

(1) Unii cred că acestea sunt plăsmuiri de-ale poeților, dar ignoră de unde le-au luat poeții și le resping în consecință ca posibile. Și nu este de mirare că li se pare astfel. (2) Căci poeții transmit altfel de cum stau lucrurile; ei, chiar dacă sunt cu mult mai vechi decât istoricii și oratorii ori decât celelalte categorii de scriitori, totuși, necunoscând taina hotărârii divine și pentru că menționarea învierii viitoare ajunsese la ei sub forma unui zvon nedeslușit, auzită fiind întâmplător și oarecum prinsă din zbor, au redat-o în maniera unei povești plăsmuite. (3) Cu toate acestea, ei mărturisesc că nu urmează un anume autor, ci un zvon, așa cum spune Maro: „Fie-mi permis să spun cele auzite”[117]. (4) Deși în parte au deformat tainele adevărului, situația capătă un plus de adevăr prin faptul că ei sunt în bună măsură în consens cu profeții, ceea ce pentru noi este suficient în demersul argumentării. (5) Există și o explicație a greșelii lor: profeții, prin intervențiile lor susținute, preziceau că Fiul lui Dumnezeu îi va judeca pe cei morți, iar această prevestire nu era tăinuită; de aceea, poeții, care gândeau că stăpân al cerului este Iupiter, nu altcineva, au transmis că fiul lui Iupiter îi judecă pe cei de sub pământ și că nu este vorba de Apollo, de Liber ori de Mercur, pe care îi considerau divinități celeste, ci de unul care a fost muritor și drept, fie Minos, fie Eac sau Radamante. (6) Prin urmare, au deformat, prin licență poetică, ceea ce aflaseră, sau chiar din zvon au schimbat adevărul răspândit de voci diferite, prin felurite discursuri. (7) Ei au prorocit că se revine la viață după cei o mie de ani petrecuți la cei de sub pământ, Maro astfel spunând: „Când, după o mie de ani în roata timpului, Dumnezeu cheamă toate aceste suflete în mare gloată la apa râului Lete, desigur căzute în uitare, să revadă cerul boltit și să dorească să se reîntoarcă în trupuri”[118]. (8) Această judecată i-a înșelat, fiindcă cei plecați din viață vor învia nu după o mie de ani de la moarte, ci, restituiți fiind vieții, ei vor domni o mie de ani alături de Dumnezeu. Căci Dumnezeu va veni ca, după ce această lume va fi purificată de orice stricăciune, să ridice sufletele reînviate

[117] Vergilius, *Aeneis*, VI, 266.

[118] Vergilius, *Aeneis*, VI, 748 ș.u.

ale drepților în corpuri înnoite la fericirea veșnică. (9) Așa că, în afară de apa uitării, toate celelalte sunt adevărate; iar pe aceasta au introdus-o ca să evite replica din partea cuiva: „De ce nu și-ar aminti că ei au trăit cândva sau ce au fost, ce au făcut?" Și totuși întru nimic nu pare verosimil, situația fiind respinsă deoarece este plăsmuită cu prea multă ușurință și imaginație. (10) Noi însă, vorbind afirmativ despre înviere și instruind că sufletele se vor reîntoarce la o altă viață nu în uitare de sine, ci cu aceeași simțire și cu același chip, primim replica: „Au trecut atâtea secole; a reînviat vreodată unul singur dintre cei duși pe lumea cealaltă, ca prin exemplul lui să credem că este posibil?" (11) Dar învierea nu poate fi cât timp încă stăpână este nedreptatea. În vremurile noastre, oamenii sunt uciși cu violență cu fierul, prin curse, otrăvuri, sunt copleșiți de nedreptăți, lipsuri, temnițe, schingiuiri, proscripții. (12) De aceea se ajunge ca dreptatea să fie detestată, pentru că toți cei care doresc să-i urmeze lui Dumnezeu nu numai că sunt detestați, dar sunt terorizați, fiind insultați, chinuiți prin tot felul de pedepse, constrânși să accepte culte nelegiuite, zei confecționați de mâna omului, și nu prin rațiune ori adevăr, ci prin sfâșierea blestemată a trupurilor.

(13) Trebuie oare să învieze și să se ridice oamenii la toate acestea, să se reîntoarcă deci la o viață în care nu pot fi în siguranță? Când drepții sunt considerați de tot disprețul, atât de ușor desființați, ce credem că s-ar fi întâmplat dacă cineva, revenind dintre cei duși, și-ar fi redobândit viața? (14) În mod sigur, ar fi fost retras din ochii oamenilor, ca nu cumva, văzându-l sau auzindu-l, toți să renunțe la zei și să se convertească la cultul și la religia unui singur Dumnezeu. (15) Prin urmare, se impune ca învierea să aibă loc o singură dată, atunci când răul va fi îndepărtat; pentru că în niciun chip n-ar fi permis ca aceia care au înviat să mai moară ori să mai fie agresați din nou după aceea; se cuvine ca ei, care au învins moartea, să ducă o viață fericită. (16) Poeții însă, știind că vremurile noastre abundă în păcate de tot felul, au introdus râul uitării, ca sufletele, nemaiamintindu-și de nenorociri și chinuri, să nu respingă reîntoarcerea la zeii de pe pământ. (17) De aceea spune Vergilius: „Tată, să fie adevărat că de aici unele suflete se ridică sublime la cer, îmbrăcându-se din nou în trupurile greoaie? Ce dor blestemat de lumină este pe capul sărmanilor

oameni?"[119] (18) Sigur că ei nu știau cum sau când trebuie să se întâmple aceasta; au socotit că sufletele renasc și că se întorc din nou în uter și la pruncie. (19) De aceea chiar Platon, discutând despre suflet, spune: „De aici se poate cunoaște că sufletele sunt nemuritoare și divine, pentru că la copii spiritele sunt prompte, cu ușurință în a înțelege, ceea ce învață își însușesc rapid, încât par că nu le învață atunci pentru prima oară, ci că le recunosc, și le reamintesc"[120]. Aici bărbatul înțelept s-a încrezut, total neinspirat, în poeți.

Capitolul 23

(1) Așa că nu va fi vorba de o renaștere, ceea ce nu se poate întâmpla, ci sufletele se vor ridica, vor fi înveșmântate de către Dumnezeu în trupuri și își vor aduce aminte de viața anterioară și de toate faptele; așezate în mijlocul bunurilor cerești, bucurându-se de plăcerea nenumăratelor bogății, îi vor aduce mulțumiri prezenței lui Dumnezeu, pentru că a stârpit tot răul și pentru că i-a chemat la puterea deplină și la viață veșnică. (2) Despre această înviere și filozofii au încercat să spună ceva, dar tot atât de greșit ca și poeții. Pitagora a discutat despre trecerea sufletelor în corpuri noi, dar neinspirat, deoarece a susținut că ele migrează de la oameni la animale, de la animale la oameni, și că el însuși a provenit din Euforbus. (3) Mai bine vorbește Chrisip, despre care Cicero spune că „a fost stâlp al porticului stoicilor"[121]; în cărțile pe care le-a scris despre Providență, vorbind despre înnoirea lumii, afirmă: „Astfel stând lucrurile, este limpede că nimic nu este imposibil și că noi, după dispariția noastră, vom fi repuși după o perioadă de timp în forma în care suntem acum"[122].

(4) Să revenim însă de la cele umane la cele divine. Iată ce spune sibila: „Greu de crezut că va fi astfel pentru întregul neam al muritorilor. Dar, când va sosi vremea judecății lumii și a oamenilor pe care

[119] Vergilius, *Aeneis*, VI, 719 ș.u.

[120] Platon, *Menon*, 85 c; *Phaedon*, 72 e (Cicero, *Tusculanae disputationes*, I, 24, 57; *Cato Maior*, 21, 78).

[121] Cicero, *Academica priora*, II, 54, 75.

[122] *Chrysippea, Fragmenta*, 14 (ed. Gercke).

o va face Dumnezeu însuși, judecându-i pe cei nelegiuiți, dar și pe cei pioși, atunci pe cei lipsiți de pioșenie îi va trimite în întunecimi și în foc, iar câți vor fi cu pioșenie vor trăi din nou pe pământ, Dumnezeu dându-le suflare, cinste și viață"[123]. (5) Pentru că nu numai profeții, dar și prezicătorii, poeții și filozofii sunt de acord că va avea loc învierea morților, să nu ne întrebe cineva cum ar putea să se întâmple, căci rațiunea lucrării divine nu poate fi exprimată. Dar, dacă Dumnezeu de la început, nu știu în ce chip, de nemaiauzit, a instituit omul, atunci să credem că poate fi restituit vechiul om, de către Același Dumnezeu Care l-a făcut și pe cel nou.

Capitolul 24

(1) Să adăugăm însă și celelalte. Va veni deci Fiul Dumnezeului celui mai mare și mai puternic să-i judece pe cei vii și pe cei morți, ceea ce sibila mărturisește, spunând: „Pe tot pământul va fi atunci tulburare a muritorilor, când va sosi atotputernicul însuși în scaunul de judecată să cântărească sufletele viilor și morților și lumea întreagă"[124]. (2) Distrugând Acela nedreptatea și făcând judecata cea mare, redându-i vieții pe cei care de la început au fost drepți, o mie de ani Se va afla El între oameni și-i va conduce în cea mai dreaptă împărăție. Ceea ce și proclamă o altă sibilă, profețind inspirat: „Ascultați-mă, muritori, un rege veșnic vine la domnie!"[125] (3) Cei care vor fi atunci în trup nu vor muri, ci, timp de o mie de ani, vor da naștere unei mulțimi nesfârșite, iar urmașii lor vor fi sfinți și dragi lui Dumnezeu. Cei care vor fi însă treziți din moarte, aceștia vor fi ca niște judecători în fața celor vii. (4) Neamurile[126] nu vor fi nimicite în totalitate; vor rămâne câteva spre victoria lui Dumnezeu, ca să fie învinse de cei drepți și să fie supuse unei sclavii permanente. (5) În timpul acesta, chiar fruntașul demonilor, uneltitorul tuturor relelor, va fi pus în lanțuri și vreme de o mie de ani va fi în paza puterii cerești, când dreptatea va domni pe pământ, ca

[123] *Oracula Sibyllina*, IV, 40-43, 186, 187.
[124] *Oracula Sibyllina*, VIII, 81.
[125] *Oracula Sibyllina, Fragmenta*, 1 (ed. Friedl, p. 230).
[126] Cei care nu au îmbrățișat creștinismul.

nu cumva să fie uneltit vreun rău împotriva poporului lui Dumnezeu. (6) După sosirea Fiului lui Dumnezeu, se vor aduna drepții de pe tot globul și, săvârșindu-se judecata, se va constitui o cetate sfântă în mijlocul pământului, în care va rămâne Însuși Dumnezeu Întemeietorul, alături de drepți în postura de stăpâni. La această cetate se referă sibila când spune: „Iar orașul pe care l-a dorit, Dumnezeu l-a făcut mai strălucitor decât astrele, decât soarele și decât luna"[127]. (7) Atunci va dispărea din lume întunericul care împresoară și acoperă cerul, luna va căpăta strălucirea soarelui și nu o va pierde mai apoi, iar soarele va fi de șapte ori mai strălucitor decât este acum. Pământul își va oferi rodnicia sa și va produce de la sine cele mai bogate roade, stâncile munților vor picura miere, pe râuri va curge vin, iar fluviile vor răspândi lapte. Se va bucura în sfârșit lumea și întreaga natură se va veseli, smulsă și eliberată de domnia răului, a fărădelegii, a crimei și greșelii[128]. (8) Nici fiarele nu se vor mai hrăni în timpul acesta cu sânge, nici păsările cu prada, ci toate vor fi liniștite și blânde. Leii vor sta în ocol în același timp cu viței, lupul nu va răpi oaia, câinele nu va vâna, ulii și vulturii nu vor produce pagube, copilul se va juca cu șerpii[129]. (9) Atunci, în sfârșit, se vor întâmpla cele despre care poeții au spus că s-au petrecut în vremurile de aur, pe timpul domniei lui Saturn. Greșeala lor de aici a pornit, pentru că profeții celor viitoare prezintă cele mai multe date și le expun ca și cum s-au petrecut deja. Viziunile le erau oferite ochilor de Duhul cel dumnezeiesc, iar ei le vedeau în înfățișarea lor ca și întâmplate, încheiate. (10) Aceste prevestiri ale lor, zvonul răspândindu-le puțin câte puțin, iar profanii în taina celor sfinte necunoscând unde băteau în viitor, poeții au considerat că deja s-au împlinit toate în timpurile de demult, când, de fapt, ele nu puteau să aibă loc și să se împlinească cât timp stăpân era omul. (11) Dar, după desființarea religiilor nelegiuite și după suprimarea fărădelegii, când pământul va ajunge în puterea lui Dumnezeu, „negustorul însuși va renunța, corabia din lemn de pin nu va mai face schimbul de mărfuri, pământul tot va fi roditor, ogorul nu va mai îndura sapa, nici via cosorul, plugarul

[127] *Oracula Sibyllina*, V, 420.
[128] *Isaia* 30, 26; *Oracula Sibyllina*, III, 619-623.
[129] *Oracula Sibyllina*, VIII, 210 ș.u.; *Isaia* 11, 6 ș.u.; 65, 25.

vânjos va elibera boii din jug"[130]. Atunci, „câmpul va îngălbeni cu spicele fragede de grâu, prin tufele sălbatice vor sta atârnați struguri rubinii, iar stejarul cel aspru va picura mierea ca o rouă. Lâna nu va înșela cu feluritele ei culori, ci berbecul chiar pe pajiște și-o va schimba când în roșul plăcut al purpurei, când în galben ca șofranul, în timp ce mieii, păscând, vor primi de la sine straiul roșu. Căprițele se vor întoarce acasă cu ugerele pline de lapte, iar turmele nu se vor mai teme de leii puternici"[131]. (12) Pe toate acestea poetul le-a prevestit urmând poezia sibilei din Cumae. Iar Eritreea astfel spune: „Și mieii, și lupii vor paște iarbă de-a valma în munți, panterele se vor hrăni la un loc cu iezii, ursii cu puii animalelor laolaltă și cu toate vietățile, leul carnivor va mânca paie la iesle, cu nou-născuții vor dormi șerpii alături de vipere"[132]. (13) În alt loc se vorbește despre fecunditatea naturii: „Atunci va da Dumnezeu mare bucurie oamenilor. Pământul, copacii, vlăstarele nenumărate ale pământului vor da oamenilor rod adevărat: vinul, mierea cea dulce, laptele alb și grâul care este cel mai plăcut tuturor oamenilor"[133]. (14) O altă sibilă vorbește în aceiași termeni: „Pământul cel sfânt al celor pioși și numai al lor va oferi toate acestea; râul de miere care picură din piatră ca dintr-un izvor, șuvoiul de lapte al ambroziei vor curge pentru toți cei drepți"[134]. (15) Vor duce deci oamenii viața cea mai liniștită și cea mai bogată, vor stăpâni ei împreună cu Dumnezeu, regii neamurilor vor veni de la capătul pământului cu daruri și cu ofrande ca să-L cinstească și să-L venereze pe Marele Rege, al Cărui nume va fi vestit și vrednic de cinste pentru toate neamurile care vor fi sub cer și regilor care vor stăpâni pe pământ.

Capitolul 25

(1) Acestea sunt spuse despre viitor de către profeți. Mărturiile, cuvintele lor am considerat că nu este nevoie să le aduc, pentru că

[130] Vergilius, *Eclogae*, IV, 38-41.
[131] Vergilius, *Eclogae*, IV, 28-30, 42-45.
[132] *Oracula Sibyllina*, III, 787.
[133] *Oracula Sibyllina*, III, 619.
[134] *Oracula Sibyllina*, V, 281.

ar fi fără sfârșit, iar dimensiunea Cărții nu ar permite o așa de mare cantitate, foarte mulți spunând în același glas lucruri asemănătoare. Ar fi devenit și plictisitor pentru cititori dacă aș fi strâns laolaltă cele adunate și transmise de toți. Pe lângă aceasta, scopul este ca tot ceea ce afirm să întăresc nu citând din scrierile noastre, ci mai curând din cele străine, și să arăt astfel că adevărul a fost formulat nu numai la noi, ci și la ei, la aceștia care ne contrazic, refuzând să-l recunoască. (2) Dar, dacă ar fi cineva mai stăruitor să afle toate acestea, să le caute chiar la sursă, va descoperi lucruri minunate și mai multe decât am putut noi cuprinde în aceste Cărți.

(3) Se va întreba cineva, probabil, când se vor întâmpla cele pe care le-am spus. Am arătat deja mai sus că, împlinindu-se cele șase mii de ani, trebuie să aibă loc schimbarea aceasta și că se apropie deja acea zi supremă a sfârșitului celui de pe urmă. (4) Se poate recunoaște după semnele prezise de profeți; ei au profețit că sfârșitul veacurilor este de așteptat pentru noi în fiecare zi și de temut. (5) Când se va împlini totuși această sumă, ne învață cei care au scris despre scurgerea timpului, calculând din scrieri sfinte și din istorii felurite care este numărul anilor de la începutul lumii. Chiar dacă sunt diferențe, chiar dacă mai există păreri deosebite în privința totalului anilor, totuși, în general, așteptarea nu merge mai departe de două sute de ani. (6) Situația însăși arată că prăpădul și prăbușirea a toate vor fi în scurt timp, deși, Roma fiind teafără, se pare că nu trebuie să ne temem de nimic din toate acestea[135]. (7) Dar, când faimoasa capitală a lumii va cădea și Roma nu va fi decât o mișcare violentă[136], după cum spun sibilele că se va întâmpla, cine se va mai îndoi că nu a venit sfârșitul celor omenești și al pământului[137]? (8) Ea este cetatea care încă le ține pe toate, iar noi trebuie să ne rugăm, să-L implorăm pe Dumnezeu din cer, dacă hotărârea și gândul Lui mai pot totuși să fie influențate, ca acel tiran înspăimântător să nu sosească mai repede decât apreciem noi, ca să nu provoace o adevărată urgie, să nu stingă lumina prin ruina

---

[135] Formularea emblematică a acestei credințe răspândite a rămas cea din veacul al VIII-lea a călugărului benedictin Beda Venerabilis: *Quamdiu stabit Colyseus, stabit et Roma; quamdiu cadet Colyseus, cadet et Roma; quamdiu cadet Roma, cadet et mundus.*

[136] În original, un termen grecesc: ῥύμη, „mișcare impetuoasă".

[137] *Oracula Sibyllina*, III, 364; VIII, 165.

căreia lumea însăși se va prăbuși. (9) Acum să revenim la prezentarea celor care vor urma după aceea.

Capitolul 26

(1) Am menționat puțin mai înainte că, la începutul domniei celei sfinte, fruntașul demonilor va fi pus în lanțuri de către Dumnezeu. Dar tot el, când mia de ani a acestei domnii și cele șapte mii în total vor fi pe punctul de a se termina, se va elibera din nou și, scăpat de sub pază, va merge și va aținta toate națiile care vor fi atunci sub cuvântul celor drepți ca să pornească război împotriva cetății celei sfinte. Va aduna de pe întreg globul pământesc mulțime fără număr, va asedia și va înconjura cetatea[138]. (2) Atunci se va revărsa asupra neamurilor cea de pe urmă mânie a lui Dumnezeu și le va zdrobi până la ultimul ins. Dar mai întâi va zgudui pământul foarte puternic, încât de la mișcarea lui se vor despica munții Siriei, vor rămâne văi prăpăstioase, vor cădea zidurile tuturor cetăților. Dumnezeu va face soarele să stea trei zile pe cer, îl va aprinde și se va lăsa o arșiță peste măsură și mare pârjol asupra mulțimilor dușmane și nelegiuite; și va ploua cu pucioasă, cu pietre și foc. Spiritele lor se vor topi în căldură, trupurile se vor toci de grindină și se vor lovi ei înșiși unii pe alții cu săbiile. Munții se vor umple de cadavre, câmpiile se vor acoperi de oase. (3) În timpul celor trei zile, poporul lui Dumnezeu va sta ascuns în peșterile pământului, până ce va trece mânia lui Dumnezeu împotriva neamurilor și judecata de pe urmă.

(4) Atunci drepții vor ieși din ascunzișurile lor și le vor găsi pe toate pline de cadavre și de oase. Dar și întregul neam al nelegiuiților va pieri din rădăcini și nu va mai exista pe această lume vreo națiune în afara uneia singure, aceea a lui Dumnezeu. Atunci, timp de șapte ani neîntrerupți, pădurile vor rămâne neatinse, lemnul nu va fi tăiat din munți, armele oamenilor vor fi puse pe foc, nu va mai fi război, ci pace și o liniște totală[139]. (5) Dar, când se vor împlini o mie de ani,

---

[138] *Cf. Apocalipsa* 20, 1-9.

[139] *Cf. Iezechiel* 39, 9.

lumea va fi reînnoită de către Dumnezeu, cerul va fi strâns și pământul schimbat. Va transforma Dumnezeu oamenii după asemănarea îngerilor și vor fi albi precum zăpada și se vor afla în permanență în privirea Atotputernicului, Îi vor aduce sacrificii Stăpânului lor și-I vor sluji o veșnicie[140]. (6) În același timp, va avea loc cea de a doua înviere, aceea publică, a tuturor, când nedrepții vor fi chemați la chinurile veșnice. Sunt cei care au cinstit cele făcute de mână omenească, care fie că nu L-au cunoscut, fie că L-au respins pe Stăpânul și Părintele lumii. (7) Va fi prins și stăpânul lor și va fi osândit împreună cu slujbașii lui; cu el deopotrivă întreaga mulțime a nelegiuiților va fi arsă pe vecie în foc fără sfârșit pentru fărădelegile sale, sub privirile îngerilor și ale celor drepți.

(8) Aceasta este învățătura sfinților profeți, pe care o urmăm noi, creștinii, aceasta este înțelepciunea noastră, de care ei, fie cinstind cele trecătoare, fie apărând deșarta filozofie, râd ca de o prostie și de o inutilitate; pentru că noi nu obișnuim să o apărăm și să o afirmăm în mod public, Dumnezeu poruncindu-ne să o păstrăm în liniște, ținând ascunsă taina ei în adâncul conștiinței noastre, și să nu ne angajăm în dispute înverșunate împotriva acestor necunoscători ai adevărului, care nu ca să învețe, ci ca să respingă și să-și bată joc atacă cu asprime pe Dumnezeu și religia Lui. (9) Taina se cuvine ținută adânc, ascunsă cu toată credința, mai ales de către noi, cei care purtăm numele credinței. (10) Ei condamnă tăcerea noastră ca pe o conștiință vinovată; de aici chiar plăsmuiesc niște păreri vrednice de ură despre cei neprihăniți și fără pată și sunt încântați să creadă în cele pe care le-au inventat[141].

[140] *Cf Apocalipsa* 20, 10-15.

[141] Alocuțiunea către Constantin lipsește în unele manuscrise. Deși nu-și justifică locul aici, stilul este lactanțian, la fel și rațiunea enunțării: *(11) Dar toate plăsmuirile au atipit de acum, preavenerate împărat, de când supremul Dumnezeu te-a chemat pentru a restabili lăcașul dreptății spre protecția neamului omenesc. De când fiind tu cel care conduci destinul statului roman, noi, cinstitorii lui Dumnezeu, nu mai suntem luați drept blestemați și nelegiuiți, de când adevărul iese la iveală, evidențiindu-se, nu mai suntem blestemați ca nedrepți noi, cei care ne străduim să facem opera dreptății. Nimeni nu ne mai reproșează numele Domnului, nimeni nu ne spune că am fi lipsiți de evlavie, noi care, singurii dintre toți oamenii, suntem evlavioși, pentru că, disprețuind imaginile celor morți, cinstim pe Dumnezeu cel viu și adevărat. (12) Prevederea divinității supreme te-a înălțat la rangul de împărat ca să reușești prin adevărata pietate să anulezi hotărârile nedrepte ale*

Capitolul 27

(1) Pentru că s-a încheiat spațiul acordat celor șapte Cărți ale lucrării[142] ce mi-am propus și am ajuns la capăt, rămâne să-i îndemn pe toți să susțină înțelepciunea deopotrivă cu adevărata religie; forța și misiunea înțelepciunii constau în a-i orienta pe cei care slujesc celor trecătoare și doresc numai efemerul către recompensa veșnică a tezaurului ceresc, acum când greșelile pământești ai căror robi devenisem au fost înfruntate și umilite. Dar, pentru obținerea recompensei cerești, în primul rând trebuie să se renunțe la plăcerile atrăgătoare ale vieții prezente, care moleșesc sufletele oamenilor printr-un farmec periculos. (2) Așa de mare trebuie considerată fericirea, că omul, sustrăgându-se stricăciunii acestui pământ, se orientează către Acel

---

altora, să îndrepți greșelile, să veghezi cu o clemență părintească asupra soartei oamenilor, în fine să-i îndepărtezi pe cei răi de stat, pe care tot Dumnezeu, cu marea Lui putere, ți i-a adus în subordine, încât să fie pentru toți limpede în ce constă adevărata măreție. (13) Aceia care, ca să apere nelegiuitele religii, au intenționat să suprime cultul Dumnezeului ceresc și unic, zac la pământ doborâți, în timp ce tu, apărându-I numele și îndrăgindu-L, ești mai presus prin virtute și prosperitate și te bucuri la modul cel mai fericit de gloria ta nemuritoare. (14) Aceia sunt și au fost pedepsiți pentru fărădelegea lor; pe tine mâna dreaptă a lui Dumnezeu, puternică, te-a apărat de toate primejdiile, dăruindu-ți o cârmuire liniștită și în pace, cu cea mai mare mulțumire din partea tuturor. (15) Și nu pe nedrept Stăpânul și Atoatediriguitorul te-a preferat pe tine că să restaurezi sfânta Sa religie; pentru că tu singurul te-ai remarcat dintre toți în a oferi exemple strălucite de virtute și sfințenie, prin care nu numai că ai egalat gloria vechilor fruntași pe care totuși faima îi plasează printre cei buni, ba chiar – ceea ce este foarte important – i-ai întrecut. (16) Aceia poate că și ei, de la natură numai, au fost asemănători celor drepți: dar cel care nu-L cunoaște pe Dumnezeu, Conducătorul universului, poate să atingă doar o stare similară dreptății, nu dreptatea însăși. (17) Tu însă și prin sfințenia înnăscută a caracterului, și prin cunoașterea adevărului și a lui Dumnezeu ai dus la desăvârșire orice act al dreptății. Era deci potrivit ca în modelarea condiției neamului omenesc Dumnezeu să Se folosească de autoritatea și de serviciile tale. Acestuia noi Îi adresăm rugămințile noastre zilnice ca pe tine să te păzească mai întâi, pentru că pe tine te-a ales paznicul lumii; de asemenea, să-ți întărească voința, încât să perseverezi în dragostea pentru numele Domnului, ceea ce este folositor pentru toți, deopotrivă pentru fericirea ta și pentru liniștea celorlalți.

[142] În original: *decursis septem spatiis*, iarăși o comparație cu spațiile delimitate de parcurs din lumea curselor de care, aplicată celor șapte Cărți ale lucrării ajunse, metaforic, la linia de sosire.

Judecător de o dreptate desăvârșită, Părintele cel mai iertător, Care îl dăruiește pentru neliniștile lui cu odihna, pentru moarte cu viața, pentru întunecimi cu lumina, pentru bunurile pământești de scurtă durată cu cele veșnice și cerești. Durerile și nenorocirile îndurate pe această lume de cei care înfăptuiesc opera dreptății nu pot fi comparate ori egalate cu acea răsplată. (3) Prin urmare, dacă intenționăm să fim înțelepți și fericiți, este necesar să medităm și să avem înaintea ochilor nu numai cele spuse de Terentius, și anume că „trebuie să măcinăm fără întrerupere la moară[143], trebuie să fim bătuți, puși în obezi"[144], dar chinuri cu mult mai cumplite decât acestea se cer îndurate: temniță, lanțuri, schingiuiri, trebuie învinse dureri, apoi moartea însăși trebuie acceptată și suportată, încât să devină clar în conștiința noastră că nu va exista nici plăcerea aceasta perisabilă fără pedeapsă, dar nici virtute în afara recompensei divine. (4) Toți avem obligația să ne străduim fie să ne orientăm cât mai rapid către viața cea dreaptă, fie, prin însușirea și practicarea virtuților ori prin suportarea chinurilor acumulate în viața aceasta, să merităm prezența mângâietoare a lui Dumnezeu. (5) Căci Tatăl și Stăpânul nostru, Care a întemeiat și consolidat cerul, care a creat soarele și celelalte stele, care a îngrădit cu munți pământul echilibrat în greutatea sa și l-a înconjurat cu mări, l-a brăzdat cu râuri și tot ce este în această lucrare a lumii a alcătuit și a desăvârșit din nimic, tot El, când a observat greșelile oamenilor, a trimis un Comandant care să ne arate drumul dreptății. (6) Pe Acesta toți să-L urmăm, pe El să-L ascultăm, Lui să ne supunem cu toată credința, pentru că doar El, după cum spune Lucretius, „a curățat inimile oamenilor cu învățături care susțin adevărul, a stabilit o limită plăcerii și fricii, a lămurit ce este binele suprem spre care noi toți năzuim, a arătat drumul pe care, pe o potecă îngustă, am putea să ajungem la el, printr-o înaintare corectă"[145]. (7) Dar nu numai că a arătat, ci a înaintat El Însuși, ca nu cumva cineva să urască drumul virtuții din cauza dificultății lui. Ci să fie părăsită, dacă este posibil, calea pierzării și a greșelii, unde stă ascunsă moartea, mascată în desfătările plăcerii.

---

[143] Învârtirea pietrelor de moară era pedeapsa sclavilor nărăviți.

[144] Terentius, *Phormio*, II, 1, 19.

[145] Lucretius, *De rerum natura*, VI, 24-28.

(8) Și, pe măsură ce omul observă că anii se încovoaie de bătrânețe și că se apropie ziua când el va trebui să părăsească această viață, să gândească cât de curat va fi la despărțire, cât de fără pată va apărea el în fața Judecătorului, nu cum fac unii, ajutați de mințile lor încețoșate, care, chiar atunci când îi părăsesc puterile trupurilor, atunci își amintesc de fatalitatea care-i amenință, încât cu și mai multă dorință și ardoare încearcă să-și consume poftele. (9) Fiecare să scape de prăpastia aceasta, cât îi este permis; cât există posibilitatea, să se îndrepte cu tot gândul său către Dumnezeu și să aștepte liniștit ziua aceea, când Mai-marele, Stăpânul lumii, Dumnezeu, va judeca faptele și gândurile fiecăruia. Și câte sunt dorite aici nu numai să le neglijeze, ba chiar să fugă de ele și să-și considere sufletul mai important decât bunurile acestea înșelătoare. (10) Posesia lor este nesigură și trecătoare; căci ele zilnic se schimbă, se duc cu mult mai repede decât au venit și, chiar dacă ne-ar fi permis să ne bucurăm de ele până la ultimul ceas, vor fi lăsate totuși altora. Nimic nu putem lua cu noi în afară de o viață petrecută în cinste și nevinovăție. (11) Doar acela va fi bogat înaintea lui Dumnezeu, doar acela va fi puternic, care va fi asistat la judecată de stăpânirea de sine, de îndurare, răbdare, dragoste, credință. Aceasta este moștenirea noastră; ea nu poate fi răpită cuiva ori transferată la altcineva.

(12) Există oare vreunul care să dorească să-și pregătească, să dobândească aceste bunuri? Să vină cei flămânzi și, îndestulați de hrana cerească, să-și potolească foamea veșnică, să vină cei însetați să soarbă, umplându-și gurile, apa dătătoare de viață a izvorului veșnic! (13) Datorită acestor bucate și acestei băuturi divine, orbii vor vedea, surzii vor auzi, muții vor vorbi, ologii vor merge, necunoscătorii vor cunoaște, cei slabi vor prinde puteri, morții vor învia[146]. (14) Cel care va călca în picioare momeala pământului prin virtute, pe acesta Arbitrul acela suprem și lipsit de înșelăciune îl va ridica la viață și la lumină veșnică. (15) Nimeni să nu se încreadă în bogății, în onoruri[147], nici chiar în puterea regească; ele nu te fac nemuritor. Cel

[146] *Cf. Matei* 11, 5.

[147] În *fascii*, spune autorul latin, fasciile, purtate de lictori, fiind simbolul puterii conferite de magistraturi.

care va renunța la condiția lui de ființă umană și, dedicându-se celor prezente, se va așterne el însuși la pământ va fi pedepsit ca dezertor al Stăpânului, al Comandantului și al Tatălui său. (16) Să năzuim deci către dreptate, pentru că numai ea, însoțitor nedezmințit, ne va dirija către Dumnezeu, și, „cât timp viața stăpânește aceste mădulare"[148], să fim soldați neobosiți ai lui Dumnezeu, să umplem taberele Lui, locurile de strajă, să luptăm cu dușmanul pe care l-am cunoscut bine, încât, victorioși și triumfători asupra adversarului răpus, să obținem de la Dumnezeu recompensa virtuții, pe care El Însuși ne-a făgăduit-o.

[148] VERGILIUS, *Aeneis*, IV, 336.

BIBLIOGRAFIE

Surse primare

LACTANCE, *Institutions divines*, introduction, texte critique, traduction par Pierre Monat, Les Éditions du Cerf, Paris, col. *Sources chrétiennes*, Livre I: *SC*, vol. 326, 1986; Livre II: *SC*, vol. 337, 1987; Livre IV: *SC*, vol. 377, Livre V, tom I-II (edition et commentaire): *SC*, vol. 204-205, 1973.

LACTANCE, *Institutions divines*, Livre VI, introduction, texte critique, traduction par Chr. Ingremeau, col. *Sources chrétiennes*, vol. 509, Les Éditions du Cerf, Paris, 2007.

LAKTANZ, *Divinae institutiones*, Buch VII: *De vita beata*, Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar S. Freund, W. de Gruyter, Berlin-New York, 2009.

LACTANCE, *La colère de Dieu*, introduction, texte critique, traduction, commentaire et index par Christiane Ingremeau, col. *Sources Chrétiennes*, vol. 289, Les Éditions du Cerf, Paris, 1982.

LACTANTI, L. Caeli Firmiani, *Opera omnia*, I, *Diuinae institutiones et epitome diuinarum institutionum*, S. Brandt, G. Laubmann (ed.), în col. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, vol. 19, F. Tempsky, Viena-Praga, 1890.

LACTANTII, L. Caeli Firmiani, *Opera omnia*, în col. *Patrologiae Cursus completus. Series Latina*, vol. 6 și 7, Jacques-Paul Migne (ed.), Petit-Montrouge, Paris, 1844.

Articole și studii

ARIEȘAN, Claudiu-Teodor, „Archetypes of deportment in Lactantius' *De mortibus persecutorum*", în: *Analele Universității de Vest*, Seria „Științe Filologice", XXXII, 1995, Timișoara, pp. 37-45.

Arieșan, C.-T., *De mortibus persecutorum* (*Despre morțile persecutorilor*), Ed. Amarcord, Timișoara (col. *Cum Patribus*), 2000.

Bardy, Gustave, *The Greek Literature of the Early Christian Church*, trad. Mary Reginald, Sands&Co, London, 1929.

Barnea, Ion, Iliescu, Octavian, *Constantin cel Mare*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.

Bayet, Jean, *Literatura latină*, traducere Gabriela Creția, traducerea versurilor Petre Stati, studiu introductiv Mihai Nichita, Ed. Univers, București, 1972.

Beatrice, Pier Franco, *Introduction to the fathers of the Church*, Istituto S. Gaetano, Vicenza, 1987.

Bender, Albrecht, *Die natürliche Gotteserkenntnis bei Laktanz und seinem apologetischen Vörgengern*, P. Lang, Frankfurt, Berna, New York, 1983.

Brandt, Samuel, „Über die dualistischen Zusätze und die Kaiseranreden bei Lactantius", în: *Sitzungsberichte der kaiserliche Akademieder Wiss. in Wien*, tom CXVIII-CXIX, 1889, pp. 1-69.

Bréhier, Émile, *Histoire de la philosophie*, tome I: *L'Antiquité et le Moyen Âge*, Presses Universitaires de France, Paris, 1938.

Bréhier, É., Schul, Pierre Maxime, *Les Stoïciens*, Gallimard, Paris, 1962.

Bryce, Jackson F., *The Library of Lactantius*, Garland, New York, 1990.

Buccheit, Vincenz, „Die Definition der Gerechtigkeit bei Laktanz und seinen Vorgängern", în: *Vigiliae christianae*, vol. 33, 1979, pp. 356-374.

Cain, Andrew, „Three further echoes of Lactantius in Jerome", în: *Philologus*, an 154, nr. 1, 2010, pp. 88-96.

Christensen, Arne Søby, *Lactantius the historian. An Analysis of the De mortibus persecutorum*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 1980.

Cizek, Eugen, *Istoria literaturii latine*, vol. I-II, Societatea „Adevărul", București, 1994.

Cizek, E., „L'image de l'autre et les mentalités romaines du I-er au IV-e siècle de notre ère", în: *Latomus. Revue des études latines*, t. XLVIII, fasc. 2, avril - juin 1989, pp. 360-371.

Coleman, Anthony P., *Lactantius and the Doctrine of Providence*, Gorgias Press, Piscataway, NJ, 2017.

Colot, Blandine, *Lactance. Penser la conversion de Rome au temps de Constantin*, coll. *Biblioteca della Rivista di Storia e Letteratura Religiosa. Studi*, vol. XXXI, Ed. Leo S. Olschki, Firenze, 2016.

Coman, Ioan G., *Patrologie*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1984.

Coman, I.G., *Probleme de filosofie și literatură patristică*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1995.

Corneanu, Nicolae, Mitropolit, *Origen și Celsus. Confruntarea creștinismului cu păgânismul*, Ed. Anastasia, București, 1999.

Corneanu, N., „Problema sufletului la Arnobiu din Sicca și Lactanțiu" (1944), în: *Studii patristice. Aspecte din vechea literatură creștină*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1984, pp. 232-238.

Courcelle, Pierre, „Deux grands courents de pensée dans la littérature tardive: stoïcisme et neo-platonisme", în: *Revue des Études Latines*, 42, 1964, pp. 122-140.

Cupaiuolo, Fabio, *Storia della letteratura latina: forme letterarie, autori e societá*, Lofreddo Editore, Napoli, 1994.

De Coulanges, Fustel, *Cetatea antică*, trad. Mioara și Pan Izverna, vol. I-II, Ed. Meridiane, București, 1984.

De Labriolle, Pierre, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, ediția a II-a, Les Belles Lettres, Paris, 1924.

De Palma Digeser, Elizabeth, *The Making of a Christian Empire. Lactantius and Rome*, Cornell University Press, Ithaca, 1999.

Edwards, Mark, „The Flowering of Latin Apologetics: Lactantius and Arnobius", în: *Apologetics in the Roman Empire. Pagans, Jews and Christians*, ed. Mark Edwards, M. Goodman, S. Price, Ch. Rowland, Oxford University Press, Oxford, 1999, pp. 197-221.

Fontaine, Jacques, *Aspects et problèmes de la prose d'art latine au III-e siècle. La genèse des styles latins chrétiens*, Bottega d'Erasmo, Torino (col. *Lezioni „Augusto Rostagni"*, vol. 4), 1968.

Fontaine, J., *La littérature latine chrétienne*, Presses Universitaires de France, Paris, 1970;

Fontaine, J., „Latinité tardive et médievale: mutations et renaissances du Ve au XVe siècle", în: *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Guy Serbat (éd.), A. et J. Picard, Paris, 1977, pp. 255-276.

Fredouille, Jean-Claude, „Lactance, historien des religions", în: J. Fontaine, M. Perrin (éd.), *Lactance et son temps. Recherches actuelles. Actes du quatrième colloque d'études historiques et patristiques, Chantilly, 21-23 sept. 1976*, Beauchesne, Paris (col. *Théologie Historique*, 48), 1978, pp. 237-247

Gaudemet, Jean, „Lactance et le droit romain", în: *Atti del secondo convegno internazionale. Spello-Isola Polvese sul Trasimeno-Montefalco (18-20 settembre 1975)*, Libreria Universitaria, Perugia, 1976, pp. 81-101.

Gaudemet, J., „Costantino e Lattanzio", în: *Labeo*, XXVI, 1980, pp. 401-405.

Gehrke, Jason M., *Roman virtue in the early Christian thought of Lactantius*, Oxford University Press, New York, 2025.

Gerhardt, M., *Das leben und die Schriften des Laktantius* (Dissertatio, Erlangen), Hamburg, 1924.

Goulon, Alain, „Les citations des poètes latins dans l'oeuvre de Lactance", în: *Lactance et son temps...*, pp. 107-156.

Greer, Rowan. A., „Cicero's sketch and Lactantius' plan", în: A.J. Malherbe, F.W. Norris, J.W. Thompson (ed.), *The Early Church in its context. Essays in honor of Everett Ferguson*, E.J. Brill, Leyden, 1998, pp. 155-174.

Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, traducere, prefață și note de Wilhelm Tauwinkl, Ed. Humanitas, București, 2023.

Heim, François, „L`influence exercée par Constantin sur Lactance: sa théologie de la victoire", în: J. Fontaine, M. Perrin (éd.), *Lactance et son temps...*, pp. 55-74.

Heck, Eberhard, *Die dualistischen Zusätze und die Kaiseranreden bei Lactantius. Untersuchungen zur textgeschichte der „Divinae Institutiones" und der schrift „De opificio Dei"*, în col. *Abhandlungen der heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, Carl Winter, Heidelberg, 1972.

Heck, E., *MH ΘΕΟΜΑΧΕΙΝ oder die Bestrafung des Gottesverächters. Untersuchungen zu Bekämpfung und Aneignung römischer religio bei Tertullian, Cyprian und Laktanz*, Peter Lang, Frankfurt-Berna-New York, 1987.

Heck, E., „Laktanz und die Klassiker", în: *Philologus*, 132, 1988, pp. 160-179.

Ingremeau, Christiane, „Les *Institutions divines* de Lactance: une composition architecturale", în: *Vita Latina*, decembre 1993, pp. 33-41.

Ingremeau, Chr., „Lactance et la justice dans le livre V des *Institutions divines*", în: *Regards sur le monde antique: Hommages à Guy Sabbah*, Madeleine Piot (éd.), Presses Universitaires de Lyon, Lyon, 2002, pp. 153-162.

Ingremeau, Chr., „Lactance et la justice: du livre V au livre VI des *Institutions divines*", în: *Autour de Lactance. Hommages à Pierre Monat*,

Jean-Yves Guillaumin, Stéphane Ratti (éd.), Presses Universitaires de Franche-Comté, Besançon, 2003, pp. 43-52.

Ingremeau, Chr., „Lactance (L. Cae(ci)lius Lactantius)", în: *Dictionaire des philosophes antiques*, R. Goulet (éd.), vol. IV, CNRS, Paris, 2005, pp. 65-71.

Iordăchescu, Cicerone, *Istoria vechii literaturi creștine (primele trei veacuri până la 325)*, ediția a II-a, vol. I, Ed. Moldova, Iași, 1996.

Kendeffy, Gábor, „Lactance as Christian Cicero, Cicero as shadow-like Instructor", în: *Brill's Companion to the reception of Cicero*, H.F. Altman (ed.), E.J. Brill, Leyden, 2015, pp. 56-92.

Loi, Vincenzo, *Lattanzio nella storia del linguaggio e del pensiero teologico preniceno*, PAS Verlag, Zürich, 1970.

Loi, Vincenzo, „I valori etici e politici della romanità negli scritti di Lattanzio. Opposti attegiameti di polemica e di adesione", în: *Salesianum*, XXVII, 1965, pp. 65-133.

Mandouze, André, „De la christianisation de Rome à l'âge d'or des Pères de l'Église", în: *Rome et nous. Manuel d`initiation...*, pp. 235-254.

Marrou, Henri-Irénée, *Patristică și umanism*, traducere Cristina și Costin Popescu, Ed. Meridiane, București, 1996.

Marrou, H.-I., *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, traducere Drăgan Stoianovici și Lucia Wald, Ed. Humanitas, București, 1997.

Marrou, H.-I., *Biserica în Antichitatea târzie*, traducere Roxana Mareș, col. *Logos*, Ed. Teora, București, 1999.

Martin, René, *Approche de la littérature latine tardive et protomédiévale*, Nathan, Paris, 1994.

Mateescu, Florica, „Lactantius", în: *Istoria literaturii latine*, vol. IV, Editura Universității din București, București, 1986, pp. 537-549.

Mohrmann, Christine, *Études sur le latin des chrétiens*, tomes I-IV, Edizioni di Storia e de Letteratura, Roma, 1958-1977.

Monat, Pierre, „Lactance et Cicéron. A propos d'un fragment de „l`Hortensius", în: REL, 53, 1975, pp. 248-267.

Monat, P., „La présentation d'un dossier biblique par Lactance: le sacerdoce du Christ et celui de Jésus, fils de Josédec", în: *Lactance et son temps...*, pp. 273-292.

Monat, P., *Lactance et la Bible. Une propédeutique latine à la lecture de la Bible dans l'Occident constantinien*, I-II, Études Augustiniennes, Paris, 1982.

Monceaux, P., *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe,* tomes I-VII, Éditions Ernest Laroux, Paris, 1901-1923.

Nicholson, Olivier, „Arnobius and Lactantius", în: *Cambridge History of Early Christian Literature,* F. Young, L. Ayres, A. Louth (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 259-265.

Nicholson, O., „The Source of the Dates in Lactantius *Divine Institutes*", în: *Journal of Theological Studies,* nr. 36, 1985, pp. 291-310.

Nicholson, O., Vinzent, Markus (ed.), *The classical or Christian Lactantius,* în col. *Papers presented at the Seventeenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 2015,* vol. 6, Peeters, Leuven, 2017.

Ogilvie, Robert Maxwell, *The Library of Lactantius,* Clarendon Press, Oxford, 1978.

Perrin, Michel, *Homo christianus. Christianism et tradition antique dans l'anthropologie de Lactance,* Université de Lille, Lille, 1979.

Perrin, M., „Le Platon de Lactance", în: *Lactance et son temps...,* pp. 203-234.

Perrin, M., *L'homme antique et chrétien. L'anthropologie de Lactance,* în col. *Théologie Historique,* vol. 59, Beauchesne, Paris, 1981.

Pichon, Réne, *Lactance. Étude sur le nouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin,* Hachette, Paris, 1901.

Pichon, R., *Histoire de la littérature latine,* ediția a XI-a, Hachette, Paris, 1928.

Pistol, Petru, *Lucilius Cae(ci)lius Firmianus Lactantius, scriitor creștin și umanist paideic,* Ed. Almarom, Râmnicu Vâlcea, 2000.

Pohlenz, Max, *Vom Zorne gotte. Eine Studie über den Einfluss der griechischen Philosophie auf das alte Christenthum,* Vandenhoeck, Göttingen, 1909.

Pricoco, Salvatore, „Per una storia dell'oracolo nella tarda Antichità", în: *Augustinianum,* nr. 29, 1989, pp. 351-374.

Rus, Remus, „Lactanțiu", în: *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu,* Ed. Lidia, București, 2003, pp. 484-486.

Shackleton Bailey, D.R., „Lactantiana", în: *Vigiliae Christianae,* XIV, 1960, pp. 165-169.

Stevenson, J., „The life and literary activity of Lactantius", în: *Studia Patristica,* vol. I, 1957, pp. 661-667.

Vermander, J.-M., „La polémique des Apologistes latins contre les Dieux du paganisme", în: *Recherches augustiniennes,* XVII, 1982, pp. 1-128.

Scharte, K.H., „Laktanz", în: *Lexikon der antiken christlichen Literatur*, S. Döpp *et al.* (ed.), ediția a II-a, Herder, Freiburg-Basel-Wien, 1999, pp. 337-388.

Simmons, Michael Bland, *Arnobius of Sicca. Religious conflict and Competition in the Age of Diocletian*, Clarendon Press, Oxford, 1995.

Stevenson, J., „The life and literary activity of Lactantius", în: *Studia Patristica*, I, 1957, pp. 661-667.

Vermander, J.-M., „La polémique des Apologistes latins contre les Dieux du paganism", în: *Recherches augustiniennes*, XVII, 1982, pp. 1-128.

Walter, Jochen, *Pagane Texte und Wertvorstellung bei Laktanz*, Vanderhoeck und Ruprecht, Göttingen, 2006.

Wlosok, Antonie, *Laktanz und die philosophische Gnosis. Untersuchungen zu Geschichte und terminologie der gnostischen Erlösungsvorstellung*, C. Winter, Heidelberg, 1960.

Wlosok, A., „Lactance", în: *Nouvelle histoire de la littérature latine*, vol. V, Herzog, R. și Schmidt, P.L. (éd.), trad. G. Nauroy *et al.*, Brepols, Paris, 1993, pp. 426-459.

Wojtczak, Georgius, *De Lactantio Ciceronis aemulo et sectatore*, Zaklad Narodowy im. Ossolinskich (Archivum Filoloczjne, 22), Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969.

Enciclopedii și dicționare

*** *Enciclopedia civilizației romane*, coordonator Dumitru Tudor, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.

Ernout, A., Meillet, A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, ediția a IV-a, Klincksieck, Paris, 1994.

*** *Real-Encyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, I. Heinemann, „Humanitas", Supplementband V, Stutgart, 1931.

*** *Thesaurus Linguae Latinae*, „Humanitas", II, B, 2, Leipzig, 1900.

INDICE SCRIPTURISTIC

Facerea

1, 1 – p. 349, 402
1, 22 – p. 480
1, 26 – p. 373
1, 26-27 – p. 191, 453
1, 27 – p. 441, 443
1, 28 – p. 443, 481
2, 7 – p. 443
2, 17 – p. 369
2, 24 – p. 483
5, 1 – p. 441
9, 1, 7 – p. 443
9, 6 – p. 441
17, 9-14 – p. 312
18, 2-8 – p. 449
19, 1-3 – p. 449
23, 4-6 – p. 452
42, 1-5 – p. 297
45, 9-11 – p. 297
46, 3-4 – p. 531

Ieșirea

3, 10 – p. 297
12, 5, 7, 13 – p. 343
12, 6, 14, 24 – p. 343
12, 7, 22 – p. 343
12, 29 – p. 343
12, 41 – p. 297
14, 21-22 – p. 298
14, 28 – p. 298
16, 13-14 – p. 298
17, 1-6 – p. 298
17, 8-16 – p. 320
17, 9-14 – p. 289
20, 1 – p. 297
20, 13 – p. 475
20, 17 – p. 483
22, 22 ș.u. – p. 451
22, 25 – p. 467
23, 7 – p. 467
23, 8 – p. 467
24, 18 – p. 298
30, 30 – p. 292
32, 1-6 – p. 298
32, 27-28 – p. 298

Leviticul

11, 7 – p. 321
18, 22 – p. 481
19, 13-18 – p. 441
19, 16 – p. 475
20, 13 – p. 481
25, 36 ș.u. – p. 467
26, 6 – p. 415

Numerii

11, 31 – p. 298
13, 16 – p. 320

14, 6, 30 – p. 289
20, 1-11 – p. 298
23, 19 – p. 326
24, 17 – p. 307

Deuteronomul

3, 28 – p. 289
5, 2 – p. 319, 329
5, 6 – p. 297
5, 17 – p. 475
6, 5 – p. 441
9, 9 – p. 298
14, 8 – p. 321
16, 19 – p. 467
18, 15, 18 – p. 289
18, 17-19 – p. 320
21, 22-23 – p. 452
23, 20 ș.u. – p. 467
28, 66 – p. 326
30, 6 – p. 320
30, 15, 19 – p. 420, 425
31, 23 – p. 320
34, 9 – p. 289, 310, 320

Iosua Navi

5, 2 – p. 320

Judecătorii

2, 16 – p. 289, 299
2, 17-18 – p. 299

1 Regi

2, 7 – p. 476
2, 35 – p. 293, 310
8, 9 – p. 299
10, 1 – p. 292
16, 7 – p. 321
16, 11-13 – p. 308
18, 28 – p. 139

2 Regi

2, 5 – p. 452
7, 4-5, 12-14, 16 – p. 308
7, 16 – p. 309
22, 6 – p. 340

3 Regi

2, 1-12 – p. 309
6, 1 – p. 309
9, 6-9 – p. 326
11, 42 – p. 309
19, 10 – p. 300

4 Regi

24, 12 – p. 289
24, 17 – p. 289
25, 1-21 – p. 289, 299

1 Paralipomena

6, 15 – p. 289
29, 28 – p. 309

2 Paralipomena

36, 10 – p. 289
36, 17, 22 – p. 290
36, 17-22 – p. 299
36, 22 – p. 289

1 Ezdra

1, 1 – p. 290, 299, 300
6, 3 – p. 289

Neemia

9, 26 – p. 300

Iov

7, 1 – p. 426
27, 4 – p. 456
29, 12 ș.u. – p. 451
31, 16 ș.u. – p. 451
31, 19 – p. 438

Psalmii

1, 1 – p. 317
1, 5 – p. 540
2, 7 – p. 312
3, 6 – p. 328
4, 8 – p. 376
4, 10 – p. 376
7, 10 – p. 468
9, 20 – p. 376
14, 3 – p. 467
14, 5 – p. 467
15, 10 – p. 328
17, 23, 27 – p. 448
17, 44 – p. 300
21, 17-19 – p. 326
27, 4-5 – p. 308
32, 1 – p. 479
32, 6 – p. 295, 349
33, 2 – p. 479
33, 12 – p. 456
34, 14-16 – p. 324
35, 9 – p. 418
44, 2 – p. 295, 467
44, 7-8 – p. 306
49, 2 – p. 386
49, 13 – p. 418
67, 5 – p. 452
67, 24 – p. 364
68, 22 – p. 323
68, 25 – p. 324
71, 6-7 – p. 318
83, 10 – p. 293
84, 12 – p. 303
88, 39 – p. 293
89, 2 – p. 304
89, 4 – p. 531
93, 21-22 – p. 325
102, 3 – p. 486
103, 4 – p. 294
109, 1 – p. 304
109, 3-4 – p. 310
112, 7 – p. 476
126, 1 – p. 309
145, 9 – p. 452

Pildele

4, 24 – p. 456
8, 22 ș.u. – p. 292
8, 22-31 – p. 291
10, 12 – p. 454
12, 22 – p. 467
12, 28 – p. 425
13, 24 – p. 472
15, 3 – p. 468
19, 17 – p. 441, 448
20, 9 – p. 455
21, 13 – p. 454

23, 13 – p. 472
28, 27 – p. 452
29, 15 – p. 473

Ecclesiastul

7, 20 – p. 455

Isaia

1, 2-3 – p. 301
1, 11 – p. 418
1, 17 – p. 451
2, 4 – p. 475
7, 14 – p. 302
9, 1 – p. 300
9, 5 – p. 303
10, 1 ș.u. – p. 451
11, 1 – p. 308
11, 1-3 – p. 308
11, 6 ș.u. – p. 547
11, 10 – p. 308
19, 20 – p. 307
30, 26 – p. 547
35, 3-6 – p. 313, 315
35, 5 – p. 338
35, 5-6 – p. 313
35, 6 – p. 339
40, 8 – p. 295
42, 6-7 – p. 330
43, 25 – p. 486
44, 6 – p. 350
44, 28 – p. 289
45, 1 – p. 289
45, 1-4 – p. 305
45, 8 – p. 303
45, 14 – p. 350
45, 14-16 – p. 306
47, 3 – p. 409
48, 13 – p. 349
50, 5-6 – p. 324
53, 1-6 – p. 318
53, 7 – p. 323, 324
53, 8-9, 12 – p. 325
58, 7 – p. 438, 442, 450
58, 9 – p. 454
61, 11 – p. 459
63, 10-11 – p. 303
65, 25 – p. 547
66, 18-19 – p. 301

Ieremia

1, 5 – p. 293
2, 13 – p. 351
4, 3-4 – p. 320
7, 6 – p. 451
8, 7-9 – p. 301
10, 12 – p. 349
11, 18-19 – p. 326
12, 7-8 – p. 329
15, 9 – p. 327
16, 4 – p. 452
17, 9 – p. 307
17, 10 – p. 468
21, 8 – p. 420
25, 4-6 – p. 300
25, 5 – p. 455
25, 33 – p. 452
26, 13 – p. 455
31, 31-32 – p. 329
31, 34 – p. 486
35, 15 – p. 455

36, 3 – p. 486
39, 1 – p. 289
39, 1-10 – p. 290
39, 7 – p. 289
51, 15 – p. 349
52, 4-30 – p. 290, 299
53, 11 – p. 289

Iezechiel

18, 7 – p. 438, 442, 450
18, 8 – p. 467
18, 21 – p. 486
18, 21-23 – p. 455
22, 7 – p. 451
29, 5 – p. 452
33, 11 – p. 455
34, 25 – p. 415
34, 25, 28 – p. 381
39, 9 – p. 475, 550
40-41 – p. 301

Daniel

1, 1 – p. 289
4, 24 – p. 454
7, 2, 7, 8, 17, 23-25 – p. 534
7, 13 – p. 330
7, 13-14 – p. 304
7, 14 – p. 305
9, 26 – p. 293
12, 3 – p. 419

Osea

6, 2 – p. 328
6, 6 – p. 453
13, 13-14 – p. 328
13, 14 – p. 350

Amos

8, 9-10 – p. 327

Miheia

4, 2-3 – p. 319
4, 3 – p. 475

Zaharia

1, 1 – p. 290, 310
3, 1-8 – p. 310
3, 2-3 – p. 311
12, 10 – p. 326

Maleahi

1, 10-11 – p. 300
3, 20 – p. 423

Tobit

1, 17-18 – p. 452
2, 4-7 – p. 452
4, 7 – p. 450, 455
4, 8 – p. 454
12, 9 – p. 454

Baruh

3, 36-38 – p. 306

Înțelepciunea lui Solomon

1, 6 – p. 468
2, 12-17, 19-22 – p. 317
2, 21 – p. 317
2, 23 – p. 441
3, 4 – p. 425

Înțelepciunea lui Isus Sirah

3, 29 – p. 469
4, 1-5 – p. 450
4, 10 – p. 451
7, 33 – p. 452
7, 39 – p. 452
24, 3-4 – p. 295
30, 1, 12 – p. 472
30, 8 – p. 473
38, 16 – p. 452
41, 27 – p. 483

Matei

1, 18 – p. 302, 306, 337
1, 21 – p. 303
1, 23 – p. 302
1, 25 – p. 292
3, 2, 8 – p. 455
3, 13-15 – p. 312
4, 23 – p. 313
5, 4, 44 – p. 441
5, 7 – p. 454, 457
5, 11, 44 – p. 472
5, 21 – p. 475
5, 23-24 – p. 407
5, 28 – p. 484
5, 32 – p. 484
5, 39 – p. 495
5, 44 – p. 468
5, 45 – p. 392, 447
5, 46 – p. 451
6, 1 ș.u. – p. 466
6, 19, 25, 31 – p. 476
6, 19-21 – p. 454
6, 25-26 – p. 392
7, 1 ș.u. – p. 455
7, 12 – p. 446, 484
7, 13 – p. 420
7, 13-14 – p. 402, 424
7, 15 – p. 365
8, 16 – p. 344
8, 23-26 – p. 315
9, 2-7, 35 – p. 313
10, 37 – p. 452
10, 38 – p. 328
10, 39 – p. 507
10, 40 – p. 351
11, 5 – p. 313, 314, 338, 339, 488, 554
11, 27 – p. 350
11, 30 – p. 485
12, 10-14 – p. 319
12, 24 – p. 313
13, 3-8, 18-23 – p. 459
13, 13 – p. 439
13, 16 – p. 439
13, 43 – p. 423
14, 13-21 – p. 315
14, 22-25 – p. 314
15, 29-37 – p. 314
15, 30 – p. 447
16, 21-30 – p. 322
16, 24 – p. 328
18, 33 – p. 454, 457
19, 5 – p. 483
19, 9 – p. 484
19, 12 – p. 485
19, 21 – p. 454
19, 23 – p. 424
21, 33-44 – p. 376
22, 37-40 – p. 441

23, 12 – p. 394
23, 35 – p. 299
24, 21 – p. 536
24, 29 – p. 534
24, 30 – p. 305
25, 34-39 – p. 438
25, 35 – p. 442, 449, 450
25, 36 – p. 452
25, 40 – p. 441
25, 41 – p. 402
26, 3-4 – p. 317, 322
26, 7-12 – p. 452
26, 45 – p. 297
26, 45, 67 – p. 324
26, 52 – p. 475
26, 63 – p. 324
27, 11, 22-26 – p. 323
27, 26, 29 – p. 324, 341
27, 29-34 – p. 325
27, 34, 48 – p. 323, 324, 340
27, 35 – p. 297
27, 38 – p. 323
27, 50 – p. 304
27, 51 – p. 327
27, 59-60 – p. 342
27, 63-66 – p. 327
28, 1-8 – p. 328
28, 6 – p. 304
28, 7 – p. 328
28, 18-20 – p. 330

Marcu

1, 15 – p. 455
2, 5-7 – p. 486
6, 38-44 – p. 314
8, 35 – p. 447
10, 9 – p. 484
10, 21 – p. 454
12, 41-44 – p. 454
14, 38 – p. 338
14, 58 – p. 322, 323, 337
16, 15, 19 – p. 330

Luca

1, 34-35 – p. 302, 306, 337
1, 53 – p. 476
1, 78 – p. 423
3, 21-22 – p. 312
6, 27 – p. 441, 472
6, 28 – p. 467
6, 31 – p. 446
6, 33-35 – p. 446, 448
6, 36 – p. 457
6, 38 – p. 455
9, 61 ș.u. – p. 452
10, 30-35 – p. 452
10, 33-37 – p. 457
11, 41 – p. 454
12, 25, 33 – p. 476
12, 33 ș.u. – p. 454
13, 24 – p. 424
14, 11 – p. 393
14, 12-14 – p. 449
14, 13 – p. 438, 442
14, 13, 21 – p. 447
15, 7 – p. 455
15, 20 – p. 486
18, 14 – p. 393, 394
18, 22 – p. 454
20, 34-36 – p. 485

21, 1-4 – p. 454
22, 49-51 – p. 475
23, 44-45 – p. 327
24, 5-6 – p. 346
24, 6-7 – p. 297, 323, 342
24, 26-27, 45-46 – p. 328

Ioan

1, 1 – p. 294, 313, 491
1, 1-3 – p. 295
1, 9 – p. 340
1, 11 – p. 301
1, 14 – p. 301, 304, 312
1, 29, 36 – p. 343
2, 19 – p. 322
2, 19-20 – p. 323, 337
3, 13-14 – p. 342
3, 35 – p. 350
4, 13 – p. 351
4, 34 – p. 350
5, 22 – p. 351
5, 27 – p. 312
6, 38 – p. 350
6, 54-55 – p. 326
8, 12 – p. 418
9, 5 – p. 418
10, 9 – p. 351
10, 18 – p. 342
10, 30 – p. 350, 351
10, 38 – p. 350
11, 43-44 – p. 340
11, 53 – p. 317, 322
12, 36, 46 – p. 418
13, 20 – p. 351
14, 6 – p. 351
14, 10-11 – p. 350
17, 3 – p. 346
17, 11 – p. 351
18, 10 – p. 475
18, 37 – p. 312
19, 6-7, 12 – p. 323
19, 33 – p. 342
19, 38-42 – p. 452
20, 5-7 – p. 328

Faptele Apostolilor

1, 3, 9 – p. 330
1, 9 – p. 304
2, 10 – p. 424
5, 16 – p. 344
10, 34 – p. 423
14, 4 – p. 485
16, 18 – p. 410
17, 27-28 – p. 143
19, 12-15 – p. 410

Romani

1, 3-4 – p. 306
1, 27 – p. 481
2, 11 – p. 423
11, 36 – p. 182
12, 5 – p. 454
12, 13 – p. 449
12, 14 – p. 467
12, 17, 19 – p. 468
12, 17, 21 – p. 442
12, 18 – p. 441, 468
12, 21 – p. 468
15, 1 – p. 466
16, 18 – p. 479
16, 25 – p. 435
16, 25-26 – p. 292

1 Corinteni

1, 19-21 – p. 311
1, 20 – p. 434
1, 20-25– p. 283
1, 24 – p. 296
1, 27 – p. 435
1, 30 – p. 316
2, 7 – p. 435
3, 2 – p. 366
3, 18 ș.u. – p. 466
3, 19 – p. 393
3, 19-20 – p. 311
6, 9 – p. 481
6, 16 – p. 482
7, 3 – p. 484
7, 7 ș.u. – p. 485
7, 25 – p. 485
10, 17 – p. 454

2 Corinteni

3, 14 – p. 329
8, 13-15 – p. 454
9, 10 ș.u. – p. 452

Galateni

4, 4 – p. 284
4, 7 – p. 329
6, 2 – p. 466
6, 3 – p. 466

Efeseni

1, 10 – p. 284
1, 18 – p. 338
3, 9 – p. 435
4, 4 – p. 454
4, 22 – p. 272
4, 26 – p. 471
5, 31 – p. 483

Filipeni

2, 6, 8 – p. 332
2, 7 – p. 297, 301, 304, 341
2, 7-8 – p. 311, 337
2, 8 – p. 342
3, 19 – p. 479

Coloseni

1, 26 – p. 435
2, 2-3 – p. 283
3, 16 – p. 479

2 Tesaloniceni

2, 3 ș.u. – p. 536

1 Timotei

1, 10 – p. 481
2, 5 – p. 337
6, 15 – p. 304

2 Timotei

2, 3 – p. 426
4, 7 – p. 424

Tit

3, 3-7 – p.330
3, 7 – p. 329

Evrei

1, 87 – p. 294

3, 1-2 – p. 312
9, 16-17 – p. 329
10, 27 – p. 402
10, 30 – p. 409
11, 37 – p. 301
13, 2 – p. 449

Iacov

1, 26 – p. 456
1, 27 – p. 451
2, 11 – p. 475
2, 13 – p. 455
2, 24 – p. 453
3, 2 – p. 456
4, 1 – p. 469
5, 20 – p. 356

1 Petru

1, 19 – p. 343
3, 10 – p. 456
4, 9 – p. 449
5, 8 – p. 425

2 Petru

3, 7 – p. 402

1 Ioan

1, 8 – p. 455
1, 9 – p. 321, 486
5, 3 – p. 485
5, 4 – p. 485

Iuda

1, 7 – p. 402

Apocalipsa

6, 1 ș.u. – p. 535
9, 6 – p. 535
9, 15, 18 – p. 535
7, 1-4 – p. 342
7, 3-4 – p. 343
11, 1-2 – p. 301
11, 3, 5-9, 11 – p. 536
13, 4-8, 12-17 – p. 536
14, 1 – p. 342, 343
17, 14 – p. 304
19, 11-21 – p. 538
19, 12 – p. 292
19, 16 – p. 304
20, 1-9 – p. 550
20, 4 ș.u. – p. 540
20, 10-15 – p. 551

INDICE ONOMASTIC ȘI TOPONIMIC*

A

Aceste, personaj mitologic – p. 148
Adonis, personaj mitologic – p. 127
Agamemnon, personaj mitologic – p. 149
Agatocle, rege al sicilienilor – p. 139
Aglaostene, istoric grec – p. 114
Ahile, personaj mitologic – p. 149
Aiax, personaj mitologic – p. 149
Albinus, adresantul versurilor lui Lucilius – p. 427
Albunea, sibilă – p. 95
Alcibiade, general și om politic atenian – p. 259
Alcmena, personaj mitologic, mama lui Hercule – p. 101
Alexandru I, rege al Macedoniei – p. 310
Alexandru cel Mare, rege al Macedoniei – p. 176
Amalec, personaj biblic – p. 320
Amaltea (Herofile, Demofile), sibilă – p. 95
Amalteea, nimfă – p. 142, 147
Amfitrio, personaj mitologic – p. 104, 121
Amor, zeitate romană – p. 133
Amos, proroc – p. 327
Anaharsis, filozof și prinț scit – p. 270
Anaxagora, filozof grec – p. 91, 228, 230, 235, 275, 280, 365, 416
Anaximene, filozof grec – p. 91
Anchise, personaj mitologic – p. 120, 127
Ancira – p. 95
Anio, râu – p. 95
Antistene, filozof cinic grec – p. 91
Antonius, consul roman – p. 123
Apis, zeitate – p. 298
Apollo, zeitate grecească – p. 96-98, 102, 103, 120-122, 163, 288, 307, 308, 313, 343, 346, 362, 381, 527, 543
Apollonius din Tiana – p. 363, 364
Apolodor din Eritra, scriitor antic grec – p. 95
Appius Claudius Caecus, om politic și scriitor roman – p. 176, 207
Appius Claudius Pulcher, om politic și general roman – p. 470
Apuleius, scriitor și filozof latin – p. 363, 364
Arabia – p. 201
Aratos, poet grec – p. 114, 367
Arcesilaus, filozof grec – p. 218-222, 280
Argus, personaj mitologic – p. 93
Arhimede, matematician și inventator – p. 168
Aristarh din Samotrace, critic literar și filolog grec – p. 362

* Termenii au fost selectați exclusiv din traducere.

Aristide, om politic atenian – p. 257, 434
Aristip din Cirene, filozof grec – p. 223, 224, 245, 514
Aristofan, dramaturg grec – p. 362
Aristoxenus, filozof grec – p. 528
Aristotel, filozof grec – p. 92, 193, 194, 223, 228, 276, 362, 390, 396, 494
Artorius, Marcus Asclepiades, medic roman – p. 177
Asclepiade, contemporan al lui Lactanțiu – p. 505
Asclepius, personaj mitologic – p. 205, 262, 537
Asia – p. 97, 532, 534
Atena – p. 120, 236, 259, 262, 437, 438
Atlas, personaj mitologic – p. 113
Atticus, Titus Pomponius, filozof și om politic roman – p. 122, 134
Attus Navius, augur faimos – p. 174
Aulacia, cetate – p. 114
Autolycus, prieten păgân al Sf. Teofil al Antiohiei – p. 148
Autronius Maximus, cetățean roman proprietar de sclavi – p. 177
Aventinus, personaj mitologic – p. 113

B

Babilon – p. 95, 289, 299
Baebius Tamphilus, Marcus, consul roman – p. 145
Bellona, zeitate romană – p. 381
Belus (Baal) – p. 148, 149
Beoția – p. 147
Bitinia – p. 359, 383
Brutus, om politic roman – p. 177, 533
Butes, personaj mitologic – p. 127

C

Cabirus, zeitate macedoneană – p. 120
Caca, zeiță – p. 136
Cadmus, personaj mitologic – p. 121
Callipho, filozof grec – p. 223
Cannae – p. 207
Carneade, filozof grec – p. 280, 390, 394, 396, 397, 400
Cartagina – p. 208, 533
Cassius, Gaius Longinus, senator roman – p. 117
Castor, personaj mitologic – p. 103, 120, 122, 175
Catamitus (Ganimede), personaj mitologic – p. 107, 109, 149, 207
Catane, oraș în Sicilia – p. 164
Catilina, om politic roman – p. 257
Cato cel Bătrân, om politic, scriitor și istoric roman – p. 390, 434
Cato cel Tânăr, om politic și filozof roman – p. 254, 255, 257
Catul, consul roman – p. 420
Caucaz, munte – p. 192, 382, 398
Câmpiile Elizee, tărâm mitologic – p. 423
Cer, zeitate – p. 90, 113, 114, 115, 117, 130, 288
Ceres, zeitate romană – p. 118, 126, 128, 130, 140, 141, 164, 177, 206, 260
Cham, personaj biblic – p. 201

Chanaan – p. 201
Chiron, centaur – p. 102
Chrisip, filozof stoic grec – p. 92, 95, 254, 545
Chronos, personaj mitologic – p. 111, 115, 117
Cibele (Mater Magna), zeitate de origine frigiană – p. 139, 141, 147, 175
Cicero, Marcus Tullius, om politic și filozof roman – p. 84, 92, 93, 97, 103, 105, 111, 112, 114, 115, 120-122, 125, 126, 130, 133, 134, 157, 160, 164, 165, 167, 172, 180, 182, 184-186, 189, 193, 196, 212, 227, 231, 239, 241, 243, 244, 246, 247, 250, 255-258, 270, 275, 276, 279, 288, 315, 323, 347, 367, 368, 371, 374, 381, 384, 385, 390, 391, 395, 400, 408, 420, 427, 428, 433, 436, 444-446, 449, 450, 466, 468, 469, 471, 473, 486, 488, 489, 491, 498, 504, 515, 516, 517, 520, 521, 529, 545
Cimmeria, sibilă – p. 95
Cimon din Atena, general atenian – p. 438
Cinosura – p. 103
Ciprian, Sf., episcop de Cartagina – p. 358, 366
Cipru – p. 127
Circe, personaj mitologic – p. 140
Cirene – p. 245
Cirus al II-lea, rege al Persiei – p. 95, 289, 299, 300
Claudia Quinta, femeie romană vestită pentru castitate – p. 175, 206
Cleanthes, filozof stoic grec – p. 91, 254
Cleombrotus din Ambracia – p. 255
Cloacina, zeiță – p. 133
Cloris, nimfă – p. 133
Cnossos, sit arheologic – p. 111
Codrus, rege al Atenei – p. 236
Colofon – p. 96
Corithos, personaj mitologic – p. 149
Cornelius Cethegus, consul roman – p. 145
Cornelius, om politic roman menționat în dialogul ciceronian *Hortensius* – p. 420
Cos – p. 176
Cotta, Gaius Aurelius, om politic roman și preot – p. 93, 172, 185
Crassus, Marcus Licinius, om politic roman – p. 456
Creta – p. 104, 111, 112, 116, 119, 142
Critias, om politic și scriitor atenian – p. 259
Croesus, rege al Lydiei – p. 456
Cumae – p. 95, 548
Cunina, zeitate romană – p. 136
Cupido, zeitate romană – p. 105, 127, 133
Curio, C., consul roman – p. 96

D

Danae, personaj mitologic – p. 107
Daniel, proroc – p. 303, 330
Dardanos, personaj mitologic – p. 149
Darius I, rege al perșilor – p. 290, 310
David, psalmistul, rege al Israelului – p. 295, 300, 303, 304, 306, 308, 309, 312, 324-326

Delfi – p. 94, 95, 97, 345
Delos – p. 120
Demetrianus, proconsul al Africii – p. 366
Demetrianus, ucenic al lui Lactanțiu – p. 193
Democrit, filozof grec – p. 84, 251, 252, 254, 265, 275, 280, 494, 502, 514, 516, 527
Demostene, om politic și orator atenian – p. 361
Deucalion, personaj mitologic – p. 192, 194
Diagoras din Melos, poet și sofist grec – p. 84
Diana, zeitate romană – p. 138
Dicearh, filozof grec – p. 252, 514, 516, 527
Didymus Chalcenterus, om de știință și gramatic grec – p. 147, 148
Dinomachus, filozof – p. 223
Diodor, filozof – p. 223
Diodor din Sicilia, istoric – p. 117
Diogenes, filozof grec – p. 270
Dionysios I (cel Bătrân), tiran grec al Siracuzei (Sicilia) – p. 163-165
Dolabella, Publius Cornelius, consul roman – p. 123
Domitius Ulpianus – p. 384

E

Eac, rege mitologic – p. 543
Efes – p. 363
Egee, mare – p. 113
Egeria, nimfă – p. 128, 145
Egipt – p. 93, 108, 120, 140, 201, 297, 306, 329, 531, 532
Elena, personaj mitologic – p. 103
Empedocle, filozof grec – p. 197, 254, 275, 280
Eneas, personaj mitologic – p. 120, 127, 148, 379
Ennius, poet și dramaturg roman – p. 109, 111, 113, 117, 118, 123, 129, 356
Epicur, filozof grec – p. 84, 184, 185, 194, 223, 235, 248-253, 269, 270, 272, 362, 380, 487, 494, 500, 502, 505, 514, 516, 526, 527
Epidaur, oraș în Grecia antică – p. 103, 176, 207
Eratostene, matematician, poet și astronom antic grec – p. 95
Erichtonius, personaj mitologic – p. 127
Eritra, oraș în Asia Mică – p. 96, 99
Eritreea, sibilă – p. 95, 96, 118, 200, 205, 291, 315, 389, 539, 540, 548
Erix, personaj mitologic – p. 127
Esculap, zeitate grecească – p. 102, 120, 122, 127, 128, 131, 163, 176, 262, 345, 491
Esus, zeitate celtică – p. 138
Etna, vulcan – p. 141, 254
Euclid, filozof – p. 234
Euforbus, personaj mitologic – p. 256, 545
Eufranor, sculptor și pictor – p. 162
Euhemerus din Messene, mitograf grec – p. 109, 114, 148
Euripide, poet grec – p. 95
Euristeu, personaj mitologic – p. 101
Europa, personaj mitologic – p. 108
Ezdra, proroc – p. 300, 325

F

Fabricius Luscinus, Gaius, om politic roman – p. 433
Faeton, personaj mitologic – p. 194
Faidon din Elis, filozof grec – p. 270
Falaris, tiran din Sicilia – p. 164, 257, 272
Faula (Fauna), personaj mitologic – p. 132
Faunus, zeitate romană – p. 120, 146, 147
Faustulus, personaj mitologic – p. 132
Fenestella, istoric roman – p. 96
Fenta Fauna, zeitate romană – p. 146
Ferecide, filozof grec – p. 514, 515
Fidias, sculptor grec – p. 162
Filoctet, personaj mitologic – p. 102
Flora, personaj mitologic – p. 133
Fortuna, zeitate romană – p. 176, 206
Frigia – p. 383
Fulvius, cenzor – p. 176
Furius Bibaculus, Marcus, poet roman – p. 144
Furius Philus, Lucius, om politic roman – p. 384, 390, 395-397, 401

G

Gabinius, Publius, cvindecemvir – p. 96
Galba, Servius Sulpicius, om politic și general roman – p. 390
Galileea – p. 327, 328
Gavius, Publius – p. 323
Gavius Bassus, filolog și gramatic latin – p. 146
Gergis, cetate – p. 95
Germanicus Caesar, general roman – p. 114, 142, 367
Glauca, personaj mitologic – p. 118
Gracchi, frații – p. 164
Grecia – p. 103, 121, 122, 133, 134, 147, 163, 283

H

Hadrian, împărat roman – p. 137
Hannibal, om de stat și general cartaginez – p. 208
Harmonia, zeitate grecească – p. 127
Hector, personaj mitologic – p. 270
Helespont – p. 95, 113
Helicon, munte – p. 90
Henna, oraș în Sicilia – p. 164
Heraclide Ponticul, filozof și astronom grec – p. 95
Heraclit, filozof grec – p. 189
Hercule, personaj mitologic – p. 89, 99-101, 120, 122, 128-130, 132, 136, 138, 142, 176, 207, 363, 381
Hermafroditus, personaj mitologic – p. 127
Hermes Trismegistul – p. 113, 184, 187, 193, 198, 203-205, 290, 291, 292, 296, 305, 346, 391, 491, 503, 518, 527, 537
Herillus din Calcedon, filozof stoic – p. 223
Hesiod, poet grec – p. 90, 203
Hiperion, personaj mitologic – p. 141
Hippolit, personaj mitologic – p. 102
Hircania – p. 382
Hispania – p. 138
Histaspe – p. 533, 537
Homer, poet grec legendar – p. 87, 90, 95, 103, 256, 293, 345

Horatius Flaccus, Quintus, poet roman – p. 160, 161, 388, 397, 428
Horeb, munte – p. 319
Hortensius Hortalus, Quintus, orator și om politic roman – p. 97, 247
Hydaspes, râu – p. 398, 533

I

Iacov, patriarh biblic – p. 306, 307
Iapet, personaj mitologic – p. 192
Ianus, zeitate romană – p. 116, 285, 286
Iasios, personaj mitologic – p. 149
Icar, personaj mitologic – p. 113
Ida, munte – p. 175
Idas, personaj mitologic – p. 103
Ieremia, proroc – p. 300, 301, 306, 325, 327, 329
Ieronim din Rodos, filozof – p. 223
Ierusalim – p. 309, 310, 320, 326
Iesei, tatăl regelui David – p. 308
Ilie, proroc – p. 300
Inachos, personaj mitologic – p. 108, 113
India – p. 104, 382
Ino, personaj mitologic – p. 140
Io (Isis), zeitate – p. 108, 120, 126, 140
Ioan, Sf. Apostol și Evanghelist – p. 295
Ioan Botezătorul, Sf. Proroc – p. 312
Iordan, râu – p. 312
Iosedech, personaj biblic – p. 310
Iosua, fiul lui Iosedech, personaj biblic – p. 310
Iosua (Iisus) Navi, personaj biblic, mare preot – p. 289, 310, 320
Irod Antipa, tetrarh – p. 299, 323
Isaia, proroc – p. 300-304, 306, 307, 313, 320, 324, 325, 350
Israel, poporul ales – p. 301, 306, 307, 320, 326, 329, 350
Italia – p. 95, 113, 116, 117, 119
Iuba, divinitate africană – p. 120
Iuda, personaj biblic, fiu al lui Iacov; regiune – p. 298, 320, 329, 330
Iuda Iscarioteanul, apostolul trădător – p. 322
Iudeea – p. 298
Iulius, zeitate romană – p. 123
Iulius Caesar, Gaius, scriitor, om politic și general roman – p. 94, 123, 176, 177, 207, 255, 471
Iulius Proculus, senator roman – p. 123
Iulus, personaj mitologic – p. 379
Iuno (Iunona), zeitate romană – p. 108, 111, 118, 120, 126, 175, 176, 206-208
Iupiter, zeitate romană – p. 90, 97-99, 104-106, 108-116, 118-122, 124, 126, 127, 136-138, 142, 143, 145, 147-149, 151, 163, 166, 177, 192, 206, 207, 250, 285, 288, 296, 345, 346, 365, 368-371, 381, 537, 543
Iuturna, lac – p. 175
Iuvenal, poet roman – p. 278

K

Kecrops, rege legendar – p. 127

L

Lacedemonia – p. 136

Laelius Sapiens, Gaius, om politic roman – p. 395, 396, 400, 401, 412, 434
Lais, curtezană din Grecia Antică – p. 245
Lampsacos, oraș antic – p. 141, 161
Laomedon, personaj mitologic – p. 102, 103, 147
Lara (Larunda), zeiță – p. 136
Larentina, personaj mitologic – p. 132
Latinus, rege al latinilor – p. 147
Latium, regiune în Italia centrală – p. 113, 117, 138, 146, 368
Latona, personaj mitologic – p. 126
Leda, personaj mitologic – p. 140
Leena, personaj mitologic – p. 132
Lemnos – p. 120
Lete, râu – p. 256, 543
Leucada – p. 138
Leucip din Milet, filozof grec – p. 251
Leucothea (Mater Matuta), zeitate – p. 140
Liber Pater, zeitate romană – p. 99, 104, 120-122, 128, 130, 141, 147, 201, 285, 286, 288, 381, 477, 543
Lindos, cetate – p. 142
Locri – p. 176, 206
Lucan, poet roman – p. 140
Lucian din Samosata, prozator grec – p. 102
Lucilius, Gaius, scriitor roman – p. 102, 146, 286, 378, 390, 427, 431, 467
Lucilius Balbus, filozof stoic – p. 167, 172, 185
Lucius Caesar, fiu adoptiv al împăratului Augustus – p. 123
Lucretius, poet și filozof latin – p. 124, 144, 158, 195, 197, 240, 247, 249, 250, 348, 442, 500, 522, 523, 526, 553

M

Maleahi, proroc – p. 300
Marcus Antonius, general și om politic roman – p. 109, 176
Marcus Atilius Regulus, om politic roman – p. 388
Marcus Claudius Marcellus, general roman – p. 133
Marcus Curtius, personaj mitologic – p. 236
Marea Roșie – p. 298
Marica, personaj mitologic – p. 140
Marpesus, sat – p. 95
Marte, zeitate romană – p. 103, 122, 127, 286, 362, 381
Melissa, nimfă – p. 147
Melisseus, personaj mitologic – p. 147, 148
Melicertes (Palemon, Portunus), personaj mitologic – p. 140
Memmius, Gaius, om politic, orator și poet roman – p. 240
Menoeceus, personaj mitologic – p. 236
Mercur, zeitate romană – p. 93, 97, 99, 103, 113, 121, 122, 127, 346, 381, 543
Mesene, oraș – p. 109
Miheia, proroc – p. 319
Milet – p. 176, 207, 307, 527
Milvius, pod – p. 138

Minerva, zeitate – p. 111, 120, 127, 128, 131, 207
Minos, personaj mitologic – p. 145, 543
Minucius Felix, avocat roman și apologet creștin – p. 112, 358
Moise, Sf. Proroc – p. 289, 297, 298, 307, 310, 319, 320, 326, 330, 343
Mucius Scaevola – p. 388
Musaeus din Atena, filozof, istoric și poet grec – p. 143

N

Naevius, poet și dramaturg roman – p. 95
Natan, proroc – p. 308
Navi, personaj biblic – p. 310, 320
Naxos, insulă – p. 114, 120
Nemesis, zeitate grecească – p. 140
Nepos, Cornelius, biograf roman – p. 117, 244
Neptun, zeitate romană – p. 109, 118, 122, 171, 286, 346, 390, 478
Nero, împărat roman – p. 331
Nicanor, ofițer macedonean și istoric – p. 94
Nil, fluviu – p. 226
Numa Pompilius, rege legendar al Romei – p. 145, 146, 173

O

Oceania – p. 114
Oedip, personaj mitologic – p. 476
Oeta, munte – p. 102
Olimp, Muntele – p. 106, 110, 117, 250
Omfala, personaj mitologic – p. 101
Ops, zeitate romană – p. 108, 110, 116, 118, 148
Orcus, zeitate – p. 390
Orfeu, poet legendar grec – p. 89, 91, 97, 117, 147, 294
Orion, personaj mitologic – p. 314
Osea, proroc – p. 328, 350
Osiris, zeitate – p. 140
Otacilius, Marcus, cvindecemvir – p. 96
Ovidius Naso, poet roman – p. 91, 115, 116, 125, 138, 141, 143, 152, 169, 186, 190

P

Pafos – p. 120
Pan, zeitate grecească – p. 113, 121
Panaetius, filozof grec – p. 427
Paullus, Lucilius Aemilius, consul roman – p. 207
Paullus Macedonicus, L. Aemilius, general și om politic roman – p. 175
Pavel, Sf. Apostol – p. 331, 361
Perseu, rege din Macedonia – p. 175
Persius, poet și autor de satire roman – p. 156, 162, 247, 419
Pescennius Festus, istoric și senator roman – p. 139
Petilius, scrib – p. 145
Petru, Sf. Apostol – p. 331, 361
Picus, tatăl lui Faunus – p. 146
Pilat din Pont, guvernator al Iudeei – p. 322, 323
Pirus, rege în Epir – p. 176

Piso, Lucius Calpurnius, om politic și istoric roman – p. 95, 123
Pitagora, filozof și matematician grec – p. 91, 214, 240, 256, 259, 283, 515, 526, 527, 545
Platon, filozof grec – p. 92, 99, 121, 122, 164, 184, 191, 194, 203, 241, 252, 255, 258, 259, 262-264, 268-270, 283, 288, 362, 390, 391, 396, 462, 490, 494, 498, 501, 513-516, 522, 527, 529, 545
Plautus, dramaturg roman – p. 385
Pluto, zeitate romană – p. 109, 118
Policlet, sculptor – p. 162
Pollux, personaj mitologic – p. 103, 120, 122, 175
Pompei, fiul lui Gnaeus Pompei – p. 140
Pompei, Gnaeus Magnus, general și om politic roman – p. 432
Priam, personaj mitologic – p. 103, 147, 149
Priap, zeitate grecească – p. 141, 160, 161
Prometeu, personaj mitologic – p. 191, 192
Propertius, poet latin – p. 173
Proserpina, zeitate romană – p. 140, 176, 206
Protagoras, filozof grec – p. 84
Publius Clodius, om politic roman – p. 105
Publius Vatienus, om politic roman – p. 175

Q

Quintilian, orator și scriitor roman – p. 139, 372, 484
Quintus Petilius, pretor – p. 145
Quirinus, zeitate romană – p. 120, 122, 123, 140, 286

R

Radamante, personaj mitologic – p. 262, 543
Rhea, zeitate grecească – p. 105, 116
Rodos, insulă – p. 142
Roma – p. 95, 96, 135, 175, 176, 206, 207, 249, 260, 290, 331, 390, 437, 532, 533, 549
Romulus, fondatorul legendar al Romei – p. 123, 132, 140, 173, 532

S

Sallustius, istoric și om politic roman – p. 143, 199, 470
Samia, sibilă – p. 95
Samos – p. 95, 120, 126, 131
Sancus, zeitate sabină – p. 120
Saturn, zeitate romană – p. 90, 105-108, 110-119, 124, 130, 137-139, 146, 148, 149, 192, 201, 285, 286, 288, 346, 367, 368, 381, 477, 547
Scipio Africanul, general și om politic roman – p. 100, 129, 130
Sedechia, rege din Iuda – p. 289
Seneca, Annaeus, filozof roman – p. 92, 97, 98, 124, 155, 162, 181, 235, 243, 244, 247, 266, 270, 378, 389, 413, 466, 487, 488, 490, 532
Serapis (Serapides), zeitate – p. 140

Sextus Aelius Paetus, jurist și om politic roman – p. 437
Sextus Clodius, scriitor roman de limbă greacă – p. 146
Sicilia – p. 141, 148, 163, 164, 168
Silen, semizeu – p. 258
Sinnius Capito, filolog roman – p. 478
Sion, munte – p. 319
Siria – p. 298, 322, 536, 550
Soare, zeu – p. 115
Soarta, zeitate – p. 274
Socrate, filozof grec – p. 157, 184, 203, 216, 217, 220, 238, 252, 259-262, 275, 280, 391, 462, 498
Solomon, rege al Israelului – p. 291, 295, 302, 309, 317, 326
Solon, om politic și poet atenian – p. 95
Sotion, filozof grec – p. 487
Stercutus, zeitate romană – p. 136
Stix, râu mitologic – p. 106, 131
Sulmona – p. 379

T

Tarquinius Priscus, Lucius, rege legendar al Romei – p. 95, 137, 174
Tarquinius Superbus, rege roman – p. 290, 310, 532
Tarquitius, scriitor roman – p. 102
Tartar, regiune mitologică – p. 423
Tatius, rege sabin – p. 133
Tauris – p. 137
Teba – p. 147, 236
Tellus, zeitate romană – p. 148
Teofil, episcop al Antiohiei – p. 148
Teofrast, filozof grec – p. 449
Terentius, dramaturg latin – p. 256, 553
Tertulian, scriitor bisericesc – p. 358, 366
Teucer, personaj mitologic – p. 137
Teutates, zeitate celtică – p. 138
Thales din Milet, filozof și matematician grec – p. 91, 189, 240, 247
Thallus, istoric grec – p. 117, 148
Themista din Lampsacos – p. 270
Thetis, personaj mitologic – p. 106
Tiberinus (Thybris), personaj mitologic – p. 113
Tiberius Atinius, plebeu roman vizitat de zei – p. 177, 207
Tiberius Cezar, împărat roman – p. 299, 310
Tibru, râu – p. 138, 175
Tibur – p. 95
Tindar, rege mitologic – p. 89, 104, 121
Tirint, oraș antic – p. 138
Titan, personaj mitologic – p. 118, 119, 192
Titus Livius, istoric roman – p. 132
Tityus, personaj mitologic - p. 542
Troia – p. 87, 95, 102, 149, 295
Tullus Hostilius, rege legendar al Romei – p. 133
Turullius, Lucius, general roman – p. 176
Tutinus, zeitate romană – p. 136

U

Ufens, personaj din *Eneida* – p. 379
Ulise, personaj mitologic – p. 149

Urania, zeitate – p. 120
Uranus, zeitate – p. 113, 117, 119, 148, 201

V

Valerius, Lucius, cvindecemvir – p. 96
Varro, Gaius Terentius, consul roman – p. 207
Varro, Marcus Terentius, scriitor roman – p. 94, 96, 117, 126, 138, 146, 197, 200, 315
Veii, oraș antic – p. 206
Venus, zeitate romană – p. 103, 120, 127, 135, 136, 162, 224
Vergilius Maro, poet latin – p. 90, 117, 120, 193, 277, 348, 379, 499, 543, 544
Verres, Gaius, magistrat roman – p. 105, 164, 165
Verrius, gramatic – p. 132
Vespasian, împărat roman – p. 331
Vesta, zeitate romană – p. 111, 115, 118, 141, 171, 260
Virbius (Hippolit), personaj mitologic – p. 128
Vulcan, zeitate romană – p. 115, 120, 122, 127, 131, 171, 288, 346

X

Xenofan, filozof și poet grec – p. 266

Z

Zaharia, proroc – p. 290, 310
Zefir, personaj mitologic – p. 133
Zenon din Citium, filozof – p. 92, 217, 220, 223, 225, 254, 266, 296, 362, 487, 514
Zenon din Sidon, filozof grec – p. 261
Zeus – p. 107, 111, 117

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE 5

INTRODUCERE GENERALĂ 11

„ACEST OM BUN AL CREDINȚEI" – Lactanțiu,
o teologie la intersecția dintre moștenirea clasică
și dezvoltările religiei adevărate 55

NOTĂ ASUPRA TRADUCERII 77

Instituțiile divine

CARTEA ÎNTÂI
(Despre falsa religie) 79

CARTEA A DOUA
(Originea greșelii) 150

CARTEA A TREIA
(Despre falsa înțelepciune) 212

CARTEA A PATRA
(Despre adevărata înțelepciune și adevărata religie) 281

CARTEA A CINCEA
(Despre dreptate) 355

CARTEA A ȘASEA
(Despre adevăratul cult) 416

CARTEA A ȘAPTEA
(Despre viața fericită) 493

Bibliografie 557
Indice scripturistic 565
Indice onomastic și toponimic 575